Ο Μίτος της Αριάδνης

Ξετυλίγοντας την ιστορία της πόλης του Ηρακλείου

Δεύτερος κύκλος

είκοσι χρόνια μετά

Επιμέλεια της έκδοσης: Σοφία Κανάκη
Εικαστικό εξωφύλλου: Άννα Παπαχρονάκη
Σελιδοποίηση: Μαργαρίτα Κονδυλάκη (Motive Creative)
Εκτύπωση: Τυποκρέτα

Α' ΕΚΔΟΣΗ
ΗΡΑΚΛΕΙΟ ΚΡΗΤΗΣ 2025

ΗΡΑΚΛΕΙΑ ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΑ
ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΗ ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΠΑΡΑΤΑΞΗ
ΔΗΜΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ
www.herprotovoulia.gr
e-mail: herprotovoulia@gmail.com
facebook: herprotovoulia
twitter: @herprotovoulia

ISBN : 978-960-87006-1-1

9 789608 700611 >

ΜΕ ΤΗΝ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΚΡΗΤΗΣ
REGION OF CRETE

Ο Μίτος της Αριάδνης

Ξετυλίγοντας την ιστορία της πόλης του Ηρακλείου

είκοσι χρόνια μετά

Δεκέμβριος 2016 - Μάϊος 2017

Α' ΕΚΔΟΣΗ

ΗΡΑΚΛΕΙΑ ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΑ
ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΗ ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΠΑΡΑΤΑΞΗ
ΔΗΜΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ

Χαιρετισμός

Σταύρου Αρναουτάκη
Περιφερειάρχη Κρήτης

Με μεγάλη χαρά και ικανοποίηση παραδίδουμε στο αναγνωστικό κοινό μια ακόμη εξαίρετη έκδοση για την ιστορία της Κρήτης. Πρόκειται για την έκδοση, σε ένα τόμο, ενός δευτέρου κύκλου επιστημονικών διαλέξεων, με τον τίτλο: «ο Μίτος της Αριάδνης – Ξετυλίγοντας την ιστορία της πόλης του Ηρακλείου, είκοσι χρόνια μετά», που επιμελείται και παρουσιάζει η δημοτική παράταξη «Ηράκλεια Πρωτοβουλία», στο πλαίσιο της ευρείας πολιτιστικής προσφοράς της στο Ηράκλειο και στα γράμματα.

Η ανά χείρας έκδοση έρχεται να διαδεχτεί τον προγενέστερο σχεδόν ομότιτλο τόμο «Ο Μίτος της Αριάδνης – Ξετυλίγοντας την ιστορία της πόλης του Ηρακλείου», ο οποίος περιέλαβε τις διαλέξεις του πρώτου κύκλου, διαλέξεις επιφανών επιστημόνων της ιστορίας και του πολιτισμού της Κρήτης, και είχε σημειώσει τόση επιτυχία, ώστε να καταστεί εκδοτικό και επιστημονικό γεγονός εξέχον της εποχής του.

Ο παρών τόμος του δεύτερου κύκλου ιστορικών διαλέξεων, είκοσι και πλέον χρόνια μετά τον πρώτο, έρχεται, έγκαιρα, για να αναδείξει τα νέα επιστημονικά δεδομένα, που έχουν προκύψει στα χρόνια, που μεσολάβησαν, αλλά και να απευθυνθεί σε μια νεότερη και διαφορετική γενιά αναγνωστών, που διαδέχεται την προηγούμενη.

Έχει λοιπόν σημαντικό και απαιτητικό ρόλο να διαδραματίσει και η νέα έκδοση, με τον τίτλο «ο Μίτος της Αριάδνης – Ξετυλίγοντας την ιστορία της πόλης του Ηρακλείου, είκοσι χρόνια μετά», που από σήμερα ρίχνεται «στον καλόν αγώνα» της ανάδειξης της τοπικής ιστορίας. Είναι όμως βέβαιο ότι ο στόχος θα στεφθεί με μεγάλη επιτυχία και αυτή τη φορά.

Εγγύηση για την προσδοκία αυτή αποτελεί πρωτίστως η εγκυρότητα των συμμετεχόντων επιστημόνων, οι οποίοι στις δημοσιευόμενες εδώ διαλέξεις τους επέλεξαν να αναδείξουν χρήσιμες και κρίσιμες ιστορικές πτυχές του Ηρακλείου, με τρόπο, μάλιστα, ακριβή και εύληπτο, που μπορεί να φτάσει και στο ευρύτερο κοινό. Και βέβαια η φροντίδα όλων των συντελεστών της έκδοσης και, κυρίως, των ανθρώπων της «Ηράκλειας Πρωτοβουλίας», που, για άλλη μια φορά, παραδίδει στα πνευματικά πράγματα της πόλης ένα ανεκτίμητο δώρο, το οποίο είναι βέβαιο ότι θα καταταχτεί, εν καιρώ, στα μείζονα της συνολικής προσφοράς της στην πόλη και στον τόπο μας.

Πρόλογος

Άννας Παπαχρονάκη
Προέδρου της Ηράκλειας Πρωτοβουλίας

Υπέροχα τα συναισθήματά μου με την ολοκλήρωση των ομιλιών από τους σπουδαίους επιστήμονες, που ανταποκρίθηκαν με χαρά στο κάλεσμά μας, για τη συμμετοχή τους.

Ακόμη περισσότερη η συγκίνησή μου για το βιβλίο αυτό, του "δεύτερου κύκλου του Μίτου της Αριάδνης", που περιέχει τις υπέροχες και σπουδαίες ομιλίες, που μας γνωρίζουν τον τόπο μας, το αγαπημένο μας Ηράκλειο.

Ευχαριστώ πολύ, ως πρόεδρος της Ηράκλειας Πρωτοβουλίας, όλους που συμμετείχαν σε όλη αυτή τη σημαντική προσπάθεια, ομιλητές, εισηγητές, τον πρόεδρο της Οργανωτικής Επιτροπής κ. Μανόλη Βασιλάκη και τωρινό αντιδήμαρχο του Δήμου Ηρακλείου, τα μέλη της Οργανωτικής Επιτροπής και τα μέλη της Συντονιστικής Επιτροπής της Ηράκλειας Πρωτοβουλίας.

Ιδιαίτερα ευχαριστώ τον καθηγητή κ. Θεοχάρη Δετοράκη και τη φιλόλογο κ. Σοφία Κανάκη, που μας συμβούλευσαν για την επιλογή των θεμάτων και των ομιλητών.

Η κ. Σοφία Κανάκη ανέλαβε τη γενική και φιλολογική επιμέλεια της έκδοσης αυτού, του "δεύτερου κύκλου του Μίτου της Αριάδνης", ανιδιοτελώς, όπως και του πρώτου, με όλη τη σπουδαία γνώση και ευχαρίστησή της.

Ακόμη ένα μεγάλο ευχαριστώ για την Οργανωτική Επιτροπή, η οποία μου ανέθεσε να ζωγραφίσω πίνακα για το εξώφυλλο του "δεύτερου κύκλου του Μίτου της Αριάδνης".

Opera Molina
Porta di S. Giorgio
Magaz.no Publico
Quartier di S. Giorgio
MO LINI
Chiesa di S. Nicolò
Bolo Sabionera
Porta di Sabionera
Arsenale
Porto
Castello

Πρόλογος

Μανόλη Βασιλάκη, Πολιτικού μηχανικού
Προέδρου της Οργανωτικής Επιτροπής

Τον χειμώνα του 1996 – 97 έλαβε χώρα στο Ηράκλειο, με πρωτοβουλία και οργάνωση του Τμήματος Νέων της Ανεξάρτητης Δημοτικής Παράταξης "Ηράκλεια Πρωτοβουλία", μια σειρά ομιλιών με τον τίτλο: "Ο Μίτος της Αριάδνης – Ξετυλίγοντας την ιστορία της πόλης του Ηρακλείου". Την προσπάθεια των νέων αγκάλιασαν και στήριξαν οι μεγαλύτεροι της παράταξης και το κοινό του Ηρακλείου. Οι διαλέξεις διασώθηκαν σ' έναν καλαίσθητο τόμο, με επιμέλεια της φιλολόγου κ. Σοφίας Κανάκη.

Το 2016, ακριβώς είκοσι χρόνια μετά, αρχίσαμε να προβληματιζόμαστε για την οργάνωση μιας νέας σειράς ομιλιών. Καθοριστική για την απόφασή μας ήταν η διαπίστωση ότι στα χρόνια που πέρασαν υπήρξε αμείωτο το ενδιαφέρον για τις κρητολογικές σπουδές· σημαντικοί επιστήμονες από την Κρήτη, την Ελλάδα και όλον τον κόσμο συνέχισαν να ερευνούν και να διδάσκουν· νέοι επιστήμονες αναδείχθηκαν και μια νέα γενιά συμπολιτών μας άρχισε να ενδιαφέρεται για την ιστορία. Μας ενθάρρυνε επίσης η επιτυχία της πρώτης σειράς των ομιλιών και της αντίστοιχης έκδοσης και η αυθόρμητη ανταπόκριση ενός στενού κύκλου ανθρώπων, στους οποίους εμπιστευθήκαμε τις σκέψεις μας: της Συντονιστικής Επιτροπής της Ηράκλειας Πρωτοβουλίας και των πρωταγωνιστών του πρώτου κύκλου. Όλοι, ανεξαιρέτως, συμφώνησαν με την ιδέα και προσφέρθηκαν να βοηθήσουν στη διοργάνωση.
Συγκροτήθηκε Οργανωτική Επιτροπή από τους κ. κ. Κώστα Βαρβεράκη, Σοφία Κανάκη, Άρια Μαυρογιάννη, Γιώργο Νάκη, Γιάννη Πρεβεζά, Κατερίνα Σαββουλίδη και τον υπογράφοντα, που είχε τη συνεχή στήριξη της Προέδρου της Ηράκλειας Πρωτοβουλίας κ. Άννας Παπαχρονάκη και της Συντονιστικής Επιτροπής της παράταξης.

Διατηρήσαμε αρκετά στοιχεία του πρώτου κύκλου: ίδιος ο γενικός τίτλος της σειράς, με υπότιτλο είκοσι χρόνια μετά, σπουδαίοι ομιλητές, παρόμοια θεματολογία, ίδια αίθουσα ("Μανόλης Καρέλλης" στο δημοτικό κτήριο της οδού Ανδρόγεω), ίδια μέρα και ώρα (Σάββατο, 11.00 το πρωί). Τα καθήκοντα συμβούλου για την επιλογή των θεμάτων και των ομιλητών, που κατά τον πρώτο κύκλο είχε ο αείμνηστος καθηγητής Στυλιανός Αλεξίου, ανέλαβαν ο καθηγητής κ. Θεοχάρης Δετοράκης και η φιλόλογος κ. Σοφία Κανάκη.

Οι επιστήμονες, στους οποίους απευθυνθήκαμε, ανταποκρίθηκαν ευχαρίστως στην πρόσκλησή μας. Όπως και στον πρώτο κύκλο, θέσαμε στους ομιλητές το πλαίσιο, τη χρονική περίοδο, που μας ενδιέφερε, και τους αφήσαμε να επιλέξουν ελεύθερα ένα θέμα, που γνώριζαν και αγαπούσαν.

Kpntuia
11260
Crepacuore
Ritirata
Porta
Ritirata
FORTE S.T
DIMITT.o
Porta
Opera Molina
Bolà Vituri
Ritirata
K.t Vituri
Porta di S.t Pietro
Magaz.n Publici
Quartier d.l S.t Spirito
Cisterne
MO LITTO RANI
Chiesa di S.ta Chiara
S.t Francesco
Bolà Sabionera
Ritirata
S.t Lorenzo
S.t Costantino
S.t Rocco
Caserma

Αντιμετωπίσαμε δυσκολίες: ομιλίες αναβλήθηκαν, λόγω έκτακτων περιστατικών, είχαμε τεχνικά προβλήματα με μικρόφωνα και προβολείς, όμως όλα τα εμπόδια ξεπεράστηκαν και μπορούμε να πούμε ότι στο τέλος όλα πήγαν καλά. Οι διαλέξεις ήταν πρωτότυπες κι ενδιαφέρουσες. Για όλες ακούσαμε ή διαβάσαμε θετικά σχόλια.

Ο κύκλος των ομιλιών έκλεισε, πανηγυρικά, με συναυλία της χορωδίας "Ιωνία Αηδών".

Αποφασίστηκε να εκδοθούν οι 20 ομιλίες του δεύτερου κύκλου, όπως έγινε και με τις 11 του πρώτου και να ανατεθεί, και πάλι, η επιμέλεια της έκδοσης στη φιλόλογο κ. Σοφία Κανάκη, η οποία προσφέρθηκε αφιλοκερδώς.

Για διάφορους λόγους, δεν έγινε δυνατόν να συμπεριληφθούν όλες οι ομιλίες· απουσιάζουν των κ. κ. Στέφανου Κακλαμάνη, Εμμανουήλ Ανδρουλιδάκη, Μανώλη Δρακάκη, Ιωάννη Μαυρομάτη. Αντιθέτως, περιλαμβάνονται, επειδή αφορούν στην ιστορία της πόλης μας, οι ομιλίες της κ. Λιάνας Σταρίδα και του κ. Γιώργου Τζωράκη, με θέμα: "το Ηρώον του Ηρακλείου", που πραγματοποιήθηκαν στις 15 Μαΐου 2018, εκτός του κύκλου του "Μίτου της Αριάδνης", για να ενισχύσουν το αίτημα για τη διάσωση αυτού του μνημείου.

Στις 20 Δεκεμβρίου 2017 πέθανε, μετά από μακρά ασθένεια, η Ντιάνα Μανουρά, εξαιρετική φιλόλογος και εκπαιδευτικός. Λίγους μήνες πριν, παρά τα προβλήματα της υγείας της, είχε προλογίσει την ομιλία του κ. Αντώνη Καρτσάκη. Θα την θυμόμαστε πάντα με αγάπη.

Ο Δήμος Ηρακλείου στήριξε τις εκδηλώσεις με δωρεάν παραχώρηση της αίθουσας "Μανόλης Καρέλλης", με την καταγραφή και προβολή, μέσω της ιστοσελίδας του, των ομιλιών και με τη συνδρομή της Βικελαίας Δημοτικής Βιβλιοθήκης.

Μας τίμησαν με την παρουσία τους ο Αρχιεπίσκοπος Κρήτης κ. κ. Ειρηναίος, ο Δήμαρχος Ηρακλείου κ. Βασίλης Λαμπρινός, βουλευτές και αιρετοί της τοπικής αυτοδιοίκησης α΄ και β΄ βαθμού, καθηγητές και φοιτητές του Πανεπιστημίου Κρήτης και φιλίστορες συμπολίτες.

Η Aegean προσέφερε τα εισιτήρια τριών ομιλητών εκτός Κρήτης, ενώ τα Πλαστικά Κρήτης ανέλαβαν τη χορηγία της συναυλίας για το κλείσιμο των εκδηλώσεων. Τα υπόλοιπα έξοδα κάλυψε η παράταξή μας από πωλήσεις των εκδόσεών της και συνδρομές των μελών.

Ευχαριστίες οφείλονται στους εκλεκτούς ομιλητές, σ' όλους όσοι εργάστηκαν για την επιτυχία των εκδηλώσεων και της παρούσας έκδοσης, στους χορηγούς, στα μέσα μαζικής ενημέρωσης της πόλης, που πρόβαλαν τις ομιλίες, και σ' όσους, με την παρουσία τους, έδωσαν νόημα στην προσπάθειά μας.

Ηράκλειο, Νοέμβριος 2020

PIANTA DE LA CITTÀ DI CANDIA. — H. R. WERDMÜLLER. — (LVI. A).

Πρόγραμμα ομιλιών

10.12.2016

Αντώνης Βασιλάκης

δρ Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης
Έφορος Αρχαιοτήτων επί τιμή
Στο λαβύρινθο μιας μητρόπολης του αιγαιακού κόσμου
Η Κνωσός από το 7000 μέχρι το 1000 π.Χ.

σελ.35

07.01.2017

Λιάνα Σταρίδα

Αρχαιολόγος, Συγγραφέας
Το Βυζαντινό Ηράκλειο: ενδείξεις και τεκμήρια

σελ.107

21.01.2017

Λιάνα Σταρίδα

Αρχαιολόγος, Συγγραφέας

Μάρα Παναγιωτάκη

Ιστορικός, Μ. Α. στην Τουρκολογία
Κάστρο, Candia, Kandiye. Τα μνημεία

σελ.125

28.01.2017

Στέφανος Κακλαμάνης

Καθηγητής Νεοελληνικής Φιλολογίας
Πανεπιστήμιο Κρήτης
Οι αδελφοί Κορνάροι στα χρόνια του πολέμου (1570-1573)

04.02.2017

Θεοχάρης Δετοράκης

Ομότιμος Καθηγητής Βυζαντινής Φιλολογίας
Πανεπιστήμιο Κρήτης
Ὁ Κρητικὸς Πόλεμος
Ἕνα σπάνιο Γαλλικὸ ντοκουμέντο (1661)

σελ.153

11.02.2017

Αντώνης Αναστασόπουλος

Επίκουρος Καθηγητής Οθωμανικής Ιστορίας
Πανεπιστήμιο Κρήτης
Ο μαχαλάς και το δικαστήριο του καδή: η συνοικία του Χατζί Αλί Πασά στο Ηράκλειο

σελ.197

25.02.2017

Ben Petre

δρ Νεοελληνικής Φιλολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης
Εν εκλεκτώ κύκλω: εκδοτική δραστηριότητα και φιλολογική ζωή στο Ηράκλειο, 1878-1906

σελ.293

04.03.2017

Μανόλης Δρακάκης

δρ Ιστορίας Πανεπιστημίου Κρήτης
"Ζήτω η Παιδεία! Κάτω η Τυραννία! Κάτω οι Οπισθοδρομικοί!" Παιδεία και Πολιτική-Πολιτικοί και Παιδεία στο Ηράκλειο του β' μισού του 19ου αιώνα

11.03.2017

Εμμανουήλ Ανδρουλιδάκης

δρ Κλασικής Φιλολογίας ΕΚΠΑ, Σύμβουλος
Καθηγητής Αρχαίου Θεάτρου
Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
Το Μεγάλο Κάστρο στα έργα του Καζαντζάκη

18.03.2017

Γιάννης Ζαϊμάκης

Καθηγητής Κοινωνιολογίας των Τοπικών Κοινωνιών και του Πολιτισμού
Πανεπιστήμιο Κρήτης
Αστική κοινωνικότητα και πολιτισμός της καθημερινότητας, στην περίοδο της Αυτονομίας της Κρήτης

σελ.317

27.03.2017

Γιάννης Μαυρομάτης

Καθηγητής Βυζαντινής Φιλολογίας
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
Σάτιρα και κοινωνία στην πρώιμη κρητική λογοτεχνία (14ος - 15ος αιώνας)

01.04.2017

Κλεάνθης Σιδηρόπουλος
Αρχαιολόγος, Νομισματολόγος
Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου

Μανόλης Δρακάκης
δρ Ιστορίας Πανεπιστημίου Κρήτης
Στα γυρίσματα των καιρών. Έμποροι και καραβοκύρηδες στο Ηράκλειο (1878 - 1913)

σελ.331

22.04.2017

Αντώνης Καρτσάκης
δρ Φιλολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης
Επίτιμος Σχολικός Σύμβουλος Φιλολόγων
Λογοτεχνικό Ηράκλειο του Μεσοπολέμου: ένα διανοητικό πεδίο ανοιχτών οριζόντων.

σελ.401

29.04.2017

Γιώργος Τζωράκης
Αρχαιολόγος, δρ Πανεπιστημίου Κρήτης
"Εις ένδειξιν οφειλομένης ευγνωμοσύνης..." Ματιές στην ιστορία του Ηρακλείου, μέσα από τα αρχεία της ονοματοθεσίας οδών και πλατειών της πόλης

σελ.429

05.05.2017

Ελευθερία Ζέη
Επίκουρη Καθηγήτρια Νεότερης Ιστορίας
Πανεπιστήμιο Κρήτης
Οι αόρατες πόλεις: το Ηράκλειο ανάμεσα στον 19ο και τον 20ο αιώνα

σελ.373

06.05.2017

Θεοχάρης Δετοράκης
Ομότιμος Καθηγητής Βυζαντινής Φιλολογίας
Πανεπιστήμιο Κρήτης
Σεισμοὶ καὶ λοιμοὶ στὴν Κρήτη καὶ εἰδικὰ στὸν Χάνδακα κατὰ τὴ Βενετοκρατία καὶ Τουρκοκρατία. Οἱ μαρτυρίες τῶν πηγῶν

σελ.221

13.05.2017

Κλεάνθης Σιδηρόπουλος
Αρχαιολόγος, Νομισματολόγος
Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου
Από το Ηράκλειον ως το Ηράκλειο, μέσω Χάνδακα: ένα ταξίδι στον κόσμο της Νομισματικής

σελ.241

20.05.2017

Δημήτρης Καρατζάνης
Ταξίαρχος ε. α., τ. Πρόεδρος Δημοτικού Συμβουλίου Ηρακλείου
Η Μάχη της Κρήτης και η συμβολή του λαϊκού στοιχείου

σελ.493

27.05.2017

Άγγελος Χανιώτης
Καθηγητής Αρχαίας Ιστορίας και Κλασικών Σπουδών, Ινστιτούτο Προηγμένων Σπουδών, Πρίνστον, Η.Π.Α
Ηράκλειο και Κνωσός σε εποχές κοσμοπολιτισμού: από τον Αλέξανδρο στον Αδριανό

σελ.77

27.05.2017 - Εκδήλωση

Πανηγυρική συναυλία της χορωδίας Ιωνία Αηδών
Υπό τη διεύθυνση της μαέστρου Λένας Χατζηγεωργίου
Στο πιάνο ο Βαγγέλης Σαμαράκης

15.05.2018

Λιάνα Σταρίδα
Αρχαιολόγος, Συγγραφέας

Γιώργος Τζωράκης
Αρχαιολόγος, δρ Πανεπιστημίου Κρήτης
Το Ηρώο του Ηρακλείου

σελ.459

01.12.2018

Μαρία Κωνσταντουδάκη - Κιτρομηλίδου
Καθηγήτρια Βυζαντινής Αρχαιολογίας
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Η βυζαντινή τέχνη της βενετικής Κρήτης: παράδοση και προκλήσεις, η κοινωνία και οι δημιουργοί εικόνων, από τον δέκατο πέμπτο στον δέκατο έκτο αιώνα

σελ.165

Εισαγωγικό σημείωμα της επιμελήτριας

Σοφία Κανάκη, Φιλόλογος
Μέλος της Οργανωτικής Επιτροπής

Στην Κρήτη υψώνεται κανείς ακόπως από τη Φύση στην Ιστορία.
Όσοι σκύβουν στον τόπο, στο χρόνο και στον άνθρωπο
αναγνωρίζουν τη Μνήμη-Κρήτη, βιώνουν στην Κρήτη την ανύψωση
Παντελής Πρεβελάκης[1]

Την ιστορία, την περιπέτεια του ανθρώπου, μέσα στο χρόνο και μέσα στο χώρο, που λέγεται Κρήτη και ιδιαίτερα Ηράκλειο, δεν τη γνωρίζομε.
Κι όμως, εδώ, στο Ηράκλειο, μπορεί να διακρίνει κανείς, περισσότερο απ' οπουδήποτε αλλού, το στίγμα της ανθρώπινης πορείας.
Δεν υπάρχει άλλος οικισμός στον κόσμο, που να έχει αλλάξει τόσες φορές όνομα και κυρίαρχο σε διάφορες εποχές, όπως η πόλη αυτή[2]. Είναι γεμάτη από τις ρυτίδες της ιστορίας· για να τις δεις, όμως, πρέπει να τις ανακαλύψεις, να τις φέρεις στο φως και, όπως λέει ο Νίκος Εγγονόπουλος, *να τις αναγνωρίσεις και να τις αναγνώσεις σωστά*[3].

Δεν είναι ανάγκη να είσαι Ηρακλειώτης, για να παραφράσω το Χένρυ Μίλλερ[4], για να νιώσεις και να καταγράψεις το μεγαλείο που *αναβλύζει των ερειπίων*. Καθαρή ματιά και ανοικτό μυαλό χρειάζεται μόνο...
Μόνο έτσι, θα πάψομε να κοιτάζομε γύρω μας, χωρίς να βλέπομε. Μόνο έτσι, θα μπορέσει κανείς να εναντιωθεί στη συστηματική κατασυκοφάντηση του Ηρακλείου, ως πόλης κουασιμόδειας, χωρίς να αντιμετωπιστεί με θυμηδία και, στην καλύτερη περίπτωση, με σκεπτικισμό. Μόνο τότε, μπορεί να ενδιαφερθούμε για το μέλλον αυτής της πόλης, ξέροντας πως μόνο εμείς, οι πολίτες της, μπορούμε να την αλλάξομε προς το καλύτερο.

Γι' αυτό το λόγο, είκοσι χρόνια μετά τον επιτυχημένο πρώτο κύκλο ομιλιών, με το γενικό τίτλο «ο Μίτος της Αριάδνης - Ξετυλίγοντας την ιστορία της πόλης του Ηρακλείου», οι ίδιοι διοργανωτές, η ανεξάρτητη δημοτική παράταξη *Ηράκλεια Πρωτοβουλία*, ανέλαβαν να διοργανώσουν ένα δεύτερο κύκλο διαλέξεων-μαθημάτων για την πόλη του Ηρακλείου, με τον ίδιο τίτλο και υπότιτλο: *είκοσι χρόνια μετά*· παρατηρώντας μια στροφή προς την έρευνα και τη μελέτη της Τοπικής Ιστορίας, πήραν την απόφαση να τολμήσουν να απευθυνθούν, για μια ακόμη φορά, στους νέους και γενικά σε όσους νιώθουν την ανάγκη να γνωρίσουν και να μελετήσουν την ιστορία του τόπου τους, για να δοθεί η ευκαιρία, να φωτιστούν ξανά, από διαφορετική σκοπιά, ανάλογα με τις ανάγκες της σημερινής κοινωνίας, οι ιδιαιτερότητες των προηγούμενων εποχών.

Οι ομιλίες αυτές πολλών πανεπιστημιακών δασκάλων και άλλων γνωστών στο

Ηράκλειο επιστημόνων, με περιεχόμενο τη διαχρονική πορεία και ιστορική διαδρομή της πόλης μας, είκοσι τον αριθμό, πραγματοποιήθηκαν κυρίως από το Δεκέμβριο του 2016 μέχρι το Μάιο του 2017. Κάποιες μετατέθηκαν στο 2018, λόγω αδυναμίας των εισηγητών να ακολουθήσουν το αρχικό πρόγραμμα. Στον κύκλο των ομιλιών εντάχθηκαν και οι εισηγήσεις για **το Ηρώο του Ηρακλείου**, καθώς θεωρήθηκε μεγάλης σημασίας, λόγω της ιστορικότητάς του, για την πόλη μας, ενώ ως εισαγωγή στις ομιλίες, που ξεδιπλώνουν την ιστορία του Ηρακλείου στο πέρασμα των αιώνων, έχει συμπεριληφθεί κείμενο του καθηγητή Θεοχάρη Δετοράκη για **τις ιστορικές ονομασίες της πόλης**, που εκφωνήθηκε στην παρουσίαση της δεύτερης έκδοσης του *πρώτου κύκλου του Μίτου της Αριάδνης*.

Αυτά τα μαθήματα θα έχουν πράγματι επιτύχει το σκοπό τους, αν καταφέρουν να βάλουν έστω κι ένα μικρό λιθαράκι, για να καλύψουν το τεράστιο κενό στη γνώση της Τοπικής μας Ιστορίας και την ανάγκη τοπικής αυτογνωσίας.

Τον ίδιο σκοπό επιδιώκει και η παρούσα έκδοση. Όπως και την προηγούμενη φορά, πρόκειται για μια καταγραφή, ένα είδος πρακτικών των εισηγήσεων, που έγιναν στο πλαίσιο του δεύτερου κύκλου των διαλέξεων για την πόλη μας και την πολυκύμαντη ιστορία της, καθώς ξετυλίγεται από την προϊστορική μέχρι τη σύγχρονη εποχή, όπου αποτυπώνεται ένα μείγμα προϊστορικής μυθοπλασίας, αρχαίας και βυζαντινής ιστορίας και τέχνης, νεότερης περιπέτειας, πνευματικής, οικονομικής, οικιστικής εξέλιξης και σύγχρονης σχεδόν καθημερινότητας. Ένα ταξίδι στη γοητευτική ιστορία του Χάνδακα, μέσα από κάθε δυνατή πηγή πληροφόρησης, από τα αρχαιολογικά ευρήματα μέχρι τα τεκμήρια της Νομισματικής.

Είναι η έκδοση των πολλών συγγραφέων, των πολλών θεμάτων - με κέντρο συγκεκριμένο, το Ηράκλειο - και της ποικιλίας του ύφους. Η ιδιοτυπία όμως αυτή της δίνει τη δυνατότητα να παρακολουθεί τα ίχνη του παρελθόντος μέσα σε ένα παρόν, που το ίδιο αποτελεί το κεντρικό αντικείμενο του σκοπού της, και να προσπαθεί να καθορίσει αυτό το παρελθόν ως στοιχείο σύνθεσης ή αντίφασης από τη σκοπιά του παρόντος. Έτσι μετατρέπεται αυτόματα σε βιβλίο για την ιστορία επίκαιρο.

Φιλοδοξία μας είναι να γίνει και εργαλείο ιστορίας για όσους γνωρίζουν και θέλουν να ξαναθυμηθούν, για όσους αγνοούν και θέλουν να μάθουν, για όλους μας· να προσφέρει ερεθίσματα για στοχασμούς, που ισχύουν για την πόλη μας και για κάθε πόλη και να βοηθήσει στη διαμόρφωση ιστορικής συνείδησης.

Αναγνωρίζοντας την ανάγκη και την αξία κατανόησης αυτής της σχέσης του παρελθόντος με το παρόν και το μέλλον του τόπου μας, προσφέρθηκα πάλι να αναλάβω τη γενική και φιλολογική επιμέλεια της έκδοσης και αυτού, του δεύτερου κύκλου του *Μίτου της Αριάδνης*, όπως και του πρώτου, ελάχιστο αντίδωρο στην προσφορά της γενέθλιας πόλης μου.

Οι βασικές αρχές της έκδοσης καθορίστηκαν από τους διοργανωτές, μέλη κυρίως της Γραμματείας της Ηράκλειας Πρωτοβουλίας.

11260
Cropacuore
Forte S.t
Porto.

Αποφασίστηκε να ακολουθηθεί η διάταξη των κειμένων της έκδοσης του πρώτου κύκλου και να μη συμπεριληφθούν οι προσωπικές παρεμβάσεις του κοινού και τα σχόλια.

Έτσι τα κείμενα ακολουθούν μια νοηματική και χρονολογική συνέχεια, από την προϊστορία μέχρι τη σύγχρονη εποχή, ανεξάρτητα από το χρόνο παρουσίασής τους, σύμφωνα με το πρόγραμμα, και, παρά το ότι λείπουν κάποιες εισηγήσεις - δεν μας εστάλησαν - που αφορούσαν κυρίως στη λογοτεχνία, στην παιδεία και στην πολιτική, χωρίς όμως να δημιουργείται πρόβλημα συνέχειας, δίδουν στον αναγνώστη τη δυνατότητα να σχηματίσει από το επί μέρους την εικόνα του «όλου».

Η επιμέλεια του τόμου έγινε με ενιαία κριτήρια για όλες τις ομιλίες, τα οποία είχαν τεθεί υπόψη των εισηγητών, με συγκεκριμένες οδηγίες για τις παραπομπές και τη βιβλιογραφία, σύμφωνα με το σύστημα του Harvard. Τελικά αυτό δεν κατέστη δυνατό στον επιδιωκόμενο βαθμό, γιατί πολλοί δεν ακολούθησαν τις οδηγίες, κυρίως ως προς τις σημειώσεις και τη βιβλιογραφία, και, λόγω της ποικιλίας και πολυμορφίας των εισηγήσεων, αναγκαστικά έγινε αποδεκτή η επιλογή του καθενός.

Διατηρήθηκαν γλωσσικά στοιχεία, που μπορεί να μη συμφωνούν, αυστηρά, με τους κανόνες της Γραμματικής και του Συντακτικού της Δημοτικής γλώσσας - σε μερικές περιπτώσεις μάλιστα δεν έγινε σωστή χρήση της στίξης, τηρήθηκε το πολυτονικό και η καθαρεύουσα - εκφράζουν, όμως, το προσωπικό ύφος και την επιθυμία των ίδιων των συγγραφέων. Η ευθύνη δε για το περιεχόμενο των κειμένων ανήκει αποκλειστικά σ' αυτούς.

Αποφασίστηκε, επίσης, να συμπεριληφθούν τα εικονογραφικά στοιχεία, που συνόδευαν τις περισσότερες ομιλίες, χωρίς επιλογή, για να μην αδικηθεί κανείς, αν και ήταν υπερβολικά πολλά για την οικονομία της παρούσας έκδοσης.

Βιβλιογραφία

1 Πρεβελάκης Παντελής, 1985, Δείχτες πορείας, εκδ. Εστία.

2 Σπανάκης Στέργιος, 1990, *το Ηράκλειο στο Πέρασμα των Αιώνων*, σ.11, Δήμος Ηρακλείου, Ηράκλειο.

3 Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ηρακλείου, 2005, *Το Ηράκλειο και η Νομαρχία του*, σ. 45, Νομαρχία Ηρακλείου, Ηράκλειο.

4 Μίλλερ Χένρυ, 1981, *Ο κολοσσός του Μαρουσίου*, εκδ. Κάκτος.

Οἱ ἱστορικὲς ὀνομασίες τοῦ Ἡρακλείου

Θεοχάρης Δετοράκης
Ομότιμος Καθηγητής Βυζαντινής Φιλολογίας
Πανεπιστήμιο Κρήτης

Τὴν ἀρχαιότερη μαρτυρία γιὰ τὴν ὕπαρξη πόλεως μὲ τὴν ὀνομασία Ἡράκλειον στὴν ἴδια θέση τῆς σημερινῆς μεγαλουπόλεως παρέχει ὁ γεωγράφος Στράβων (64 π.Χ.-24 μ.Χ.): «*ἔχει δ᾽ ἐπίνειον τὸ Ἡράκλειον ἡ Κνωσὸς*»[1]. Ὁ ἀκριβὴς μάλιστα τοπογραφικὸς προσδιορισμὸς τοῦ πολίσματος «κατὰ Δίαν τὴν νῆσον τὴν πρὸς Ἡρακλείῳ τῷ Κνωσίῳ»[2] δὲν ἀφήνει καμιὰ ἀμφιβολία γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ ἀρχαίου Ἡρακλείου. Τὶς ἴδιες πληροφορίες παραδίδουν καὶ ἄλλες ἀρχαῖες πηγὲς, ὅπως ὁ Κλαύδιος Πτολεμαῖος, ποὺ συγκαταριθμεῖ τὸ Ἡράκλειον μεταξὺ πολλῶν ἄλλων πόλεων τῆς βόρειας ἀκτῆς τῆς Κρήτης[3] καὶ ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας τοῦ ἔργου «Σταδιασμοὶ τῆς Μεγάλης Θαλάσσης», ὅπου ἀναφέρεται χονδρικῶς ἡ ἀπόσταση μεταξὺ τοῦ λιμανιοῦ τῆς Ἀστάλης (σημερινὸ Μπαλὶ) καὶ τοῦ Ἡρακλείου: «ἀπὸ Ἀστάλης εἰς Ἡράκλειον στάδιοι ρ΄» (=100).

Ἀπὸ γραμματικὴ ἄποψη τὸ τοπωνύμιο ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν τεμενικῶν ὀνομάτων καὶ συνδέεται ἀσφαλῶς μὲ τὴν τοπικὴ λατρεία τοῦ ἥρωα Ἡρακλῆ. Ἴσως ἐδῶ νὰ ὑπῆρχε βωμὸς τοῦ ἥρωα, μολονότι δὲν ἐπιβεβαιώνεται τοῦτο ἀπὸ καμιὰ ἀρχαία πηγή.

Ἡ ἱστορία τοῦ Ἡρακλείου κατὰ τὴ μακραίωνη περίοδο τῆς ρωμαιοκρατίας (69 π.Χ.-330 μ.Χ.) δὲν φωτίζεται, δυστυχῶς, ἀπὸ τὶς πηγές. Σποραδικὲς μαρτυρίες βεβαιώνουν ὅτι ἡ πόλη ἦταν ζωντανὴ καὶ τὸν 3ο μ.Χ. αἰώνα. Ἕνας ἀπὸ τοὺς Δέκα μεγαλομάρτυρες τῆς Κρήτης, ποὺ μαρτύρησαν κατὰ τὸν διωγμὸ τοῦ Δεκίου, ὁ Εὐάρεστος, καταγόταν ἀπὸ τὸ Ἡράκλειο: «*καὶ ἀπὸ τοῦ Ἡρακλείου Εὐάρεστος*»[4].

Στὴ Σύνοδο τῆς Σαρδικῆς (=Σόφιας) ποὺ συγκροτήθηκε τὸ 343 μ.Χ. τὰ πρακτικὰ ὑπογράφει ὁ «*ἐπίσκοπος Ἡρακλείου Μουσώνιος*», ἐνῶ στὴν μεγάλη Γ΄ Οἰκουμενικὴ Σύνοδο τῆς Ἐφέσου (431 μ.Χ.) μετέχει ὁ «*Πολυχρόνιος Ἡρακλεωτῶν πόλεως*». Ἀλλὰ καὶ πολὺ ἀργότερα, στὴν Ζ΄ Οἰκουμενικὴ Σύνοδο (τὸ 787 μ.Χ.) μετέχει καὶ ὑπογράφει τὰ πρακτικὰ ὁ «*Θεόδωρος ἐπίσκοπος Ἡρακλειουπόλεως*».

1 Στράβωνος Γεωγραφικὰ Χ, 476.

2 Αὐτόθι, Χ, 484.

3 Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις ΙΙΙ. 15.5.

4 Rio Franchi de' Cavalieri, I dieci artiri di Creta, *Miscellanea Giovanni Mercati*, V, (*Studi e Testi* 125), Città del Vaticano 1946, 391.1. Βλ. καί, Θεοχ. Δετοράκης, *Οἱ ἅγιοι τῆς πρώτης βυζαντινῆς περιόδου τῆς Κρήτης καὶ ἡ σχετικὴ πρὸς αὐτοὺς φιλολογία*, Ἀθῆναι 1970 (διδ. διατριβή), 55.

Μιὰ ἀρχαιολογικὴ μαρτυρία, ποὺ ἐπιβεβαιώνει ἐπίσης τὴν ὕπαρξη ὀχυρωμένης πόλης στὴ θέση τοῦ σημερινοῦ Ἡρακλείου, εἶναι ἐπιγραφή, ποὺ βρέθηκε στὸ λιμάνι τοῦ Ἡρακλείου καὶ χρονολογεῖται στὸ 671 μ.Χ. Πιστεύεται ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ ἀναφέρεται σὲ κάποια ἐπιδρομὴ Ἀράβων πειρατῶν, οἱ ὁποῖοι, ὅπως εἶναι γνωστό, ἐνεργοῦσαν συνεχεῖς ἐπιδρομὲς στὰ κρητικὰ παράλια ἤδη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰώνα.

Στὸν Βίο Στεφάνου τοῦ Νέου, τοῦ πρώτου μεγάλου μάρτυρος τῆς εἰκονομαχίας, κείμενο ποὺ χρονολογεῖται ἀκριβῶς στὸ 800 μ.Χ., ἀναφέρεται ὅτι μαζὶ του συνεμαρτύρησε ὁ ἀββὰς Παῦλος (†765) *«ἐν τῷ ἐπιλεγομένῳ πραιτωρίῳ τοῦ Ἡρακλείου»*, *«ἐπὶ Θεοφάνους ἀρχισατράπου τῆς νήσου τὸ ἐπίκλην Λαρδοτύρου»*[5]. Ἡ ἑρμηνεία τῆς ἀναφορᾶς αὐτῆς δημιούργησε φιλολογικὴ κρίση μεταξὺ δύο κορυφαίων κρητολόγων, τοῦ Μενελάου Παρλαμᾶ καὶ τοῦ Νικολάου Τωμαδάκη. Ὁ πρῶτος ἑρμήνευσε τὸ *«ἐν τῷ πραιτωρίῳ τοῦ Ἡρακλείου»* προσωπικῶς, ὡς ἀναφερόμενο δηλαδὴ στὸν αὐτοκράτορα Ἡράκλειο (610-631 μ.Χ.) καὶ στὸ πραιτώριο τῆς Γόρτυνας, ἡ ὁποία τότε ἦταν πρωτεύουσα τοῦ θέματος τῆς Κρήτης καὶ ἄρα αὐτὴ εἶχε πραιτώριο[6]. Ὁ δεύτερος, ἀντιλέγων, ἑρμήνευσε τὸν ὅρο τοπωνυμικῶς, ὡς ἀναφερόμενο δηλαδὴ στὴν πόλη τοῦ Ἡρακλείου[7], μᾶλλον ὀρθῶς.

Κάστρον. Μιὰ ἄλλη ἁγιολογικὴ πληροφορία, σὲ κείμενο τοῦ τέλους τοῦ 9ου αἰώνα (λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 900), βεβαιώνει τὴν παράλληλη ὀνομασία τῆς πόλεως «**Κάστρον**». Πρόκειται γιὰ τὸν Βίο τοῦ Κρητὸς ἁγίου Ἀνδρέου τοῦ ἐν τῇ Κρίσει: *«Ἦν δὲ ὁ μακάριος οὗτος διάγων καὶ ζῶν ἐν τῷ ἐπιλεγομένῳ τῆς Κρήτης Κάστρῳ»*. Ἔχουμε ἐδῶ τὴν ἀρχαιότερη γνωστή, γραπτὴ καὶ χρονολογημένη μαρτυρία γιὰ τὴν τοπωνυμία «**Κάστρον**»[8]. Καὶ σφάλλεται προδήλως ἐδῶ ὁ Β. Λαούρδας, ἀκολουθώντας τὸν Ν. Πλάτωνα, ὅταν γράφει ὅτι «τὸ σημερινὸν Ἡράκλειον ὠνομάσθη Κάστρον κατὰ τὴν δευτέραν βυζαντινὴν περίοδον τῆς νήσου»[9]. Ἡ τοπωνυμία αὐτὴ ἐπικράτησε καὶ στοὺς μεταγενέστερους χρόνους καὶ διατηρήθηκε ὡς τὶς ἡμέρες μας ὡς μιὰ ἀπὸ τὶς χαρακτηριστικὲς ὀνομασίες τῆς ἱστορικῆς πόλης (Κάστρο, Μεγάλο Κάστρο, Καστρινὸς κλπ.).

Χάνδαξ. Ἡ γενικῶς κρατούσα καὶ ἐπαναλαμβανόμενη ἀπὸ ὅλους τοὺς ἱστορικοὺς καὶ φιλολόγους ἄποψη εἶναι ὅτι τὸ ὄνομα **Χάνδαξ** προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀραβικὸ Chandaq

5 PG 100, 1164. Γενικὰ, γιὰ τὴν περίοδο τῆς εἰκονομαχίας στὴν Κρήτη, βλ. Β. Λαούρδα, Ὁ ἅγιος Ἀνδρέας ὁ ἐν τῇ Κρίσει καὶ ἡ Κρήτη ἐπὶ εἰκονομαχίας, Κρητικὰ Χρονικὰ Ε΄, 1951,32-60.

6 Μ. Παρλαμᾶς, Τοπωνυμικαὶ περιπέτειαι τοῦ Ἡρακλείου, Κρητικὰ Χρονικὰ Η΄, 1954, 273-286.

7 Ν. Β. Τωμαδάκης, Ἡράκλειον –ἐπισκοπὴ Ἡρακλειουπόλεως,-Χάνδαξ, ΕΕΒΣ ΚΔ΄, 88-102 (ἰδίως, 93-102, ἡ ἀπάντηση στὸν Παρλαμᾶ). Βλ. ἐπίσης Θεοχ. Δετοράκης, Οἱ ἅγιοι, 191-193, ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία.

8 Βλ. Μαρτύριον τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου ἐν τῇ Κρίσει, ἔκδ. B. Bossue, A. Tinnebroek, J. Van Hecke, & V. de Buck, *Martyrium sancti Andreae sub imperatore Constantino Copronymo (e cod. Par. Coisl. gr. 110)*, *Acta Sanctorum Octobris* VIII, Βρυξέλλες, 1853, κεφ. 6, 10.

9 Βλ. Ν. Πλάτων, *Κρητικὰ Χρονικὰ* Α΄, 1947, 239-. Β. Λαούρδας, *Κρητικὰ Χρονικὰ* Ε, 1953, καί, Θεοχ. Δετοράκη, *Οἱ ἅγιοι*, 197, καὶ σημ. 3.

(τάφρος), πληρέστερα Rabdh-el Chandaq (τὸ φρούριο τῆς τάφρου)[10]. Ἀλλὰ καὶ στὰ νεότερα ἑλληνικὰ λεξικὰ ἀναγράφεται ὅτι ἡ λέξη *χάντακας* (καὶ τὸ ὑποκοριστικὸ *χαντάκι*) προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀραβικὴ αὐτὴ λέξη[11]. Τὴν ἄποψη αὐτὴ δέχθηκα καὶ ἐγὼ στὸ βιβλίο μου *Ἱστορία τῆς Κρήτης*[12], δὲν θὰ τὴν ἐπαναλάβω ὅμως σὲ μιὰ μελλοντικὴ ἀναθεωρημένη καὶ διορθωμένη ἔκδοσή του.

Φιλολογικά, ἡ ἄποψη αὐτὴ στηρίζεται στὴν παρατήρηση, ὅτι ἡ λέξη **χάνδαξ**, ὡς προσηγορικὸ ὄνομα, δὲν ἔχει βρεθεῖ σὲ κανένα ἀρχαῖο ἢ βυζαντινὸ κείμενο πρὶν ἀπὸ τὸν δέκατο αἰώνα καὶ ἀπουσιάζει, ὡς ἐκ τούτου, ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ λεξικά. Τοῦτο δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀκριβές. Στὴν «*Ὅρασιν*» τοῦ Ψευδο-Δανιὴλ, ἕνα ἀπόκρυφο προφητικὸ κείμενο, ποὺ ἀναφέρεται καὶ στὶς ἀραβοβυζαντινὲς συγκρούσεις, ὑπάρχει ἡ λέξη καὶ μάλιστα μὲ προσηγορικὴ σημασία «*καὶ ἀπολεῖται ὁ χάνδαξ αὐτῶν*», δηλαδὴ τῶν Ἀγαρηνῶν[13]. Ἡ λέξη καταχωρίζεται στὸ Πατερικὸ Λεξικὸ τοῦ Lampe, μὲ τὴν ἑρμηνεία «fortified place» (ὀχυρωμένος τόπος)[14].

Μὲ ἀπασχολοῦσε πάντοτε ἡ ἱστορικὴ καὶ φιλολογικὴ ὀρθότητα αὐτῆς τῆς ἀπόψεως καὶ ἀναζητοῦσα τὴ λύση τοῦ αἰνίγματος. Θὰ ἐκθέσω ἐδῶ τοὺς προβληματισμούς μου καὶ τὶς ἐνστάσεις μου, ποὺ ἀσφαλῶς θὰ προκαλέσουν ἀντιδράσεις. Δηλώνω ὅμως ὅτι, ἀπὸ τὴν εἰς βάθος μελέτη τοῦ προβλήματος, προσωπικὰ ἔχω σχεδὸν πεισθεῖ ὅτι μᾶλλον ἀντιστρόφως ἔχουν τὰ πράγματα. Ἡ λέξη **Χάνδαξ** δηλαδὴ πρέπει νὰ εἶναι ἑλληνικὴ καὶ ἀσφαλῶς ὑπῆρχε πρὶν ἀπὸ τὴν ἀραβικὴ κατάκτηση τῆς Κρήτης καὶ οἱ Ἄραβες γνώρισαν τὴ λέξη στὴν Κρήτη.

Ἂς διαβάσουμε μὲ προσοχὴ τὶς βυζαντινὲς πηγές. Ἡ ἀρχαιότερη ἀπὸ αὐτές, πιστεύω καὶ ἡ ἐγκυρότερη, εἶναι ὁ ἱστορικὸς Γενέσιος. Τὸ ἔργο του, τιτλοφορούμενο «*Βασιλεῖαι*», συντάχθηκε στὸ αὐτοκρατορικὸ περιβάλλον τοῦ Πορφυρογεννήτου, στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 10ου αἰώνα[15]. Εἶναι συνεπῶς καὶ τὸ χρονικῶς ἐγγύτερο πρὸς τὴν ἀραβικὴ κατάκτηση τῆς Κρήτης. Ὁ Γενέσιος κάμνει σαφὴ διάκριση τῆς εἰσβολῆς καὶ πρώτης ὀργάνωσης περιχαρακωμένου στρατοπέδου τῶν Ἀράβων, ἀπὸ τὴν ὀργάνωση πόλης-πρωτεύουσας τοῦ ἐμιράτου ἀργότερα. Συγκεκριμένα, ἀναφέρει ὡς σημεῖο ἀποβάσεως τόπο, τὸν ὁποῖο «*πυκνοῖς σκόλοψι χάρακα περιέθεντο, ...ἀφ' οὗ ὁ τόπος μέχρι τῆς δεῦρο*

10 Ἀπὸ τὴν ἀπέραντη βιβλιογραφία περιορίζομαι στὰ ἀκόλουθα βασικά: A. P. Kazhdan, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 409. M. Kremp, *Arabisches Kreta*. Das Emirat der Andalusier (827-961), Frankfurt am Main 1995, 61. Στ. Ξανθουδίδου, *Χάνδαξ - Ἡράκλειον*, ἐπιμέλεια καὶ συμπληρωματικαὶ σημειώσεις Στυλιανοῦ Ἀλεξίου, Ἡράκλειον 1964, 10. Β. Φ. Χρηστίδη, *Ἡ κατάληψη τῆς Κρήτης ἀπὸ τοὺς Ἄραβες (824)*, Ἀθήνα 1982. Ν. Μ. Παναγιωτάκη, Ζητήματά τινα τῆς κατακτήσεως τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Ἀράβων, *Πεπραγμένα Α΄ Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου =Κρητικὰ Χρονικὰ* ΙΕ΄-ΙΣΤ΄, 1961-1962, 9-41, ὅπου καὶ πλούσια βιβλιογραφία.

11 Γ. Μπαμπινιώτη, *Λεξικὸ τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Γλώσσας*, λ. χαντάκι.

12 Θ. Δετοράκη, *Ἱστορία τῆς Κρήτης*, Ἡράκλειο 1990, 143.

13 E. Klostermann, *Analekta zur Septuaginta, Hexapla und Patristik*, Leipzig 1895, 121.20.

14 G.W.H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1961, 1512 (* χάνδαξ).

15 Ἔκδοση Βόννης, 1834 (C. Lachmann) = Patrologia Graeca 109, 991-1156.. Νεότερη κριτικὴ ἔκδοση: A. Lesmuller-Werner et I. Thurn, Iosephus Genesius Regum Libri Quatuor, Berolini-New York 1978 [= Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 14}.

Χάραξ προσονομάζεται»[16]. Δὲν ἀναφέρει δηλαδὴ τὸν **Χάνδακα** ἀλλὰ τὸν **Χάρακα**, ὅπου τὸ πρῶτο περιχαρακωμένο στρατόπεδο τῶν κατακτητῶν. Ἀργότερα, καὶ προϊούσης τῆς κατακτήσεως, ἀναφέρει ἕνα περιστατικό, ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ μύθος, εἶναι ὅμως ἡ πρώτη ἀναφορὰ προϋπάρχοντος στὴν Κρήτη τοπωνυμίου Χάνδαξ. Κάποιος μοναχὸς ὁδήγησε τοὺς Ἄραβες καὶ τοὺς ὑπέδειξε ἀσφαλὴ θέση γιὰ τὴν ἐγκατάστασή τους: «*καὶ ἀπήνεγκεν αὐτοὺς* **εἰς τόπον καλούμενον Χάνδακα**, *ἐν ᾧ ἡ πόλις τούτων καθίδρυται καὶ ταύτην ἐτάφρωσαν*»[17]. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀμφίβολης ἀξιοπιστίας ἱστορικὴ ἀξία τῆς ἀναφορᾶς αὐτῆς, μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ συγκεκριμένη μαρτυρία τοῦ τοπωνυμίου, ποὺ ὀνομαζόταν **Χάνδαξ**, «**εἰς τόπον καλούμενον Χάνδακα**», πρὶν ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Ἀράβων σ' αὐτό.

Μιὰ πιθανότατα παλαιογραφικὴ παρανάγνωση τῆς ἴδιας πληροφορίας στὴ *Συνέχεια τοῦ Θεοφάνους*, δημιούργησε πρόβλημα ἐπαναλαμβανόμενης καὶ συνεχιζόμενης παρεξήγησης. Ὁ Συνεχιστὴς τοῦ Θεοφάνη, ποὺ ἀντλεῖ ἀπὸ τὸν Γενέσιο καὶ τὸν ἐπαναλαμβάνει, ἀναφερόμενος στὴν ἀρχικὴ ἀπόβαση καὶ στὸ πρῶτο περιχαρακωμένο στρατόπεδο τῶν Ἀράβων, γράφει: «*τάφρον μὲν ἤγειραν πρῶτον βαθεῖαν καὶ χάρακα εἰς ταύτην καταπήξαντες, ἔνθα καὶ λαβὼν τὴν ἐπωνυμίαν ὁ τόπος σώζει τὴν προσηγορίαν Χάνδαξ ὀνομαζόμενος*»[18]. Ἀλλά, ὅπως ἀπέδειξε ὁ ἀείμνηστος Νίκος Παναγιωτάκης, στὴν ἐξαίρετη καὶ ἀποδεικτικὴ μελέτη του γιὰ τὴν εἰσβολὴ καὶ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Ἀράβων, "εἰς τὸ προμνημονευθὲν χωρίον τοῦ Συνεχιστοῦ, ἡ λέξις Χάνδαξ προφανῶς ἔχει τεθῆ ἐκ συγχύσεως πρὸς τὸ κατωτέρω Χάνδαξ, ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ Χάραξ τοῦ Γενεσίου, τοῦ σφάλματος προφανῶς ὀφειλομένου εἰς κακὴν γραφὴν τοῦ μοναδικοῦ χειρογράφου τῆς Συνεχείας καὶ ἑρμηνευομένου ἐκ τῆς ὁμοιότητος τῶν λέξεων **Χάραξ-Χάνδαξ** ". Ὅτι πρέπει νὰ ἀναγνωσθῆ ἐνταῦθα Χάραξ ἀντὶ Χάνδαξ, ἐκτὸς τοῦ προδήλου, ἀποδεικνύεται κατὰ τρόπον σαφῆ ἐκ τοῦ Ψευδο-Συμεῶνος, ὁ ὁποῖος παραφράζει ἐπὶ τὸ ἁπλούστερον τὸν Συνεχιστήν: «*τῷ τῆς Κρήτης ἀκρωτηρίῳ προσέβαλε καὶ προσωρμίσθη τῷ Χάρακι...καὶ χάρακα περιέθεντο πρὸς ὀχυρώματα, ἀφ' οὗ ὁ τόπος Χάραξ μέχρι τῆς δεῦρο προσονομάζεται...*»[19]. Καὶ καταλήγει (ὁ Παναγιωτάκης): «ὁ Χάραξ οὗτος εἶναι ἐντελῶς διάφορος τοῦ Χάνδακος, ὅπου ἐγκατεστάθησαν ἀργότερον»[20]. Οἱ ἱστορικοί, ποὺ ἀντλοῦν ἀπὸ τὸν Συνεχιστὴ τοῦ Θεοφάνη, ὅπως ὁ Σκυλίτζης καὶ ἀργότερα ὁ Σφραντζῆς, ἐπαναλαμβάνουν ταυτοσήμως τὴ σύγχυση **Χάνδαξ**, ἀντὶ **Χάραξ**.

16 Γενέσιος, 47, 7-9 (Bonn.).

17 Γενέσιος 47, 19-20 (Bonn.).

18 Θεοφάνους Συνεχισταί, 76, 3-5 (Bonn.).

19 Ν. Μ. Παναγιωτάκης, *ὅ. π.*, 29-30.

20 Ν. Μ. Παναγιωτάκης, *ὅ. π.*, 30.

Ἀπὸ τὶς σχετικὲς μὲ τὸν Χάνδακα ἐκφράσεις τῶν ἱστορικῶν δὲν προκύπτει ὅτι τὴν ὀνομασία προσέδωσαν οἱ Ἀγαρηνοί.

Ἀντίθετα, πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο προσδιορίζουν τὴν τοπωνυμία οἱ βυζαντινοί:

α) Συνεχιστὴς τοῦ Θεοφάνη: «*καὶ ἅμα λαβὼν Χάνδακα τούτοις ὑπέδειξεν, ἔνθα καὶ νῦν ἔκτισται ἡ πόλις αὐτῶν*»[21].

β) Ψευδο-Συμεών: «*καὶ ἀπήγαγεν αὐτοὺς* **εἰς τόπον καλούμενον Χάνδακα**, *ἐν ᾧ ἡ πόλις αὐτῶν καθίδρυται*»[22].

γ) Κεδρηνός: «*καὶ ἅμα λέγων,* **Χάνδακα τούτοις ὑπέδειξεν, δεξιὸν τόπον καὶ εὐφυῆ πρὸς πᾶσαν εὐετηρίαν**. *Ἐν τούτῳ πόλιν ἱδρύσαντο καὶ οἷόν τινα πάσης ἀκρόπολιν τῆς νήσου*»[23].

δ) Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἔκφραση τοῦ Σκυλίτση «*καὶ τὴν πασῶν ὀχυρωτέραν πόλιν,* **ἣν ἐγχωρίως Χάνδακα ἐκάλουν**»[24].

Μερικὲς ἀκόμη παρατηρήσεις εἶναι χρήσιμες.

α) Δὲν εἶναι συνηθισμένο οἱ κατακτητὲς μιᾶς περιοχῆς νὰ ἀλλάσσουν τὴν ὀνομασία τῶν τόπων. Ἀπεναντίας, μεταφέρουν στὴ γλώσσα τους τὶς τοπωνυμίες τῶν περιοχῶν ποὺ κατακτοῦν.

β) Ἂν ὀνόμαζαν τὸν Χάνδακα Rabdh-el Chandaq (πόλιν τῆς τάφρου), θὰ ἔπρεπε καὶ σὲ ἄλλες ἀνάλογες περιπτώσεις πόλεων «τεταφρωμένων» νὰ ἔδιδαν τὴν ἴδια ἢ ἀνάλογη ὀνομασία. Στὸν ἀπέραντο γεωγραφικὸ χῶρο τῶν ἀραβικῶν κατακτήσεων, ὁ Χάνδαξ εἶναι μοναδικός, ὡς γεωγραφικὴ καὶ ἱστορικὴ τοπωνυμία.

γ) Τὸ τοπωνύμιο ἐπισημαίνεται καὶ ἐκτὸς Κρήτης καὶ μάλιστα σὲ περιοχὴ ὅπου δὲν πάτησαν ποτὲ Ἄραβες. Σὲ πρακτικὸ παραχωρήσεως γαιῶν στὴν περιοχὴ τοῦ Στρυμόνα, τὸ ἔτος 1333, ἀναφέρεται «*χωρίον ὁ Χάντακας*», «*ἐδόθη αὐτῷ καὶ ἡ γῆ τοῦ Χάντακος*», «*καθὼς ἀνέκαθεν ἐνέμετο ὁ Χάντακας*»[25].

δ) Ὁ γραμματικὸς τύπος Χάνδαξ εἶναι ἀπολύτως ἑλληνικὸς καὶ παραπέμπει στὸ ρ. **χάσκω**, τοῦ ὁποίου ὁ παρακείμενος **κέχανδα** παρέχει τὴν ἐτυμολογικὴ βάση τοῦ ἐπιθέτου **χανδὸς** (-ή, -όν) καὶ τοῦ ἐπιρρήματος **χανδὰ** καὶ **χανδόν**, ἀπὸ ὅπου καὶ τὸ **χάνδαξ**.

ε) Τὸ ὑποκοριστικὸ **χανδάκιον** (χαντάκι), ποὺ ἐτυμολογεῖται ἐπίσης ὡς ἀραβικὸ στὰ λεξικά, ἐπισημαίνεται ἤδη στὸν Γεώργιο Μοναχό: «*καὶ ἐποίει χαντάκιον μηχανικόν*»[26] ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα κείμενα (Δουκάγγιος).

ς) Εἶναι ἐπίσης χαρακτηριστικὸ ὅτι οἱ Ἄραβες ἱστορικοὶ δὲν ἀναφέρουν τίποτε γιὰ τὴν ὀνομασία τοῦ ἱστορικοῦ τοπωνυμίου, τὸ ὁποῖο προσδιορίζουν ἁπλῶς ὡς πρωτεύουσα τοῦ ἐμιράτου.

---

21 Θεοφάνους Συνεχισταί, 77, 7-8 (Bonn.).

22 Θεοφάνους Συνεχισταί, 623, 2-4 (Bonn.).

23 Κεδρηνὸς, II, 93, 16-18.

24 Σκυλίτσης, Σύνοψις Ἱστοριῶν 2. 4, 17.

25 W. Regel- E. Kurtz- B. Korablev, Actes Zographou, *Vizantijkij Vremennik* 13, 1907. 68-71.

26 Χρονικὸν Σύντομον, 869 (Bonn.) = *Patrologia Graeca* 110, 1216.

Μὲ βάση τὶς παραπάνω παρατηρήσεις πείθομαι ὅτι τὸ τοπωνύμιο **Χάνδαξ** προϋπῆρχε στὴν Κρήτη καὶ οἱ Ἄραβες τὸ διατήρησαν, μεταφέροντάς το στὴ γλώσσα τους.

Candia. Città di Candia – Isola di Candia.

Τὴν παλαιότερη ὀνομασία Χάνδαξ οἱ Βενετοί, ποὺ κατέλαβαν τὴν Κρήτη μετὰ τὴν Δ΄ Σταυροφορία καὶ τὴν κατάλυση τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, παρέφθειραν σὲ **Candia (Candiga-Candia).** Καί, καθὼς ἡ πόλη ἦταν ἡ μεγαλύτερη καὶ πρωτεύουσα τῆς νήσου, μὲ τὴν ἴδια ὀνομασία προσδιοριζόταν συνεκδοχικῶς καὶ ὁλόκληρη ἡ νῆσος. Ἔτσι ἀπαντῶνται οἱ ἐκφράσεις Citta di Candia –Isola di Candia (πόλη τοῦ Χάνδακα-νῆσος τοῦ Χανδακα)[27].

Κρήτη = Ἡράκλειον.

Ἡ βενετικὴ ὀνομασία – Isola di Candia - (νῆσος τοῦ Χάνδακα =Κρήτη) πέρασε καὶ στὴν ἑλληνικὴ γλώσσα. Ἔτσι ἀπαντᾶται τὸ γεωγραφικὸ ὄνομα Κρήτη στὴ σημασία τῆς πόλης καὶ ὄχι τῆς νήσου σὲ διάφορα κείμενα. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἔκφραση:

Ἄλλοι εἶναι ἀπὸ τὸ Ρέθυμνος καὶ ἄλλοι ἀπὸ τὴν Κρήτη[28].

Ἡ ἔκφραση ἀπαντᾶται καὶ σὲ χειρόγραφα, ὅπως λ.χ. στὸν Ἁγιορειτικὸ κώδικα Φιλοθέου 154 (ἔτους 1562), τὸν ὁποῖο ἔγραψε ὁ «*Διονύσιος ἱερομόναχος τοῦ ἐπίκλην Συριανός, ὁρμώμενος ἐκ τῆς εὐνομωτάτης τῶν πόλεων Κρήτης*», δηλαδὴ ἀπὸ τὸν Χάνδακα[29].

Γόρτυνα = Ἡράκλειον.

Σὲ μερικὰ κρητικὰ χειρόγραφα τῆς περιόδου τῆς βενετοκρατίας ἀπαντᾶται ἡ ἔκφραση «*ἐν Γορτύνῃ Κρήτης*». Ὁ Cod. Monacensis gr. 222, χρονολογούμενος στὸ 1465, ποὺ περιέχει τὶς Ἐννεάδες τοῦ Πλωτίνου, ἀγοράστηκε στὸν Χάνδακα ἀπὸ τὸν Δημήτριο Τριβώλη, Πελοποννήσιο ἐκ Σπάρτης, ὁ ὁποῖος σημείωσε: «*τοῦτο τὸ κάλλιστον βιβλίον ἐμοῦ ἐστι κτῆμα Δημ. Τριβ., ἐπριάμην δὲ τοῦτο ἐν Γορτύνῃ Κρήτης*»[30]. Ἡ ἔνδειξη αὐτὴ ἔχει δημιουργήσει συγχύσεις σὲ πολλοὺς μελετητές, οἱ ὁποῖοι ἀναζητοῦν τὴν Γόρτυνα τῆς Κρήτης στὴ θέση τῆς ἀρχαίας πόλεως, ἡ ὁποία ἐν τούτοις δὲν ὑπῆρχε τὴν ἐποχὴ αὐτή. Εἶναι πρόδηλο ὅτι «*Γόρτυνα τῆς Κρήτης*» εἶναι τώρα ὁ Χάνδαξ, ποὺ ὡς πρωτεύουσα τῆς νήσου ἔλαβε τώρα καὶ τὸ ὄνομα τῆς ἀρχαίας πρωτεύουσας, ἀπὸ ὑπερβολικὸ ἀρχαιογνωστικὸ ζῆλο.

27 Βλ Ν. Β. Τωμαδάκης, Κρήτη-Χάνδαξ-Ἡράκλειον, *ΕΕΒΣ* ΚΑ΄, 1951, 235-237.

28 Πρβλ. *Ὁ Κρητικὸς πόλεμος (1645-1669) ἢ συλλογὴ τῶν ἑλληνικῶν ποιημάτων Ἀνθίμου Διακρούση, Μαρίνου Τζάνε*, συλλεγέντων καὶ ἐκδιδομένων ὑπὸ τοῦ Ἀρχιμανδρίτου Ἀγαθαγγέλου Ξηρουχάκη, ἐφημερίου τῆς ἐν Βενετίᾳ Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας. Ἐν Τεργέστῃ 1908,στίχ. 293. Βλ. καὶ βιβλιοκρισία Στ. Ξανθουδίδου, *Byzantinische Zeitschrift* 18, 1909, 586-600, 593. Βλ. ἐπίσης, *Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλῆ τοῦ Ρεθυμνίου, Ὁ Κρητικὸς Πόλεμος (1645-1669)*, ἐπιμ. Στυλ. Ἀλεξίου – Μάρθα Ἀποσκίτη, Ἀθήνα 1995, 213. 5.

29 M. Vogel- V. Gardthausen, *Die griehischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Berlin 1909 (Leipzig 1999), 110.

30 Vogel Gardthausen, *ὅ. π.*, 105 καὶ σημ. 7.

Kandiye.

Μετὰ τὴν ἅλωση τῆς Κρήτης ἀπὸ τοὺς Τούρκους (1669), ἡ πόλη ἔγινε πρωτεύουσα τοῦ ἐγιαλετίου τῆς νήσου, μὲ διατήρηση τοῦ βενετοκρητικοῦ ὀνόματος Candia, σὲ παραφθορὰ Kandiye. Ἕδρα τοῦ πασᾶ καὶ τῶν κεντρικῶν ὑπηρεσιῶν καὶ στρατευμάτων διατήρησε τὴν ἴδια ονομασία ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα.

Ἡράκλειον. Ἐπαναφορὰ τῆς ἀρχαίας ὀνομασίας.

Πιστεύεται γενικῶς ὅτι ἡ ἐπαναφορὰ τῆς ἱστορικῆς ἑλληνικῆς ὀνομασίας *Ἡράκλειον ὀφείλεται στοὺς Ἕλληνες κυβερνῆτες τῶν ἐμπορικῶν πλοίων,* στὸ γενικότερο πλαίσιο τοῦ ἐξελληνισμοῦ τῶν ἑλληνικῶν λιμένων, κυρίως γιὰ τὰ εὐρωπαϊκὰ πλοῖα. Πότε καὶ ἀπὸ ποιοὺς ἀκριβῶς ἔγινε αὐτὸ δὲν ἔχει ἐξακριβωθεῖ.

Συγκεκριμένες πληροφορίες ἔχομε ἀπὸ τὶς εἰδήσεις τῆς ἀρχαιότερης ἑλληνικῆς ἐφημερίδας *ΓΕΝΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ* ἡ ὁποία ἐξεδίδετο στὴν Αἴγινα, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μεγάλης ἑλληνικῆς ἐπανάστασης (1825-1829) καὶ δημοσίευε εἰδήσεις ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη τοῦ ἐπαναστατημένου Ἑλληνισμοῦ.

Ἀπὸ τὴν ἔρευνα τοῦ σπάνιου αὐτοῦ ντοκουμέντου σημείωσα τὰ ἀκόλουθα γιὰ τὴν τοπωνυμία Ἡράκλειον:

1. Ἡ ἀρχαιότερη γραπτὴ μαρτυρία χρονολογεῖται στὶς 30 Δεκεμβρίου 1825: «*Ἀφοῦ δὲ οἱ ἡμέτεροι διέλυσαν τὸ σῶμα τῶν ἐχθρῶν καὶ ἐκαθάρισαν τὰς περὶ τὴν Γορτύνην ἐπαρχίας, εἰσεχώρησαν καὶ εἰς τὴν ἐπαρχίαν Μαλεβυζίου (Κνωσοῦ), ὅπου, μαθόντες ὅτι εἷς τι χωρίον ἐγίνετο γάμος τουρκικός, ὥρμησαν διὰ νυκτὸς καὶ ἐζώγρησαν ὅλους τοὺς εἰς αὐτὸν εὑρεθέντας Τούρκους, ἄνδρας καὶ γυναῖκας, καὶ μετεκόμισαν αὐτοὺς εἰς τοὺς πρόποδας τῆς Ἴδης, ἐπὶ σκοπῷ νὰ τοὺς ἀποστείλωσιν εἰς Γραμποῦσαν· ἀλλ' ἐν τῷ μεταξὺ ἔφθασαν τινὲς* **ἀπὸ τῶν ἐν τῷ Ἡρακλείῳ (Κανδία),** *οἱ ὁποῖοι, προσφέροντες εἰς τοὺς ἀρχηγοὺς ἱκανὴν χρημάτων δόσιν, ἐνήργησαν τὴν ἀπόλυσιν αὐτῶν, οἵτινες καὶ ἐστάλησαν εἰς τὸ ρηθὲν φρούριον*»[31].

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἀναφέρεται στὴν εἴδηση, μετὰ τὸ ἑλληνικὸ Ἡράκλειον, καὶ ἡ ἕως τότε ἐπίσημη τουρκικὴ ὀνομασία τῆς πόλεως, Κανδία. Ἔχω σημειώσει τρεῖς ἀκόμη ἀναφορὲς γιὰ τὰ ἑπόμενα ἔτη 1827, 1828, 1829.

2. «*Ἐδιωρίσθη καὶ επιτροπὴ διὰ τὴν προμήθειαν τῶν στρατευμάτων οἱ κ. Γεώργιος Καλλέργης, Γεώργιος Σταματάκης καὶ εἷς ἄλλος, ὅστις μένει νὰ διορισθῇ ἀπὸ τῆς περὶ τὸ* **Ἡράκλειον [Μέγα Κάστρον]** *ἐπαρχίας ἐκλογὴν τῶν ἐκεῖσε... Ὁ ἡγεμὼν τοῦ Ἡρακλείου Καρασουλεϊμάνης ἐζήτησεν ἀμέσως τὴν βοήθειαν τοῦ στρατάρχου Μουσταφὰ πασᾶ, ἀλλ' αὐτὸς ἐστάθη κωφὸς εἰς τὴν πρόσκλησιν ταύτην*» [32].

3. «*Ἀξιωματικαὶ εἰδήσεις, ἐκ Γαβαλοχωρίου (τῆς Κρήτης) 20 Δεκεμβρίου: «Ἀπὸ τὸν παρελθόντα Ὀκτώβριον, μετὰ τὴν μάχην ἥτις συνεκροτήθη* **κατὰ τὸ Ἡράκλειον**, *τὰ στρατεύματά μας ἔμενον εἰς τὰς θέσεις των ἀκίνητα*»[33].

31 *Γενικὴ Ἐφημερὶς τῆς Ἑλλάδος*, φ. 24/30. 12. 1825 }, σ. 94.

32 *Γενικὴ Ἐφημερὶς τῆς Ἑλλάδος*, φ. 82. 27.11 1827.

33 *Γενικὴ Ἐφημερὶς τῆς Ἑλλάδος*, φ. 4/12 Ιανουαρίου 1829, σ. 1.

4. «...*ἐκυρίευσαν μίαν μικρὰν πολεμικὴν γολέτταν, τὴν Ἀφροδίτην, καί τινα ἄλλα ἐκεῖ εὑρεθέντα ἐμπορικὰ πλοῖα ἄραξαν εἰς τὸν λιμένα. Τὰ δὲ ἕτερα δύο Αἰγυπτιακὰ πλοῖα ἔμειναν εἰς τὸν αἰγιαλὸν τῆς Τέας κατὰ τὸ στόμιον τοῦ λιμένος τοῦ Ἡρακλείου*»[34].

Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὶς ἐπίσημες αὐτὲς πληροφορίες, ἡ ἱστορικὴ ὀνομασία τοῦ Ἡρακλείου ἐπανέρχεται ἀπὸ τὰ πρώτα χρόνια τῆς μεγάλης ἐθνικῆς ἐπανάστασης τοῦ 1821.

ΗΡΑΚΛΕΙΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΑ

1

Πρακτικὰ Ζ΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου

Ἠλίας ἁμαρτωλὸς ἐπίσκοπος τῆς Κρητῶν νήσου, ἀσμένως πάντα τὰ προγεγραμμένα δεξάμενος, ὑπέγραψα.

Ἐπιφάνιος ἐπίσκοπος Λάμπης ὁμοίως
Θεόδωρος ἐπίσκοπος Ἡρακλειουπόλεως ὁμοίως
Ἀναστάσιος ἐπίσκοπος Κνωσοῦ ὁμοίως
Μελίτων ἐπίσκοπος Κυδωνίας ὁμοίως
Λέων ἐπίσκοπος Κισάμου ὁμοίως
Θεόδωρος ἐπίσκοπος Σουβρίτων ὁμοίως
Λέων ἐπίσκοπος Φοίνικος ὁμοίως
Ἰωάννης ἐπίσκοπος Ἀρκαδίας ὁμοίως
Ἐπιφάνιος ἐπίσκοπος Ἐλευθέρνης ὁμοίως
Φωτεινὸς ἐπίσκοπος Καντάνου ὁμοίως
Σισίνιος ἐπίσκοπος Χερρονήσου ὁμοίως.

34 *Γενικὴ Ἐφημερὶς τῆς Ἑλλάδος*, φ. 8/26. 1. 1829.

2

Ἁγιολογικὲς μαρτυρίες

Μαρτύριον τῶν Ἁγίων Δέκα (6-7 αἰ.)
«...ἀπὸ Ἡρακλείου Εὐάρεστος».
Βίος Στεφάνου τοῦ Νέου (766/767). Κείμενο 9ου αἰώνα
«...προσήχθη πρὸς ἐξέτασιν ἐν τῷ λεγομένῳ πραιτωρίῳ τοῦ Ἡρακλείου».
Βίος Ἀνδρέου τοῦ ἐν τῇ Κρίσει (τέλος 9ου αἰ.)
«Ἦν δὲ οὗτος ὁ μακάριος διάγων καὶ ζῶν εὐσεβῶς ἐν τῷ ἐπιλεγομένῳ τῆς Κρήτης Κάστρῳ...».
Βίος ἁγίου Μύρωνος (10 αἰ.)
«πόλις δὲ ἤνεγκε τοῦτον Ἡράκλεια τῇ Κνωσῷ τυγχάνουσα προσεχής».

Kpntwa
11260
Crepacuore
Porta
Forte S.t
Dimitr.o
Porta
Porta
Porta

Ομιλίες

Σάββατο 10.12.2016

Στο λαβύρινθο μιας μητρόπολης του αιγαιακού κόσμου
Η Κνωσός από το 7000 μέχρι το 1000 π.Χ.

Ομιλητής

Αντώνης Βασιλάκης

δρ Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης, Έφορος Αρχαιοτήτων επί τιμή

Προλογίζει η

Μαρία Φραγκιαδάκη

Φιλόλογος

Μαρία Φραγκιαδάκη

Θέλω να συγχαρώ θερμά τους ανθρώπους της "Ηράκλειας Πρωτοβουλίας" και να ευχηθώ ΚΑΛΗ ΕΠΙΤΥΧΙΑ σ' αυτόν το νέο κύκλο ομιλιών: "Ο Μίτος της Αριάδνης - Ξετυλίγοντας την ιστορία της πόλης του Ηρακλείου, 20 χρόνια μετά".

Πριν ξεκινήσουμε, σας καλώ να θυμηθούμε, σ' αυτό το νέο όμορφο συναπάντημα, τους σπουδαίους εκείνους ανθρώπους, που, πριν από 20 χρόνια, κοσμούσαν την ανάλογη εκδήλωση, τον πρώτο κύκλο ομιλιών, με το πνεύμα τους και την παρουσία τους και που δεν είναι πια μαζί μας.

Μεγάλες οι απώλειες μέσα σ' αυτό το διάστημα: Μενέλαος Παρλαμάς, Νίκος Παναγιωτάκης, Γιάννης Σακελλαράκης, Στέλλα Παπαδάκη-Όκλαντ, Χρυσούλα Τζομπανάκη, Γιάννης Περτσελάκης, Στυλιανός Αλεξίου, Μάρθα-Ολυμπία Αποσκίτου. Ας είναι αιωνία η μνήμη τους!

Ξαναπιάνουμε λοιπόν το Μίτο σήμερα.

Πρώτη ομιλία: **"Στο λαβύρινθο μιας μητρόπολης του αιγαιακού κόσμου: Η Κνωσός από το 7000 μέχρι το 1000 π.Χ."**, με τον αρχαιολόγο δρ Αντώνη Βασιλάκη, έφορο Αρχαιοτήτων επί τιμή.

Πριν πάρει το λόγο ο σημερινός μας ομιλητής και αφού τον ευχαριστήσω από καρδιάς για την τιμή και την εμπιστοσύνη, θα πιάσω εγώ αυτό το νήμα, για να σας τον παρουσιάσω, εν συντομία.

Με αυτόν το μίτο μάλλον εγκώμιο θα ταίριαζε να πλέξω για το γνωστό και αγαπητό μας κ. Αντώνη Βασιλάκη· μα δεν θα το κάνω. Να σας διαβάσω το βιογραφικό του σκέφτηκα, μα δεν θα κάνω ούτε αυτό· είναι μακροσκελέστατο και συμπληρώνεται διαρκώς. Μα πώς, αλήθεια, να κλειστεί μια τόσο πλούσια ζωή σε λίγες γραμμές; Θα προσπαθήσω, ωστόσο, να ξετυλίξω το κουβάρι τού μέχρι τώρα επιστημονικού και επαγγελματικού του βίου, εστιάζοντας - πολύ συνοπτικά - σε κάποιες πτυχές της πολύμορφης δράσης του, οι οποίες αποτελούν σημαντική προσφορά στην ιστορία και τον πολιτισμό του τόπου μας.

Ο επιστήμονας αρχαιολόγος, ο δάσκαλος, ο ενεργός πολίτης **Αντώνης Βασιλάκης του Σπύρου** γεννήθηκε το 1952 στην Κνωσό. Τελείωσε τις εγκύκλιες σπουδές του στο Ηράκλειο και στη συνέχεια - με υποτροφία - σπούδασε Αρχαιολογία και Ιστορία της Τέχνης, στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (1970-1975), ενώ το 1992 αναγορεύτηκε, με άριστα, διδάκτωρ Φιλοσοφίας (ειδικότητα Προϊστορικής Αρχαιολογίας) του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Υπηρέτησε για 33 χρόνια (1978-2011) ως μόνιμος αρχαιολόγος του Υπουργείου Πολιτισμού, στην Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και στο Μουσείο Ηρακλείου και, για μια τετραετία (2006-2010), ως Τμηματάρχης Αρχαιολογικών Χώρων και Μνημείων στην ΚΓ΄ ΕΚΠΑ Ηρακλείου, ενώ τερμάτισε τη δημόσια θητεία του ως Διευθυντής Αρχαιοτήτων στην ΛΕ΄ ΕΚΠΑ (Κεφαλληνίας–Ιθάκης και Ζακύνθου).

Καθ' όλη τη διάρκεια της ευδόκιμης δημόσιας υπηρεσίας του έχει διευθύνει ως ανασκαφέας και μελετητής δεκάδες σωστικές και συστηματικές ανασκαφές και άλλες αρχαιολο-

γικές έρευνες, α) στην Κρήτη (στο νομό Ηρακλείου): Κνωσό, Πόρο, Κατσαμπά, Ανώπολη, Χερσόνησο· Γάζι, Τύλισο, Καβροχώρι, Πετροκέφαλο, Κρουσώνα· μα περισσότερο στη Μεσαρά: Τρυπητή, Γόρτυνα, Μονή Οδηγήτριας, Καμηλάρι, Μοίρες, Μάταλα, Κρότος, Κλήμα, Λέντας, Καλοί Λιμένες, Πόμπια, Βαγιονιά, Άγιος Ιωάννης, Σοκαράς, Ίνι και Τσούτσουρα· καθώς και επιφανειακές έρευνες στην Κνωσό και στη Μονή Οδηγήτριας, σε συνεργασία με τη Βρετανική Σχολή Αθηνών και β) στα Εφτάνησα: αναζητώντας τα χνάρια του Οδυσσέα, έφερε στο φως (2011-2013), στα Τζανάτα Πόρου Κεφαλληνίας, το μεγαλύτερο Υστεροελλαδικό ελλειψοειδές μέγαρο της περιοχής των Ιονίων.

Η ανασκαφική του όμως εμπειρία χρονολογείται από το 1971, καθώς είχε συμμετάσχει σε αρκετές σημαντικές ανασκαφές στην Κνωσό, στο Γιούχτα, στη Λασαία, στα Γουρνιά, στους Αρμένους και αλλού, όπως και σ' εκείνη του Ιδαίου Άντρου (1983-86) με το Γιάννη Σακελλαράκη.

Σε όλα αυτά τα καρποφόρα χρόνια, έχει φέρει στο φως πολύτιμα μυστικά της κρητικής γης, καθώς έχει αποκαλύψει πολλά και ποικίλα αρχαιολογικά μνημεία από μια μακρά περίοδο: νεολιθικά, κατοικίες και οικισμό· μινωικά, οικισμούς - αγροικία - ιερό οικισμού, νεώριο - νεκροταφεία - τάφους (θολωτούς και ορθογώνιους κτιστούς αλλά και θαλαμωτούς, σπηλαιώδεις, λακκοειδείς και πιθοταφές) όλων των φάσεων της μινωικής περιόδου (προανακτορικής, παλαιοανακτορικής, νεοανακτορικής, τελικής ανακτορικής, μετανακτορικής)· ελληνιστικά και ρωμαϊκά, οικίες - αγρέπαυλη - δεξαμενές - υπόγεια μαυσωλεία· γεωμετρικούς, αρχαϊκούς και ελληνιστικούς τάφους (θολωτούς, θαλαμωτούς, λακκοειδείς)· πρωτοβυζαντινή βασιλική και άλλα.

Μα ο Αντώνης Βασιλάκης δεν έχει στο ενεργητικό του μόνο ανασκαφές. Δεν είναι μόνο ταξιδιώτης άλλων παλιότερων καιρών. Είναι και άνθρωπος του σήμερα, με παράπλευρες δραστηριότητες και πολλαπλά καθήκοντα, τα οποία υπηρέτησε με ευαισθησία και επιστημονική υπευθυνότητα.

Εταίρος των αρχαιολογικών εταιρειών Κρήτης και Αθήνας, είχε την επίβλεψη και μελέτη έργων για την αποκατάσταση μνημείων. Συμμετείχε σε ομάδες εργασίας για μουσειολογικές μελέτες, π.χ. του Αρχαιολογικού Μουσείου Μεσαράς (υπεύθυνος) και της Αρχαιολογικής Συλλογής Γαζίου Μαλεβιζίου (μέλος) αλλά και ως μέλος ή επιστημονικός συνεργάτης σε φορείς μελετών και αναπτυξιακών έργων, π.χ. του Συνδέσμου ελαιοκομικών δήμων Κρήτης. Ανέλαβε ως επικεφαλής σημαντικά ερευνητικά προγράμματα, πχ: "Knossos Urban Landscape Project 2005-2010" (συνεργασία με την Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή) και "Πρώιμη μεταλλοτεχνία του χαλκού στην Κρήτη" (συνεργασία με το Πανεπιστήμιο Κρήτης και το ΕΚΕΦΕ Δημόκριτος), ενώ συνεργάστηκε και με την ερευνητική ομάδα του Μετσόβιου Πολυτεχνείου για το θέμα: "Έρευνα Δομικών Λίθων των μινωικών ανακτόρων". Διηύθυνε το πρόγραμμα "Επιφανειακή έρευνα Τρυπητής" (2007- 2008), ενώ διευθύνει και μια πρόσφατη (2015-2016) ερευνητική αποστολή με ειδικευμένους αρχαιολόγους, Έλληνες και ξένους (από την Τσεχία, Αγγλία, Νορβηγία, Δανία), με σκοπό τη μελέτη της διαχρονικής ανθρώπινης παρουσίας και δράσης στην

περιοχή Πορτί και Μιαμού του Δήμου Γόρτυνας Μεσαράς.
Σημαντική υπήρξε και η συμμετοχή του σε εκπαιδευτικά προγράμματα, π.χ. στο "Πρόγραμμα ΜΕΛΙΝΑ", καρπός του οποίου ήταν δύο συναρπαστικά βιβλία για την καθημερινή ζωή και την ψυχαγωγία των μακρινών μας προγόνων Μινωιτών, τις γιορτές και τους τρόπους διασκέδασης, τα αθλήματα και τα παιγνίδια, τη σχέση τους με τη φύση –όπως αποτυπώνεται κυρίως στην τέχνη τους.

Υπήρξε και δάσκαλος σπουδαίος και ιδιαίτερα αγαπητός. Οι σπουδαστές, ειδικά της Σχολής Ξεναγών Κρήτης, τον αποκαλούν τρυφερά "Δάσκαλο". Δίδαξε στο Πανεπιστήμιο Κρήτης και, κατά καιρούς, σε Πανεπιστήμια του εξωτερικού (Sheffield στην Αγγλία, Paris IX στη Γαλλία, Agrigento στη Σικελία, σε Αμερικανικά Ανοιχτά Πανεπιστήμια και το 2012-13 στο Σάιμον Φρέιζερ, στο Βανκούβερ του Καναδά). Κι ακόμα, στο ΑΤΕΙ Κρήτης (1982-2008) ως επιστημονικός συνεργάτης και έκτακτος καθηγητής στα ΠΕΚ πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπ/σης Κρήτης καθώς και σε ΙΕΚ (δημόσια και ιδιωτικά), στις ειδικότητες των αρχαιοφυλάκων και των συντηρητών αρχαιοτήτων, στο Ηράκλειο και στο Ρέθυμνο.
Έδωσε επίσης διαλέξεις και μαθήματα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθήνας, στη Βικελαία Βιβλιοθήκη, στην Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, στην Ελληνική Σπηλαιολογική Εταιρεία και αλλού.

Ο αρχαιολόγος Αντώνης Βασιλάκης, με ειδικότητα στις προϊστορικές και κλασικές αρχαιότητες, έχει συγγράψει για την ιστορία, την αρχαιολογία και τον πολιτισμό της Κρήτης:
α) αυτοτελή βιβλία: "Ο χρυσός και ο άργυρος στην Κρήτη κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού" (διδακτορική διατριβή), Βικελαία Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 1996, "Μινωική Κρήτη", εκδ. Σφακιανός, Ηράκλειο 1992, "Η Ψυχαγωγία των Μινωιτών", Βιβλία Μαθητή και Δασκάλου, Πρόγραμμα ΜΕΛΙΝΑ, Ηράκλειο 1999, "Μινωική Κρήτη: Από τον Μύθο στην Ιστορία" Αρχαιολογικός οδηγός, με 450 έγχρωμες πρωτότυπες εικόνες, εκδ. Αδάμ, Αθήνα 2000, "Γνωριμία με την Κρήτη του Μίνωα" (αρχαιολογική επιμέλεια), Αθήνα 1988. Moni Odigitria, Instap AcademicPress 2010 (με Keith Branigan).
β) Δεκατέσσερα βιβλία-αρχαιολογικούς οδηγούς, μεταφρασμένους σε πολλές γλώσσες (αγγλικά, γαλλικά, γερμανικά, ιταλικά, ολλανδικά, σουηδικά, ρώσικα), επικαιροποιημένους και εύχρηστους: *Κρήτη, Κνωσός, Φαιστός - Αγία Τριάδα - Γόρτυνα, Κομμός, Μάλια, Τύλισος, Δικταίον Άντρον, Λαβύρινθος της Μεσαράς, Η Μεγάλη Επιγραφή της Γόρτυνας, Αρχαιολογικό μουσείο Ηρακλείου.*
γ) Δεκαπέντε τεύχη διδακτικών σημειώσεων για τη διδασκαλία στο ΑΤΕΙ, στη Σχολή Ξεναγών (1982-2008) και στα ΙΕΚ.
δ) Ένα εντυπωσιακά μεγάλο αριθμό επιστημονικών εργασιών (μονογραφίες, μελέτες, ανακοινώσεις), με θέματα, κυρίως, προϊστορικής αρχαιολογίας, που φιλοξενούνται σε επιστημονικά περιοδικά. Ενδεικτικά, αναφέρω: "Αρκάδες-Αρκαδία, η αρχαία πόλη στο χωριό Αφρατί Πεδιάδας", "Τρυπητή", "Κλήμα Πυργιώτισσας, Κρότος Καινουργίου", "Κα-

μηλάρι - Μάταλα - Ανώπολη", "Odigitria - Platanos - Tylisos", "Άγιος Ιωάννης Φαιστού", "Μεσαρά, η χώρα της Ευρώπης, του Ραδάμανθυ και του Αγίου Τίτου", "Τα ομηρικά έπη και η κρητική αρχαιολογία", "Ρωμαϊκά μαυσωλεία Κνωσού και Γόρτυνας", "Ανασκαφή νεολιθικού σπιτιού στους Καλούς Λιμένες", "Αρχαιολογική δραστηριότητα στην Κρήτη", "Η πανίδα της μινωικής Κρήτης στη ζωή και στην τέχνη", "Τα τοπωνύμια της Κνωσού", "Η ανθρώπινη παρουσία στα Αστερούσια από τη Νεολιθική εποχή μέχρι την αρχή της Εποχής του σιδήρου", "Χρυσά και αργυρά τεχνουργήματα στην προανακτορική Κρήτη", "Η καλλιέργεια της ελιάς και η παραγωγή λαδιού στη Μινωική Κρήτη", "Δίκτυς ο εκ Κρήτης", "Δαίδαλος", "Η βυζαντινή τέχνη στην Κρήτη", "Τα Αστερούσια στη μινωική εποχή", "Η κρητική αρχαιολογία σε επαναστατική περίοδο".

Έχει, επίσης, επιμεληθεί διάφορες εκδόσεις, κυρίως "Πρακτικά" αρχαιολογικών συνεδρίων, ενώ έχει συμμετάσχει, ως επιστημονικός σύμβουλος και αφηγητής, σε μια σειρά ντοκιμαντέρ της ΕΡΤ "ΕΛΛΑΔΟΣ ΠΕΡΙΗΓΗΣΙΣ" για τα μινωικά ανάκτορα της Κνωσού, της Φαιστού και της Αγίας Τριάδας και γενικότερα για το μινωικό πολιτισμό κι ακόμα στη δημιουργία του DVD-ROM του Δήμου Ηρακλείου (2004, 2008).

Αρκετές και σημαντικές και οι ανακοινώσεις του σε όλα τα Κρητολογικά συνέδρια (από το 1981 έως σήμερα) και σε άλλα πανελλήνια και διεθνή αρχαιολογικά συμπόσια και συνέδρια. Μα εκτός από τις επιστημονικές αυτές εργασίες, υπάρχει και ένα πλήθος διαλέξεων και ομιλιών, όπου εκλαϊκεύονται, με υπεύθυνο τρόπο, διάφορα αρχαιολογικά και ιστορικά θέματα ευρύτερου ενδιαφέροντος, π.χ. "Γέννηση της κρητικής αρχαιολογίας 1878-1913", "Ζητήματα αρχαιολογικής πολιτικής της Κρητικής Πολιτείας: Η Αρχαιολογική Επιτροπεία (1902-1912)", "Η Ιατρική στα μινωικά και μυκηναϊκά χρόνια" και πολλά άλλα. Μιλά και γράφει επίσης, με σεβασμό και ειλικρίνεια, για τη ζωή και το έργο των μεγάλων αρχαιολόγων: Άρθουρ Έβανς, Ντόρο Λέβι, Vincenzo La Rosa, Ιωσήφ Χατζηδάκη, Στέφανου Ξανθουδίδη, Γιάννη Σακελλαράκη, μα και για τους "ανθρώπους πίσω από τις ανασκαφές, τα μνημεία και τα μουσεία".

Μοιράζεται, έτσι, με τους πολλούς τις πολύτιμες γνώσεις του, γιατί πιστεύει στη διάχυση της γνώσης στην κοινωνία και το κάνει πράξη. Προσέφερε και συνεχίζει, ακούραστος, να προσφέρει πρόθυμα και αφιλοκερδώς τις υπηρεσίες του. Σχετικά πρόσφατα, χάρηκα κι εγώ μαζί με άλλους τις ομιλίες και τις ξεναγήσεις του, στον πολιτιστικό σύλλογο, "Συνομιλώντας με τον Μινωικό Πολιτισμό".

Το πλούσιο ανασκαφικό, διδακτικό και συγγραφικό έργο του Αντώνη Βασιλάκη έχει σημείο αναφοράς· είναι αφιερωμένο - θα λέγαμε - στον τόπο του, στα αρχαία της Κρήτης και την ιστορία της. Μα ο κόσμος του είναι σαφώς μεγαλύτερος· πλατύτεροι και οι πνευματικοί του ορίζοντες. Τόσο η μελέτη του παρελθόντος όσο και το ενδιαφέρον του για το παρόν μαρτυρούν γνήσια αγωνία υπεύθυνου πολίτη και ήθος αληθινού επιστήμονα αρχαιολόγου.

Γιατί, ο Αντώνης Βασιλάκης, γεννημένος σ' ένα σημαδιακό τόπο, ήτανε, θα 'λεγε κανείς, ταγμένος να γίνει αρχαιολόγος. Και τι άλλο να γινότανε, αλήθεια, εκείνο το παιδάκι,

που από την τρυφερή του κιόλας ηλικία τριγυρνούσε μέσα στα ερείπια της Κνωσού, ακολουθώντας τον πατέρα του; "Τα πρώτα *μαθήματα αρχαιολογίας*, λέει χαρακτηριστικά, τα πήρα από τον αείμνηστο πατέρα μου Σπύρο, που από 15 χρονών είχε εργαστεί με τον Αρθούρο Έβανς και με όλους σχεδόν τους Έλληνες και Βρετανούς αρχαιολόγους, όχι μόνο στην Κνωσό αλλά και στο Γιούχτα, στη Σητεία, την Ιεράπετρα και τη Βιάννο, στα Χανιά και στους Αρμένους Ρεθύμνου αλλά και στη Σπάρτη, στη Μήλο και στο Λευκαντί Εύβοιας".

Ο μικρός αυτός περιπατητής της Κνωσού μεγάλωσε, έφυγε, σπούδασε και ξαναγύρισε εκεί, στην ξακουστή Κνωσό, την κοιτίδα. Γιατί μπορεί να αγάπησε κι άλλους τόπους, να ταξίδεψε - και να ταξιδεύει συχνά - μα εκεί ξαναγυρνά, στη μήτρα του, την Κνωσό. Εκεί ζει και αναπνέει τον αέρα της. Γέννημα-θρέμμα, λοιπόν, της Κνωσού ο Αντώνης Βασιλάκης του Σπύρου θα παραδώσει σήμερα άλλο ένα μάθημα για τον ευλογημένο αυτό τόπο, τον τόπο του.

Ο Κνώσιος αρχαιολόγος θα μας μιλήσει για την "Κνωσό από το 7000 μέχρι το 1000 π.Χ.", συνοψίζοντας, για χάρη μας, και όλα τα νέα επιστημονικά δεδομένα.

Πριν του δώσω τον λόγο, θέλω να τον ευχαριστήσω για την προσφορά του στην πόλη μας, στην Κρήτη και γενικότερα στην επιστήμη της αρχαιολογίας, για την οποία εξακολουθεί να εργάζεται και να μας μοιράζει τους καρπούς του επιστημονικού του μόχθου.

Αντώνης Βασιλάκης

Στο λαβύρινθο μιας μητρόπολης του αιγαιακού κόσμου
Η Κνωσός από το 7000 μέχρι το 1000 π.Χ.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Με προθυμία αλλά και αίσθημα ευθύνης, δέχτηκα την τιμητική πρόταση του φίλου προέδρου Μανώλη Βασιλάκη να παρουσιάσω, στο πλαίσιο της νέας σειράς ομιλιών "Ο Μίτος της Αριάδνης. Ξετυλίγοντας την ιστορία της πόλης του Ηρακλείου", τη μητρόπολη του αιγαιακού πολιτισμού, την Κνωσό, από την αρχή της κατοίκησης μέχρι το τέλος του μινωικού κόσμου. Από τις ταπεινές νεολιθικές καλύβες της 7ης χιλ. π.Χ. μέχρι τα λαμπρά λαβυρινθικά και δαιδαλώδη ανάκτορα της 2ης χιλ.
Ευχαριστώ για την τιμή και ελπίζω να δικαιώσω τις προσδοκίες σας.

Η προθυμία είναι φυσική συνέπεια της εδραίας πεποίθησης μου, που προσπαθώ εδώ και τρεισήμισι δεκαετίες να κάνω πράξη: οι ειδικοί, οι γνώστες των σπουδαίων πραγμάτων, "οι τα σπουδαιότατα επιστάμενοι" οφείλουν, λειτουργώντας ως αρχαίοι μύστες, "κάλλιστα διαλεγόμενοι", με "γνώση και με τρόπο", να μεταλαμπαδεύουν στο κοινωνικό σύνολο τις γνώσεις τους, για να δικαιώνουν την παρουσία τους στην κοινωνία. Μια μύηση σε παμπάλαια επιτεύγματα του ανθρώπου, που συνέβησαν στον τόπο, που εμείς κατοικούμε, μερικές χιλιετίες πριν, είναι συναρπαστική.

Το αίσθημα ευθύνης οφείλεται στο γεγονός ότι, 20 χρόνια πριν, ένας "κρητομανής" "κατ' επιλογήν κρητικός", ο ομότεχνος μου αείμνηστος Γιάννης Σακελλαράκης μίλησε σε ανάλογη διοργάνωση με παρεμφερές θέμα. Ως γέννημα-θρέμμα και μόνιμος κάτοικος του πανάρχαιου τόπου, μιλώ με τα προσωπικά βιώματα και τις επιστημονικές μου γνώσεις και εμπειρίες, συμβάλλοντας στην αναγκαία αυτογνωσία των πολιτών της αντιφατικής και ενδιαφέρουσας πολιτείας μας. Θα προσπαθήσω, όπως έλεγε κι ο Θουκυδίδης, να ανταποκριθώ, όσο μπορώ, στην επιθυμία και τις πεποιθήσεις των ακροατών μου. Αλλά αυτό θα το κρίνετε εσείς.

†Σπύρος Αντ. Βασιλάκης (1907-1980)

Martin Sinclair Hood (1917-)

Εδώ, ας μου επιτραπεί να αναφέρω δυο ανθρώπους, που ήταν φίλοι 35 χρόνια: ο ενας ζει ακόμη - σε ένα μήνα γίνεται 100 χρονών - ο άλλος είναι ο πατέρας μου Σπύρος, στη μνήμη του οποίου αφιερώνω αυτήν την ομιλία. Ο Χουντ έχει υπάρξει για την Κνωσό αληθινός "δεύτερος" Έβανς, αφού, επί εξήντα και πλέον χρόνια, καμαρώνει πολλούς "*μινωολόγους*" και "*κνωσιολόγους*" μαθητές του να διαπρέπουν.
Θα ταξιδέψουμε μαζί στον ευλογημένο και ευνοημένο από τη φύση και τους θεούς τόπο, με τα παραμύθια και τα ακούσματα για έναν παλιό λαμπρό πολιτισμό, που κέντρο του είχε αυτόν τον τόπο· την πρώτη μεγάλη πολιτεία, την πρωτεύουσα του αρχαιότερου κράτους, στον ελληνικό πολιτισμικό χώρο και στην Ευρώπη - το όνομα της ηπείρου μας έχει το όνομα της μητέρας του Μίνωα - πριν απο 4000 χρόνια· στην πόλη, όπου βασίλευσε ο ένδοξος, αγαπημένος γιος του Δία, ο μυθικός Μίνωας, που έδωσε το όνομα στον πολιτισμό και στο παλάτι-Λαβύρινθο, φυλακή του Μινώταυρου, που οικοδόμησε ο Δαίδαλος.

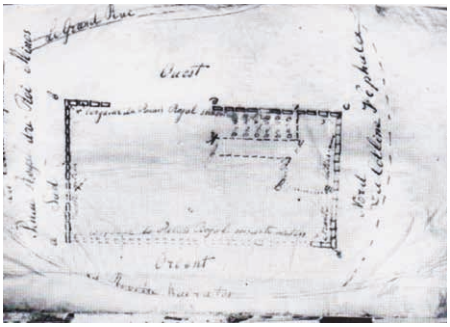

Μίνωας Καλοκαιρινός

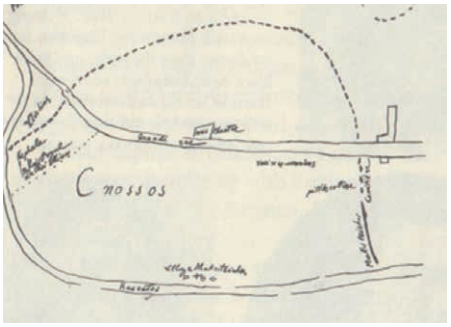

Σερ Άρθουρ Τζον Έβανς

Θα θυμηθούμε το ρομαντικό ερασιτέχνη ηρακλειώτη Μίνωα Καλοκαιρινό, με το σημαδιακό βαφτιστικό όνομα, που, πριν από 140 χρόνια, ανακάλυψε τα ερείπια της Κνωσού και, βέβαια, τον πλούσιο σοφό βρετανό αρχαιολόγο, που αγόρασε τη γη, αποκάλυψε το ανάκτορο, έκανε διάσημη την Κνωσό και τον πολιτισμό της στην Οικουμένη, πριν από 118 χρόνια, και δημιούργησε, κυριολεκτικά από το μηδέν, τον επιστημονικό κλάδο της μινωικής αρχαιολογίας.

Σκαρίφημα ανασκαφής Καλοκαιρινού

Τοπογραφικό σκαρίφημα Καλοκαιρινού

Ο μινωικός κόσμος είναι παρών μέσα από τα υλικά και πνευματικά κατάλοιπα του, αλλά οι γνώσεις μας, σε μεγάλο βαθμό, εξαρτώνται από τον τρόπο που τις αποκτούμε, μέσα από τους δυο κύριους πόλους, που τον προβάλλουν: στο μερικά αναστηλωμένο από τον Έβανς ανάκτορο της Κνωσού, στο ανακαινισμένο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, όπου προβάλλονται τα περισσότερα αριστουργήματά του, αλλά και στο Μουσείο Ασμόλεαν. Δεν ήταν όμως πάντοτε έτσι. Αυτά που γνωρίζουμε σήμερα για τα μινωικό κόσμο έχουν ηλικία λίγο παραπάνω από έναν αιώνα. Πριν από το 1900 ήταν γνωστός μόνον ο μυκηναϊκός κόσμος από τις ανασκαφές του Ερρίκου Σλίμαν. Τα πρώτα ερείπια στην Κνωσό ο Έβανς τα είχε ονομάσει "μυκηναϊκά", έχοντας, όμως, αναγνωρίσει μια παλιότερη φάση, που την ονόμαζε "καμαραϊκή" από τα περίφημα πολύχρωμα αγγεία, που ήταν τότε ήδη γνωστά.

Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου

Μινωική Συλλογή στο Μουσείο Ασμόλεαν

Η ομιλία δεν είναι παράθεση γνώσεων· αυτές μπορεί να τις βρει κανείς σε βιβλία έγκριτων συναδέλφων. Σκοπός της είναι να θέσει τους προβληματισμούς, που υπάρχουν σήμερα στη διεθνή κοινότητα των "*μινωολόγων*" [ο νεολογισμός είναι ελληνική απόδοση του όρου "*Minoanists*"], για το χαρακτήρα, την προέλευση, τη γένεση, την εξέλιξη, την ακμή, την παρακμή, τις επιρροές, την εξάπλωση, τις καταστροφές και τις ανοικοδομήσεις του μινωικού κόσμου. Ας σημειωθεί ότι τον όρο "μινωικός" δεν τον εφηύρε ο Έβανς, αλλά υπήρχε ήδη ('minoisch') στο βιβλίο Kreta του γερμανού ιστορικού Hoeck (1823-1829), ενώ υπήρχε και σε έργα παλιότερων λογίων.

Η πρωτεύουσα της μινωικής Κρήτης έδωσε το όνομα στο μινωικό πολιτισμό. Γιατί, βέβαια, μινωικός πολιτισμός είναι, κατά κύριο λόγο, ο πολιτισμός της Κνωσού, αφού ο Μίνωας και η Κνωσός ταυτίζονται κυριολεκτικά. Ίσως κάποιες απόψεις από όσα λέμε να φανούν τολμηρές, ανατρεπτικές ή αιρετικές. Η επιστήμη και η έρευνα όμως προχωρούν με ανατροπές αλλά πάντοτε με τη σωστή επιστημονική μέθοδο. Οι ανατροπές, όσον αφορά στο μινωικό κόσμο, είναι πολλές, αντιφατικές καμιά φορά, πάντοτε όμως ενδιαφέρουσες, όταν φυσικά προέρχονται από έγκυρους ειδικούς επιστήμονες. Υπάρχουν όμως και οι άσχετοι και τυχάρπαστοι ημιμαθείς και επικίνδυνοι, που

δυστυχώς αφθονούν και στην πόλη μας, που με θράσος εκμεταλλεύονται την επιθυμία πολλών για περισσότερη γνώση για το λαμπρό παρελθόν του τόπου μας.

Η ανασκαφή στην αρχή του 1902

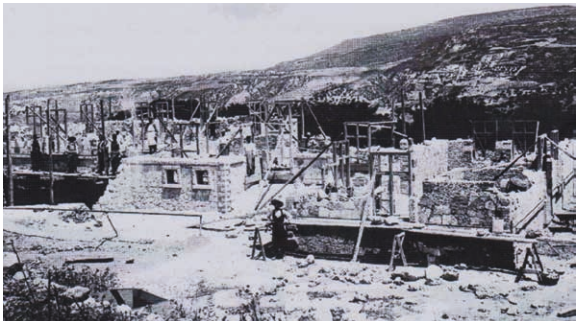

Η ανασκαφή στο τέλος του 1902

Οι ανασκαφές, οι έρευνες και οι μελέτες για την Κνωσό και το ανάκτορο δεν έχουν σταματήσει εδώ και 116 χρόνια. Πλήθος βιβλίων έχουν εκδοθεί. Δεκάδες τόμοι με μελέτες και νέες δημοσιεύσεις έχουν δει το φως. Επιστημονικές μελέτες, δημοσιεύσεις ανασκαφών παλιών και νέων, εκδόσεις πρακτικών συνεδρίων, τιμητικοί τόμοι, εκλαϊκευτικά βιβλία, παιδικά βιβλία, οδηγοί, μυθιστορήματα έχουν εμπνευστεί από την Κνωσό και το μυθικό Λαβύρινθο. Το κίνημα της μοντέρνας τέχνης του 20ου αιώνα επηρεάστηκε από το μύθο του Μινώταυρου και τα πολλαπλά νοήματα και μηνύματά του. Η Βρετανική Σχολή δε σταμάτησε να ανασκάπτει συμπληρωματικά μέσα στο ανάκτορο και στην περιοχή του. Σε οικόπεδα στη ζώνη της Κνωσού διενεργούν ανασκαφές αρχαιολόγοι της υπηρεσίας. Δεκάδες μελετητές φιλοξενούνται και μελετούν το υλικό παλιών και νέων ανασκαφών στο φιλόξενο Κέντρο Μελέτης Κνωσού της Βρετανικής Σχολής και στην Ταβέρνα της Βίλας Αριάδνη.

Τοπογραφικό περιουσίας Έβανς

Οικοδόμηση Βίλας Αριάδνη

Με αυτά κατά νουν, θα ταξιδέψουμε μαζί στο μακρινό παρελθόν της ευρύτερης περιοχής της πόλης μας. Θα χρειάζονταν ώρες, για να απαντηθούν τα ερωτήματα, που διατυπώνονται. Η ζώνη που εκμεταλλεύτηκε η Κνωσός είναι φυσικά ευρύτερη. Παρα-

θέτουμε ένα χρονολογικό διάγραμμα για την παρακολούθηση των φάσεων της εξέλιξης του πολιτισμού στην Κρήτη.

Πίθος από ανασκαφή Καλοκαιρινού

Ανασκαφή Καλοκαιρινού, δυτικές αποθήκες

Αναγκαστικά οι απαντήσεις θα είναι ριψοκίνδυνες και περιεκτικές. Η συζήτηση θα φωτίσει περισσότερο τα πολλά σκοτεινά σημεία στην προσέγγιση, που επιχειρείται εδώ. Μερικά από τα ερωτήματα θα μας απασχολήσουν σήμερα, όσο επιτρέπει ο χρόνος. Τα ζητήματα που θα προσπαθήσω να πραγματευθώ στη σημερινή ομιλία είναι:

- Κνωσός: φυσική επιλογή ή τυχαία εξέλιξη; Αυγή του πολιτισμού.
- Αρχιτεκτονική εξέλιξη ανακτόρων σε μια χιλιετία.
- Μητρόπολη αιγαιακού κόσμου: Κνωσός κοσμολογικό κέντρο.
- Πόλη και νεκροπόλεις της Κνωσού.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Μέχρι 7000	Παλαιολιθική – Μεσολιθική
7000-3200	ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ
3200-1000	Εποχή του Χαλκού – Μινωική Εποχή
3200-1950	ΠΡΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ
3200-2900	ΠΜ Ι
2900-2600	ΠΜ ΙΙΑ
2600-2400	ΠΜ ΙΙΒ
2400-2200	ΠΜ ΙΙΙ
2200-2000/1950	ΜΜ ΙΑ
2000/1950-1750	ΠΑΛΑΙΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ
2000/1950-1900	ΜΜ ΙΒ
1900-1800	ΜΜ ΙΙΑ
1800-1750	ΜΜ ΙΙΒ

1750-1450	ΝΕΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ	
1750-1700	ΜΜ ΙΙΙΑ	νεοανακτορική μεταβατική
1700-1600	ΜΜ ΙΙΙΒ	νεοανακτορική πρώιμη
1600-1525	ΥΜ ΙΑ	νεοανακτορική ώριμη
1525-1450	ΥΜ ΙΒ	νεοανακτορική ύστερη
1450-1325/1300	ΤΕΛΙΚΗ ΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ	
1450-1425	ΥΜ ΙΙ	
1425-1375	ΥΜ ΙΙΙΑ πρώιμη	
1375-1325/1300	ΥΜ ΙΙΙΑ ύστερη	
1325/1300-1100	ΜΕΤΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ	
1325/1300-1250	ΥΜ ΙΙΙΒ πρώιμη	
1250-1200	ΥΜ ΙΙΙΒ ύστερη	
1200-1100	ΥΜ ΙΙΙΓ	
1325/1300-1250	ΥΜ ΙΙΙΒ πρώιμη	
1250-1200	ΥΜ ΙΙΙΒ ύστερη	
1200-1100	ΥΜ ΙΙΙΓ	
1100-1000	ΥπΜ	
1000-700	Πρώιμη εποχή σιδήρου	
700-500	Γεωμετρική-Αρχαϊκή περίοδος	
500-323	Κλασική περίοδος	
323-67 π.Χ.	Ελληνιστική περίοδος	
67 π.Χ.-330 μ.Χ.	Ρωμαϊκή περίοδος	
330-1669	Μεσαιωνική περίοδος	
1669-1898	Οθωμανοκρατία	
1898-1913	Κρητική Πολιτεία	

Σημείωση για τη χρονολόγηση: Οι χρονολογίες, που δίνονται, δεν μπορεί να είναι ακριβείς και τις δίνουμε, για να μπορούμε, κάπως, να έχουμε την αίσθηση του χρόνου. Κανένα χρονολογικό σύστημα δε μας εξασφαλίζει βεβαιότητα, παρά μονο στις περιπτώσεις που ένα ιστορικό γεγονός μαρτυρείται από τις γραπτές πήγες των γειτονικών πολιτισμών. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι ο "αιγαιώτης κατάλογος", μια αιγυπτιακή επιγραφή στη βάση του αγάλματος του φαραώ Αμένοφη του 1ου μισού του 14ου αι. Σε δυο στήλες αναγράφει πόλεις της ηπειρωτικής Ελλάδας (Danaja – Δαναοί) και της Κρήτης (Kftw – Κεφτιού) και μπορεί να θεωρηθεί μια "καταγραφή της πολιτικής γεωγραφίας της περιόδου".

2. ΓΙΑΤΙ Η ΚΝΩΣΟΣ: ΦΥΣΙΚΗ ΕΠΙΛΟΓΗ Ή ΤΥΧΑΙΑ ΕΞΕΛΙΞΗ; ΑΥΓΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Νεολιθική Κνωσός

Μιλώντας για την αυγή του πολιτισμού στην Κνωσό, μιλούμε για την αρχή του πολιτισμού σε όλη την Κρήτη. Πραγματικά, 9.000 χρόνια πριν από σήμερα, κάποιοι ξέμπαρκοι, ναυαγοί ίσως, ξέπεσαν στις εκβολές του ποταμού, που έχει το αρχαίο όνομα Καίρατος και εκβάλλει στο νέο λιμάνι, με το τελευταίο τμήμα του να είναι εγκιβωτισμένο στη λεωφόρο Στέλιου Καζαντζίδη.

Μια μικρή ομάδα, ακολουθώντας τη δυτική όχθη του ποταμού Καίρατου, εγκαταστάθηκε σε χαμηλό πετρώδη λόφο, 200 μέτρα από την ακτή, πάνω από το αγρόκτημα της Γεωργικής Υπηρεσίας, όπου ανακαλύφθηκε, πριν από 65 χρόνια, ο οικισμός τους από το Στυλιανό Αλεξίου. Στην ίδια περιοχή, έγιναν πρόσφατες ανασκαφές από τη συνάδελφο Γιάννα Σερπετσιδάκη. Στη ρίζα του υψώματος (κτήμα Σκυλλιανάκη) εκτείνεται η μινωική νεκρόπολη θαλαμωτών τάφων της τελικής ανακτορικής και μετανακτορικής περιόδου, που ανέσκαψε και δημοσίευσε ο Στυλιανός Αλεξίου.

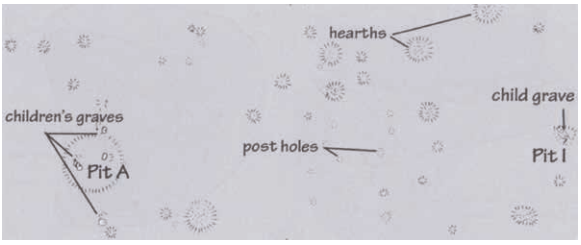
Το δεύτερο σημείο, όπου προσάραξε μια άλλη ομάδα ξέμπαρκων νεοφερμένων, είναι δυτικά από το Ηράκλειο, στην ανατολική όχθη του ποταμού Γαζανού, στο λόφο του νεκροταφείου και της εκκλησίας του Αγίου Νικολάου στο Γάζι, 300 μ. από τη σημερινή ακτή. Εδώ, πριν από 10 χρόνια, ανασκάψαμε μια μικρή νεολιθική εγκατάσταση.

Στο ερώτημα αν "βρήκαν παλιούς κατοίκους", μόνο υπόθεση μπορεί να γίνει. Είναι πιθανό στην παράλια βραχώδη ζώνη, από τον Πόρο μέχρι το Αεροδρόμιο (από την Τρυπητή μέχρι τις Ρουσές), να υπήρχαν παλιότεροι κάτοικοι. Η μόνη ένδειξη είναι θραύσματα οψιανού και άλλα ασβεστολιθικά εργαλεία (μικροί πελέκεις, ακόνια, τριπτήρες), που συλλέχτηκαν το 1912-13 από το γάλλο Franchet, και λαξεύματα, που θεωρήθηκαν δάπεδα καλυβών.

Στο άλλο κρίσιμο ερώτημα "από πού ήρθαν οι νεοφερμένοι" πιθανότερη λογική απάντηση είναι ότι προέρχονταν από τον κόσμο του νότιου Αιγαίου, δηλαδή από τα παράλια της ηπειρωτικής Ελλάδας (μέσω Κυθήρων και Αντικυθήρων) και/ή της Μικράς Ασίας (μέσω Ρόδου, Καρπάθου και Κάσου).

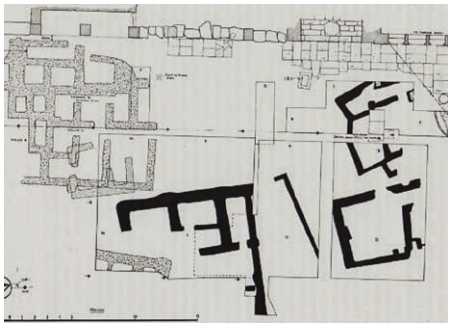
Νεολιθικός Κατσαμπάς

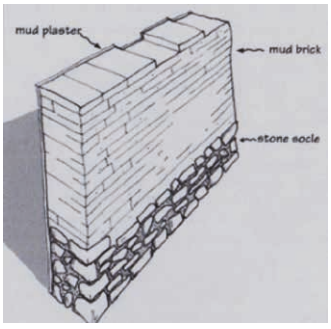
Ακεραμικό στρώμα στην Κνωσό.
Σημειώνονται πασσαλότρυπες και παιδικές ταφές

Μια άλλη ομάδα, που ενδιαφέρει εδώ περισσότερο, ακολούθησε τη δυτική όχθη του ποταμού προς τα νότια και ήρθε σε ένα άλλο χαμηλό λόφο ύψους 100 μ., που αργότερα θα πάρει το όνομα Κεφάλα του Τσελεπή (του "άρχοντα"), στη συμβολή του ποταμού με το παρακλάδι του (Βλυχιά ή Διακονιάρη). Εδώ έστησαν τις πρώτες τους κατοικίες: καλύβες από ξύλα, καλάμια, χόρτα και χωματολάσπη.

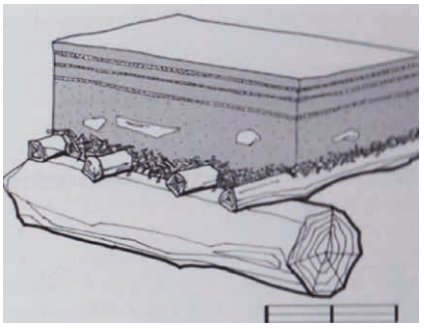
Στις επόμενες περιόδους, τα σπίτια ήταν χτιστά, με ορθογώνιες κατόψεις τα περισσότερα. Οι τοίχοι ήταν χτισμένοι κάτω με πέτρες και χωματολάσπη και πάνω από χωματόπλινθους και ξύλα, καλάμια και χόρτα με χωματολάσπη και επίχρισμα από λάσπη. Τα λασπόχριστα πατώματα ήταν από πατητό χώμα.

Γκρίζα, νεότερη νεολιθική (Α. Έβανς 1923-4)
Μαύρα, μέση νεολιθική (Τζ. Έβανς 1970)

Δόμηση: Κάτω πέτρες πάνω πλίνθοι

Στέγαση: Ξύλα και λάσπη

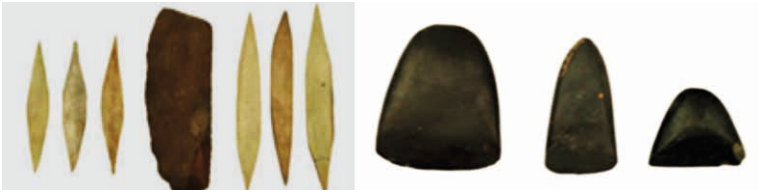
Από τα τέχνεργα της περιόδου, τα πήλινα αγγεία με ανοικτά σχήματα αρχικά ήταν από ακάθαρτο πηλό, χονδροειδή, άτεχνα και κακοψημένα σε ανοικτή φωτιά, σύντομα όμως βελτιώθηκαν και απόκτησαν και κλειστά σχήματα, ενώ ήταν στην πλειονότητα τους ακόσμητα. Το χρώμα του πηλού ποίκιλλε από στιλπνό μαύρο και σκούρο καστανό μέχρι στιλπνό σταχτί. Σπανιότερα είχαν εγχάρακτη, στικτή και ανάγλυφη διακόσμηση.

Πήλινο εγχάρακτο αγγείο, 5000 π.Χ.

Πήλινα νεολιθικά αγγεία, 4000 π.Χ.

Κοκάλινα και λίθινα εργαλεία

Γυναικείο ειδώλιο, 5500 π.Χ.

Γυναικείο ειδώλιο, 5000 π.Χ.

Συνηθισμένα ήταν τα λίθινα εργαλεία, σύνεργα και σκεύη, τα μικρολιθικά εργαλεία από οψιανό και τα κοκάλινα εργαλεία. Σπάνια ήταν τα λίθινα και πήλινα ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα ειδώλια, αποτελούν όμως ένδειξη πρώιμης λατρευτικής δραστηριότητας.

Ανδρικό ειδώλιο, 6000 π.Χ.

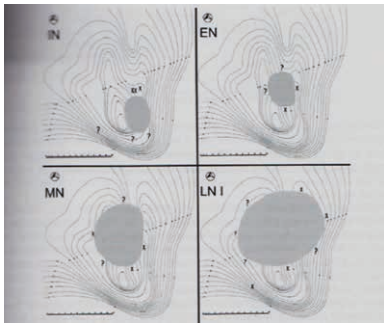
Μαρμάρινο ειδώλιο, 5000 π.Χ.

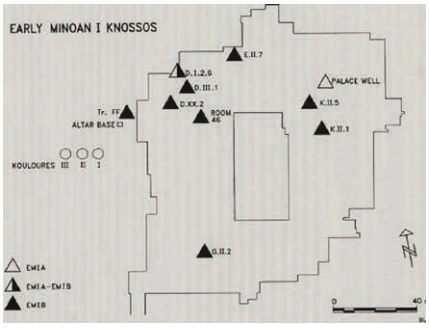
Ανδρικό ειδώλιο, 6000 π.Χ.

Οι διαβάτες έγιναν, με το πέρασμα των αιώνων, μόνιμοι κάτοικοι, περιβολάρηδες, ασχολία που στην Κνωσό έχει ιστορία 9.000 χρόνων. Τα νερά και οι πηγές του Καίρατου, με κατάλληλες εργασίες μάστευσης και διαχείρισης, μετέτρεψαν τη δασωμένη λαγκάδα, όπου κυριαρχούσαν οι δρύες, οι συκιές και οι αγριελιές, σε εύφορη κοιλάδα, έναν αληθινό παράδεισο.

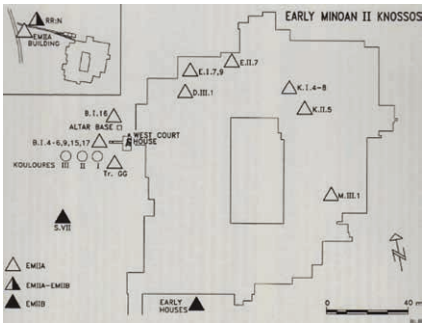
Ο οικισμός επεκτάθηκε στην 4η χιλιετία σε όλες τις κατευθύνσεις. Η έκταση και ο πληθυσμός του αυξήθηκαν σημαντικά. Τα σπίτια έγιναν μεγαλύτερα και στερεότερα και η κεραμική είχε σημειώσει αξιόλογη πρόοδο. Στο 2ο μισό της 4ης χιλ. η κορυφή του λόφου ισοπεδώθηκε. Η μελέτη των ανασκαφικών δεδομένων των ετών 1967-1970 (J. Evans κ.ά.), της έρευνας του 1995 (Καρέτσου, Ευστρατίου, Μπάνου) και των πρόσφατων ερευνών (*Knossos Kephala Project*, P. Tomkins) έδειξαν ότι ανατολικά κατασκευάστηκε αναλημματικός τοίχος και ορθογώνια αυλή δημιουργήθηκε, προσανατολισμένη βορρά-νότο, ίδια με τη μεταγενέστερη κεντρική αυλή.

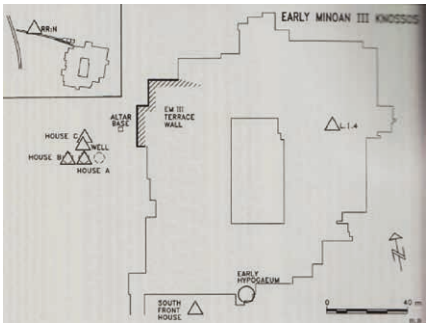
Εξέλιξη νεολιθικού οικισμού

Εξέλιξη προανακτορικού οικισμού 1

Εξέλιξη προανακτορικού οικισμού 2

Εξέλιξη προανακτορικού οικισμού 3

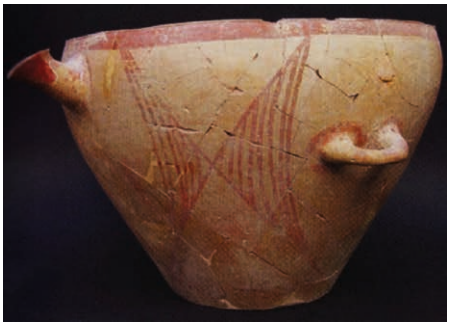
Προανακτορικός οικισμός

Από τον οικισμό της προανακτορικής περιόδου είναι γνωστά αρκετά στοιχεία, όλα όμως είναι αποσπασματικά και γι' αυτό η σύνθεση και ερμηνεία τους είναι δύσκολες. Ένα σημαντικό τεχνικό έργο ήταν ένα λαξευτό πηγάδι, βάθους 17 μ. και διαμέτρου 1,5 μ. στο στόμιο και 0,65 μ. στον πυθμένα, που ανασκάφτηκε στη βορειοανατολική περιοχή του ανακτόρου, στην περιοχή των βορειοανατολικών αποθηκών. Χρονολογείται στην ΠΜ Ι φάση, γύρω στο 3000 π.Χ., ανακαλύφθηκε το 1958. Είναι το δεύτερο αρχαιότερο τεχνητό πηγάδι στην Κρήτη, με αρχαιότερο το νεολιθικό πηγάδι στη Φουρνή Μεραμπέλου. Άλλα σημαντικά τεχνικά έργα ήταν η κατασκευή αναλημματικών τοίχων στα ανατολικά, στα δυτικά και στα νότια. Όλα αυτά τα τεχνικά έργα προϋποθέτουν έμπειρους τεχνίτες και κάποια ομάδα διοίκησης ή ακόμη και έναν "αρχηγό", που τα ανέλαβαν και τα εκτέλεσαν.

Η κεραμική της περιόδου είναι καλής ποιότητας και τα έργα ανήκουν στους κεραμικούς και αγγειογραφικούς ρυθμούς της προανακτορικής, όπως είναι το ανοικτό πάνω σε σκοτεινό και το σκοτεινό πάνω σε ανοικτό, ενώ υπάρχουν και τα εγχάρακτα, που θεωρούνται κυκλαδική επίδραση.

Εγχάρακτη πυξίδα, 3000

Κρατήρας με προχοή, 2600 π.Χ.

Στα δυτικά της μεγάλης αυλής, οικοδομήθηκαν μεγάλες διώροφες κατοικίες με υπόγεια. Στη βορειοανατολική γωνία της αυλής, βρέθηκαν λείψανα εστιών, με σημα-

ντικά κατάλοιπα τροφοπαρασκευαστικής δραστηριότητας (κόκαλα ζώων και μαγειρική κεραμική). Αυτό είναι σημαντική ένδειξη ότι η αυλή αυτή ήδη στην 3η χιλ. π.Χ. λειτουργούσε ως πυρήνας κοινωνικών και λατρευτικών δραστηριοτήτων, που σχετίζονται με την προετοιμασία και την κατανάλωση τροφών της κοινότητας. Η έκταση του οικισμού αυξήθηκε από 20 στρ. που ήταν ο νεολιθικός, σε 50 στρ. με πληθυσμό περίπου 1500 κατοίκους.

Υπόγειο Μονολιθικών Πεσσών

Προανακτορικό σπίτι στη δυτική κουλούρα

Σκύφος, 2200

Δισκοπότηρο, 3000

3. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΑΝΑΚΤΟΡΩΝ ΣΤΗ ΧΙΛΙΕΤΙΑ 2200-1200 π.Χ.

Το "αρχαίο ανάκτορο" (2200-1900 π.Χ.)

Στους τελευταίους αιώνες της 3ης χιλιετίας, έγιναν και άλλα τεχνικά έργα. Ένας ισχυρός τοίχος, κάτω από τη βορειοδυτική γωνία της δυτικής πρόσοψης του ανάκτορου, χρονολογείται στην ΠΜ ΙΙΙ φάση. Δοκιμαστικές ανασκαφικές τομές, που έγιναν δίπλα στους δυτικούς τοίχους των βόρειων αποθηκών XI, XII και XIV, αποκάλυψαν τμήματα του ίδιου τοίχου, με κεραμική της ΠΜ ΙΙΙ και ΜΜ ΙΑ. Ο τοίχος έχει κατασκευαστεί από πελεκημένες πέτρες μεσαίου μεγέθους και δείχνει ότι έγινε ισοπέδωση, για να κατασκευαστεί μεγάλο οικοδόμημα. Στο βόρειο τομέα, χρονολογείται η μεγάλη βαθιά αποθήκη, τα "κελιά" του Α. Έβανς, αβέβαιης ερμηνείας: αποθήκες σιτηρών ή δεξαμενές

νερού. Στη νότια πλευρά του λόφου, ένα θολωτό υπόγειο λαξεύτηκε στον κούσκουρα, με μια λαξευτή ελικωτή σκάλα. Ήταν πιθανόν δεξαμενή νερού ή σιταποθήκες. Δεν είναι ορατό σήμερα.

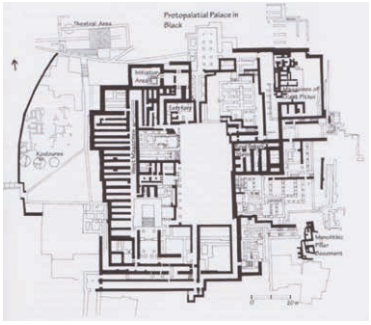
ΒΔ. Γωνία ανακτόρου

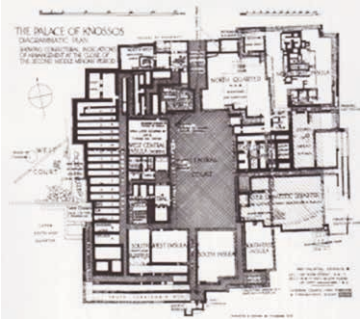
Κυκλικό "υπόγειο"

Το παλιό ανάκτορο

Το παλαιό ανάκτορο είναι από τα πρώτα ανάκτορα, μαζί με εκείνο των Μαλίων, που οικοδομήθηκαν στην Κρήτη, όπως ήδη αναφέρθηκε, σταδιακά, σε μια χρονική περίοδο, που άρχισε από την τελευταία φάση της προανακτορικής (ΠΜ ΙΙΙ και ΜΜ ΙΑ, 2200-1950) και συνέχιζε να διαμορφώνεται στα επόμενα 150 έως 200 χρόνια της παλαιοανακτορικής (ΜΜ ΙΒ και ΜΜ ΙΙΑ και ΜΜ ΙΙΒ). Οι αρχιτεκτονικές ενδείξεις είναι περιορισμένες, σκόρπιες και περίπλοκες. Στο παλιό ανάκτορο φαίνεται ότι ενσωματώθηκαν τμήματα που είχαν οικοδομηθεί ως "αρχαίο" "ανάκτορο". Η έκταση του δομημένου χώρου στο ανάκτορο υπολογίζεται σε 14.000 τ.μ.

Παλιό ανάκτορο

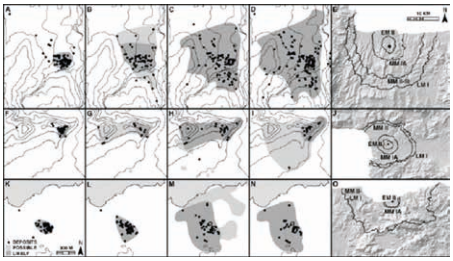
Νέο ανάκτορο

Ο Έβανς είχε εντοπίσει την ύπαρξη παλιότερου μεγάλου οικοδομήματος, σε πολλά σημεία του νέου ανάκτορου, και διατύπωσε τη θεωρία των "νησίδων": το παλιό ανάκτορο προήλθε στη ΜΜ ΙΑ φάση (2000-1900) από τη σταδιακή συνένωση ανεξάρτητων αρχικά οικοδομημάτων, που τα ονόμασε "νησίδες". Τη θεωρία στήριξε σε δυο στρογ-

γυλεμένες γωνίες τοίχων, μία μπροστά στη δυτική πρόσοψη - που όμως αποδείχτηκε ότι ήταν τμήμα του πλακόστρωτου της αυλής - και μία στη βορειοανατολική γωνία του συγκροτήματος της Αίθουσας του Θρόνου.
Μια πλακόστρωτη αυλή είχε διαμορφωθεί στα βορειοδυτικά του ανάκτορου, ενώ διαμορφώθηκε και το νότιο τμήμα της Δυτικής Αυλής και οικοδομήθηκε ο αναλημματικός τοίχος της στα δυτικά.

Τα 5 κανονικά ανάκτορα Κνωσός 13.000 μ, Μάλια: 7.500, Φαιστός: 6.500, Γαλατάς 4.000, Ζάκρος 3.500

Οι κύριες ανακτορικές θέσεις και η ανάπτυξη τους στο χρόνο Κνωσός: A. ΠΜ ΙΙ; B. ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ; C. ΜΜΙΒ-ΙΙΙ; D. ΥΜΙ; Φαιστός: F. ΠΜ ΙΙ; G. ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ; H. ΜΜ ΙΒ-ΙΙ; I. ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι; Μάλια: K. ΠΜ ΙΙ; L. ΕΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ; M. ΜΜ ΙΒ-ΙΙ; N. ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι;

Έξω από το περίγραμμα του ανακτόρου, νοτιοανατολικά από τα μεταγενέστερα βασιλικά διαμερίσματα, κατασκευάστηκε ένα εν μέρει λαξευτό υπόγειο οικοδόμημα με δυο μονολιθικούς πεσσούς, που διατηρήθηκε μεχρι σήμερα. Ένα καλντερίμι δίπλα στο υπόγειο με τους πεσσούς χρονολογείται στην ίδια περίοδο. Ερείπια σπιτιών έχουν ανακαλυφθεί στις “κουλούρες” στη Δυτική Αυλή.

Η Δυτική Αυλή σε χρήση μεχρι το 1200 π.Χ.

Νότια πρόσοψη και νότιος διάδρομος σε χρήση μέχρι το 1200 π.Χ.

Σύμφωνα με πρόσφατες έρευνες και μελέτες, στο παλιό ανάκτορο της Κνωσού ανήκουν η δυτική αυλή και η δυτική πρόσοψη με τους γυψολιθικούς ορθοστάτες, το δυτικό πρόπυλο, οι δυτικές αποθήκες και η νότια είσοδος και η νότια πρόσοψη από γυψόλιθο. Το πλακόστρωτο της δυτικής αυλής επεκτάθηκε βόρεια, κάλυψε τα ερείπια προανακτορικών σπιτιών και κατασκευάστηκαν οι κυκλικοί αποθέτες. Στην πρόσοψη της δυτικής πτέρυγας προς την κεντρική αυλή, που ήταν μεγαλύτερη, υπήρχε μια στοά, όμοια με εκείνες της Φαιστού και των Μαλίων. Στα βόρεια, καταχώστηκε η υπόγεια αποθήκη και οικοδομήθηκε η περιοχή της βόρειας εισόδου, κοντά στο βορειοδυτικό άδυτο καθαρμών, ενώ υψώθηκε το πλακόστρωτο πάτωμα της βορειοδυτικής αυλής.

Ο Βασιλικός Δρόμος

Οι "Κουλούρες" της Δυτικής Αυλής

Στα βορειοανατολικά, υπήρχαν οι αποθήκες με τους γιγάντιους πίθους και τα ανακτορικά εργαστήρια. Στο κέντρο της ανατολικής πτέρυγας έγινε μια βαθιά τομή, κατασκευάστηκε τοίχος αντιστήριξης και οργανώθηκε το σύστημα αποχέτευσης των ομβρίων, που διατηρήθηκε για αιώνες. Στο τέλος της περιόδου, μετά το σεισμό του 1700 π.Χ., πολλά τμήματα του παλιού ανάκτορου καταχώστηκαν, όπως οι βορειοανατολικές αποθήκες των γιγάντιων πίθων, και δεν ξαναοικοδομήθηκαν. Άλλα τμήματά του ενσωματώθηκαν στο νέο ανάκτορο (δυτικές αποθήκες).

Οι γιγάντιοι πίθοι

Παλαιοανακτορικός πίθος.
Κάτω από πλέγμα υπόγειες αποθήκες

Γενικά, σε όλα τα σημεία του νέου ανάκτορου, όπου μπορούσαν να γίνουν δοκιμαστικές ανασκαφές, αποκαλύφθηκαν λείψανα του παλιού ανακτόρου, καμιά φορά δυσανάγνωστα. Συνολικά, η δομή του παλιού ανακτόρου φαίνεται ότι ήταν πιο ογκώδης και συμπαγής από του νέου, τόσο στη γενική σχεδίαση όσο και στις λεπτομέρειες. Κάποια αρχιτεκτονικά στοιχεία είναι μεγαλύτερα από εκείνα του νέου ανακτόρου, όπως τα τεκτονικά σημεία και οι βάσεις των κιόνων. Οι οικοδόμοι του παλιού ανακτόρου φαίνεται ότι είχαν τάση προς την πολυχρωμία, χρησιμοποιώντας ποικιλόχρωμες πέτρες για τα πατώματα και τις βάσεις των κιόνων.

Πήλινα ομοιώματα ιερών

Σήμερα είναι ορατά τμήματα του παλιού ανακτόρου στις βορειοανατολικές αποθήκες. Η καταστροφή προήλθε από ξαφνικό και βίαιο σεισμό. Παρά την ποσότητα των καταλοίπων και των ενδείξεων, αυτά είναι περιορισμένα σε ποιότητα και δύσκολα αποκαθιστούν τη γενική εικόνα του οικοδομήματος.

Κύπελλο με πόδι

Πλακίδια από φαγεντιανή

Γεφυρόστομη πρόχους

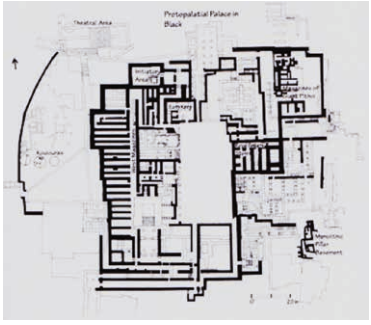
Δε σώθηκαν καθόλου ερείπια από τα δημόσια διαμερίσματα και τα διαμερίσματα κατοικίας, σώθηκαν όμως αποθήκες και εργαστήρια. Ωστόσο, τα κινητά ευρήματα, που εχουμε στη διάθεση μας, είναι υψηλής ποιότητας, αντάξια της ανακτορικής ελίτ που τα κατείχε.

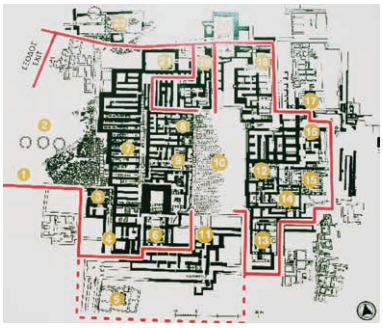
Πήλινο εγχάρακτο δισκίο και πήλινη ράβδος με ιερογλυφική γραφή

Νέο ανάκτορο

Σχηματικά, μπορούμε να πούμε - μαζί με τον Colin Macdonald - ότι στην Κνωσό έχουμε 3 νέα ανάκτορα (ή 3 φάσεις στο νέο ανάκτορο), το οποίο οικοδομήθηκε ίδιο, στη ΜΜΜ ΙΙΙ Β φάση, ύστερα από σεισμό, που έπληξε τη βόρεια κεντρική Κρήτη. Αντίθετα, στη νότια Κρήτη είχε προηγηθεί ένας σεισμός, που κατέστρεψε το ανάκτορο της Φαιστού στο τέλος της ΜΜ ΙΙ Β (1750) και μετά το σεισμό δεν ξαναοικοδομήθηκε. Η κάθε φάση είναι διαφορετική και αινιγματική και χρειάζεται παραπέρα τεκμηρίωση. Μετά την καταστροφή από σεισμό, το 1700 π.Χ., του παλιού ανακτόρου, τα ερείπια κατασκάφτηκαν, προκειμένου να βρουν πιθανά θύματα, πολύτιμα αντικείμενα και παλιό οικοδομικό υλικό για νέα χρήση, αλλά και να προετοιμάσουν το οικόπεδο για τη νέα οικοδομή.

Παλιό ανάκτορο, 2000-1700

Νέο ανάκτορο, 1700-1450. Σημειώνεται η πορεία των επισκεπτών

Αυτή ήταν η μεγαλύτερη ως τότε, αλλά και αργότερα, προσπάθεια μεγάλης οικοδόμησης στην Κνωσό και στην Κρήτη και ένας μεγάλος σταθμός στην αρχιτεκτονική ιστορία των ανακτόρων της Κνωσού. Μεγάλο μέρος της δυτικής πτέρυγας κατασκάφτηκε και ισοπεδώθηκε (εκτός από τις αποθήκες), ενώ στην ανατολική πτέρυγα τα ερείπια ενσωματώθηκαν σε νέα άνδηρα.

Το νέο ανάκτορο ΜΜ IIIB (1700-1625/1600) προέκυψε απλό και ξεκάθαρο: ένα σχέδιο και μια κατασκευή. Δεν ήταν ανοικοδόμηση του παλιού με κάποιες προσθήκες αλλά νέα κατασκευή, με όλα τα τμήματα σχεδιασμένα ταυτόχρονα για τη δημιουργία νέου μοναδικού μνημειακού οικοδομήματος. Αυτό καταστράφηκε μερικώς από ένα νέο σεισμό στο τέλος της ΜΜ III Β (1625/1600).

Στην επόμενη φάση, το νέο ανάκτορο είναι τοιχογραφημένο ΥΜ ΙΑ (1625/1600-1550/1525). Έγιναν πολλές ανοικοδομήσεις και στατικές ενισχύσεις με αντισεισμικά μέτρα καθώς και μια αναδιοργάνωση των λειτουργιών του ανακτόρου. Τα περισσότερα δημόσια τμήματά του κοσμούνται με τοιχογραφίες και με μοτίβα προπαγάνδας.

Στην τρίτη οικοδομική φάση ΥΜ ΙΒ (1550/1525-1490/1450), το νέο ανάκτορο έχει πληγεί από σεισμό και φωτιά. Τελικά το νέο ανάκτορο μπορεί να το ονομάσει κανείς "ανάκτορο υπό συνεχή ανοικοδόμηση" ή "ανασχεδιασμένο", από το οποίο τελικά προέκυψε το 15ο αι. το "μυκηναϊκό ανάκτορο".

Αυτό που βλέπουμε σήμερα στην Κνωσό είναι ένα αρχιτεκτονικό *παλίμψηστο*, με ερείπια, που χρονολογούνται από την τρίτη και, κυρίως, τη δεύτερη χιλιετία π.Χ. Η διάγνωσή τους αποτελεί πρόκληση για διερεύνηση και ταυτοποίηση: τι ανήκει σε ποια περίοδο! Στο νέο ανάκτορο διατήρησαν τις πέντε αυλές και τις ίδιες χρήσεις σε κάποιους τομείς. Ήταν μικρότερο σε έκταση κατά 1000 περίπου τετραγωνικά μέτρα (έκταση δομημένου χώρου 13.000 τ.μ. περίπου).

Οι είσοδοι στο ανάκτορο

Η Δυτική Είσοδος και ο Διάδρομος της Πομπής

Στο νέο ανάκτορο της Κνωσού υπήρχαν τέσσερις κύριες είσοδοι: από τα βόρεια, από τα νότια, από τα δυτικά και από τα ανατολικά. Οι τρεις (Βόρεια, Νότια, Δυτική) ήταν επίσημες, με κιονωτά πρόπυλα και πλατιές πύλες. Στα δυτικά, ήταν η πλακόστρωτη Δυτική Αυλή. Στη νοτιοδυτική γωνία της ήταν η Δυτική Είσοδος, από την οποία ξεκινούσε ένας πλατύς διάδρομος, ο Διάδρομος της Πομπής. Αυτός οδηγούσε στην Κεντρική Αυλή από τα νότια, στο σημείο όπου είναι το αντίγραφο της τοιχογραφίας του Πρίγκιπα-Ιερέα.

Τα Μεγάλα Νότια Προπύλαια

Μεγάλη Σκάλα προς τον όροφο της Δυτικής Πτέρυγας

Άλλη μνημειακή είσοδος ήταν τα Μεγάλα Νότια Προπύλαια. Σε αυτήν κατέληγε η Κλιμακωτή Στοά, που ερχόταν μέσω της Οδογέφυρας από τον Ξενώνα στα νότια. Από τα Μεγάλα Προπύλαια μια πλατιά σκάλα οδηγούσε στον όροφο της Δυτικής Πτέρυγας. Η πτέρυγα αυτή είχε μεγάλες αίθουσες τελετών. Στο ισόγειο ήταν οι Δυτικές Αποθήκες, το Κεντρικό Ιερό, τα Ιερά Θησαυροφυλάκια. Στο βόρειο τομέα υπήρχαν αποθήκες, αίθουσες αρχείων, ένα αναστηλωμένο Άδυτο Καθαρμών και το "Τελωνείο".

Δυτικές Αποθήκες με πίθους

Αίθουσα πάνω από Αίθουσα Θρόνου με αντίγραφα

Ένα κεκλιμένο πέρασμα από το “Τελωνείο” προς την Κεντρική Αυλή είχε στις δύο του πλευρές επιβλητικούς εξώστες, από τους οποίους ο ένας με το αντίγραφο της τοιχογραφίας με τον ανάγλυφο ταύρο έχει αναστηλωθεί.

Βόρεια Είσοδος ("Τελωνείο")

Δυτική Είσοδος

Έξω από τη βορειοδυτική γωνία του ανακτόρου ήταν το λιθόκτιστο “Θέατρο”, στο οποίο κατέληγε η Βασιλική Οδός, που διέσχιζε την πόλη από τα βορειοδυτικά.

Μέγαρο του Βασιλιά

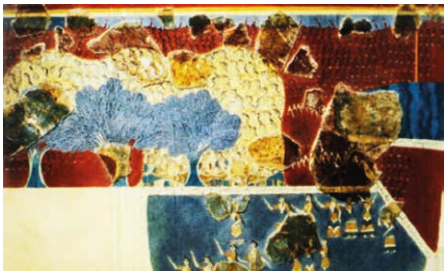
Εργαστηριακός τομέας

Το κέντρο της ανατολικής πτέρυγας καλυπτόταν από τα βασιλικά διαμερίσματα κατοικίας και κάποιες αποθήκες. Στο βόρειο τμήμα της πτέρυγας ήταν ο εργαστηριακός τομέας με τα εργαστήρια των κεραμέων και των λιθοξόων.

Μερικές σημαντικές οικίες έχουν ανασκαφεί έξω από τη νοτιοανατολική γωνία του ανακτόρου. Η Οικία των Τοιχογραφιών, νότια από το Βασιλικό Δρόμο, περιείχε μεγάλο αριθμό θραυσμάτων από μοναδικές τοιχογραφίες. Στο νέο ανάκτορο, τα δωμάτια στο εσωτερικό ήταν ομοιόμορφα, με χρήση του γυψόλιθου και των τοιχογραφιών.

Τοιχογραφία των γαλάζιων πιθήκων

Μικρογραφική τοιχογραφία του χορού

Στο εξωτερικό χρησιμοποιήθηκε ο ημίλευκος πωρόλιθος. Η πολυχρωμία επιτεύχθηκε με τις πολύχρωμες διακοσμητικές και παραστατικές τοιχογραφίες, όπως είναι, ενδεικτικά, οι μικρογραφικές τοιχογραφίες του χορού στο άλσος, του τριμερούς ιερού και οι του κροκοσυλλέκτη πιθήκου, οι ανάγλυφες τοιχογραφίες του ταύρου και του πρίγκιπα-ιερέα και οι επίπεδες τοιχογραφίες του φορείου του ταύρου με θεατές και των ταυροκαθαψίων.

Ανάγλυφη τοιχογραφία ταύρου με ελιά

Τοιχογραφία γαλάζιου πουλιού

Τα κινητά ευρήματα της περιόδου ανήκουν όλα στην κατηγορία των αριστουργημάτων της μικρογλυπτικής, μικροπλαστικής και της κοσμηματικής.

Μεγάλη θεά όφεων

Πλακίδια που εικονίζουν αίγαγρο και αγελάδα

Μικρή θεά όφεων

Τελικό ανάκτορο (1450-1325/1300 π.Χ.)

Η ευτυχισμένη ζωή στο ανάκτορο και την πόλη διακόπηκε απότομα. Γύρω στο 1490 (ή 1450) π.Χ., καταστράφηκαν τα ανάκτορα και οι άλλες θέσεις της Κρήτης από φωτιά, που αποδόθηκε σε εχθρική ενέργεια από την ηπειρωτική Ελλάδα.

Τελικό ανάκτορο με σημεία εύρεσης πινακίδων

Πινακίδα γραμμικής Β

Οι επικυρίαρχοι Μυκηναίοι διατήρησαν το ανάκτορο της Κνωσού, το ανοικοδόμησαν εξολοκλήρου, επέφεραν αρκετές μετασκευές και εγκατέστησαν σε αυτό την έδρα τους για περισσότερο από ενάμιση αιώνα, μέχρι το 1320 π.Χ. Οι ειδικοί αναγνωρίζουν δυο φάσεις ή δυο ανάκτορα: ένα στην ΥΜ ΙΙ (1450-1375) και ένα στην ΥΜ ΙΙΙΑ (1375-1300 π.Χ.)

Η πόλη και το ανάκτορο της Κνωσού αλλά και ολόκληρη η Κρήτη, κατά τον ενάμισι αιώνα της μυκηναϊκής ανακτορικής κυριαρχίας, δεν έχασαν την ιδιαιτερότητα της πολιτισμικής τους ταυτότητας, που στη βάση της παρέμεινε “μινωική”. Η τελευταία περίοδος ζωής του ανακτόρου ονομάζεται τελική ανακτορική ή και “μυκηναϊκή”. Το έχουν ονομάσει “γραφειοκρατικό”, “υιοθετημένο” και “προσαρμοσμένο”.

Αίθουσα του Θρόνου

Πεσσός Κεντρικού Ιερού

Οι γνώσεις μας για την εποχή στηρίζονται στις αρχαιολογικές πηγές (κεραμική και αρχιτεκτονική) αλλά και στις πινακίδες της Γραμμικής Β γραφής, που βρέθηκαν στο ανάκτορο. Κύριο συμπέρασμα είναι ότι στην Κνωσό, το μοναδικό ανακτορικό κέντρο της Κρήτης αυτήν την περίοδο, έχει εγκατασταθεί ένας μυκηναίος “άναξ”, ανώτατος ηγεμόνας, σύμφωνα με τη Γραμμική Β γραφή. Πώς έγινε η αλλαγή δεν είναι γνωστό. Έχουν γίνει υποθέσεις για πολεμική κατάκτηση, ειρηνική επιγαμία ή πραξικόπημα στρατηγού του μινωικού στόλου.

Οι νέοι επικυρίαρχοι προσπάθησαν να φανούν νόμιμοι κληρονόμοι των Μινωιτών. Στην πραγματικότητα, ο Έβανς παρουσιάζει το τελικό ανάκτορο στο μνημειώδες βιβλίο του. Αυτό ήταν μια ολοκληρωτική αναδημιουργία του νέου ανακτόρου στην πεμπτουσία του, αφού ενσωματώνει όλη τη "μινωικότητα".
Στο ανάκτορο της τελικής ανακτορικής περιόδου, από τη μια άκρη στην άλλη, εφαρμόστηκε ένα εκτεταμένο κτιριολογικό και εικονογραφικό πρόγραμμα.

Αίθουσες τελετών στον όροφο της δυτικής πτέρυγας

Αποθήκη με πίθους

Στην πραγματικότητα, σχεδόν όλα όσα μας είναι πολύ οικεία σήμερα στο ανάκτορο της Κνωσού ανήκουν στο τελικό ανάκτορο, αν και ο Έβανς, στην προσπάθεια του να αποκαταστήσει το προηγούμενο λαμπρό νέο ανάκτορο, κατέστρεψε ή αποσιώπησε πολλές πληροφορίες και πολλά ανασκαφικά δεδομένα.

Μεγάλο κλιμακοστάσιο

Μέγαρο του Βασιλιά

Όσα είναι ορατά σήμερα στο κεντρικό τμήμα της δυτικής πτέρυγας χρονολογούνται στα χρόνια αυτά: η Αίθουσα του Θρόνου, το Κεντρικό Ιερό με τους δυο πεσσούς και το τμήμα νότια από το ιερό. Οι δυτικές αποθήκες, ο Μακρύς Διάδρομος και το Πιάνο Νόμπιλε (ο όροφος πάνω από τις αποθήκες) διαμορφώθηκαν σε αυτά τα χρόνια.

Μέγαρο του Βασιλιά, πολύθυρα

Μέγαρο της Βασίλισσας

Στην ανατολική πτέρυγα, το μεγαλύτερο μέρος των διαμερισμάτων κατοικίας οικοδομήθηκε εκ νέου. Με τη μορφή που σώθηκαν χρονολογούνται σε αυτήν την περίοδο: το Μέγαρο της Βασίλισσας, το Μεγάλο Κλιμακοστάσιο, η Αίθουσα των Διπλών Πελέκεων (Μέγαρο του Βασιλιά). Για τα τμήματα βόρεια και νότια από τα διαμερίσματα κατοικίας οι πληροφορίες είναι σκόρπιες, επειδή και στα δυο έγιναν εκτεταμένες ανακατοικήσεις στη μετανακτορική περίοδο.

Τοιχογραφία ταυροκαθαψίων

Τοιχογραφία γαλάζιων κυριών

Το επίσης εκτεταμένο εικονογραφικό πρόγραμμα περιλάμβανε την εκ νέου διακόσμηση, στην οποία οι νέοι ένοικοι του ανακτόρου προβάλλουν τις δικές τους προτιμήσεις και φιλοδοξίες. Αντίθετα με την αρχιτεκτονική, όπου η χρονολόγηση στηρίζεται και στη μελέτη της κεραμικής, η χρονολόγηση των τοιχογραφιών στηρίζεται στη μορφολογική τους ανάλυση και μελέτη.

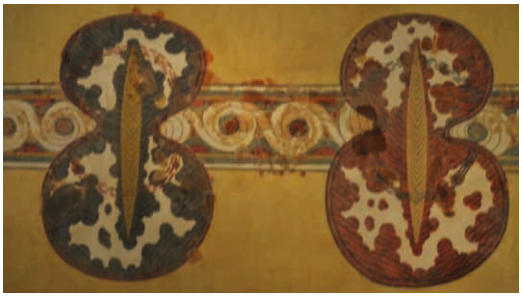
Τοιχογραφία γρύπα και πάνθηρα από την Πύλο

Τοιχογραφία γρύπα από την Κνωσό

Η θεματολογία των τοιχογραφιών είναι πιο περιορισμένη από την αντίστοιχη του νέου ανακτόρου: δεν υπάρχουν οι φυσιοκρατικές σκηνές με τα εξωτικά τοπία και ζώα και οι απεικονίσεις γυναικών σε συγκεντρώσεις. Υπάρχουν μόνον τα βασικά: ταύροι, πομπές δωροφόρων και διακοσμητικές ζωφόροι. Πολλά από τα θέματα θα τα δούμε τους επόμε-

νους αιώνες στην ηπειρωτική Ελλάδα: οι ξαπλωμένοι γρύπες του ανακτόρου της Πύλου είναι απόγονοι αυτών της Κνωσού. Οι πομπές γυναικών στην Πύλο, την Τίρυνθα και τη Θήβα θυμίζουν τις αντίστοιχες της Κνωσού. Οι οκτώσχημες ασπίδες των πολεμιστών της Τίρυνθας και της Θήβας προεικονίστηκαν στην Κνωσό, στο Μεγάλο Κλιμακοστάσιο αλλά και σε κνωσιακές αγγειογραφίες. Από τα θέματα των τοιχογραφιών μόνον ο ταύρος είναι καθαρά μινωικό και μάλιστα κνωσιακό θέμα με έντονο συμβολισμό.

Τοιχογραφία οκτώσχημων ασπίδων Κνωσού

Τοιχογραφία οκτώσχημης ασπίδας Μυκηνών

Μετανακτορική Κνωσός

Νέα, τελική αυτή τη φορά, καταστροφή από πυρκαγιά συνέβη στο 1325/1300 π.Χ. Μερικοί τη χρονολογούν αργότερα, στις αρχές του 13ου αι. π.Χ. Τα αίτια δεν είναι γνωστά. Έχουν προταθεί διάφορες αιτίες: τυχαίο γεγονός, εχθρική ενέργεια από τις Μυκήνες (;), επανάσταση των υποτελών Μινωιτών ή επανάσταση των Μυκηναίων της Κνωσού εναντίον των άλλων Μυκηναίων;

Το ανάκτορο στη μετανακτορική περίοδο

Ο χώρος του ιερού της Μητέρας των Θεών

Γύρω στο 1300 π.Χ., μετά τη μεγάλη πυρκαγιά, που επέφερε την καταστροφή του ανακτόρου, έληξε και ο βασιλικός του ρόλος. Είναι πια η σκιά του παλιού εαυτού του.

Η κατάστασή του ήταν πλέον διαφορετική από την προηγούμενη. Δεν είναι το κομψό πολυτελές οικοδόμημα με τις λαμπρές τοιχογραφίες, την περίτεχνη δομή και διάρθρωση και τις εντυπωσιακές προσόψεις, που κολάκευαν τους βασιλικούς ενοίκους του και

εντυπωσίαζαν τους επισκέπτες. Οι κιονοστοιχίες, οι πεσσοί και τα πολύθυρα που είχαν μισοκαταρρεύσει δεν ανακατασκευάστηκαν. Κάποιοι χώροι, όπου ξαναχρησιμοποιήθηκαν, καθαρίστηκαν από τα μπάζα και οι τοίχοι συμπληρώθηκαν ή αντικαταστάθηκαν με πενιχρά τοιχάρια από πέτρες και λάσπη. Ο ρόλος του οικοδομήματος έχει αλλάξει. Έχει καταληφθεί από "τρωγλοδύτες", όπως τους ονόμασε ο Έβανς, που εγκαταστήσανε μέσα σ αυτά τα νοικοκυριά και τις δραστηριότητες τους.

Με πολλή προσπάθεια, η έρευνα αποκαθιστά την αρχιτεκτονική εικόνα του ερειπωμένου πρώην ανακτόρου. Έτσι, επεμβάσεις έχουν εντοπιστεί στην περιοχή του νότιου τομέα, νότια από τα Μεγάλα Προπύλαια, στη νοτιοδυτική γωνία της Κεντρικής Αυλής, στο μακρύ Διάδρομο των Αποθηκών, βορειοανατολικά από την Αίθουσα του Θρόνου, στο βόρειο τομέα, στην περιοχή του Αρχείου και στη Βόρεια Είσοδο και το Τελωνείο.

Πίθοι στα Νότια Προπύλαια

Ιερό Διπλών Πελέκεων

Στην ανατολική πτέρυγα, επεμβάσεις και τροποποιήσεις εντοπίστηκαν στην περιοχή των εργαστηρίων και στην Αυλή του Πέτρινου Στομίου καθώς και στο Μέγαρο της Βασίλισσας, όπου εγκαταστήσανε ένα ασβεστοκάμινο. Στη νοτιοανατολική γωνία του ανακτόρου, όπου υπήρχε ένα ιερό με άδυτο καθαρμών, δημιουργήθηκε το ταπεινό Ιερό των Διπλών Πελέκεων. Σε αποθήκες πίθων μετατράπηκαν το Μέγαρο της Βασίλισσας, τα Νότια Προπύλαια και η Βόρεια Είσοδος, ενώ οι Δυτικές Αποθήκες είχαν τεθεί εκτός χρήσης. Στη θέση του μεγάλου ανακτόρου, ύστερα από αιώνες ακμής, απέμειναν ερείπια, τα οποία ωστόσο ήταν εντυπωσιακά, ώστε να δημιουργήσουν το μύθο του Λαβύρινθου.

4. Η ΚΝΩΣΟΣ "ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ"

Έτσι ονόμασε την Κνωσό, πριν από 20 χρόνια, ο καθηγητής Τζέφρεϊ Σολς, ανασκαφέας του μινωικού οικισμού και νεκροταφείου στο Μόχλο. Η αρχαία λέξη *κόσμος* σημαίνει κόσμημα και αρμονία, αλλά σήμερα σημαίνει και ένα ολόκληρο σύστημα ανθρώπινων αξιών. Οπότε, *κοσμολογία είναι η φιλοσοφική θεώρηση ενός πολιτισμικού συστήματος, που υπήρξε σε μια παλιά εποχή την ανθρώπινης ιστορίας, άσκησε δυνατές επιρροές και άφησε ισχυρές αναμνήσεις.*

Αυτό ερμηνεύεται από εθνογραφικά δεδομένα, όπως έχει πει ο Μπαλαντιέ: "το υπερ-κέντρο, όπου ζει και δρα μια κοινωνική ελίτ, γίνεται *κόσμος*, κοσμολογικό κέντρο". Κάθε περιφερειακή κοινωνία θέλει να έχει την αναγωγή σε ένα τέτοιο υπερ-κέντρο με την απόκτηση ή τη μίμηση αντικειμένων "γοήτρου", που έρχονται απ' αυτό.

Η τάση αυτή έχει ονομαστεί "Σύνδρομο των Βερσαλλιών". Εδώ μιλούμε για την επιρροή της Κνωσού στα χρόνια της ακμής. Ανάλογα κοσμολογικά κέντρα στον παγκόσμιο πολιτισμό είναι η Αθήνα, η Ρώμη, η Κωνσταντινούπολη, το Παρίσι. Το ανάκτορο της Κνωσού αποτέλεσε τη μήτρα, που γέννησε όλα τα μινωικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά. Η έκταση και ο χαρακτήρας της "Κνωσιοποίησης" είναι ζήτημα για μεγάλη συζήτηση. Η επιρροή εντοπίζεται παντού και σε τρεις κατηγορίες:

Ακρωτήρι Θήρας

Τοιχογραφία χελιδονιών από τη Θήρα

Α. **Αρχιτεκτονική μίμηση του κνωσιακού ανακτόρου** και πολλών μινωικών αρχιτεκτονικών στοιχείων του σε άλλα ανάκτορα και τα μέγαρα –επαύλεις, στην Κρήτη και έξω από αυτήν, π.χ. στη Θήρα και στην Αίγινα. Οι κεντρικές αυλές, η ξεστή λιθοδομία, οι κρύπτες με τους πεσσούς, τα πολύθυρα, τα άδυτα καθαρμών. Ακόμη τα αρχιτεκτονικά ανάγλυφα (ρόδακες - τρίγλυφα και οι τοιχογραφίες) μέχρι τη Μίλητο, οι γρύπες στο θρόνο (στην Πύλο) κ.ά.

Τοιχογραφία πομπής γυναικών στην Τίρυνθα

Τοιχογραφία λευκού κρίνου στη Μίλητο

Έλασμα με ανάγλυφη παράσταση ιερού (Μυκήνες)

Περόνη με χρυσή κεφαλή (Μυκήνες)

Χρυσό κύπελλο από Βαφειό Σπάρτης

Β. **Ευρύτατη μίμηση και τάση για απόκτηση πολυτελών τέχνεργων** από τα κνωσιακά ανακτορικά εργαστήρια. Αυτά είχαν πολλή "πέραση" σε όλο το Αιγαίο και έξω απ' αυτό. Η διάδοση του φυτικού και, κυρίως, του θαλάσσιου ρυθμού, μέσα κι έξω από την Κρήτη. Τα μεγάλα χάλκινα σκεύη (Μάλια, Μόχλος, Τύλισος, Ζάκρος) και οι σφραγιδόλιθοι και τα σφραγίσματα μέχρι και τη Σαμοθράκη. Τα ειδώλια από ελεφαντόδοντο και φαγεντιανή, τα λίθινα αγγεία (Μυκήνες) και τα χρυσά κύπελλα (Βαφειό Λακωνίας). Πολλά τέχνεργα συνέχισαν να τα μιμούνται και μετά το 13ο αι., όταν η ανακτορική Κνωσός ήταν μόνο "μνήμη".

"Ζωγραφική μετάλλου": κυνήγι πουλιών από πάνθηρα. Μυκήνες

Πήλινα αγάλματα Κέας

Γ. **Η υιοθέτηση και διάδοση του τελετουργικού κνωσιακού γυναικείου ενδύματος**, μέσα και έξω από την Κρήτη. Το ένδυμα της θεάς έγινε μόδα σε όλη την Ελλάδα (ειδώλια και τοιχογραφίες Μυκηνών, Τίρυνθας, Θήβας, Πύλου, Θήρας, Κέας - εδώ τα φυσικού μεγέθους πήλινα αγάλματα της θεάς).

Η Κνωσός είναι εξ ορισμού ένα κοσμολογικό κέντρο, ως πανάρχαια εστία πολιτισμού και πατρίδα αρχαίων προγόνων. Εδώ εγκαταστάθηκαν οι πρώτοι άνθρωποι στην Κρήτη, εδώ αναπτύχθηκε ο πρώτος λαμπρός πολιτισμός, πολύ πριν οι άλλες περιοχές στην Κρήτη αλλά και στις γύρω χώρες κατοικηθούν. Η Κνωσός οφείλει το γόητρο και

την ακτινοβολία στη μακραίωνη πολιτισμική της παράδοση και στη θεώρησή της ως κιβωτού, που διέσωσε πανανθρώπινες αξίες για τους μεταγενέστερους.

5. ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΚΝΩΣΟΥ: ΕΚΤΑΣΗ, ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ, ΝΕΚΡΟΠΟΛΕΙΣ
Πολεοδομική εξέλιξη μέσα σε μια χιλιετία

Ο **προανακτορικός οικισμός** της 3ης χιλιετίας, όπως ήδη αναφέρθηκε, ήταν δυόμισι φορές μεγαλύτερος σε έκταση και πληθυσμό από τον προϋπάρξαντα στην ίδια θέση νεολιθικό. Αποτελούνταν από μεγάλα οικοδομήματα, που χωρίζονταν με πλατείες και δρόμους. Από τα κεντρικά αυτά οικοδομήματα προήλθε στους τελευταίους αιώνες της 3ης χιλ. το "αρχαίο ανάκτορο".

Το παλιό ανάκτορο υπήρξε μέρος ενός *μεγάλου οικοδομικού προγράμματος* για τη δημιουργία μιας μεγάλης πόλης, που σχεδιάστηκε και πραγματοποιήθηκε ταυτόχρονα με το ανάκτορο. Αυτή η έκρηξη στην αστική αρχιτεκτονική δε θα παρουσιαστεί ξανά σε όλη τη μινωική Κρήτη. Η αστική μεταμόρφωση του τόπου καθιέρωσε και τη μινωική ταυτότητα. Αρχιτεκτονική δεν είναι μόνο η οικοδόμηση κτιρίων. Είναι πάνω απ' όλα η σχέση του δομημένου με τον αδόμητο χώρο και η σχέση ανάμεσα στον ιδιωτικό και το δημόσιο χώρο. Γύρω στα 2000/1950 πλακοστρώθηκαν οι αυλές και οι δρόμοι.

Δυτική Αυλή: είναι ο τόπος συνάντησης του δημόσιου με το ιδιωτικό και της πόλης με το ανάκτορο, που έχει εδώ την πιο εντυπωσιακή πρόσοψή του. Χαρακτηριστικοί είναι οι ευθύγραμμοι υπερυψωμένοι ***πεζόδρομοι,*** που διασχίζουν την αυλή και διακρίνονται με τη λευκότητά τους από την υπόλοιπη πολύχρωμη ακανόνιστη πλακόστρωτη επιφάνειά της και οδηγούν σε κύριες εισόδους.

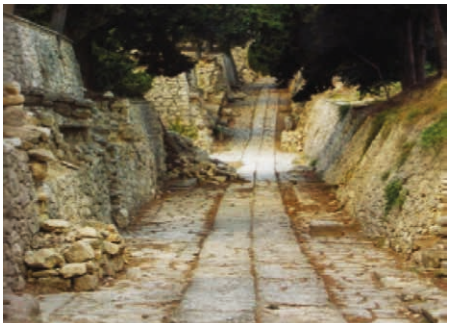

Δυτική Αυλή ανακτόρου

Θεατρικός χώρος: όπως σώζεται, χρονολογείται στη νεοανακτορική (οι ανατολικές κερκίδες). Η πλακόστρωσή του κατασκευάστηκε με το παλιό ανάκτορο και είναι σημείο συνάντησης κύριων δρόμων από τη θάλασσα προς την πόλη και το ανάκτορο (δυτική και βόρεια αυλή). Ήταν χώροι συναθροίσεων και τελετών.

Θεατρικός Χώρος

Βασιλικός Δρόμος

Κουλούρες: οι υπόγειοι κτιστοί κυκλικοί λάκκοι στη Δυτική Αυλή έχουν ερμηνευτεί ως λάκκοι απορριμμάτων, ως σιτοβολώνες και, πιο πρόσφατα, ως δεξαμενές νερού. Είναι φανερό ότι πρόκειται για χώρους δημόσιου συμφέροντος και χρήσης. Οι δυο δυτικές κουλούρες μπαζώθηκαν στη νεοανακτορική περίοδο.

Δρόμοι: οι περισσότεροι μινωικοί δρόμοι κατασκευάστηκαν σε αυτά τα χρόνια και είχαν χρήση μέχρι το τέλος των μινωικών χρόνων. Για την κατασκευή χρησιμοποίησαν διάφορα υλικά. Στην Κνωσό χρησιμοποίησαν τις πλάκες ασβεστόλιθου με συνδετικό κονίαμα στους αρμούς. Σπουδαίο τεχνικό έργο ήταν η Οδογέφυρα, που ένωνε τις όχθες του ρέματος Βλυχιάς, νότια του ανακτόρου.

Η κατασκευή του ανακτόρου ήταν έκφραση γοήτρου και ισχύος με τη στήριξη της πόλης και τα ευεργετήματα μοιράστηκαν εξίσου.

Στη **νεοανακτορική περίοδο** η πόλη αύξησε την έκταση και τον πληθυσμό της. Ήδη μεγάλη στα παλαιοανακτορικά χρόνια (8 με 10.00 κατοίκους), τώρα έφτασε σε πληθυσμό τις 25.000 κατοίκους, με εκτιμώμενη πυκνότητα 300 κατοίκους ανά εκτάριο και έκταση τα 25 τετραγωνικά χιλιόμετρα. Ο Χουντ έκαμε σύγκριση με το Χάνδακα του 16ου αι., που ο πληθυσμός του υπολογίζεται στις 20.000 κατοίκους. Ο Έβανς είχε υπολογίσει έναν - εξωπραγματικό - πληθυσμό 100.000 κατοίκων.

Ξενώνας "Καραβανσεράι"

Βασιλικός Τάφος - Ιερό

Η βασική δομή της νεοανακτορικής πόλης δεν άλλαξε δραματικά. Οι αυλές, οι πλατείες και το οδικό δίκτυο παρέμειναν τα ίδια με τα παλαιοανακτορικά. Προστέθηκαν σημαντικά οικοδομήματα, όπως το Καραβανσεράι (ο Ξενώνας), με την Ιερή Κρήνη στα νότια του ανακτόρου. Νοτιότερα, οικοδομήθηκε η Οικία του Ιερέα και ο Νότιος Βασιλικός Τάφος-Ιερό, μοναδικό στο είδος του μινωικό οικοδόμημα. Έξω από το ανάκτορο, κατασκευάστηκε η ανατολική κερκίδα στο Θεατρικό Χώρο, με τη δημιουργία τεχνητού αναχώματος, που διέκοψε και κάλυψε το Βασιλικό Δρόμο.

Μέγαρο της Βασίλισσας

Νοτιοανατολική Οικία

Βασιλική Έπαυλη

Στην **τελική ανακτορική περίοδο,** η πόλη της Κνωσού συρρικνώθηκε σε έκταση στα 2/3 της νεοανακτορικής, από 25.000 σε 15.000 κατοίκους. Εξακολούθησε να είναι ίσως η μεγαλύτερη - ή από τις μεγαλύτερες - πόλη στο Αιγαίο, δυναμική και πλούσια. Στην αρχή της περιόδου άρχισε να εφαρμόζεται ένα νέο πολεοδομικό πρόγραμμα στην πόλη, που σχεδόν πλησίαζε σε έκταση το αντίστοιχο της νεοανακτορικής. Μεγάλα οικοδομήματα της πόλης, που είχαν υποστεί ζημιές, ξαναχρησιμοποιήθηκαν, αφού επισκευάστηκαν: το Μικρό Ανάκτορο και το Ανεξερεύνητο Μέγαρο, η Νοτιοανατολική Οικία και η Βασιλική Έπαυλη. Δυο οικίες καθώς και δυο κυκλικές πίστες οικοδομήθηκαν στο χώρο της "Επέκτασης του Στρωματογραφικού Μουσείου". Πραγματοποιήθηκαν σημαντικά δημόσια έργα, όπως η επισκευή και ανακαίνιση του πλακόστρωτου Βασιλικού Δρόμου.

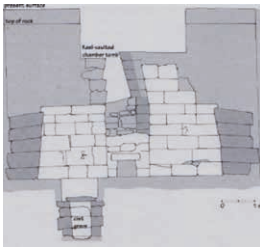

Μικρό Ανάκτορο

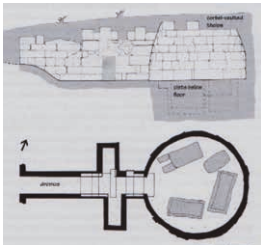

Ανεξερεύνητο Μέγαρο

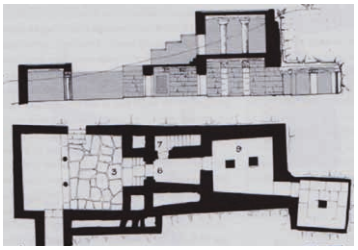
Βόρεια από την Κνωσό, στον Άγιο Ιωάννη, οικοδομήθηκε ο Βασιλικός Τάφος των Ισοπάτων και νοτιότερα ο θολωτός τάφος της Κεφάλας, ενώ συνέχισε να χρησιμοποιείται ο νότιος Βασιλικός Τάφος-Ιερό. Οι μνημειώδεις τάφοι και το νέο εικονογραφικό πρόγραμμα του ανακτόρου, με την ανάμειξη στις τοιχογραφίες μινωιζόντων και μυκηναϊζόντων στοιχείων, αναδεικνύει το γόητρο και το κύρος της ηγετικής τάξης, που αυτοπροβάλλεται ως κληρονόμος της προηγούμενης.

Βασιλικός τάφος Ισοπάτων

Θολωτός τάφος Κεφάλας

Βασιλικός Τάφος-Ιερό

Στη μετανακτορική περίοδο, η κατάσταση στην πόλη της Κνωσού ήταν ανάλογη με εκείνη του ανακτόρου. Η πόλη συρρικνώθηκε και ο πληθυσμός της δεν ξεπερνούσε τους 1000 κατοίκους. Πολύ λίγα νέα κτίρια οικοδομήθηκαν, ενώ χρησιμοποιήθηκαν με αρκετές μετατροπές πολλά παλιά κτίρια. Αυτά έχουν εντοπιστεί στην επέκταση του Στρωματογραφικού Μουσείου, στη Βασιλική Έπαυλη, στη Νοτιοανατολική Οικία, στο Μικρό Ανάκτορο και στο Ανεξερεύνητο Μέγαρο. Στη νοτιοανατολική γωνία του ανακτόρου λειτουργεί, στην περίοδο αυτή, το Ιερό των Διπλών Πελέκεων.

Νόμισμα με τετράγωνο λαβύρινθο

Εγχάρακτος λαβύρινθος σε πινακίδα από την Πύλο

Νόμισμα με κυκλικό λαβύρινθο

Ύστερα από αυτά που είπαμε, είναι καιρός η ιστορία της πόλης του Ηρακλείου να αρχίσει να γράφεται από τη νεολιθική εποχή, από τους νεολιθικούς οικισμούς της Κνωσού και του Κατσαμπά, να συνεχίζεται στα λαμπρά παλάτια της Κνωσού και τη μινωική πόλη και να τελειώνει (για τα μινωικά χρόνια) πάλι ανατολικά από το παλιό Ηράκλειο, στη λιμενική πόλη της Κνωσού, με τις πλούσιες νεκροπόλεις στον Πόρο και στον Κατσαμπά, με τις εργαστηριακές και τις λιμενικές εγκαταστάσεις και τα βασιλικά νεώρια.

Δίδυμο αγγείο με κρόκους από τον Πόρο

Πρόχους με τρεις λαβές από τον Πόρο

Πρόχους Κατσαμπά

Αιγυπτιακό αλάβαστρο Κατσαμπά

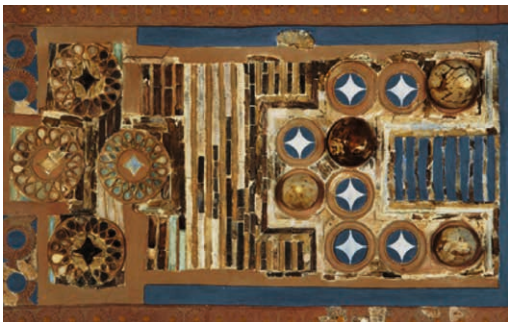
Τα νεώρια της τελικής ανακτορικής στο λιμάνι της Κνωσού, στον Κατσαμπά

Επιμύθιο

Η εικόνα του μισογκρεμισμένου ανακτόρου με τους πολλούς διαδρόμους, που έχουν μπλοκαριστεί από τους τρωγλοδύτες της "ανακατάληψης", ταιριάζει πιο πολύ να είναι η αιτία της δημιουργίας του μύθου του Λαβύρινθου στα μεταγενέστερα χρόνια· του Λαβύρινθου που στα δαιδαλώδη ερείπιά του ταξιδέψαμε κι εμείς, προσπαθώντας, με τη βοήθεια της αρχαιολογικής πληροφορίας ως μίτο, ως άλλοι Θησείς και Αριάδνες, να βρούμε το Μινώταυρό μας, που είναι η ίδια η αρχή της ύπαρξής μας.

Λίθινος λύχνος

Βασιλικό παιγνίδι "ζατρίκιο" από πολύτιμες ύλες

Λίθινο ρυτό κεφαλής ταύρου

Βιβλιογραφία

Αναγράφονται μόνο γενικά βιβλία

ΑΛΕΞΙΟΥ ΣΤ., *Μινωικός πολιτισμός, με οδηγό των ανακτόρων* (Ηράκλειο 1964).

ΒΑΣΙΛΑΚΗΣ Α., *Μινωική Κρήτη, από τον Μύθο στην Ιστορία* (Αθήνα 2000).

ΒΑΣΙΛΑΚΗΣ Α., *Κνωσός. Οδηγός του αρχαιολογικού χώρου* (Αθήνα 2014).

ΖΩΗΣ Α., *Κρήτη, Εποχή του Λίθου* (Αθήνα 1973).

ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΟΣ Μ., *Ανασκαφές στην Κνωσό,* Παλίμψηστον 9/10, (επιμ. Κ. Κόπακα).

ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ Α., *Κνωσός, Οδηγός του αρχαιολογικού χώρου* (Αθήνα 2001).

ΠΛΑΤΩΝ Ν., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους Α: Κνωσός*, 170-9 (Αθήνα 1970).

ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ Γ.-Ε., *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός: Νεολιθική και Μινωική Κρήτη*, (Ηράκλειο 1987).

CADOGAN G., *The Palaces of Minoan Crete*, London and New York 1976.

CADOGAN G., *The Aerial Atlas of Ancient Crete*, Princeton 1993.

CADOGAN G., XATZAKH E., VASILAKIS A., (επιμέλεια), *Knossos: Palace, City, State*, British School at Athens Studies, London 2004.

DRIESSEN I., 'The New Palace Period', in *Cretan Quests*, (London 2000).

EVANS A. J., *The Palace of Minos at Knossos*, vols. I-IV (London 1921-1935).

EVANS J., 'Neolithic Knossos: The Growth of a Settlement', *Proceedings of the Prehistoric Society* (1971) 95-117.

GRAHAM W. J., *The Palaces of Crete* (Princeton 1972).

HALLAGER ERIK., *The Mycenaean Palace at Knossos* (Stockholm 1977).

XATZAKI E., 'Was the Little Palace at Knossos the "Little Palace" of Knossos?' In *Minotaur and Centaur* (studies presented to M. Popham, Oxford 1996).

HATZAKI E. *Knossos, The Little palace* (BSA 20050).

HOOD M.S., *The Minoans* (London 1971).
HOOD M.S., *The Bronze Age Palace at Knossos* (Plan and Sections (London 1981).
HOOD M.S., *Archaeological Survey of the Knossos Area* (London 1981).
HOOD SINCLAIR AND CADOGAN GERALD, *Knossos excavations 1957-1961*, (BSA 2011).
HUTCHINSON R., *Prehistoric Crete* (Harmondsworth 1962).
MACDONALD C. and I. DRIESSEN, *The Troubled Island, Minoan Crete before and after the Santorini Eruption*. (Liege 1997).
MACDONALD C., *Knossos*, (London, The Folio Society 2005).
MACDONALD C. and Knappett Carl, *Knossos, Protopalatial deposits in Early Magazine A and the Southeast Houses* (BSA 2007).
McENROE J., *Architecture of Minoan Crete* (Texas 2010).
MACGILLIVRAY J. A., 'The Early History of the Palace at Knossos' in Knossos, *A Labyrinth of History*, (London 1994).
MOUNTJOY P. The South House (BSA 2003).
NIEMEIR W. - D., 'Knossos in the New Palace Period', in *Knossos, A Labyrinth of History*, (London 1994).
PENDLEBURY JOHN, The Archaeology of Crete (London 1939).
PENDLEBURY J., *A Handbook to the Palace of Minos*, Knossos (London 1954). Ελληνική μετάφραση ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΛΑΤΩΝ: *Οδηγός Κνωσού* (Ηράκλειο 1950).
POPHAM M., *The Minoan Unexplored Mansion at Knossos*, (London 1984).
SACKETT L. H., '1945-1990', in *Cretan Quests*, (London 2000).
WARREN P., The Minoan Roads of Knossos', in *Knossos, A Labyrinth of History*, (London 1994).
WARREN P., 'The Stratigraphical Museum Excavations', *Archaeological Reports* for 1980-1981, 1981-1982, 1982-1983.
WILSON D., 'Knossos before the Palaces: An Overview of the Early Bronze Age' in Knossos, *A Labyrinth of History*, (London 1994).

Από τις ανασκαφές στη Λύκτο

Σάββατο 27.05.2017

Ηράκλειο και Κνωσός σε μια εποχή κοσμοπολιτισμού: από τον Αλέξανδρο στον Αδριανό

Ομιλητής

Άγγελος Χανιώτης

Καθηγητής Αρχαίας Ιστορίας και Κλασικών Σπουδών
Ινστιτούτο Προηγμένων Σπουδών, Πρίνστον, Η.Π.Α

Προλογίζει η

Αλεξάνδρα Καρέτσου

Αρχαιολόγος

Αλεξάνδρα Καρέτσου

Είναι μεγάλη η χαρά και η τιμή να έχουμε σήμερα αναμεσά μας τον Άγγελο Χανιώτη, διακεκριμένο ιστορικό και μελετητή των κλασικών σπουδών, παγκοσμίως γνωστό για την πρωτότυπη και ευρείας κλίμακας έρευνά του στην πολιτιστική, θρησκευτική, νομική και οικονομική ιστορία της Ελληνιστικής Εποχής αλλά και της Ρωμαϊκής Ανατολής.

Σήμερα ο κ. Χανιώτης κατέχει τη μία από τις 8 έδρες του Ινστιτούτου προηγμένων μελετών του Prinston, στη Σχολή Ιστορικών Μελετών. Είναι συναρπαστικό κυρίες και κύριοι να είσαι ο διευθυντής του παραπάνω Ινστιτούτου, που είναι το ακαδημαϊκό σπίτι, μεταξύ άλλων, του Albert Einstein.

Το ινστιτούτο αυτό ιδρύθηκε, το 1930, από μετανάστες και πολιτικά διωκόμενους. Για το λόγο αυτό, ο Άγγελος Χανιώτης δε δίστασε πρόσφατα να στείλει επιστολή διαμαρτυρίας για τα νέα μέτρα του Αμερικανού προέδρου Trump. "Είναι υποχρέωσή μας", δηλώνει ο ίδιος, "να εκδηλώνουμε, με όποιο τρόπο περνάει από το χέρι μας, την αντίθεση μας σε τέτοιου είδους επικίνδυνες εξελίξεις". Αλλά ας πάρουμε τα πράγματα από την αρχή της ακαδημαϊκής του καριέρας.

Ο Άγγελος Χανιώτης γεννήθηκε στην Αθήνα. Σπούδασε Ιστορία και Αρχαιολογία στα Πανεπιστήμια Αθηνών (1978-82) και Χαϊδελβέργης (1982-84), όπου αναγορεύθηκε διδάκτωρ Αρχαίας Ιστορίας το 1984 και υφηγητής το 1992. Διετέλεσε Καθηγητής Αρχαίας Ιστορίας στα Πανεπιστήμια της Νέας Υόρκης (1994-98) και Χαϊδελβέργης (1998-2006), αντιπρύτανης του Πανεπιστημίου Χαϊδελβέργης (2001-06) και Εταίρος του All Souls College της Οξφόρδης (2006-10). Από το 2010 κατέχει την έδρα Αρχαίας Ιστορίας και Κλασικών Σπουδών στο Ινστιτούτο Ανωτάτων Σπουδών στο Πρίνστον.

Με εκπληκτικό έργο, που αριθμεί 5 μονογραφίες, 19 συλλογικούς τόμους και πάνω από 200 άρθρα, ο καθηγητής Άγγελος Χανιώτης έχει συμβάλει, όπως προαναφέρθηκε, κυρίως στην έρευνα της κοινωνίας και του πολιτισμού στον ελληνιστικό κόσμο και στις ελληνόφωνες επαρχίες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, μελετώντας ζητήματα που αφορούν στην ιστορική μνήμη, στη δημιουργία ταυτοτήτων, στις κοινωνικές διαστάσεις της θρησκείας, στη θεατρικότητα στο δημόσιο βίο, στο συναίσθημα, στον πόλεμο και στη σημασία των αρχαιογνωστικών επιστημών στο σημερινό κόσμο. Από το 1998 είναι εκδότης του Supplementum Epigraphicum Graecum. Έχει συμμετάσχει σε ανασκαφές στο Καλαπόδι, την Κρήτη (Αρχάνες, Ιδαίο Άντρο, Ζώμινθος) και την Αφροδισιάδα και από το 1995 είναι υπεύθυνος για τη δημοσίευση των νέων επιγραφών της Αφροδισιάδας.

Τα σημαντικότερα βιβλία του (στα αγγλικά, ελληνικά και γερμανικά) είναι *Ιστοριογραφία και ιστορικοί στις ελληνικές επιγραφές* (1988), *Οι συμβάσεις μεταξύ κρητικών πόλεων στην ελληνιστική εποχή* (1996), *Ο πόλεμος στην ελληνιστική εποχή: κοινωνική και πολιτιστική ιστορία* (2005) και *Θεατρικότητα και δημόσιος βίος στην ελληνιστική εποχή* (2009). Για τις έρευνές του στο συναίσθημα, τις στρατηγικές πειθούς, τη θρησκεία, τις τελετουργίες και την επιγραφική έχει λάβει χορηγίες (άνω των 3 εκατομμυρίων ευρώ) από το Γερμανικό Συμβούλιο Έρευνας, το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο Έρευνας, το Υπουργείο Έρευνας της Βάδης-Βυρτεμβέργης και το Ίδρυμα Πάκαρντ για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες.

Είναι Αντεπιστέλλον μέλος της Ακαδημίας Αθηνών, της Ακαδημίας της Χαϊδελβέργης και της Ακαδημίας της Φινλανδίας και μέλος του Εθνικού Συμβουλίου Έρευνας της Ιταλίας. Έχει τιμηθεί μεταξύ άλλων με το Βραβείο Νίκου Σβορώνου (1991), το Βραβείο Διδασκαλίας του Πανεπιστημίου της Νέας Υόρκης (1997), το Κρατικό Βραβείο Έρευνας της Βάδης-Βυρτεμβέργης (2000), το βραβείο έρευνας του Ιδρύματος Χούμπολτ (2014) και στην Ελλάδα με το Κρατικό Βραβείο Λογοτεχνίας στην κατηγορία του Δοκιμίου (2010). Το 2012 του απονεμήθηκε ο τίτλος του Επίτιμου Διδάκτορα από το Διεθνές Πανεπιστήμιο της Ελλάδος και το 2016 από το Πανεπιστήμιο της Λιέγης. Το 2013 ο Πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας του απένειμε το παράσημο του Ταξιάρχη του Φοίνικα.

Ο καθηγητής Χανιώτης, πρόσφατα, επιμελήθηκε ως ιστορικός, μαζί με τον κ. Νικόλαο Καλτσά, επίτιμο διευθυντή Υπουργείου Πολιτισμού και τον Ι. Μυλωνόπουλο, αναπληρωτή καθηγητή Ιστορίας της αρχαίας ελληνικής τέχνης στο πανεπιστήμιο Columbia, την έκθεση "Ένας Κόσμος Συναισθημάτων- Αρχαία Ελλάδα 700-200 μ.Χ." στο ίδρυμα Ωνάση, στη Νέα Υόρκη. Διότι ο καθηγητής δεν αντιμετωπίζει την ιστορία μόνο με κεφαλαίο Ι αλλά και με μικρό ι, δηλαδή με τις ιστορίες των καθημερινών ανθρώπων. Παρακολουθώντας τις εξελίξεις στη νευροβιολογία, έδωσε τεράστια σημασία στην άμεση συνάρτηση νόησης και συναισθήματος. Με άλλα λόγια χρησιμοποιεί την ιστορία ως εργαλείο για το παρόν και το μέλλον.

Όπως σημειώνει ο ίδιος, δεν έγινε ιστορικός, επειδή τον ενδιαφέρει μόνο η αρχαία ιστορία, αλλά επειδή τον ενδιαφέρει το παρόν.

Μολονότι ο καθηγητής Άγγελος Χανιώτης έχει ζήσει στο εξωτερικό το μεγαλύτερο μέρος της ενήλικης ζωής του, η φλόγα της Ελλάδας κυριαρχεί μέσα του. "Είμαι Έλληνας πολίτης. Ποτέ δεν απέκτησα οποιαδήποτε άλλη υπηκοότητα". Και συνεχίζει: "περισσότερο δραστηριοποιούμαι σε σχέση με την επικαιρότητα στην Ελλάδα παρά στην Αμερική". Παρακολουθεί ανελλιπώς τα συμβαίνοντα στη χώρα μας και πολύ συχνά δημοσιεύει άρθρα σε ελληνικές εφημερίδες, συμμετέχει σε εκπομπές της τηλεόρασης, δίδει ραδιοφωνικές συνεντεύξεις (π.χ. Ράδιο Κρήτη - Ψιλάκης).

Ο Άγγελος Χανιώτης έχει δώσει δυο καταπληκτικά διαδικτυακά μαθήματα στον ιστότοπο Mathesis για τους Ελληνιστικούς χρόνους, όπου η παρακολούθηση είναι δωρεάν.

Σε λίγο θα έχετε μπροστά σας έναν άνθρωπο που χαμογελάει συχνά, έχει έντονο και ευθύ βλέμμα, διαθέτει καυστικό χιούμορ και μπορεί να μιλάει για όλα, χωρίς να ωραιοποιεί καταστάσεις.

Αν ένας ιστορικός σας πει ότι γράφει ιστορία, χωρίς να τον ενδιαφέρει το παρόν, θα είναι ένας κάκιστος ιστορικός, τον οποίο δεν αξίζει να διαβάσετε καν, αυτή είναι η δική του άποψη. Όταν έγραφε το βιβλίο του "Θεατρικότητα και Δημόσιος Βίος στην Ελληνιστική Εποχή" -Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης- μπήκε στη διαδικασία σύγκρισης. Όπως τότε έτσι και σήμερα η θεατρική συμπεριφορά ενός πολιτικού έχει σχέση με τον κυρίαρχο σήμερα λαϊκισμό και με τον έλεγχο του συναισθήματος των άλλων. Ο συγγραφέας συγκρίνει το παρελθόν με το παρόν, υπογραμμίζει τις διαφορές είτε

στην πολιτική σκέψη είτε στον τρόπο, που παρακολουθούμε τα ΜΜΕ, και περιγράφει πώς τα social media και ειδικά το twitter επηρεάζει την πολιτική μας συμπεριφορά. Υπενθυμίζει ότι στην αρχαιότητα βασικό μέσο ενημέρωσης ήταν το θέατρο. Οι συνελεύσεις του λαού πραγματοποιούνταν στο θέατρο και οι πολίτες είχαν ακριβώς το ίδιο αίσθημα, όταν παρακολουθούσαν μια θεατρική παράσταση. Και καταλήγει ότι στην θεατρική συμπεριφορά υπάρχει μια συνέχεια ως την εποχή μας.

Κλείνοντας, θα σταθώ σε ένα από τα βασικά προβλήματα της Ελληνικής κοινωνίας, την αναξιοκρατία, που έχει κατ' επανάληψη στηλιτεύσει σε δημοσιεύματά του. Η αξιοκρατία, γράφει, είναι απλό και στοιχειώδες δικαίωμα του πιο απλού ανθρώπου· είναι δικαίωμα να προχωράς, να αμείβεσαι και να αντιμετωπίζεσαι με βάση αυτά που πρόσφερες και την αξία σου.

Όπως όλους μας, τον απασχολεί η τεράστια διαρροή νέων και ικανών ανθρώπων, με πολλά προσόντα, στο εξωτερικό, γεγονός που οφείλεται στην αναξιοκρατία. Και μη μου πείτε ότι αναφέρομαι σε κάτι ελιτίστικο. Στην Ελλάδα της Κρίσης και οι λέξεις έχουν χάσει το νόημα τους. Όπως συχνά έχει δηλώσει "αν συνεχίσουμε μια τόσο διαστρεβλωμένη αντίληψη περί στοιχειωδών δικαιωμάτων δεν πρόκειται ποτέ να ορθοποδήσουμε".

Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι, αν ο καθηγητής Άγγελος Χανιώτης δεν έφευγε από την Ελλάδα, η ιστορική έρευνα θα είχε χάσει ένα λαμπρό μυαλό. Όπως προανέφερα, η χώρα μας πληρώνει πολύ ακριβά την αναξιοκρατία, τον λαϊκισμό. Όλοι γνωρίζουμε ότι υπάρχει μια άλλη Ελλάδα εκτός Ελλάδας, ότι ένα μεγάλο κομμάτι των Ελλήνων της διασποράς μεγαλουργεί στο εξωτερικό και εμείς δεν έχουμε ακόμα βρει τον τρόπο να τους δώσουμε τα κίνητρα επιστροφής ή επιτέλους συμμετοχής τους στην πνευματική ζωή της χώρας τους. Μήπως κάτι δεν πάει καλά σε αυτόν τον τόπο; Πολλές φορές σκέφτομαι, και ασφαλώς δεν είμαι η μόνη, ότι μόνο αυτοί οι Έλληνες μπορούν να αλλάξουν τα δεδομένα.

Αγαπητέ Άγγελε, αναρωτιέμαι, θα είχες γίνει ακαδημαϊκός αν είχες μείνει στην Ελλάδα; Αναμφίβολα θα μπορούσες να είχες ασχοληθεί με την πολιτική ή να έγραφες ευπώλητα αστυνομικά μυθιστορήματα, όπως έχεις δηλώσει, δεδομένου ότι το ελληνικό πανεπιστήμιο, με τις γνωστές σε όλους μας δομές, δύσκολα αναδεικνύει τις ικανότητες των ερευνητών, αφού, όπως όλοι γνωρίζουμε, καλό πανεπιστήμιο χωρίς αυτονομία δεν υπάρχει.

Άγγελος Χανιώτης

Ηράκλειο και Κνωσός σε μια εποχή κοσμοπολιτισμού: από τον Αλέξανδρο στον Αδριανό

Για τον Χαράλαμπο Κριτζά,
Ηρακλειώτη,
μελετητή της κρητικής αρχαιότητας
και φίλο

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την κυρία Αλεξάνδρα Ιωαννίδου-Καρέτσου για την εισαγωγή της, που με τιμά ιδιαίτερα, αλλά και για τη συμβολή της στην αρχαιολογία της ευρύτερης περιοχής Ηρακλείου και Κνωσού. Ο τόμος *"Ηράκλειο: Η άγνωστη ιστορία της αρχαίας πόλης"*, του οποίου την έκδοση επιμελήθηκε το 2008, είναι έργο αναφοράς για τη γνώση της μεταμινωικής ιστορίας της περιοχής.

Θα ήθελα επίσης να συγχαρώ τους οργανωτές αυτής της σειράς ομιλιών και για την πρωτοβουλία τους αλλά και για την επιτυχημένη επιλογή του τίτλου. Ο "μίτος της Αριάδνης" είναι μια πολύ πετυχημένη μεταφορά για τη σημασία που έχει η γνώση της τοπικής ιστορίας για μια κοινωνία, με όλα και τα θετικά και τα αρνητικά της. Με τον μίτο της Αριάδνης ξανατυλίγουμε ένα κουβάρι, που μας οδηγεί στην αφετηρία, στις αρχές. Ο σχετικός μύθος θυμίζει ότι ένα επίτευγμα μπορεί να συνυπάρχει και με μια εκδήλωση των τερατωδών πτυχών της ανθρώπινης συμπεριφοράς – ο λαβύρινθος ως αριστούργημα της αρχιτεκτονικής κρύβει κινδύνους και ένα τέρας. Ο μύθος υπογραμμίζει την υποδοχή ξένων στην Κρήτη – του Θησέα. Ο θάνατος του Μινώταυρου, κατά κάποιο τρόπο, συμβολίζει και το τέλος της κυριαρχίας του Μίνωα.

Ο τρόπος με τον οποίο μια πόλη ονομοτοδοτεί τους δρόμους, τις πλατείες και τις συνοικίες της αντικατοπτρίζει την ταυτότητα και την πολιτισμική της μνήμη. Αναζητώντας έμμεσες και άμεσες αναφορές στην αρχαιότητα και το πρώιμο Βυζάντιο στο οδικό δίκτυο του Ηρακλείου και της ευρύτερης περιοχής του, θα βρούμε αναφορές στο μινωικό παρελθόν και τους ερευνητές, που πρώτοι το ανέστησαν, αλλά και στους μύθους, που ανάγονται στην προϊστορία: υπάρχουν οδοί και λεωφόροι ονομασμένοι από τον Μίνωα, τον Τάλω, την Αριάδνη, τον Ανδρόγεω, τον Ξανθουδίδη, τον Καλοκαιρινό και τον Έβανς. Με τον Επιμενίδη αγγίζουμε τους ιστορικούς χρόνους, με τον Νικηφόρο Φωκά το Βυζάντιο. Τί συμβαίνει όμως με τα πεντακόσια χρόνια που χωρίζουν τον Αλέξανδρο από τον Αδριανό, δηλαδή την εποχή που ονομάζουμε ελληνιστική εποχή και αυτοκρατορικούς χρόνους – μια εποχή για την οποία έχω εισαγάγει τον όρο "μακρά ελληνιστική εποχή";[1] Ο Κατακτητής έχει εξασφαλίσει ένα δρόμο στο Ατσαλένιο, αν και δεν πάτησε ποτέ το πόδι του στην Κρήτη, που κάθε άλλο παρά φιλική ήταν στην

1 Chaniotis 2018, 3 και Χανιώτης 2021, 10.

εκστρατεία του, ενώ αντίθετα ο Αδριανός, που, κατά πάσα πιθανότητα, επισκέφθηκε την Κρήτη,[2] δεν αξιώθηκε να δει ούτε ένα δρομάκι με το όνομά του. Ο Αύγουστος, που έκανε την Κνωσό ρωμαϊκή αποικία, είχε την ίδια τύχη και μάταια θα αναζητήσετε κάπου μια οδό Κρηταιέων - το όνομα της ομοσπονδίας της οποίας κατά καιρούς ηγείτο η Κνωσός - ή μια λεωφόρο Μεσομήδους, που να τιμά τον μεγαλύτερο λυρικό ποιητή της Κρήτης και έναν από τους σημαντικότερους ποιητές των αυτοκρατορικών χρόνων. Γιατί ο Μινώταυρος, που κατασπάρασσε Αθηναίους, νέους και νέες, να έχει δύο δρόμους στην Αμουδάρα και τον Άγιο Δημήτριο και η Ίσιδα, της οποίας η λατρεία ήταν δημοφιλής στα ρωμαϊκά χρόνια, να μην έχει κανένα; Και φυσικά μάταια θα αναζητήσετε μια οδό Καμπανίας, απ᾽ όπου προέρχονταν πολλοί (ίσως οι περισσότεροι) κάτοικοι της Κνωσού, στον ύστερο 1ο π.Χ. αιώνα, ή μια οδό Καπύης - μιας πόλης με στενές σχέσεις με την Κνωσό. Αντίθετα, ο μόνιμος αντίπαλος της Κνωσού στα ελληνιστικά χρόνια, η Γόρτυνα, τιμάται με οδό στο Γάζι, ο άλλος εχθρός, η Λύττος όμως όχι. Οι μόνοι Κρητικοί των μετακλασικών χρόνων, που διασώθηκαν στο οδικό δίκτυο του Ηρακλείου, είναι ο Κνώσιος Λασθένης και ο Κυδωνιάτης Πανάρης, οι ηγέτες των Κρητών στην τελευταία τους αντίσταση στους ρωμαίους κατακτητές το 67 π.Χ.

Η συλλογική ιστορική μνήμη είναι πάντοτε επιλεκτική. Υποχρέωση του ιστορικού είναι να προσπαθεί να φέρει κάποια ισορροπία, ρίχνοντας φως και σε παραμελημένες πτυχές της ιστορίας, όπως είναι η μεταμινωική Κρήτη. Στη δική μου περίπτωση αυτό δεν είναι ιδιαίτερα εύκολο, γιατί μας λείπουν οι σχετικές πηγές, ιδίως, για την περίοδο που θα εξετάσω. Αναπόφευκτα, θα πρέπει να καταφύγω σε παράλληλα από άλλες περιοχές της Κρήτης. Αυτό δεν είναι όμως αδόκιμο, αν λάβουμε υπόψη μας την ηγεμονική θέση όχι του Ηρακλείου αλλά της Κνωσού. Η ιστορία όλης της περιοχής, που εκτείνεται από τη Χερσόνησο έως την Αγία Πελαγία και νότια, έως τις παρυφές της πεδιάδας της Μεσαράς, αποτελεί μια ενότητα.

Ειδικά για την περίπτωση του Ηρακλείου, η ελληνιστική εποχή έχει ιδιαίτερη σημασία, γιατί, όσο γνωρίζουμε, είναι η μόνη περίοδος της αρχαιότητας κατά την οποία το Ηράκλειο απετέλεσε ανεξάρτητη πόλη-κράτος, αν και ίσως για σύντομο μόνο διάστημα και πάντοτε υπό τη σκιά της Κνωσού. Λεπτομέρειες δεν είναι γνωστές. Δεν γνωρίζουμε καν πότε ιδρύθηκε το Ηράκλειο, πιθανότατα ως επίνειο της Κνωσού, και κάτω από ποιες συνθήκες απέκτησε το καθεστώς της ανεξάρτητης πόλης. Ας τολμήσω κάποιες υποθέσεις.

Στην Κρήτη βρίσκουμε μια μικρή ομάδα εξαρτημένων κοινοτήτων, δηλαδή οικισμών, που βρίσκονται υπό την κυριαρχία άλλων πόλεων. Συνήθως είναι επίνεια ή φρούρια.[3] Ορισμένων τέτοιων κοινοτήτων το όνομα προέρχεται από το όνομα θεών.[4] Το *Αμυκλαίον* στα εδάφη της Γόρτυνας είναι ιερό του Απόλλωνα Αμυκλαίου· από τον 3ο π.Χ. αι.

2 Chaniotis 2013, 61.

3 Για τις εξαρτημένες κοινότητες στην Κρήτη βλ. Chaniotis 1996, 160-168· Perlman 1996.

4 Chaniotis 2009, 60-61.

εμφανίζεται ως κοινότητα με περιορισμένη αυτονομία.[5] Το *Λατώσιον*, δηλ. το ιερό της Λατώς στη Γόρτυνα, ήταν τομέας της πόλης στον οποίο εγκαθίσταντο απελεύθεροι.[6] Οι *Αρτεμίται* στα εδάφη της Ελεύθερνας ήταν εξαρτημένη κοινότητα·[7] οι κάτοικοί της ήταν ελεύθεροι, αλλά δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα· είχαν κάποια προνόμια, αλλά δεν είχαν το δικαίωμα να εγκαταλείψουν τα εδάφη τους. Το γεγονός ότι δεν επιτρεπόταν να μετακινηθούν, αλλά είχαν στρατιωτικές υποχρεώσεις υποδηλώνει ότι ήταν είτε ξένοι μισθοφόροι (φρουρά) είτε απελεύθεροι. Τέλος, το *Αμφιμάτριον* ή *Παντομάτριον*, δηλ. το λιμάνι της Ελεύθερνας, υποδηλώνει την ύπαρξη ιερού των Δύο Μητέρων (*ἄμφω ματέρες*) ή όλων των Μητέρων (*Πᾶσαι Ματέρες*). Η λατρεία των μητέρων, όντως, μαρτυρείται από επιγραφή της Ελεύθερνας.[8] Αυτά τα παράλληλα μας επιτρέπουν, ίσως, να κατανοήσουμε καλύτερα και τη γένεση του Ηρακλείου. Υπάρχουν 29 πόλεις με ονόματα παραγόμενα από το όνομα του Ηρακλή, αλλά όλες, με την εξαίρεση του Ηρακλείου, λέγονται Ηράκλεια (δηλαδή *πόλις*).[9] Το Ηράκλειον είναι ουδέτερο, προφανώς επειδή είναι επιθετικός προσδιορισμός στην εννοούμενη λέξη *ἱερόν*. Υποθέτω ότι, όπως και οι άλλες κοινότητες, που δημιουργήθηκαν κοντά σε ιερά και έχουν "θεοφόρα" ονόματα, το Ηράκλειο αρχικά ήταν ιερό του Ηρακλή - είτε του γνωστού ήρωα της μυθολογίας είτε του ομώνυμου Ιδαίου Δακτύλου. Κοντά στο ιερό αυτό θα δημιουργήθηκε μια εξαρτημένη κοινότητα της Κνωσού με λιμάνι. Πρόσφατες έρευνες έχουν φέρει στο φως σημαντικά ευρήματα της πρωτογεωμετρικής και αρχαϊκής εποχής, που δείχνουν ότι το Ηράκλειο είχε διατηρήσει τη σημασία του ως επίνειο της Κνωσού και μετά την εποχή των ανακτόρων.[10] Με το πέρασμα του χρόνου το λιμάνι απέκτησε σημασία, που του επέτρεψε να αναγνωρισθεί ως ανεξάρτητη πόλη, μάλλον κατά τον ύστερο 4ο π.Χ. αιώνα, παραμένοντας όμως σύμμαχος της Κνωσού.[11]

Για να καταλάβουμε την εξέλιξη αυτή, θα πρέπει να δούμε την εξέλιξη της ναυσιπλοΐας αυτή την περίοδο. Μέχρι τον ύστερο 6ο π.Χ. αιώνα, δεν υπήρχαν στην Ελλάδα κτιστά λιμάνια με προβλήτες. Αυτό σταδιακά αλλάζει, με την κατασκευή λιμανιών στη Σάμο, αργότερα στη Θάσο, την Αθήνα και αλλού. Για την απόβαση, χρησιμοποιούνταν κατάλληλες παραλίες, σχετικά απάνεμες. Το Ηράκλειο δεν πληροί αυτές τις προϋποθέσεις. Αλλά και γενικότερα, στη βόρεια ακτή της Κρήτης δεν υπάρχουν πολλά κατάλληλα λιμάνια. Σημαντικά λιμάνια πρέπει να ήταν στα μινωικά χρόνια ο Κατσαμπάς[12] και ο κόλπος στις εκβολές του Καρτερού, ο αρχαίος Αμνισός, με τη γνωστή βίλα και

5 Chaniotis 1996, 394-402.

6 *Inscriptiones Creticae* IV 78. Πιο πρόσφατη συζήτηση από τον Marginesu 2005, 70-74.

7 Chaniotis 1996, 402-406· Perlman 1996, 252-254.

8 *Supplementum Epigraphicum Graecum* XLI 744 A.

9 Βλ. το σχετικό λήμμα στην Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, τόμος 8.1, 423-439 και 499-501. Το όνομα *Ηράκλειον* χρησιμοποιείται κατά τα άλλα για βουνά, ακρωτήρια και ιερά.

10 Συθιακάκη (υπό δημοσίευση).

11 Βλ. τη συνθήκη μεταξύ Κνωσίων και Μιλησίων: *Inscriptiones Creticae* I.viii.6 = *Staatsverträge* III 482.

12 Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη 2004.

τη σπηλιά της Ειλειθυίας.[13] Εκεί ακμάζει και το ιερό του Διός Θενάτα, συνοριακό ιερό των Κνωσίων. Σε συνάρτηση με τη ναυτιλία, θα πρέπει να τονίσω τη ναυτική σημασία της Ντίας (αρχαίας *Δίας*), υποχρεωτικού σταθμού κάθε πλοίου, που πλησιάζει από το βορρά την Κρήτη.[14] Αυτή η σημασία διατηρήθηκε και στη βενετοκρατία αλλά και τους νεότερους χρόνους. Αν και υπάρχουν πλέον ισχυρές ενδείξεις ότι, και κατά τη μινωική εποχή, το Ηράκλειο ήταν λιμάνι,[15] η σημασία του αυξάνει την περιόδο κτιστών λιμανιών, με προβλήτες, που προστατεύουν τα πλοία από τους ανέμους. Και η σημασία αυτή αναδεικνύεται στην ύστερη κλασική και την ελληνιστική εποχή, δηλαδή σε εποχές, που παρατηρούμε το ανανεωμένο ενδαφέρον των Κρητών για τη ναυτιλία, με τη μορφή των ναυτικών επιδρομών.[16] Άλλοτε ως επίνειο και εξαρτημένη κοινότητα, άλλοτε ως σύμμαχος, το Ηράκλειο παρέμεινε πάντοτε συνδεδεμένο με την Κνωσό. Νεότερες έρευνες δείχνουν ότι ο αρχαίος οικισμός εκτεινόταν στην περιοχὴ δυτικά του Αρχαιολογικού Μουσείου, όπου βρέθηκαν λείψανα τείχους και νοτιότερά του ταφές.[17]

Θα επιχειρήσω να δώσω μια εποπτική εικόνα για την ιστορία μιας περιόδου 500 περίπου ετών, από την εποχή του Αλεξάνδρου ως την εποχή του Αδριανού (336 π.Χ.-138 μ.Χ.), δηλαδή απο την εποχή, που ο ελληνισμός διευρύνει τα σύνορά του, φτάνοντας ως την Αίγυπτο και την κεντρική Ασία, ως την εποχή, που ο Αδριανός όχι μόνο σταθεροποιεί τα όρια της αυτοκρατορίας, αλλά και επισκέπτεται επανειλημμένα τις επαρχίες της. Γιατί να ασχοληθεί κανείς με αυτή την περίοδο ως ενότητα; Ποια είναι το κοινά χαρακτηριστικά, ποιες οι διαφορές;

Κοινό στοιχείο σε όλη τη διάρκεια της περιόδου είναι η ένταξη της Κρήτης στην τότε "οικουμένη", έναν ενιαίο γεωγραφικό χώρο, που, αν και δεν αποτελούσε πολιτική ενότητα, διέθετε πολλά κοινά πολιτιστικά χαρακτηριστικά. Πολύ σημαντικότερη είναι μια διαφορά ανάμεσα στην πρώιμη και την ύστερη φάση αυτής της περιόδου, δηλαδή οι διαφορετικές εμπειρίες των Κρητών στους τομείς της πολιτικής, της οικονομίας και του πολιτισμού, πριν και μετά από τη ρωμαϊκή κατάκτηση. Στη μεν ελληνιστική εποχή οι Κρήτες διακρίνονται από εσωστρέφεια, απασχολημένοι με τους ενδοκρητικούς πολέμους· αντίθετα, στους αυτοκρατορικούς χρόνους δείχνουν εντυπωσιακή εξωστρέφεια, με αποτέλεσμα ορισμένα κρητικά προϊόντα να κατακτήσουν τις αγορές της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

Το βασικό ερώτημα είναι γιατί η Κρήτη, μια περιοχή που έλαμψε στα μινωικά χρόνια και είχε ιδιαίτερη σημασία για τον ελληνικό πολιτισμό έως το τέλος της αρχαϊκής εποχής (τέλη του 7ου π.Χ. αιώνα), σταμάτησε να παίζει ηγετικό ρόλο στην τέχνη

13 Αμνισός είναι όνομα ποταμού και το ορθό γένος είναι το αρσενικό, όχι "η" Αμνισός. Για τις πηγές της ιστορίας της περιοχής αυτής και για τη ναυτική σημασία του Αμνισού/Καρτερού βλ. Chaniotis 1992.

14 Chaniotis 1992, 125-126, με παραπομπή στις πηγές.

15 Συθιακάκη (υπό δημοσίευση).

16 Για τις κρητικές ναυτικές επιδρομές στην ελληνιστική εποχή βλ. Brulé 1978· Chaniotis 1996, 93-94.

17 Ιωαννίδου-Καρέτσου 2008, 59, 63-64· Συθιακάκη, Κανάκη και Μπιλμέζη 2015, 397· Συθιακάκη (υπό δημοσίευση).

και τον πολιτισμό, κατά την κλασική και την ελληνιστική εποχή; Αν ρίξουμε μια ματιά στα βασικά γεγονότα, που είναι γνωστά σε αυτή την περίοδο, βλέπουμε ότι η κύρια αιτία είναι οι πόλεμοι. Η συνεχής αναφορά των αρχαίων ιστορικών σε πολέμους στην Κρήτη δεν οφείλεται μόνο στο γεγονός ότι οι αρχαίοι ιστορικοί ούτως ή άλλως, κυρίως, πολέμους περιγράφουν· οφείλεται, όντως, στη συχνότητα των πολεμικών συρράξεων. Όταν εξετάζουμε και τις επιγραφές, πάλι πληροφορίες για πολέμους και συμμαχίες βρίσκουμε.[18] Ο ιστορικός Πολύβιος (24.3.1) γράφει ειρωνικά για το έτος 181 π.Χ.:

> "Αυτή η χρονιά ήταν αρχή μεγάλων υποθέσεων στην Κρήτη, αν μπορεί κανείς να μιλήσει για αρχή υποθέσεων στην Κρήτη. Γιατί οι συνεχείς εμφύλιοι πόλεμοι και η υπερβολική βιαιότητα αναμεταξύ τους δεν αφήνει καμμιά διαφορά ανάμεσα στην αρχή και το τέλος".

Τη σημασία των πολέμων διακρίνουμε και αν εξετάσουμε συνοπτικά τα γνωστά γεγονότα της ελληνιστικής εποχής.[19] Στις αρχές του 3ου π.Χ. αιώνα βρίσκουμε την Κνωσό να ηγείται στρατιωτικής συμμαχίας. Σε αυτή την εποχή ανάγεται μάλλον και η δημιουργία μιας ομοσπονδίας, του *Κοινού των Κρηταιέων*, που είχε περισσότερο τον χαρακτήρα συμμαχίας παρά πολιτικής ομοσπονδίας.[20] Ο μεγαλύτερος ενδοκρητικός πόλεμος είναι ο "Λύττιος Πόλεμος", που διήρκεσε από το 222 έως το 218 π.Χ. Οφείλεται στην προσπάθεια των Κνωσίων και των Γορτυνίων, που είχαν αναβιώσει το Κοινό των Κρηταιέων και δημιουργήσει μια συμμαχία υπό την κοινή ηγεσία τους, να καθυποτάξουν τη Λύττο, που αρνούνταν να προσχωρήσει στη συμμαχία. Με τη σύρραξη αυτή συνδέονται και εμφύλιοι πόλεμοι σε διάφορες πόλεις.[21] Παράλληλα, την ίδια εποχή, Κρήτες μισθοφόροι συμμετέχουν σε δύο από τους μεγάλους ελληνιστικούς πολέμους, τον Συμμαχικό Πόλεμο στην κυρίως Ελλάδα και στον 4ο Συριακό Πόλεμο μεταξύ Πτολεμαίου Δ΄ και Αντιόχου Γ΄ (222-217). Μετά την ειρήνευση και σε στενή συνεργασία με τον μακεδόνα βασιλιά Φίλιππο Ε΄, οι Κρήτες, υπό την ηγεσία των Γορτυνίων, πραγματοποιούν πολεμικές επιχειρήσεις κατά της Ρόδου και λεηλατούν τα νησιά του νοτίου Αιγαίου (Πρώτος Κρητικός Πόλεμος, 206-201 π.Χ.). Οι ενδοκρητικές συρράξεις εντείνονται πάλι στις αρχές του 2ου π.Χ. αιώνα, κυρίως, λόγω των προσπαθειών της Γόρτυνας και της Κνωσού να επεκτείνουν τα εδάφη τους, άλλοτε ως σύμμαχοι, άλλοτε ως εχθροί. Έτσι, την περίοδο 200-195 π.Χ. πραγματοποιούνται πολεμικές επιχειρήσεις των Κνωσίων κατά των Γορτυνίων, αλλά το 189 π.Χ. οι δύο πόλεις συμμαχούν, για να επιτεθούν στην Κυδωνία (Χανιά). Λίγο αργότερα, η Γόρτυνα αφαιρεί από την Κνωσό κάποια εδάφη (184 π.Χ.) και οι πόλεμοι των δύο πόλεων επαναλαμβάνονται από το

18 Οι σχετικές επιγραφές είναι κυρίως συνθήκες μεταξύ κρητικών πόλεων (Chaniotis 1996) αλλά και κάποια επιτύμβια επιγράμματα για πεσόντες σε μάχες (π.χ. *Inscriptiones Creticae* I.viii.33).

19 Για την ιστορική αυτή επισκόπηση βλ. Chaniotis 1996, 29-56 με αναφορά στις σχετικές πηγές.

20 Για το Κοινό των Κρηταιέων και την ιστορία του βλ. Chaniotis 2015.

21 Μια αδημοσίευτη επιγραφή από τη Χερσόνησο προσφέρει νεότερα στοιχεία για τα προβλήματα, που παρουσιάστηκαν, λόγω του πολέμου, ιδίως για την αυτομόληση πολεμιστών. Βλ. Chaniotis και Kritzas 2010.

170 έως το 168 π.Χ., με κύριο μήλο της έριδος τα εδάφη της Απολλωνίας (Αγία Πελαγία). Ωστόσο, το 166 π.Χ. οι δύο αντίπαλοι ενώνουν τις δυνάμεις τους, για να καταλάβουν τη Ραύκο, μοιράζοντας μεταξύ τους τα εδάφη της. Μια επιγραφή από τη Γόρτυνα, ένα συγκλονιστικό κείμενο, ρυθμίζει ακριβώς τη μοιρασιά, περιγράφοντας λεπτομερώς τη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στα κατεχόμενα εδάφη από τους δύο πρόσκαιρους συμμάχους:[22]

> "... μεχρι την αγορά, έχοντας το πρυτανείο στα αριστερά. Από εκεί ευθεία, κατά μήκος του αμαξιτού δρόμου ως τη λίμνη και την πύλη, που οδηγεί στο ιερό του Ασκληπιού. Και πέρα από το δρόμο, στρίβοντας δεξιά ως το γωνιαίο κυκλικό οικοδόμημα στην ακρόπολη. Και από το κυκλικό οικοδόμημα προς τα κάτω, κατά μήκος του λόφου και κατά μήκος του δρόμου, μέχρι το φαράγγι και κατά μήκος του δρόμου μέχρι τον χείμαρρο, που ρέει από τις Ρίγρες. Κατά μήκος του χειμάρρου ως το φαράγγι, προς τα δεξιά, όπως ρέει το νερό, μέχρι τα σύνορα των Αξίων. Από αυτά τα εδάφη, τα νότια θα ανήκουν στους Γορτυνίους, τα βόρεια στους Κνωσίους. Όλα τα κινητά αγαθά θα τα μοιραστούν Κνώσιοι και Γορτύνιοι".

Η επέκταση των δύο μεγάλων δυνάμεων έφερε μια σχετική ειρήνευση για μισό περίπου αιώνα. Στην περίοδο αυτή, οι Κρήτες πραγματοποιούν πάλι επιδρομές στο νότιο Αιγαίο (ιδίως στα Δωδεκάνησα), γνωστές ως Δεύτερος Κρητικός Πόλεμος (περ. 155-153 π.Χ.). Το 121 π.Χ. πραγματοποιείται ο τελευταίος πόλεμος Κνωσού και Γόρτυνας, με τοπικούς πολέμους και στην ανατολική Κρήτη. Γύρω στο 110 π.Χ. συνομολογείται ειρήνη, τα σύνορα των πόλεων καθορίζονται και οι πόλεμοι παύουν, για έναν πολύ απλό λόγο: οι σημαντικότερες πόλεις, Γόρτυνα, Κνωσός, Λύττος και Ιεράπυτνα, είχαν κατακτήσει πλέον όσα εδάφη μικρότερων πόλεων μπορούσαν να κατακτήσουν και οι επεκτατικοί και συνοριακοί πόλεμοι σταμάτησαν.

Οι πόλεμοι αυτοί χαρακτηρίζονταν μερικές φορές από υπερβολική βιαιότητα, όπως συνάγουμε από την περιγραφή του Πολύβιου (4.54.1-6) για την καταστροφή της Λύττου από τους Κνωσίους το 220 π.Χ.:

"Περίπου αυτή την εποχή οι Λύττιοι είχαν εκστρατεύσει με το σύνολο των δυνάμεών τους κατά εχθρικών εδαφών. Οι Κνώσιοι το πρόσεξαν και κατέλαβαν τη Λύττο, που είχε μείνει χωρίς υπερασπιστές. Τα παιδιά και τις γυναίκες τα πήραν στην Κνωσό, την πόλη την έκαψαν, την κατέσκαψαν και την κατέστρεψαν με κάθε δυνατό τρόπο. Και μετά γύρισαν στην πόλη τους. Όταν οι Λύττιοι επέστρεψαν στην πόλη από την εκστρατεία και είδαν όλοι μαζί τί είχε συμβεί, πληγώθηκαν σε τέτοιο βαθμό, που κανένας από όσους ήταν παρόντες δεν άντεξε να μπει στην πατρίδα. Περπάτησαν γύρω της, κλαίγοντας για τη μοίρα της πατρίδας τους και τη δική τους πολλές φορές, και μετά γύρισαν την πλάτη τους και κατέφυγαν στη Λάππα... Έτσι, μέσα σε μια μέρα από πολίτες έγιναν απόλιδες και ξένοι, αλλά συνέχισαν να πολεμούν κατά των Κνωσίων με τους άλλους συμμάχους".

22 *Inscriptiones Creticae* IV 182· Chaniotis 1996, 296-300.

Έτσι, στην πορεία του 2ου π.Χ. αι. η Κνωσός κατόρθωσε να κατακτήσει σταδιακά τα εδάφη των γειτονικών πόλεων (και περιστασικών συμμάχων της), της Τυλίσου, της Απολλωνίας, της Ελτυνίας και της Ραύκου, αποκτώντας εκτεταμένα και ενιαία εδάφη. Αν και δεν το γνωρίζουμε με βεβαιότητα, αυτή την περίοδο το Ηράκλειο μάλλον θα έχασε την ανεξαρτησία του και θα υποβιβάστηκε σε επίνειο της ισχυρής πόλης. Πάντως στα χρόνια του Στράβωνα (ύστερος 1ος π.Χ. αιώνας) το Ηράκλειο ήταν επίνειο της Κνωσού και έναν αιώνα αργότερα ο Πλίνιος, αντιγράφοντας μια ελληνική πηγή, το γνωρίζει μόνο ως *πολισμάτιον*.[23] Όπως δείχνουν όμως νέα ανασκαφικά δεδομένα, το Ηράκλειο συνέχισε να είναι ακμαίο αστικό κέντρο, αν και μάλλον συρρικνωμένο σε έκταση.[24] Ανάμεσα στα ευρήματα ξεχωρίζει κτήριο με ψηφιδωτά δάπεδα στον λόφο βορείως του Αρχαιολογικού Μουσείου.[25]

Οι πόλεμοι, στους οποίους οφείλεται η σχετική αφάνεια της Κρήτης στη διεθνή σκηνή, είχαν αιτίες με βαθιές ρίζες στην κοινωνική και πολιτική δομή της Κρήτης. Τα θεμέλια της κρητικής κοινωνίας, από την αρχαϊκή ως την ελληνιστική εποχή, ήταν η στρατιωτική εκπαίδευση των νέων, η οργάνωση των πολιτών σε *ανδρεία* και η οργάνωση *συσσιτίων*.[26] Για τη χρηματοδότηση των συσσιτίων οι πόλεις είχαν διαμορφώσει ένα μεικτό σύστημα φορολογίας, με συμβολές από τους πολίτες, επιδότηση από τις δημόσιες προσόδους και φόρους από τον εξαρτημένο πληθυσμό.[27] Κατά συνέπεια, η οικονομία στην κλασική και την ελληνιστική εποχή κυριαρχούνταν από την παραγωγή προϊόντων πρωταρχικά για τοπική κατανάλωση.[28] Εμπόριο φυσικά και υπήρχε, ιδίως μέσα στο νησί, αλλά δεν ήταν συνδεδεμένο με την παραγωγή αγροτικών προϊόντων. Όμως, μια οικονομία αγοράς προϋποθέτει πάντοτε την παραγωγή πλεονάσματος - είτε σε αγροτικά προϊόντα είτε σε είδη χειροτεχνίας - που προορίζεται να πουληθεί σε ελεύθερη αγορά, στην οποία οι τιμές καθορίζονται απο τη ζήτηση και την προσφορά. Φυσικά και μαρτυρίες για αγοραπωλησίες είναι "εμπόριο", αλλά ο όρος "εμπόριο" μπορεί να σημαίνει τέσσερα πολύ διαφορετικά πράγματα, που δεν πρέπει να συγχέονται:

1. Ανταλλαγές μικρής εμβέλειας μέσα σε μια κοινότητα ή ανάμεσα σε γειτονικές κοινότητες (π.χ. πώληση πλεονάσματος κρασιού ενός παραγωγού για την προμήθεια τυριού από ένα άλλο κ.ο.κ.). Τέτοιου είδους εμπόριο υπήρχε σε κάθε περίοδο της κρητικής ιστορίας.
2. Εμπόριο με λάφυρα από πολεμικές επιχειρήσεις και πειρατικές επιδρομές (εμπόριο

23 Στράβων 10.476.7-8: *ἔχει δ' ἐπίνειον τὸ Ἡράκλειον ἡ Κνωσσός.* Plinius, *naturalis historia* 4.12.59: *<polis>matium Heraclea*.

24 Για το Ηράκλειο των ελληνιστικών και αυτοκρατορικών χρόνων με βάση τα νέα αρχαιολογικά δεδομένα βλ. Ιωαννίδου-Καρέτσου 2008, 54-105· Συθιακάκη (υπό δημοσίευση).

25 Ιωαννίδου-Καρέτσου 2008, 75-105· Μαρκουλάκη 2008, 107-147.

26 Σχετικά βλ. Chaniotis 1996, 18-28· Μανδαλάκη 2004.

27 Μανδαλάκη 2004, 189-220.

28 Για τον χαρακτήρα της οικονομίας στην ελληνιστική Κρήτη βλ. Chaniotis 1999 και 2005 και Chaniotis και Hadzisavvas 2012.

με δούλους και αντικείμενα πολυτελείας). Αυτή ήταν η πιο διαδεδομένη μορφή εμπορίου στην Κρήτη την κλασική και ελληνιστική περίοδο και μαρτυρείται σαφώς από τις γραμματειακές και επιγραφικές πηγές.

3. Διαμετακομιστικό εμπόριο, που πολύ συχνά είναι εμπόριο με αντικείμενα πολυτελείας. Τέτοιου είδους εμπόριο ποίκιλε σε ένταση από περίοδο σε περιόδο.
4. Εμπόριο με το πλεόνασμα της εγχώριας παραγωγής. Αυτό το εμπόριο μαρτυρείται κυρίως μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση.

Ένα τέτοιο σύστημα μπορεί να λειτουργήσει όσο υπάρχουν παραγωγικά εδάφη, που επαρκούν, για να συντηρείται ο πληθυσμός. Αν και η Κρήτη έχει χαρακτηρισθεί από τον Γάλλο γεωγράφο R. Matton "ένα βουνό στη θάλασσα",[29] είναι και μια μικρή ήπειρος, που χαρακτηρίζεται από την πολυμορφία των εδαφών και συνεπώς και την ποικιλία των παραγωγικών δυνατοτήτων. Ένας πολίτης, που έχει ένα χωράφι για την παραγωγή σιτηρών σε κατάλληλα πεδινά εδάφη, μπορεί να έχει ένα αμπέλι ή έναν ελαιώνα στην πλαγιά ενός λόφου, κι ένα άλλο χωράφι για την παραγωγή οσπρίων σε μια τρίτη περιοχή. Ο καταμερισμός της παραγωγής σε διάφορες περιοχές και όχι σε συνεχόμενα εδάφη έχει ως συνέπεια, αν μια περιοχή δεχθεί επίθεση από εχθρούς, κάποια άλλη να μείνει ανέπαφη, εξασφαλίζοντας στον ιδιοκτήτη της ένα μέρος της σοδειάς του.

Στο σύστημα αυτό δημιουργούνται προβλήματα σε συνθήκες δημογραφικής ανάπτυξης, δηλαδή όταν ο πληθυσμός αυξάνεται και η γη δεν επαρκεί για τους πολίτες. Σε αυτές τις περιπτώσεις υπάρχουν τρεις λύσεις: ή γίνονται μεταρρυθμίσεις ή το πλεόνασμα του πληθυσμού αναγκάζεται να μεταναστεύσει ή επεκτείνονται τα εδάφη με κατακτήσεις. Στην ελληνιστική Κρήτη μεταρρυθμίσεις του παραδοσιακού συστήματος δεν έγιναν και οι Κρήτες στράφηκαν στις δύο άλλες λύσεις: ένα μέρος του πληθυσμού ασχολήθηκε με το επάγγελμα του μισθοφόρου και μετανάστευσε στα ελληνιστικά βασίλεια, που στρατολογούσαν μισθοφόρους, κυρίως στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο,[30] ένα άλλο μέρος του πληθυσμού απέκτησε ιδιοκτησία στα κατακτημένα εδάφη κι άλλοι πάλι εξασφάλιζαν τα προς το ζην με επιδρομές.

Μπορούμε να δούμε τη διαφορά ανάμεσα στην ελληνιστική και την αυτοκρατορική εποχή πολύ καθαρά, αν θέσουμε ένα απλό ερώτημα: ποιοι άνθρωποι μετακινούνται στη μια εποχή και ποιοι στην άλλη και γιατί; Τότε θα διαπιστώσουμε ότι οι μεταφορές και μετακινήσεις από και προς την Κρήτη στην ελληνιστική εποχή σχετίζονται έμμεσα και άμεσα με τον πόλεμο. Είναι μετακινήσεις μισθοφόρων και πληρωμάτων πολεμικών πλοίων για επιδρομές, ξένων φρουρών (π.χ. αιγυπτιακής φρουράς στην Ίτανο και ροδιακής στον Ολούντα), μετακινήσεις ξένων πρεσβευτών, που έρχονται στην Κρήτη, για να διαπραγματευθούν συνθήκες συμμαχίας ή ειρήνης ή για να εξασφαλίσουν την ασυλία παραλιακών και νησιωτικών πόλεων από επιδρομές, επισκέψεις "ξενολόγων", δηλαδή ανθρώπων, που στρατολογούν μισθοφόρους, μετακινήσεις αιχμαλώτων και

29 Matton 1957, 13.

30 Για τους Κρήτες μισθοφόρους βλ. κυρίως Launey 1987, 248-286. Βλ. επίσης Petropoulou 1985, 15-31.

δούλων και, σε πολύ μικρότερο βαθμό, ταξίδια εμπόρων ή διανοουμένων για διαλέξεις και μουσικών για καλλιτεχνικές εκδηλώσεις. Ο τύπος των μετακινήσεων αλλάζει δραματικά, όπως θα δούμε στη συνέχεια, στην αυτοκρατορική εποχή, με αύξηση των μετακινήσεων, που σχετίζονται με το εμπόριο αλλά και με την εγκατάσταση στην Κρήτη εποίκων από άλλες περιοχές, κυρίως από την Ιταλία.

Οι πόλεμοι της ελληνιστικής εποχής δεν είχαν όμως μόνον αρνητικές συνέπειες. Δεδομένου ότι συνδέονταν με διπλωματικές δραστηριότητες (συνθήκες συμμαχίας, διαιτησίες κλπ.) συνέβαλαν ουσιαστικά στην εξέλιξη του διεθνούς δικαίου.

Στον τομέα αυτό ο ρόλος της Κνωσού ως ηγετικής δύναμης του Κοινού των Κρηταιέων ήταν καταλυτικός. Οι Κρήτες αντιμετώπισαν τα προβλήματα, που δημιουργούσαν οι διαμάχες μεταξύ κρατών και μεταξύ πολιτών διαφόρων πόλεων, με τη διαμόρφωση ενός συστήματος απονομής της δικαιοσύνης, υπό την αιγίδα του Κοινού των Κρηταιέων. Ένα έγγραφο, που δεν σώζεται αλλά αναφέρεται σε πολλές επιγραφές, το *διάγραμμα*, καθιέρωσε τον 3ο π.Χ. αιώνα ένα σύστημα διαιτησίας και έναν τρόπο για την επίλυση των διαφορών και θέσπισε χρηματικές ποινές για τα διάφορα αδικήματα.[31] Το *διάγραμμα* προέβλεπε δύο τρόπους επίλυσης των διαφορών: πρώτον, με τη χρήση *προδίκου*, δηλαδή με ένα σύστημα διαιτησίας, πριν φτάσουν οι διαφορές στο δικαστήριο, και δεύτερον, με δίκη χωρίς διαιτησία και πληρωμή παραβόλου (*δίκα απρόδικος και απάρβολος*), που πραγματοποιούνταν σε δικαστήριο αποτελούμενο από δικαστές διαφόρων πόλεων (*κοινοδίκιον*). Το *διάγραμμα* αποτελεί μέγιστο επίτευγμα του ελληνιστικού δικαίου, αν και δεν απάλλαξε την Κρήτη από τους πολέμους.

Όπως προαναφέρθηκε, ειρήνευση επιτεύχθηκε το 110 μ.Χ. μόνο με την ολοκλήρωση των κατακτητικών πολέμων των μεγάλων πόλεων. Τις επόμενες δεκαετίες, οι Κρήτες στράφηκαν κυρίως σε πειρατικές επιδρομές και το εμπόριο δούλων. Τα πλοία τους αποτελούσαν μεγάλη απειλή στην ανατολική Μεσόγειο, προκαλώντας την επέμβαση των Ρωμαίων, που, μετά από μια αποτυχημένη εκστρατεία το 74 π.Χ. και μια δεύτερη το 69-67 π.Χ., κατόρθωσαν τελικά να κατακτήσουν το νησί. Ο κατακτητικός πόλεμος επέφερε μεγάλες καταστροφές, ιδίως στην περιοχή της Κνωσού, που επανιδρύθηκε μετά το 30 π.Χ. (δεν γνωρίζουμε την ακριβή χρονολογία) ως ρωμαϊκή αποικία, δηλαδή αυτοδιοικούμενη πόλη ρωμαίων πολιτών.

Ας δούμε τώρα τις αλλαγές που επέφερε η ρωμαϊκή κατάκτηση και η ένταξη της Κρήτης στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Σε μια αξιομνημόνευτη σκηνή στην ταινία *Monty Python's Life of Brian* ένα μέλος του Πατριωτικού Μετώπου της Ιουδαίας ρωτά τους συντρόφους του: "Έχουν κάνει τίποτα για μας οι Ρωμαίοι;" Μια ρητορική ερώτηση, θα νόμιζε κανείς. Όμως, τα άλλα μέλη του Πατριωτικού Μετώπου αντιδρούν, παρουσιάζοντας έναν εντυπωσιακό κατάλογο: οι Ρωμαίοι κατασκεύασαν δρόμους, λουτρά και υδραγωγεία· έφεραν την υγιεινή, την αποχέτευση, παιδεία, ασφάλεια, ειρήνη και το

31 Βλ. Chaniotis και Kritzas 2010.

κρασί. Εκτός από το κρασί, που οι Κρητικοί είχαν σε αφθονία, πριν από τη ρωμαϊκή κατάκτηση, πολλά από αυτά που αναφέρονται στον παραπάνω κατάλογο ήταν άγνωστα ή γνωστά μόνο σε περιορισμένη έκταση στην Κρήτη έως το 67 π.Χ. Οι Ρωμαίοι όντως κατασκεύασαν δρόμους, π.χ. την οδό, που συνέδεε το ιερό της Δίκτυννας στη δυτική Κρήτη με τη Γόρτυνα,[32] αλλά και βελτίωσαν και το τοπικό οδικό δίκτυο (και στην περιοχή Κνωσού και Ηρακλείου).[33] Με τους Ρωμαίους έφτασαν στην Κρήτη θερμαινόμενα λουτρά, π.χ. στην Άπτερα, τους Αρκάδες, τη Γόρτυνα, την Ελεύθερνα, τη Χερσόνησο και άλλες πόλεις.[34] Και φυσικά οι Ρωμαίοι ήταν εκείνοι που οικοδόμησαν υδραγωγεία. Το μεγαλύτερο αρχιτεκτόνημα, που σώζεται από όλη την αρχαία Κρήτη, είναι το υδραγωγείο της Λύττου, που οικοδομήθηκε μάλλον επί Αδριανού.[35] Υδραγωγείο οικοδομήθηκε και στην περιοχή της Κνωσού, πρόδρομος ανάλογων μεταγενέστερων έργων.[36]

Όλα αυτά είναι καινοφανή φαινόμενα στην Κρήτη στην ιστορική περίοδο που αρχίζει με τη ρωμαϊκή κατάκτηση. Ωστόσο, αποφεύγω να αποκαλέσω την περίοδο αυτή "ρωμαϊκή περίοδο" και την Κρήτη των αυτοκρατορικών χρόνων "ρωμαϊκή Κρήτη". Πολλά από τα πολιτιστικά φαινόμενα, που εισάγονται στην Κρήτη, δεν είναι στοιχεία ειδικά "ρωμαϊκού" πολιτισμού αλλά εκφράσεις μιας πολιτισμικής ομοιομορφίας, μιας "κοινής", εν μέρει ελληνικής, προέλευσης, που αναπτύσσεται στο σύνολο της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Οι σημαντικότερες συμβολές των Ρωμαίων ήταν η ασφάλεια, αν όχι για τους Κρήτες, τουλάχιστον για τα θύματα των πειρατικών επιδρομών τους, η ειρήνη, είτε την ήθελαν οι Κρήτες είτε όχι, και η ένταξη της Κρήτης σε ένα, διοικητικά και οικονομικά, ενοποιημένο κόσμο.

Η στρατιωτική οργάνωση των κρητικών πόλεων καταλύθηκε, η Κρήτη απετέλεσε μαζί με την Κυρηναϊκή ρωμαϊκή επαρχία, δέχτηκε ρωμαίους εποίκους και υιοθέτησε πολλές από τις μορφές πολιτισμού που υπήρχαν στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία.[37] Ειδικά η Κνωσός είναι ιδιαίτερη περίπτωση, γιατί έγινε αποικία ρωμαίων πολιτών. Έτσι, ήταν απαλλαγμένη από την καταβολή φόρων στη Ρώμη και υιοθέτησε ρωμαϊκούς θεσμούς στη διοίκησή της. Οι βασικοί αξιωματούχοι ήταν οι questores (ταμίες), υπεύθυνοι για τη δημοσιονομική διοίκηση της πόλης, οι aediles (αγορανόμοι), υπεύθυνοι για τη δημόσια τάξη, δημόσια έργα και την αγορά, και δύο duoviri (δήμαρχοι), οι ανώτατοι αξιωματούχοι επικεφαλής της δημόσιας διοίκησης. Από τον κύκλο των ευπορότερων πολιτών στρατολογούνταν η βουλή (curia), τα μέλη της οποίας ονομάζονταν decuriones. Μια λατινική επιγραφή, που βρέθηκε στη βασιλική του Αγίου Πέτρου, στο Ηράκλειο

32 Tzifopoulos 2004· Baldwin Bowsky 2006α· Baldwin Bowsky και Niniou-Kindeli 2006· Bechert 2011, 35· Chaniotis 2013.

33 Ιωαννίδου-Καρέτσου 2008, 72-74· Baldwin Bowsky 2012, 329.

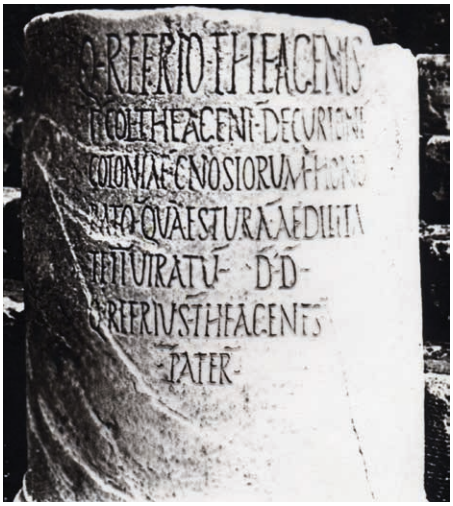
34 Chaniotis 2008, 85. Grigoropoulos κ.ά. 2008.

35 Sanders 1982, 147-148· Οικονομάκης 1984.

36 Sanders 1982, 152.

37 Γενικά για τη ρωμαϊκή Κρήτη βλ. Sanders 1982· Harrison 1993· Livadiotti και Simiakaki (επιμ.) 2004· Chaniotis 2008· Bechert 2011· Francis και Kouremenos (επιμ.) 2016.

(εικ. 1), τιμά κάποιον Κόϊντο Ρέφριο Θεαγένη, που, σε πολύ νεαρή ηλικία, ανέλαβε όλα τα παραπάνω αξιώματα, εκλεγμένος από τη βουλή, όχι από τη συνέλευση των πολιτών.[38] Μεγάλο μέρος του πληθυσμού της αποικίας, που περιλάμβανε και τα εδάφη του Ηρακλείου στο βορρά και την περιοχή των Αρχανών στο νότο, ήταν λατινόφωνοι μετανάστες από την Ιταλία, που σταδιακά εξελληνίστηκαν. Κάποια από τα εδάφη της ελληνιστικής Κνωσού δόθηκαν από τον Οκταβιανό στην Καπύη (Capua) της Ιταλίας. Μια επιγραφή του ύστερου 2ου ή 1ου π.Χ. αιώνα, τεμάχια της οποίας βρέθηκαν στο Ίνι και τους Βακιώτες, σχετίζεται με μια οροθεσία, δηλαδή καθορισμό συνόρων.[39] Η αναφορά "μειλίων" δείχνει ότι η χάραξη των συνόρων έγινε με ρωμαϊκή μεσολάβηση. Στην αποσπασματική επιγραφή αναφέρεται ένας Κνώσιος (Α στ. 13). Τα τοπογραφικά στοιχεία (δρόμος, ποταμός, λίμνη, ορύγματα) μάλλον υποδηλώνουν μια πεδινή περιοχή, ίσως το ανατολικότατο άκρο της πεδιάδας της Μεσαράς. Ενδέχεται, επομένως, τα εδάφη της ελληνιστικής Κνωσού να έφθαναν μέχρι εκεί και σε αυτή την ευρεία περιοχή, νοτίως των Αρχανών, θα πρέπει μάλλον να τοποθετηθούν τα εδάφη, που παραχωρήθηκαν στην Καπύη. Ο προσδιορισμός τους αποτέλεσε κατά τον 1ο μ.Χ. αντικείμενο διαιτησίας.[40]

1. Λατινική τιμητική επιγραφή για τον Κόϊντο Ρέφριο Θεαγένη, αξιωματούχο της Κνωσού, 1ος μ.Χ. αι. Φωτογραφία του συγγραφέα.

Η σημαντικότερη επίπτωση της ρωμαϊκής κατάκτησης, όχι άμεσα, δηλαδή μετά το 67 π.Χ., αλλά μετά την ενοποίηση της αυτοκρατορίας υπό την ηγεμονία του Αυγούστου, 40 χρόνια αργότερα, ήταν η ειρήνη, η pax Romana. Χωρίς να μεταβάλουν τη γεωγραφική θέση της Κρήτης, οι Ρωμαίοι έδωσαν στο νησί μια νέα θέση ως προς την πολιτική και οικονομική γεωγραφία. Μέχρι το 67 π.Χ. η Κρήτη ήταν ένα πολιτικά διαιρεμένο νησί, στην περιφέρεια του ελληνιστικού κόσμου, με πολύ χαλαρή ενότητα, στο πλαίσιο του λεγόμενου Κοινού των Κρηταιέων.

Η ρωμαϊκή κατάκτηση ενοποίησε διοικητικά την Κρήτη, ίσως για πρώτη φορά στην ιστορία της, αφού είναι αμφίβολο αν η μινωική και μυκηναϊκή Κρήτη βρίσκονταν υπό ενιαία εξουσία. Επιπλέον η Κρήτη βρέθηκε να καταλαμβάνει κεντρική θέση στην Ανατολική Μεσόγειο, σε ένα δίκτυο επικοινωνιών, που συνέδεε την Κύπρο, τη Μέση

38 Chaniotis 1985. Για τη ρωμαϊκή Κνωσό βλ. Paton 1994 και 2004· Sweetman 2007 και 2010· Ιωαννίδου-Καρέτσου 2008, 41-50.

39 *Inscriptiones Creticae* I.v.19 B· Chaniotis 1996, 376-380.

40 Βλ. Rigsby 1976.

Ανατολή και την Αίγυπτο με τη Βόρειο Αφρική, την Ελλάδα και την Ιταλία.

Η ρωμαϊκή κατάκτηση δεν σημαίνει όμως μόνο την υποταγή και την εγκατάσταση για πρώτη, όχι τελευταία, φορά μιας επαρχιακής διοίκησης - μόνο για δύο σύντομα διαλείμματα θα βρεθεί πάλι η Κρήτη αυτόνομη από εξωτερικά κέντρα εξουσίας, την πρώτη φορά με την αραβική κατάκτηση και τη δεύτερη με την Κρητική Πολιτεία. Η ρωμαϊκή κατάκτηση σήμαινε και το τέλος μιας κοινωνικής και πολιτικής τάξης, που είχε κυριαρχήσει για μια περίπου χιλιετία. Με την κατάκτηση, οι πόλεις της Κρήτης, πολυάριθμες και ανταγωνιστικές, βρέθηκαν ξαφνικά κάτω από ενιαία διοίκηση, όσες δεν εξαφανίσθηκαν από το χάρτη, όπως η Φαλάσαρνα. Τέλος, η Κρήτη ενσωματώθηκε όχι μόνο στο ρωμαϊκό σύστημα εξουσίας αλλά και στα οικονομικά δίκτυα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

Πριν από τη ρωμαϊκή κατάκτηση, η Κρήτη χαρακτηρίζεται από πολιτική πολυδιάσπαση σε τουλάχιστον 60 αυτόνομες πόλεις, που βρίσκονταν σε διαρκή ανταγωνισμό, συχνά βίαιο, για γη, πρώτες ύλες και θέματα τιμής. Οι αδιάκοποι πόλεμοι της ελληνιστικής περιόδου μείωσαν τον αριθμό των πόλεων, αυξάνοντας αντίστοιχα τα εδάφη εκείνων των πόλεων, που διατήρησαν την αυτονομία τους και επεκτάθηκαν σε βάρος άλλων. Η ρωμαϊκή κατάκτηση επέφερε και νέα μείωση του αριθμού των πόλεων, με αποτέλεσμα 15 ή 16 μόνο οικισμοί να διατηρήσουν τη νομική θέση της αυτόνομης πόλης.[41] Οι πόλεις της ελληνιστικής εποχής συχνά είχαν συνδεθεί με συνθήκες συμμαχίας, αλλά ποτέ, από όσο γνωρίζουμε, δεν υπήρξε μια συμμαχία, που να καλύπτει, χωρίς εξαίρεση, το σύνολο του νησιού. Ούτε καν η τελευταία επίθεση των Ρωμαίων κατά της Κρήτης το 67 π.Χ. δεν κατόρθωσε να φέρει τους Κρήτες ενωμένους απέναντι στους εισβολείς. Κάτω από τη ρωμαϊκή κυριαρχία οι πόλεις, που είχαν εναπομείνει, διατήρησαν τη θέση της *πόλεως* ως μέλη ενός νέου *Κοινού των Κρητών*. Τρεις πόλεις, που στην ελληνιστική εποχή είχαν ηγηθεί αντιπάλων συμμαχιών, η Γόρτυνα, η Κνωσός και η Λύττος, διατήρησαν την ηγετική τους θέση στην αυτοκρατορική εποχή, χάρη στο γεγονός ότι είχαν τη μεγαλύτερη εδαφική κυριαρχία· αυτό ισχύει και για την Ιεράπυτνα στην ανατολική Κρήτη.[42] Αυτό που παρατηρούμε στην αυτοκρατορική εποχή είναι η συγκέντρωση δύναμης σε αυτές τις πόλεις, όχι πλέον στρατιωτικής αλλά οικονομικής δύναμης, που οφειλόταν στα εκτεταμένα εδάφη και σε νέες μορφές εκμετάλλευσης των εδαφών. Μια σημαντική αλλαγή, που έφερε η ένταξη της Κρήτης στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία, ήταν ο νέος προσανατολισμός της οικονομίας.[43]

Ας δούμε πάλι πώς το είδος των μετακινήσεων από και προς την Κρήτη, στους ρωμαϊκούς χρόνους, αντικατοπτρίζει τις αλλαγές, που ανέφερα επιγραμματικά. Νέα είδη μετακινήσεων είναι η εγκατάσταση εποίκων (βλ. πιο κάτω), η άφιξη εκπροσώπων της ρωμαϊκής διοίκησης, η παρουσία εμπόρων, η μαζική εξαγωγή κρητικών προϊόντων (ιδίως κρασιού, βλ. πιο κάτω), η εγκατάσταση εργαστηρίων (π.χ. παραγωγής

41 Rouanet-Liesenfelt 1994, 17-18.

42 Για την έκταση των εδαφών των μεγάλων πόλεων στα τέλη της ελληνιστικής εποχής βλ. Chaniotis 1996, πίνακας 3.

43 Chaniotis 2005 και 2008, 85-86· Chaniotis και Hadzisavvas 2012· Francis 2016.

κεραμικής), οι επισκέψεις προσκυνητών στα ιερά της Κρήτης,[44] η εξορία κάποιων αντιπάλων του αυτοκράτορα στην Κρήτη, η εισαγωγή της λατρείας νέων θεών, η συμμετοχή αθλητών και καλλιτεχνών σε νέες γιορτές, η εισαγωγή άγριων θηρίων από την Αφρική, που επιδεικνύονταν και φονεύονταν σε θηριομαχίες (*κυνηγέσια ή venationes*),[45] και η μαζική εισαγωγή ειδών πολυτελείας, όπως π.χ. κεραμικής terra sigillata από την Ιταλία.[46] Οι νέου τύπου μετακινήσεις δείχνουν τον κοσμοπολιτικό χαρακτήρα του νησιού.

Από την εποχή του Αυγούστου και μετά (27 π.Χ.), γίνεται ορατή η παρουσία του ρωμαίου αυτοκράτορα, κυρίως με τη μορφή τιμητικών επιγραφών και αγαλμάτων. Ενώ στην ελληνιστική Κρήτη τα τιμητικά αγάλματα είναι άγνωστα (υπάρχουν μόνο αγάλματα θεών και μυθολογικών μορφών και λίγα αναθηματικά γλυπτά), στη ρωμαϊκή Κρήτη τιμούνται με αγάλματα ο αυτοκράτορας, έπαρχοι και τοπικοί ευεργέτες. Δύο γνωστά παραδείγματα από την Κνωσό είναι αγάλματα του θωρακοφόρου Αδριανού (εικ. 2).[47] Μια άλλη καινοτομία στον τομέα του υλικού πολιτισμού είναι η οικοδόμηση επαύλεων, μερικές από τις οποίες κοσμούνταν με ψηφιδωτά, όπως η γνωστή Έπαυλη του Διονύσου στην Κνωσό, με πολύχρωμα ψηφιδωτά του ψηφοθέτη Απολλιναρίου.[48] Αλλά και η όψη των νεκροταφείων αλλάζει, με πολυτελή κτιστά μαυσωλεία και σαρκοφάγους.[49] Αυτά τα στοιχεία του υλικού πολιτισμού κάνουν την Κρήτη μέτοχο των πολιτιστικών τάσεων και συρμών της ρωμαϊκής οικουμένης.

2. Άγαλμα του Αδριανού από την Κνωσό, Βίλα Αριάδνη. Φωτογραφία του συγγραφέα.

Η καλύτερα μαρτυρούμενη και σημαντικότερη μετακίνηση προς την Κρήτη είναι η εγκατάσταση μεγάλων ομάδων πληθυμού από το εξωτερικό. Ρωμαίοι και Ιταλιώτες έμποροι έφτασαν στην Κρήτη αμέσως μετά την κατάκτηση του 67 π.Χ. Το ελεύθερο από δασμούς λιμάνι της

44 Di Branco 2004.

45 Για τις νέου τύπου γιορτές βλ. Παναγιωτόπουλος και Χανιώτης 2004. Αγώνες μονομάχων και κυνηγέσια: *Inscriptiones Creticae* IV 300, 305.

46 Για τις νέου τύπου μετακινήσεις βλ. τα στοιχεία στο Chaniotis 2008 και πιο κάτω (εμπόριο, εργαστήρια). Ειδικά για την εισαγωγή κεραμικής terra sigillata στην Κνωσό και άλλες πόλεις της Κρήτης βλ. Baldwin Bowsky 2009, 2011α, 2016,2017, 291-293 και 2020· Baldwin Bowsky και Gavrilaki 2010, 199-215.

47 Kotsonas 2016, 303-305, που αποδίδει στην Κνωσό και άγαλμα του Αδριανού που εσφαλμένα θεωρήθηκε ότι είναι από τη Γόρτυνα. Βλ. και Cavalieri και Jousseret 2009· Karanastasi 2016, 108. Γενικά για τη γλυπτική στην Κρήτη των αυτοκρατορικών χρόνων βλ. Lagogianni-Georgakaratos 2002· Καραναστάση 2012· Karanastasi 2016 (για την Κνωσό βλ. σελ. 104).

48 Bechert 2011, 74-76· Sweetman 2013, 284 αρ. 1. Για ψηφιδωτά στην περιοχή του Ηρακλείου βλ. Μαρκουλάκη 2008. Για ψηφιδωτά σε αστικές επαύλεις της Κισάμου: Μαρκουλάκη 2009. Γενικά για ψηφιδωτά στη ρωμαιοκρατούμενη Κρήτη: Sweetman 2013. Επαύλεις: Sweetman 2011.

49 Ταφικά μνημεία στην Κνωσό: Βασιλάκης 2004· Γραμματικάκη 2004. Μια ενεπίγραφη σαρκοφάγος του 1ου μ.Χ. αιώνα από το Ηράκλειο: *Inscriptiones Creticae* I.xi.2.

Δήλου, που αποτελούσε το βασικό κέντρο εμπορίου των Ιταλιωτών εμπόρων, μέχρι τον 1ο Μιθριδατικό Πόλεμο (88 π.Χ.), είχε υποστεί μεγάλες καταστροφές και δεν ανέκτησε ποτέ τη σημασία του. Έτσι, οι Ιταλιώτες αναγκάστηκαν να αναζητήσουν νέες βάσεις για τις δραστηριότητές τους, όπως την Ερέτρια και τη Θεσσαλονίκη. Η κατάκτηση της Κρήτης τους έδωσε μια πρώτης τάξης επιχειρηματική ευκαιρία. Αρχικά, οι Ιταλιώτες έφτασαν στην Κρήτη κυρίως ως μεμονωμένα άτομα από το 67 π.Χ. και εξής. Ωστόσο, μια γενιά αργότερα, οι ρωμαϊκοί εμφύλιοι πόλεμοι, πρώτα ανάμεσα στον Πομπήιο και τον Καίσαρα και μετά ανάμεσα στον Αντώνιο και τον Οκταβιανό (τον μεταγενέστερο Αύγουστο), έκαναν επιτακτική την ανάγκη για τη χορήγηση γης στους βετεράνους. Αυτό ήταν το έναυσμα για σημαντική μετακίνηση εποίκων προς την Κρήτη, σε μεγάλες ομάδες αποστράτων, πρώτα του Πομπηίου και στη συνέχεια του Μάρκου Αντωνίου, που έλεγχε την Κρήτη και τη δώρισε στην Κλεοπάτρα. Μπορούμε σήμερα να αναγνωρίσουμε τους βετεράνους του Αντωνίου και τους απογόνους τους ανάμεσα στους φορείς του ρωμαϊκού ονόματος Μάρκος Αντώνιος· είναι άνδρες, που απέκτησαν το δικαίωμα του ρωμαίου πολίτη χάρη στον στρατηγό τους και, σύμφωνα με τις ρωμαϊκές πρακτικές, πρόσθεσαν το όνομά του στο δικό τους.[50] Μια νέα μαζική εγκατάσταση εποίκων ακολούθησε επί Οκταβιανού, με τη λήξη των εμφυλίων πολέμων, την κατάκτηση της Αιγύπτου και την ίδρυση γύρω στο 27 π.Χ. ρωμαϊκής αποικίας με το όνομα Colonia Iulia Nobilis Cnossus, στην Κνωσό. Η καλύτερη πηγή, για να παρακολουθήσουμε τη μετανάστευση Ρωμαίων και Ιταλιωτών προς την Κρήτη, αρχικά μέσω της Δήλου, στη συνέχεια από τα μέρη, όπου απολύονταν από τον στρατό οι βετεράνοι, είναι τα ρωμαϊκά ονόματα γένους (π.χ. Ιούλιος, Κλαύδιος, Ρέφριος κλπ.) και η διασπορά τους. Το ονομαστικό υλικό οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο πληθυσμός της αποικίας στην Κνωσό αποτελούνταν από νέους εποίκους, κυρίως από την Καμπανία και ίσως κάποιο μέρος του παλιού πληθυσμού, που σταδιακά απέκτησε το δικαίωμα του ρωμαίου πολίτη. Ο Οκταβιανός εγκατέστησε βετεράνους του και στην Καπύη και αποζημίωσε την ιταλική πόλη με τη χορήγηση εδαφών στα παλιά εδάφη της Κνωσού, δυτικά και νότια της πόλης (βλ. πιο πάνω). Αρκετά ονόματα γενών υποδηλώνουν σχέσεις με την Καμπανία. Αυτό είναι προφανές στην περίπτωση ονομάτων, όπως Καμπάνιος, Καμπανία και Καμπάνων. Από επιγραφές της Κνωσού γνωρίζουμε π.χ. τον Λούκιο Καμπάνιο Σύμφορο Εύκαρπο, την Καμπανία Κληδώ και τον Καμπάνιο Φιλέφηβο·[51] στην περίπτωσή τους βλέπουμε το ρωμαϊκό όνομα γένους *Καμπάνιος*, που υποδηλώνει καταγωγή από την Καμπανία, να συνυπάρχει με ελληνικό όνομα, που υποδηλώνει την ανάμειξη ιταλικών και ελληνικών πληθυσμών. Σχέσεις με το Λάτιο υποδηλώνονται από άλλα ονόματα, όπως Ρέφριος, Τάριος και Dossenus.[52]

Οι έποικοι έφεραν και τη λατινική γλώσσα, που γράφονταν και ομιλούνταν στην

50 Baldwin Bowsky 2001 και 2002.

51 *Inscriptiones Creticae* I.viii.22· *Supplementum Epigraphicum Graecum* XLVII 1378.

52 Baldwin Bowsky 1997. Γενικά για ελληνικά και ρωμαϊκά ονόματα στην Κνωσό βλ. Baldwin Bowsky 2017, 295-300.

Κνωσό τουλάχιστον ως τα μέσα του 2ου μ.Χ. αι., όπως μπορούμε να συναγάγουμε από την ύπαρξη επιγραφών ιδιωτικού χαρακτήρα στη λατινική γλώσσα, επιτυμβίων επιγραφών, αφιερώσεων και τιμητικών επιγραφών. Οι λατινικές επιγραφές από τη ρωμαϊκή αποικία της Κνωσού είναι περισσότερες από τις ελληνικές περίπου ως τις αρχές του 2ου μ.Χ. αιώνα.[53]

Εκτός από τους εποίκους, που συγκεντρώνονται στην Κνωσό και τα εδάφη της, άλλη μια σημαντική ομάδα μεταναστών είναι οι έμποροι από τη Ρώμη και την Ιταλία, που ενδιαφέρονταν να εκμεταλλευτούν το οικονομικό δυναμικό του νησιού. Ήδη από τον 1ο π.Χ. αιώνα υπήρχε οργανωμένη ομάδα Ρωμαίων εμπόρων στη Γόρτυνα.[54] Θα πρέπει να τους προσέλκυσε το εμπόριο κρασιού και λαδιού. Οι δραστηριότητές τους συνέβαλαν στην οικονομική αναπτυξη της Κρήτης και την οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική ένταξή της στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Ένα μέρος των εδαφών βρέθηκε στην ιδιοκτησία μεταναστών από την Ιταλία. Από την πατρίδα τους ήταν εξοικειωμένοι με τις δυνατότητες αλλά και τους κινδύνους μιας αγροτικής παραγωγής προσανατολισμένης προς το εμπόριο· ήταν επίσης εξοικειωμένοι με την παραγωγή σε μεγάλα κτήματα (τα γνωστά latifundia).[55]

Το νησί, στο οποίο έφτασαν αυτοί οι μετανάστες και κτηματίες, δεν ήταν πια ένας τόπος κυριαρχούμενος από τη συντηρητική κοινωνική τάξη πραγμάτων της αρχαϊκής, κλασικής και ελληνιστικής περιόδου. Οι παραγωγοί τώρα ήταν ελεύθεροι να αποφασίσουν για το είδος, την ποσότητα και τον προορισμό της παραγωγής. Η ιδιοκτησία της γης δεν ήταν περιορισμένη στον κύκλο προνομιούχων πολιτών, που ήταν υποχρεωμένοι σε στρατιωτική υπηρεσία. Οι νομικές και κοινωνικές διακρίσεις, που υποβίβαζαν τη θέση των εμπόρων και των χειρωνακτών, εξαφανίστηκαν. Καθώς η αλλαγή αυτή παρουσιάστηκε σε μια περίοδο στην οποία σταμάτησαν οι πόλεμοι και οι επιδρομές στην Ανατολική Μεσόγειο και η περιοχή αυτή εντάχθηκε στα οικονομικά δίκτυα της αυτοκρατορίας, οι συνέπειές της ήταν τεράστιες και ενισχύθηκαν κι άλλο, λόγω του ερχομού νέου πληθυσμού, που αγνοούσε τις παλιές παραδόσεις. Οι αλλαγές, που βίωσαν οι Κρήτες στις τελευταίες δεκαετίες του 1ου π.Χ. αιώνα, είναι συγκρίσιμες με τα αποτελέσματα της εισαγωγής της οικονομίας της αγοράς στο Ανατολικό Μπλόκ το 1989.

Μαρτυρίες για τους φορείς της οικονομικής αλλαγής μας δίνουν οι επιγραφές, που αναφέρουν επαγγελματίες, ιδίως σφραγίδες και γραπτές επιγραφές (dipinti), που εμφανίζονται σε κρητικούς αμφορείς, που εξάγονταν μαζικά στη Μεσόγειο, αλλά και σε σφραγίδες κατασκευαστών λυχναριών και άλλων χρηστικών αντικειμένων, όπως κεραμίδια,

53 Chaniotis και Preuss 1990· Baldwin Bowsky 2004· 2006β· 2012, 326-333· 2017, 293-295.

54 *Inscriptiones Creticae* IV 278, 290-291.

55 Για τις μεταβολές στην αγροτική παραγωγή στη ρωμαιοκρατούμενη Κρήτη βλ. Chaniotis 1988· Baldwin Bowsky 2011β· Francis 2016.

σωλήνες για αγωγούς νερού κλπ. - γνωστά ως instrumenta domestica.[56] Ανάμεσα στα ονόματα, που εμφανίζονται σε αυτές τις επιγραφές, σπάνια θα συναντήσουμε κάποιο όνομα παραδοσιακά κρητικό, δηλαδή όνομα γνωστό από επιγραφές της κλασικής ή ελληνιστικής εποχής. Στην περίπτωση των επιγραφών σε αμφορείς κρασιού οι μόνες εξαιρέσεις είναι τα ονόματα Σώσος και Δρύτων. Τα περισσότερα ονόματα ανήκουν στον κύκλο των απελευθέρων, όπως Αγαθόπους, Ονήσιμος και Ισάργυρος. Παρατηρούμε επίσης ότι τα λατινικά ονόματα είναι πολύ συχνά (π.χ. Κέλερ και Σέργιος).

Ειδικότερα, στην ευρύτερη περιοχή του Ηρακλείου και της Κνωσού ένας από τους νέους κτηματίες ήταν κάποιος Μάρκος Κλαύδιος Θετταλίσκος, ευνούχος και απελεύθερος του Μάρκου Κλαύδιου Μαρκέλλου Αισερνίνου, που, σύμφωνα με τον Πλίνιο, έφερε από την Κρήτη στην Ιταλία την περίφημη αειθαλή πλάτανο (*platanus Orientalis*), στα μέσα του 1ου μ.Χ. αιώνα. Η πληροφορία του Πλινίου επιβεβαιώθηκε από τον Χαράλαμπο Κριτζά, που εξέδωσε επιγραφή από το Καρνάρι, κοντά στις Αρχάνες, την οποία ανέθεσε ένας δούλος του Θετταλίσκου στους Κουρήτες ως προστάτες της κτηνοτροφίας (εικ. 3α, β).[57]

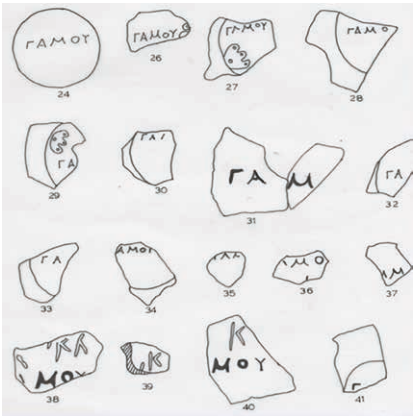
3α, β. Αφιέρωμα του Θετταλίσκου στους Κουρήτες, Καρνάρι, 1ος μ.Χ. αι. Φωτογραφία και σχέδιο του Χ.Β. Κριτζά.

Οι μετανάστες δεν ασχολήθηκαν μόνο με την αγροτική παραγωγή αλλά και με τη βιοτεχνική παραγωγή. Αυτό το βλέπουμε, μελετώντας τους λύχνους, που έχουν χαραγμένο στη μήτρα τους το όνομα του κατασκευαστή. Οι πρώτοι ενεπίγραφοι λύχνοι κάνουν την εμφάνισή τους μετά την κατάκτηση, τον ύστερο 1ο π.Χ. αιώνα. Πολλοί ήταν εισαγωγές από κορινθιακά και αττικά εργαστήρια, υπάρχουν όμως και μεμονωμένοι λύχνοι από την Κνίδο, την Ιταλία και τη Γαλατία. Για πρώτη φορά μπορούμε να ταυτίσουμε και κρητικά εργαστήρια, τα προϊόντα των οποίων όχι μόνο διακινούνταν στην Κρήτη, αλλά και εξάγονταν, κυρίως, στη Βερενίκη. Ο σημαντικότερος παραγωγός λύχνων στην Κρήτη ήταν το εργαστήριο του Γάμου (εικ. 4). Το εργαστήριο αυτό μετα-

56 Το σχετικό υλικό έχει αυξηθεί σημαντικά τα τελευταία χρόνια, καθώς εντείνεται το ενδιαφέρον προς την Κρήτη των αυτοκρατορικών χρόνων. Σχετικά βλ. κυρίως Marangou-Lerat 1995, 123-154 (αμφορείς κρασιού)· Sapouna 1998, 95-106 (λυχνάρια των κρητικών εργαστηρίων των Γάμου, Έλπιδιανού, Κέλερος, Σεργίου, Συνφόρου και Τρωΐλου)· Baldwin Bowsky 1999 (γενικά)· Chaniotis 2005, 101-107 (γενικά) Cassia 2014 (αμφορείς, κεραμίδια).

57 Κριτζάς 2012.

φέρθηκε μάλλον από την Καμπανία, όπου εμφανίζεται η επιγραφή *fecit Gamus* ("το κατασκεύασε ο Γάμος"). Αρκετοί παραγωγοί λύχνων και απελεύθεροι, που είχαν εργασθεί σε εργαστήρια στην Ιταλία, μετανάστευσαν από την Ιταλία στην Ελλάδα, φέρνοντας μαζί τους και μήτρες.[58]

4. Βάσεις λύχνων με την υπογραφή του κρητικού εργαστηρίου του Γάμου από το Ιδαίο Άντρο. Σχέδιο του συγγραφέα.

Οικονομικά συμφέροντα στην Κρήτη δεν είχαν μόνον οι παραγωγοί, έμποροι και ιδιοκτήτες εργαστηρίων. Όπως κρίνουμε από την παρουσία "επιτρόπων" (procuratores) του αυτοκράτορα, που μαρτυρούνται σε επιγραφές της Κνωσού,[59] η Κρήτη είχε οικονομική σημασία και για τον ίδιο τον αυτοκράτορα. Μήπως υπήρχαν αυτοκρατορικές γαίες στην Κρήτη; Αυτό δεν μαρτυρείται ευθέως, αλλά δεν αποκλείεται. Όταν ο Μάρκος Αντώνιος παρέλαβε την Κρήτη, μαζί με το ανατολικό μισό της αυτοκρατορίας, την παρέδωσε στην Κλεοπάτρα. Κατακτώντας την Αίγυπτο το 30 π.Χ., ο Οκταβιανός έγινε κύριος όλων των κτήσεων της Κλεοπάτρας και μαζί τους της Κρήτης. Γνωρίζουμε ότι ο Οκταβιανός επενέβη στο ιδιοκτησιακό καθεστώς, αφού αποφάσισε να δωρίσει κνωσιακά εδάφη στην ιταλική πόλη Καπύη. Δεν αποκλείεται, στο πλαίσιο των μέτρων του για την οργάνωση της Κρήτης και την παραχώρηση γης σε βετεράνους του, εκτός από την ίδρυση αποικίας στα πρώην εδάφη της Κνωσού να κράτησε γαίες για το αυτοκρατορικό ταμείο. Ίσως μελλοντικά ευρήματα να ρίξουν φως σε αυτό το ζήτημα.

Περισσότερες γνώσεις έχουμε για την εμπλοκή του αυτοκράτορα σε κάτι μοναδικό στο σύνολο της αυτοκρατορίας: στη συλλογή και τη διακίνηση βοτάνων. Έχοντας πάνω από 1200 διαφορετικά ήδη φυτών, η Κρήτη διαθέτει τη μεγαλύτερη ποικιλία βοτάνων σε όλη την Ευρώπη. Από τον 1ο π.Χ. αιώνα διαθέτουμε μαρτυρίες όχι απλώς για εξαγωγή αλλά για μαζική εξαγωγή κρητικών βοτάνων, που χρησιμοποιούνταν στην ιατρική, την παραγωγή αρωμάτων και τη μαγεία.[60] Οι αρχαίοι ιατρικοί συγγραφείς αναφέρουν πάνω από 40 κρητικά φυτά και βότανα και περιγράφουν τις θεραπευτικές τους ιδιότητες. Ο Γαληνός, ο μεγαλύτερος γιατρός της αυτοκρατορικής περιόδου (2ος μ.Χ. αιώνας), τονίζει στο έργο του *Περί αντιδότων* (τόμ. XIV σελ. 9 έκδ. Kühn) και τη σημασία του εμπορίου κρητικών βοτάνων και τον ρόλο του αυτοκράτορα:

"Κάθε χρόνο, το καλοκαίρι, πολλά θεραπευτικά βότανα φτάνουν στη Ρώμη από την Κρήτη. Ο αυτοκράτορας διατηρεί στο νησί *βοτανικούς άνδρες*, που φέρνουν και στον

58 Chaniotis 2005, 103-107, με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

59 Rigsby 1976, 319· Chaniotis και Preuß 1990, 196-197· Burton 1993, 21.

60 Chaniotis 1999, 209-210, 219-220.

ίδιο και στο σύνολο της πόλης κοφίνια γεμάτα με βότανα. Η Κρήτη τα εξάγει και σε άλλες περιοχές, γιατί αυτό το νησί έχει αφθονία βοτάνων, καρπών, σπόρων, ριζών και χυμών. Όλα τα άλλα προϊόντα είναι ανόθευτα, αλλά μερικοί χυμοί νοθεύονται, αν και αυτό δεν συμβαίνει πολύ συχνά. Η ποικιλία φυτών στην Κρήτη είναι τόσο μεγάλη, που οι βοτανικοί άνδρες δεν χρειάζεται να εξαπατήσουν τους πελάτες τους".

Η συλλογή και εξαγωγή βοτάνων εξηγεί την ανάγκη του αυτοκράτορα να διατηρεί επίτροπο στην Κρήτη. Δεν αποκλείεται να υπήρχαν αυτοκρατορικές ιδιοκτησίες όχι για αγροτική παραγωγή αλλά στα βουνά, για την εκμετάλλευση των βοτάνων και της ξυλείας.

Η παραγωγή, καθώς είχε αποδεσμευθεί από το σύστημα των συσσιτίων, μπορούσε πλέον να προσανατολισθεί προς επικερδείς κλάδους παραγωγής, όπως η μαζική παραγωγή λαδιού και κρασιού για εξαγωγή, η ιχθυοκαλλιέργεια και η μελισσοκομία.[61] Μπορούμε να παρατηρήσουμε καλύτερα τον νέο προσανατολισμό της κρητικής οικονομίας στην περίπτωση του κρασιού. Φυσικά το κρασί δεν σταμάτησε να είναι ένα από τα σημαντικότερα προϊόντα, ήδη από τη μινωική εποχή. Ωστόσο, παραγωγή κρασιού δεν ταυτίζεται με εξαγωγή. Στην ελληνιστική εποχή η οινοπαραγωγή κυρίως εξυπηρετούσε την τοπική κατανάλωση. Η εξαγωγή κρασιού ήταν περιορισμένη και μαρτυρείται μόνο για περιοχές, όπου υπηρετούσαν Κρήτες μισθοφόροι.[62] Μαζική εξαγωγή κρασιού μαρτυρείται μόνο στην αυτοκρατορική εποχή και αργότερα την εποχή της βενετοκρατίας, δηλαδή στις δύο εποχές, που η Κρήτη βρισκόταν υπό ξένη εξουσία και η οικονομία της ήταν προσανατολισμένη προς τη Δύση. Η ενοποίηση της Κρήτης, με την κατάργηση των περιορισμών, που επέφεραν η ύπαρξη συνόρων δεκάδων πόλεων και συνακόλουθα η επιβολή δασμών, επέτρεψαν τη δημιουργία μεγάλων κτημάτων και την ιδιοκτησία γης από εξειδικευμένους παραγωγούς στα εδάφη διαφόρων πόλεων. Και αυτή η εξέλιξη αλλά και η άφιξη εμπόρων και κτηματιών από την Ιταλία έδωσαν ώθηση στην εξειδικευμένη αγροτική παραγωγή σε μεγάλες εκτάσεις, όχι σε μικρούς αμπελώνες. Αυτού του είδους η παραγωγή απαιτεί, βέβαια, μια αρχική επένδυση και δεν είναι απαλλαγμένη από κινδύνους. Όμως, με λίγη τύχη, η απόδοση της επένδυσης είναι πολύ μεγάλη. Ένα μικρό αρχείο οστράκων, που βρέθηκε στη Χερσόνησο και χρονολογείται στον 2ο μ.Χ. αιώνα, καταγράφει την παράδοση ενός άγνωστου προϊόντος (κρασιού ή λαδιού) και υψηλά χρηματικά ποσά.[63] Αν και μεμονωμένη, είναι σημαντική μαρτυρία για συναλλαγές, που συνδέονται με την αγροτική παραγωγή και την εξαγωγή πλεονάσματος.

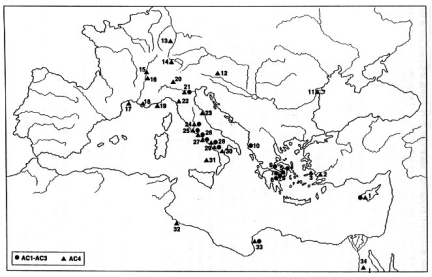
Το κρητικό κρασί είναι το κρασί που αναφέρεται συχνότερα από οποιοδήποτε άλλο από τους ιατρικούς συγγραφείς, ιδιαίτερα το γλυκό κρασί, που γινόταν από στα-

61 Παραγωγή κρασιού και λαδιού: Chaniotis και Hadzisavvas 2012 με την παλαιότερη βιβλιογραφία. Βλ. και Marangou-Lerat 1995· Gallimore 2014. Ιχθυοτροφεία: Francis 2010. Μελισσοκομική: Francis 2016.

62 Chaniotis 2005,98-100.

63 Litinas 2008· Gallimore 2014.

φίδα, το *passum, πάσσον, σταφιδίτης ή έψημα*.[64] Το κρασί είναι το μόνο κρητικό προϊόν που αναφέρει η *Expositio totius mundi et gentium*, ένα γεωγραφικό εγχειρίδιο της αυτοκρατορικής εποχής. Η ποιότητά του εξαίρεται σε μια διαφημιστική γραπτή επιγραφή σε αμφορέα, που βρέθηκε στην Πομπηΐα: *Creticum (vinum) excellens* ("εξαιρετικό κρητικό κρασί").[65] Σύντομα κείμενα, χαραγμένα ή γραμμένα με κόκκινο και μαύρο χρώμα σε αμφορείς κρασιού κρητικής παραγωγής, είναι πολύ καλή πηγή πληροφοριών για την παραγωγή και το εμπόριο. Τα κείμενα αυτά μας αναφέρουν τα ονόματα παραγωγών και εμπόρων, δίνουν το έτος της παραγωγής και προσδιορίζουν το είδος του κρασιού και την περιοχή προέλευσής του. Όπως σήμερα μπορούμε να αναγνωρίσουμε την προέλευση και το είδος μιας ποικιλίας κρασιού από τη μορφή του μπουκαλιού, έτσι και στην αρχαιότητα οι αμφορείς είχαν διαφορετικό σχήμα ανάλογο με την περιοχή, όπου κατασκευάζονταν, και οι κρητικοί αμφορείς είναι αναγνωρίσιμοι σε πολλές θέσεις της Μεσογείου (εικ. 5).[66] Η μελέτη εργαστηρίων παραγωγής αμφορέων στην Κρήτη επιτρέπει σήμερα την ταύτιση κρητικών αμφορέων σε ανασκαφές όλης της Μεσογείου και το υλικό αυξάνεται συνεχώς. Στην περιοχή του Ηρακλείου (στην οδό Μιλάτου), ο Χαράλαμπος Κριτζάς ανέσκαψε το 1989 ένα σχετικό κεραμικό εργαστήριο, που έδωσε πλήθος πληροφοριών για την παραγωγή αμφορέων (περ. 50-150 μ.Χ.).[67]

5. Χάρτης διασποράς κρητικών αμφορέων κρασιού: A. Marangou, Wine in the Cretan Economy, στον A. Chaniotis (επιμ.), From Minoan Farmers to Roman Traders: Sidelights on the Economy of Ancient Crete, Στουτγάρδη 1999, 269-278.

Μαζί με τους εποίκους, έρχονται στην Κρήτη και νέες συνήθειες. Θα αναφέρω εδώ μόνο το παράδειγμα της μαγείας. Φυσικά, μαγικές πρακτικές υπήρχαν στην Κρήτη από την προϊστορική εποχή. Στην κλασική και ελληνιστική εποχή δεν μαρτυρείται όμως ένα συγκεκριμένο είδος μαγείας πολύ διαδεδομένο στην ηπειρωτική Ελλάδα και τις αποικίες της Κάτω Ιταλίας και Σικελίας: ο κατάδεσμος. Κατάδεσμοι είναι μολύβδινες πινακίδες, πάνω στις οποίες χαράσσονταν τα ονόματα αυτών που κάποιος καταριόταν, παραδίδοντάς τους στην τιμωρία χθόνιων δυνάμεων. Συνήθως τα ονόματα συνοδεύονταν από μαγικές φράσεις και κατάρες. Οι πινακίδες διπλώνονταν, διαπερνούνταν από ένα καρφί και τοποθετούνταν στον τάφο κάποιου *άωρου ή βιαιοθάνατου*, δηλαδή ατόμου, που είχε πεθάνει πριν την ώρα του ή με βίαιο τρόπο. Οι χρήστες των καταδέσμων πίστευαν ότι η οργή αυτών των νεκρών θα στρεφόταν κατά των αντιπάλων τους. Μερικές φορές τέτοιες κατάρες γράφονταν σε πινακίδες από άλλα υλικά. Μια τέτοια κατάρα,

64 Chaniotis 1988· Marangou-Lerat 1995, 12-29.

65 *Corpus Inscriptionum Latinarum* IV 5526.

66 Βλ. κυρίως Marangou-Lerat 1995.

67 Empereur, Kritzas και Marangou 1991, 484-493· Marangou-Lerat 1995, 40-44.

που ανήκει στον χώρο της ερωτικής μαγείας, βρέθηκε σε νεκροταφείο της Κνωσού (1ος μ.Χ. αιώνας).[68] Με το κείμενο αυτό, γραμμένο σε λίθινη πινακίδα, κάποιο πρόσωπο καλεί τον νεκρό να ενεργήσει, ώστε να χωρίσουν ο Πριμογένης και η Δάφνη. Το κείμενο το έγραψε είτε μια γυναίκα ερωτευμένη ή παντρεμένη με τον Πριμογένη, θέλοντας να βάλει τέλος στον δεσμό του, είτε κάποιος ερωτικός αντίζηλος του Πριμογένη, που ήθελε να χαρεί ο ίδιος τα κάλλη της Δάφνης: "Χώρισε τον Πριμογένη, που τον γέννησε η Άρτεμις, από τη Δάφνη, που τη γέννησε η Δάφνη" (*χώρισον τὸν Πρειμογένην, ὃν ἔτεκαιν ἡ Ἄρτεμεις, ἀπὸ τῆς Δάφνης ἧς τέκ<ε>ν ἡ Δάφνη*). Σημειώνω ότι δίνεται το όνομα της μητέρας, όχι του πατέρα, για να μη γίνουν λάθη στην ταύτιση των προσώπων. Η μητέρα είναι πάντοτε γνωστή. Αντιθέτως, στις εποχές πριν τις εξετάσεις γενετικού υλικού, το ποιος ήταν ο πατέρας κάποιου το γνώριζαν οι θεοί κι η μάνα του. Τα ορθογραφικά λάθη στο κείμενο δείχνουν ότι ο γραφέας ανήκε στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Η εισαγωγή αυτού τους είδους μαγείας μπορεί να αποδοθεί στον ερχομό εποίκων και την ένταξη της Κρήτης σε ένα χώρο κοινού πολιτισμού.

Μια ακόμα έκφανση κοινού πολιτισμού είναι η λατρεία στην Κρήτη νέων θεών. Ήδη από την ελληνιστική εποχή είχε εισαχθεί η λατρεία αιγυπτιακών θεοτήτων, όμως γνωρίζει μεγάλη άνθηση, κυρίως, στους αυτοκρατορικούς χρόνους, όταν μαρτυρείται και στην Κνωσό.[69] Ένας νεοφερμένος θεός είναι ο θεός των Ιουδαίων. Γνωρίζουμε μια σχετικα μεγάλη ιουδαϊκή κοινότητα στην Κρήτη, κατά την ύστερη αρχαιότητα, με συναγωγές στη Γόρτυνα και την Κίσαμο,[70] αλλά εγκατάσταση Ιουδαίων πρέπει να πραγματοποιήθηκε ήδη πριν από τα μέσα του 1ου μ.Χ. αιώνα, αφού ιουδαϊκές κοινότητες αναφέρονται στην 1η Επιστολή του Παύλου προς τον Τίτο. Οι ιουδαίοι μετανάστες θα πρέπει να ήρθαν από την Κυρηναϊκή, με την οποία η Κρήτη συναποτελούσε επαρχία. Οι ιουδαϊκές εξεγέρσεις ίσως έφεραν και νέους πρόσφυγες τον 2ο μ.Χ. αιώνα. Σε ιουδαϊκή επίδραση μπορεί, ίσως, να αποδοθεί και η νέα λατρεία του Θεού Υψίστου, που μαρτυρείται στην Κνωσό και σε άλλες περιοχές της Κρήτης, κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους.[71]

Ένας αρχαίος επισκέπτης στην Κρήτη των αυτοκρατορικών χρόνων θα συναντούσε κτίρια άγνωστα στην ελληνιστική εποχή: θέατρα, ωδεία, ένα πραιτώριο στη Γόρτυνα, αμφιθέατρα, ναούς Αιγυπτιακών θεοτήτων, νυμφαία και κρήνες, λουτρά, μαυσωλεία και επαύλεις. Θα θαύμαζε χρωματιστά μάρμαρα, εισαγμένα από τη Θεσσαλία, τη Λακωνία, την Προποντίδα, τη βόρειο Αφρική και την Αττική,[72] μαρμάρινες σαρκοφάγους με ανάγλυφα, εισαγμένες από την Αθήνα και την Ιταλία, αγάλματα με υπογραφές καλλιτεχνών

68 Γραμματικάκη και Λίτινας 2000· *Supplementum Epigraphicum Graecum* L 930.

69 Baldwin Bowsky 2006β, 403-407.

70 Noy, Panayotov και Bloedhorn 2004, 249-253.

71 Κνωσός: *Inscriptiones Creticae* I.viii.18 *Supplementum Epigraphicum Graecum* XLI 759· Κριτζάς 1990, 7-8. Γενικά για τη λατρεία του Θεού Υψίστου στην Κρήτη βλ. Rizzo 2004.

72 Paton και Schneider 1999.

από την Αφροδισιάδα, την Πάρο και την Αθήνα. Τα ψηφιδωτά, που κοσμούσαν ιδιωτικές οικίες, ναούς και δημόσια κτήρια, ήταν έργα ντόπιων αλλά και ξένων καλλιτεχνών. Θα έβλεπε και κάτι πολύ συνηθισμένο στην ελληνιστική Ελλάδα αλλά άγνωστο στην ελληνιστική Κρήτη: αγάλματα θνητών (ευεργετών, επάρχων, αυτοκρατόρων)· θα έβλεπε ακόμα αναθηματικές επιγραφές από επαγγελματίες και γυναίκες, άγνωστες επίσης από την ελληνιστική Κρήτη.[73]

Τίποτα από αυτά δεν ήταν γνωστό στην Κρήτη, πριν από τη ρωμαϊκή κατάκτηση, αλλά και τίποτα δεν θα ήταν δυνατό να υπάρξει, πριν από τη ρωμαϊκή κατάκτηση. Η διαίρεση του νησιού περιόριζε οικονομικές δραστηριότητες, που ξεπερνούσαν τα σύνορα μιας πόλης. Οι πολίτες διακρίνονταν για τις στρατιωτικές τους επιδόσεις, όχι για τις χορηγίες τους. Η Κρήτη, μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση, δεν είναι ρωμαϊκή ή εκρωμαϊσμένη αλλά ενταγμένη στα δίκτυα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, με την ίδια έννοια που η σημερινή Ελλάδα δεν είναι ευρωπαϊκή ή εξευρωπαϊσμένη αλλά ενταγμένη στα πολιτικά, οικονομικά και πολιτιστικά δίκτυα της Ευρώπης. Ο όρος εκρωμαϊσμός, δόκιμος για εξελίξεις στη δυτική Ευρώπη, δεν είναι δόκιμος για καμιά περιοχή της ελληνόφωνης Ανατολής.

Έκαναν λοιπόν κάτι οι Ρωμαίοι για την Κρήτη; Ναι, επέβαλαν την ειρήνη και την ενοποίησή της, την ενέταξαν σε μια αυτοκρατορία. Όλα όσα επακολούθησαν – η οικονομική ανάπτυξη και η υιοθέτηση νέων μορφών πολιτισμού – είναι συνέπειες αυτής της αρχικής κατάκτησης, όχι συνειδητές πολιτικές. Η οικονομία αφομοιώθηκε στην παγκόσμια οικονομία της εποχής, η διαστρωμάτωση της κοινωνίας έγινε πιο πολύπλοκη. Οι Ρωμαίοι δεν εφηύραν την πολιτισμική πολυμορφία, αλλά την ενδυνάμωσαν. Η ενιαία εξουσία ήταν απαραίτητη για την οικονομική συνεργασία των διαφόρων περιοχών της Κρήτης. Αυτή η κρητική ενοποίηση, που αυτόνομοι οι Κρήτες είτε δεν επιδίωξαν είτε δεν πέτυχαν, επιβλήθηκε από το εξωτερικό. Το ίδιο έγινε πολύ αργότερα, με ανάλογα αποτελέσματα, και με την εγκαθίδρυση της βενετοκρατίας.

73 Στη ρωμαϊκή Κνωσό έχουμε αφιερώματα από ένα γιατρό και δύο γυναίκες (*Inscriptiones Creticae* I.viii.17, 20, 21). Την αυξημένη πολυπλοκότητα της κοινωνίας αντικατοπτρίζουν τέτοιες επιγραφές των αυτοκρατορικών χρόνων. Για τις διαφορές τους από τις επιγραφές προγενέστερων περιόδων βλ. Chaniotis 2004.

Βιβλιογραφία

Baldwin Bowsky, M. W. 1997. Knossos and Campania: the Critical Connection, στο *XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina, Roma, 18-24 settembre 1997. Preatti*, Ρώμη, 479-489.

Baldwin Bowsky, M. W. 1999. The Business of Being Roman: The Prosopographical Evidence, στου A. Chaniotis (επιμ.), *From Minoan Farmers to Roman Traders: Sidelights on the Economy of Ancient Crete*, Στουτγάρδη, 305-347.

Baldwin Bowsky, M. W. 2001. Gortynians and Others: The Case of the Antonii, *Ευλιμένη* 2, 97-119.

Baldwin Bowsky, M. W. 2002. Reasons to Reorganize: Antony, Augustus, and Central Crete, στου E. Dabrowa (επιμ.), *Tradition and Innovation in the Ancient World* (*Electrum* 6), Krakow, 25-65.

Baldwin Bowsky, M. W. 2004. Of Two Tongues: Acculturation at Roman Knossos, στων G. Salmeri, A. Raggi και A. Baroni (επιμ.), *Colonie romane nel mondo greco*, Ρώμη, 95-150.

Baldwin Bowsky, M. W. 2006α. Highways and Byways of Roman Hierapytna (Crete): Four New Claudian Road Inscriptions, *Annuario della Scuola Archeologica di Atene* 84, 551-579.

Baldwin Bowsky, M. W. 2006β. From Capital to Colony: Five New Inscriptions from Roman Crete, *Annual of the British School at Athens* 101, 385-426.

Baldwin Bowsky, M. W. 2009. Setting the Table at Roman Eleutherna: Italian Sigillata Stamps from Sector I, στου P. G. Themelis (επιμ.), *Ancient Eleutherna. Sector I. Volume 1*, Αθήνα, 155-196.

Baldwin Bowsky, M. W. 2011α. *Colonia Iulia Nobilis Cnossus*. The First 100 Years: The Evidence of Italian Sigillata Stamps, στης R. J. Sweetman (επιμ.), *Roman Colonies in the First Century of their Foundation*, Οξφόρδη, 117-134.

Baldwin Bowsky, M. W. 2011β. All in the Family: Forming Social and Economic Networks in Roman Crete, στων K. T. Glowacki και N. Vogeikoff-Frogan (επιμ.), *Στέγα. The Archaeology of Houses and Households in Ancient Crete* (*Hesperia Suppl.* 44), Princeton, 431-440.

Baldwin Bowsky, M. W. 2012. Four Inscriptions from Greater Knossos and the Road to its Port at Heraklion (Crete), *Annual of the British School at Athens* 107, 313-339.

Baldwin Bowsky, M. W. 2016. A Context for Knossos: Italian Sigillata Stamps and Cultural Identity Across Crete, στων Francis και Kouremenos (επιμ.) 2016, 27-41.

Baldwin Bowsky, M. W. 2017. Normalization at Knossos: Material and No-material Evidence, στου C. Brélaz (επιμ.), *L'héritage grec des colonies romaines d'Orient*, Παρίσι, 291-307.

Baldwin Bowsky, M. 2020. Stamps on Italian Sigilatta Found in Excavations of the Theater of Aptera: A Preview, 455-471, στο *Β΄ Παγκόσμιο Συνέδριο Αποκορωνιωτών. "Αποκόρωνας: Παρελθόν και Προοπτική". Πρακτικά*, Χανιά, τόμ. Α΄, 455-471.

Baldwin Bowsky, M. W. και E. Gavrilaki 2010. Klio's Clay: Inscribed Instrumenta Domestica from Lappa (Crete), *Creta Antica* 11, 173-253.

Baldwin Bowsky, M. W. και V. Niniou-Kindeli 2006. On the Road Again: A Trajanic Milestone and the Road Connections of Aptera, Crete, *Hesperia* 75, 405-433.

Bechert, T. 2011. *Kreta in römischer Zeit*, Darmstadt/Mainz.

Brulé, P. 1978. *La piraterie crétoise hellénistique*, Παρίσι.

Burton, G. P. 1993. Provincial Procurators and the Public Provinces, *Chiron* 23, 13-28.

Cassia, M. 2014. 'Marchi di fabrica' a Creta e *tituli picti di Ercolano: considerazioni soci-economiche*, στων A. Buonopane και S. Braito (επιμ.), *Instrumenta inscripta* V. *Signacula ex aere. Aspetti epigrafici, archeologici, giuridici, prosopografici, collezionistici*, Ρώμη, 459-477.

Cavalieri M. και S. Jousseret 2009. Hadrien et la Crète: le témoignage des statues cuirasseés de Gortyn et de Knossos, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts (Athener Abteilung)* 124, 357-402.

Chaniotis, A. 1985. Eine neue lateinische Ehreninschrift aus Knosos, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 58, 182-188.

Chaniotis, A. 1988. Vinum Creticum excellens: Zum Weinhandel Kretas, *Münstersche Beiträge zur antiken Handelsgeschichte* 7.1, 62-89.

Chaniotis, A. 1992. Amnisos in den schriftlichen Quellen: Die Testimonien. Die Geschichte von Amnisos von Homer bis zur Eroberung Kretas durch die Türken, στου J. Schäfer (επιμ.), *Amnisos nach den archäologischen, topographischen, historischen und epigraphischen Zeugnissen des Altertums und der Neuzeit*, Βερολίνο, 51-127.

Chaniotis, A. 1996. *Die Verträge zwischen kretischen Poleis in der hellenistischen Zeit*, Στουτγάρδη.

Chaniotis, A. 1999. Milking the Mountains: Economic Activities on the Cretan Uplands in the Classical and Hellenistic Period, στου A. Chaniotis (επιμ.), *From Minoan Farmers to Roman Traders. Sidelights on the Economy of Ancient Crete*, Στουτγάρδη, 181-220.

Chaniotis, A. 2004. From Communal Spirit to Individuality: The Epigraphic Habit in Hellenistic and Roman Crete, στων Livadiotti και Simiakaki (επιμ.) 2004, 75-87.

Chaniotis, A. 2005. Inscribed Instrumenta Domestica and the Economy of Hellenistic and Roman Crete, στων Z. H. Archibald, J. K. Davies και V. Gabrielsen (επιμ.), *Making, Moving, and Managing. The New World of Ancient Economies*, Οξφόρδη, 92-116.

Chaniotis, A. 2008. What Difference did Rome Make? The Cretans and the Roman Empire, στων B. Forsén και G. Salmeri (επιμ.), *The Province Strikes Back. Imperial Dynamics in the Eastern Mediterranean*, Ελσίνκι 83-105.

Chaniotis, A. 2009. Extra-urban Sanctuaries in Classical and Hellenistic Crete, στων G. Deligiannakis και Y. Galanakis (επιμ.), *The Aegean and its Cultures. Proceedings of the first Oxford-Athens Graduate Student Workshop Organized by the Greek Society and the University of Oxford Taylor Institution, 22-23 April 2005*, Οξφόρδη, 59-67.

Chaniotis, A. 2013. Hadrian, Diktynna, the Cretan Koinon, and the Roads of Crete: A New Milestone from Faneromeni (Crete), στων W. Eck, B. Fehér, και P. Kovác (επιμ.), *Studia Epigraphica in memoriam Géza Alföldy*, Βόννη, 59-68.

Chaniotis, A. 2015. 'Federalism' on Crete: The Cretan Koinon and the Koinon of the Oreioi, στων H. Beck και P. Funke (επιμ.), *Federalism in Greek Antiquity*, Καίμπριτζ, 377-385.

Chaniotis, A. 2018. *Age of Conquests: The Greek World from Alexander to Hadrian*, Λονδίνο.

Chaniotis, A. και S. Hadzisavvas 2012. Wine and Olive in Crete and Cyprus: Socio-Economic Aspects, στων G. Cadogan κ.ά. (επιμ.), *Parallel Lives: Ancient Island Societies in Crete and Cyprus*, Λονδίνο, 157-173.

Chaniotis, A. και C. Kritzas 2010. Prozeßrechtliches aus dem hellenistischen Kreta, στου G. Thür (επιμ.), *Symposion 2009. Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte (25.-30. August 2009, Schloss Seggau bei Leibnitz, Österreich)*, Κολωνία-Βαϊμάρη-Βιέννη, 169-183.

Chaniotis, A. και G. Preuss 1990. Neue Fragmente des Preisedikts von Diokletian und weitere lateinische Inschriften aus Kreta, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 80, 189-202.

Di Branco, M. 2004. Pellegrinaggi a Creta. Tradizioni e culti cretesi in epoca tardoantica, στων Livadiotti και Simiakaki (επιμ.) 2004, 7-15.

Empereur, J.-Y., C. Kritzas και A. Marangou 1991. Recherches sur les amphores crétoises II. Les centres de fabrication d'amphores en Crète centrale, *Bulletin de Correspondance Hellénique* 115, 481-523.

Francis, J. E. 2010. A Re-Evaluation of Rock-Cut Fish Installations in Roman Crete, *Creta Antica* 11, 255-278.

Francis, J. E. 2016. Agriculture in Roman Crete, στων Francis και Kouremenos (επιμ.) 2016, 83-100.

Francis J. E. και A. Kouremenos (επιμ.) 2016. *Roman Crete: New Perspectives*, Οξφόρδη.

Gallimore, S. 2014. An Interpretation of the Chersonesos Ostraka, *O.Cret.Chers.*, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 190, 203-209.

Grigoropoulos, D. κ.ά. 2008. Baths in Roman and Late Antique Chersonissos, *Creta Antica* 9, 303-318.

Harrison, G. W. M. 1993. *The Romans and Crete*, Άμστερνταμ.

Karanastasi, P. 2016. Roman Imperial Sculpture from Crete: A Reappraisal, στων Francis και Kouremenos (επιμ.) 2016, 101-118.

Kotsonas, A. 2016. Greek and Roman Knossos: The Pioneering Investigations of Minos Kalokairinos, *Annual of the British School at Athens* 111, 299-324.

Lagogianni-Georgakaratos, M. 2002. *Die römischen Porträts Kretas. I. Bezirk Heraklion. Corpus signorum Imperii Romani. Grèce 6. Fasc. 1*, Αθήνα.

Launey, M. 1987. *Recherches sur les armées hellénistiques.* Reimpression avec addenda et mise à joure en postface par Y. Garlan, P. Gauthier and C. Orrieux, Παρίσι.

Litinas, N. 2008. *Greek Ostraca from Chersonesos,* Βιέννη.

Livadiotti M. και I. Simiakaki (επιμ.) 2004. *Creta romana e protobizantina. Atti del Congresso Internazionale (Iraklion, 23-30 settembre 2000),* Padova.

Marangou-Lerat, A. 1995. *Le vin et les amphores de Crète de l'époque classique à l'époque impériale*, Αθήνα-Παρίσι.

Marginesu, G. 2005. *Gortina di Creta. Prospettive epigrafiche per lo studio della forma urbana*, Αθήνα.

Matton, R. 1957. *La Crète au cours des siècles*, Αθήνα.

Noy D., A. Panayotov και H. Bloedhorn 2004. *Inscriptiones Judaicae Orientis. Volume I. Eastern Europe*, Tübingen.

Paton, S. 1994. Roman Knossos and the Colonia Julia Nobilis Cnossus, στο *Knossos: A Labyrinth in History. Papers in Honour of Sinclair Hood*, Λονδίνο, 141-153.

Paton, S. 2000. The Villa Dionysos at Knossos: A domus and its Décor, στα *Πεπραγμένα Η΄ Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο, Α2, 553-562.

Paton, S. 2004. Knossos: an Imperial Renaissance, στων G. Cadogan, E. Hatzaki και A. Vasilakis (επιμ.), *Knossos: Palace, City, State*, Λονδίνο, 443-450.

Paton, S. και R. M. Schneider, Imperial Splendour in the Province: Imported Marble on Roman Crete, στου A. Chaniotis (επιμ.), *From Minoan Farmers to Roman Traders: Sidelights on the Economy of Ancient Crete*, Στουτγάρδη, 279-304.

Perlman, P. 1996. Πόλις ὑπήκοος: The Dependent Polis and Crete, στου M. H. Hansen (επιμ.), *Introduction to an Inventory of Poleis. Symposium August, 23-26, 1995* (Acts of the Copenhagen Polis Centre 3), Κοπεγχάγη, 233-287.

Petropoulou, A. 1985. *Beiträge zur Wirtschafts- und Gesellschaftsgeschichte Kretas in hellenistischer Zeit*, Φρανκφούρτη.

Rigsby, K. J. 1976. Cnossus and Capua, *Transactions of the American Philological Association* 106, 313-330.

Rizzo, M. A. 2004. L'altare di Gortina al ΘΕΟΣ ΥΨΙΣΤΟΣ, στων Livadiotti και Simiakaki (επιμ.) 2004, 603-615.

Rouanet-Liesenfelt, A.-M. (1994) Remarques sur l'assemblée provinciale crétoise et son grand-prêtre à l'époque du Haute-Empire, *Ktema* 19, 7-25.

Sanders, I. (1982) *Roman Crete*, Warminster.

Sapouna, P. 1998. *Die Bildlampen römischer Zeit aus der Idäischen Zeusgrotte auf Kreta*, Οξφόρδη.

Sweetman, R. J. 2007. Roman Knossos. The Nature of a Globalized City, *American Journal of Archaeology* 111, 61-81.

Sweetman, R. J. 2010. Roman Knossos. Discovering the City through the Evidence of Rescue Excavations, *Annual of the British School at Athens* 105, 339-379.

Sweetman, R. J. 2011. Domus, Villa, and Farmstead. The Globalization of Crete, στων K. T. Glowacki και N. Vogeikoff-Frogan (επιμ.), *Στέγα. The Archaeology of Houses and Households in Ancient Crete* (*Hesperia Suppl.* 44), Princeton, 441-450.

Sweetman, R. J. 2013. *The Mosaics of Roman Crete. Art, Archaeology, and Social Change*, Καίμπριτζ.

Βασιλάκης Α. 2004. Ρωμαϊκά μαυσωλεία Κνωσού και Γόρτυνας, στων Livadiotti και Simiakaki (επιμ.) 2004, 699-708.

Γραμματικάκη, Ε. 2004. Ταφικά μνημεία Κνωσού, στων G. Cadogan, E. Hatzaki και A. Vasilakis (επιμ.), *Knossos: Palace, City, State*, Λονδίνο, 465-472.

Γραμματικάκη, Ε. και Ν. Λίτινας 2000. Μαγικός κατάδεσμος, *Ευλιμένη* 1, 61-69.

Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη, Ν. 2004. Το επίνειο της Κνωσού στον Πόρο-Κατσαμπά, στων G. Cadogan, E. Hatzaki και A. Vasilakis (επιμ.), *Knossos: Palace, City, State*, Λονδίνο, 363-380.

Ιωαννίδου-Καρέτσου, Α. 2008. Ιστορικά και αρχαιολογικά σύμμεικτα, στης ιδ. (επιμ.) 2008, 26-105.

Ιωαννίδου-Καρέτσου, Α. (επιμ.) 2008. *Ηράκλειο: η άγνωστη ιστορία της αρχαίας πόλης*, Ηράκλειο.

Καραναστάση, Π. 2012. Η πλαστική της Κρήτης στην αυτοκρατορική περίοδο, στων Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου κ.ά. (επιμ.), *Κλασική παράδοση και νεωτερικά στοιχεία στην πλαστική της ρωμαϊκής Ελλάδας*, Θεσσαλονίκη, 433-450.

Κριτζάς, Χ. Β. 1990. Κρητικές επιγραφές, *Κρητικά Χρονικά* 30, 7-17.

Κριτζάς, Χ. Β. 2012. Αναθηματική επιγραφή στους Κωρήτες, στων F. Carinci (επιμ.), *Κρήτης Μινωίδος. Tradizione e identità minoica tra produzione artigianale, pratiche cerimoniali e memoria del passato. Studi offerti a Vincenzo La Rossa per il suo 70o compleanno*, Padova, 477-487.

Μανδαλάκη, Αι. Ι. 2004. *Κοινωνία και οικονομία στην Κρήτη κατά την αρχαϊκή και την κλασική εποχή*, Ηράκλειο.

Μαρκουλάκη, Σ. 2008. Τα ψηφιδωτά δάπεδα του Ηρακλείου και το περιβάλλον τους, στης Ιωαννίδου Καρέτσου (επιμ.) 2008, 107-147.

Μαρκουλάκη, Σ. 2009. "Αριστοκρατικές" αστικές επαύλεις στην ελληνορωμαϊκή Κίσαμο, στων Χ. Λούκου κ.ά. (επιμ.), *Ubi dubium ibi libertas. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Νικόλαο Φαράκλα*, Ρέθυμνο, 337-380.

Οικονομάκης, Ν. Ε. 1984. Το υδραγωγείο της Λύκτου, *Λύκτος* 1, 66-99.

Παναγιωτόπουλος, Δ. και Ά. Χανιώτης 2004. Αθλητισμὸς και αθλητικοί αγώνες στην αρχαία Κρήτη, στου Ν. Μ. Γιογουρτάκη (επιμ.), Το Ηράκλειο καη η περιοχή του. Διαδρομή στο χρόνο, Ηράκλειο, 77-101.

Συθιακάκη, Β. (υπό δημοσίευση). Ηράκλειον: πόλις ή πολισμάτιον; στο *Τιμητικός Τόμος για τον καθηγητή Νίκο Σταμπολίδη* (υπό δημοσίευση).

Συθιακάκη, Β., Ε. Κανάκη και Χ. Μπιλμέζη. 2015. Οι παλαιότερες οχυρώσεις του Ηρακλείου. Μια διαφορετική προσέγγιση με βάση τα νεότερα ανασκαφικά δεδομένα, στο Π. Καραναστάση κ.ά. (επιμ.), *Αρχαιολογικό έργο Κρήτης* 3, Ρέθυμνο, 395-410.

Τζιφόπουλος, Γ. 2004. Pecunia sacra deae Dictynnae: Τὰ μιλιάρια ἀπὸ τὴ Βιρὰν Ἐπισκοπὴ καὶ τὸ Ροδωποὺ καὶ ἄλλες ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες, στων Livadiotti και Simiakaki (επιμ.) 2004, 95-108.

Χανιώτης, Α. 2021. Η εποχή των κατακτήσεων. Ο ελληνικός κόσμος από τον Αλέξανδρο στον Αδριανό, 336 π.Χ.–138 μ.Χ., Ηράκλειο.

Σάββατο 07.01.2017

Το Βυζαντινό Ηράκλειο: ενδείξεις και τεκμήρια

Ομιλήτρια

Λιάνα Σταρίδα

Αρχαιολόγος, Συγγραφέας

Λιάνα Σταρίδα

Το Βυζαντινό Ηράκλειο: ενδείξεις και τεκμήρια

Ξεκινώντας να μιλάμε για το Βυζαντινό Ηράκλειο, ουσιαστικά μιλάμε για τον Μεσαίωνα, μια τεράστια χρονική περίοδο της ευρωπαϊκής ιστορίας, από τον 5ο μέχρι τον 15ο αιώνα μ.Χ., που ξεκίνησε με την κατάλυση του Δυτικού Ρωμαϊκού Κράτους, το 476 μ.Χ. Ο Μεσαίωνας στην Κρήτη ακολουθεί, στους αιώνες αυτούς, παράλληλες πορείες με τα περισσότερα ευρωπαϊκά κράτη, είτε ως βυζαντινή κτήση είτε ως ισλαμικό κρατίδιο είτε ως κτήση της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας της Βενετίας (εικ. 1).

1. Citta di Candia, Francesco Basilicata 1614-1615. Ιστορικό Μουσείο Κρήτης.

Όπως όλοι γνωρίζουμε, η Κρήτη βρίσκεται σε μια πολύ στρατηγική θέση στην ανατολική Μεσόγειο. Σφραγίζει το Αιγαίο από τα νότια, προστατεύει τις ναυτικές διαδρομές από ανατολικά προς τα δυτικά και μπορεί να αποτελέσει βάση για την εμπόδιση οποιουδήποτε θα ήθελε να εισβάλει στις κεντρικές ή ανατολικές παράκτιες περιοχές της Μεσογείου.

Πολύ σημαντικό θέμα είναι η ύπαρξη οικισμού στην περιοχή του Ηρακλείου, πριν από τον 5ο αι. μ.Χ. Τα πιο πρώιμα γνωστά αρχαιολογικά ευρήματα της πόλης, ένα λίθινο πιθανόν μινωικό αγγείο, λεπίδες οψιδιανού, πιθανό στρώμα μινωικής κεραμικής, στην περιοχή του αρχαιολογικού μουσείου, η τυχαία ανακάλυψη από τον αείμνηστο Στέλιο Αλεξίου ογκολίθων με νεοανακτορικά χαράγματα, μέσα στο λιμάνι, αποτελούν ενδείξεις για την προϊστορική εγκατάσταση στην περιοχή του Μουσείου και προς τα δυτικά και βόρεια, μεταξύ των οδών Μιλάτου, Δαιδάλου και 25ης Αυγούστου, απ' όπου αργότερα απλώθηκε η Ελληνιστική, Ρωμαϊκή και Βυζαντινή πόλη.

Το Ηράκλειο των κλασικών χρόνων, πιθανότατα, βρισκόταν γύρω από το βορειοανατολικό άκρο της οδού Δαιδάλου. Τα αρχαία, που βρέθηκαν στην περιοχή, κυρίως αρχιτεκτονικά μέλη, πιστεύεται ότι προέρχονται από κτίσματα της περιόδου αυτής. Πρόσθετα στοιχεία για τη θέση της αρχαίας πόλης μας δίνουν επιτύμβιες στήλες και μαρμάρινα γλυπτά του 4ου αι. π.Χ., αγγεία και κεραμική αρχαϊκών χρόνων και ευρήματα από έρευνες σε οικόπεδα, στην ευρύτερη περιοχή του Αρχαιολογικού Μουσείου.

Από το 300 π.Χ. μέχρι το τέλος του 2ου αι. π.Χ., η πόλη αναπτύσσεται και επεκτείνεται προς βορρά, μέχρι την οδό Επιμενίδου, και ανατολικά, φτάνοντας μέχρι την οδό Δουκός Μποφώρ. Τα ανασκαφικά ευρήματα πληθαίνουν. Αποκαλύπτονται κτιριακές εγκαταστάσεις και ταφές και περισυλλέγονται κινητά ευρήματα, που ανήκουν στους ελληνιστικούς χρόνους.

Από τα τέλη του 2ου αι. π.Χ., συναντούμε στις γραπτές πηγές συχνές αναφορές στο Ηράκλειο. Ο ιστορικός Στράβων στα Γεωγραφικά του τον 1ο αι. π.Χ., ο Ρωμαίος Πλίνιος, ο Πρεσβύτερος, ο γεωγράφος Κλαύδιος, ο Πτολεμαίος αναφέρονται στην πόλη *Ηράκλειον*, δίδοντας και τις γεωγραφικές της συντεταγμένες. Η ρωμαϊκή περίοδος αντιπροσωπεύεται στην πόλη με πλήθος από κτηριακά και κινητά ευρήματα.
Σύμφωνα με αυτά, η πόλη επεκτείνεται μέχρι τη θάλασσα και απλώνεται στην περιοχή μεταξύ της 25ης Αυγούστου, Δαιδάλου και Μποφώρ.

Στο διάστημα μεταξύ των ετών 1890-1968, ανασκάφηκαν τάφοι, στη βόρεια παραλία, στο Μπεντενάκι, κάτω από το δουκικό ανάκτορο, στην πλατεία Ελευθερίου Βενιζέλου, στην πλατεία Καλλεργών, νότια και κάτω από τη Loggia, κατά την εκκαθάριση των ερειπίων και την εκσκαφή θεμελίων για τη στερέωσή της, στην πλατεία Δασκαλογιάννη, κατά την ανέγερση του ξενοδοχείου "Αστόρια", κατά τη θεμελίωση του κτιρίου της Εθνικής Τράπεζας, όπου αποκαλύφθηκε τμήμα τείχους, στην ανατολική πλευρά της οδού 25ης Αυγούστου και στυλοβάτης, με τμήματα κιόνων, δυτικά του τείχους (εικ. 2).

2. Η ανασκαφή στο ξενοδοχείο ΑΣΤΗΡ, μετέπειτα Εθνική Τράπεζα στην οδό 25ης Αυγούστου.

Μαρμάρινες προτομές, αγγεία και λύχνοι, νομίσματα αλλά κυρίως αρχιτεκτονικά μέλη: κίονες, κιονόκρανα, γείσα, σε δεύτερη χρήση, έχουν εντοπιστεί σε περιοχές, που, σε συνδυασμό με την τοπογραφία των τάφων, μας δίνουν ικανοποιητικά στοιχεία για την έκταση του ρωμαϊκού οικισμού. Από τα πιο χαρακτηριστικά ευρήματα είναι η ρωμαϊκή έπαυλη, που ανασκάφηκε στο οικόπεδο ιδιοκτησίας του ΥΠΠΟΑ, στην οδό Χατζηδάκη. Το κτίριο χρονολογείται στα τέλη του 1ου- αρχές 2ου αι. μ.Χ. Βρέθηκαν έξι (06) μωσαϊκά δάπεδα σε πολύ καλή κατάσταση, ανάλογης τεχνικής και διακόσμησης με εκείνα της ρωμαϊκής Κνωσού.

Ο Χριστιανισμός εδραιώθηκε στην Κρήτη γύρω στα 400 μ.Χ. Ελάχιστα ιστορικά στοιχεία, όπως για παράδειγμα το Πρακτικό της Συνόδου του 343 μ.Χ. στη Σαρδική, όπου αναφέρεται Επίσκοπος Ηρακλείου Μουσώνιος, και της Συνόδου του 431 μ.Χ. στην Έφεσο, όπου συμμετείχε ο Πολυχρόνιος, Επίσκοπος Ηρακλειωτών πόλεως, μαρτυρούν τη συνέχεια του οικισμού, μετά την επικράτηση του Χριστιανισμού, πιθανότατα μέσα στα όρια της ρωμαϊκής οχύρωσης.

3. Ανασκαφή στη συμβολή των οδών Κορωναίου & Παπαγιάμαλη.

Οι λιγοστές γραπτές πηγές, σε συνδυασμό με πρόσφατα ανασκαφικά ευρήματα της α΄ βυζαντινής περιόδου, μαρτυρούν την εποίκηση του Ηρακλείου, στους χρόνους αυτούς (εικ. 3).

Όπως αναφέρει ο Θεοχάρης Δετοράκης, στην "Ιστορία της Κρήτης", η πρώιμη αραβική επέκταση ήρθε να αλλάξει την ειρηνική ζωή, που επικρατούσε, μετά την Pax Romana, στη θάλασσα και τα νησιά της, και ώθησε τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία να δημιουργήσει έναν τεράστιο στόλο, για να φυλάει το νησί. Η Κρήτη, όμως, με έναν παράδοξο τρόπο, έμεινε, τελικά, σχεδόν αφύλακτη. Κι αυτό, γιατί οι αυτοκράτορες πίστευαν ότι η μεγάλη απόσταση, που η Κρήτη είχε από την Αίγυπτο και τη βόρεια Αφρική, ήταν η καλύτερη άμυνα για το νησί, παρά το γεγονός ότι είχε υποστεί αρκετές άλλες επιδρομές από τους Άραβες, ακόμη και από το 654 μ.Χ.

Ο Αμπού Ομάρ Χαφς (Abu Omar Haffs) αποβιβάστηκε στο νησί το 824 μ.Χ., φέρνοντας τους πιστούς υπηκόους του από την Ισπανία, μετά από αποτυχημένη εξέγερσή του στην Ανδαλουσία το 813 μ.Χ. και την εξορία τους από τον Εμίρη Al Chacam.

Οι γνώσεις μας για το Αραβικό Εμιράτο της Κρήτης και, ιδιαίτερα, την πρωτεύουσά του, τον Χάνδακα, μέχρι πριν λίγα χρόνια, περιορίζονταν στις σωζόμενες γραπτές πηγές των χρονογράφων και ιστορικών της εποχής και σε ελάχιστα σποραδικά ευρήματα από ελέγχους εκσκαφών και τυχαίες περισυλλογές. Τα συμπεράσματα των ερευνητών της περιόδου εκείνης βασίζονταν στις πηγές αυτές που εύλογα περιείχαν ασάφειες και προσωπικές αντιλήψεις. Τα πριν και τα μετά την περίοδο της αραβικής κυριαρχίας στον Χάνδακα, μέχρι την πολυσυζητημένη και με πλουσιότατες πληροφορίες περίοδο της ενετικής κυριαρχίας, επίσης παρέμεναν και, σε ένα βαθμό, παραμένουν ακόμα "σκοτεινά", με την έννοια της ελλιπούς πληροφόρησης από τις πηγές και της εκτεταμένης καταστροφής των λειψάνων, που θα μαρτυρούσαν τη συνέχεια της εποίκησης του Ηρακλείου, από τους αρχαίους χρόνους μέχρι το 1210, οπότε οι Ενετοί εγκαταστάθηκαν, οριστικά, στο νησί.

Η συστηματική ανασκαφική έρευνα στο Ηράκλειο, τα τελευταία χρόνια, έρχεται να συμπληρώσει, να τεκμηριώσει και να διαψεύσει τις μέχρι πρότινος αντιλήψεις για την ιστορία της πόλης.

4. Τμήμα μαρμάρινου θωράκιου α΄ βυζαντινής περιόδου σε δεύτερη χρήση. Ανασκαφή οικοπέδου στην οδό Βύρωνος.

Οι γραπτές πηγές για την α΄ βυζαντινή περίοδο (4ος αι.-827 μ.Χ.) είναι απελπιστικά ελάχιστες, όπως ανέφερα παραπάνω.

Στη συνέχεια, οι πληροφορίες για το αραβικό Εμιράτο και την πρωτεύουσά του πληθαίνουν, ενώ η β΄ βυζαντινή περίοδος καλύπτεται από ένα πέπλο μυστηρίου.

Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της α΄ βυζαντινής περιόδου, μέχρι τον 7ο αι. μ.Χ., είναι λίγα. Αναμφισβήτητα, ευθύνονται γι' αυτό οι καταστροφές, που υπέστησαν οι πόλεις της Κρήτης από τους μεγάλους σεισμούς, που, όπως αναφέρουν χρονογράφοι και ιστορικοί της εποχής, χτύπησαν το νησί, κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Θεοδοσίου Β΄ (408-450 μ.Χ.) και του Λέοντος Α΄ (467-468 μ.Χ.) και από τον ισχυρό σεισμό του 796 μ.Χ. (εικ. 4).

Παρ' όλ' αυτά, στις ανασκαφικές έρευνες μέσα στο ιστορικό κέντρο της πόλης, αποκαλύπτονται όλο και πιο συχνά αποσπασματικά σωζόμενοι τοίχοι, εξαιρετικής ποιότητας μαρμάρινα, γρανιτένια ή πωρολίθινα αρχιτεκτονικά μέλη, που έχουν βρεθεί, σε δεύτερη χρήση, κυρίως, στις αραβικές κατασκευές αλλά και σε πρώιμες ενετικές (δεξαμενή ΕΓΣΗ), κυρίως κορμοί και βάσεις κιόνων, επίκρανα και κιονόκρανα, θωράκια και πεσσίσκοι, τα περισσότερα εισαγμένα από την Κωνσταντινούπολη καθώς και κινητά ευρήματα (νομίσματα, επιγραφές, κεραμικά κ.λ.π. (εικ. 5).

5. Μαρμάρινο επίκρανο α' βυζαντινής περιόδου σε δεύτερη χρήση. Ανασκαφή οικοπέδου στην οδό Βύρωνος.

Τον 7ο αιώνα, δύο καθοριστικά γεγονότα επηρέασαν το νησί της Κρήτης. Η πειρατεία που άνθιζε στο Αιγαίο προκάλεσε την ερήμωση των παράλιων πόλεων του νησιού και τη μετακίνηση των κατοίκων στην ενδοχώρα. Συγχρόνως, η εικονομαχική κρίση, που αποδυνάμωσε το Βυζαντινό κράτος, είχε ως συνέπεια την αποδυνάμωση και των κτήσεών του μεταξύ των οποίων και της Κρήτης, που επιπλέον επέμενε στις εικονολατρικές της πεποιθήσεις. Από απόσπασμα του Διακόνου Στεφάνου πληροφορούμαστε ότι στον Χάνδακα, επί αυτοκράτορα Κων/νου Ε΄, έγινε διωγμός κατά των εικονολατρών και ότι στον διωγμό αυτό πρωτοστάτησε ο τότε διοικητής της νήσου Θεοφάνης Λαρδοτύρης.

Η περίοδος από τον 7ο μέχρι τις αρχές του 9ου αιώνα περιβάλλεται από σκοτάδι για την κατάσταση που επικρατούσε γενικά στο νησί και ειδικότερα στην πόλη του Ηρακλείου.

Τα ανασκαφικά ευρήματα περιορίζονται σε λίγες, αποσπασματικά σωζόμενες τοιχοποιίες από απλή αργολιθοδομή, κινητά αρχιτεκτονικά μέλη και σε τρεις, μέχρι στιγμής, ενεπίγραφες στήλες.

Η πρώτη βρέθηκε το 1960 σε ρυμοτομούμενο τμήμα του βυζαντινού τείχους, στην περιοχή της οδού Επιμενίδου. Η επιγραφή, που παρουσίασε η κ. Σωσώ Πλάτωνος στο Α΄ Κρητολογικό Συνέδριο και την χρονολόγησε στο 671 μ.Χ., αναφέρει τα παρακάτω: *"Σύνορα της Αγιοτάτης Εκκλησίας, από τα οποία αποκρουσθείς οπισθοχώρησεν ο διάβολος, όταν όρμησε να εισέλθει και να καύσει την πόλιν, συμπληρωμένου του μηνός Ιουνίου Ινδικτιώνος ΔΙ"*. Η χρονολογία ΔΙ στην επιγραφή είναι ασαφής, άρα είναι πιθανόν η επιδρομή που αναφέρεται να έγινε γύρω στο 725 μ.Χ. Ανεξαρτήτως της ακριβούς ή μη χρονολόγησης της ενεπίγραφης στήλης, το χρονικό διάστημα από τον 7ο αι. μ.Χ. μέχρι τις αρχές του 9ου αι. μ.Χ. χαρακτηριζόταν από συνεχείς πειρατικές επιδρομές, οπότε πιθανόν η επίθεση του "διαβόλου" να αναφέρεται σε κάποια απ' αυτές. Στο σημείο που βρέθηκε η επιγραφή υπήρχαν ακόμα σωζόμενα τμήματα των τειχών της β΄ βυζαντινής περιόδου, εσωτερικά, όμως, από αυτά εντοπίστηκαν λείψανα αμυντικού τείχους, που θα μπο-

ρούσαν να χρονολογηθούν, γνωρίζοντας την περιοχή, που είχε αναπτυχθεί ο οικισμός την εποχή εκείνη, στη ρωμαϊκή ή/και α΄ βυζαντινή περίοδο. Επιπρόσθετα, στην ίδια περίπου θέση, σημειώνεται, στους χάρτες του Ηρακλείου, η μεγάλη καθολική μονή της Αγίας Αικατερίνης των Μοναχών, η οποία δεν σώζεται σήμερα.
Η άλλη επιγραφή βρίσκεται θαμμένη ακόμα, κάτω από το κτίριο της πρώην Ένωσης Γεωργικών Συνεταιρισμών Ηρακλείου, στην οδό Αγίου Τίτου. Έχει χρησιμοποιηθεί ως βάση κίονος, κατά τα πρώιμα χρόνια της Ενετοκρατίας, στην κατασκευή μεγάλης, δίχωρης δεξαμενής, με γοτθικά τόξα. Η στήλη σώζει, σε όλη τη μία πλευρά της, επιγραφή μεγαλογράμματη του 7ου αιώνα μ.Χ. Το περιεχόμενο της επιγραφής δεν είναι ευδιάκριτο, λόγω της τσιμεντοκονίας, που έχει επικαθήσει πάνω της (εικ. 6, 7).

6. Δεξαμενή κάτω από το κτίριο πρώην ΕΓΣΗ και τώρα ιδιοκτησία ΟΑΚ στην οδό Αγίου Τίτου 16 στο Ηράκλειο.

7. Ενεπίγραφο βάθρο κίονος. Δεξαμενή κάτω από το κτίριο πρώην ΕΓΣΗ και τώρα ιδιοκτησία ΟΑΚ στην οδό Αγίου Τίτου 16 στο Ηράκλειο.

Η τρίτη επιγραφή βρέθηκε σε οικόπεδο, που ανασκάφηκε πρόσφατα, βόρεια και σε μικρή απόσταση από τον ναό του Αγίου Τίτου, στη συμβολή των οδών Κορωναίου και Παπαγιάμαλη (εικ. 8). Πρόκειται για αναθηματική ή επιτύμβια στήλη, με μεγαλογράμματη γραφή του 7ου-8ου αι. μ.Χ., που χρησιμοποιήθηκε ξανά από τους Άραβες, σε βιοτεχνική τους εγκατάσταση.

8. Επιγραφή του 7ου αι. σε δεύτερη χρήση σε βιοτεχνική εγκατάσταση αραβικής περιόδου.

Στην ανασκαφική έρευνα, που πραγματοποιήθηκε στην επίχωση του παράκτιου ενετικού τείχους, στην περιοχή "Μπεντενάκι", εκτός από το εξαιρετικά σημαντικό και άγνωστο εκκλησιαστικό μνημείο, που αποκαλύφθηκε και ταυτίζεται με την Santa Catarina ruinata, ήλθε στο φως ισχυρότατο τείχος, που σχηματίζει γωνία, παράλληλο με το παράκτιο τείχος, μήκους 13,10 μ. και πλάτους 1,30 μ., με μεγάλους λαξευμένους δόμους καθώς και ισχυρότατος τετράπλευρος ορθογώνιος οχυρωματικός (?) πύργος, με χυτή τοιχοποιία και επένδυση από ασβεστολιθικές πλάκες, κατασκευές που ανήκουν σε πολύ παλιότερη ιστορική περίοδο (εικ. 9).

Σύμφωνα με προσωπική μαρτυρία του αείμνηστου Στέλιου Αλεξίου, με τον οποίο είχαμε επισκεφτεί τον χώρο, η αμυντική αυτή κατασκευή, δεδομένων των γνωστών ορίων του αρχαίου οικισμού και του ανάγλυφου της πόλης, πριν από τις εκτεταμένες επιχώσεις για την κατασκευή του ενετικού οχυρωματικού περιβόλου, πιθανότατα χρονολογείται μεταξύ του 6ου και του 9ου μ.Χ. αιώνα.

9. Ανασκαφή στο «Μπεντενάκι». Ο οχυρωματικός πύργος.

Συνεχίζοντας τη χρονική σειρά των γεγονότων, όπως περιγράφονται στις πηγές, η ιστορία διαμορφώνεται ως εξής:

Από τον 5ο μέχρι τον 11ο αι. μ.Χ., η Κωνσταντινούπολη διεκδικεί το κύριο βάρος ενδιαφέροντος των χρονογράφων και ιστοριογράφων της εποχής, εξαιτίας των σημαντικών γεγονότων, που συνεχώς παρουσιάζονταν στις εναλλαγές των δυναστειών. Οι δολοπλοκίες, οι μηχανορραφίες, οι συνωμοσίες, οι παρακοιμώμενοι μονοπωλούν την ιστορική καταγραφή.

Από την άλλη, σε στρατιωτικοπολιτικό επίπεδο, ο 9ος και ο 10ος αιώνας χαρακτηρίζονται από την ανάκαμψη της αυτοκρατορίας, που περνάει στην αντεπίθεση σε όλα τα μέτωπα. Η ανόρθωση, στον πολιτικό τομέα, συμβάδιζε με την οικονομική άνθηση, καθώς η ανάκτηση ή κατάκτηση εκτεταμένων περιοχών αύξησε τα κρατικά έσοδα αλλά και το εύρος των ανταλλαγών.

Παράλληλα, την περίοδο εκείνη, διαδραματίζονται σημαντικά γεγονότα, στην ανατολική λεκάνη της Μεσογείου, που οι χρονογράφοι και ιστορικοί μας παραδίδουν, πολλές φορές μπλέκοντας τον μύθο και τους θρύλους με την πραγματικότητα.

Το 630-631 μ.Χ., μετά την κήρυξη της αραβικής ενότητας των φυλών της Αραβικής Χερσονήσου, υπό τη σκέπη του Ισλάμ, και μετά τον θάνατο του Μωάμεθ, οι αραβικοί πληθυσμοί έκαναν έντονη την παρουσία τους στον τότε γνωστό κόσμο.

Η παρουσία αυτή εκδηλώθηκε με ένα συμπαγές μεταναστευτικό ρεύμα, εξοπλισμένο με τα πιο σύγχρονα πολεμικά μέσα της εποχής και με σημαία τους τον "Ιερό Πόλεμο" κατά των "απίστων".

Οι Άραβες, σύντομα, επεκτάθηκαν στο τόξο της Μεσογείου, από τα παράλια της Συρίας και Παλαιστίνης, Βορείου Αφρικής μέχρι και την Ισπανία και, αμέσως μετά, στην επικράτεια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, στις Δαλματικές ακτές κ.ά.
Κατά καιρούς, με την εξάπλωση των Αράβων Σαρακηνών ή Αγαρηνών, όπως τους κατέγραψε η ιστορία, η Κρήτη και τα άλλα νησιά του Ιονίου και του Αιγαίου δέχονταν τις πειρατικές επιθέσεις τους, όπως αυτές του Αβού - Αλούρ το 653 μ.Χ. και του διαβόητου Μωαβία, στρατεύματα του οποίου διαχείμασαν στην Κρήτη το 673-674 μ.Χ.

Την κατάκτηση της Κρήτης από τους Άραβες οι βυζαντινές πηγές θεωρούν ως συνέχεια και επακολούθημα της γενικής αναρχίας, που επικρατούσε στα εδάφη της αυτοκρατορίας, με την εικονομαχική κρίση και την επανάσταση του εικονολάτρη Θωμά.
Το αραβικό Εμιράτο της Κρήτης ήταν ετοιμοπόλεμο και είχε αποκτήσει τεράστιο πλούτο από τις θαλάσσιες εξορμήσεις, στη λεκάνη της Μεσογείου. Συνεργαζόταν στενά με τα άλλα Αραβικά κράτη, το σύνολο των οποίων είχε κατορθώσει να αποδιοργανώσει το Βυζαντινό κράτος.
Η δουλεία και το εμπόριο, μαζί με την ώθηση στην αγροτική παραγωγή, έκανε το Εμιράτο πολύ πλούσιο και ισχυρό και του έδωσε τη δυνατότητα να 'χτίσει' έναν τεράστιο στόλο, που σύντομα έγινε διάσημος στον μεσαιωνικό κόσμο.
Οι Άραβες γρήγορα συνειδητοποίησαν ότι η βία ήταν το χειρότερο εργαλείο, για να προσεταιριστούν τους Κρητικούς.
Σκλάβοι σταμάτησαν να προέρχονται από τον Κρητικό πληθυσμό, ενώ οι Κρητικοί ήταν βασική πηγή γεωργικού εισοδήματος και μια πολύ αξιόπιστη πηγή για έμπειρους τοξότες και ναυτικούς. Επιπλέον, ήταν πολύ δυσαρεστημένοι από τη βυζαντινή κυριαρχία, όλα αυτά τα χρόνια, και από τους βαρείς φόρους, που έπρεπε να πληρώνουν.
Το γεγονός αυτό έγινε ένα χρήσιμο εργαλείο για τους Άραβες, προκειμένου να κερδίσουν την εμπιστοσύνη και την ανοχή του τοπικού πληθυσμού.

Ο Χάνδακας ως λιμάνι-βάση της ανατολικής Μεσογείου οχυρώθηκε από τους Άραβες το 828 μ.Χ. Η οχύρωση ακολουθούσε τη μορφολογία του εδάφους· είχε πλατιά τάφρο και περίβολο, με στρογγυλούς πύργους, κτισμένη από αδρανή υλικά, αναμεμειγμένα με "τρίχες αιγός", πάνω σε λίθινη κρηπίδα.
Τη δεκαετία του 1960, κατά τις εργασίες ανέγερσης οικοδομής στην οδό Δαιδάλου, βρέθηκαν τμήματα της κρηπίδας, που ήταν ισχυρή κατασκευή από μεγάλους μονόλιθους δόμους, που διατηρούνταν σε δυο στρώσεις.
Στην οδό Αλμυρού, δυτικά της οδού 25ης Αυγούστου, ανασκάφηκε οικόπεδο με εντατική κατοίκηση, που αποκαλύπτεται σε πολλές και επάλληλες φάσεις (εικ. 10).
Στη σημαντικότερη και καλύτερα διατηρημένη οικοδομική φάση, ανήκει μεγάλων διαστάσεων δρομικό κτίριο με ισχυρές τοιχοποιίες. Η φάση αυτή τοποθετείται χρονολογικά στην περίοδο της Αραβοκρατίας, με βάση τα πολυάριθμα νομίσματα και την αραβική εφυαλωμένη κεραμική. Εξαιρετικά καλά διατηρημένο ήταν ένα καμαροσκέπαστο πηγάδι (εικ. 11), έξοχο δείγμα κοσμικής αρχιτεκτονικής της Αραβοκρατίας, όπως τεκμη-

ριώνεται από τα νομίσματα, που βρέθηκαν στο μαρμάρινο πλακόστρωτο μπροστά του.

10. Ανασκαφική έρευνα στην οδό Αλμυρού.

11. Ανασκαφική έρευνα στην οδό Αλμυρού. Η αραβική κρήνη.

Το κτίριο αυτό θεμελιώθηκε πάνω σε προγενέστερες οικοδομικές φάσεις, που διατηρούνται αποσπασματικά και χρονολογούνται, πιθανότατα, στη ρωμαϊκή και α΄ βυζαντινή περίοδο, με βάση τα πολυάριθμα αντίστοιχα εντοιχισμένα γλυπτά, που βρέθηκαν στον χώρο.

Στις οδούς Βύρωνος και Θαλήτα, ήρθε στο φως κτίριο μεγάλων διαστάσεων με ψευδοϊσόδομες τοιχοποιίες, ιδιαίτερα επιμελημένες, μεγάλες εισόδους, με λίθινα κατώφλια και παραστάδες, εντοιχισμένα μέλη της α΄ βυζαντινής περιόδου ή των μεταβατικών χρόνων, σε δεύτερη χρήση. Στο κέντρο του, δεσπόζει ένα λαξευμένο φρεάτιο για τρεχούμενο νερό. Ο χώρος παρέμεινε σε χρήση, κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο, όπως μαρτυρεί η κεραμική και λίγα χάλκινα νομίσματα (εικ. 12).

12. Ανασκαφική έρευνα στην οδό Βύρωνος.

Σε ανασκαφή επί των οδών Παπαγιαμαλή και Κορωναίου, και μετά από κατεδάφιση παλαιών αποθηκών, ξεκίνησε ανασκαφική έρευνα, τον Μάιο του 2009. Κάτω από νεότερες οικοδομικές φάσεις και επιχώσεις της οθωμανικής περιόδου, της Ενετοκρατίας και της

β΄ βυζαντινής άρχισαν να αποκαλύπτονται τοιχοποιίες κτισμάτων της περιόδου της Αραβοκρατίας, που είχαν θεμελιωθεί πάνω στα λείψανα κτιρίων της α΄ βυζαντινής περιόδου. Η ύπαρξη εισηγμένων λυρόσχημων κιονοκράνων από προκοννησιακό μάρμαρο υποδηλώνει ίσως μια σύνδεση των οικοδομικών λειψάνων με τη φημολογούμενη παλαιοχριστιανική βασιλική, κάτω από τον σημερινό ναό του Αγίου Τίτου (εικ. 13).

13. Μαρμάρινο κιονόκρανο α' βυζαντινής περιόδου σε δεύτερη χρήση. Ανασκαφή οικοπέδου στην οδό Παπαγιάμαλη.

Όπως προκύπτει από τα κινητά ευρήματα, πάνω στα θεμέλια των προγενέστερων κτιρίων ανεγέρθηκε μια ολόκληρη γειτονιά, από μικρά διαδοχικά κτίσματα, πιθανότατα βιοτεχνικού χαρακτήρα (εικ. 14).

14. Ανασκαφή στη συμβολή των οδών Κορωναίου & Παπαγιάμαλη.

Εκτός από τις ανασκαφικές αυτές έρευνες, που έχουν πραγματοποιηθεί ή πραγματοποιούνται σε μεγάλα οικόπεδα, μέσα στον αρχαίο πυρήνα της πόλης και πολύ κοντά μεταξύ τους, έχουν βρεθεί, σε άλλες μικρότερες δοκιμαστικές ανασκαφές, κινητά ευρήματα της αραβικής περιόδου, κυρίως νομίσματα και ελάχιστες υαλοσφραγίδες, στα κατώτερα στρώματα, κοντά στο σταθερό έδαφος, ενώ σε πολλές περιπτώσεις, κάτω ή δίπλα στα αραβικά κτίσματα, έχουν βρεθεί υπολείμματα παλαιότερων οικοδομικών

φάσεων, κυρίως ρωμαϊκών και α΄ βυζαντινής περιόδου, ενώ, σε ελάχιστα, έχουν εντοπιστεί αρχαία ελληνιστικών, κλασικών και αρχαϊκών χρόνων.

Παρά τις συνεχείς εκστρατείες και επιχειρήσεις για την ανακατάληψη της Κρήτης, το Εμιράτο παρουσιαζόταν ισχυρό και απόρθητο (εικ. 15).

15. Ισχυρή τοιχοποιία αραβικής περιόδου. Ανασκαφική έρευνα στην οδό Αλμυρού.

Οι σημαντικότερες επιχειρήσεις του Βυζαντίου κατά του Εμιράτου της Κρήτης, που καταγράφουν οι ιστορικές πηγές, ήταν οι εκστρατείες των Φωτεινού, Δαμιανού, Κρατερού και Ωορύφα, των Λογοθέτη Θεόκτιστου και του μάγιστρου Σέργιου Νικητιάτη, επί βασιλείας του ανηλίκου Μιχαήλ Γ΄ και της Θεοδώρας, το 843 μ.Χ., του ναυάρχου Ιμέριου, το 911 μ.Χ. και του Πατρικίου Γογγύλη, επί αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Β΄ του Πορφυρογέννητου, το 949 μ.Χ. Το πρόβλημα των Βυζαντινών με το αραβικό Εμιράτο της Κρήτης είχε πάρει διαστάσεις θρύλου, χρησμών και προφητειών.

Μια νέα επιχείρηση ανακατάληψης της Κρήτης ήταν ιδέα του παρακοιμώμενου Ιωσήφ Βρίγγα, που επέβαλε στον νεαρό αυτοκράτορα Ρωμανό Β΄, παρά τον επικρατούντα αρνητικό χρησμό.

Επικεφαλής της εκστρατείας τοποθετήθηκε ο στρατηγός Νικηφόρος Φωκάς. Η εκ-

16. Μικρογραφία από το χειρόγραφο του Σκυλίτζη. Το υγρό πυρ.

στρατευτική δύναμη ξεκίνησε από τα Φρύγελα της Μικράς Ασίας το 960 μ.Χ. (εικ. 16). Το εκστρατευτικό σώμα του Φωκά θα πρέπει να ξεπερνούσε τους 80.000 άνδρες και τα 500 πλοία. Γεγονός, επίσης, είναι ότι ο Φωκάς διέθετε ιππικό και υγρό πυρ. Η πολιορκία κράτησε 9 μήνες. Τα βυζαντινά πλοία επέβαλαν τον αποκλεισμό της πόλης από τη θάλασσα και ο Χάνδακας έπεσε τελικά στις 7 Μαρτίου 961 μ.Χ.
Ο εμίρης Αβδούλ Αζίζ με τις γυναίκες, τα παιδιά του και την ακολουθία του παραδόθηκαν στον Φωκά. Η λαφυραγωγία που ακολούθησε και το πλήθος των λαφύρων ήταν τεράστιο. Χρυσός και άργυρος, νόμισμα κομμένο και άκοπο, πολύτιμες πέτρες, χρυσοποίκιλτα πέπλα και υφάσματα, πανοπλίες και όπλα διακοσμημένα με χρυσό, τάπητες και θησαυροί περιήλθαν στον Φωκά και το στράτευμά του.

Ο Φωκάς, αμέσως μετά την ανάκτηση της Κρήτης και του Χάνδακα, φρόντισε για την αναδιοργάνωσή τους.
Στους επικεφαλής στρατιωτικούς αλλά και στους πολιτικούς υπαλλήλους, πολλοί από τους οποίους ήταν ευγενείς, που εγκαταστάθηκαν πλέον μόνιμα στο νησί, παραχώρησε μεγάλες εκτάσεις γης. Στα στρατιωτικά τμήματα των Βυζαντινών, που εγκαταστάθηκαν στην Κρήτη, συμπεριλαμβάνονταν Ρώσοι, Αρμένιοι, Σλάβοι και άλλοι.
Ο ελληνικός ορθόδοξος πληθυσμός, που παρέμεινε, ήταν πολύ λίγος, για να εξασφαλιστεί η άμυνα του νησιού, σε περίπτωση μελλοντικής παρόμοιας επίθεσης. Ως εκ τούτου, ο Νικηφόρος έφερε αποίκους από όλες τις γωνιές της αυτοκρατορίας, για την αύξηση του πληθυσμού, ενώ, για τους έλληνες μουσουλμάνους, έφερε διάσημους ιερείς ή μοναχούς, για να τους επαναφέρουν στον χριστιανισμό.
Οι πιο γνωστοί ήταν ο Νίκων ο Μετανοείτε και ο Ιωάννης ο Ξένος, που έδρασε, κυρίως, στη δυτική Κρήτη. Ο Νίκων ανέλαβε την αναδιάρθρωση και επαναφορά της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης στο νησί. Επανίδρυσε την Αρχιεπισκοπή της Γόρτυνας και 11 Μητροπόλεις και φρόντισε τη διοίκηση του νησιού, με την τοποθέτηση κυβερνήτη (Κατεπάνω), που έφερε τον τίτλο του Δούκα.

Η διάρθρωση της αραβικής πρωτεύουσας παρέμεινε κατά τη β΄ βυζαντινή περίοδο και κατά την πρώιμη περίοδο της ενετικής κυριαρχίας, ενώ, μετά την κατασκευή του μεγάλου οχυρωματικού περιβόλου, η πόλη, μέσα στα μεσαιωνικά τείχη της, αποκαλείτο citta vechia (παλιά πόλη), σε αντιδιαστολή με τη διευρυμένη, λόγω των προαστίων, και τειχισμένη citta nuova (νέα πόλη).

Στην εποχή των Κομνηνών και των Αγγέλων, οι δεσμοί της Κρήτης, που είχε ενταχθεί ξανά στη βυζαντινή επικράτεια, με την πρωτεύουσα έγιναν στενότεροι. Κυβερνήτες και δούκες της Κρήτης ήταν μέλη οικογενειών της ανώτερης αριστοκρατίας της εποχής, πολλοί από τους οποίους είχαν συγγενικούς δεσμούς με την οικογένεια που βασίλευε.
Ο μύθος θέλει αριστοκρατικές οικογένειες να έρχονται από την Κωνσταντινούπολη, για να εδραιώσουν την κυριαρχία του Αλέξιου Κομνηνού στο νησί. Ακόμα κι αν τα περίφημα δώδεκα αρχοντόπουλα, οι δώδεκα αρχοντικές κωνσταντινουπολίτικες οικογένειες, που εγκαταστάθηκαν στο νησί, είναι φανταστικό δημιούργημα των πρώτων χρόνων

της Ενετοκρατίας, ωστόσο, είναι γεγονός ότι τον 12ο αι. είχε διαμορφωθεί στο νησί και, όπως είναι φυσικό, στην πρωτεύουσά του, τον Χάνδακα, μια τοπική "αριστοκρατία" γαιοκτημόνων, με οικονομική δύναμη.

Την οικονομική ευμάρεια του Χάνδακα, κατά τη β΄ βυζαντινή περίοδο, αποδεικνύει η αποκάλυψη αξιόλογων λουτρικών συγκροτημάτων, ορισμένα από τα οποία είχαν δημόσιο χαρακτήρα, αρχιτεκτονικών λειψάνων οικιστικών εγκαταστάσεων, ναών, που αναφέρονται κατά την πρώτη απογραφή, μετά την εγκατάσταση των Βενετών στην πόλη, νομισμάτων και πολυτελούς εισηγμένης και τοπικής κεραμικής.

Την ίδια περίοδο, και όσο αναπτυσσόταν η πόλη, άρχισαν να κατοικούνται περιοχές έξω από τα τείχη και να δημιουργούνται "προάστια", αρχικά στη νότια περίμετρο της τάφρου και σταδιακά στις πιο κοντινές προς τα τείχη περιοχές (Πεδιάδος, Καμαράκι κλπ). Ας δούμε κάποια χαρακτηριστικά μνημεία, που αποκαλύφθηκαν και μας πληροφορούν για την αστική ζωή της πόλης, κατά τη β΄ βυζαντινή και την πρώιμη περίοδο της ενετικής κυριαρχίας, που εμφανίζεται ανάγλυφα με εξαιρετικά ευρήματα, σε οικόπεδα, μέσα στον αρχαίο πυρήνα του Ηρακλείου.

Το 1939, κατά τις εργασίες διαμόρφωσης του παραλιακού δρόμου στο Μπεντενάκι, βρέθηκαν χάλκινα σκυφωτά νομίσματα του Ιωάννη ΙΙ Κομνηνού και του Ισαάκιου ΙΙ καθώς και τμήμα του βυζαντινού θαλάσσιου τείχους, με υπόγειες εσωτερικές στοές, σύμφωνα με περιγραφή του Ν. Πλάτωνα.

Η βυζαντινή οχύρωση της πόλης εδράστηκε πάνω στα λείψανα της αραβικής κρηπίδας, ακολουθώντας τη συνεχή καμπύλη χάραξη του παλαιότερου τείχους και της τάφρου του. Ο βυζαντινός περίβολος, ακολουθώντας μεσαιωνικά πρότυπα, είχε κατακόρυφες παρειές, ενισχυμένες κατά πυκνά διαστήματα από τετράγωνους πυργίσκους, με θαλαμίσκο εισόδου και θυρίδα κατόπτευσης, καθώς και οδοντωτές επάλξεις. Εδραζόταν πάνω σε ισχυρά τυφλά τόξα και δεν ήταν ιδιαίτερα ψηλός ούτε είχε σημαντικό πάχος.

Στο πρώτο μισό του 15ου αι., οι Ενετοί πραγματοποίησαν διαπλάτυνση και εκβάθυνση της τάφρου (παλαιοενετική φάση), σύμφωνα με τα νέα πρότυπα των οχυρώσεων της Δύσης. Οι επιχωματώσεις, μπροστά από το παλαιό βυζαντινό τείχος, επενδύθηκαν με ψηλό πρανές προπέτασμα (σκάρπα), διαχωριζόμενο από το κατακόρυφο παραπέτο, με οριζόντιο cordone. Εσωτερικά της επένδυσης αυτής, υπήρχαν κατασκευασμένες κάθετες αντηρίδες (speroni), που δημιουργούσαν καμαροσκεπή διατειχίσματα, συχνά ακόμα και σε δύο επίπεδα, για τη συγκράτηση των επιχωματώσεων.

Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή της αείμνηστης Στέλλας Παπαδάκη στα Χρονικά του Αρχαιολογικού Δελτίου: "*Δυτικότερα, και σε μικρή απόσταση από την οικοδομή Λιναρδάκη, και πάλι στην οδό Δαιδάλου, στην οποία προγενέστερες, από τον αείμνηστο Νικ. Πλάτωνα, ανασκαφές είχαν αποκαλύψει τμήμα της παλαιότερης οχύρωσης του Χάνδακα, και με αφορμή την οικοδόμηση του οικοπέδου Εμμ. Κόπακα, έγινε νέα σημαντική έρευνα, που ενίσχυσε τα μέχρι τότε ανασκαφικά συμπεράσματα (βλ. Ν. Πλάτωνος, Τα Βυζαντινά τείχη του Χάνδακος, Κρητ. Χρον. τ. Δ', 1950, σ. 353 κ. έ. και τ. ΣΤ', 1952, σ. 439 κ. έ.).*

Στο αποκαλυφθέν τμήμα του τείχους, διακρίνονται σαφώς και οι τρεις περίοδοι οχυρώσεως, οι οποίες είχαν αναγνωρισθεί και στις προηγούμενες έρευνες, το αραβικό - βυζαντινό τείχος και το ενετικό προπέτασμα".

Μετά από κατεδαφίσεις παλαιών κτισμάτων σε δύο οικόπεδα στην οδό Χάνδακος, αποκαλύφθηκε η θεμελίωση ενός από τα διατειχίσματα της παλαιοενετικής διαπλάτυνσης καθώς και μέρος του πρανούς προπετάσματος, όπου και σώζεται οπή απορροής των ομβρίων του άλλοτε διαδρόμου κυκλοφορίας, που υπήρχε πάνω στις επάλξεις του οχυρού.

Σε άλλο οικόπεδο, όπου στις αρχές του 20ου αι. βρισκόταν το "Καζίνο του Ροΐδη", αποκαλύφθηκε μεγάλο τμήμα του μεσαιωνικού τείχους, που φέρει πρανές προς τη βορειοδυτική πλευρά του.

Κατά τις εργασίες στατικής ενίσχυσης του κτιρίου "Αχτάρικα" (Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη), αποκαλύφθηκε, στο νότιο τμήμα του κτιρίου, στον εξωτερικό αίθριο χώρο και στη νοτιοδυτική πλευρά προς την οδό 25ης Αυγούστου, όλη η εσωτερική παρειά του παλαιού τείχους, που διατηρήθηκε ανάμεσα στις κολόνες από οπλισμένο σκυρόδεμα. Το τείχος σώζεται σε σχετικά καλή κατάσταση, κυρίως όμως διακρίνεται η σύνδεσή του με την κατεστραμμένη, κατά το σεισμό του 1856, πύλη Voltone.

Το 2010 αποκαλύφθηκε όλο το ενετικό προπέτασμα του βυζαντινού τείχους, που διέρχεται κατά μήκος της Λ. Δικαιοσύνης, με ύψος 12 μέτρα περίπου. Τμήματα, επίσης, των μεσαιωνικών τειχών βρέθηκαν στην οδό Επιμενίδου και σε όλο το μήκος της Λ. Δικαιοσύνης, πίσω από τις σύγχρονες οικοδομές.

Κατά τις εργασίες αποκατάστασης του κτιρίου της πρώην Ένωσης Γεωργικών Συνεταιρισμών Ηρακλείου, στην οδό Αγ. Τίτου, στη θέση της Λατινικής Αρχιεπισκοπής, αποκαλύφθηκε δεξαμενή, σε μεγάλο βάθος, με διπλό τόξο και υποστυλώματα, κατασκευασμένα από υλικό αρχαίων, ελληνορωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων. Διακρίνονται βάθρο με ελληνική επιγραφή, βυζαντινοί ραβδωτοί κίονες, κιονόκρανα καθώς και τμήμα ρωμαϊκού αγάλματος, εντοιχισμένο στην τοιχοποιία.

Την ύπαρξη της δεξαμενής γνωρίζαμε από τη μαρτυρία του Νικ. Πλάτωνος, με την επίβλεψη του οποίου πραγματοποιήθηκε η ανέγερση του κτιρίου, το 1950. Βορειοδυτικά της Ε.Γ.Σ.Η., κάτω από το παλιό παγοποιείο του Μιστίλογλου, σώζεται επίσης τεράστια δεξαμενή, με σειρά τόξων, υποβασταζόμενων από κίονες και περίτεχνα κιονόκρανα (εικ. 17).

17. Ανασκαφή στη συμβολή των οδών Κορωναίου & Αρκολέοντος. Μεσοβυζαντινό λουτρό.

Τα συγκροτήματα των λουτρών, που ανήκουν στη β΄ βυζαντινή περίοδο και αποκαλύφθηκαν όλα σε μικρή απόσταση μεταξύ τους, αποδεικνύουν την

ευμάρεια της βυζαντινής πόλης. Στη συμβολή των οδών Κορωναίου και Αρκολέοντος, το 1988, ανασκάφηκαν δυο ανεξάρτητα οικοδομικά συγκροτήματα. Το πρώτο είναι λουτρό μεσοβυζαντινών χρόνων, που περιβάλλεται από δεξαμενές και σύστημα αγωγών. Στη γωνία του οικοπέδου εντοπίστηκε μεγάλων διαστάσεων δίχωρη δεξαμενή, με μονόλιθο γρανιτένιο στήριγμα.

Μεταξύ των ευρημάτων της μεταβυζαντινής, ενετικής και οθωμανικής περιόδου, υπήρχε μεγάλος αριθμός κεραμικών, νομίσματα και μικροαντικείμενα, που χρονολογούνται από τον 10ο μέχρι τα τέλη του 12ου αι. μ.Χ.

Το δεύτερο συγκρότημα χρονολογείται στην περίοδο της αραβικής κυριαρχίας. Από τα αδιατάρακτα στρώματα περισυλλέγησαν περίπου 80 αραβικά νομίσματα, υάλινες σφραγίδες, με αραβικούς χαρακτήρες, και ένας σόλιδος του αυτοκράτορα Λέοντα Στ΄. Πολλά διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη (βάσεις και κορμοί κιόνων, κιονόκρανα κ.λ.π.) ανήκουν στους ρωμαϊκούς χρόνους.

Το 1996, αποκαλύφθηκε, σε οικόπεδο στην οδό Χορτατσών, κτιριακό συγκρότημα λουτρών της β΄ βυζαντινής περιόδου.

Βρέθηκαν ανέπαφα τα ογκώδη μονόλιθα υπόκαυστα τμήματα του δαπέδου, αγωγοί και φρεάτια καθώς και ο πλακόστρωτος χώρος της εξωτερικής αυλής. Η έκταση του λουτρού και το μέγεθος των αγωγών, των φρεατίων και των δεξαμενών υποδηλώνουν ότι και τα λουτρά αυτά ήταν δημόσια.

Το 2008 αποκαλύφθηκε και τρίτο λουτρό, σε οικόπεδο στην οδό Ερωτοκρίτου. Το ορατό τμήμα του συγκροτήματος απαρτίζεται από τρία δωμάτια, δυο δεξαμενές και τον χώρο του praefurnium και σώζεται σε όλο του το ύψος, 6 μ. από τη θεμελίωση. Όπως φαίνεται, συνεχίζεται κάτω από τις νεότερες οικοδομές, νότια και δυτικά. Κάτω από το μαρμάρινο δάπεδο, αποκαλύφθηκαν τα υπόκαυστα.

Το βάθος θεμελίωσης του λουτρού και η λεπτεγχάρακτη κεραμική των αντίστοιχων στρωμάτων προσανατολίζουν σε μια χρονολόγηση στη β΄ βυζαντινή περίοδο (εικ. 18).

18. Ανασκαφή στην οδό Ερωτοκρίτου. Μεσοβυζαντινό λουτρό.

Είναι γνωστή η ύπαρξη πολλών ναών, ναϋδρίων και ευκτήριων, μέσα στην πόλη του Ηρακλείου, τα περισσότερα από τα οποία καταστράφηκαν, με το πέρασμα του χρόνου ή μετά από αυθαίρετες κατεδαφίσεις ή μετά από λανθασμένους αποχαρακτηρισμούς. Κάποια εκκλησιαστικά μνημεία παραμένουν ορατά, κάποια άλλα, όμως, που θεωρούνταν χαμένα, ήλθαν στο φως, μετά από ανασκαφικές έρευνες, σε ιδιωτικά οικόπεδα και σε κοινόχρηστους χώρους.

Το 1960, κάτω από τον ενετικό ναό της Παναγίας του Φόρου (Madonina), τον γνωστό Αραστά (σημ. ξενοδ. El Greco), στην ανασκαφική έρευνα, που πραγματοποιήθηκε, μετά την κατεδάφιση της εκκλησίας, αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια βυζαντινού ναού, που χρονολογήθηκε από τον Σπ. Μαρινάτο, στους αμέσως μετά τον Νικηφόρο Φωκά χρόνους (εικ. 19).

19. Η Παναγία του Φόρου ή Madonnina (Αραστάς), λίγο πριν την κατεδάφιση.

Στην έκθεση της δοκιμαστικής ανασκαφικής έρευνας, που διενήργησε ο τότε Επιμελητής Αρχαιοτήτων Κρήτης κ. Μύρων Μιχαηλίδης, μεταξύ άλλων αναφέρονται τα παρακάτω: *"...Μετά την απελευθέρωση της Κρήτης, ο ναός ανοίχτηκε στο ανατολικό και δυτικό τμήμα και μεταβλήθηκε έτσι το κεντρικό κλίτος σε στοά. Τα πλάγια κλίτη έγιναν καταστήματα με την μετασκευή των τόξων σε πόρτες. Στη βάση ενός από τα διαχωριστικά τόξα του βόρειου κλίτους σώζεται μονόλιθος κίονας, με εγχάρακτη επιγραφή, την οποία δημοσίευσε ο καθηγητής κ. Σπυρ. Μαρινάτος και την ανάγει στο τέλος του 11ου ή αρχές 12ου αιώνα. Ο κίονας αυτός ανήκει σε παλαιότερο ναό, που, όπως αποδείχτηκε από την ανασκαφή, βρισκόταν κάτω από την Παναγία, όπου βρέθηκαν τα θεμέλια του. Η ανασκαφή δεν μπόρεσε να επεκταθεί σε όλη την έκταση του ναού, λόγω των καταστημάτων, με αποτέλεσμα να περιοριστεί στο κεντρικό κλίτος. Από την ανασκαφή προέκυψε ότι κάτω από το δάπεδο του ενετικού ναού υπήρχαν τα θεμέλια του βυζαντινού, που ήταν τρίκλιτη βασιλική διαστάσεων 25 επί 11 μ."*

Η παράδοση αναφέρει την ύπαρξη παλιότερου ναού, κάτω από τον ναό του Αγ. Ματθαίου. Ένας μεγάλος κορμός κίονα υπάρχει και σήμερα, στο προαύλιο του ναού.

Η εγκατάσταση των Βενετών στην Κρήτη το 1210, υπήρξε καθοριστική για τη διαμόρφωση του μεσαιωνικού χαρακτήρα ολόκληρου του νησιού. Η ενετική πρωτεύουσα του νησιού, η Candia, όπως ονόμασαν οι Βενετοί τον Χάνδακα, έγινε η σημαντικότερη βάση της Βενετίας, στην Ανατολική Μεσόγειο, και η βενετική εκδοχή του ονόματός της χρησιμοποιήθηκε συχνά για ολόκληρο το νησί (Isola di Candia ή Regno di Candia). Η πόλη έσφυζε από ζωή και, συνάμα, ασφυκτιούσε όσο πιο πολύ αυξανόταν ο πληθυσμός και αναπτύσσονταν το εμπόριο και η οικονομία. Έτσι, άρχισαν να αναπτύσσονται οι περιοχές έξω από τα μεσαιωνικά τείχη και να επεκτείνονται οι βούργοι, που είχαν ήδη δημιουργηθεί από τους βυζαντινούς χρόνους. Μέσα στα παλιά τείχη, παρέμεινε το διοικητικό κέντρο και οι κυριότερες δραστηριότητες και υπηρεσίες.

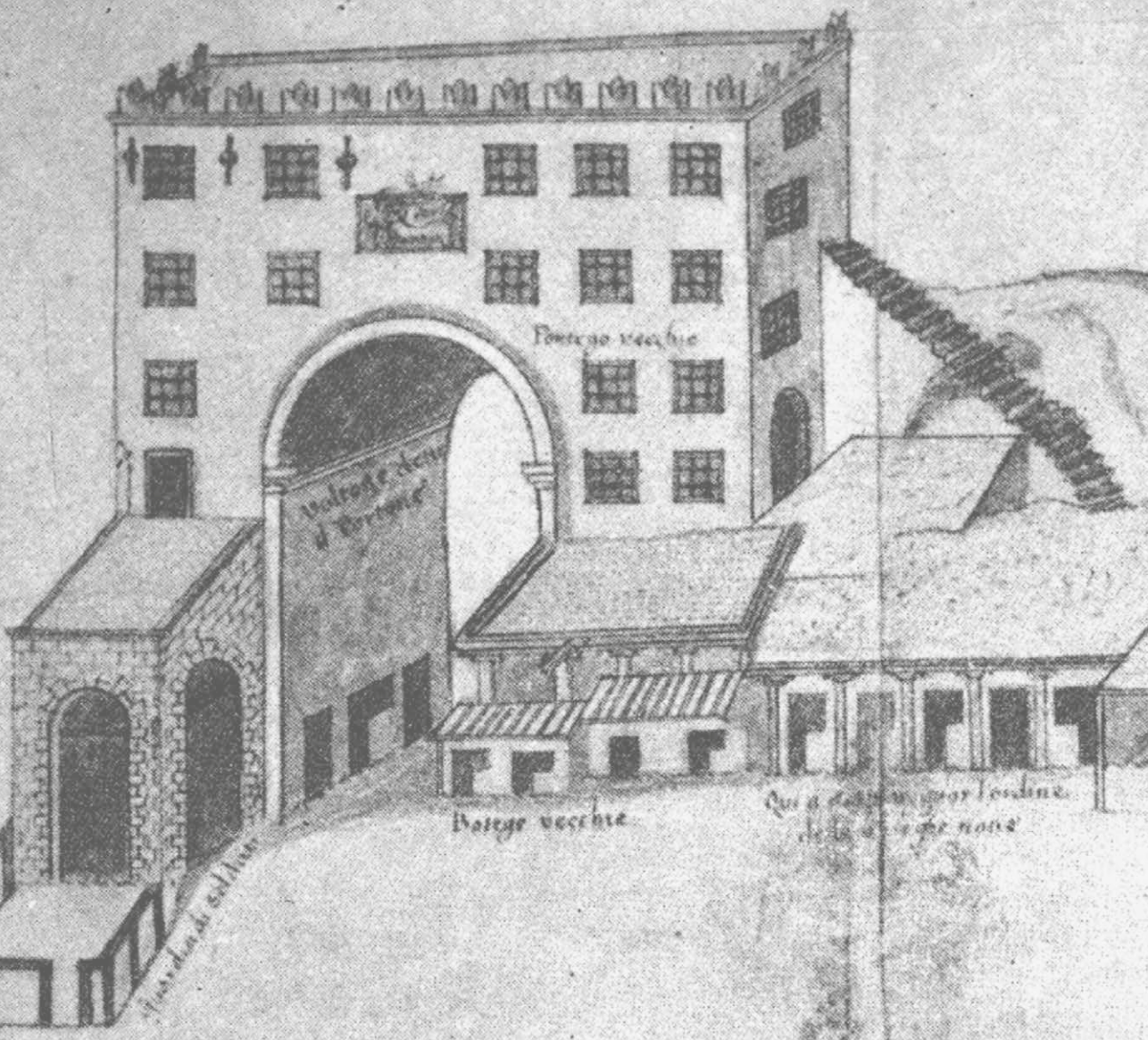
Στο μεταξύ, η δραματική αλλαγή στην αμυντική πρακτική, που επέβαλε η εισαγωγή της πυρίτιδας και η οθωμανική απειλή, μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης, οδήγησαν τους Ενετούς στον επανασχεδιασμό της οχύρωσης του Χάνδακα. Το 1462 άρχισε ο σχεδιασμός του μεγάλου οχυρωματικού περιβόλου, που θα περιέκλειε

την παλιά πόλη και τα προάστια, που στο διάστημα των αιώνων είχαν αναπτυχθεί. Μετά την κατασκευή του νέου οχυρωματικού περιβόλου, το παλαιό τείχος ουσιαστικά αχρηστεύθηκε και χρησιμοποιήθηκε από τους Ενετούς για τις ανάγκες του Δημοσίου.

Συνοψίζοντας όλα τα παραπάνω, διαπιστώνουμε τα παρακάτω:

- Η εποίκηση της πόλης, από τους αρχαϊκούς χρόνους μέχρι σήμερα, είναι συνεχής, όπως αποδεικνύεται από τα ευρήματα στην περιοχή μέσα στην αρχαία οχύρωση.
- Τον 7ο αι. μ.Χ., υπήρχε, σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα, τειχισμένος οικισμός. Κατά τον 8ο αι., αν και σχεδόν όλοι οι παράλιοι οικισμοί είχαν εγκαταλειφθεί από τον φόβο των πειρατικών επιδρομών, φαίνεται ότι το Ηράκλειο εξακολούθησε να κατοικείται. Δείγματα κεραμικής (πήλινο πιάτο, που βρέθηκε στην ανασκαφή του οικοπέδου του Μουσείου, αμφορέας, τροχήλατοι λύχνοι κτλ.), πόρπες αξιωματούχων, που χρονολογούνται στα τέλη του 7ου-αρχές 8ου αι., τεκμηριώνουν τα παραπάνω.
- Πριν από το 1266, τα προάστια έξω από τη βυζαντινή πόλη είχαν αναπτυχθεί, κυρίως, στη νοτιοδυτική παρυφή. Η επέκταση αυτή σχημάτιζε ένα συμβατικό και ελλιπές ημικύκλιο, με την οριζόντια βάση του πάνω στο παλιό κάστρο από τα ΝΔ ως τα ΝΑ του, ενώ είχε επίσης απλωθεί προς Α και Β. Σύμφωνα με το Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηριών του Κοινού (1248-1548), τέσσερις εκκλησίες μέσα στην τειχισμένη πόλη και οκτώ στους βούργους ανήκουν πιθανότατα στη β΄ βυζαντινή περίοδο. Πρόκειται για τους Ναούς Αγ. Τίτου, Αγ. Βαρβάρας, Αγ. Φωτιάς και Αγ. Κων/νου, Ελεούσας, Αγ. Γεωργίου Δωριανού, Μονής Παναγιάς, Αγ. Συμεών, Αγ. Αικατερίνης και Αγ. Γεωργίου Μουγλινού.

  Είναι σχεδόν βέβαιο ότι και άλλες εκκλησίες ανάγονται στους βυζαντινούς χρόνους, αλλά η έρευνα και ταύτισή τους είναι εξαιρετικά δύσκολες είτε γιατί έχουν πια χαθεί τα ίχνη τους είτε γιατί όσες απέμειναν έχουν υποστεί αμέτρητες μεταβολές και επεμβάσεις στην αρχική τους μορφή.
- Η μεσοβυζαντινή κεραμική είναι στην πλειοψηφία της εφυαλωμένα πινάκια και κούπες με εγχάρακτη διακόσμηση. Γενικά η χάραξη είναι λεπτή, με κύρια διακοσμητικά θέματα σπείρες και βλαστόσπειρες, κουφικές διακοσμητικές ταινίες και κεντρικά μετάλλια, με ανθέμια και ρόδακες.
- Είναι εξαιρετική η ποιότητα των μαρμάρινων, γρανιτένιων ή πωρολίθινων αρχιτεκτονικών μελών, που έχουν βρεθεί σε μεγάλο αριθμό, σε δεύτερη χρήση, κυρίως, στις αραβικές κατασκευές αλλά και σε πρώιμες ενετικές, όπως κίονες, επιστύλια, βάθρα κιόνων, θωράκια, κιονόκρανα, επιγραφές κλπ, τα οποία χρησιμοποίησαν οι Άραβες ως οικοδομικό υλικό για τις δικές τους κατασκευές.

Portego vecchio
Portego vecchio

Σάββατο 21.01.2017

Κάστρο, Candia, Kandiye. Τα μνημεία

Ομιλήτριες

Λιάνα Σταρίδα

Αρχαιολόγος, Συγγραφέας

Μάρα Παναγιωτάκη

Ιστορικός, Μ. Α. στην Τουρκολογία

Προλογίζει ο

Μιχάλης Ρωμάνος

Καθηγητής Πολεοδομίας και Οικονομικής Ανάπτυξης
Πανεπιστήμιο Οχάιο, Η.Π.Α.

Μιχάλης Ρωμάνος

Η κοινή γνώμη λέει πως το Ηράκλειο είναι η πόλη του εμπορίου και της ευκαιρίας· μια πόλη όπου ζεις "για να κάνεις λεφτά". Άλλες πόλεις της Κρήτης, όπως το Ρέθυμνο και η Σητεία, είχαν στο παρελθόν μεγαλύτερη φήμη όσον αφορά στα πολιτιστικά και στην κουλτούρα.

Μα όσοι από μας ασχολούνται με την οικονομική ανάπτυξη γνωρίζουν πως στις πόλεις, όπου υπάρχει οικονομική ευμάρεια, εκεί όπου η επιτυχημένη γεωργία, το εμπόριο και η βιομηχανία φέρνουν παραγωγή, πλούτο και οικονομική άνεση, εκεί δημιουργούνται και οι προϋποθέσεις και οι πολλές ευκαιρίες για πολιτιστικές δραστηριότητες, εκεί έλκονται οι άνθρωποι των γραμμάτων, αυτοί που προβάλλουν νέες ιδέες κι αυτοί που έχουν το μεράκι της δημιουργίας.

Δεν είναι λοιπόν σύμπτωση που στη μεγάλη Κάντια μαθήτευσε ο Θεοτοκόπουλος, έγραψε ποίηση ο Κορνάρος, ζωγράφισε ο Δαμασκηνός, μεγάλωσε ο Καζαντζάκης, σύνθεσε τις κοντυλιές του ο Καλογερίδης. Το Ηράκλειο (ποτέ μου δεν μπόρεσα να χωνέψω πως μια πόλη με τόσα και τέτοια ωραία ονόματα στην ιστορία της - Χάνδακας, Μεγάλο Κάστρο - αποφάσισε να αλλάξει όνομα και να ονομαστεί Ηράκλειο) στάθηκε ιδιαίτερα τυχερό να έχει σημαντικούς δημιουργούς αλλά και εξέχοντες ερευνητές της ιστορίας του, των περιπετειών του και του πολιτισμού, που δημιούργησε, στα πάνω από 1200 χρόνια της ζωής του. Αυτοί οι ερευνητές - ο Ξανθουδίδης, ο Σταυρινίδης, ο Σπανάκης, ο Τωμαδάκης, ο Αλεξίου, ο Ψιλάκης, ο Δετοράκης, η Τζομπανάκη, η Σταρίδα και πολλοί άλλοι - αφιέρωσαν τη ζωή τους στην έρευνα, την τεκμηρίωση και την παρουσίαση της ιστορίας της πόλης μας, όχι γιατί ήταν μέλη οργανωμένων ομάδων ερευνητών - μέσα σε ιδρύματα, αφιερωμένα και χρηματοδοτημένα - σε τέτοιες έρευνες και μελέτες αλλά μόνοι, αβοήθητοι, δουλεύοντας σε έργα ζωής, από μεράκι, από αγάπη για την έρευνα αλλά και από αγάπη και αφοσίωση στην πόλη τους.

Σ' αυτή την παράδοση ανήκει και η σημερινή μας παρουσίαση από τις συναδέλφους Λιάνα Σταρίδα και Μάρα Παναγιωτάκη και χαίρομαι, που μου δίνεται η ευκαιρία να σας τις παρουσιάσω.

Η Λιάνα Σταρίδα, αρχαιολόγος του Πανεπιστημίου Αθηνών, υπήρξε ένα σημαντικό στέλεχος της 13ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων από το 1978 ως το 2011. Κατά τη διάρκεια της σταδιοδρομίας της ως αρχαιολόγου, ειδικευμένης στη Βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο, ήταν υπεύθυνη για την ανασκαφή και ανάδειξη της αρχαίας Χερσονήσου και των Παλαιοχριστιανικών Βασιλικών στη Χερσόνησο και στο Πισκοπιανό και έκανε σημαντικές ανασκαφικές εργασίες στο Βυζαντινό και Ενετικό Ηράκλειο. Επίσης διηύθυνε τη στερέωση, αναστήλωση, αποκατάσταση και ανάδειξη:

- Των Ενετικών Τειχών του Ηρακλείου
- Του λιμενικού συγκροτήματος του Κούλε, του Ενετικού λιμανιού και του Ενετικού Ναυστάθμου
- Πληθώρας Βυζαντινών, Μεταβυζαντινών και Ενετικών εκκλησιών και μονών στο Ηράκλειο και στο Λασίθι.

Σημαντική ήταν και η προσφορά της στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης, όπου αντιπροσώπευε το Υπουργείο Πολιτισμού· οργάνωσε εκθέσεις και συνεισέφερε στη δημιουργία του εξαιρετικού προπλάσματος του Ενετικού Χάνδακα.

Η κυρία Σταρίδα έχει και σημαντικό συγγραφικό έργο. Εκτός από τη συμμετοχή της, με ανακοινώσεις, σε μεγάλο αριθμό επιστημονικών συνεδρίων, είναι μέλος της Ερευνητικής ομάδας Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου της Κύπρου, πάνω στις σχέσεις Κρήτης-Κύπρου, στο Μεσαίωνα, και έχει μεγάλο αριθμό δημοσιεύσεων σε επιστημονικά περιοδικά και συγγράμματα.

Τα τελευταία χρόνια, η Λιάνα εργάζεται εντατικά στο πολύτομο έργο της "Υπήρχε μια Πόλη...", που ερευνά, αποτυπώνει και αναλύει τις εκπληκτικές μεταλλαγές αλλά και τις σταθερές, που έχουν χαρακτηρίσει την εξέλιξη του Ηρακλείου, στο πέρασμα των χρόνων. Απ' αυτό το έργο ζωής έχουν ήδη εκδοθεί, με πολύ κόπο και θυσίες, τρεις τόμοι και της εύχομαι να έχει το κουράγιο και τον ενθουσιασμό για να συνεχίσει να μας χαρίζει τα υπέροχα βιβλία αυτής της σειράς, στο κοντινό μέλλον.

Η Μάρα Παναγιωτάκη είναι ιστορικός, με μεταπτυχιακές σπουδές στο Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας. Έχει ειδικευθεί στην αρχειακή έρευνα των εγγράφων της Οθωμανικής περιόδου, ενός χρονικού διαστήματος περίπου 230 χρόνων, που χαρακτηρίζεται από πολύ πλούσιο αρχειακό υλικό, ιδιαίτερα, όσον αφορά στην Κρήτη. Η δυσκολία ανάγνωσης και μετάφρασης των χειρογράφων καλλιγραφικών Τουρκικών εγγράφων, κωδίκων, συμβολαίων και άλλων κειμένων, γραμμένων στην παλιά αραβική γραφή, με τις ιδιοτυπίες της ορθογραφίας, τις παραλείψεις στα κείμενα, την ημιμάθεια και την ανορθογραφία πολλών από τους τοπικούς υπαλλήλους και κατήδες, που ετοίμαζαν αυτά τα έγγραφα και καταχωρούσαν τα δημόσια έγγραφα, κάνουν το χώρο έρευνας της Μάρας επίπονο, όσο και σημαντικό. Αυτά τα έγγραφα, από τα πιο επίσημα φιρμάνια και κώδικες ως τα πιο ασήμαντα συμβόλαια, τίτλους ιδιοκτησίας (χοτζέτια) και συμφωνίες, έχουν τη δυνατότητα να ρίξουν φως σε πολλές άγνωστες πτυχές της ιστορίας μας και της καθημερινής ζωής των ανθρώπων εκείνης της περιόδου.

Στην παράδοση του αείμνηστου Νίκου Σταυρινίδη, που πολλοί από μας, τους πιο παλιούς, είχαμε την εξαιρετική τύχη να γνωρίσουμε και να ακούσουμε τις νουθεσίες και τη σοφία, οι έρευνες της Μάρας κάνουν μια σημαντική προσφορά για την ιστορία του Ηρακλείου. Αυτό αντανακλάται στην έντονη δραστηριότητά της και τη συνεχή συνεργασία της με το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, τη συμμετοχή της στη διοργάνωση διεθνών συνεδρίων και στο συγγραφικό της έργο, δείγμα του οποίου θα μας παρουσιάσει σήμερα.

Η σημερινή ομιλία της κυρίας Παναγιωτάκη και της κυρίας Σταρίδα, με τίτλο *"Κάστρο, Candia, Kandiye. Τα μνημεία"*, αναφέρεται στα χαρακτηριστικά, στη σταθερότητα αλλά και στην εξέλιξη του πολεοδομικού και οικιστικού ιστού της πόλης του Ηρακλείου, στην περίοδο της αραβικής κυριαρχίας, στα 465 χρόνια της ενετικής κατοχής και τα

230 της οθωμανικής, επισημαίνοντας τις επιπτώσεις των κατακτήσεων, των σεισμών, άλλων καταστροφών αλλά και σχεδιασμένων επεμβάσεων, σ' όλη τη διάρκεια της ιστορίας της πόλης, μέχρι και αυτών της χριστιανικής αστικής τάξης του 19ου αιώνα. Παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να ακολουθήσουμε τις συγγραφείς στην περιγραφή της οικιστικής εξέλιξης και ανάπτυξης του Ηρακλείου, της εναλλαγής χρήσεων και αρχιτεκτονικών μετατροπών των σημαντικών δημόσιων και ιδιωτικών κτισμάτων και της μεταμόρφωσης των οικοδομικών και μορφολογικών στοιχείων, που χαρακτήριζαν το Ηράκλειο, στη διάρκεια των 1200 χρόνων της ζωής του.

Σας προσκαλώ λοιπόν να καλωσορίσετε τις σημερινές μας ομιλήτριες.

Κάστρο, candia, Kandiye. Τα μνημεία

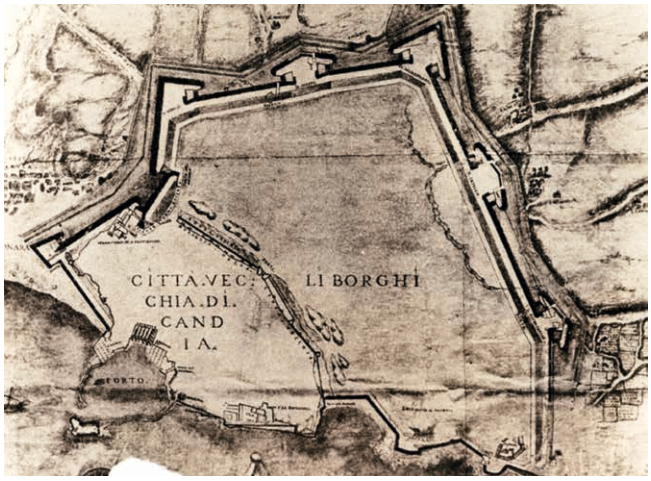
Το διοικητικό κέντρο της πόλης του Ηρακλείου έχει παραμείνει στην ίδια θέση από την περίοδο της αραβικής κυριαρχίας, οπότε και διαμορφώθηκε, με δεδομένα την οχύρωση, το ανάγλυφο της πόλης και το λιμάνι (εικ. 1).

Η ίδια διάρθρωση παρέμεινε και κατά τη β΄ βυζαντινή περίοδο και κατά την πρώιμη Βενετοκρατία.

1. Χάρτης του Χάνδακα. Corner, 16ος αι.

Η επέκταση του Ηρακλείου έξω από τα μεσαιωνικά τείχη και η κατασκευή του μεγάλου ενετικού οχυρωματικού περιβόλου δεν επηρέασε τον εσωτερικό πολεοδομικό ιστό ούτε τις δημόσιες υπηρεσίες και τα δημόσια κτίρια, που παρέμειναν και κατά την οθωμανική περίοδο έως και σήμερα (εικ. 2).

2. Χάρτης του Χάνδακα. Domenico de Rossi di Este, 1567

Γύρω από τις δύο κεντρικές πλατείες, τη σημερινή Πλατεία Ελευθερίου Βενιζέλου και την Πλατεία Καλλεργών αναπτύσσονταν, συγκεντρωμένες, όλες οι υπηρεσίες του Δημοσίου, οι κατοικίες των αρχόντων και οι δημόσιες αποθήκες (εικ. 3).

Θεωρείται πολύ πιθανό, στη θέση του οικοδομικού τετραγώνου (Ο.Τ.) 33, θέση που ορίζει το δουκικό ανάκτορο και οριοθετείται από την οδό Καντανολέων, την Πλατεία Ελευθερίου Βενιζέλου και την Πλατεία Καλλεργών, να υπήρχε η κατοικία του βυζαντινού Κατεπάνω και του άραβα Εμίρη, ενώ μπροστά από αυτό λάμβαναν χώρα όλες οι δραστηριότητες κάθε περιόδου, όπως π.χ. τα σκλαβοπάζαρα, το εμπόριο, οι επίσημες τελετές, οι λιτανείες και οι γιορτές.

3. Απόσπασμα από τον χάρτη του Χάνδακα του Μανέα Κλώντζα. Το διοικητικό κέντρο., 17ος αι.

Ο κεντρικός δρόμος από το λιμάνι προς το εσωτερικό της πόλης θα ήταν, όπως και σήμερα, η οδός Μαρτύρων ή 25ης Αυγούστου, η γνωστή κι ως Ruga Maistra, Βεζίρ Τσαρσί και οδός Πλάνης ή Απάτης (εικ. 4).

4. Απόσπασμα από τον χάρτη του Χάνδακα του Μανέα Κλώντζα. Το διοικητικό κέντρο., 17ος αι.

Οι πηγές, γραπτές και ανασκαφικές, δε μας επιτρέπουν να συνάγουμε ασφαλή συμπεράσματα για τις προ της βενετικής κυριαρχίας ιστορικές περιόδους.

Από την εγκατάσταση των Βενετών, το 1210, οι πληροφορίες για τη διαμόρφωση του διοικητικού κέντρου και τη λειτουργία των δημοσίων υπηρεσιών είναι άφθονες, μέσω των αναφορών, που έστελναν οι Προβλεπτές του Χάνδακα στο Δούκα της Βενετίας.

Γνωρίζουμε, λοιπόν, ότι καταβλήθηκαν προσπάθειες, δοθέντος ότι η Βενετία θεωρούσε αρκετά σημαντική την Κάντια, να δημιουργηθεί μια μικρογραφία της Πλατείας του Αγίου Μάρκου της Βενετίας (εικ. 5). Έτσι απέναντι από το Δουκικό Ανάκτορο υψώθηκε η Βασιλική του Αγίου Μάρκου, η οποία χρησίμευε μόνο για τις στέψεις των Προβλεπτών και για τις επίσημες τελετές. Βορειοανατολικά του Ανακτόρου, υψώθηκε η Λέσχη των Ευγενών και, γύρω από τις δύο κεντρικές πλατείες, τα παλάτια των υψηλών Αξιωματούχων. Στον κεντρικό δρόμο, Ruga Maistra, στεγάστηκαν οι οικονομικοί υπεύθυνοι της Γαληνοτάτης, ενώ ο Βυζαντινός ναός του Αγίου Τίτου μετατράπηκε σε Μητροπολιτικό Ναό των Βενετών. Πίσω ακριβώς χτίστηκε η Λατινική Επισκοπή, στη σημερινή οδό Αγ. Τίτου.

5. Η πλατεία του Αγίου Μάρκου στη Βενετία κατά την γιορτή της Αγίας Δωρεάς

Στις πρώιμες μικρογραφίες του Γεωργίου Κλώντζα (corpus domini και Κονταρομαχίες), διακρίνεται καθαρά η μέχρι τότε αρχιτεκτονική των δημοσίων κτιρίων (εικ. 6). Διαπιστώνουμε ότι η γοτθική αρχιτεκτονική, με τα οξυκόρυφα τόξα και τις λιτές γραμμές, κυριαρχούσε από τον 13ο μέχρι και τον 15ο αι.

Τη μικρή τότε πόλη οριοθετούσαν η μεσαιωνική Πύλη Πορτόνε (κατόπιν Βολτόνε) και η Πύλη του Λιμανιού (κατόπιν του Μώλου). Ανατολικά παρέμενε η βυζαντινή Ωραία Πύλη, στη συμβολή των οδών Δαιδάλου και Ιδομενέως.

Σταδιακά, προς την περίοδο της Αναγέννησης, τα κτίρια αλλάζουν μορφή, γίνονται πιο σύνθετα και εγκαταλείπεται εντελώς ο γοτθικός αρχιτεκτονικός τύπος.

6. Μικρογραφία του Γεωργίου Κλώντζα. 16ος αι. Κονταρομαχίες

Η οικονομική ευμάρεια του Χάνδακα, ιδιαίτερα μετά από την καταστολή της επανάστασης του Αλέξιου Καλλέργη (1303-4), και οι εμπορικές συναλλαγές της Κάντια με τα μεγάλα εμπορικά κέντρα της Μεσογείου οδήγησαν στη συρροή μεγαλεμπόρων και στη χρηματοδότηση έργων από τη Βενετία, όπως παραδίδουν οι γραπτές πηγές (Σπανάκης, Μνημεία Κρητικής Ιστορίας, Άννα Κωνσταντουδάκη, Παναγιωτάκης, Μαλτέζου κλπ) (εικ. 7).

Η περίοδος της λεγόμενης "Κρητικής Αναγέννησης" ξεκίνησε στα μέσα του 15ου αι. και διήρκεσε μέχρι την παράδοση του Χάνδακα στους Οθωμανούς (1699), παρά την 23χρονη πολιορκία. Η βενετσιάνικη αρχιτεκτονική εκφράστηκε κυρίως στα δημόσια κτίρια, στις κεντρικές οδούς και στα αρχοντικά των επιφανών.

7. Διθανάγλυφα αναγεννησιακά θυρώματα: Μέγαρο Ιττάρ και Λατινική Αρχιεπισκοπή

ΔΟΥΚΙΚΟ ΑΝΑΚΤΟΡΟ
Κατοικία του Αγά των Γενιτσάρων

Στη βορειοδυτική πλευρά της κεντρικής πλατείας υπήρχε το δουκικό παλάτι, που καταλάμβανε ολόκληρο οικοδομικό τετράγωνο, μέχρι την Πλατεία Καλλεργών, το σημερινό Ο.Τ. 33 (εικ. 8).

8. Δουκικό Ανάκτορο

Με τις ισόγειες στοές του και τους δύο ορόφους του, δέσποζε στην πλατεία. Η παλαιότερη, αρκετά αφαιρετική απεικόνισή του από τον Buodelmondi το 1429, το εμφανίζει ως λιτό γοτθίζον οικοδόμημα, όπως και τα ανάλογα σύγχρονα ανάκτορα της Ιταλίας. Οι κατά 160 και πλέον μεταγενέστερες απεικονίσεις του από τον Γεώργιο Κλώντζα, που περιέχονται στο Μαρκιανό κώδικα, δείχνουν το κτίριο με περισσότερες λεπτομέρειες, πολλές από τις οποίες μάλλον προστέθηκαν στο διάστημα των χρόνων.

Το ανάκτορο ήταν διώροφο, με μεγάλη βεράντα και μια σειρά από θολωτούς ισόγειους χώρους (εικ. 9). Η κύρια όψη του ανακτόρου, με μεγάλο τοξοειδή πυλώνα και τρίλοβο κεντρικό άνοιγμα με εξώστη (ηλιακό), φαίνεται στην ανατολική πλευρά της πλατείας.

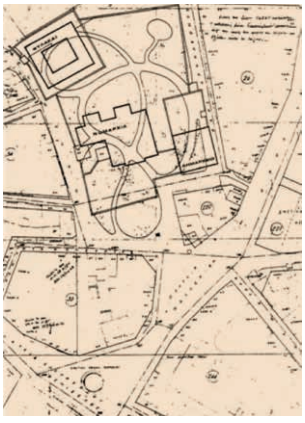
9. Δουκικό Ανάκτορο
Απεικόνιση τρισδιάστατη (Χάνδακας 1640)

Η φωτογραφία, που δημοσιεύεται στο έργο του Gerola Monumenti Veneti nell' Isola di Creta και παρουσιάζει ένα ευρύ οξυκόρυφο τόξο, δείχνει τμήμα της κεντρικής εισόδου του ανακτόρου, που σώζεται, σήμερα, στο εσωτερικό καταστήματος.

ΠΑΛΑΤΙ ΤΟΥ ΑΡΧΙΣΤΡΑΤΗΓΟΥ ΤΩΝ ΕΝΕΤΩΝ
Πόρτα του Πασά-Παλαιά Νομαρχία-Πάρκο Θεοτοκόπουλου

Το Παλάτι του Αρχιστρατήγου (Palazzo del Capitan Generale) βρισκόταν βόρεια του δουκικού ανακτόρου (εικ. 10). Όλες οι πληροφορίες, που διαθέτουμε για το βενετσιάνικο κτίριο, προέρχονται από χάρτες και χαρακτικά της περιόδου της ενετικής κυριαρχίας.

Ωστόσο, σύμφωνα με περιγραφή του Εβλιά Τσελεμπί, που βρισκόταν στο Χάνδακα, κατά την παράδοση της πόλης στους Οθωμανούς το 1669, το κτίριο αυτό που αποτέλεσε, στη συνέχεια, την κατοικία του Κιοπρουλή, ήταν τριώροφο, επιβλητικό και μεγαλοπρεπές οικοδόμημα, που καταλάμβανε μεγάλη έκταση, δέσποζε των άλλων οικοδομημάτων και είχε θέα προς τη θάλασσα (εικ. 11α, β, γ).

10. Απόσπασμα σχεδίου πόλεως όπου φαίνεται το δουκικό ανάκτορο, το παλάτι του αρχιστρατήγου (παλαιά Νομαρχία), η κρήνη Morozini, η Πλατεία Καλλεργών κτλ. (σχέδιο Χρυσούλας Τζομπανάκη)

11α. Μικρογραφία του Κλώντζα όπου παριστάνεται η λιτανεία των Καθολικών στην εορτή του Corporis Domini (Αγ. Δωρεά), στο τμήμα μεταξύ του δουκικού παλατιού και του Αγ. Μάρκου

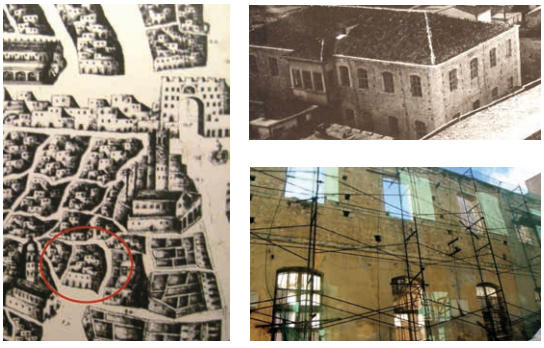
11β. Το παλάτι του Αρχιστρατήγου ως τουρκικό διοικητήριο

11γ. μετά την κατεδάφισή του το 1952

ΠΑΛΑΤΙ ΤΟΥ ΑΡΧΙΝΑΥΑΡΧΟΥ ΤΩΝ ΕΝΕΤΩΝ
Ιεροδιδασκαλείο (Μεντρεσές) - Κλινική - Ερείπιο (Κληροδότημα Τρανταλλίδη)

Το Παλάτι του Αρχιναυάρχου βρισκόταν στη σημερινή οδό Μιλάτου, στη συμβολή της με την οδό Αγίου Τίτου (εικ. 12).

12. Παλάτι Αρχιναυάρχου

LOGGIA

Η Loggia (Λέσχη των Ευγενών) αποτελούσε απαραίτητο δημόσιο οικοδόμημα σε κάθε ενετική πόλη, που δεν έλειπε ούτε από τις αποικίες (εικ. 13). Η Loggia του Χάνδακα, δίπλα στην οπλαποθήκη (Armeria), θεωρείται ένα από τα κομψότερα αρχιτεκτονικά μνημεία της ενετικής περιόδου, δείγμα του παλλαδιανού ρυθμού. Ήταν ο επίσημος χώρος συγκέντρωσης ευγενών και αρχόντων, που συζητούσαν για οικονομικά, εμπορικά, πολιτικά θέματα ή περνούσαν εκεί τον ελεύθερο χρόνο τους.

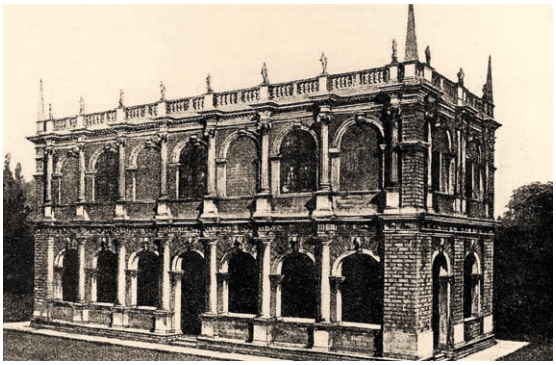

13. Η Loggia του Χάνδακα

Κτίστηκε περίπου το 1628 από το γενικό προβλεπτή Φραγκίσκο Μοροζίνι (εικ. 14). Πρόκειται για ορθογώνιο διώροφο κτίσμα, με κίονες δωρικού ρυθμού, στο ισόγειο, και ιωνικού ρυθμού, στον όροφο. Στις γωνίες, υπήρχαν τετράγωνες παραστάδες. Το μεταξύ των κιόνων τμήμα, στο ισόγειο, είχε χαμηλό θωράκιο, ενώ το μεσαίο ήταν ανοικτό και αποτελούσε την κυρία είσοδο, που ήταν επί της οδού 25ης Αυγούστου.

Στο επάνω μέρος του ισογείου υπήρχε διάζωμα, που αποτελούνταν από τρίγλυφα και μετώπες, στις οποίες εικονίζονταν ανάγλυφα, με διάφορες παραστάσεις, όπως ο λέοντας του Αγ. Μάρκου, τρόπαια, πανοπλίες και άλλα.

Το αντίστοιχο διάζωμα του ορόφου στήριζε κορωνίδα δρύφακτο, με αγάλματα.

14. Η Loggia του Χάνδακα

Στρατώνες του Αγ. Γεωργίου - Κισλάδες - Νομαρχία (Περιφέρεια) - Δικαστήρια - Ειρηνοδικείο - Πρώην Λέσχη Αξιωματικών - Πρώην Τουριστική Αστυνομία

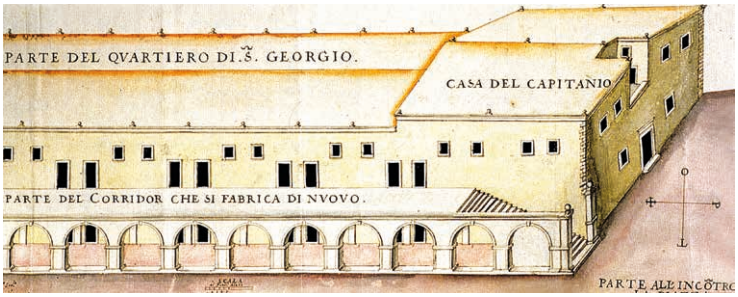
Η πρώτη σκέψη για τη δημιουργία μεγάλων στρατώνων στην πόλη του Χάνδακα γίνεται για πρώτη φορά το 1565 από το γενικό στρατιωτικό διοικητή Τζώρτζη, ο οποίος, από κοινού με τον τότε δούκα, ανέθεσε το έργο στο G. Savorgnan, το 1566 (εικ. 15α, β, γ).

Το κτίσμα, που ονομάστηκε στρατώνας του Αγίου Γεωργίου από το όνομα της πύλης

του φρουρίου, άρχιζε νοτιοανατολικά από την πύλη Voltone και κατέληγε στην Piazza d'Armi ή Campo Marzio. Ήταν επίμηκες και είχε αρχικά μια σειρά 150 δωματίων και δυνατότητα στέγασης 700 στρατιωτών.

Στο κτίσμα πρέπει να έγιναν προσθήκες προ του 1625, όταν ήλθε στο Χάνδακα ως γενικός προβλεπτής ο Φραγκίσκος Μοροζίνι, ο οποίος επισκέφθηκε το στρατώνα και σε έγγραφό του αναφέρει: "...έχει ένα διάδρομο από τη βόρεια πλευρά, μήκους 150 βημάτων, με εκατό δωμάτια σε κάθε όροφο, σύνολο 200. Ο διάδρομος είναι φτιαγμένος με ξύλα, πάνω σε παραστάδες πέτρινες, στεγασμένος με ταράτσα, όπως συνηθίζεται στον τόπο, αλλά σάπισαν τα ξύλα και μεγάλο μέρος έχει πέσει κάτω, παρ' όλο που κατασκευάστηκαν πριν από 40 χρόνια". Ο Μοροζίνι ανοικοδόμησε, όπως φαίνεται, το διάδρομο και τον στέγασε με θόλο.

Κατά την άλωση της πόλης, οι στρατώνες υπέστησαν μεγάλες φθορές από πυρκαγιά, ανακαινίσθηκαν και λειτούργησαν ως στρατώνες των Οθωμανών έως και το 1856.

15α. Σχέδιο του μηχανικού Basilicata υπό κλίμακα των στρατώνων του Αγίου Γεωργίου όπως είχαν διαμορφωθεί κατά τον 16ο αι.

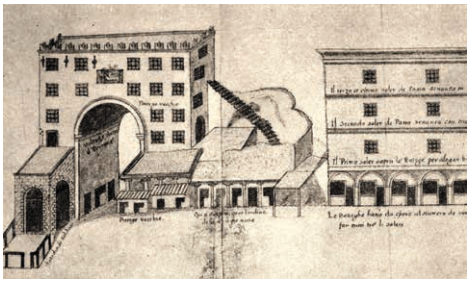
15β. Οι στρατώνες όπως ανακατασκευάστηκαν μετά τον σεισμό του 1856

15γ. Οι στρατώνες ως Γυμνάσιο κατά την περίοδο της Αυτονομίας

Πύλη Voltone - Φόντακο (σιταποθήκες) - Αποθήκες - Δικηγορικά Γραφεία - Μπογάτσες - Αστυνομία - Καταστήματα οδ. Χάνδακος με συμβολή Μιχ. Καλογήρου

Η πύλη Voltone, που κατασκευάστηκε στα μέσα του 16ου αι., είχε μνημειακή μορφή και αποτελείτο από ισόγειο και τρεις ορόφους (εικ. 16, 17). Στο ισόγειο υπήρχαν διαμορφωμένοι χώροι κατάλληλοι για καταστήματα και τη στέγαση της φρουράς, ενώ στους ορόφους υπήρχαν αποθηκευτικοί χώροι και μια φυλακή.

16. Η πύλη Voltone

17. Η μνημειώδης πύλη Voltone

Από τη β΄ βυζαντινή περίοδο (961 - 1204) είχε χτιστεί η κεντρική πύλη του τείχους, που οδηγούσε στα, ήδη από τότε, διαμορφούμενα προάστια και την ύπαιθρο. Λίγο νοτιότερα απ' αυτήν, οι Βενετοί, στα μέσα του 15ου αι., κατασκεύασαν την πύλη Portone ή Porta Civitatis ή Porta Maestra. Στα μέσα του 16ου αι., ο νέος γιγαντιαίος οχυρωματικός περίβολος του Χάνδακα καθιστούσε ανενεργή την πύλη αυτή για την άμυνα της πόλης. Έτσι, στα 1533, η Κύρια Πύλη ή Portone κατεδαφίστηκε και στη θέση της χτίστηκε η μνημειώδης πύλη Voltone. Η πύλη απέκτησε επιβλητική μορφή, με 4 ορόφους, καταστήματα και δύο μεγάλους πύργους εκατέρωθεν αυτής: τον αριστερό και τον δεξιό Εξώπυργο. Γκρεμίστηκε κατά το σεισμό του 1856 και δεν κτίστηκε ποτέ ξανά. ίχνη της βρέθηκαν το 1992, κατά τις εργασίες κατασκευής κεντρικού αποχετευτικού αγωγού. Τη δεκαετία του 1930, κατεδαφίστηκε ο ανατολικός πύργος, προκειμένου να κατασκευαστεί στη θέση του το κτίριο της Βικελαίας Βιβλιοθήκης.
Ο δεξιός (δυτικός) πύργος μαζί με τις φυλακές και μέρος του συγκροτήματος των σιταποθηκών κατεδαφίστηκαν το 1961 και στη θέση τους βρίσκεται σήμερα το Οικοδομικό Τετράγωνο 50 (Ο.Τ. 50) (εικ. 18α, β).

Δυτικά της πύλης και με κατεύθυνση προς τα βορειοδυτικά αναπτυσσόταν το μεγάλο συγκρότημα των σιταποθηκών (Fondaco), που επεκτεινόταν κατά μήκος της παλιάς οχύρωσης. Ακριβώς πλάι στην πύλη, είχαν κτιστεί επτά θόλοι, ανεξάρτητοι από το συνεχόμενο συγκρότημα των κρατικών σιταποθηκών, οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν και επί Ενετών και επί Οθωμανών ως φυλακές για τους οφειλέτες του Δημοσίου.

18α. Το συγκρότημα των σιταποθηκών (Fondaco)

18β. Η Πύλη Voltone και το συγκρότημα των σιταποθηκών. Απεικόνιση τρισδιάστατη (Χάνδακας 1640)

Σύμφωνα με το Στ. Σπανάκη, ("Μνημεία Κρητικής Ιστορίας", τομ. 3, σελ. 60 <σημ. 1>), ο Φούντικος ήταν τριώροφος και χτισμένος πάνω στο ισόπεδο του μεσαιωνικού τείχους. Ξεκινούσε δυτικά από τους 7 θόλους της Voltone και έφτανε ως ενιαίο συγκρότημα, μέχρι τη συμβολή της οδού Χάνδακος με τις οδούς Κυδωνίας και Καλογήρου.

19. Η Candia πολιορκούμενη. Χάρτης του Marco Boschini, 1648-1650

Μετά από την παράδοση του Χάνδακα και την εγκατάσταση των Οθωμανών, ο πολεοδομικός ιστός της πόλης παρέμεινε σταθερός (εικ. 19). Το χαρακτηριστικό στοιχείο των οθωμανικών πόλεων, σε επίπεδο οργάνωσης, λειτουργίας και κατασκευής, ήταν ο συνδυασμός των κοσμικών και των θρησκευτικών λειτουργιών στον ίδιο χώρο του πολεοδομικού κέντρου. Ο Χάνδακας, που ονομαζόταν πια Kandiye, αν και μετά από 450 χρόνια βενετικής κατοχής είχε ήδη διαμορφωμένα οικοδομικά και μορφολογικά στοιχεία, δεν ξέφυγε από τον κανόνα των οθωμανικών πόλεων: στο διοικητικό κέντρο βρίσκονταν τα σημαντικότερα κτίσματα.

20. Χάρτης του πολιορκούμενου Χάνδακα, 1647

Οι Οθωμανοί, όπως συνήθιζαν, προσάρμοσαν τα βενετσιάνικα κτίρια, δημόσια και ιδιωτικά, στις δικές τους ανάγκες, με βάση τη θρησκεία και τις ιδιαίτερες δομές της κοινωνικής τους διάρθρωσης, χωρίς να θίγεται ουσιαστικά η δομή και η τυπολογία των αρχικών κτισμάτων (εικ. 20).

Όπως είναι γνωστό, οι μεγάλοι ναοί μετασχηματίστηκαν σε τζαμιά, μεστζίτια ή και χαμάμ. Τα δημόσια κτίρια στέγασαν οθωμανούς αξιωματούχους και οθωμανικές υπηρεσίες ή αγοράστηκαν από ιδιώτες πλούσιους Τούρκους και μετατράπηκαν σε κονάκια.

Τα ιδιωτικά σπίτια χρησιμοποιήθηκαν εκ νέου με την προσθήκη υψηλού περιβόλου και καγκελοφράκτων παραθυριών και με μετατροπές, για να αποκτήσουν χώρους διαβίωσης γυναικών (haremlik) ή ανδρών (selamlik), λουτρό, χώρους υποδοχής κλπ.

Περίπου ενάμισι αιώνα, μετά από την πτώση του Χάνδακα, το χριστιανικό στοιχείο συμμετέχει πλέον ενεργά στην οικονομική ζωή, με δυναμισμό και διεθνή δραστηριότητα, συναποτελώντας με το τουρκικό την ανερχόμενη αστική τάξη.

Αν και συνεχίζονταν οι εμπορικές συναλλαγές με την Ευρώπη, η Κρήτη πλέον δέχεται επιρροές και από τα αστικά κέντρα της Μικράς Ασίας και των Βαλκανίων, Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη και Θεσσαλονίκη, που, σαφώς, επηρεάζουν την οικιστική της ανάπτυξη, στην οποία συμμετέχει ενεργά πια και ο ντόπιος πληθυσμός. Οι επιμελημένες αστικές κατοικίες της περιόδου, με τις βοηθητικές τους εγκαταστάσεις (αποθήκες, κρήνες, στάβλοι κλπ), προβάλλουν, ακριβώς, αυτήν την οικονομική ευμάρεια, αλλά, ταυτόχρονα, παρέχουν και ασφάλεια από κάθε κίνδυνο στους ιδιοκτήτες τους. Τα κονάκια, είτε ως κέντρα εξουσίας και κατοικίες εντός πόλεως είτε ως οχυρά πυργόσπιτα στην ύπαιθρο, αποτελούν την επικρατέστερη μορφή κατοικίας.

Αναπτύσσεται, λοιπόν, μια νέα αρχιτεκτονική, επηρεασμένη από τη βενετική και την τοπική οικοδομία, αναμειγμένη με βαλκανικά στοιχεία (εικ. 21).

Η πόλη είχε ήδη μετονομαστεί σε "Ηράκλειο" από το 1822, με την εθνοσυνέλευση στους Αρμένους Ρεθύμνου και, παρά τη μεταφορά της πρωτεύουσας του εγιαλετίου στα Χανιά, το 1851, για λόγους στρατιωτικούς, κάθε άλλο παρά παρακμάζει.

Η εικόνα της πόλης μέσα στα τείχη άλλαξε δραματικά με το σεισμό του 1856, όταν τα κτίρια κατέρρευσαν σχεδόν στο σύνολό τους. Οι Οθωμανοί έπρεπε να ξαναχτίσουν την πόλη κι ο σεισμός εξυπηρέτησε στο να επιβάλουν την οικοδομική πρακτική της βαλκανικής αρχιτεκτονικής, με βάση τον Αυτοκρατορικό Οργανισμό, ώστε και το Ηράκλειο να μοιάσει πια με άλλη μια μικρή βαλκανική τουρκόπολη (εικ. 22). Ο Μανόλης Δερμιτζάκης χαρακτηρίζει το Ηράκλειο "τουρκόπολη κι αρχόντισσα χανούμ".

21. Βαλκανική αρχιτεκτονική

22. Η οδός Αγίου Μηνά με βαλκανικά. Δεκαετία 1950

ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Κύρια χαρακτηριστικά της ήταν τα λιθόκτιστα ισόγεια, ενώ στα ανώγεια επικράτησε η αντισεισμική κατασκευή, με τη μέθοδο του μπαγδατί (ξύλινοι δοκοί, τοποθετημένοι στη σειρά και ενδιάμεσα ξύλινες προσθήκες σε χιαστί διάταξη (εικ. 23). Τα κενά μεταξύ αυτών γεμίζονταν με αργούς, ανεπεξέργαστους λίθους με λάσπη), καθώς και οι ξυλόπηκτες κατασκευές με τα σαχνισιά και τα φουρούσια, η ποιότητα των οποίων υποδήλωνε την οικονομική κατάσταση του ιδιοκτήτη τους.

Η ιστορική συγκυρία παρ' όλα αυτά, κατά την ίδια περίοδο, παίζει ένα αξιοπρόσεκτο παιχνίδι: τα προνόμια, που παραχωρούνται στους χριστιανούς, στο β΄μισό του 19ου αι. (Hatt-i Humayun, 1856, ο Οργανικός Νόμος του 1868, η σύμβαση της Χαλέπας, το 1878, και το Νέο Πολίτευμα του 1895) δίνουν στην ανερχόμενη αστική τάξη των χριστιανών την οικονομική δυνατότητα να εκφράσει την ελληνικότητα και την κοινωνική της καταξίωση, που αποτυπώνεται στον τόπο κατοικίας της.

Εδώ βρίσκεται και το αξιοπρόσεκτο: την εποχή που το Ηράκλειο χτίζεται εκ νέου, με βάση τη βαλκανική αρχιτεκτονική, η αστική χριστιανική τάξη, ακμαία και φορτισμένη με εθνικό περιεχόμενο, επιβάλλει, έστω και σε μεμονωμένες περιπτώσεις, αρχικά, τα ρεύματα του κλασικισμού από την Ευρώπη, καθώς δεν είναι αποκομμένη από τη σύγχρονη πραγματικότητα (εικ. 24, 25).

23. Βαλκανικό κτίριο στην περιοχή του Αγίου Μηνά. Διακρίνεται το "μπαγδατί" πίσω από τά κατεστραμμένα επιχρίσματα

24. Οικία Διαλυνά. Συμβολή των οδών Αγίου Τίτου & Ιδομενέως

25. Κονάκι Μιρτζά Εφένδη (Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή. Οδός Αλμπέρ)

Στο ελληνικό κράτος, ελεύθερο κι ανεξάρτητο από το 1830, η κλασικιστική αρχιτεκτονική είχε ήδη διαδοθεί, με βασικές αρχές τη στροφή προς την ελληνική αρχαιότητα, τη μνημειακότητα, την αρμονία στη σύνθεση και την ισορροπία. Η δήλωση της εθνικής ταυτότητας, ειδικά στην υπόδουλη ακόμα Κρήτη, ήταν στάση, που ενισχυόταν άλλωστε και από το ίδιο το ελληνικό κράτος. Στο Ηράκλειο, με κάποιες δεκαετίες καθυστέρησης, έφτασε πια μόνο ως Νεοκλασικισμός.

Σταδιακά, οι συνοικίες διαμορφώθηκαν πλέον οικονομικά και ταξικά (εικ. 26). Οι πλούσιες συνοικίες, όπου κατοικούσαν οι Έλληνες και όσοι Τούρκοι-τουρκοκρητικοί είχαν απομείνει, πριν την οριστική απομάκρυνσή τους από το νησί, βρίσκονταν στην ανατολική και βορειοανατολική πλευρά της πόλης καθώς και στο παράκτιο μέτωπο, μεταξύ του κόλπου Δερματά και του λιμανιού.
Η κατασκευή μεγαλόπρεπων μεγάρων αναβάθμισε αυτές τις περιοχές.

Παράλληλα, το τουρκικό κράτος θέλησε να εμφανίσει ότι και αυτό "εκσυγχρονίζεται" και καλεί ξένους αρχιτέκτονες, ενώ υιοθετεί κλασικιστικές επιλογές στην κατασκευή των νέων δημοσίων κτιρίων· το ρεύμα του εκλεκτικισμού, που είχε αρχίσει ήδη να εμφανίζεται από το σεισμό του 1856 (εικ. 27).

Τελικά, η Αυτονομία του νησιού επετεύχθη με την παρέμβαση και την υψηλή προστασία των Μ. Δυνάμεων, το 1898, και με διοικητή τον Ύπατο Αρμοστή, Πρίγκιπα Γεώργιο. Για πρώτη φορά, θεσπίστηκαν μέτρα και εκτελέστηκαν έργα υποδομής υπό τη διοίκηση της Κρητικής Πολιτείας, ενώ, παράλληλα, ξεκίνησε ο αγώνας για την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα.

26. Η οδός 25ης Αυγούστου, τα σκαλάκια προς το λιμάνι και τα εκλεκτικιστικά & νεοκλασικά κτίρια

27. Κτίριο ΕΦΚΑΦΙ. Οδός Έβανς

Μέσα σε αυτό το κλίμα, το Ηράκλειο άρχισε πάλι να αλλάζει όψη (εικ. 28). Αν και η περίοδος 1900-1922 θα μπορούσε να χαρακτηριστεί, σε διεθνές επίπεδο, ως μια μεταβατική περίοδος, που συνδυάζει τον πολιτισμό του 19ου αι. με την αναζήτηση νέων μοντέρνων μορφών έκφρασης, στις πρόσφατα προσαρτημένες περιοχές της Ελλάδας τα πράγματα καθυστερούν. Η τάση "ευθυγράμμισης" της αστικής αρχιτεκτονικής του Ηρακλείου με την Αθήνα εξελίσσεται σε "συμπόρευση". Η νεοκλασική αρχιτεκτονική θεωρείται σχεδόν "εθνική" και ο εκλεκτικισμός συνεχίζει την πορεία του. Η σχέση της Κρήτης με την ελεύθερη Ελλάδα, η παρουσία των Μ. Δυνάμεων στο νησί και ειδικά των

Άγγλων στο Ηράκλειο έδρασαν καταλυτικά στις αντιλήψεις της εποχής: το ζητούμενο ήταν να εκλείψει καθετί που θύμιζε την οθωμανική περίοδο και να υπάρξει μια νέα πόλη, με διεύρυνση του δημόσιου χώρου της, με ευρύχωρους δρόμους και με πλατείες (εικ. 29).

Η διάταξη του πολεοδομικού ιστού της πόλης μέσα στα τείχη, με τα στενά δρομάκια και τις μικρές πλατείες, και η μορφολογία των κτιρίων της βαλκανικής αρχιτεκτονικής θεωρήθηκαν στοιχεία, που έπρεπε να εξαφανιστούν. Έτσι, η απόφαση να μεταβληθεί η "Τουρκόπολη" σε πόλη σύγχρονων ευρωπαϊκών προδιαγραφών κυριάρχησε στους σχεδιασμούς των αρχιτεκτόνων της εποχής.

28. Οικία Βλάσση. Οδός Ζωγράφου

29. Οικία Λιτσαρδάκη. Οδός Αγίου Μηνά

Παράλληλα, ψηφίστηκαν νέοι Νόμοι και Διατάγματα και πάρθηκαν Αποφάσεις, που καθόρισαν την εξέλιξη όλου του νησιού (εικ. 30). Ο Νόμος 332/1901 καθόριζε τις βασικές αρχές, για να οργανώνονται και να αναπτύσσονται οι πόλεις και ο νόμος 395/1901, με τίτλο "Περί του σχεδίου της πόλεως του Ηρακλείου", αποτέλεσε την πρώτη προσπάθεια για εφαρμογή ρυμοτομικού σχεδίου.

30. Σχέδιο πόλεως Ηρακλείου 1901

Οι σημαντικότερες καταστροφικές παρεμβάσεις αποφασίστηκαν από τις επίσημες αρχές της Κρητικής Πολιτείας και το Δήμο Ηρακλείου και απέρρεαν τόσο από τις νέες ανάγκες, που έφερνε μαζί της η "νέα εποχή", όσο και από την άγνοια της ιστορικής συνέχειας του τόπου μας.

Ωστόσο, δίπλα στα οθωμανικά κτίσματα συνέχιζαν να υψώνονται κτίρια νεοκλασικισμού (εικ. 31). Οι αρχιτέκτονες Κωνσταντίνος Τσαντηράκης και Δημήτρης Κυριακός - κατά διαστήματα και αρχιτέκτονες του Δήμου- σχεδίασαν κάποια από αυτά τα μεγαλόπρεπα κτίρια (εικ.32, 33): τα δύο αντικριστά κτίρια στη γωνία Επιμενίδου και 25ης Αυγούστου, το κτίριο Κοθρή – Διοπυράκη, σήμερα ιδιοκτησία του Υπουργείου Πολιτισμού, την τότε Τράπεζα Κρήτης, το σημερινό κτίριο των

Μινωικών γραμμών, το κτίριο του μουσουλμανικού ιδρύματος, με τα οθωμανικά μορφολογικά στοιχεία, το μετέπειτα ξενοδοχείο Φλορίντα, το Τηλεγραφείο στη γωνία των οδών 25ης Αυγούστου και Κορωναίου και δύο ακόμα κτίρια, που δεν υπάρχουν πια, το ξενοδοχείο "Παλλάς" στη θέση της πρώην Εθνικής Τράπεζας (σημερινό Hondos center) και το ξενοδοχείο "Μίνως" στο τέλος της οδού 25ης Αυγούστου, πάνω απ' τα σκαλάκια του λιμανιού (εικ. 34α, β).

Οι εκτεταμένες επεμβάσεις στα τείχη και στο λιμάνι αλλοίωσαν την αρχική τους μορφή και οι διαμορφώσεις του εσωτερικού της πόλης κατέστρεψαν το λιμάνι ή το άλλαξαν δραματικά.

Σημαντικά δημόσια κτίρια από την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας, που είχαν καταρρεύσει από το σεισμό του 1856, ξαναχτίστηκαν, με νέα μορφολογία και, στην πλειοψηφία τους, χρησιμοποιούνται ως σήμερα.

31. Νεοκλασική αρχιτεκτονική

32. Οικία Κοθρή-Λιοπυράκη

33. Οικία Κοθρή-Λιοπυράκη. Συμβολή οδών 25ης Αυγούστου & Επιμενίδου

34α. Οδός 25ης Αυγούστου

34β. Ξενοδοχείο Florida

Το Δουκικό Ανάκτορο στέγασε τον αρχηγό του σώματος των Γενιτσάρων και σε τούρκικη καταγραφή του 1670 μαθαίνουμε ότι παραμένει διώροφο (εικ. 35α, β, γ). Το 1763 ο Αχμέτ Κιαμήλ Πασάς έκτισε 16 μαγαζάκια (παράγκες), στη νοτιοανατολική του πλευρά (Πλ. Ελευθ. Βενιζέλου και Πλ. Καλλεργών), με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί επέκταση πλάτους από 2,5 έως 6 μέτρων. Στη συνέχεια, έγιναν βακουφικά, αφιερωμένα δηλαδή στο τέμενος της περιοχής, τη βασιλική του Αγίου Μάρκου (μετατράπηκε σε τέμενος, το Δεφτεντάρ τζαμισί).

Είναι άγνωστο πότε ερειπώθηκε και εγκαταλείφθηκε (εικ. 36).
Το 1815 ήταν ήδη ερείπιο, όπως αναφέρει ο Πρακτικίδης στη "Χωρογραφία" του. Η καταστροφή του επήλθε με το σεισμό του 1856.

Σήμερα διατηρούνται τέσσερις ισόγειοι θολωτοί χώροι ως εμπορικά καταστήματα, η κεντρική είσοδος, στο εσωτερικό καταστήματος, και αποσπασματικές τοιχοποιίες. Όλο το δυτικό τμήμα βομβαρδίστηκε και εξαφανίστηκε κατά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

35α, β. Κατοικία του Αγά των γενιτσάρων (δουκικό ανάκτορο)

35γ. Φωτογραφία Gerola, στο έργο του Mon. Ven., Τόμος III

36. Κατοικία του Αγά των γενιτσάρων (δουκικό ανάκτορο)
Φωτογραφία G. Gerola
Η πλατεία Καλλεργών με την κρήνη του Νουμάν πασά στις αρχές του 20ού αι.

Palazzo Αρχιστρατήγου

Το μεγαλύτερο μέρος του καταστράφηκε στο σεισμό του 1856 και ξαναχτίστηκε ως τριώροφο οικοδόμημα επί Τουρκοκρατίας (εικ. 37, 38). Χρησιμοποιήθηκε ως κατοικία των Πασάδων, ως Νομαρχία και, μετά την αποχώρηση των Τούρκων, ένα τμήμα του στέγασε το Δημαρχείο της πόλης. Στη βορειοδυτική πλευρά του, υπήρχαν οι φυλακές. Μετά την εγκατάσταση των υπηρεσιών αυτών στη νέα Νομαρχία και στο νέο Δημαρχείο και την κατάργηση των φυλακών, εγκαταλείφθηκε ερειπωμένο. Κατεδαφίστηκε τη δεκαετία του 1950, μετά από απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου. Στη θέση του διαμορφώθηκε το πάρκο Θεοτοκόπουλου.

37. Πόρτα του Πασά (παλάτι του αρχιστρατήγου - παλαιά Νομαρχία

38. Πόρτα του Πασά (παλάτι του αρχιστρατήγου - παλαιά Νομαρχία). Μετά την κατεδάφιση, 1952

Palazzo dell Capitan Grande/ Παλάτι του Αρχιναυάρχου

Καταστράφηκε με το σεισμό του 1856 και στη θέση του έχτισαν οι Τούρκοι μεντρεσέ (οθωμανικό ιεροδιδασκαλείο) (εικ. 39). Το κτίριο πουλήθηκε ως ανταλλάξιμο και ένα τμήμα του μετατράπηκε σε κλινική, η οποία βρισκόταν σε λειτουργία μέχρι πριν λίγα χρόνια. Το υπόλοιπο κτίριο σώζεται σήμερα ερειπωμένο και ανήκει στο Νοσοκομείο Ρεθύμνου ως κληροδότημα του ιδιοκτήτη του, ιατρού Τρανταλλίδη (συμβολή οδών Μιλάτου και Αγ. Τίτου).

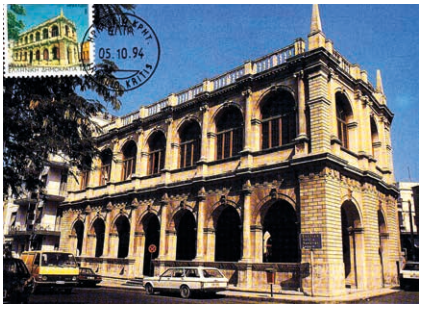

39. Οθωμανικό Ιεροδιδασκαλείο (Παλάτι Αρχιναυάρχου). Συμβολή οδών Αγίου Τίτου & Μιλάτου

Η **Loggia** μετατράπηκε σε έδρα του ανώτατου οικονομικού υπαλλήλου και του Γραμματικού της Πόρτας, που ήταν χριστιανός υπάλληλος, υπεύθυνος για τη διεκπεραίωση υποθέσεων μεταξύ των χριστιανών και της τουρκικής αρχής (εικ. 40). Το 1904, θεωρήθηκε ετοιμόρροπη, κατεδαφίστηκε ο α΄ όροφος και τον αμέσως επόμενο χρόνο στεγάστηκε το Δημαρχείο, στον παρακείμενο χώρο της Οπλαποθήκης (εικ. 41). Δέκα χρόνια μετά, ξεκίνησε η ανακατασκευή της, με βάση τα σχέδια του Maximiliano Ongaro, εφόρου των καλλιτεχνικών μνημείων της Βενετίας. Το έργο της ανακατασκευής της, με πολλά διαλείμματα (δύο παγκόσμιοι πόλεμοι, κλπ), ολοκληρώθηκε το 1988. Σήμερα, στεγάζει το Δημαρχείο Ηρακλείου.

40. Η Loggia του Χάνδακα

41. Η Loggia & η Armeria του Χάνδακα

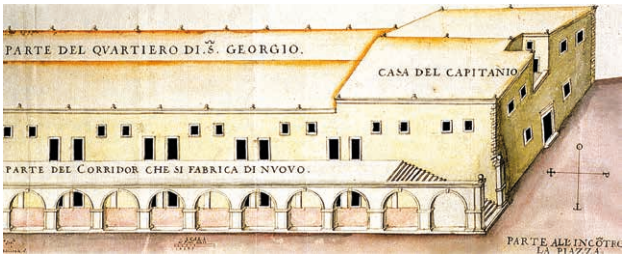
Στρατώνες Αγίου Γεωργίου

Μετά την καταστροφή των παλαιών βενετικών στρατώνων, το 1856, επί Μουσταφά πασά, αποφασίσθηκε η κατασκευή νέων (εικ. 42).

Το 1883 μπήκαν τα θεμέλια του μεγάλου τουρκικού στρατώνα/ κισλά (βλ. Μ. Παρλαμά, ο.π. σελ. 293-350) σε σχέδια του πρακτικού Ηπειρώτη αρχιτέκτονα Αθανάσιου Μούση, στον οποίο οφείλονται οι σχεδιασμοί και άλλων λαμπρών κτισμάτων, όπως ο Άγιος Μηνάς και ο Άγιος Τίτος (βλ. Χρ. Τζομπανάκη, Το Ηράκλειο εντός των τειχών, Τ.Ε.Ε., Ηράκλειο, 2000, σελ. 164). Το νέο κτίριο ήταν και αυτό συνεχές και ξυλόστεγο.

Στην κεντρική είσοδο των νέων στρατώνων, τη σημερινή είσοδο των Δικαστηρίων, εντοιχίστηκε το καλλιμάρμαρο ανάγλυφο θύρωμα της κεντρικής πύλης της Μονής του Αγίου Φραγκίσκου. Στο στρατώνα φιλοξενούνταν τέσσερα τάγματα Γενιτσάρων, 23 οτζάκια εντοπίων (Γερλίδων), άλλα σώματα της τουρκικής φρουράς και οι πυροβολητές.

Κατά την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας, ο στρατώνας φιλοξένησε, για μικρό διάστημα, τα αγγλικά στρατεύματα και την αγγλική διοίκηση και στη συνέχεια, το 1921, το "Γυμνάσιον Ηρακλείου". Στα τέλη της δεκαετίας του 1920, με σχέδια του αρχιτέκτονα Δημήτρη Κυριακού, το αρχικά ενιαίο κτίσμα χωρίστηκε σε τρία μέρη και ανάμεσά τους δημιουργήθηκαν υπαίθριες διαβάσεις. Τα ξύλινα πατώματα και η ξύλινη στέγη αντικαταστάθηκαν από οπλισμένο σκυρόδεμα και οι όψεις διαφοροποιήθηκαν.

42. Κισλάδες (στρατώνες του Αγίου Γεωργίου)

Fondaco, Πύλη Voltone / Σιταποθήκες

Η Πύλη Voltone κατέρρευσε οριστικά το 1856 και δεν αποκαταστάθηκε ποτέ (εικ. 43). Το τμήμα των σιταποθηκών καταστράφηκε σταδιακά και διαμορφώθηκε το 50 Ο.Τ. και το κτίριο της Αστυνομίας. Οι υπόλοιποι θόλοι των σιταποθηκών σώζονται ακέραιοι, κατά μήκος της νότιας πλευράς της οδού Χάνδακος, και χρησιμοποιούνται ως καταστήματα. Τα ισόγεια αυτά καταστήματα πουλήθηκαν ως ανταλλάξιμα από την Εθνική Τράπεζα σε ιδιώτες, μετά τη συνθήκη της Λωζάννης και την ανταλλαγή των πληθυσμών.

Κατά τους βομβαρδισμούς του Ηρακλείου, το Μάιο του 1941, ένα μεγάλο τμήμα των σιταποθηκών κατέρρευσε και στη θέση των ερειπίων διανοίχτηκε η σημερινή οδός Ταγματάρχου Τζουλάκη. Μέχρι το 1960 σώζονταν και οι έξι από τους επτά θόλους και είχαν μετατραπεί σε εστιατόρια, καφενεία και τα γνωστά μπουγατσατζίδικα.
Το 1961 το συγκρότημα αυτό κατεδαφίστηκε και αποτελεί σήμερα το 50 Ο.Τ.

Το 1911 εκλέχτηκε Δήμαρχος Ηρακλείου ο Στυλιανός Γεωργίου (εικ. 44). Κατά τη διάρκεια της θητείας του, το 1913, η Κρήτη ενώθηκε με την Ελλάδα. Αμέσως μετά την εκλογή του, ο Στυλιανός Γεωργίου ξεκίνησε έργα αποκατάστασης της πόλης, που όμως προκάλεσαν κατεδαφίσεις κτιρίων και διανοίξεις νέων οδών και πλατειών, μια πρακτική, που συνεχίστηκε και κατά τη δεύτερη θητεία του αλλά και σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου.

Μετά από το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και ιδιαίτερα κατά τις δεκαετίες 1950 έως και 1970, η καταστροφή όσων κτιριακών μνημείων είχαν απομείνει συνεχίστηκε στο όνομα της άκρατης και άκριτης ανοικοδόμησης.

43. Fondaco. Ενετικές σιταποθήκες. Βομβαρδισμοί και κατεδαφίσεις

44. Νεοκλασική οικία στην οδό Λασιθίου

Παρ' όλα αυτά, η εντός των τειχών πόλη παραμένει η ίδια ως προς τους κεντρικούς οδικούς άξονες και τους συνοικιακούς πυρήνες και διασώζει ακόμα σημαντικά δείγματα βαλκανικής, εκλεκτικιστικής και νεοκλασικής αρχιτεκτονικής (εικ. 45-56).

45. Οικία Χρονάκη

46. Οικία Μηλιαρά. Οδός Αγίου Μηνά

47. Κονάκι Σαμή Μπέη. Οδός Ιδομενέως

48. Κονάκι Σεκεριά Μπέη. Οδός Αποκορώνου

49. Δαιδάλου Μέλαθρον

50. Οικία Ανεμογιάννη. Οδός 25ης Αυγούστου

51. Λύκειον "ο Κοραής"

52. Οικία Περίδη. Οδός Χάνδακος

53. Οικία Καληωράκη. Λ. Σοφ. Βενιζέλου

54. Οικία Τσαχάκη. Οδός Θεσσαλονίκης

55. Οικία Μαυράκη. Οδός Γιαμαλάκη

56. Οικία Καλοκαιρινού. Ιστορικό Μουσείο Κρήτης

Σ' αυτά οφείλουμε να προσθέσουμε τη λαϊκή ανώνυμη αρχιτεκτονική, που κυριαρχούσε στις υποβαθμισμένες συνοικίες και στους προσφυγικούς συνοικισμούς, καθώς και αρκετά δείγματα κτιρίων, με φανερούς επηρεασμούς από την αρχιτεκτονική κίνηση Bauhaus (εικ. 57, 58).

57. Λαϊκή ανώνυμη αρχιτεκτονική. Αγία Τριάδα

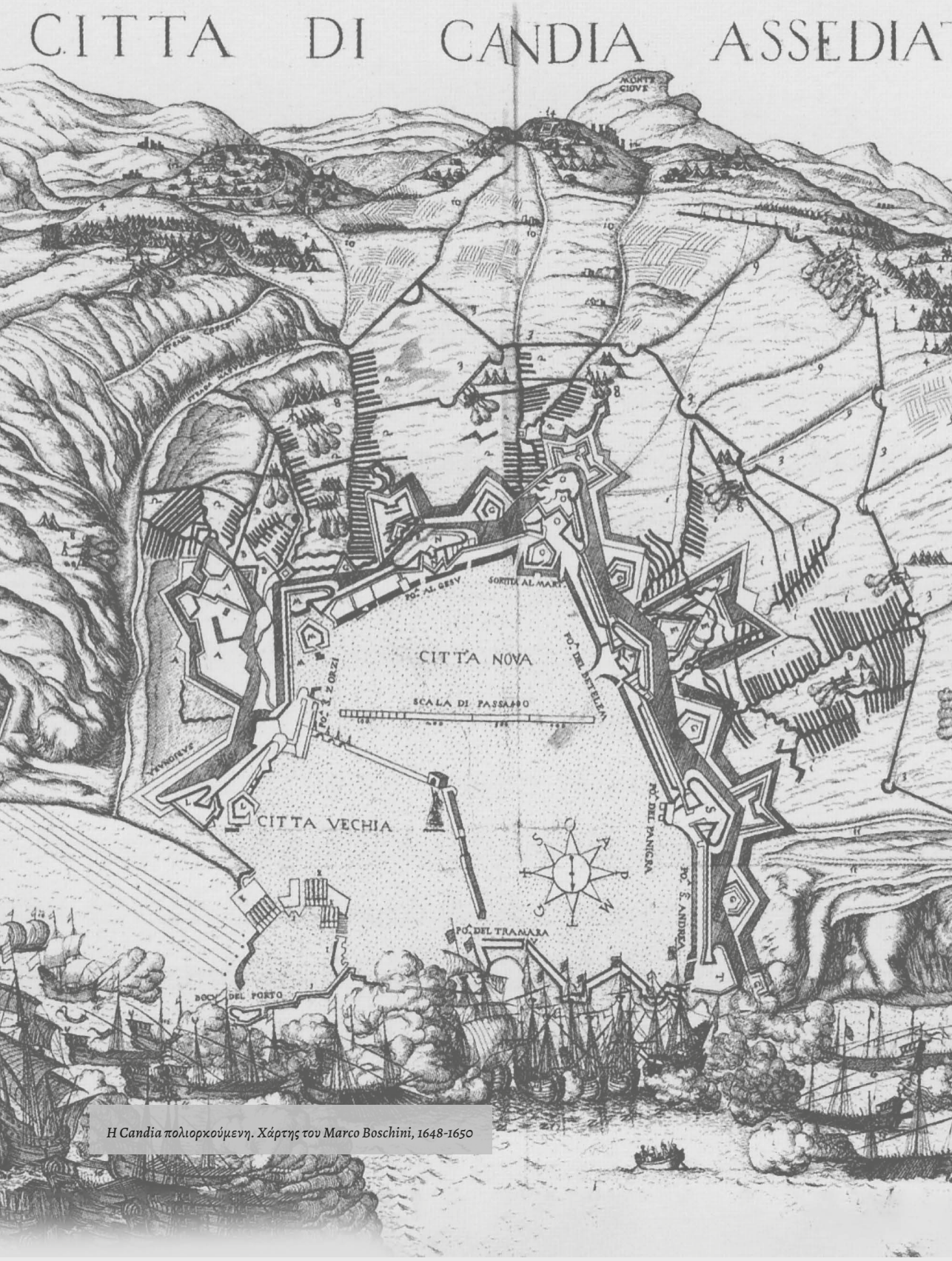

58. Ηράκλειο 1941

Αξιοσημείωτες είναι και κάποιες πρώιμες πολυκατοικίες, με δύο ή τρεις ορόφους, που διατηρούνται ακόμα (εικ. 59).

59. Σύγχρονη αεροφωτογραφία του Ηρακλείου

Η Candia πολιορκούμενη. Χάρτης του Marco Boschini, 1648-1650

Σάββατο 04.02.2017

Ὁ Κρητικὸς Πόλεμος
Ἕνα σπάνιο Γαλλικὸ ντοκουμέντο
(1661)

Ομιλητής

Θεοχάρης Δετοράκης

Ομότιμος Καθηγητής Βυζαντινής Φιλολογίας
Πανεπιστήμιο Κρήτης

Προλογίζει ο

Μανόλης Βασιλάκης

Πολιτικός μηχανικός, Πρόεδρος Οργανωτικής Επιτροπής

Μανόλης Βασιλάκης

Ο καθηγητής κ. Θεοχάρης Δετοράκης είναι τόσο γνωστός, ώστε δεν χρειάζεται παρουσίαση. Άλλωστε, κατά την απονομή στον ίδιο του βραβείου ηθικής τάξεως του Δήμου Ηρακλείου, στις 28 Σεπτεμβρίου 2016, έγινε εκτενής παρουσίαση του έργου του από τον Δήμαρχο κ. Βασίλη Λαμπρινό.

Σε μένα, τον έχοντα την ευθύνη του συντονισμού της σημερινής εκδήλωσης, παρακαλώ να επιτρέψετε μόνο δυο λόγια, για να καλωσορίσω τον κ. καθηγητή.

Ο κ. Θεοχάρης Δετοράκης είχε μία μοναδική αγάπη στη ζωή, τη σύζυγό του, φιλόλογο κ. Άννα Παπαδάκη, με την οποία δημιούργησαν μια θαυμάσια οικογένεια.
Στην επιστήμη όμως είχε δύο αγάπες: τη Βυζαντινή Φιλολογία και τη μελέτη της ιστορίας και του πολιτισμού της Κρήτης.
Τη Βυζαντινή Φιλολογία δίδαξε στο Πανεπιστήμιο Κρήτης, έγραψε διάφορες επιμέρους μελέτες και το σπουδαίο έργο: "Βυζαντινή Φιλολογία, τα πρόσωπα και τα κείμενα", του οποίου έχουν εκδοθεί δύο τόμοι και ετοιμάζεται ο τρίτος. Διαβάζοντας αυτό το βιβλίο, εκτιμά κανείς τη μεθοδικότητα του συγγραφέα, το εύρος των γνώσεών του, μεταξύ άλλων τη γνώση της αρχαίας ελληνικής και της λόγιας και δημώδους μεσαιωνικής ελληνικής. Ο Στυλιανός Αλεξίου, ο οποίος είχε προλογίσει τον κ. καθηγητή στον πρώτο κύκλο του "Μίτου της Αριάδνης", σ' αυτήν εδώ την αίθουσα, πριν από 20 χρόνια, στις 15 Φεβρουαρίου 1997, εξήρε "τα σχόλια, τις άριστα ενημερωμένες εισαγωγές" και "την ανθολόγηση των κειμένων, η οποία δείχνει βαθύ λογοτεχνικό αισθητήριο". Και συνέχισε: "Πρόκειται για μεγάλη σύνθεση, μεθοδικότερη από τα έργα των Krumbacher, Hunger και Beck". Και παρακάτω: "Αν δεν σφάλλω, είναι διεθνώς ο μόνος, που θα μπορούσε να πραγματοποιήσει και ένα Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής, λογίας και δημώδους".

Όσον αφορά στην Κρήτη, υπάρχουν άπειρες μελέτες, η προεδρία επί σειρά ετών στην Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών και ο άθλος της συγγραφής της Ιστορίας της Μεγαλονήσου από τη νεολιθική εποχή μέχρι τη Μάχη της Κρήτης.

Ο κατάλογος των συγγραμμάτων, των άρθρων σε έγκυρα επιστημονικά περιοδικά και των ανακοινώσεων σε κρητολογικά και άλλα συνέδρια είναι τεράστιος. Εξάλλου ήταν πολύς ο χρόνος, που με γενναιοδωρία διέθεσε, για να στηρίξει το έργο άλλων.

Η Ηράκλεια Πρωτοβουλία οφείλει ένα μεγάλο ευχαριστώ στον Κύριο καθηγητή: συμμετείχε με δύο διαλέξεις στον πρώτο κύκλο του "Μίτου της Αριάδνης", ήταν παρών κατά την παρουσίαση της δεύτερης έκδοσης του τόμου με τις ομιλίες του πρώτου κύκλου και μας έκανε ένα σύντομο μάθημα για τα ονόματα της πόλης μας ανά τους αιώνες. Τώρα, σ' αυτόν τον δεύτερο κύκλο, είναι ο κύριος επιστημονικός μας σύμβουλος, ενώ μας προσφέρει και πάλι δύο ομιλίες.

Προσωπικά, οφείλω πολλά στον κ. καθηγητή: για την προσφορά του στην Επιτροπή Εποπτείας της Βικελαίας Δημοτικής Βιβλιοθήκης, όπου συνυπηρετήσαμε αρκετά χρόνια, και για όλα αυτά που απεκόμισα, συνομιλώντας μαζί του. Ο καθηγητής κ. Δετοράκης ανήκει στην κατηγορία εκείνων των σοφών από τους οποίους διδάσκεται κανείς, όχι μόνο όταν διαβάζει τα βιβλία τους ή παρακολουθεί μια διάλεξή τους, αλλά και όταν συ-

νομιλεί μαζί τους για θέματα της καθημερινότητας. Δεν μπορείτε να φανταστείτε πόσα ενδιαφέροντα πράγματα μπορεί να μάθεις, πίνοντας ένα ούζο στην αυλή του σπιτιού του, υπό τη φιλόξενη φροντίδα της κ. Αννούλας, όπως συνηθίζει να αποκαλεί τη σύζυγό του. Η σημερινή ομιλία του έχει τον τίτλο: **"Ὁ Κρητικὸς Πόλεμος Ἕνα σπάνιο Γαλλικὸ ντοκουμέντο (1661)".**

Αγαπητέ Κύριε Καθηγητά, έχετε τον λόγο.

Θεοχάρης Δετοράκης

Ὁ Κρητικὸς Πόλεμος
Ἕνα σπάνιο Γαλλικὸ ντοκουμέντο (1661)

Ἕνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα γεγονότα στὴν εὐρωπαϊκὴ ἱστορία τοῦ 17ου αἰώνα εἶναι ὁ Κρητικὸς Πόλεμος, ὅπως ὀνομάζεται ἡ μακρόχρονη καὶ αἱματηρότατη πάλη τῆς Βενετίας μὲ τὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ Βασιλείου τῆς Κρήτης (Regno di Candia). Ὁ ἀγώνας αὐτός προσέλαβε πανευρωπαϊκὴ διάσταση, καθὼς στὴ δίνη του ἀναμείχθηκαν ὅλοι σχεδὸν οἱ Εὐρωπαῖοι ἡγεμόνες, ἰδιαίτερα κατὰ τὴν τελευταία περίοδο τῆς πολιορκίας τοῦ Χανδακα (1648-1669).

Στὰ μέσα τοῦ 17ου αἰώνα ἡ Κρήτη παρέμενε ὁ τελευταῖος προμαχώνας τῆς Χριστιανικῆς Ἀνατολῆς. Ἡ σωτηρία της δὲν ἦταν ἁπλῶς ζήτημα γοήτρου γιὰ τὸν χριστιανικὸ κόσμο. Ἦταν γεγονὸς ὕψιστης πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς σημασίας, γιατὶ ἡ ἔκβασή του θὰ καθόριζε ἀποφασιστικὰ τὰ ὅρια καὶ τὶς σχέσεις δύο κόσμων καὶ δύο πολιτισμῶν διαμετρικὰ ἀντίθετων. Αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ λόγος, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ πόλεμος αὐτὸς προσέλαβε διαστάσεις μυθικὲς καὶ ἐξιστορήθηκε μὲ κάθε λεπτομέρεια ἀπὸ Εὐρωπαίους, Ἕλληνες καὶ Τούρκους σύγχρονους καὶ μεταγενέστερους καὶ συγκίνησε τοὺς λαοὺς ὅσο ἐλάχιστα ἄλλα γεγονότα τῆς παγκόσμιας ἱστορίας. Ὁ Ἀλέξανδρος Κομνηνὸς Ὑψηλάντης, στὸ ἔργο του “Τὰ μετὰ τὴν ἅλωσιν”, γράφει χαρακτηριστικά: “Ἂν ὁ πόλεμος αὐτὸς ἀκολουθοῦσεν ἐπὶ τῶν πάλαι ποιητῶν, ἤθελε γυμνάσει τοὺς καλάμους ὅλων τῶν συγγραφέων καὶ ὁ Παρνασσὸς ἤθελεν εὕρει ὕλην μεγαλυτέραν ἀπὸ τῆς τοῦ ἐν Τρωάδι πολέμου. Ὅποιος θέλει νὰ ἰσοσταθμίσει ἀμφοτέρους, θέλει εὕρει τοὺς πολέμους ὅπου συνεκροτήθησαν ὑπὸ τοῖς τείχεσι τοῦ Ἰλίου μικροτέρους κατὰ τὴν αἱματοχυσίαν τῶν ὑπὸ τῷ Κάστρῳ τῆς Κρήτης πολέμων”. Καὶ εἶναι ἀληθινὰ περίεργο καὶ ὄχι ἰδιαίτερα τιμητικό, ποὺ ἕνα τόσο μεγάλο καὶ τεράστιας σημασίας γεγονὸς τῆς ἐθνικῆς μας ἱστορίας δὲν ἀναφέρεται καὶ δὲν προβάλλεται στὰ ἑλληνικὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια τῆς Ἱστορίας.

Ὅταν οἱ Τοῦρκοι ἀποβιβάστηκαν στὴν Κρήτη καὶ κατέλαβαν μὲ σχετικὴ εὐκολία τὰ Χανιά (1645) καὶ ἕνα ἔτος ἀργότερα τὸ Ρέθυμνο (1646), οὔτε ἡ Βενετία οὔτε οἱ Εὐρωπαῖοι ἡγεμόνες ἀξιολόγησαν, ὅπως ἔπρεπε, αὐτὴ τὴν ἐπιτυχία τῶν Τούρκων. Κανεὶς δὲν φαινόταν νὰ πιστεύει ὅτι αὐτὴ ἡ ἐπεκτατικὴ κίνηση τῶν Τούρκων εἶχε πιθανότητες ἐπιτυχίας. Ἡ Βενετία εἶχε δύο μεγάλα πλεονεκτήματα: τὴν ἀπόλυτη ὑπεροχὴ στὴ θάλασσα καὶ τὰ ἀπόρθητα τείχη τοῦ Χάνδακα, κάτω ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐπρόκειτο νὰ κριθεῖ τελικὰ ὁ πόλεμος. Ἡ ἴδια ἡ Βενετία θεωροῦσε ὅτι ἡ πρωτεύουσα τῆς Κρήτης, ὁ Χάνδακας, μὲ τὴ γιγάντια ὀχύρωσή του, ἦταν ἕνα φρούριο ἀπόρθητο, ὅπου οἱ Τοῦρκοι θὰ ὑφίσταντο πανωλεθρία.

Ἡ Βενετία διέθετε βέβαια ἰσχυρότατο στόλο, ἀλλὰ ἡ οἰκονομία της δὲν ἦταν σὲ καλὴ κατάσταση καὶ δὲν μποροῦσε νὰ ἀντέξει σὲ μιὰ μακροχρόνια ἀναμέτρηση μὲ τοὺς Τούρκους. Τοῦτο κατέστη σαφὲς ἀπὸ τὰ πρῶτα κιόλας χρόνια τῆς πολιορκίας τοῦ Χάνδακα, ἤδη ἀπὸ τὸ 1650. Ἡ πάλαι ποτὲ ἀγέρωχη Δημοκρατία τοῦ Ἀδρία δὲν εἶχε ἄλλη ἐπιλογὴ ἀπὸ τὴν ἀναζήτηση οἰκονομικῆς καὶ στρατιωτικῆς βοήθειας ἀπὸ

τοὺς ὁμόδοξους ἡγεμόνες τῆς Εὐρώπης. Ἀλλὰ οἱ πολιτικὲς καὶ οἰκονομικὲς διαφορὲς τῆς Βενετίας μὲ τὶς εὐρωπαϊκὲς κυβερνήσεις, οἱ σοβαρὲς μεταξύ τους ἀντιθέσεις, τὰ πολύπλοκα συστήματα τῶν οἰκονομικῶν συμφερόντων, καὶ μεταξύ τους καὶ προπαντὸς μὲ τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, καθιστοῦσαν ἐξαιρετικὰ δύσκολη μιὰ ὀργανωμένη καὶ συστηματικὴ βοήθεια ἐφοδίων, ὅπλων καὶ χρημάτων πρὸς τὴ Βενετία, γιὰ νὰ σωθεῖ τὸ Βασίλειο τῆς Κρήτης. Ἔτσι, ὅμως, ὁ χρόνος ἐργαζόταν ὑπὲρ τῶν Τούρκων, οἱ ὁποῖοι, ἀφοῦ εἶχαν ἤδη ἀπὸ τὸ 1648 ὑπὸ τὸν ἔλεγχό τους ὁλόκληρη σχεδὸν τὴν Κρήτη, ὀργάνωσαν συστηματικὰ τὴν πολιορκία τοῦ Χάνδακα, ἀποκλείοντας ἀσφυκτικὰ τὸ φρούριο ἀπὸ τὴν ξηρά.

Οἱ δυνάμεις στὶς ὁποῖες ἀπέβλεπε ἡ Βενετία ἦταν κυρίως δύο: ἡ Ἱσπανία καὶ ἡ Γαλλία. Ἀλλὰ ἡ Ἱσπανία προέβαλε ἄρνηση νὰ συνεργαστεῖ μὲ τὴ Γαλλία, ἐφόσον οἱ Γάλλοι διεκδικοῦσαν τὶς κτήσεις της στὴν Ἰταλία. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὁ Λουδοβίκος ΙΔ΄ τῆς Γαλλίας ἀκολουθοῦσε καθαρὰ φιλοτουρκικὴ πολιτική, ὑποχωρώντας στὶς ἰσχυρὲς πιέσεις τῶν Γάλλων ἐμπόρων, κυρίως τῶν ἐμπόρων τοῦ σαπουνιοῦ. Βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ ἕνα ἱστορικὸ παράδοξο: γαλλικὲς ἐπικουρίες καταφθάνουν στὴν Κρήτη μὲ τὴ σημαία τοῦ Πάπα, γιὰ νὰ μὴ χολωθεῖ ἡ Ὑψηλὴ Πύλη, ἐνῶ ταυτόχρονα Γάλλοι ἔμποροι ἐφοδιάζουν τοὺς Τούρκους μὲ πυρίτιδα, ὅπλα καὶ ἐφόδια. Τὸ ἴδιο κάνουν καὶ οἱ Ἄγγλοι καὶ οἱ Ὁλλανδοί. Ἡ προσπάθεια τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου Ι΄ νὰ ὀργανώσει σταυροφορία ὑπὲρ τῆς Βενετίας, στὸν ἀγώνα τῆς Κρήτης, δὲν εἶχε κανένα ἀποτέλεσμα.

Παρὰ τὶς δυσκολίες αὐτές, οἱ εὐρωπαϊκὲς κυβερνήσεις ἀνησυχοῦσαν γιὰ τὸν Πόλεμο τῆς Βενετίας στὸν Χάνδακα καὶ ἀναζητοῦσαν τρόπους βοήθειας. Τὸ εὐρωπαϊκὸ ἐνδιαφέρον ἐκδηλώνεται ἤδη τὸ 1650-51, τὸν τρίτο χρόνο τῆς πολιορκίας τοῦ Χάνδακα. Πρώτη ἡ Ἱσπανία σπεύδει νὰ ἐφοδιάσει τὸ πολιορκούμενο φρούριο μὲ σιτάρι, ἀποστέλλοντας 8 ἔμφορτες γαλέρες, καὶ μὲ χρηματικὸ ποσὸ 154.000 ρεάλια. Τὰ ἑπόμενα χρόνια, καμιὰ βοήθεια δὲν φθάνει στὴν Κρήτη ἀπὸ τὴν Εὐρώπη ὡς τὸ 1659, ὅταν, μετὰ τὴν εὔθραυστη εἰρήνη τῶν Πυρηναίων, οἱ Γάλλοι καὶ οἱ Ἱσπανοὶ φαίνονται νὰ παρακάμπτουν τὶς μεταξύ τους διαφορὲς καὶ νὰ ἀνταποκρίνονται θετικὰ στὶς ἐκκλήσεις τῆς Βενετίας, ἀποστέλλοντας στὴν Κρήτη στρατιῶτες καὶ ἐφόδια. Ἡ σωτηρία τοῦ Βασιλείου τῆς Κρήτης γίνεται πλέον ὑπόθεση πανευρωπαϊκή, κοινὸς ἀγώνας τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου κατὰ τῶν Τούρκων. Κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ τῆς “διεθνοποιήσεως” τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου, ὁ καρδινάλιος τῆς Γαλλίας Μαζαρέν ὑπόσχεται στὴ Βενετία χρηματικὴ βοήθεια ἀπὸ 100.000 σκοῦδα, ἐνῶ παράλληλα ὀργανώνει ἰσχυρὸ ἐκστρατευτικὸ σῶμα ἀπὸ 4000 μισθοφόρους. Τὴν ἀρχηγία τῆς ἐκστρατείας αὐτῆς ἀναθέτει στὸν νεαρὸ πρίγκιπα Almerigo d’ Este, γιὸ τοῦ Φραγκίσκου Α’, ἕνα νεαρὸ καὶ φιλόδοξο πρίγκιπα, ποὺ δὲν εἶχε ἀκόμη κλείσει τὰ εἴκοσι χρόνια τῆς ζωῆς του!

Στὸ σημεῖο αὐτὸ κρίνω σκόπιμο νὰ σᾶς παρουσιάσω ἕνα σπάνιο ντοκουμέντο, σχετικὸ μὲ τὴ δράση τοῦ Almerigo d’ Este στὴν Κρήτη, τὴν τραγικὴ ἀποτυχία του καὶ τὰ συμπεράσματα ἀπὸ τέτοιου εἴδους ἐπιχειρήσεις.

Τὸ θέρος τοῦ 1980, προσκεκλημένος τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν καὶ

Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν τῆς Βενετίας, εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ ἐρευνήσω μεταξὺ τῶν ἄλλων καὶ τὸ πολύτιμο ἀρχεῖο Morosini-Grimani στὸ Museo Civico Correr. Σὲ ἕνα φάκελο, ποὺ περιεῖχε ἔγγραφα σχετικὰ μὲ μοναστήρια τῆς Παρακάντιας, δηλ. τῆς περιοχῆς γύρω ἀπὸ τὸν Χάνδακα, βρῆκα ἀνελπίστως ἕναν ἀληθινὸ θησαυρό. Ἕνα σημαντικὸ ντοκουμέντο, ἐντελῶς ἄγνωστο, ποὺ ἀναφεράταν στὴν πολιορκία τοῦ Χάνδακα καὶ στὴν ἀποστολὴ γαλλικοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος τοῦ Almerigo d' Este. Τὸ ἔγγραφο, σὲ παλαιογαλλικὴ γλώσσα ἔχει τὸν τίτλο: *"Copie du mémoire des choses qui semblent plus essentielles et absolument nécessaires pour le recouvrement du Royaume de Candie, dressé par le Seigneur de Jeure Millet, Commissaire Général de l' armée auxiliaire de Levant, jointe à cette de la Serenissime République de Venise et Président du Conseil de Guerre en la dite armée du février 1661"*.

Τὸ ντοκουμέντο αὐτό, ποὺ ἔχω τὴν τιμὴ νὰ σᾶς παρουσιάσω, παρέχει σαφέστατη εἰκόνα τῆς πολεμικῆς καταστάσεως στὴν Κρήτη καὶ περιέχει οὐσιώδεις παρατηρήσεις καὶ προτάσεις σωτηρίας τοῦ Χάνδακα. Εἶναι δηλαδὴ ἡ πολεμικὴ ἔκθεση, ποὺ ὑποβλήθηκε στὸν καρδινάλιο Μαζαρὲν ἀπὸ τὸν Seigneur de Jeure Millet, Γενικὸ Ἐπίτροπο καὶ Πρόεδρο τοῦ Πολεμικοῦ Συμβουλίου, κατὰ τὴ γαλλικὴ ἐκστρατεία τοῦ 1660-61 στὴν Κρήτη. Τὸ σωζόμενο σήμερα στὸ Μουσεῖο Correr κείμενο εἶναι τὸ ἀντίγραφο, ποὺ παρασκευάστηκε προφανῶς γιὰ τὶς βενετικὲς Ἀρχὲς καὶ συνοδεύεται γι' αὐτὸ ἀπὸ ἰταλικὴ μετάφραση. Τὸ πρωτότυπο δὲν κατόρθωσα νὰ τὸ ἐπισημάνω, παρὰ τὶς ἕως τώρα προσπάθειές μου.

Ὁ συντάκτης τοῦ ὑπομνήματος αὐτοῦ μᾶς βεβαιώνει ὅτι κρατοῦσε σημειώσεις σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἐκστρατείας, γιὰ νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ συντάξει μὲ ἀκρίβεια τὸ κείμενό του.

Θὰ ἐπιχειρήσω νὰ σᾶς παρουσιάσω στὸ πλαίσιο τοῦ χρόνου, ποὺ μᾶς διαθέτει τὸ πρόγραμμα, τὰ προβλήματα καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ ἐγγράφου αὐτοῦ. Οἱ Γάλλοι κατέστρωσαν σχέδιο ἀντιπερισπασμοῦ, μὲ ἀποστολὴ ἰσχυρῆς δύναμης στὰ Χανιά, γιὰ νὰ διασπασθεῖ ἡ ἑνότητα τῶν τουρκικῶν δυνάμεων, ποὺ θὰ ὑποχρεώνονταν νὰ διεξάγουν διμέτωπο ἀγώνα μέσα στὴν Κρήτη. Οἱ γαλλικὲς αὐτὲς μισθοφορικὲς δυνάμεις, ἀφοῦ παρέμειναν τὴν ἄνοιξη καὶ τὸ θέρος τοῦ 1660 στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, στὰ ὁποῖα ἐπέδειξαν ληστρικὴ συμπεριφορά, ἔφθασαν ἐπὶ τέλους, τὸν Αὔγουστο τοῦ ἴδιου χρόνου, στὴ Σούδα. Ὁ ποιητὴς τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου, ὁ Μαρίνος Τζάνε Μπουνιαλής, μᾶς δίνει ἀκριβέστερους χρονικοὺς προσδιορισμούς:

Ἤτο τ' Αὐγούστου στ' ὕστερες, τσὶ χίλιους ἑξακόσους,
ἑξήντα, ὅταν ἤρθανε κι ἐδῶκαν φόνους τόσους...

Ἡ ἐπιχείρηση αὐτή, πλημμελῶς ὀργανωμένη, ἐξελίχθηκε σὲ θλιβερὴ περιπέτεια. Ὁ γαλλικὸς στρατός, ἀσυνήθιστος σὲ πολέμους, καταστράφηκε καὶ μαζὶ πολυάριθμοι Κρητικοί, κυρίως τῆς περιοχῆς τοῦ Ἀποκορώνου, ποὺ εἶχαν ἐξεγερθεῖ μὲ τὴν προσδοκία τῆς ἀπελευθέρωσης ἀπὸ τὸν τουρκικὸ ζυγό. Μετὰ τὴν ἀποτυχία τους στὰ Χανιά, οἱ Γάλλοι ὁδηγήθηκαν στὸν Χάνδακα, γιὰ νὰ ἐνισχύσουν τοὺς Βενετούς, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ μποροῦσαν νὰ αἰφνιδιάσουν καὶ νὰ καταπτοήσουν τοὺς Τούρκους μὲ μιὰν ἀπροσδόκητη

ἐμφάνισή τους στὸ τουρκικὸ στρατόπεδο τῆς Candia Nova, στὴ σημερινὴ Φορτέτσα τοῦ Ἡρακλείου, κοντὰ στὴν Κνωσό. Ἐντούτοις τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν ἀντίθετο ἀπὸ τὸ προσδοκώμενο. Οἱ Γάλλοι κατακόπηκαν ἀπὸ τοὺς Τούρκους σπαχῆδες καὶ διαλύθηκαν. Τὰ ὑπολείμματα τῆς μισθοφορικῆς αὐτῆς στρατιᾶς ἐγκατέλειψαν τὴν Κρήτη τὸ φθινόπωρο τοῦ ἴδιου ἔτους καὶ πέρασαν πάλι στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου. Ὁ ἀρχηγός τους, ὁ Almerigo d' Este, πέθανε τὸν Νοέμβριο τοῦ 1660 στὴν Πάρο ἀπὸ ἑλώδη πυρετό, ἐνῶ οἱ Γάλλοι στρατιῶτες, ὅσοι σώθηκαν, ἐπέστρεψαν στὴ Γαλλία τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1661.

Τὸ ἔγγραφο, ποὺ παρουσιάζουμε ἐδῶ, ἀναφέρεται στὴν παραπάνω ἐκστρατεία. Ὁ Millet, Γενικὸς Ἐπίτροπος καὶ Πρόεδρος τοῦ Πολεμικοῦ Συμβουλίου, ὅπως εἴπαμε, συνέταξε καὶ ὑπέβαλε, καθὼς εἶχε ὑποχρέωση, τὴν ἔκθεσή του, τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1661. Εἶναι ὡστόσο χαρακτηριστικὸ ὅτι δὲν ὑπέβαλε μιὰ ἔκθεση πεπραγμένων, ὅπως θὰ ἀνέμενε κανείς. Περισσότερο ἀσχολήθηκε μὲ τὸ "δέον γενέσθαι". Μὲ βάση τὶς δραματικὲς ἐμπειρίες του, ἐκθέτει τὶς προσωπικές του ἐντυπώσεις καὶ τὶς ἐκτιμήσεις του γιὰ τὴν κατάσταση στὴν Κρήτη καὶ ὑποδεικνύει τρόπους πολιτικῶν καὶ πολεμικῶν ἐνεργειῶν γιὰ τὸν τερματισμὸ τοῦ πολέμου καὶ γιὰ τὴ σωτηρία τῆς Κρήτης. Βλέπει τὰ πράγματα μὲ νηφαλιότητα καὶ μὲ ψυχραιμία καὶ οἱ προτάσεις του εἶναι ρεαλιστικές. Γνωρίζει καλὰ τὴν ἐδαφικὴ διαμόρφωση τῆς νήσου, ἰδιαίτερα τοῦ τμήματος μεταξὺ τοῦ Χάνδακα καὶ τῶν Χανίων καὶ ἔχει ἐπισημάνει τὶς θέσεις, ποὺ ἔχουν ἐνδιαφέρον ἀπὸ στρατηγικὴ ἄποψη. Τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τῆς νήσου ὁμολογεῖ ὅτι δὲν τὸ ἐπισκέφθηκε. Ὅσα γράφει γι' αὐτὸ στηρίζονται σὲ ἔμμεσες πληροφορίες. Δυστυχῶς, ἡ ἔκθεση τῶν προτάσεων τοῦ Millet δὲν ἀκολουθεῖ ἕνα συγκεκριμένο καὶ σαφὲς σχέδιο. Ἐκθέτει ὁρισμένα στοιχεῖα καὶ τὰ αἰτιολογεῖ, γιὰ νὰ ἀναμείξει ἀμέσως ἄλλα καὶ ἄσχετα καὶ νὰ ἐπανέλθει στὰ πρῶτα λίγο παρακάτω. Ἀπαιτεῖται γι' αὐτὸ ἰδιαίτερη προσοχὴ τοῦ ἀναγνώστη, γιὰ νὰ κατανοηθεῖ ὁλόκληρο τὸ σχῆμα τῶν σκέψεων καὶ τῶν προτάσεών του.

Ἡ πρώτη διαπίστωση καὶ ὑπόδειξη τοῦ Millet εἶναι ὅτι ἀπαιτεῖται ἀπὸ μέρους τῆς Βενετίας μιὰ γενναία ἐνέργεια πολεμικοῦ ἀντιπερισπασμοῦ. Αὐτὸ θὰ μποροῦσε νὰ γίνει τόσο στὴν Πελοπόννησο ἢ στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, ὅσο καὶ μέσα στὴν ἴδια τὴν Κρήτη. Καθὼς ἡ Βενετία ἔχει ἀπόλυτη ὑπεροχὴ στὴ θάλασσα, θὰ μποροῦσε νὰ καταλάβει κάποια ἢ κάποιες ναυτικὲς βάσεις στὴν Πελοπόννησο, ὅπως τὸ Ναυαρίνο, τὴν Κορώνη ἢ τὴ Μεθώνη ἢ ἀκόμη ἕνα ὁλόκληρο νησί, ὅπως τὴν Εὔβοια, τὴ Χίο ἢ τὴ Μυτιλήνη. Θὰ μποροῦσε ἔτσι νὰ ἀποκόψει ἐντελῶς τὴν τουρκικὴ στρατιὰ τῆς Κρήτης καὶ νὰ τὴν ἀπομονώσει ἢ καὶ νὰ τὴν καταστρέψει ὁλοσχερῶς.

Μέσα στὴν ἴδια τὴν Κρήτη, ἡ πρώτη φροντίδα τῶν Βενετῶν πρέπει νὰ εἶναι ἡ ὀργάνωση μιᾶς συστηματικῆς πολιορκίας τῶν Χανίων. Εἶναι, ὅπως γράφει χαρακτηριστικά, "ἡ κύρια, ἡ πιὸ ἐπείγουσα καὶ ἡ πιὸ ἐπωφελὴς πολεμικὴ ἐνέργεια, ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ κάμει ἡ Βενετία", μιὰ ἐνέργεια ὅμως γιὰ τὴν ὁποία θὰ ἀπαιτηθεῖ μιὰ ἀσυνήθιστα μεγάλη καὶ ἐπιμελημένη προετοιμασία. Ἡ προηγούμενη ἐπιχείρηση τοῦ Almerigio d' Este ἀπέδειξε ὅτι οἱ Τοῦρκοι δὲν διέθεταν στὴ Δυτικὴ Κρήτη περισσότερους ἀπὸ 12.000 πεζοὺς καὶ 800 ἱππεῖς, μοιρασμένους στὰ Χανιὰ καὶ στὸ Ρέθεμνος. Τὸ μεγαλύ-

τερο μέρος τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ ἦταν συγκεντρωμένο στὴν περιοχὴ τοῦ Χάνδακα. Θὰ ἦταν λοιπὸν χρήσιμο νὰ ἐπιχειρήσει ἡ Βενετία ἀποβάσεις μικρῶν ὁμάδων ἀπὸ τολμηροὺς πολεμιστές, ποὺ θὰ παρενοχλοῦσαν συνεχῶς τοὺς Τούρκους καὶ θὰ τοὺς τρομοκρατοῦσαν, χωρὶς νὰ δίδουν μάχη, παρὰ μόνον εὐκαιριακά. Στὴν περιοχὴ τῶν Χανίων ὑπάρχουν τέσσερα φρούρια, ποὺ εἶναι εὔκολο νὰ κυριευθοῦν: τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς, τοῦ Καλαμίου, τῶν Καλυβῶν καὶ τοῦ Ἀποκόρωνα. Ἡ προπαρασκευὴ τῆς πολιορκίας τῶν Χανίων θὰ μποροῦσε νὰ ἀρχίσει ἀπὸ αὐτά.

Γιὰ τὴν πολιορκία καὶ τὴν ἅλωση τῶν Χανίων τὸ 1645 οἱ Τοῦρκοι χρησιμοποίησαν ἰσχυρότατες δυνάμεις καὶ μεγάλο ἀριθμὸ πολεμικῶν πλοίων. Γιὰ τὴ σχεδιαζόμενη πολιορκία ἀπὸ τοὺς Βενετούς, ὁ Millet πιστεύει ὅτι θὰ χρειασθοῦν περίπου 12. 000 πεζοὶ καὶ 1000 ἱππεῖς. Ἀπὸ τὸν στρατὸ αὐτὸν 10.000 θὰ χρειασθοῦν γιὰ τὴν πολιορκία καὶ οἱ ὑπόλοιποι 2.000 θὰ ὑπηρετοῦν στὶς γαλέρες καὶ στὰ ἄλλα σκάφη τῆς ναυτικῆς ἐπικουρίας. Θὰ χρειασθεῖ ἐπίσης νὰ δημιουργηθεῖ μεγάλη καὶ περιχαρακωμένη πλιορκητικὴ ζώνη, ποὺ θὰ ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ἀκτή, ἀπέναντι στὴ νησίδα Θοδωροῦ στὰ δυτικά, καὶ θὰ καταλήγει στὸν κόλπο τῆς Σούδας. Ἰδιαίτερα πρέπει νὰ ὀχυρωθεῖ ἡ χερσόνησος τοῦ Ἀκρωτηρίου, αὐτὴ ἡ μεγάλη γλώσσα τῆς ξηρᾶς, ποὺ χωρίζει τὰ Χανιὰ ἀπὸ τὸν κόλπο τῆς Σούδας. Ἕνα μεγάλο κανόνι πρέπει νὰ μεταφερθεῖ στὸ Ἀκρωτήρι καὶ νὰ τοποθετηθεῖ στὴ θέση τοῦ ἐρειπωμένου χωριοῦ τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνος (Saint Spyridon), μαζὶ μὲ ἕνα σημαντικὸ ἀριθμὸ λιθοβόλων ὅπλων.

Οἱ βαριὲς βόμβες τοῦ μεγάλου κανονιοῦ, ποὺ θὰ ἔπεφταν ἀκατάπαυστα στὴν πόλη, θὰ κρατοῦσαν τοὺς πολιορκημένους Τούρκους σὲ διαρκὴ ἀγωνία καὶ θὰ παρέλυαν τὸ ἠθικό τους. Εἶναι περιττὸ νὰ τονισθεῖ, σημειώνει ὁ Millet, ὅτι ἡ μεταφορὰ τῶν κανονιῶν πρέπει νὰ γίνει μετὰ τὴν ὀργάνωση καὶ τὴν ὀχύρωση τῆς πολιορκητικῆς ζώνης, γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ ὁ κίνδυνος νὰ τὰ ἁρπάξουν οἱ Τοῦρκοι. Ὅσο γιὰ τὰ μισθοφορικὰ στρατεύματα, ποὺ θὰ ὑπηρετοῦν τὸ κανόνι καὶ τὸ πυροβολικὸ γενικά, ὁ Millet δηλώνει ὅτι ἔχει μεγαλύτερη ἐμπιστοσύνη στοὺς Μαλτέζους ἢ στὰ στρατεύματα τοῦ Πάπα καὶ τῆς Φλωρεντίας.

Ἰδιαίτερα ἐπιμένει στὴν κατασκευὴ τῶν ὀχυρωματικῶν ἔργων καὶ τῶν ἀποθηκῶν. Ἡ ἐπιτυχία μιᾶς τόσο μεγάλης ἐπιχείρησης ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ὀργάνωση καὶ τὴν εὐκολία ἀνεφοδιασμοῦ. Ἕνας ἀπὸ τοὺς λόγους τῆς ἀποτυχίας τοῦ προηγούμενου ἐγχειρήματος ἦταν ἡ πλημμελὴς ὀργάνωση τοῦ ἀνεφοδιασμοῦ. Πιστεύει ὅτι δὲν ἀρκεῖ μόνον νὰ εἶναι ἐλεύθερη καὶ ἀνοικτὴ ἡ γραμμὴ Σούδας-Χάνδακα γιὰ τὸν ἀνεφοδιασμὸ μὲ πλοῖα. Πρέπει νὰ κατασκευασθεῖ στὸ Ἀκρωτήρι μιὰ μεγάλη ἀποθήκη γιὰ πυρίτιδα, ὅπλα, τρόφιμα καὶ ἄλλα χρειώδη τοῦ πολέμου, γιὰ νὰ ἐξασφαλισθεῖ πλήρης ἐπάρκεια ἐφοδίων γιὰ τοὺς στρατιῶτες.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἀναφορὰ του στὴ διατροφὴ τῶν στρατιωτῶν. Ὅπως ἔδειξε ἡ προηγούμενη ἐπιχείρηση, τὸ παξιμάδι, ποὺ εἶναι ἡ κύρια καὶ σχεδὸν μοναδικὴ τροφὴ τῶν στρατιωτῶν, θρυμματίζεται μὲ τὶς διάφορες κινήσεις καὶ ταλαιπωρίες. Ἔτσι θρυμματισμένο καὶ κονιοποιημένο δὲν τρώγεται καὶ ὁ ἴδιος παρέστη μάρτυς τῆς

δυσφορίας καὶ τῆς ἀγανάκτησης τῶν στρατιωτῶν. Προτείνει λοιπὸν σημαντικὲς μεταβολὲς καὶ βελτιώσεις στὸ μεγάλο αὐτὸ θέμα. Προτιμᾶ νὰ χορηγεῖται στοὺς στρατιῶτες ἄλευρο καὶ νὰ παρασκευάζεται ψωμὶ ἐπὶ τόπου, στοὺς φούρνους τῶν χωριῶν ἢ σὲ ἄλλους ποὺ θὰ κτισθοῦν μέσα στὴ ζώνη τῆς πολιορκίας ἀπὸ εἰδικευμένους ἀρτοποιούς. Πρέπει νὰ κατασκευασθοῦν ἀποθῆκες γιὰ τὴν ἀποθήκευση σιταριοῦ, τόσο στὸν Χάνδακα ὅσο καὶ στὴ Σούδα καὶ ὅπου ἀλλοῦ κριθεῖ ἀπαραίτητο. Γνωρίζει ὅτι ἡ Κρήτη δὲν μπορεῖ πιὰ νὰ δώσει στοὺς Βενετοὺς σιτάρι, γιατὶ οἱ Τοῦρκοι κατέχουν τὴν ὕπαιθρο. Πιστεύει ὅμως ὅτι θὰ μποροῦσε ἡ Βενετία νὰ προμηθευθεῖ ἀρκετὲς ποσότητες ἀπὸ διάφορα λιμάνια ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, χρησιμοποιώντας γαλλικὰ πλοῖα, ποὺ μποροῦσαν, λόγῳ τῶν διομολογήσεων, νὰ ἐμπορεύονται σὲ τουρκικὰ λιμάνια. Ἔχει παρατηρήσει ὅτι στὴν Κρήτη ὑπάρχουν πολλοὶ μύλοι, ἀνεμόμυλοι, ὑδρόμυλοι, ἀκόμη καὶ ἄλλοι ποὺ κινοῦνται μὲ ζῶα. Ἂν χρειασθεῖ νὰ ἐπισκευασθοῦν, θὰ ἦταν εὔκολο νὰ μεταφερθεῖ ξυλεία, ἀκόμη καὶ μὲ ζῶα, μουλάρια καὶ ἄλογα, ἀπὸ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου. Ἔτσι θὰ μποροῦσε νὰ βελτιωθεῖ σημαντικὰ ἡ παρασκευὴ νωποῦ ἄρτου καὶ νὰ ἐξασφαλισθεῖ ἡ διατροφὴ τῶν στρατιωτῶν.

Βασικὸ στοιχεῖο τῆς μεγάλης ἐπιχείρησης θεωρεῖ ὁ Millet τὴν ὀργάνωση ἑνὸς μεγάλου στρατιωτικοῦ νοσοκομείου, μὲ φάρμακα καὶ ἐπιδέσμους γιὰ τοὺς πληγωμένους στρατιῶτες καὶ μὲ πολλοὺς γιατρούς, κυρίως χειρουργούς.

Ἕνα ἄλλο πρόβλημα κρίσιμο καὶ δύσκολο, ποὺ ἐπισημαίνει ὁ Millet, εἶναι ἡ ἐξεύρεση ἑνὸς ἱκανοῦ στρατηγοῦ. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ ποιὰ χώρα θὰ κατάγεται, ὁ στρατηγὸς αὐτὸς πρέπει νὰ εἶναι ἐπαγγελματίας πολεμιστής, ὑγιὴς καὶ εὔσωμος, νὰ ἔχει παρακολουθήσει πολλὲς μάχες καὶ πολιορκίες, νὰ εἶναι δραστήριος καὶ ὀργανωτικὸς καὶ πρὸ παντὸς ἱκανὸς νά ἐμπνεύσει πειθαρχία στοὺς ἀξιωματικοὺς καὶ στρατιῶτες. Εἶναι γνωστὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀπείθειας καὶ τῆς πολυαρχίας, ποὺ παραλύουν καὶ ἀποδυναμώνουν τὰ πάντα. Στὴν προηγούμενη ἐκστρατεία οἱ προστριβὲς καὶ οἱ διαφωνίες τῶν Γάλλων καὶ τῶν Βενετῶν ἦταν φαινόμενο καθημερινό.

Ἀναφέρεται στὴ συνέχεια στὶς σχέσεις τῶν Βενετῶν καὶ τοῦ γηγενοῦς κρητικοῦ πληθυσμοῦ. Τὴ σχεδὸν οὐδέτερη στάση καὶ ἀδιαφορία τῶν Κρητικῶν τὴν ἀποδίδει, σωστά, στὴν ἀπαράδεκτη συμεριφορὰ τῆς Βενετίας, ποὺ ἐξακολουθοῦσε, ἀκόμη καὶ σ' αὐτὴν τὴν ὕστατη ὥρα τοῦ θανάσιμου κινδύνου, νὰ τοὺς βλέπει μόνο ὡς ἀντικείμενο ἀποικιοκρατικῆς ἐκμετάλλευσης. Πιστεύει ὅτι ἡ Βενετία πρέπει ἐπειγόντως νὰ μεταβάλει τὴν πολιτική της καὶ νὰ ἐπιχειρήσει εἰλικρινῶς νὰ προσεταιρισθεῖ τὸν κρητικὸ λαό. Ἂν ἀκολουθήσει πολιτικὴ ἠπιότερη, μπορεῖ νὰ κερδίσει τοὺς Κρητικούς, ποὺ τώρα παρακολουθοῦν σχεδὸν ἀδιάφοροι τὸ δράμα τῆς πατρίδας τους ἢ προσχωροῦν στὸν ἰσλαμισμό.

Ἡ δύναμή τους εἶναι σημαντικὴ καὶ ἡ συνδρομή τους στὸν ἀγώνα κατὰ τῶν Τούρκων μπορεῖ νὰ ἔχει ἀποφασιστικὴ σημασία. Ὁ Millet φαίνεται νὰ πιστεύει ὅτι ἀκόμη καὶ οἱ ἐξισλαμισμένοι Κρητικοὶ θὰ μποροῦσαν νὰ ἐπιστρέψουν στὴ χριστιανικὴ θρησκεία καὶ νὰ συμπαραταχθοῦν στὸν ἀγώνα κατὰ τῶν Τούρκων, ἂν ἡ Βενετία ὑποσχεθεῖ γενικὴ

ἀμνηστία καὶ ὅρους καλύτερης μεταχείρισης. Μία γενναία παραχώρηση ἐκ μέρους τῆς Βενετίας εἶναι ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη, γιατί, ὅπως γράφει χαρακτηριστικά, "κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ θεραπεύσει μιὰ μεγάλη πληγή, χωρὶς ἐπώδυνες χειρουργικὲς ἐπεμβάσεις καὶ συχνὰ εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ἀποκόψει κανεὶς ἕνα μέλος του, γιὰ νὰ σώσει τὸ ὑπόλοιπο".

Ὅλα τὰ παραπάνω, ποὺ πρέπει νὰ μελετηθοῦν σοβαρά, προϋποθέτουν μεγάλες θυσίες καὶ προπαντὸς τὴν ἐξεύρεση χρημάτων, γιατὶ τὰ χρήματα εἶναι τὰ νεῦρα τοῦ πολέμου, ὅπως τονίζει χαρακτηριστικά. Βέβαια, ἡ Βενετία, γράφει συμπεραίνοντας, ἔχει δαπανήσει μέχρι τώρα τεράστια ποσά, χωρὶς κανένα ἀποτέλεσμα. Ἀπεναντίας, ἔχει χάσει σχεδὸν τὰ πάντα, γιατὶ δὲν ὑπάρχει συντονισμὸς καὶ προγραμματισμὸς στὶς ἐνέργειές της, ποὺ κρίνονται μᾶλλον εὐκαιριακές. Ἂν δὲν κριθοῦν σοβαρὰ οἱ παρατηρήσεις αὐτές, "**je n' estime que la Serenissime Republique puisse jamais recouvrer son Royaume**", συμπεραίνει τελειώνοντας.

Δυστυχῶς, ὁ Millet ὑπῆρξε προφητικὸς καὶ οἱ ἐκτιμήσεις του ἐπαληθεύτηκαν. Καμιὰ ἀπὸ τὶς προτάσεις του δὲν πραγματοποιήθηκε, ἐνῶ ὁ χρόνος ἐργαζόταν ὑπὲρ τῶν Τούρκων. Ἐννέα χρόνια ἀργότερα ὁ Χάνδακας ἔπεφτε στὰ χέρια τῶν Τούρκων. Τὸ Βασίλειο τῆς Κρήτης εἶχε χαθεῖ ὁριστικὰ καὶ ἡ Βενετία ἔμενε μὲ τὴν πικρότατη μνήμη τοῦ χαμένου παραδείσου.

Βιβλιογραφία

Τὸ ἔγγραφο: Museo Civico Correr. Archivio Morosini-Grimani, busta 510, fascicolo III. Βλ. καί, Θησαυρίσματα 17, 1980, 340.

Μελέτες:

- Θεοχάρης Δετοράκης, Ἱστορία τῆς Κρήτης, Ἡράκλειο 1990, 251-270, 507-508.
- Τοῦ ἰδίου, Ἕνα ἄγνωστο γαλλικὸ ὑπόμνημα τοῦ 1661 γιὰ τὴν Κρήτη, Πεπραγμένα ΣΤ΄Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, τ. Β΄, Χανιὰ 1991, 149-155. Πληρέστερη ἔκδοση, μὲ διπλωματικὴ δημοσίευση τοῦ ἐγγράφου, στό: Στέφανος Κακλαμάνης (ἐπιμ.), Ὁ Κρητικὸς Πόλεμος. Ἀπὸ τὴν ἱστορία στὴ λογοτεχνία, Ἡράκλειο 2008 (ἔκδοση τῆς ΕΚΙΜ), 215-239 (τὸ ἔγγραφο, 223-239).
- Τοῦ ἰδίου, Ὁ Κρητικὸς Πόλεμος καὶ ἡ Εὐρώπη, ἐφ. Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ-Ἑπτὰ Ἡμέρες, 6, 25 Ἰανουαρίου 1996, 3-9.
- Χρυσούλα Τζομπανάκη, Ὁ Κρητικὸς Πόλεμος (1645-1669). Ἡ μεγάλη πολιορκία καὶ ἐποποιία τοῦ Χάνδακα, Ἡράκλειο 2008.

ΑΓΙΟΣ
ΜΗΝΑΣ
ΧΕΙΡ
ΕΠΙΜΗΝΙ
ΤΛΑΠΠΑΥ

Σάββατο 01.12.2018

Η βυζαντινή τέχνη της βενετικής Κρήτης: παράδοση και προκλήσεις, η κοινωνία και οι δημιουργοί εικόνων, από τον δέκατο πέμπτο στον δέκατο έκτο αιώνα

Ομιλήτρια

Μαρία Κωνσταντουδάκη - Κιτρομηλίδου

Καθηγήτρια Βυζαντινής Αρχαιολογίας
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Προλογίζει ο

Θεοχάρης Δετοράκης

Ομότιμος καθηγητής Βυζαντινής Φιλολογίας
Πανεπιστήμιο Κρήτης

Θεοχάρης Δετοράκης

Είναι μεγάλη χαρά και τιμή για μένα να παρουσιάσω, στὴ σημερινὴ πνευματική μας επικοινωνία, την εκλεκτή συνάδελφο και αγαπητή φίλη Κυρία Μαρία Κωνσταντουδάκη. Μολονότι η ίδια δεν έχει ανάγκη από τη δική μου παρουσίαση, καθώς είναι ευφήμως γνωστή στην επιστημονική κοινότητα, ακολουθώ την παράδοση της παρουσίασης των ομιλητών του Κύκλου της Αριάδνης και ευχαριστώ τον αγαπητό Πρόεδρο κ. Μανώλη Βασιλάκη, που μου ανέθεσε να παρουσιάσω τη σημερινή ομιλήτρια.

Η Κυρία Μαρία Κωνσταντουδάκη έλκει την καταγωγή της από την Κρήτη, από το Σέλινο και το Ρέθυμνο, και η Κρήτη βρίσκεται στο κέντρο των επιστημονικών ενδιαφερόντων της. Αν διατρέξει κανείς τη βιογραφία και τον πλούσιο Κατάλογο των δημοσιευμάτων της (περισσότερα από 80!), θα διαπιστώσει ότι η Κρήτη και ο πολιτισμός της είναι στην ψυχή, στην καρδιά και στο πνεύμα της. Το έργο της, σχεδόν εξολοκλήρου, αναφέρεται στην τέχνη και τον πολιτισμό των μεταβυζαντινών χρόνων της Κρήτης και, κυρίως, σε πρόσωπα και θέματα της περιόδου της βενετοκρατίας.

"**Ἐκ τοῦ καρποῦ τὸ δένδρον γνωσθήσεται**" είπαν οι αρχαίοι. Και εδώ οι καρποί είναι εκπληκτικά πλούσιοι και χυμώδεις. Πρώτη στις πανελλήνιες εισαγωγικές εξετάσεις στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, αποφοίτησε και πάλι πρώτη με τον βαθμό **Ἄριστα**. Αμέσως έλαβε υποτροφία για έρευνα στο Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας, όπου παρέμεινε τέσσερα ολόκληρα χρόνια. Ασκήθηκε στην έρευνα των αρχείων και επισήμανε και αποθησαύρισε πολλά σημαντικά και άγνωστα στοιχεία, που στήριξαν μελλοντικά πολλά δημοσιεύματά της. Παρακολούθησε, στη συνέχεια, μαθήματα Ιστορίας της τέχνης, σε μεγάλα Πανεπιστήμια, στο Harvard και στο Πανεπιστήμιο του Λονδίνου, με υποτροφία του Βρετανικού Συμβουλίου. Από το Πανεπιστήμιο του Λονδίνου, όπου ευτύχησε να ακούσει τα μαθήματα επιφανών καθηγητών, έλαβε το πρώτο μεταπτυχιακό δίπλωμα (Master of Arts), το 1986, με διάκριση.

Ἐπισκέφθηκε πολλά μουσεία και ερευνητικά κέντρα, συνδέθηκε με επιφανείς καθηγητές και επιστήμονες, ειδικούς σε θέματα του μεταβυζαντινοῦ και αναγεννησιακού πολιτισμού, ιδιαίτερα της τέχνης, ζωγραφικής και γλυπτικής, απέκτησε πολύτιμες γνώσεις και εμπειρίες και οργάνωσε την επιστημονική και κοινωνική της προσωπικότητα.

Το 1989 έλαβε το διδακτορικό δίπλωμα από το Πανεπιστήμιο Αθηνών. Η διατριβή της, με θέμα τον μεγάλο ζωγράφο Μιχαὴλ Δαμασκηνό και τις ιταλικές επιδράσεις στο έργο του, με την επιστημονική εποπτεία διάσημων καθηγητών, (Μανώλη Χατζηδάκη, Νικολάου Δρανδάκη και Χρύσανθου Χρήστου), είναι η σημαντικότερη συμβολή στη γνώση και την κατανόηση του κύριου εκπροσώπου της Κρητικής Σχολής της ζωγραφικής και των ιταλικών επιδράσεων στη βυζαντινή παράδοση της τέχνης του.

Τη διεθνή αναγνώρισή της επιβεβαιώνει η πρόσληψή της ως επισκέπτριας Καθηγήτριας στα μεγάλα πανεπιστήμια της Φλωρεντίας και του Harvard. Η ίδια ομολογεί ότι οι σπουδές και τα ταξίδια της σε διαφορετικές χώρες και επιστημονικά περιβάλλοντα αλλά και οι μελέτες της στα μουσεία και στα μεγάλα ερευνητικά κέντρα επέδρασαν

στη διανοητική της συγκρότηση και στην οργάνωση της επιστημονικής της προσωπικότητας, ώστε να αναγνωρίζεται, πλέον, ως αυθεντία για τη γνώση των έργων της αναγεννησιακής τέχνης και, ιδιαίτερα, της ζωγραφικής.

Αυτές οι πολύτιμες γνώσεις και εμπειρίες και, κυρίως, η "**οπτική πρόσληψη της τέχνης**", δηλαδή η άσκηση του καλλιτεχνικού και επιστημονικού οφθαλμού στην αντίληψη, την επισήμανση, την κατανόηση και την ερμηνεία των ιδιαίτερων γνωρισμάτων στα έργα της τέχνης, της επέτρεψαν να αναγνωρίζει επιδράσεις και να αποδίδει, με βεβαιότητα, αταύτιστα έργα σε συγκεκριμένους ζωγράφους. Έτσι, μπόρεσε να ταυτίσει πολλά ανυπόγραφα έργα της αγιογραφίας, όπως τις εικόνες "**Χριστός ο Παντοκράτωρ**", "**Ἐνθρονη Βρεφοκρατούσα και Άγιοι**" και άλλα. Ακριβώς γι' αυτό, της ανέθεσαν πολλά μουσεία να γράψει τις λεζάντες των έργων σε διεθνείς εκθέσεις, έργο λεπτό και υπεύθυνο, που προϋποθέτει ιδιαίτερες γνώσεις και ευαισθησίες.

Η κρητική της καταγωγή την οδήγησε να επικεντρώσει τα επιστημονικά και ερευνητικά της ενδιαφέροντα στην περίοδο της βενετοκρατίας (13-17 αι.), στην Κρήτη. Οι πολλές και πολύτιμες μελέτες της, για την τέχνη της εποχής, ιδιαίτερα τη ζωγραφική αλλά και τη γλυπτική, την αργυροχοΐα και τη χρυσοτεχνία και άλλα έργα του υλικού πολιτισμού, πολλαπλασίασαν και στερέωσαν τις γνώσεις μας, για πρόσωπα και έργα τέχνης και αντικείμενα της εποχής στην Κρήτη και έλυσαν ή έθεσαν ή προώθησαν σχετικά επιστημονικά προβλήματα. Χάρη στις έρευνες και τις μελέτες της Κυρίας Κωνσταντουδάκη, τις ανακοινώσεις σε Κρητολογικά και άλλα Διεθνή Συνέδρια και τις σχετικές δημοσιεύσεις γωρίζουμε, σήμερα, πολλά τέως άγνωστα ονόματα καλλιτεχνών στη βενετοκρατούμενη Κρήτη αλλά και θέματα, όπως την ύπαρξη και λειτουργία καλλιτεχνικών εργαστηρίων, την ύπαρξη και εργασία Κωνσταντινουπολιτών ζωγράφων στον Χάνδακα, την οργάνωση και λειτουργία συντεχνιών των ζωγράφων, την εμπορική διακίνηση εικόνων και άλλων έργων τέχνης στην Κρήτη και στην Ιταλία, τους παραγγελιοδότες, ανάμεσα στους οποίους και πολλοί Εβραίοι του Χάνδακα, και πολλά άλλα.

Ιδιαίτερη αξία έχουν οι έρευνες και οι μελέτες της για τα μεγάλα ονόματα της Κρητικής ζωγραφικής, τον Δομήνικο Θεοτοκόπουλο, τον Θεοφάνη τον Στρελίτζα ή Μπαθά, τον Γεώργιο Κλόντζα, τον Ιωάννη Παρμενιάτη, τον Κωνσταντίνο Τζάνε Μπουνιαλή, τον Μιχαήλ Δαμασκηνό. Οι πρωτότυπες μελέτες της για την κρητική περίοδο της ζωής και της δράσης του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου (1566-1568), τεκμηριωμένες με αυθεντικά στοιχεία από τα έγγραφα των αρχείων της Βενετίας, αναγνωρίζονται, διεθνώς, ως σημαντικές συμβολές στη σχετική με τον μεγάλο δημιουργό επιστημονική έρευνα. Οι μελέτες της, επίσης, των επιτοίχιων εικόνων στην Κρήτη αλλά και στην Πελοπόννησο και στην Κύπρο είναι σημαντικές συμβολές στη γενικότερη γνώση της μεταβυζαντινής τέχνης, στον γεωγραφικό χώρο της ελληνορθόδοξης Ανατολής.

Με τον γενναίο αυτόν οπλισμό, η Κυρία Κωνσταντουδάκη εξελέγη "ἐπί χρυσαῖς ἐλπίσι" ως Καθηγήτρια της Μεταβυζαντινής Τέχνης στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Δίδαξε Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Αρχαιολογία και Τέχνη σε προπτυχιακό και μεταπτυχιακό επίπεδο και υποστήριξε πολλές μεταπτυχιακές διπλωματικές εργασίες και διδακτορικές διατριβές. Μαθητές της υπηρετούν ήδη στην Αρχαιολογική Υπηρεσία, σε ιδρύματα ερευνών και στην ανώτατη εκπαίδευση. Τον Ιανουάριο του 2017, οργάνωσε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών το Διεθνές Επιστημονικό Συμπόσιο: ***Ζωγραφική και κοινωνία στην Κρήτη της βενετικής περιόδου: Οι φορητές εικόνες και η μαρτυρία τους***, με 42 συμμετοχές Ελλήνων και ξένων αρχαιολόγων και ιστορικών της Τέχνης.

Είναι έγγαμη με τον εκλεκτό καθηγητή της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών Κύριο Πασχάλη Κιτρομηλίδη και μητέρα ενός γιού.

Η σημερινή της εισήγηση αναμένεται, με ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Την καλωσορίζουμε στον "Κύκλο της Αριάδνης", την ευχαριστούμε και τη συγχαίρομε.

Μαρία Κωνσταντουδάκη - Κιτρομηλίδου

Η βυζαντινή τέχνη της βενετικής Κρήτης: παράδοση και προκλήσεις, η κοινωνία και οι δημιουργοί εικόνων, από τον δέκατο πέμπτο στον δέκατο έκτο αιώνα

Στη μνήμη της Στέλλας Παπαδάκη-Oekland

Σημαντικός στρατηγικός και εμπορικός κόμβος στη Μεσόγειο διαχρονικά, η Κρήτη υπαγόταν μετά την τέταρτη Σταυροφορία, από τις αρχές του 13ου αιώνα, στην κυριαρχία των Δόγηδων της θαλασσοκράτειρας Βενετίας. Η μεγαλόνησος, μετά την τελική επιβολή των Βενετών, οι οποίοι κατέστειλαν τις διαδοχικές τοπικές εξεγέρσεις του 13ου και του 14ου αιώνα, γνώρισε γενικά πολιτική ηρεμία με συνακόλουθη οικονομική ανάπτυξη από τα τέλη του 14ου και καθ'όλο τον 15ο αιώνα. Στη διάρκεια του 16ου αιώνα η Βενετική Πολιτεία συνέχιζε να ακμάζει, εξουσιάζοντας νησιά και άλλα στρατηγικά σημεία στη Μεσόγειο και την Αδριατική θάλασσα. Η σημαντικότερη κτήση της ήταν το "Βασίλειο της Κρήτης" (Regno di Candia), όπου η ένταση του εμπορίου και οι ευνοϊκές οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες επέτρεψαν την πρόοδο του πολιτισμού και την καλλιέργεια των τεχνών, ιδιαίτερα στην πρωτεύουσα Χάνδακα, Candia κατά τους Βενετούς.[1]

Η βενετική διακυβέρνηση, η δεσπόζουσα διοικητικά λατινική εκκλησία και ο εισηγμένος δυτικός τρόπος ζωής, σε μέρος της τοπικής κοινωνίας, δεν εμπόδισαν τον υπερέχοντα ελληνικό και ορθόδοξο πληθυσμό του νησιού να διατηρεί ισχυρή τη βυζαντινή παράδοση στη λατρεία και τη θρησκευτική τέχνη, όπως δείχνουν μεσοβυζαντινές τοιχογραφίες. Στη συνέχεια στοιχεία από την παλαιολόγεια τέχνη αφομοιώθηκαν στη ζωγραφική της Κρήτης, γεγονός φανερό σε μεγάλο αριθμό τοιχογραφιών του 14ου και του 15ου αιώνα.[2] Συνετέλεσαν περαιτέρω σε αυτό οι ιστορικές συνθήκες και η λήξη των τελευταίων μεγάλων επαναστάσεων, όπως η αποστασία του Αγίου Τίτου (1363-64) και η επανάσταση των Καλλέργηδων (1364-67).[3] Από τις πρώτες δεκαετίες του 14ου αιώνα σημειώνεται η μετοίκηση κωνσταντινουπολιτών τεχνιτών στον Χάνδακα, όπως συνάγεται από σποραδικές μαρτυρίες εγγράφων των Κρατικών Αρχείων της Βενετίας, που αφορούν σε δέκα περίπου ζωγράφους,[4] εξυπακούεται δε και η μεταφορά βυζαντινών εικόνων. Επίσης μαρτυρούνται ταξίδια ζωγράφων μεταξύ Κρήτης και Κωνσταντινού-

1 Οι Βενετοί, ωστόσο, ονόμαζαν έτσι τόσο την πρωτεύουσα όσο και ολόκληρο το νησί, αντίστοιχα città di Candia, isola di Candia. Στα πρωιμότερα έγγραφα η πόλη αναφέρεται και ως Candida, ενώ το νησί ως Creta.

2 Γενικά: Μπορμπουδάκης 1988, 231-288. Παραδείγματα: Μπορμπουδάκης 1985, 396-412. Μπορμπουδάκης 1991, 375-398. Για χρονολογημένες τοιχογραφίες της Κρήτης των αιώνων αυτών βλ. Spatharakis 2001. Για επιπλέον υλικό από τις επαρχίες του νομού Ρεθύμνης βλ. Spatharakis 1999, 2010, 2012, 2015.

3 Συνοπτικά: Δετοράκης 1990, 187-193.

4 Cattapan 1968, 29-46. Cattapan 1972, 202-235. Constantoudaki-Kitromilides 2009, 709-723, 826-831.

πολης, όπως του Νικολάου Φιλανθρωπηνού (1418)[5] και του Άγγελου Ακοτάντου (1436).[6]

Βασισμένη λοιπόν στην ύστερη παλαιολόγεια παράδοση και υπό την επίδραση και τη ζωτικότητα τοπικών διεργασιών, η ζωγραφική στο νησί κατά τον 15ο αιώνα δημιούργησε μια διακριτή καλλιτεχνική τάση, που ακολουθεί την εικονογραφία, την τεχνική και τις αισθητικές αρχές της βυζαντινής κληρονομιάς, με μετεξέλιξη της "δεύτερης παλαιολόγειας τεχνοτροπίας" της τέχνης της Κωνσταντινούπολης. Το ρεύμα αυτό, που ανιχνεύεται στη μνημειακή εντοίχια ζωγραφική της Κρήτης ήδη από το μεταίχμιο του 14ου προς τον 15ο αιώνα και εκφράζεται με τη δραστηριότητα Κρητών καλλιτεχνών, ιδίως φορητών εικόνων, στην Κρήτη αλλά και εκτός αυτής, έχει ονομαστεί Κρητική σχολή.[7] Πρόκειται για μια καλλιτεχνική τάση με συνέπεια εκφραστικών τρόπων, που βασιζόμενη στην παράδοση και αξιοποιώντας ενίοτε και ξένα στοιχεία απέφερε αρκετές νέες δημιουργίες υψηλής αισθητικής. Η δυναμική της, η δημιουργία αξιοζήλευτων προτύπων από προικισμένους ζωγράφους και άλλοι, ασφαλώς, παράγοντες εξασφάλισαν τη συνέχεια, διάρκεια και ακτινοβολία της.[8] Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της αποτελεί ένα ποσοστό εκλεκτισμού, ευεξήγητο κυρίως λόγω των προκλήσεων, που αντιμετώπιζαν οι Κρητικοί ζωγράφοι απέναντι στη δυτική τέχνη, και λόγω των διαφοροποιημένων προτιμήσεων της μεικτής βενετοκρητικής κοινωνίας της εποχής. Επομένως, ως αποτέλεσμα των ιστορικών και κοινωνικών συνθηκών εισδύουν στην παραγωγή των ζωγράφων της Κρήτης σποραδικές επιρροές (στα εικονογραφικά θέματα αλλά και την τεχνοτροπία), αρχικά από την ύστερη μεσαιωνική παράδοση της Δύσης και αργότερα από άλλα ρεύματα, την τέχνη της Αναγέννησης, του Μανιερισμού, του Μπαρόκ, συχνά μέσω δυτικοευρωπαϊκών χαρακτικών, όπως αναφέρεται και πιο κάτω.

Από το πρώτο μισό του 15ου αιώνα η Κρητική τέχνη εκφράστηκε ευδόκιμα τόσο σε τοιχογραφίες[9] (εικ. 1.1 - 1.4: ναοί στα Καπετανιανά και στο Σηρικάρι, άλλοι ναοί ιστορημένοι από τους αδελφούς Φωκάδες) όσο και σε φορητές εικόνες, με ιδιαίτερη εξέλιξη στις δεύτερες, όπου κυρίως εκτυλίσσεται το ξεχωριστό ύφος της, με τις μερικές αποκλίσεις του.[10] Μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης στους Τούρκους και κατά τους δύο επόμενους αιώνες τουλάχιστον η βενετοκρατούμενη μεγαλόνησος αναδεικνύ-

5 Μανούσακας 1960-61β, 85-101, 128-144. Cattapan 1972, 204, αρ. 30. Constantoudaki-Kitromilides 1982, 265-272.

6 Μνεία του επικείμενου ταξιδιού υπάρχει στη διαθήκη του ζωγράφου, βλ. Μανούσακας 1960-61α, 139-151. Καζανάκη-Λάππα 1993, 456-458, αρ. εγγρ. 3. Καζανάκη-Λάππα 2010, 104-113.

7 Chatzidakis 1974, 169-211. Χατζηδάκης 1987, 79-81. Στη συνέχεια το ρεύμα αυτό διαδόθηκε και στην ηπειρωτική Ελλάδα, εξασκώντας μεγάλη επίδραση στη μεταβυζαντινή ζωγραφική.

8 Πρβ. τις παρατηρήσεις και τα σχόλια της Παπαδάκη-Oekland 2000, 99-100 (στον α΄ τόμο του "Μίτου").

9 Με επίδραση της παλαιολόγειας ζωγραφικής. Αναφέρω ενδεικτικά τις ανυπόγραφες τοιχογραφίες στον ναό της Παναγίας στα Καπετανιανά Μονοφατσίου (1401/1402) και στον ναό των Αγίων Αποστόλων στο Σηρικάρι Κισάμου (1427), βλ. αντίστοιχα Spatharakis 2001, εικ. 138-140 και 157-158. Επίσης εκείνες των ζωγράφων Μανουήλ και Ιωάννη Φωκά, βλ. Spatharakis 2001, εικ. 164-165 (1436-1437), 172-174 (1445), 177-180 (1453)· για τους τελευταίους βλ. και: Gouma-Peterson 1983, 159-170. Μαδεράκης 2000, 33-56.

10 Για μια γενική επισκόπηση βλ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου 2010, 493-513.

εται ως το κατ' εξοχήν ηγετικό καλλιτεχνικό κέντρο για την ορθόδοξη θρησκευτική ζωγραφική στην Ανατολική Μεσόγειο και η δυναμικότερη εστία παραγωγής έργων υψηλής ποιότητας από τεχνικής και αισθητικής άποψης αλλά και εικονογραφικού και εικονολογικού ενδιαφέροντος.

1.1. Καπετανιανά Μονοφατσίου, ναός Παναγίας. Η Βάπτιση. 1401/1402.

1.2. Σηρικάρι Κισάμου, ναός Αγ. Αποστόλων. Ο Άγ. Βασίλειος (λεπτ.). 1427.

1.3. Έμπαρος Πεδιάδος, ναός Αγ. Γεωργίου, Η Ανάληψη (λεπτ.). Ζωγράφος Μ. Φωκάς. 1436/1437.

1.4. Αβδού Πεδιάδος, ναός Αγ. Κωνσταντίνου, Η Κοίμηση της Παναγίας (λεπτ.). Ζωγράφοι Μ. και Ι. Φωκάς. 1445.

Η Κρητική σχολή από τις απαρχές της όχι μόνο βασιζόταν σε μια αιωνόβια παράδοση βυζαντινής τέχνης και στις ποικίλες εκφάνσεις της στο νησί, αλλά επίσης εξασκήθηκε από ζωγράφους με συγκροτημένη εκπαίδευση, αξιοσημείωτες τεχνικές δεξιότητες, τάλαντο και ευελιξία. Στις φορητές εικόνες εκφράστηκε με δύο κυρίως κατευθύνσεις: βυζαντινή πρωτίστως (*in forma greca*) και ιταλίζουσα δευτερευόντως (*in forma a la latina*), ενίοτε με συνύπαρξη αμφοτέρων στο ίδιο έργο (εικ. 2: Πίνακας αγίας τράπεζας με τη *Βρεφοκρατούσα Θεοτόκο και αγίους*).[11] Ανταποκρινόταν με τον τρόπο αυτό στο μεικτό, αφενός γηγενές και αφετέρου δυτικής καταγωγής, κοινό της βενετικής Κρήτης, όπως προαναφέρθηκε και όπως έχει επανειλημμένα τονιστεί, το οποίο αποτελούσαν Κρητικοί των αστικών κέντρων και επαρχιών, Βενετοί ευγενείς, κοινότητες ορθόδοξων και λατινικών μονών και ναών, έμποροι, διάφοροι άλλοι επαγγελματίες, μεμονωμένοι λαϊκοί και ιερωμένοι.

2. Πίνακας αγίας τράπεζας με τη Βρεφοκρατούσα Παναγία και αγίους. Κρητικής τέχνης, διττής τεχνοτροπίας. Βοστώνη, Μουσείο Καλών Τεχνών.

Οι δημιουργίες αξιόλογων καλλιτεχνών του 15ου αιώνα σε φορητές εικόνες, στο πρώτο μισό, του Αγγέλου (Ακοτάντου)[12] (εικ. 3.1: ο *Ασπασμός των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου*), και, στο δεύτερο μισό, του Ανδρέα Ρίτζου (εικ. 3.2: *Παναγία Βρεφοκρατούσα ένθρονη*), του Νικολάου Τζαφούρη (εικ. 3.3: *Ελκόμενος Χριστός*) και του Ανδρέα Παβία (εικ. 3.4: *Σταύρωση*) - προσθετέα η βραχύβια αλλά αξιομνημόνευτη παρουσία του Νικολάου Ρίτζου, γιού του Ανδρέα[13] - σφυρηλάτησαν τον χαρακτήρα της Κρητικής

11 Μουσείο Καλών Τεχνών Βοστώνης, βλ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου 1993-94, 285-301. Ο όρος *in forma a la latina* αφορά εικόνες κυρίως του τέλους του 15ου αι. με υιοθέτηση της παρωχημένης πλέον στη Δύση ύστερης μεσαιωνικής αισθητικής (πρβ. Γκράτζιου 2012, 358-360 κ.ά.), οικείας όμως σε λατίνους παραγγελιοδότες.

12 Βασιλάκη 1981, 290-298. Χατζηδάκης 1987, 147-154. Χατζηδάκης – Δρακοπούλου 1997, 134-140. Ο ζωγράφος έζησε μέχρι το 1450, βλ. Constantoudaki-Kitromilides 2003, 499-508. Lymberopoulou 2007, 175-199. Vassilaki 2009, αρ. 1, 2, 5, 8. 9. Βασιλάκη (επιμ.) 2010.

13 Και για τους τέσσερις βλ. Cattapan 1977, 199-238. Χατζηδάκης – Δρακοπούλου 1997, τα οικεία λήμματα.

σχολής. Η μεταβυζαντινή αυτή σχολή ζωγραφικής κατέστη αναγνωρίσιμη και σημαντική, με παραγωγή έργων υψηλού επιπέδου στις διάφορες εκφάνσεις της και με τις επιρροές, που γνώριζαν οι φορείς της να οικειοποιούνται, ανταποκρινόμενοι στις απαιτήσεις των εκάστοτε παραγγελιοδοτών τους και των κοινωνικών συνθηκών της εποχής. Έτσι δημιουργήθηκαν και θέματα ή σύνολα, που υποδήλωναν π.χ. τις φιλενωτικές τάσεις (την ένωση δηλαδή της Ορθόδοξης με τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία) της αυτοκρατορικής πολιτικής του ύστερου Βυζαντίου, που αναζητούσε υποστήριξη και στην Κρήτη, ή εξέφραζαν την ιδεολογία δυτικών μοναστικών ταγμάτων, που δρούσαν στο νησί (Φραγκισκανοί, Δομηνικανοί, Αυγουστινιανοί κ.ά.).

3.1. Αγγέλου, Ασπασμός Πέτρου και Παύλου. Μονή Οδηγήτριας Καινούργιου.

3.2. Α. Ρίτζου, Παναγία Βρεφοκρατούσα ένθρονη. Πάτμος, Μονή Αγ. Ιωάννη Θεολόγου.

3.3. Ν. Τζαφούρη, Ελκόμενος. Νέα Υόρκη, Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης.

3.4. Α. Παβία, Η Σταύρωση. Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου.

Η ζωγραφική αυτή γνώρισε νέα ακμή τον 16ο αιώνα, στην Κρήτη αλλά και εκτός αυτής, π.χ. στην ηπειρωτική Ελλάδα με τον Θεοφάνη,[14] στη Βενετία με τον Μιχαήλ Δαμασκηνό,[15] για να περιοριστούμε εδώ μόνο σε δύο διάσημα ονόματα. Εξελισσόταν μέχρι και το τρίτο τέταρτο του 17ου αιώνα στην Κρήτη (το 1669 ο Χάνδακας παραδίδεται από τους Βενετούς στους Οθωμανούς Τούρκους) καθώς και σε άλλα μέρη του ελλαδικού χώρου και της ελληνικής διασποράς.[16] Σημειωτέον ότι ο τομέας των εικόνων είναι ο ισχυρότερος και καλύτερα τεκμηριωμένος από τους διάφορους άλλους τομείς τέχνης, που καλλιεργούνταν στο εκλεπτυσμένο πολιτισμικό περιβάλλον του Χάνδακα και κάλυπταν τη λιθογλυπτική, την ξυλογλυπτική, την αργυροχρυσοχοΐα και άλλα είδη μικροτεχνίας.

Κατά τον 15ο αιώνα οι μεταβολές στις ιστορικές συνθήκες, κοινωνικοί και οικονομικοί λόγοι επηρέαζαν και το πεδίο της τέχνης, με αποτέλεσμα αλλαγές τεχνικού και αισθητικού χαρακτήρα αλλά και βαθύτερης σημασίας. Η αυξανόμενη χρήση του ξύλινου φορητού πίνακα αντανακλούσε την προτίμηση ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων για εικόνες προορισμένες για ιδιωτική λατρεία ή για αφιερώματα σε ναούς και μονές. Το είδος της φορητής εικόνας επέτρεπε στον παραγγελιοδότη την επιλογή του μεγέθους του έργου, ανάλογα με τις οικονομικές δυνατότητες ή τις προτιμήσεις του. Η ζήτηση και παραγγελία τέτοιων έργων είχε αντίκτυπο στον τόπο εργασίας των ζωγράφων με τη σύσταση μόνιμων εργαστηρίων, αλλά επίσης δημιούργησε προϋποθέσεις για αποδέσμευση συν τω χρόνω από την παράδοση και για πρωτότυπες δοκιμές.

Η ισχυρή καλλιτεχνική δημιουργία στην Κρήτη τον 15ο αιώνα και το υψηλής στάθμης και ογκώδες έργο που παρήχθη υπήρξε το στέρεο υπόβαθρο, με βάση το οποίο εξελίχθηκε η ζωγραφική του 16ου αιώνα. Παράλληλα, η ανάπτυξη νέων εικαστικών μέσων, από τον 15ο αιώνα, όπως τα χαρακτικά, που κυκλοφορούσαν στην Ανατολή, μεταφέροντας τις συνθέσεις δυτικοευρωπαίων καλλιτεχνών, ευνόησε τη διαμόρφωση ανανεωμένων θεμάτων στις κρητικές εικόνες,[17] όπως αντίστοιχα συνέβαινε και στη Δύση. Η αλλαγή της αισθητικής κατά τον 16ο αιώνα συνδέεται με τη διαφορετικού χαρακτήρα υιοθέτηση δυτικοευρωπαϊκών στοιχείων στη ζωγραφική, πέρα από τις ύστερες μεσαιωνικές μορφές της γοτθικής τέχνης, ως αποτέλεσμα της διάδοσης των καλλιτεχνικών ρευμάτων της Αναγέννησης και του Μανιερισμού. Ταυτόχρονα, η αναπτυσσόμενη συναίσθηση των ζωγράφων για τη σημασία της τέχνης τους επηρέασε ανανεωτικά τους τρόπους διαχείρισης των εικονογραφικών θεμάτων, ενώ συμβάδιζε με αντίστοιχες αντιλήψεις μιας πιο προοδευτικής μερίδας του κοινού.

14 Chatzidakis 1969-1970, 311-352. Χατζηδάκης 1986. Χατζηδάκης – Δρακοπούλου 1997, 381-397. Σοφιανός – Τσιγαρίδας 2003. Τσιγαρίδας 2016.

15 Chatzidakis 1962, 51-73. Χατζηδάκης 1987, 241-254 και Δρακοπούλου 2010, 232-242. Constantoudaki-Kitromilides 2010, 59-80.

16 Η Κρητική σχολή επιδεικνύει αξιοσημείωτη ζωτικότητα μέχρι σχεδόν τα τέλη του 17ου αι. στην Κέρκυρα και τη Βενετία με κορυφαίους εκπροσώπους τον Ρεθύμνιο Εμμανουήλ Τζάνε-Μπουνιαλή και τον Χανιώτη Θεόδωρο Πουλάκη.

17 Χατζηδάκης 1947. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου 1991.

Η ποιότητα και οι εκφάνσεις της Κρητικής τέχνης είναι έκδηλες σε ένα μεγάλο αριθμό φορητών εικόνων, ενυπόγραφων αλλά και ανυπόγραφων, πολύπλευρης σημασίας, που απόκεινται σε ναούς, μονές, δημόσιες και ιδιωτικές συλλογές και μουσεία.[18] Οι εικόνες αυτές συνιστούν όχι μόνο έργα τέχνης και θρησκευτικής λατρείας ή δείγματα των προσωπικών ικανοτήτων των ζωγράφων, εξέλιξης των τάσεων της εποχής και γενικής κοινωνικής καλαισθησίας αλλά και τεκμήρια νοοτροπιών και μαρτυρίες ανταπόκρισης επίλεκτων ζωγράφων σε ζητήματα με θρησκευτικές και πολιτικές διαστάσεις, όπως προαναφέρθηκε.

Παραγγελιοδότες και παραγγελίες φορητών εικόνων και η αγορά της τέχνης

Βασικές συνιστώσες της αγοράς τέχνης είναι αφενός οι επίδοξοι κάτοχοι ή αφιερωτές των έργων, δηλαδή οι παραγγελιοδότες, και αφετέρου οι δυνάμενοι να τα δημιουργήσουν, δηλαδή οι ζωγράφοι. Τι συγκεκριμένο γνωρίζουμε όμως για τους παραγγελιοδότες ή αγοραστές των εικόνων, τις προτιμήσεις τους, την αισθητική του κοινού για το οποίο προορίζονταν οι εικόνες; Έχουμε ειδήσεις για τα καθέκαστα της εργασίας των ζωγράφων, για τα είδη των έργων τους και τις συνθήκες παραγωγής αυτών;

Σε τέτοια διερεύνηση μπορούν να συνδράμουν αφενός οι μαρτυρίες των γραπτών πηγών, που σώζονται στα Κρατικά Αρχεία της Βενετίας, όπου φυλάσσεται το υλικό το σχετικό με τη βενετοκρατούμενη Κρήτη (στα νοταριακά κατάστιχα: *Notai di Candia* ή σε φακέλους αποφάσεων της βενετικής διοίκησης: *Duca di Candia*), και αφετέρου εικαστικές μαρτυρίες. Το πρωτογενές αρχειακό υλικό (συμβόλαια συνταγμένα άλλα στη μεσαιωνική-αναγεννησιακή λατινική ή την ιταλική γλώσσα και άλλα στη βενετική ή την κρητική διάλεκτο) παρέχει δεδομένα σχετικά με τις πηγές ζήτησης και προσφοράς των εικόνων και τη συνακόλουθη διαδικασία. Επιτρέπει, έτσι, να παρακολουθήσουμε την παραγωγή των εικόνων όχι μόνο ως καλλιτεχνικό αλλά και ως κοινωνικό φαινόμενο, από τη φάση της απόφασης για την παραγγελία μέχρι την ολοκλήρωσή της και την παράδοση ή αποστολή των συμφωνηθέντων έργων. Συγχρόνως, προσφέρει μαρτυρίες για τις προτιμήσεις του κόσμου της εποχής και για το κλίμα, που επηρέαζε τη δημιουργία θρησκευτικών έργων τέχνης. Από την άλλη πλευρά, τη γενική αντίληψη για τους παραγγελιοδότες συμπληρώνει το εικαστικό υλικό, οι ίδιες δηλαδή οι εικόνες, με τη μορφή, τη θεματογραφία, την εξέλιξη της εικονογραφίας τους αλλά και τα ενδεχόμενα τεκμήρια χορηγίας (αφιερωτικές επιγραφές, οικόσημα, προσωπογραφίες), που ενίοτε

18 Άφθονο δημοσιευμένο υλικό περιλαμβάνεται σε πολυάριθμους καταλόγους συλλογών και εκθέσεων με ποικιλία εικόνων· σημειώνω ενδεικτικά μερικούς που επικεντρώνονται στις κρητικές εικόνες: Chatzidakis 1982. Χατζηδάκη 1983. Χατζηδάκη 1993. Μπορμπουδάκης (επιμ.) 1993. Drandaki (επιμ.) 2009. Βασιλάκη (επιμ.) 2010. Συθιακάκη (επιμ.) 2014.

φέρουν.[19] Άλλωστε, το ίδιο αυτό υλικό είναι και ο καθρέπτης της εργασίας των ζωγράφων.

Οι δύο κυριότεροι παράγοντες παραγωγής των εικόνων είναι, όπως αναφέρθηκε, αφενός οι πηγές ζήτησης, δηλαδή οι παραγγελιοδότες, και αφετέρου οι μονάδες προσφοράς, δηλαδή οι δημιουργοί των έργων και οι συνεργάτες τους. Συγκεκριμένα στοιχεία για τη ζήτηση θρησκευτικών έργων στην κρητοβενετική κοινωνία του 16ου αιώνα αντλούμε, όπως και για ποικίλα άλλα ζητήματα, από τα συμβόλαια παραγγελίας[20] (εν προκειμένω φορητών εικόνων κυρίως), καθώς η παραγωγή καλλιτεχνικής εργασίας γινόταν ύστερα από ανάθεση κάποιου παραγγελιοδότη.

Τα συμβόλαια παραγγελίας, πολύτιμα αλλά δυσεύρετα, παρέχουν μια χαρακτηριστική εικόνα της πελατείας των Κρητικών ζωγράφων, μολονότι αποσπασματική, καθώς το σωζόμενο υλικό αναπόφευκτα παρουσιάζει κενά. Στους μεμονωμένους παραγγελιοδότες του μεικτού κοινού των εντόπιων Κρητών μαϊστόρων περιλαμβάνονταν άτομα και από τα δύο δόγματα, ορθόδοξο και λατινικό, και από όλες τις κοινωνικές τάξεις του τοπικού πληθυσμού και των παρεπιδημούντων ξένων: Έλληνες και Βενετοί, ευγενείς παλαιών βενετικών οίκων ή εντόπιοι εξ απονομής, άτομα από τα ανερχόμενα μεσαία στρώματα των πόλεων, διάφοροι επαγγελματίες, έμποροι, ιερωμένοι, ακόμη και χωρικοί. Εξάλλου, παραγγελίες εικόνων στους ζωγράφους της Κρήτης αυτήν την εποχή προέρχονταν και από άλλα μέρη του ελλαδικού χώρου (π.χ. νησιά του Αιγαίου, ηπειρωτική Ελλάδα) και πιθανότατα και εκτός αυτού. Στο δίκτυο της πελατείας τους περιλαμβάνονταν επίσης συλλογικές οντότητες, ελληνορθόδοξες και λατινικές εκκλησίες της Κρήτης, μοναστήρια και ευαγή άσυλα.

Τα συμβόλαια ζήτησης εικόνων με παραγγελιοδότες μονές και ναούς θα είχαν ασφαλώς μεγαλύτερη συχνότητα από την καταγραφόμενη στα αρχεία (εξάλλου συντάσσονταν και ιδιωτικά συμφωνητικά), μολονότι στα θρησκευτικά ιδρύματα γίνονταν συχνά αφιερώσεις και αφήνονταν κληροδοτήματα εικόνων από ιδιώτες. Άλλωστε στα λατινικά μοναστήρια της Κρήτης στέλνονταν και έργα από την Ιταλία, όπως μαρτυρείται για το μεγάλο μοναστήρι του Αγίου Φραγκίσκου και όπως συνάγεται και από άλλες περιπτώσεις. Το ευρύ αυτό πελατειακό φάσμα και οι συνακόλουθες διαφορετικές προτιμήσεις του, εικονογραφικές και αισθητικές, είχαν οδηγήσει τους Κρητικούς ζωγράφους εικόνων, ήδη από τις αρχές του 15ου αιώνα, στην επιλογή στοιχείων από την ιταλική ιδίως τέχνη του ύστερου Μεσαίωνα και στη διαμόρφωση μιας εκλεκτικής διάθεσης, η οποία εκφράζεται στην εικονογραφία και την τεχνοτροπία, γεγονός που εξακολουθεί και στον 16ο αιώνα, με πρότυπα πλέον από την Αναγέννηση και τον Μανιερισμό. Ωστόσο, είναι

19 Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου 1986, 246-261. Η προσέγγιση αυτή υιοθετήθηκε το πρώτον στην εργασία μου *Icons, the Public, and Taste in Venetian Crete in the Fifteenth and Sixteenth Centuries* (Courtauld Institute of Art, University of London, M.A., 1986). Επεξεργασμένη αργότερα η μελέτη αυτή, γνώρισε περιορισμένη κυκλοφορία εν όψει της έκδοσής της. Εκεί και παραδείγματα εικόνων με τεκμήρια χορηγίας, όπως και στο Constantoudaki-Kitromilides 1998, 467-469.

20 Εκδεδομένα συμβόλαια του 16ου αιώνα είναι ευχερώς προσιτά. Αυτά πληροφορούν και για τα καθέκαστα της εργασίας των ζωγράφων και τις συνθήκες παραγωγής των έργων τους.

σταθερή η προσήλωση των Κρητικών ζωγράφων στις τεχνικές και αισθητικές αρχές της βυζαντινής παράδοσης, την οποία συνεχίζουν με εξελικτικό τρόπο, υιοθετώντας παραλλήλως νέα στοιχεία.

Ειδήσεις για τους παραγγελιοδότες, την ιδιότητα, τις προτιμήσεις, την κοινωνική τους θέση, τη νοοτροπία τους αντλούμε ενίοτε από τις ίδιες τις εικόνες, όταν αυτές περιλαμβάνουν κάποιο χαρακτηριστικό σύμβολο, όπως ένα έμβλημα ή οικόσημο, επιγραφές ή και προσωπογραφίες, που επισημαίνονται ήδη σε εικόνες του 15ου αιώνα. Από μια μικρή επισκόπηση των δημοσιευμένων κρητικών εικόνων του 16ου αιώνα, που περιλαμβάνουν τεκμήρια χορηγίας, γίνεται φανερό ότι αφιερωτές τυγχάνουν ευπατρίδες, ευκατάστατοι αστοί, λόγιοι, επαγγελματίες, ιερωμένοι. Σύμφωνα με το σχετικό σωζόμενο υλικό, τις μαρτυρίες των επιγραφών και των προσωπογραφιών πάνω στα ίδια τα έργα, οι δωρητές παραγγέλλουν έργα από θρησκευτική πίστη, επιζητώντας τη θεϊκή προστασία για τους ίδιους και τις οικογένειές τους ή για τη σωτηρία της ψυχής προσφιλών κεκοιμημένων. Άλλοτε τα έργα προορίζονται σαφώς ως αφιερώματα σε ναούς για δημόσια ευλάβεια, όπως οι σταυροί τέμπλου ή τα ευμεγέθη δεσποτικά. Σε άλλες πάλι περιπτώσεις παραγγέλλονται, για να χρησιμεύσουν στην ιδιωτική λατρεία των κατόχων τους (π.χ. μικρά εικονίδια ή αναδιπλούμενα μικρά τρίπτυχα). Σπάνιες θα ήταν οι περιπτώσεις αγοράς από μικρό απόθεμα των εργαστηρίων. Φαίνεται όμως παρακινδυνευμένο προς το παρόν να προχωρήσει κανείς σε ποσοτικό προσδιορισμό εκάστης κοινωνικής ομάδας ή περίπτωσης ή είδους των παραγγελλόμενων έργων ή άλλων παραμέτρων. Η συνέχιση της έρευνας ασφαλώς θα διευκρινίσει τα σχετικά ζητήματα.

Μολονότι ούτε το μέρος του αρχειακού υλικού, που αφορά σε παραγγελίες, οπωσδήποτε πολύτιμο, ούτε η παρακαταθήκη εικαστικών έργων του 16ου αιώνα με σημάδια χορηγίας μπορούν να συνδράμουν στην εξαγωγή ασφαλών γενικών συμπερασμάτων, αμφότερα παρέχουν επαρκή εικόνα. Επομένως, είμαστε σε θέση να επιβεβαιώσουμε το αναμενόμενο, ότι δηλαδή οι πιο συχνοί παραγγελιοδότες της ζωγραφικής εικόνων στην Κρήτη ήταν τα ανώτερα και μεσαία κοινωνικά στρώματα των πόλεων, που είχαν μεγαλύτερη οικονομική άνεση, κατά συνέπεια περισσότερες δυνατότητες για απόκτηση έργων τέχνης αλλά, συνήθως, και περισσότερη καλλιέργεια.

Ιδιαίτερη κατηγορία πελατών των Κρητικών εικονογράφων ήταν οι μεσάζοντες, έμποροι, ναυτικοί, ταξιδιώτες, άλλοι εμπορευόμενοι, Έλληνες ή Βενετοί, που αναζητούσαν εικόνες στην Κρήτη, για να τις διοχετεύσουν στον ελλαδικό χώρο και σε μεγάλες αγορές της Ιταλίας και της βόρειας Ευρώπης. Τούτο είναι σαφές για τον 15ο αιώνα, οπότε οι έμποροι παράγγελναν μαζικά ακόμη και εκατοντάδες εικόνων.[21] Ωστόσο στον 16ο αιώνα, όπως συνάγεται από αρχειακές μαρτυρίες, η ζήτηση εκ μέρους αυτών ελαττώνεται, προφανώς λόγω μείωσης του ενδιαφέροντος για μεταβυζαντινές εικόνες

21 Cattapan 1968 και Cattapan 1972. Αξιολόγηση του υλικού αμέσως μετά: Chatzidakis 1974 και στη συνέχεια σε δημοσιεύματα νεότερων ερευνητών. Σε σχέση με το εμπόριο τέχνης στην Ιταλία της εποχής βλ. μεταξύ άλλων Fantoni – Matthew – Matthews-Grieco (επιμ.) 2003 (άρθρα διαφόρων συγγραφέων).

στη Δύση. Ίσως αυτό εξηγείται από την εξάπλωση και τον απόηχο των καλλιτεχνικών ρευμάτων της Αναγέννησης και του Μανιερισμού, που επέφεραν αλλαγή των αισθητικών προτιμήσεων του δυτικοευρωπαϊκού κοινού και επηρέασαν τη ζήτηση για τις εικόνες της βυζαντινής παράδοσης.[22] Είναι γνωστή η αρνητική στάση του διασημότερου Ιταλού θεωρητικού τέχνης και ζωγράφου Τζιόρτζιο Βαζάρι για τη βυζαντινή τέχνη γενικά, χωρίς όμως συγκεκριμένη αναφορά σε φορητές εικόνες. Αντίθετα, η υποτιμητική κρίση άλλου γνωστού θεωρητικού της ζωγραφικής, του τέλους του 16ου αιώνα, του Τζιοβάννι Μπαττίστα Αρμενίνι,[23] αναφέρεται καθαρά σε ελληνικές φορητές εικόνες, τις οποίες είχε δει σε κατοικίες στη βόρεια Ιταλία στα τέλη του 16ου αιώνα. Πρέπει όμως, κατά τη γνώμη μου, να ληφθεί υπόψη ότι ο Αρμενίνι, άτομο με οξυμμένη αισθητική, ίσως δεν αναφερόταν σε ωραίες κρητικές εικόνες αλλά σε άλλες μεταβυζαντινές εικόνες μέτριας τέχνης, που παράγονταν στην περιοχή της Βενετίας ή τις δαλματικές ακτές, κατά τη διάρκεια του 16ου αιώνα, για ορθόδοξους πελάτες χωρίς ιδιαίτερες αισθητικές απαιτήσεις.

Ζωγράφοι και καλλιτεχνική παραγωγή

Οι δημιουργοί των εικόνων και τα εργαστήριά τους ήταν οι μονάδες προσφοράς του συγκεκριμένου είδους τέχνης, όπως προαναφέρθηκε, ή άλλων συναφών έργων (π.χ. ειδών διακοσμητικής ζωγραφικής). Αξίζει να υπομνήσει κανείς τη μαρτυρία του Jacques Le Saige, εμπόρου υφασμάτων από τη Douai της Γαλλίας, ο οποίος αποβιβάσθηκε στον Χάνδακα, καθ' οδόν προσκυνήματος προς τους Αγίους Τόπους, τον Ιούλιο του 1518: τον περιηγητή εντυπωσίασε η υψηλή αναλογία των ζωγράφων ανάμεσα στους επαγγελματίες της πόλης: "*et il se fait aussi à la dite ville [de Candie] largement de belles images de Notre Dame encloses de tableaux de ciprès*". Το ίδιο και η πυκνότητα τεχνιτών ασχολούμενων με το ξύλο (μαραγκών, επιπλοποιών-ξυλογλυπτών, τεχνιτών ναυπηγικής), οι οποίοι του φάνηκαν από τα συχνότερα τοπικά επαγγέλματα.[24]

Η μαρτυρία του φιλοπερίεργου Γάλλου ανταποκρίνεται στην εικόνα, που παρέχουν τα αρχειακά στοιχεία. Στον 15ο αιώνα οι πηγές μιλούν για εκατό περίπου ζωγράφους που εργάζονταν στον Χάνδακα και στην περιοχή του,[25] με τα έργα ωστόσο της συντριπτικής πλειονότητας αυτών να έχουν χαθεί, καθώς ενυπόγραφα δημιουργήματα σώζονται μόνο λίγων, των: Αγγέλου, Ανδρέα Ρίτζου, Νικολάου Τζαφούρη, Ανδρέα Παβία, Νικολάου Ρίτζου,

22 Για μια πρώτη αναφορά του φαινομένου βλ. Constantoudaki-Kitromilides 1987, 53 και 1988, 53.

23 Στα άρθρα της προηγ. σημ. είχα για 1η φορά επισημάνει την υποτιμητική αυτή στάση του Armenini σε σχέση με ελληνικές (δηλ. βυζαντινής τεχνοτροπίας) εικόνες. Για μια πιθανότατη κατ' εμέ εξήγησή της βλ. Constantoudaki-Kitromilides 1999, 1247 και 1261, σημ. 240.

24 Hemmerdinger-Iliadou 1967, 567, πρβλ. και 565. Πρώτη επισήμανση: Κωνσταντουδάκη 1975, 36, σημ. 1 και στη συνέχεια κατά κόρον χρήση από διάφορους μελετητές.

25 Βλ. τους καταλόγους στον Cattapan 1968 και Cattapan 1972. Πιθανώς υπήρχαν και περισσότεροι.

που προαναφέρθηκαν. Στον 16ο μαρτυρούνται εκατόν πενήντα περίπου ζωγράφοι,[26] αναμφιβόλως πολυάριθμοι ανάμεσα στους 15.000 κατοίκους του Χάνδακα, ενώ αδυνατούμε να υπολογίσουμε τα απολεσθέντα ονόματα. Όλοι αυτοί μνημονεύονται σε συμβόλαια ποικίλου περιεχομένου, ως συμβαλλόμενοι ή ως μάρτυρες. Ενυπόγραφα έργα σώζονται πάλι ευάριθμων, όπως των ακόλουθων ζωγράφων του 16ου αιώνα, που επισημαίνονται στα κρητικά και άλλα αρχεία (όπως τα αρχεία της παλαιάς Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας): Άγγελου Μπιτζαμάνου και του αδελφού του Δονάτου Μπιτζαμάνου, Γεωργίου Σωτήρχου, Θεοφάνη Στρελίτζα-Μπαθά (εικ. 4.1: *Γέννηση*, Μονή Σταυρονικήτα) και του γιου του Συμεών (οι δύο τελευταίοι άφησαν ενυπόγραφες τοιχογραφίες, αλλά τούς αποδίδονται και φορητές εικόνες), Πέτρου Λαμπάρδου, Μάρκου Στρελίτζα-Μπαθά (εικ. 4.2: *Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος και σκηνές του βίου του*, Ιωάννινα), Δομήνικου Θεοτοκόπουλου (εικ. 5.1: *Κοίμηση Θεοτόκου*, Σύρος), κάποιου από τους ζωγράφους Χαλκιόπουλους (σώζεται εικόνα με μόνο το επώνυμο, ενώ στα αρχεία μαρτυρούνται περισσότεροι του ενός), Φραγκίσκου Σαρακηνόπουλου, Ιωάννη Λαμπάρδου, Μιχαήλ Δαμασκηνού (εικ. 5.2: *Η Σταύρωση του αποστόλου Ανδρέα*, Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο), Θωμά Βαθά, Γεωργίου Κλόντζα (εικ. 6.1: *Παράσταση κηρύγματος σε ναό με σκηνή της Κόλασης σε κατώτερη ζώνη*, Σεράγεβο), των δύο με το όνομα Εμμανουήλ Λαμπάρδος (εικ. 6.2: *Ο Άγιος Μηνάς και σκηνές του βίου του*, Βενετία), μέρος του έργου των οποίων, αδιευκρίνιστο ακόμη, εμπίπτει στον 16ο αιώνα, Βενέδικτου Εμπόριου,[27] (ασφαλώς δραστήριου από τα τέλη του 16ου αιώνα, με επιδράσεις από τον Μιχαήλ Δαμασκηνό). Από την άλλη πλευρά γνωρίζουμε και άλλους ζωγράφους Κρητικούς, των οποίων σώζονται ενυπόγραφες εικόνες αλλά όχι μαρτυρίες στα κρητικά αρχεία (π.χ. ο Ευφρόσυνος).[28]

4.1. Θ. Στρελίτζα-Μπαθά, Η Γέννηση του Χριστού. Άγιον Όρος, Μονή Σταυρονικήτα.

4.2. Μ. Στρελίτζα-Μπαθά, Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος και σκηνές του βίου του. Ιωάννινα, Αρχαιολογικό Μουσείο.

26 Αριθμός κατά προσέγγιση, σύμφωνα με το δημοσιευμένο αρχειακό υλικό.

27 Συγκεντρωτικές πληροφορίες για το έργο τους: Χατζηδάκης 1987. Χατζηδάκης – Δρακοπούλου 1997. Δρακοπούλου 2010, στα οικεία λήμματα. Ο Β. Εμπόριος, κρητικής καταγωγής, μαρτυρείται στη Βενετία.

28 Χατζηδάκης 1956, 273-291. Χατζηδάκης 1987 και Δρακοπούλου 2010, στο οικείο λήμμα.

5.1. Δ. Θεοτοκόπουλου, Η Κοίμηση της Παναγίας. Σύρος, Ερμούπολη, ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου.

5.2. Μ. Δαμασκηνού, Η Σταύρωση του Αποστόλου Ανδρέα. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο.

6.1. Γ. Κλόντζα, Κήρυγμα σε ναό και σκηνή της Κόλασης. Σεράγεβο, Ορθόδοξος ναός.

6.2. Ε. Λαμπάρδου, Ο Άγ. Μηνάς και σκηνές του βίου του. Βενετία, Μουσείο Ελληνικού Ινστιτούτου.

Οι επιφανέστεροι από τους Κρητικούς ζωγράφους του 16ου αιώνα είναι ο Θεοφάνης Στρελίτζας-Μπαθάς (περιώνυμος και για τα σύνολα τοιχογραφιών του στα Μετέωρα και το Άγιον Όρος), ο Μιχαήλ Δαμασκηνός, γνωστός ως "διδάσκαλος", ο Γεώργιος Κλόντζας (διακεκριμένος και ως μικρογράφος) και φυσικά ο Δομήνικος Θεοτοκόπουλος, με τις λίγες γνωστές αλλά ξεχωριστές εικόνες, που φιλοτέχνησε, όταν ακόμη βρισκόταν στην Κρήτη. Η σταθερή τεχνική, η συνέχιση της βυζαντινής παράδοσης παράλληλα με νέες εικονογραφικές αναζητήσεις, με σταδιακή εγκατάλειψη στοιχείων της ύστερης μεσαιωνικής τέχνης και με αφομοίωση συστατικών της Αναγέννησης και του Μανιερισμού, οδήγησαν σε νέες πρωτοβουλίες και πρωτότυπα δημιουργήματα για τη μεταβυζαντινή ζωγραφική. Ανιχνεύεται βεβαίως και στον 16ο αιώνα η ενσωμάτωση ελάχιστων υστερογοτθικών στοιχείων στα παραδεδομένα βυζαντινά σχήματα.[29] Ωστόσο η κρητική ζωγραφική είχε πλέον οδηγηθεί σε νέες εικονογραφικές διατυπώσεις από άλλους ανήσυχους δημιουργούς, με τον καθένα μάλιστα να διαφοροποιεί την απόδοση του ίδιου θέματος. Ενδεικτικά παραδείγματα: η *Προσκύνηση των Μάγων* του Δ. Θεοτοκόπουλου στο Μουσείο Μπενάκη[30] (εικ. 7.1), η *Προσκύνηση των Μάγων* του Μ. Δαμασκηνού στο Ηράκλειο[31] (εικ. 7.2), η *Προσκύνηση των Μάγων* του Γ. Κλόντζα από το Τρίπτυχο της Βενετίας[32] (εικ. 7.3), η *Προσκύνηση των Μάγων* του Ε. Λαμπάρδου της Συλλογής Ρ. Ανδρεάδη[33] (εικ. 7.4), όλες με δυτικές επιδράσεις αλλά κάθε μία με διαφορετική σύνθεση. Ενίοτε το ίδιο θέμα αποδίδεται παραλλαγμένο στην παραγωγή του ίδιου ζωγράφου, όπως στην εργογραφία του Ιωάννη Περμενιάτη (ζωγράφου που βρισκόταν στη Βενετία στη δεκαετία του 1520, πιθανότατα Ροδιακής καταγωγής, αλλά επηρεασμένου από την κρητική τέχνη),[34] ο οποίος απέδωσε την *Προσκύνηση των Μάγων* σε τουλάχιστον τρεις διαφορετικές εκδοχές. Εκτός όμως από την ανανέωση της εικονογραφίας, η συμβολή των καταξιωμένων ζωγράφων (Δ. Θεοτοκόπουλος, Μ. Δαμασκηνός,

29 Παράδειγμα η γονατιστή Παναγία στην προαναφερθείσα εικόνα με τη *Γέννηση* του Θεοφάνη στη Μονή Σταυρονικήτα, βλ. Καρακατσάνη 1974, αρ. 6, εικ. 16. Μπαλτογιάννη 2003, 184-186, αρ. 32 και εικ. 64. Η στάση αυτή της Παναγίας υιοθετείται σε κρητικές εικόνες από τον 15ο αι., παραδείγματα: Μπαλτογιάννη 2003, 205-215, αρ. 34-36 και εικ. 68-69, 70-71, 72-75. Piatnitsky – Baddeley – Brunner – Mundell Mango (επιμ.) 2000, 179, αρ. B155. Ας σημειωθεί η όμοια στάση της εναγγελιζομένης Μαρίας (περί το 1400) στον ναό του Αγίου Αντωνίου στην Αγία Πελαγία επαρχίας Αγίου Βασιλείου, βλ. Spatharakis 2015, εικ. 1 και 9.

30 Χατζηνικολάου (επιμ.) 1990, 150-155, αρ. 3. Álvarez Lopera (επιμ.) 1999, 232, 343-344, αρ. 3 (της ελλ. έκδ.). Álvarez Lopera 2007, 243 εικ. 3 και 19-20, αρ. 3.

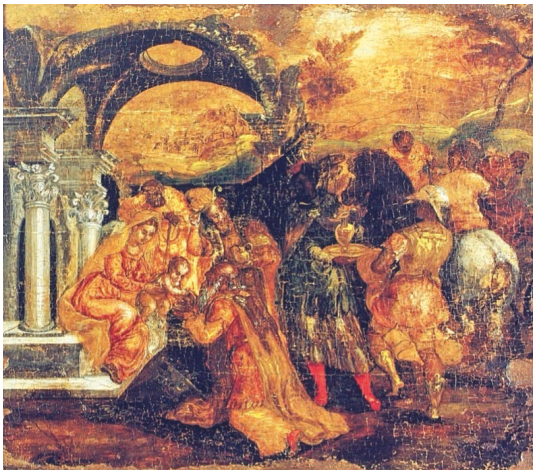
31 Μπορμπουδάκης (επιμ.) 1993, 451-453, αρ. 97. Drandaki (επιμ.) 2009, 96-97, αρ. 35. Συθιακάκη (επιμ.) 2014, 82-83, αρ. 9.

32 Chatzidakis 1962, 77-79, αρ. 51. Χατζηνικολάου (επιμ.) 1990, 136-139, αρ. VI. Álvarez Lopera (επιμ.) 1999, 222-225, 334-336, αρ. V. Καζανάκη-Λάππα 2005, 61-63, αρ. 28. Kazanaki-Lappa 2009, 79-85, αρ. 27.

33 Álvarez Lopera (επιμ.) 1999, 229, 339-340, αρ. IX. Δρανδάκη 2002, 100-105, αρ. 21. Μπαλτογιάννη 2003, 230-233. αρ. 38. Σημειωτέον ότι βασίζεται εν μέρει σε μορφές του ομόθεμου έργου του Μ. Δαμασκηνού.

34 Χατζηδάκη 1992, 713-741 (Μουσείο Μπενάκη). Constantoudaki-Kitromilides 1999, 1208, εικ. 1307 (Μουσείο Μπενάκη), 1210, εικ. 1309 (ιδιωτική συλλογή). Constantoudaki-Kitromilides 2002, 603, εικ. 3 (άλλοτε στη Νέα Υόρκη). Ο Περμενιάτης μαρτυρείται στη Βενετία το 1523 και ίσως και το 1527-28. Έχω υποθέσει ότι καταγόταν από τη Ρόδο (Constantoudaki-Kitromilides 2002, 573, σημ. 21), η οποία κατελήφθη από τους Τούρκους το 1522, γεγονός που ίσως προκάλεσε τη μετοίκησή του.

Γ. Κλόντζας) εκτείνεται και στην απόδοση νοημάτων, που αφορούσαν σε κοινωνικά ή πνευματικά ζητήματα, όπως έχει ήδη παρατηρηθεί (βλ. και πιο κάτω).

7.1. Δ. Θεοτοκόπουλου, Η Προσκύνηση των Μάγων. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη.

7.2. Μ. Δαμασκηνού, Η Προσκύνηση των Μάγων. Ηράκλειο, Μουσείο Αγ. Αικατερίνης Σιναϊτών.

7.3. Γ. Κλόντζα, Η Προσκύνηση των Μάγων. Από φύλλο τριπτύχου. Βενετία, Μουσείο Ελληνικού Ινστιτούτου.

7.4. Ε. Λαμπάρδου, Η Προσκύνηση των Μάγων. Αθήνα, Συλλ. Ρ. Ανδρεάδη.

Η τεκμηριωμένη παρουσία στον Χάνδακα, την εποχή αυτή, ζωγράφων από άλλα μέρη του ελληνικού χώρου, όπως τη Μονεμβασία και την Κέρκυρα αλλά και την Ιταλία, μπορούσε να συνεισφέρει στην πολυμορφία της τοπικής παραγωγής. Ωστόσο, η δύναμη της κρητικής τέχνης είναι αναμφισβήτητη και το υψηλό της επίπεδο ήταν βασικός λόγος για τη μεγάλη της επίδραση στη μεταγενέστερη μεταβυζαντινή ζωγραφική. Οι ζωγράφοι του Χάνδακα είχαν οργανωθεί, ήδη στα μέσα του 16ου αιώνα, σε επαγγελματική συντεχνία, κατά τα βενετικά πρότυπα, τη "Σχολή ή Αδελφότητα του Αγίου Λουκά", ομοτέχνου τους κατά την παράδοση.[35] Η ίδρυση της Συντεχνίας των ζωγράφων είχε ως κύριο σκοπό την επαγγελματική κατοχύρωση των ομοτέχνων αλλά και την αμοιβαία αλληλεγγύη των μελών της, όπως και άλλο κοινωνικό έργο. Παράλληλα, η λειτουργία της διασφάλιζε ένα επίπεδο ποιότητας στην παραγόμενη τέχνη. Ωστόσο, η ουσιαστική απελευθέρωση της καλλιτεχνικής προσωπικότητας επήλθε, όταν οι πρωτοπόροι δημιουργοί ξεπέρασαν τα όρια των μεσαιωνικών αυτών συσσωματώσεων.

Οι πλείστοι ζωγράφοι, την εποχή αυτή, ασχολούνταν, κυρίως, με τη ζωγραφική φορητών εικόνων. Οι τοιχογραφικές διακοσμήσεις, που είχαν δώσει σύνολα υψηλής τέχνης μέχρι και τα τέλη σχεδόν του 15ου αιώνα, περιορίστηκαν σε λίγα δείγματα στο νησί κατά τον 16ο, οπότε κυριαρχεί η φορητή εικόνα, εξαιτίας καλλιτεχνικών, κοινωνικών και οικονομικών αλλαγών, όπως προαναφέρθηκε. Η ευρύτερη ενασχόληση με φορητούς πίνακες παρείχε δυνατότητες εμπλουτισμού ή και ανανέωσης διαφόρων θρησκευτικών εικονογραφικών θεμάτων, ακόμη και τεχνοτροπίας, στους φιλοπρόοδους τεχνίτες και επέδρασε στη μετέπειτα εξέλιξη της κρητικής ζωγραφικής. Η ζωγραφική των φορητών εικόνων και λιγότερο η εικονογράφηση χειρογράφων (σώζονται ορισμένα εξαίρετα δείγματα, ιδίως από τον Γεώργιο Κλόντζα) ασφαλώς ήταν η κύρια ασχολία και το επάγγελμα των περισσοτέρων. Παράλληλα, μερικοί μαΐστορες ήταν και ιερείς, ενώ άλλοι επιδίδονταν συγχρόνως και σε εμπορικές μικροεπιχειρήσεις. Γενικά, η τέχνη όλων ήταν μια επαγγελματική δραστηριότητα, που αναπτυσσόταν σε αστικό περιβάλλον, καθώς στις πόλεις υπήρχαν ευνοϊκότερες συνθήκες εργασίας αλλά και εξέλιξης.[36]

Η εκτέλεση των παραγγελιών για φορητά έργα τέχνης αλλά και η αναδοχή μαθητευόμενων νέων προϋποθέτει φυσικά έναν οργανωμένο και εξοπλισμένο χώρο εργασίας των τεχνιτών, το εργαστήριο. Οι συνθήκες μαθητείας στα οργανωμένα εργαστήρια φωτίζονται αρκετά από ειδήσεις σχετικών συμβολαίων, τα οποία συνάπτονταν, συνήθως, μεταξύ του τεχνίτη και του γονέα ή κηδεμόνα του υποψήφιου μαθητή. Η μαθητεία διαρκούσε τουλάχιστον τέσσερα χρόνια, κατά τα οποία ο μαθητευόμενος, συνήθως οικότροφος, όφειλε όχι μόνο να συμμορφώνεται με τις υποδείξεις του δασκάλου σχετικά με την τέχνη του, αλλά και να τον υπηρετεί. Αντιστοίχως ο επαγγελματίας υποχρεωνόταν να

35 Βλ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου 1981 (στοιχεία για τον 16ο αιώνα).

36 Δεν μπορεί να αποκλειστεί η ενασχόληση με τις εικόνες και σε μοναστήρια, όπως συμβαίνει και σήμερα.

διδάξει αποτελεσματικά στον νέο τη ζωγραφική, ενίοτε μάλιστα και τα γράμματα, και να του παρέχει βασικά υλικά αγαθά.[37]

Η παραγωγή των Κρητών καλλιτεχνών κάλυπτε ποικιλία θρησκευτικών έργων. Τα θέματά τους προέρχονται από όλη την παρακαταθήκη της χριστιανικής εικονογραφίας, αποδεικνύοντας το πλούσιο απόθεμα των κρητικών εργαστηρίων σε σχέδια (*ανθίβολα*) ιερών μορφών και σκηνών. Η τεχνοτροπία των εικόνων ακολουθεί τη βυζαντινή ως επί το πλείστον παράδοση, αλλά συχνά εισδύουν και δυτικά στοιχεία, όπως αναφέρεται πιο πάνω.

Η έλλειψη έργων κοσμικής ζωγραφικής από τη βενετική Κρήτη ασφαλώς δεν σήμαινε ανικανότητα των ζωγράφων να φιλοτεχνήσουν προσωπογραφίες ή άλλα κοσμικά θέματα. Ευρετήρια από πλούσιες κατοικίες της Κρήτης αναφέρουν τέτοια έργα και είναι πιθανό ότι υπήρχε κάποια τοπική παραγωγή παράλληλα με την ύπαρξη εισηγμένων πινάκων.[38] Μια ιδέα, περιορισμένη οπωσδήποτε, παρέχουν οι προσωπογραφίες αφιερωτών αλλά και οι καθημερινές σκηνές και τα ρωπογραφικά θέματα, που ενίοτε διανθίζουν τις θρησκευτικές απεικονίσεις. Η εραλδική εργασία και η φιλοτέχνηση οικοσήμων ή άλλων εμβλημάτων σε οικήματα ευγενών, η διακοσμητική ζωγραφική, σε ξυλόγλυπτες εσωτερικές επενδύσεις μεγάρων ή σε έπιπλα (π.χ. κλίνες, κασέλες) ακόμη και τα χρυσώματα ξυλογλύπτων σε αρχοντικές κατοικίες[39] και στα τέμπλα ναών (σώζονται περίφημα κρητικά τέμπλα ξυλόγλυπτα και χρυσωμένα, στο Άγιον Όρος, την Πάτμο και αλλού)[40] ανήκαν στις ασχολίες των ζωγράφων, όπως μαρτυρούν οι πηγές. Επίσης αυτοί εκτελούσαν εραλδική και διακοσμητική ζωγραφική και σε πολυτελή υφασμάτινα παραπετάσματα, όπως συνέβαινε και σε προηγούμενους αιώνες.

Η πολυποίκιλη δραστηριότητα των μαϊστόρων του Χάνδακα ενέπλεκε και άλλους επαγγελματίες σχετικούς με την αγορά της τέχνης, όπως ξυλογλύπτες, ξυλουργούς, σιδηρουργούς, παραγωγούς προϊόντων αναγκαίων για την παρασκευή των υλικών για την προετοιμασία ή και την αποπεράτωση των πινάκων, πωλητές υλικών τέχνης και χρωμάτων και άλλους. Η εργασία των ζωγράφων επομένως, εκτός από την καλλιτεχνική διάσταση, είχε και οικονομική σημασία μη αμελητέα για το κοινωνικό σύνολο, πράγμα που συνήθως παραγνωρίζεται.

37 Για θέματα προδιαγραφών εργασίας, εργαστηρίων και μαθητείας από συμβόλαια του 16ου αι. βλ. και Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου 2007, 46-60. Σχετικά με τα συμβόλαια και τη διαδικασία παραγγελίας έργων τέχνης στην αναγεννησιακή Ιταλία βλ. O' Malley 2005.

38 Βλ. Κωνσταντουδάκη 1975, 74-85. Υπάρχουν σποραδικές μνείες και σε άλλες πηγές, ενώ σώζεται πίνακας με απεικόνιση της πόλης του Ρεθύμνου (Ρέθυμνο, Δημαρχιακό μέγαρο), που χρονολογείται στο πρώτο τέταρτο του 17ου αιώνα, βλ. Αλεξίου 1985, 229-238.

39 Παράδειγμα η επιζωγράφηση το 1509 της ξύλινης περίτεχνης οροφής μιας οικίας του Χάνδακα (Κωνσταντουδάκη 1973, 366-367)· επίσης το 1537 καταγράφονται καρυδένιες κασέλες με πλαίσια χρυσωμένα και με το οικόσημο της οικογένειας Καλλέργη (Κωνσταντουδάκη 1975, 67).

40 Για κρητικά ξυλόγλυπτα τέμπλα του 17ου αιώνα βλ. Καζανάκη-Λάππα 1991, 219-237.

Εξέλιξη των ζωγράφων, πρόσληψη της ζωγραφικής τον 16ο αιώνα στην Κρήτη

Το εργασιακό περιβάλλον των Κρητικών ζωγράφων αντανακλάται σε αναπαραστάσεις, τις οποίες προσφέρουν ορισμένες σπάνιες κρητικές εικόνες με τον Ευαγγελιστή Λουκά, που ζωγραφίζει την Παναγία, όπως το φύλλο από διαλυμένο μικρό πολύπτυχο, στο Μουσείο εικόνων του Recklinghausen, των αρχών του 15ου αιώνα.[41] Σε αυτό παρατηρούμε τα έπιπλα και σύνεργα (οκρίβαντα, κιβωτίδιο για τα χρωστικά υλικά, κοχύλια για τα αναμεμειγμένα χρώματα, διάφορα πινέλα και σκεύη) μιας τέχνης πατροπαράδοτης, με τεχνική όμοια από τους βυζαντινούς χρόνους, την οποία ο ζωγράφος ασκεί ως επιμελής τεχνουργός. Μια εντύπωση του εργαστηρίου αλλά και διαφορετική εικόνα για τον ζωγράφο παρέχει το γνωστό ομόθεμο έργο του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου (Μουσείο Μπενάκη), όπου ο μαΐστορας εργάζεται μπροστά στον οκρίβαντα, σε περιβάλλον ευμάρειας. Ο άγγελος που τον στεφανώνει, ανεμίζοντας ταινία και κομίζοντας δάφνινο στεφάνι, υποδηλώνει ότι η εργασία του ζωγράφου έχει και πνευματική διάσταση,[42] όπως αναλύεται και πιο κάτω.

Στοιχεία από τα βενετικά αρχεία επιτρέπουν μεταξύ άλλων να διαπιστώσουμε κάποια εξέλιξη στην κρητική κοινωνία από τον 15ο στον 16ο αιώνα σε ό,τι αφορά στη θεώρηση των ζωγράφων και την πρόσληψη της αισθητικής πλευράς του έργου τους από μέρους του κοινού. Στα έγγραφα του 15ου αιώνα, ο ζωγράφος φαίνεται ότι θεωρείται ως εξειδικευμένος τεχνίτης, με πρακτικές, κυρίως, ικανότητες (όπως γενικά αντιμετωπιζόταν στον Μεσαίωνα στη Δύση), από τον οποίο ο παραγγελιοδότης αναμένει δεδομένη εργασία σε γνωστούς εικονογραφικούς τύπους. Τούτο ισχύει ως γενική διαπίστωση, παρά τις εξαιρέσεις που αφορούν σε αξιόλογους ζωγράφους, όπως οι τέσσερις-πέντε επιφανείς του 15ου αιώνα, που αναφέρθηκαν στην αρχή. Μεταγενέστερα, διαπιστώνεται σταδιακά, στις αρχειακές πηγές, περισσότερη εμπιστοσύνη και μεγαλύτερη ελευθερία στον ζωγράφο, ο οποίος αντιμετωπίζεται στον 16ο αιώνα, πολύ περισσότερο από όσο στο παρελθόν, ως πρόσωπο ικανό να εργαστεί πρωτότυπα και δημιουργικά. Η νέα αυτή στάση, τουλάχιστον ενός μέρους της πελατείας των Κρητικών ζωγράφων, ασφαλώς των πιο ενημερωμένων και καλλιεργημένων μελών της κρητοβενετικής κοινωνίας, έχει αναμφίβολα υποστεί την επίδραση των αναγεννησιακών ρευμάτων, που έπνεαν από την Ιταλία και έδιναν έμφαση στην ατομική προσωπικότητα.[43] Παράλληλα, η συνειδητοποίηση της καλλιτεχνικής ιδιότητας τόσο από μέρους των ζωγράφων όσο και του κοινού αποδέσμευσε δυνάμεις και συνέβαλε ουσιαστικά στην ανανέωση της εικονογραφίας στην τέχνη τους.

41 Álvarez Lopera (επιμ.) 1999, 226, 336-337, αρ. VI. Haustein-Bartsch 2000, 83, εικ. 12 και 89, εικ. 23.

42 Η ιδέα έχει ήδη εκφραστεί από τη γράφουσα, βλ. Χατζηνικολάου (επιμ.) 1990, 146-149, αρ. 2. Álvarez Lopera (επιμ.), 1999, 231, 342-343, αρ. 2. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου 2002. Álvarez Lopera 2007, 241 και 15-16, αρ. 1. Προσφάτως: Casper 2014, 15-20 (με σιωπηρή επανάληψη των προαναφερόμενων ιδεών αλλά και με ορισμένα συζητήσιμα σημεία).

43 Οι επισημάνσεις αυτές έχουν ήδη γίνει, βλ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου 1986, 252-255, 260.

Αντιλήψεις τέτοιας υφής αντανακλώνται στο έργο ξεχωριστών ζωγράφων, όπως οι Θεοφάνης, Μάρκος Στρελίτζας-Μπαθάς, Θεοτοκόπουλος, Δαμασκηνός, Κλόντζας, οι οποίοι, μεταξύ άλλων, εισήγαγαν αναγεννησιακά και μανιεριστικά στοιχεία στο έργο τους, με τη χρησιμοποίηση δυτικοευρωπαϊκών χαρακτικών (στοιχεία που, σημειωτέον, υιοθετήθηκαν και στη γλυπτική και την αρχιτεκτονική της Κρήτης). Στον πίνακα του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου με τον *Ευαγγελιστή Λουκά*, που απεικονίζει την Παναγία (Μουσείο Μπενάκη), που προαναφέρθηκε, ο άγιος, δηλαδή ο ζωγράφος, εμφανίζεται δυναμικός, σε στάση γεμάτη ένταση. Ο άγγελος, που τον στεφανώνει, ανακαλώντας αρχαίες πτερόεσσες νίκες ή την προσωποποίηση της φήμης, του προσφέρει το δάφνινο στεφάνι της δόξας των ποιητών, τονίζοντας το πνευματικό περιεχόμενο της εργασίας του. Τα σημαίνοντα του έργου και η επιβράβευση του ζωγράφου υποδηλώνουν την ιδέα του Θεοτοκόπουλου και του κύκλου του για το ίδιο το επάγγελμά του, το οποίο προφανώς θεωρεί ως ικανότητα αξιοζήλευτη και επαινετή. Άλλωστε και η εικόνα του Δομήνικου με την Κοίμηση της Θεοτόκου (Ερμούπολη Σύρου)[44] παραπέμπει σε ένα πλέγμα σύνθετων συμβολισμών, ενδεικτικών του ενδιαφέροντος του δημιουργού για την ουμανιστική παιδεία του καιρού του, αλλά και σε άλλα ακόμη ενδιαφέροντα.[45] Όμοια με τον Δομήνικο ιδέα για την τέχνη του ζωγράφου συμμερίζεται και ο γνώριμός του Γεώργιος Κλόντζας. Δύο σχέδια του Κλόντζα από τον γνωστό κώδικα της Βενετίας (1590-1592) απεικονίζουν τον Άγιο Λουκά και το ένα προβάλλει τον ευαγγελιστή ως ζωγράφο, στραμμένο στον θεατή, να παρουσιάζει υπερήφανα το έργο του, την εικόνα της Παναγίας.[46] Δεν είναι χωρίς σημασία το ότι πρόκειται για δύο σπουδαίους καλλιτέχνες της Κρήτης του 16ου αιώνα, με ιδιαίτερη αξία, φήμη και αναγνώριση.

Μια άλλη διάσταση στην ιδιότητα του ζωγράφου-καλλιτέχνη προσθέτει ένα σχέδιο του Μάρκου Στρελίτζα-Μπαθά ή Βαθά, Κρητικού εγκατεστημένου στη Βενετία, το οποίο περιλαμβάνεται σε κώδικα της Αυστριακής Εθνικής Βιβλιοθήκης της Βιέννης. Σε αυτό ένας ζωγράφος στο εργαστήρι του αποδίδει την αυτοπροσωπογραφία του μέσω της χρήσης μεγάλου κατόπτρου.[47] Η σύνθεση αποτελεί ένα εικαστικό σχόλιο του ίδιου του Μάρκου Βαθά στο κείμενο του χειρογράφου, το οποίο ο ίδιος κατείχε,[48] μελετούσε και εικονογραφούσε σποραδικά: πρόκειται για ένα κεφάλαιο από τις "Εννεάδες" του νεοπλατωνικού φιλοσόφου Πλωτίνου, όπου συζητείται το ζήτημα του αρχετύπου, του

44 Acheimastou-Potamianou 1995, 29-44. Álvarez Lopera (επιμ.) 1999, 230, 340-342, αρ. 1. Álvarez Lopera 2007, 17-18, 242, αρ. 2.

45 Παναγιωτάκης 1986, 76-90. Βλ. και Fatourou 1995, 45-68. Fatourou-Hesychakis – Hesychakis 2004. Το θέμα συζητά, ενίοτε υπό διαφορετικό πρίσμα, ο Marías 1997, βλ. και Marías 2013. Πρόσφατη γενική δημοσίευση για τον ζωγράφο: Marías (επιμ.) 2014. Ορισμένα στοιχεία υποδηλώνουν ενδιαφέροντα του ζωγράφου από τη σφαίρα της ερμητικής κουλτούρας της Αναγέννησης.

46 Παλιούρας 1977, εικ. 53 και 56.

47 Hunger 1972, 134 και εικ. 5. Constantoudaki 1999, 1218-19 και εικ. 1319. Καζανάκη-Λάππα 2000, 277-278, 282, εικ. 12. Η συστρεφόμενη στάση του ζωγράφου απηχεί μανιεριστικά πρότυπα.

48 Ανιχνεύεται επομένως και το συλλεκτικό ενδιαφέρον του Κρητικού ζωγράφου, πράγμα αξιοσημείωτο.

ειδώλου του και της αναπαράστασής του. Ο Κρητικός ζωγράφος εικόνων με τα ουμανιστικά ενδιαφέροντα (ο οποίος, σημειωτέον, στον ίδιο κώδικα αλλά και σε άλλους άφησε και κοσμικά και μυθολογικά σχέδια)[49] έχει πλέον εξελιχθεί σε τύπο φιλοσόφου, εκφράζοντας, με μια σημαίνουσα απεικόνιση, τον προβληματισμό του για την ουσία της αναπαράστασης, η οποία είναι εγγενής ιδιότητα της τέχνης του.

Θεωρητικοί προβληματισμοί κάποιας έκτασης φαίνεται ότι απασχολούσαν και τον Μιχαήλ Δαμασκηνό. Το ενδιαφέρον του φημισμένου "διδασκάλου" για την τέχνη του και την πορεία της ανιχνεύεται στο έργο του, το οποίο συμπυκνώνει την εμπειρία του από την Κρήτη και την Ιταλία, από τη Βυζαντινή παράδοση, την Αναγέννηση και τον Μανιερισμό. Τα φιλόδοξα έργα του της περιόδου μετά την επιστροφή του από τη Βενετία (1582/83), που βρίσκονται στο Ηράκλειο[50] και στην Κέρκυρα,[51] εικονογραφούν μια σύζευξη βυζαντινών και δυτικών στοιχείων, με την ένταξη των δεύτερων σε συνθέσεις βυζαντινής τεχνικής αλλά καινούργιες για την παράδοση που αντιπροσωπεύουν, οι οποίες φέρνουν ανανεωτικό αέρα στην κρητική ζωγραφική των τελευταίων δεκαετιών του 16ου αιώνα. Δείχνουν επίσης ότι ως ευαίσθητος δέκτης και δημιουργός ο ζωγράφος μπορούσε να συλλάβει και να μορφοποιήσει ιδέες της περιρρέουσας ατμόσφαιρας και να προβάλει ιστορικούς συμβολισμούς, ιδεολογικά αιτήματα ή δογματικά ζητήματα, που απασχολούσαν κύκλους της εποχής του. Παραδείγματα συνιστούν η εικόνα με τους *Αγίους Σέργιο και Βάκχο και την Αγία Ιουστίνη*, που καταπατούν δράκοντα (Κέρκυρα,[52] συμβολισμός της νίκης των ενωμένων χριστιανικών δυνάμεων του Ιερού Συνασπισμού στη Ναυμαχία της Ναυπάκτου), η Αλληγορία της Θείας Ευχαριστίας (Κέρκυρα) και έργα του στο Ηράκλειο (Μουσείο Αγίας Αικατερίνης). Σε αυτά περιλαμβάνονται *η Αγία Τριάδα με τη Θεία Λειτουργία* (αντανακλά θεολογικές αντιπαραθέσεις για το ζήτημα της εκπόρευσης του Αγίου Πνεύματος) και η Α΄ Οικουμενική Σύνοδος της Νίκαιας (διακηρύσσει το ομοούσιον του Υιού προς τον Πατέρα), ενώ ο Μυστικός Δείπνος δείχνει ότι τον Δαμασκηνό απασχόλησε εμφανώς το ζήτημα της χρήσης της γεωμετρικής προοπτικής, που είχε προβληθεί από τους ζωγράφους της Αναγέννησης ως απόδειξη της πνευματικής διάστασης της ζωγραφικής εργασίας, επομένως του ανώτερου επιπέδου του ζωγράφου.[53]

Στην περίπτωση του Γεωργίου Κλόντζα[54] έχουμε έναν πληθωρικό, χαλκέντερο, διανοούμενο καλλιτέχνη, που έχει πλατιούς πνευματικούς ορίζοντες, ενδιαφέρεται

49 Hunger 1972, 134-136.

50 Πρόκειται για τις έξι περίφημες πολυπρόσωπες εικόνες του Μ. Δαμασκηνού: Μπορμπουδάκης (επιμ.) 1993, 449-461, αρ. 96-101. Drandaki (επιμ.) 2009, 94-105, αρ. 34-39. Συθιακάκη (επιμ.) 2014, 76-87, αρ. 6-11 (όλα τα λήμματα της υποφαινομένης).

51 Ιδίως η Αποτομή της κεφαλής του Προδρόμου, ο Λιθοβολισμός του πρωτομάρτυρα Στεφάνου, ο Άγιος Γεώργιος με σκηνές του βίου του κ.ά., βλ. Βοκοτόπουλος 1990, 38-61.

52 Βοκοτόπουλος 1990, αρ. 25, εικ. 26-28, 127, 341στ΄. Χονδρογιάννης 2010, 68-73. Καζανάκη-Λάππα 2013, 168-171.

53 Τα ενυπάρχοντα νοήματα στα έργα αυτά του Δαμασκηνού έχω ήδη επισημάνει στο: Μπορμπουδάκης (επιμ.) 1993, 449-461, αρ. 96-101 και σε μεταγενέστερα κείμενά μου.

54 Γενικά Χατζηδάκης – Δρακοπούλου 1997, στο οικείο λήμμα. Kazanaki-Lappa 2019, 49-65.

για ιστορικά και μυθολογικά θέματα του παρελθόντος αλλά και για τη σύγχρονή του πολιτική κατάσταση στη Μεσόγειο, υπαινίσσεται φιλοσοφικά ζητήματα, εικονογραφεί χρησμολογικά και εσχατολογικά θέματα και εισδύει στην ερμητική κουλτούρα, όλα φανερά κυρίως στους κώδικες, που εικονογράφησε.[55] Ενδιαφέρεται όμως και για την κοινωνία της εποχής του, τις ανησυχίες και τους προβληματισμούς των συγχρόνων του. Αυτά τα αποκαλύπτουν η επανειλημμένη και παραστατική απεικόνιση της *Δευτέρας Παρουσίας* (φόβος για τα έσχατα) σε εικόνες και τρίπτυχα[56] και ο πρωτότυπος πίνακας *Κηρύγματος μέσα σε ναό* (Σεράγεβο),[57] στον οποίο, με τις παραινέσεις επιγραφών από την εκκλησιαστική γραμματεία περί φιλανθρωπίας των πλουσίων προς τους πένητες με το φόβητρο της Κόλασης, ασκείται ουσιαστικά κοινωνική κριτική. Δεν παραλείπει όμως ο πολυτάλαντος καλλιτέχνης να υπομνήσει και δημόσιες εορταστικές εκδηλώσεις με τη συμμετοχή των κατοίκων του Χάνδακα, όπως διαφαίνεται σε πολυπρόσωπο έργο του, με κύριο θέμα τον *Άγιο Γεώργιο δρακοντοκτόνο*, στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο·[58] προσδίδει έτσι κάποια χροιά κοσμικού πίνακα στη ζωγραφική θρησκευτικών θεμάτων.

Ασφαλώς τέτοιοι ξεχωριστοί ζωγράφοι ανήκαν σε κύκλους διανοουμένων και ατόμων υψηλής κοινωνικής θέσης, που είχαν πρόσβαση σε χειρόγραφους κώδικες, βιβλία και άλλα έντυπα και είχαν γνώση του πολιτισμού της Αναγέννησης και των ουμανιστικών και άλλων ιδεών, που έρχονταν από τη Δύση. Ενδεικτικά αναφέρω τους κύκλους, που δημιούργησαν τις φιλολογικές Ακαδημίες (Vivi στο Ρέθυμνο, Stravaganti στον Χάνδακα),[59] των οποίων τα μέλη είχαν γνώσεις και ενδιαφέρον για την ελληνορωμαϊκή παράδοση. Ο Θεοτοκόπουλος είχε επαφή στον Χάνδακα με τον αξιόλογο Κρητικό χαρτογράφο Γεώργιο Σίδερο(-η) ή Καλαποδά και τον ευγενή Luca Miani, ο Δαμασκηνός είχε παραγγελιοδότες που γνώριζαν να εκτιμήσουν τα δυτικά στοιχεία στο έργο του, ενώ ο Κλόντζας βρισκόταν στον κύκλο του διάσημου μαθηματικού και φιλοσόφου Φραγκίσκου Μπαρότσι και του δυναμικού Βενετού προβλεπτή της Κρήτης Τζιάκομο Φοσκαρίνι.

Τέλος, ενδεικτικές για την εξέλιξη της αυτοσυνείδησης των ζωγράφων ως δημιουργών και της αναγεννησιακής αξίας για την έμφαση στον άνθρωπο είναι οι απόπειρες ορισμένων για την αυτοπροσωπογραφία τους. Ο Μάρκος Βαθάς άφησε μικρά σχεδιάσματα με συνοπτικά ολόσωμα ενυπόγραφα πορτραίτα του, επτά συνολικά, ως όρθιου ή γονατιστού και δεόμενου[60] (εικ. 8.1-2) στο περιθώριο κωδίκων (Βιέννη, Εθνική

55 Για τους κώδικες με μικρογραφίες του Κλόντζα βλ.: Παλιούρας 1977. Κυριακού 1995, 131-133. Rigo 1988, 11-71. Χατζηδάκης 1994, 51-60. Vereecken – Hadermann-Misguich 2000.

56 Πρόκειται για πολυσήμαντα έργα, η θεματική των οποίων δύναται επίσης να παραλληλιστεί με το κλίμα της Αντιμεταρρύθμισης στην Ευρώπη και τη φιλοτέχνηση ομόθεμων πινάκων.

57 Βοκοτόπουλος 1984, 383-398. Περαιτέρω ανάλυση και ερμηνεία: Γκράτζιου 1987-88, 9-31.

58 Αχειμάστου-Ποταμιάνου 2001, 77-85.

59 Παναγιωτάκης – Vincent 1970, 52-62. Παναγιωτάκης 1986, 81-90.

60 Hunger 1972, εικ. 1-7. Μάλιστα το σχέδιο με τον ζωγράφο να υψώνει τα χέρια προς τον ήλιο, ανταποκρίνεται πάλι σε κείμενο του Πλωτίνου από τις *Εννεάδες* (Hunger 1972, 135). Η επίκληση αυτή με τον παγανιστικό χαρακτήρα τονίζει το ενδιαφέρον για την αρχαιότητα, σύμφωνα με το πνεύμα της Αναγέννησης, ίσως όμως παραπέμπει και σε άλλα ενδιαφέροντα.

Βιβλιοθήκη), που ο ίδιος κατείχε (ενώ στην προαναφερθείσα αυτοπροσωπογραφία ζωγράφου με τη βοήθεια καθρέφτη είναι αμφίβολο αν είχε πρόθεση να απεικονίσει τον εαυτό του). Έχει υποτεθεί[61] ότι ο Μιχαήλ Δαμασκηνός απέδωσε την προσωπογραφία του στη μορφή του κεντρικού Μάγου, κατά την παράδοση του Βαλτάσαρ, στην *Προσκύνηση των Μάγων* του Ηρακλείου, που αναφέρθηκε προηγουμένως. Μολονότι αυτό δεν μπορεί να αποδειχθεί, ίσως ο Δαμασκηνός έβλεπε στον ευγενή άνδρα με την αρχοντική ενδυμασία, που με το βλέμμα στον θεατή τον καλεί να προσέξει τον ίδιο και την παράσταση, μια αντανάκλαση της ιδέας του για τη θέση του δημιουργού στην κοινωνία. Ομοίως αβέβαιο φαντάζει το αν ο εικονιζόμενος στηθαίος και σε κατατομή άνδρας σε εικόνα με το *Μαρτύριο της Αγίας Παρασκευής* του Μιχαήλ Δαμασκηνού (Αθήνα, Μουσείο Κανελλοπούλου) αποδίδει τον ίδιο[62] (εικ. 8.3). Υποθετική αλλά όχι απίθανη είναι και η πρόταση ταύτισης ολόσωμου άνδρα (εικ. 8.4). σε μια από τις εικόνες της *Δευτέρας Παρουσίας* του Γεωργίου Κλόντζα (Κέρκυρα) με τον ίδιο τον καλλιτέχνη.[63] Όσο ισχνές και αν είναι αυτές οι μαρτυρίες (Μάρκος Βαθάς), οι υποθέσεις (Δαμασκηνός) ή οι πιθανότητες (Κλόντζας), φαίνεται εύλογο ότι οι πιο προοδευτικοί Κρήτες ζωγράφοι είχαν συναίσθηση της καλλιτεχνικής προσωπικότητας, που σήμαινε τη σημασία στο άτομο, την αναγνώριση του δημιουργικού έργου του, την προς αυτό εκτίμηση και εν τέλει την κοινωνική καταξίωση του ζωγράφου.

8.1. Μ. Μπαθά, Ιχνογραφήματα αυτοαπεικονίσεων. Από κώδικες της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Βιέννης.

8.2. Μ. Μπαθά, Ιχνογραφήματα αυτοαπεικονίσεων. Από κώδικες της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Βιέννης.

61 Ξυγγόπουλος 1957, 151, σημ. 2.

62 Για την υπόθεση αυτή βλ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου 1989, τόμ. Β΄, 121-123. Για το έργο βλ. και: Σκαμπαβίας – Χατζηδάκη (επιμ.) 2007, 280-281, αρ. 162.

63 Βοκοτόπουλος 1990, 64 και εικ. 156 για την πρόταση αυτή.

8.3. Μ. Δαμασκηνού, Αυτοαπεικόνιση (;) ημίσωμη. Λεπτ. από το Μαρτύριο της Αγ. Παρασκευής. Αθήνα, Μουσείο Π. και Α. Κανελλοπούλου.

8.4. Γ. Κλόντζα, Αυτοαπεικόνιση (;) ολόσωμη. Λεπτ. από τη Δευτέρα Παρουσία. Κέρκυρα, Μονή Πλατυτέρας.

Μια περαιτέρω διάσταση αφορά και πάλι στο κοινό και διαπιστώνεται στη θεώρηση των εικόνων όχι μόνο ως τεκμηρίων πίστης αλλά και ως καλλιτεχνημάτων ικανών να κοσμήσουν τις ιδιωτικές συλλογές ευγενών και εύπορων αστών των κρητικών πόλεων, ανάμεσα σε έργα αρχαίας γλυπτικής, σε δυτικοευρωπαϊκούς πίνακες (ιταλικούς, φλαμανδικούς) ή άλλα έργα τέχνης. Οι εικόνες θεωρούνται πλέον όχι μόνο δείγματα ευλάβειας αλλά και αντικείμενα συλλεκτισμού, ως αξιοθαύμαστα έργα τέχνης.[64] Η κρητική λογοτεχνία, στους στίχους του ποιητή Γεωργίου Χορτάτση στην "Ερωφίλη",[65] αντανακλά αυτή τη θεώρηση και τον θαυμασμό για τις εικόνες ως καλλιτεχνικές δημιουργίες (παρά το ποσοστό σύμβασης που η λογοτεχνική αναφορά ενδεχομένως περιέχει):

"... τσ' εικόνες οι ζωγράφοι [...] εις τόπο φανερό τσι πάσι και κρεμούσι κι ούλοι που τσι θωρούσινε θαμάζου και 'παινούσι".

Από τα παραπάνω γίνεται, πιστεύω, αντιληπτό ότι στην κρητική κοινωνία του 16ου αιώνα, μάλιστα στα ανεπτυγμένα αστικά περιβάλλοντα, όπου η επαφή με κέντρα της Δύσης ήταν ευχερέστερη, είχαν εξελιχθεί τόσο η παραγωγή της θρησκευτικής τέχνης, στο πλαίσιο βέβαια φιλοτέχνησης εικόνων της βυζαντινής παράδοσης, όσο και η θεώρησή της ως καλλιτεχνικής έκφρασης από μέρους των υποδοχέων της. Η κυκλοφορία βιβλίων και ιδεών, οι αναζητήσεις και οι προβληματισμοί φιλέρευνων ζωγράφων ή και άλλων ικανών καλλιτεχνών, η δημιουργία κύκλου παραγγελιοδοτών, με προοδευτική σκέψη και ουμανιστικές ιδέες, τροφοδότησαν μια ατμόσφαιρα έντονων πνευματικών διεργασιών. Το προηγμένο αυτό κλίμα εξέθρεψε την καλλιτεχνική προσωπικότητα

64 Για την επισήμανση βλ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου 1986, 253-254. (Θα ήθελα να διευκρινίσω ότι οι συχνές αναφορές σε ορισμένους μελετητές οφείλονται στη μακρά ενασχόλησή τους με συναφή ζητήματα.)

65 *Ερωφίλη. Τραγωδία Γεωργίου Χορτάτση*, επιμ. Στυλιανός Αλεξίου, Μάρθα Αποσκίτη, Αθήνα 1988 (και μεταγενέστερες εκδόσεις).

και κατέστη δυνατό να ωθήσει σε νέες κατευθύνσεις. Το μέγεθος του αποτελέσματος το αποδεικνύουν οι περιπτώσεις άξιων ζωγράφων της Κρήτης του 16ου αιώνα και κατ' εξοχήν η εξαιρετική, οπωσδήποτε, περίπτωση του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου, του οποίου οι απαρχές θεμελιώθηκαν στον Χάνδακα της προχωρημένης βενετικής περιόδου.

Ανάλυση συντομογραφιών βιβλιογραφίας

α. ΕΛΛΗΝΙΚΗ

Αλεξίου 1985= Σ. Αλεξίου, "Μια απεικόνιση του Ρεθύμνου των αρχών του ΙΖ΄ αιώνα", *Τιμητικό αφιέρωμα στον Ομότιμο καθηγητή Κωνσταντίνο Δ. Καλοκύρη*, Θεσσαλονίκη 1985, 227-238.

Αλεξίου – Αποσκίτη (επιμ.) 1988= Σ. Αλεξίου, Μ. Αποσκίτη (επιμ.), *Ερωφίλη. Τραγωδία Γεωργίου Χορτάτση*, Αθήνα 1988.

Αχειμάστου-Ποταμιάνου 2001= Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, "Εικόνα του Αγίου Γεωργίου στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών αποδιδόμενη στον Γεώργιο Κλόντζα", *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 22 (2001), 77-86.

Βασιλάκη 1981= Μ. Βασιλάκη, "Ο ζωγράφος Άγγελος Ακοτάντος: το έργο και η διαθήκη του (1436)", *Θησαυρίσματα* 18 (1981), 290-298.

Βασιλάκη (επιμ.) 2010= Μ. Βασιλάκη (επιμ.), *Χειρ Αγγέλου. Ένας ζωγράφος εικόνων στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, κατάλ. έκθ. (Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 2010-2011), Αθήνα 2010.

Βοκοτόπουλος 1984= Π. Λ. Βοκοτόπουλος, "Μια άγνωστη κρητική εικόνα στο Σεράγεβο", *ΔΧΑΕ* 12 (1984), 383-398.

Βοκοτόπουλος 1990= Π. Λ. Βοκοτόπουλος, *Εικόνες της Κερκύρας*, Αθήνα 1990.

Γκράτζιου 1987-88= Ό. Γκράτζιου, "Η εικόνα του Γεωργίου Κλόντζα στο Σεράγεβο και τα επάλληλα επίπεδα σημασιών της", *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 14 (1987-1988), 9-32.

Γκράτζιου 2012= Ό. Γκράτζιου, "*A la latina*. Ζωγράφοι εικόνων προσανατολισμένοι δυτικά", *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 33 (2012), 357-368.

Δετοράκης 1990= Θ. Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο 1990.

Δρανδάκη 2002= Α. Δρανδάκη, *Εικόνες, 14ος-18ος αιώνας, Συλλογή Ρ. Ανδρεάδη*, Αθήνα – Μιλάνο 2002.

Δρακοπούλου 2010= Ε. Δρακοπούλου, *Έλληνες Ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1850)*, τόμ. 3 (*Συμπληρώσεις-Διορθώσεις*), Αθήνα 2010.

Καζανάκη-Λάππα 1991= Μ. Καζανάκη-Λάππα, "Ο ξυλόγλυπτος σταυρός της Ευαγγελίστριας του Λιβόρνου (1643) και οι σταυροί επιστυλίου στα κρητικά τέμπλα", *Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, τόμ. 1, Αθήνα 1991, 219-238.

Καζανάκη-Λάππα 1993= Μ. Καζανάκη-Λάππα, "Η συμβολή των αρχειακών πηγών στην ιστορία της τέχνης: Ζωγραφική, γλυπτική, αρχιτεκτονική", *Όψεις της ιστορίας του Βενετοκρατούμενου Ελληνισμού*, επιστημ. διεύθ. Χ. Α. Μαλτέζου, Αθήνα 1993, 435-484.

Καζανάκη-Λάππα 2000= Μ. Καζανάκη-Λάππα, "Οι μικρογραφίες του Κρητικού ζωγράφου Μάρκου Μπαθά (1498-1578) σε κώδικα της Βιέννης (Vind. phil. gr. 182)", *Πεπραγμένα του Η΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ηράκλειο, 9-14 Σεπτ. 1996)*, Ηράκλειο 2000, τόμ. 2/1, 267-282.

Καζανάκη-Λάππα 2005= Μ. Καζανάκη-Λάππα, *Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας. Οδηγός του Μουσείου*, Βενετία 2005.

Καζανάκη-Λάππα 2010= Μ. Καζανάκη-Λάππα, "Η διαθήκη του Αγγέλου Ακοτάντου", Μ. Βασιλάκη (επιμ.), *Χειρ Αγγέλου. Ένας ζωγράφος εικόνων στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, κατάλ. έκθ. (Μουσείο Μπενάκη, 2010-2011), Αθήνα 2010, 104-113.

Καζανάκη-Λάππα 2013= Μ. Καζανάκη-Λάππα, "*Το Κουμπατιμέντο Κουρτζουλαρίου*. Απεικονίσεις της Ναυ-

μαχίας της Ναυπάκτου στη Μεταβυζαντινή ζωγραφική", *Πρακτικά της Επιστημονικής Συνάντησης: Η απήχηση της Ναυμαχίας της Ναυπάκτου στον ευρωπαϊκό κόσμο (Ναύπακτος, 13 Οκτωβρίου 2012)*, επιμ. Κ. Γ. Τσικνάκης, Αθήνα-Βενετία 2013, 167-186.

Καρακατσάνη 1974= Α. Καρακατσάνη, "Οι εικόνες της Ι. Μονής Σταυρονικήτα", *Μονή Σταυρονικήτα. Ιστορία, Εικόνες, Χρυσοκεντήματα*, Αθήναι 1974, 41-140 (αγγλ. έκδ.).

Κυριακού 1995= Κ. Κυριακού, *Οι ιστορημένοι χρησμοί του Λέοντος ΣΤ΄ του Σοφού*, Αθήνα 1995.

Κωνσταντουδάκη 1973= Μ. Γ. Κωνσταντουδάκη, "Οι ζωγράφοι του Χάνδακος κατά το πρώτον ήμισυ του ΙΣΤ΄ αιώνος οι μαρτυρούμενοι εκ των νοταριακών αρχείων", *Θησαυρίσματα* 10 (1973), 291-380.

Κωνσταντουδάκη 1975= Μ. Γ. Κωνσταντουδάκη, "Μαρτυρίες ζωγραφικών έργων στο Χάνδακα σε έγγραφα του 16ου και του 17ου αιώνα", *Θησαυρίσματα* 12 (1975), 35-136.

Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου 1981= Μ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, "Ειδήσεις για τη συντεχνία των ζωγράφων του Χάνδακα τον 16ο αιώνα", *Πεπραγμένα του Δ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Ηράκλειο 1976), τόμ. Β΄, Αθήνα 1981, 123-145.

Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου 1986= Μ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, "Οι Κρητικοί ζωγράφοι και το κοινό τους: Η αντιμετώπιση της τέχνης τους στη Βενετοκρατία", *Κρητικά Χρονικά* 26 (1986), 246-261.

Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου 1989= Μ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, *Μιχαήλ Δαμασκηνός (1530/35-1592/93). Συμβολή στη μελέτη της ζωγραφικής του*, Διδ. διατρ., τόμ. Α΄-Γ΄, Αθήνα (Πανεπιστήμιο Αθηνών) 1989.

Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου 1991= Μ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, "Ο Θεοφάνης, ο Marcantonio Raimondi, θέματα all'antica και grottesche", *Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, τόμ. 1, Αθήνα 1991, 271-281.

Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου 1993-94= Μ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, "Ένθρονη Βρεφοκρατούσα και άγιοι, σύνθετο έργο ιταλοκρητικής τέχνης", *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, περίοδος Δ΄, τόμ. ΙΖ΄ (1993-1994), 285-301.

Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου 2002= Μ. Κωνσταντουδάκη, Κιτρομηλίδου, "Ο Άγιος Λουκάς του Θεοτοκόπουλου του Μουσείου Μπενάκη. Νέες επισημάνσεις", Ε. Δρακοπούλου (επιμ.), *Ζητήματα Μεταβυζαντινής Ζωγραφικής, στη μνήμη του Μανόλη Χατζηδάκη. Πρακτικά επιστημονικού διημέρου, 28-29 Μαΐου 1999*, Αθήνα 2002, 271- 286.

Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου 2007= Μ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, "Εργαστήρια καλλιτεχνών στην Κρήτη του Θεοτοκόπουλου", Ν. Χατζηνικολάου (επιμ.), *Ο Γκρέκο και το εργαστήριο του / El Greco y su taller*, κατάλ. έκθ. (Αθήνα, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, 2007-2008), Αθήνα 2007, 41-67.

Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου 2010= Μ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, "Τάσεις και κυριότεροι εκπρόσωποι της ζωγραφικής εικόνων στην Κρήτη, την Κύπρο και τα Επτάνησα μετά την Άλωση", *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την ιστορία της*, επιστημ. διεύθ. Χ. Μαλτέζου, τόμ. Α΄, Αθήνα-Βενετία 2010, 493-534.

Μαδεράκης 2000= Σ. Μαδεράκης, "Μανουήλ Φωκάς ή Μανουήλ Φωκάδες;", *Πεπραγμένα Η΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ηράκλειο 9 - 14 Σεπτεμβρίου 1996)*, τόμ. Β΄, Ηράκλειο 2000, 33-56.

Μανούσακας 1960-61α= Μ. Ι. Μανούσακας, "Η διαθήκη του Αγγέλου Ακοτάντου (1436), αγνώστου Κρητικού ζωγράφου", *ΔΧΑΕ* 2 (1960-1961), 139-151.

Μανούσακας 1960-61β= Μ. Ι. Μανούσακας, "Μέτρα της Βενετίας έναντι της εν Κρήτη επιρροής του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως κατ' ανέκδοτα βενετικά έγγραφα (1418-1419)", *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 30 (1960-1961), 85-144, 704.

Μπαλτογιάννη 2003= Χ. Μπαλτογιάννη, *Εικόνες, Ιησούς Χριστός. Ο Χριστός στην Ενσάρκωση και στο Πάθος*, Αθήνα 2003.

Μπορμπουδάκης 1985= Μ. Μπορμπουδάκης, "Οι τοιχογραφίες της Παναγίας του Μέρωνα και μια συγκεκριμένη τάση της Κρητικής ζωγραφικής", *Πεπραγμένα του Ε΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Άγιος Νικόλαος, 25 Σεπτ. – 1 Οκτ. 1981)*, Ηράκλειο 1985, τόμ. 2, 396-412.

Μπορμπουδάκης 1988= Μ. Μπορμπουδάκης, "Η τέχνη κατά τη Βενετοκρατία", *Κρήτη. Ιστορία και Πολιτισμός*, τόμ. Β΄, [Ηράκλειο] 1988, 231-288.

Μπορμπουδάκης 1991= Μ. Μπορμπουδάκης, "Παρατηρήσεις στη ζωγραφική του Σκλαβεροχωρίου", *Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, τόμ. 1, Αθήνα 1991, 375-399.

Μπορμπουδάκης (επιμ.) 1993= Μ. Μπορμπουδάκης (επιμ.), *Εικόνες της Κρητικής τέχνης*, κατάλ. έκθ. (Ηράκλειο 1993), Ηράκλειο 1993.

Ξυγγόπουλος 1957= Α. Ξυγγόπουλος, *Σχεδίασμα ιστορίας της θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την Άλωσιν*, Αθήνα 1957.

Παλιούρας 1977= Α. Παλιούρας, *Ο ζωγράφος Γεώργιος Κλόντζας (1540-1607) και αι μικρογραφίαι του κώδικος αυτού*, Αθήνα 1977.

Παναγιωτάκης 1986= Ν. Μ. Παναγιωτάκης, *Η κρητική περίοδος της ζωής του Δομηνίκου Θεοτοκοπούλου*, Αθήνα 1986.

Παναγιωτάκης – Vincent 1970= Ν. Μ. Παναγιωτάκης – Α. L. Vincent, "Νέα στοιχεία για την Ακαδημία των Stravaganti", *Θησαυρίσματα* 7 (1970), 52-81.

Παπαδάκη-Oekland 2000= Σ. Παπαδάκη-Oekland, "Ο Χάνδακας κέντρο ανανέωσης και ακτινοβολίας της βυζαντινής καλλιτεχνικής παράδοσης", *Ο Μίτος της Αριάδνης. Ξετυλίγοντας την ιστορία της πόλης του Ηρακλείου*, Ηράκλειο Κρήτης (Ηράκλεια Πρωτοβουλία) 2000 (β΄ έκδ. 2011), 99-120.

Σκαμπαβίας – Χατζηδάκη (επιμ.) 2007= Κ. Σκαμπαβίας – Ν. Χατζηδάκη (επιμ.), *Μουσείο Παύλου και Αλεξάνδρας Κανελλοπούλου, Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη*, Αθήνα 2007.

Σοφιανός – Τσιγαρίδας 2003= Δ. Ζ. Σοφιανός – Ε. Ν. Τσιγαρίδας, *Άγια Μετέωρα, Ιερά Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά Μετεώρων: ιστορία, τέχνη*, Τρίκαλα 2003.

Συθιακάκη (επιμ.) 2014= Β. Συθιακάκη (επιμ.), *Μουσείο Αγίας Αικατερίνης Ηρακλείου. Κατάλογος*, Ηράκλειο 2014.

Τσιγαρίδας 2016= Ε. Ν. Τσιγαρίδας, *Θεοφάνης ο Κρης*, Θεσσαλονίκη 2016.

Χατζηδάκη 1983= Ν. Χατζηδάκη, *Εικόνες Κρητικής Σχολής, 15ος-16ος αιώνας*, κατάλ. έκθ., Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 1983.

Χατζηδάκη 1992= Ν. Χατζηδάκη, "Εικόνα της Προσκύνησης των Μάγων. Έργο Έλληνα ζωγράφου της πρώιμης Αναγέννησης", *Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, τόμ. 2, Αθήνα 1992, 713-739.

Χατζηδάκη 1993= Ν. Χατζηδάκη, *Από τον Χάνδακα στη Βενετία. Ελληνικές εικόνες στην Ιταλία. 15ος-16ος αιώνας*, κατάλ. έκθ. (Βενετία, Μουσείο Correr, 1993), Αθήνα 1993.

Χατζηδάκης 1947= Μ. Χατζηδάκης, "Η κρητική ζωγραφική και η ιταλική χαλκογραφία", *Κρητικά Χρονικά* 1 (1947), 27-46.

Χατζηδάκης 1956= Μ. Χατζηδάκης, "Ο ζωγράφος Ευφρόσυνος", *Κρητικά Χρονικά* 10 (1956), 273-291.

Χατζηδάκης 1986= Μ. Χατζηδάκης, *Ο κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης. Η τελευταία φάση της τέχνης του στις τοιχογραφίες της Ιεράς Μονής Σταυρονικήτα, Άγιον Όρος* 1986.

Χατζηδάκης 1987= Μ. Χατζηδάκης, *Έλληνες Ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, τόμ. 1, Αθήνα 1987.

Χατζηδάκης 1994= Μ. Χατζηδάκης, "Παρατηρήσεις σε άγνωστο χρησμολόγιο του Γεωργίου Κλόντζα", *Θυμίαμα στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα*, Αθήνα 1994, 51-60.

Χατζηδάκης – Δρακοπούλου 1997= Μ. Χατζηδάκης – Ε. Δρακοπούλου, *Έλληνες Ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, τόμ. 2, Αθήνα 1997.

Χατζηνικολάου (επιμ.) 1990= Ν. Χατζηνικολάου (επιμ.), *Δομήνικος Θεοτοκόπουλος Κρης – El Greco of Crete*, κατάλ. έκθ. (Ηράκλειο, Βασιλική Αγίου Μάρκου, 1990), Ηράκλειο 1990.

Χονδρογιάννης 2010= Σ. Θ. Χονδρογιάννης, *Μουσείο Αντιβουνιώτισσας, Κέρκυρα*, Θεσσαλονίκη 2010.

β. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

Acheimastou-Potamianou 1995= M. Acheimastou-Potamianou, "The Dormition of the Virgin: A Work of the Painter's Cretan Period", *El Greco of Crete: Proceedings of the International Symposium held on the occasion of the 450th anniversary of the artist's birth (Iraklion, Crete, 1-5 September 1990)*, επιμ. N. Hadjinicolaou, Ηράκλειο 1995, 29-44.

Álvarez Lopera (επιμ.) 1999= J. Álvarez Lopera (επιμ.), *El Greco. Identity and Transformation, Crete – Italy – Spain*, κατάλ. έκθ. (Μαδρίτη - Ρώμη - Αθήνα, 1999-2000), Μιλάνο 1999· ελλ. έκδ. με επιμ. Ν. Χατζηνικολάου, Αθήνα 1999.

Álvarez Lopera 2007= J. Álvarez Lopera, *El Greco. Estudio y Catálogo, vol. II, tomo 1: Catálogo de obras originales: Creta. Italia. Retablos y grandes encargos en España*, Μαδρίτη 2007.

Casper 2014= A. R. Casper, *Art and the Religious Image in El Greco's Italy*, University Park, Pennsylvania 2014.

Cattapan 1968= M. Cattapan, "Nuovi documenti riguardanti pittori cretesi dal 1300 al 1500", *Πεπραγμένα του Β΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά 1966)*, Χανιά 1968, τόμ. 3, 29-46.

Cattapan 1972= M. Cattapan, "Nuovi elenchi e documenti dei pittori in Creta dal 1300 al 1500", *Θησαυρίσματα* 9 (1972), 202-235.

Cattapan 1977= M. Cattapan, "I pittori Pavia, Rizo, Zafuri di Candia e Papadopulo dalla Canea", *Θησαυρίσματα* 14 (1977), 199-238.

Chatzidakis 1962= M. Chatzidakis, *Icônes de Saint-Georges des Grecs et de la Collection de l'Institut*, Βενετία 1962.

Chatzidakis 1969-1970= M. Chatzidakis, "Recherches sur le peintre Théophane le Crétois", *DOP* 23-24 (1969-1970), 309-352.

Chatzidakis 1974= M. Chatzidakis, "Les débuts de l'école crétoise et la question de l'école dite italogrecque", *Μνημόσυνον Σοφίας Αντωνιάδη*, Βενετία 1974, 169-211.

Chatzidakis 1982= Th. Chatzidakis, *L'art des icônes en Crète et dans les îles après Byzance*, κατάλ. έκθ. (Charleroi, Palais des Beaux Arts, 1982), Charleroi 1982.

Constantoudaki-Kitromilides 1982= M. Constantoudaki-Kitromilides, "A Fifteenth-Century Byzantine Icon-Painter Working on Mosaics in Venice. Unpublished Documents", *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress (Wien, 4-9 Oct. 1981), Akten*, II/5 (=*Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 32/5), Βιέννη 1982, 265-272.

Constantoudaki-Kitromilides 1987= M. Constantoudaki-Kitromilides, "Taste and the Market in Cretan Icons during the Fifteenth and Sixteenth Centuries", *From Byzantium to El Greco. Greek Frescoes and Icons*, κατάλ. έκθ. (Λονδίνο, Royal Academy of Arts, 1987), Αθήνα 1987, 51-53.

Constantoudaki-Kitromilides 1998= M. Constantoudaki-Kitromilides, "La pittura di icone a Creta veneziana (secoli XV e XVI): Questioni di mecenatismo, iconografia e preferenze estetiche", G. Ortalli (επιμ.), *Venezia e Creta. Atti del convegno internazionale di studi* (Iraklion-Chanià, 30 settembre – 5 ottobre 1997), Βενετία 1998, 459-479.

Constantoudaki-Kitromilides 1999= M. Constantoudaki-Kitromilides, "L'arte dei pittori greci a Venezia nel Cinquecento", M. Lucco (επιμ.), *La pittura nel Veneto. Il Cinquecento*, τόμ. 3, Μιλάνο 1999, 1203-1261.

Constantoudaki-Kitromilides 2002= M. Constantoudaki-Kitromilides, "Le icone e l'arte dei pittori greci a Venezia. Maestri in rapporto con la Confraternita greca", M. F. Tiepolo – E.Tonetti (επιμ.), *I Greci a Venezia. Atti del Convegno Internazionale di Studi (Venezia, 5-7 novembre 1998)*, Βενετία 2002, 569-601.

Constantoudaki-Kitromilides 2003= M. Constantoudaki-Kitromilides, "The painter Anghelos Acotantos: new biographical details from unpublished documents", *Λαμπηδών. Αφιέρωμα στη μνήμη της Ντούλας Μουρίκη*, επιμ. Μ. Ασπρά-Βαρδαβάκη, Αθήνα 2003, 499-508.

Constantoudaki-Kitromilides 2007= M. Constantoudaki-Kitromilides, "Cretan Painters and Their Workshops in 16th Century Candia: Early El Greco's Professional Environment", N. Hadjinicolaou (επιμ.), *El Greco's Studio. Proceedings of the International Symposium (Rethymnon, Crete, 23-25 September 2005)*, Ηράκλειο 2007, 1-29.

Constantoudaki-Kitromilides 2009= M. Konstantoudaki-Kitromilides, "Viaggi di pittori tra Costantinopoli e Candia: documenti d'archivio e influssi sull'arte (XIV-XV sec.)", Ch. Maltezou – A. Tzavara – D. Vlassi (επιμ.), *I Greci durante la venetocrazia: Uomini, spazio, idee (XIII-XVIII sec.). Atti del Convegno Internazionale di Studi (Venezia, 3-7 dicembre 2007)*, Βενετία 2009, 709-723, 826-831.

Constantoudaki-Kitromilides 2010= "The Venetian Experience of Two Cretan Icon Painters and Its Impact

on Their Work: Michael Damaskinos and Domenikos Theotokopoulos", E. Gerousis – G. Koch (επιμ.), *Griechische Ikonen. Symposium in Marburg vom 26.-29.6.2000*, Αθήνα 2010, 59-80.

Drandaki (επιμ.) 2009= A. Drandaki (επιμ.), *The Origins of El Greco: Icon Painting in Venetian Crete*, κατάλ. έκθ. (Νέα Υόρκη, 2009-2010), Νέα Υόρκη 2009.

Fantoni – Matthew – Matthews-Grieco (επιμ.) 2003= M. Fantoni – L. C. Matthew – S. F. Matthews-Grieco (επιμ.), *The Art Market in Italy, 15th-17th Century*, Μόδενα 2003.

Fatourou 1995= K. Fatourou-Hesychakis, "Philosophical and Sculptural Interests of Domenicos Theotokopoulos in Crete", N. Hadjinicolaou (επιμ.), *El Greco of Crete: Proceedings of the International Symposium held on the Occasion of the 450th Anniversary of the Artist's Birth (Iraklion, Crete, 1-5 September 1990)*, Ηράκλειο 1995, 45-68.

Fatourou-Hesychakis – Hesychakis 2004= K. Fatourou-Hesychakis – M. Hesychakis, *Cretan Sources of Theotokopoulos' (El Greco's) Humanism*, Αθήνα 2004.

Gouma-Peterson 1983= Th. Gouma-Peterson, "Manuel and John Phokas and Artistic Personality in Late Byzantine Painting", *Gesta* 22, no. 2 (1983), 159-170.

Haustein-Bartsch 2000= E. Haustein-Bartsch, "Die Ikone 'Lukas malt die Gottesmutter' im Ikonen Museum Recklinghausen", E. Haustein-Bartsch – N. Chatzidakis (επιμ.), *Griechische Ikonen: Beiträge des Kolloquiums zum Gedenken an Manolis Chatzidakis in Recklinghausen, 1998*, Αθήνα – Recklinghausen 2000, 11-28.

Hemmerdinger-Iliadou 1967= D. Hemmerdinger-Iliadou, "La Crète sous la domination vénitienne et lors de la conquête turque (1322-1684)", *Studi veneziani* 9 (1967), 535-623.

Hunger 1972= H. Hunger, "Markos Bathas, ein griechischer Maler des *Cinquecento* in Venedig", *Jahrbuch der Oesterreichischen Byzantinistik* 21 (1972), 131-137.

Kazanaki-Lappa 2009= M. Kazanaki-Lappa, *Museo di icone dell'Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia*, Villorba (Treviso) 2009.

Kazanaki-Lappa 2019= M. Kazanaki-Lappa, "Georgios Klontzas and Domenikos Theotokopoulos: Parallel or Counter Itineraries?", N. Hadjinicolaou – P. K. Ioannou (επιμ.), *Perceptions of El Greco in 2014*, Athens 2019, 49-65.

Lymberopoulou 2007= A. Lymberopoulou, "The Painter Angelos and Post-Byzantine Art", C. M. Richardson (επιμ.), *Locating Renaissance Art*, New Haven – Λονδίνο 2007, 175-210.

Marías 1997= F. Marías, *Greco. Biographie d' un peintre extravagant*, Παρίσι 1997.

Marías 2013= F. Marías, *El Greco, Life and Work – A New History*, Λονδίνο 2013.

Marías (επιμ.) 2014= F. Marías (επιμ.), *El Greco of Toledo. Painter of the Visible and the Invisible*, Μαδρίτη 2014.

O'Malley 2005= M. O'Malley, *The Business of Art: Contracts and the Commissioning Process in Renaissance Italy*, New Haven - London 2005.

Piatnitsky – Baddeley – Brunner – Mundell Mango (επιμ.) 2000= Y. Piatnitsky – O. Baddeley – E. Brunner – M. Mundell Mango (επιμ.), *Sinai, Byzantium, Russia: Orthodox Art from the Sixth to the Twentieth Century*, κατάλ. έκθ. (Αγία Πετρούπολη και Λονδίνο, 2000-2001), Λονδίνο 2000.

Rigo 1988= A. Rigo, *Oracula Leonis. Tre manoscritti greco-veneziani degli oracoli attribuiti all'imperatore bizantino Leone il Saggio*, Πάδοβα 1988.

Spatharakis 1999= I. Spatharakis, *Byzantine Wall Paintings of Crete, vol. I: Rethymnon Province*, London 1999.

Spatharakis 2001= I. Spatharakis, *Dated Byzantine Wall Paintings of Crete*, Leiden 2001.

Spatharakis 2010= I. Spatharakis, *Byzantine Wall Paintings of Crete, vol. II: Mylopotamos Province*, Leiden 2010.

Spatharakis 2012= I. Spatharakis, *Byzantine Wall Paintings of Crete, vol. III: Amari Province*, Leiden 2012.

Spatharakis 2015= I. Spatharakis, *Byzantine Wall Paintings of Crete, vol. IV: Agios Basileios Province*, Leiden 2015.

Vereecken – Hadermann-Misguich 2000= J. Vereecken – L. Hadermann-Misguich, *Les Oracles de Léon le Sage illustrés par Georges Klontzas. La version Barozzi dans le Codex Bute*, Βενετία-Ηράκλειο 2000.

Σάββατο 11.02.2017

Ο μαχαλάς και το δικαστήριο του καδή: η συνοικία του Χατζί Αλί Πασά στο Ηράκλειο

Ομιλητής

Αντώνης Αναστασόπουλος

Επίκουρος Καθηγητής Οθωμανικής Ιστορίας
Πανεπιστήμιο Κρήτης

Προλογίζει ο

Γιάννης Σπυρόπουλος

Οθωμανολόγος ιστορικός, μεταδιδακτορικός υπότροφος Ι.Μ.Σ./Ι.Τ.Ε.

Γιάννης Σπυρόπουλος

Είναι μεγάλη μου χαρά, που σήμερα προλογίζω τον δάσκαλό μου, Αντώνη Αναστασόπουλο, επίκουρο καθηγητή της οθωμανικής ιστορίας στο Πανεπιστήμιο της Κρήτης, έναν άνθρωπο στον οποίο χρωστάω πολλά, τόσο σε ακαδημαϊκό όσο και σε ανθρώπινο επίπεδο.

Καθώς ο κύριος Αναστασόπουλος υπήρξε επιβλέπων καθηγητής της διδακτορικής μου διατριβής, μπορώ να σας διαβεβαιώσω πως όσα αναφέρω, σε σχέση με το πρόσωπό του, δεν αφορούν μόνο στα σημαντικά επιστημονικά επιτεύγματά του, που κάποιος θα μπορούσε να διαπιστώσει, διαβάζοντας το πλούσιο βιογραφικό του, αλλά αποτελούν και προϊόν της προσωπικής μου εμπειρίας από τη μεταξύ μας συνεργασία.

Ο κ. Αναστασόπουλος γεννήθηκε και μεγάλωσε στην Αθήνα. Τελείωσε το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών το 1992 και συνέχισε τις σπουδές του ως μεταπτυχιακός φοιτητής στο Πανεπιστήμιο Κέιμπριτζ στην Αγγλία, όπου και παρέμεινε έως το 1999, λόγω της εκπόνησης της διδακτορικής του διατριβής υπό την εποπτεία του Metin Kunt, ενός εκ των σημαντικότερων εν ζωή οθωμανολόγων ιστορικών σήμερα. Η διατριβή του με τίτλο "Imperial Institutions and Local Communities: Ottoman Karaferye, 1758-1774", αποτελεί μια μελέτη των σχέσεων κέντρου-περιφέρειας, της επαρχιακής διοίκησης και των ελίτ της οθωμανικής Βέροιας, στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, όπως αυτές αναδεικνύονται, μέσα από τις οθωμανικές πηγές και ιδιαίτερα μέσα από τα ιεροδικαστικά κατάστιχα της περιοχής.

Ο κ. Αναστασόπουλος ξεκίνησε να εργάζεται στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου της Κρήτης από το 1999 και από το 2001 έως σήμερα διδάσκει και στο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών στην Τουρκολογία, όπου αναδείχθηκε άξιος συνεχιστής του έργου σημαντικότατων ακαδημαϊκών, όπως η Ελισάβετ Ζαχαριάδου και ο Βασίλης Δημητριάδης. Το 2007, ο κ. Αναστασόπουλος εξελέγη επίκουρος καθηγητής και το 2011 πέρασε πλέον στη βαθμίδα του μόνιμου επίκουρου καθηγητή του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Παράλληλα με το έργο του στο πανεπιστήμιο, είναι υπεύθυνος για μια σειρά ερευνητικών προγραμμάτων, που διεξήχθησαν και διεξάγονται υπό την αιγίδα του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας, στο οποίο είναι επιστημονικός συνεργάτης. Συγκεκριμένα, από το 2001 έχει διευθύνει ερευνητικά προγράμματα, που είχαν ως σκοπό τους τη μελέτη των οθωμανικών επιτύμβιων στηλών της Κρήτης, τη μελέτη της διαχείρισης των υδάτινων πόρων στο νησί, κατά την οθωμανική περίοδο, την ανάδειξη των κοινωνικών παραμέτρων και των επιπτώσεων των ασθενειών στην κρητική οθωμανική ιστορία καθώς και τη μεταγραφή και έκδοση ενός τμήματος των ιεροδικαστικών οθωμανικών καταστίχων, που φυλάσσονται στα Γ.Α.Κ. του νομού Ημαθίας και αφορούν στην ιστορία της Βέροιας.

Ενδεικτική της διεθνούς αναγνώρισης, που χαίρει το έργο του κ. Αναστασόπουλου, είναι η πληθώρα διαλέξεων, που έχει δώσει σε κορυφαία πανεπιστήμια και ερευνη-

τικά ιδρύματα του εξωτερικού, όπως και η πρόσκληση, που δέχτηκε, για να διδάξει ελληνική και βαλκανική ιστορία στο Τμήμα Ιστορίας του Πανεπιστημίου Boğaziçi της Κωνσταντινούπολης, κατά το εαρινό εξάμηνο του ακαδημαϊκού έτους 2015-2016. Εξίσου χαρακτηριστική της αναγνώρισης αυτής αποτελεί η συμμετοχή του ως μέλους σε πλήθος οργανωτικές και επιστημονικές επιτροπές διεθνών συνεδρίων, η συμμετοχή του σε συντακτικές και συμβουλευτικές επιτροπές σειρών και περιοδικών, όπως το περιοδικό *Turkish Historical Review* και η σειρά *The Ottoman Empire and its Heritage: Politics, Society and Economy* του εκδοτικού οίκου Brill καθώς και η συμμετοχή του σε διεθνείς επιστημονικές ενώσεις, όπως η Comité International d'Études Pré-Ottomanes et Ottomanes και η The Ottoman and Turkish Studies Association.

Θα ήταν δύσκολο να περιγράψω επαρκώς, μέσα στον περιορισμένο χρόνο ενός προλόγου, το εύρος των επιστημονικών ενδιαφερόντων και την πολυδιάστατη σημασία των αποτελεσμάτων της πολύχρονης ερευνητικής προσπάθειας του κ. Αναστασόπουλου, όπως ξεδιπλώνονται, μέσα από τις δεκάδες δημοσιεύσεις του.
Γι' αυτό θα επιλέξω απλώς να τονίσω κάτι που για μένα, ως μαθητή του, έχει ακόμα μεγαλύτερη σημασία: την ανθρώπινη διάσταση τού έργου του ως καθηγητή.

Ο κ. Αναστασόπουλος, παρά τον τεράστιο φόρτο εργασίας, με τον οποίο είναι διαρκώς αντιμέτωπος, ένα φόρτο, ο οποίος προκύπτει, σε μεγάλο βαθμό, από τη συγκινητική υπευθυνότητα, με την οποία αντιμετωπίζει κάθε έργο, που αναλαμβάνει, ήταν και είναι πάντα στο πλάι των φοιτητών του, στηρίζοντάς τους, με κάθε τρόπο, που περνάει από το χέρι του. Εγώ, ως πρώην φοιτητής του, το μόνο που μπορώ να πω είναι ότι ήταν ο άνθρωπος, ο οποίος μου ενέπνευσε το ενδιαφέρον για το αντικείμενο της οθωμανικής ιστορίας και με καθοδήγησε όσο κανείς, τόσο ως επιστήμονας όσο και ως ζωντανό παράδειγμα ανθρωπιάς και ήθους, στη μέχρι τώρα πορεία μου. Μπορώ να σας διαβεβαιώσω ότι το ίδιο κάνει, χωρίς διακρίσεις, με όποιον φοιτητή εκδηλώσει ενδιαφέρον για το αντικείμενό του. Αυτήν τη στιγμή είναι επόπτης πέντε διδακτορικών διατριβών και, ως εκ τούτου, θεωρώ ότι είμαστε τυχεροί που συνεχίζει το έργο του, με αμείωτο πάθος, έχοντας ήδη αφήσει μια μεγάλη παρακαταθήκη ως επιστήμονας και δάσκαλος.

Το πολύπλευρο έργο του, λοιπόν, αποτελεί υπόδειγμα προς μίμηση για τη νέα γενιά επιστημόνων, που βγαίνει από τις τάξεις του, και περιμένουμε, με μεγάλο ενθουσιασμό, τα αποτελέσματα της έρευνάς τους.

Αντώνης Αναστασόπουλος

Ο μαχαλάς και το δικαστήριο του καδή: η συνοικία του Χατζί Αλί Πασά στο Ηράκλειο*

Εισαγωγή: η Οθωμανική Αυτοκρατορία

Θα ξεκινήσω την ομιλία μου με κάποιες βασικές πληροφορίες για την Οθωμανική Αυτοκρατορία, την κρατική οντότητα, που συνιστά το ευρύτερο πλαίσιο αναφοράς για το κύριο θέμα μου.[1]

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία πήρε το όνομά της από τον ιδρυτή της, τον Οσμάν, που έζησε γύρω στο 1300, στη βορειοδυτική Μικρά Ασία και του οποίου οι απόγονοι διατήρησαν το σουλτανικό αξίωμα για περισσότερα από 600 χρόνια, μέχρι το 1922. Την επόμενη χρονιά, το 1923, το ίδιο το οθωμανικό κράτος έπαψε να υφίσταται, εξέλιξη, που συνδέεται με τη συμμετοχή του στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, στο στρατόπεδο των ηττημένων. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν ήταν ένα κράτος στο οποίο ζούσαν μόνο Τούρκοι και Έλληνες, όπως συχνά νομίζουμε, λανθασμένα, στην Ελλάδα. Κάλυπτε μια τεράστια επικράτεια, που στα μέγιστα όριά της - τον καιρό που κατακτήθηκε η Κρήτη, το 17ο αιώνα - κάλυπτε την έκταση περισσότερων από 30 σημερινών κρατών, εκτεινόμενη από την Ουγγαρία και τα βόρεια παράλια της Μαύρης Θάλασσας, μέχρι τη βόρεια Αφρική, την αραβική χερσόνησο και το σημερινό Ιράκ, περιλαμβάνοντας πολλούς λαούς.

Στη συντριπτικά μεγαλύτερη διάρκεια του βίου του, μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα, το επίσημο οθωμανικό κράτος δε διέκρινε αυτούς τους λαούς με βάση την εθνική τους ταυτότητα ούτε ήταν ένα κράτος στο οποίο οι Τούρκοι είχαν προτεραιότητα έναντι των υπολοίπων. Η σημαντική ταυτότητα ήταν η θρησκευτική, όχι η εθνική. Ο ιερός

* Την περίπτωση της συνοικίας του τζαμιού του Χατζί Αλί Πασά παρουσίασα για πρώτη φορά στο διεθνές συνέδριο "Neighbourhood: Past, Present, Future" που διοργάνωσε το Middle East Technical University στην Άγκυρα στις 30 Ιουνίου-2 Ιουλίου 2005 (τίτλος ανακοίνωσης: "Neighbourhood Life in Ottoman Kandiye: The Economic Aspect"). Κατά το εαρινό εξάμηνο του ακαδημαϊκού έτους 2009-2010 η περίπτωση του τζαμιού και της συνοικίας του ήταν το αντικείμενο μεταπτυχιακού σεμιναρίου, στο πλαίσιο του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών στην Τουρκολογία, που διοργανώνει το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας. Στο σεμινάριο συμμετείχαν οι Μανωλία Βουγιουκαλάκη, Μιχάλης Γεωργέλλης, Αναστασία Ηλιοπούλου, Παναγιώτης Κοντόλαιμος, Χρήστος Κυριακόπουλος και Δημήτρης Νάστος, τους οποίους ευχαριστώ για τη γόνιμη συνεργασία.

1 Μια σχετικά πρόσφατη αξιόπιστη επίτομη αλλά αναλυτική επισκόπηση της ιστορίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αποτελεί το βιβλίο της Caroline Finkel, *Osman's Dream: The Story of the Ottoman Empire, 1300–1923*, John Murray, Λονδίνο 2005 (ελληνική έκδοση: Caroline Finkel, *Οθωμανική Αυτοκρατορία, 1300-1923*, μτφρ. Μιχάλης Δελέγκος, Διόπτρα, Αθήνα 2007). Για μια σύντομη σκιαγράφηση με έμφαση στον ελλαδικό χώρο, βλ. Αντώνης Αναστασόπουλος, Ηλίας Κολοβός, Μαρίνος Σαρηγιάννης, "Η Οθωμανική Αυτοκρατορία - Ο ελλαδικός χώρος", στο Έρση Μπρούσκαρη (επιμ.), *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων Υπουργείου Πολιτισμού, Αθήνα 2008, 23-44.

νόμος του ισλάμ, η σαρία, την οποία όφειλε να εφαρμόζει ένα μουσουλμανικό κράτος, όπως ήταν το οθωμανικό, προβλέπει την ανωτερότητα των μουσουλμάνων υπηκόων του έναντι των πιστών των άλλων μονοθεϊστικών θρησκειών. Οι μη μουσουλμάνοι υπήκοοι τού μουσουλμανικού κράτους έχουν εγγυημένα τη ζωή, την περιουσία και το δικαίωμα στη θρησκεία τους, θεωρούνται όμως υποδεέστεροι από τους μουσουλμάνους και υφίστανται διάφορους περιορισμούς στο νομικό και το πολιτικό πεδίο, δεδομένου ότι η εμμονή τους στην πίστη τους γίνεται ανεκτή, δεν επιδοκιμάζεται. Αυτό έχει ως συνέπεια να είναι πιο εκτεθειμένοι από τους μουσουλμάνους σε αυθαιρεσίες, γιατί είναι εξ ορισμού υπήκοοι "δεύτερης κατηγορίας", γεγονός που δηλώνεται, μεταξύ άλλων, από την πληρωμή του κεφαλικού φόρου, του *τζίζιε*, που μας είναι γνωστότερος ως *χαράτσι*. Αυτό που χρήζει προσοχής είναι ότι αυτή η διάκριση πηγάζει από το θρησκευτικό δόγμα, ορίζεται με θρησκευτικούς όρους και δεν έχει εθνικές παραμέτρους, δεν αφορά δηλαδή στους Έλληνες και στους Τούρκους, για παράδειγμα, αλλά στους χριστιανούς και στους μουσουλμάνους σε όποια εθνότητα κι αν ανήκουν αυτοί. Η νομική εξίσωση μουσουλμάνων και μη μουσουλμάνων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία επήλθε μόλις το 1839, υπό την πίεση των Μεγάλων Δυνάμεων της Ευρώπης.[2]

Με εξαίρεση τα σύντομα χρονικά διαστήματα, στα ύστερα χρόνια της Αυτοκρατορίας, κατά τα οποία ήταν σε ισχύ Σύνταγμα και λειτούργησε κοινοβούλιο (1876-1878, 1908 και εξής), οι κάτοικοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας - ανεξαρτήτως θρησκείας - δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα, καθώς η εξουσία του σουλτάνου λογιζόταν απόλυτη και δεν υπήρχαν αξιώματα, που καταλαμβάνονταν δι' εκλογής, ούτε αναγνωριζόταν θεσμικά κάποια δυνατότητα παρέμβασης του πληθυσμού στη διαδικασία διαμόρφωσης της κρατικής πολιτικής. Οι μουσουλμάνοι υπερτερούσαν, όμως, πάλι σε σχέση με τους χριστιανούς και τους εβραίους ως προς το ότι μπορούσαν να καταλάβουν, χάρη στη θρησκευτική ταυτότητά τους (αφού θεωρούνταν ανάρμοστο μη μουσουλμάνοι να ασκούν εξουσία επί μουσουλμάνων), θέσεις στον κρατικό μηχανισμό, γεγονός που συνεπαγόταν οικονομικά και νομικά προνόμια.

Οι οθωμανοί σουλτάνοι πρόβαλλαν την εκ μέρους τους εγγύηση συνθηκών δικαιοσύνης για τον πληθυσμό ως υπέρτατη αξία, που νομιμοποιούσε την εξουσία τους, και διακήρυτταν το δικαίωμα όλων ανεξαιρέτως των υπηκόων, μουσουλμάνων, χριστιανών και εβραίων, να απευθύνονται στο σουλτάνο και να αιτούνται την αποκατάσταση αδικιών, που είχαν υποστεί από κρατικούς αξιωματούχους και άλλους ισχυρούς, και την τιμωρία όσων τους είχαν αδικήσει. Την εφαρμογή αυτής της αρχής τη διακρίνουμε στην προσφυγή των υπηκόων, ανεξαρτήτως θρησκείας, στα δικαστήρια, που λειτουρ-

2 Για τους χριστιανούς και τους θεσμούς τους υπό οθωμανική κυριαρχία, βλ. Ελένη Γκαρά και Γιώργος Τζεδόπουλος, *Χριστιανοί και μουσουλμάνοι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία: θεσμικό πλαίσιο και κοινωνικές δυναμικές*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα, [Αθήνα] 2015. Βλ. επίσης Δημήτρης Παπασταματίου και Φωκίων Κοτζαγεώργης, *Ιστορία του νέου ελληνισμού κατά τη διάρκεια της οθωμανικής πολιτικής κυριαρχίας*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα, [Αθήνα] 2015.

γούσαν ανά την επικράτεια υπό την εποπτεία του κράτους, καθώς και στις αναρίθμητες σωζόμενες καταγγελίες υπηκόων προς το σουλτάνο για φαινόμενα αυθαιρεσίας και στα διατάγματα, που εκδίδονταν σε απάντηση αυτών των καταγγελιών.[3] Από την άλλη, στο αχανές οθωμανικό κράτος του 15ου, του 16ου, του 17ου, του 18ου ή και του 19ου αιώνα, όπου οι μεταφορές και οι επικοινωνίες ήταν χρονοβόρες και σε αρκετές περιπτώσεις δυσχερείς, η κεντρική εξουσία ήταν αδύνατο να ασκήσει στις επαρχίες της τον άμεσο, διαρκή και στενό έλεγχο, που έχει τη δυνατότητα να ασκήσει οποιαδήποτε σύγχρονη κεντρική διοίκηση στην επικράτειά της. Ως εκ τούτου, δεν ήταν πάντα σε θέση να πειθαρχήσει αποτελεσματικά τους κατά τόπους εκπροσώπους της και τους ισχυρούς προύχοντες μιας περιοχής. Έτσι, οι επαρχίες και τα ηγετικά κοινωνικά τους στρώματα είχαν στην πράξη έναν αρκετά μεγάλο βαθμό αυτονομίας από το αυτοκρατορικό κέντρο – αυτό ίσχυε μάλιστα ακόμα εντονότερα στην περίπτωση νησιωτικών επαρχιών, όπως η Κρήτη, για τις οποίες η θάλασσα ήταν ένα επιπλέον τείχος προστασίας από τον έλεγχο της Κωνσταντινούπολης.

Πρέπει επίσης να λάβουμε υπόψη ότι όχι μόνο το οθωμανικό αλλά τα περισσότερα κράτη της περιόδου, πριν από τον 19ο αιώνα, - ακόμα και τα ευρωπαϊκά - είχαν σχετικά περιορισμένο πεδίο δράσης σε σχέση με τα σύγχρονα. Εκείνο που ενδιέφερε πρωτίστως τους Οθωμανούς ήταν να επικρατεί τάξη και ασφάλεια στο εσωτερικό, έτσι ώστε να λειτουργεί ομαλά η οικονομία και να καταβάλλεται κανονικά η φορολογία, η οποία ήταν απαραίτητη για τη συντήρηση της δυναστείας καθώς και του αυλικού και κρατικού μηχανισμού, περιλαμβανομένου του στρατού, του οποίου αποστολή ήταν η υπεράσπιση της δυναστείας και του κράτους έναντι εξωτερικών και εσωτερικών απειλών (και επιπλέον η ενίσχυση του κύρους, της ισχύος και του πλούτου της δυναστείας και του κράτους, μέσω της κατάκτησης εδαφών). Κατά συνέπεια, τα κύρια πεδία δραστηριότητας του οθωμανικού κράτους ήταν η δικαιοσύνη, η φορολογία και ο στρατός, ενώ τομείς όπως η υγεία, η εκπαίδευση και τα δημόσια έργα καλύπτονταν από τον βακουφικό θεσμό, τον οποίο θα εξηγήσουμε παρακάτω.

Για να επιτελέσει το έργο του στα παραπάνω πεδία το οθωμανικό κράτος λειτουργούσε ως ένας εκτεταμένος γραφειοκρατικός οργανισμός με κεντρικές και επαρχιακές υπηρεσίες. Μέρος αυτού του οργανισμού ήταν το σύστημα απονομής δικαιοσύνης, που αποτελούσε, όπως προαναφέραμε, μηχανισμό νομιμοποίησης της δυναστείας στα μάτια των υπηκόων της και στην πράξη μηχανισμό εκτόνωσης της διάθεσης διαμαρτυρίας των τελευταίων: αντί κάποιος να εξεγερθεί, με όλους τους κινδύνους, που αυτό συνεπαγόταν, του δινόταν η ευκαιρία να διαμαρτυρηθεί ειρηνικά στις κρατικές αρχές, ελπίζοντας να δικαιωθεί από αυτές. Ο τεράστιος αριθμός εγγράφων και καταστίχων, που μας έχουν κληροδοτήσει οι διαδικασίες απονομής δικαιοσύνης και εδραίωσης της τάξης, συνιστά

3 Περί δικαιοσύνης βλ. Αντώνης Αναστασόπουλος και Ελένη Γκαρά, "Οθωμανικές αντιλήψεις περί εγκλήματος και τιμωρίας", *Μνήμων*, 21 (1999), 37-54.

σήμερα ένα σημαντικό τμήμα των γραπτών πηγών, που οι ιστορικοί μελετούν, για να ερμηνεύσουν τη φύση του οθωμανικού κράτους και να κατανοήσουν τη δομή και τη λειτουργία της οθωμανικής κοινωνίας και οικονομίας.[4]

Το ιεροδικείο και οι κώδικές του ως ιστορική πηγή

Πέρα από τη λειτουργία τους, που άπτεται της σχέσης του κράτους με τους υπηκόους του, τα οθωμανικά δικαστήρια - ως εγγυητές, όπως τα δικαστήρια όλων των οργανωμένων κρατών, της κοινωνικής ευταξίας και ειρήνης - ήταν γενικότερα ένας μηχανισμός εκτόνωσης των κοινωνικών εντάσεων και ρύθμισης των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων της εποχής τους.

Ο οθωμανός καδής ήταν, πρώτο και κύριο, ο δικαστής, που απένεμε δικαιοσύνη, εφαρμόζοντας τον ιερό νόμο του ισλάμ (τη σαρία) αλλά και τη νομοθεσία και τα διατάγματα, που εξέδιδαν οι σουλτάνοι, λαμβάνοντας, παράλληλα, υπόψη και τις τοπικές εθιμικές πρακτικές. Εκτός από τα δικαστικά του καθήκοντα, όμως, ασκούσε και χρέη σημερινού συμβολαιογράφου, ενώ είχε και σημαντικές διοικητικές αρμοδιότητες, καθώς **το** δικαστήριό του - το "ιεροδικείο", όπως έχει καθιερωθεί να αποκαλείται στην ελληνική γλώσσα - ήταν ο τόπος στον οποίο έφταναν, καταγράφονταν και ανακοινώνονταν τα διατάγματα, που εξέδιδαν οι κεντρικές και επαρχιακές διοικητικές αρχές (πρωτίστως ο σουλτάνος και ο επαρχιακός διοικητής).[5] Για πολλούς υπηκόους και πολλές περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ο καδής ήταν ο κατεξοχήν εκπρόσωπος της κρατικής εξουσίας.[6]

Το αρχείο αντιγράφων των υποθέσεων, που εξετάζονταν ή καταγράφονταν από το ιεροδικείο καθώς και των εγγράφων, που έφταναν σε αυτό, συγκροτούνταν από κατάστιχα, δηλαδή πολυσέλιδα, συνήθως μεγάλου μεγέθους, μακρόστενα τετράδια, που αποκαλούνται "ιεροδικαστικοί κώδικες" στην επιστημονική βιβλιογραφία. Οι ιεροδικαστικοί κώδικες αντανακλούν το τρισυπόστατο των ιδιοτήτων του καδή

4 Για μια εισαγωγή στις αρχειακές και αφηγηματικές πηγές της οθωμανικής ιστορίας, βλ. Suraiya Faroqhi, *Προσεγγίζοντας την οθωμανική ιστορία: εισαγωγή στις πηγές*, μτφρ. Κώστας Ε. Καμπουρίδης, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2006. Για τα οθωμανικά αρχεία που σώζονται στην Ελλάδα, βλ. Ευαγγελία Μπαλτά, "Οθωμανικά αρχεία στην Ελλάδα. Προοπτικές της έρευνας", *Μνήμων*, 12 (1989), 241-252· Evangelia Balta, "Ottoman Archives in Greece", στο Evangelia Balta, *Ottoman Studies and Archives in Greece*, The Isis Press, Κωνσταντινούπολη 2003, 85-103.

5 Για ένα κατάστιχο από την Κρήτη, που περιέχει διαταγές του επαρχιακού διοικητή προς τις δικαστικές αρχές, βλ. Γιάννης Σπυρόπουλος, *Οθωμανική διοίκηση και κοινωνία στην προεπαναστατική δυτική Κρήτη. Αρχειακές μαρτυρίες (1817-1819)*, επιμ. Ασπασία Παπαδάκη, Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων – Γενικά Αρχεία του Κράτους-Αρχεία Ν. Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2015.

6 Για την γκάμα δραστηριοτήτων του δικαστηρίου του καδή σε μια μεγάλη βαλκανική πόλη, βλ. Rossitsa Gradeva, "A *Kadı* Court in the Balkans: Sofia in the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries", στο Christine Woodhead (επιμ.), *The Ottoman World*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2012, 57-71.

και περιέχουν: κατά πρώτον, δικαστικές διενέξεις κάθε είδους· κατά δεύτερον, αγοραπωλησίες, δάνεια, γάμους,[7] διαζύγια, διανομές κληρονομιών και άλλων κατηγοριών δηλώσεις, συναλλαγές και συμφωνίες, που γίνονταν ενώπιον του δικαστηρίου· κατά τρίτον, διοικητικού περιεχομένου καταχωρίσεις, όπως διατάγματα, καταλόγους κατανομής της φορολογίας και άλλων οικονομικών επιβαρύνσεων στον τοπικό πληθυσμό και αναφορές προς τον διοικητή της περιφέρειας ή τον σουλτάνο.

Το ιεροδικείο ήταν μονομελές, οι αντίδικοι εμφανίζονταν αυτοπροσώπως ή εκπροσωπούνταν από πληρεξούσιους - όχι δικηγόρους, αφού αυτός ο θεσμός δεν υφίσταται στο ισλαμικό σύστημα δικαιοσύνης - και, καθώς φαίνεται, οι αποφάσεις εκδίδονταν αμέσως μόλις ολοκληρωνόταν η διαδικασία, συνήθως μάλλον αυθημερόν, εκτός αν ο καδής έδινε περιθώριο κάποιων ημερών σε κάποιο διάδικο να προσκομίσει πειστήρια για τους ισχυρισμούς του. Ο καδής ήταν απόφοιτος του εκπαιδευτικού συστήματος των μεντρεσέδων, το οποίο εστίαζε στη διδασκαλία κυρίως της θρησκείας και του ιερού νόμου του ισλάμ. Διοριζόταν από τις κεντρικές αρχές στην Κωνσταντινούπολη, με περιορισμένη θητεία, η οποία κατά το 17ο και 18ο αιώνα ήταν περίπου ενάμισης χρόνος, και αμειβόταν από τα τέλη που εισέπραττε από τις υποθέσεις που χειριζόταν, από διάφορες άλλες υπηρεσίες που παρείχε, όπως την εποπτεία της λειτουργίας ιερών ιδρυμάτων, και ίσως με κάποιο μισθό (αν και γι' αυτό δεν υπάρχει συναίνεση μεταξύ των ιστορικών). Ο καδής μπορούσε να έχει βοηθούς δικαστές, τους ναΐπηδες, που τον αναπλήρωναν στην έδρα του δικαστηρίου ή σε κεφαλοχώρια ή κωμοπόλεις της δικαστικής του περιφέρειας, του καζά, ή που στέλνονταν εκτάκτως από αυτόν εκτός έδρας, για να κάνουν αυτοψίες ή να εκδικάσουν υποθέσεις. Αυτούς τους επέλεγε και τους διόριζε ο ίδιος. Ο καδής εκπροσωπούσε το κράτος στην περιφέρειά του, αλλά, δεδομένων της μικρής σχετικά διάρκειας της θητείας του και του ότι συνήθως δεν ήταν ντόπιος, πιθανότατα χρειαζόταν να συμπήξει συμμαχίες με την τοπική ελίτ, προκειμένου να εδραιώσει τη θέση και την εξουσία του.[8]

Θεωρητικά, σε έναν τόπο δεν υπήρχε άλλο επίσημο δικαστήριο πέρα από το ιεροδικείο. Στην πράξη, αν στην ίδια πόλη με τον καδή έδρευε διοικητής ή κάποιο άλλο πρόσωπο με ισχύ, οι κάτοικοι μπορεί να προσέφευγαν εναλλακτικά σε εκείνον, προσδοκώντας λύση στις υποθέσεις τους, λόγω της στρατιωτικής και πολιτικής δύναμης αυτού του τελευταίου. Επιπλέον, οι θρησκευτικές αρχές των μη μουσουλμάνων είχαν

7 Περί γάμων στον ιεροδικαστικό κώδικα, που σώζεται από την περίοδο της πολιορκίας του Ηρακλείου από τους Οθωμανούς, βλ. την ανάλυση του Ηλία Κολοβού, "Μια πόλη για τους πολιορκητές: κοινωνική ζωή και γάμοι στον οθωμανικό Χάνδακα έξω από τον Χάνδακα (1650-1669)", στο Γκιουλσούν Αϊβαλή, Ηλίας Κολοβός, Μαρίνος Σαρηγιάννης, *Ιεροδικείο Ηρακλείου. Δεύτερος κώδικας. Μέρος Α΄ (1661-1665). Μέρος Β΄ (1670-1671)*, επιμ. Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2014, 21-47.

8 Για τη δικαστική οργάνωση της πρώιμης οθωμανικής Κρήτης, βλ. Μαρίνος Σαρηγιάννης, "Η δικαστική οργάνωση και το ιεροδικείο του Χάνδακα στη νεοκατακτημένη Κρήτη", στο Μαρία Βαρούχα, Φωτεινή Χαιρέτη, Μαρίνος Σαρηγιάννης, *Ιεροδικείο Ηρακλείου. Πέμπτος κώδικας. Μέρος Α΄ (1673-1675)*, επιμ. Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Ηράκλειο 2008, 17-40.

δικαιοδοσία στις υποθέσεις, που άπτονταν του θρησκευτικού τους δικαίου, κυρίως ζητήματα γάμου, διαζυγίου, κληρονομιών και ευρύτερα οικογενειακού δικαίου. Επίσης, αν υπήρχαν ισχυρές κοινοτικές αρχές σε μια περιοχή, μπορούσαν να λειτουργούν δικά τους άτυπα δικαστήρια, τα οποία, από τη σκοπιά του ισλαμικού νόμου, αντιμετωπίζονταν όχι ως δικαστικοί θεσμοί αλλά ως άτομα, που μεσολαβούσαν, για να βρεθεί εξώδικη συμβιβαστική λύση σε διενέξεις.[9] Τέλος, ας σημειωθεί πως στο οθωμανικό δικαστικό σύστημα δεν υπήρχε οργανωμένο ιεραρχικό σύστημα βαθμών δικαιοσύνης (π.χ. πρωτοδικείο, εφετείο, Άρειος Πάγος, με σημερινούς όρους) ούτε προβλεπόταν δικαίωμα άσκησης έφεσης στην απόφαση του καδή· από την άλλη, υφίστατο, όπως προαναφέραμε, το δικαίωμα των υπηκόων να προσφύγουν στο σουλτάνο (ή σε κάποιον επαρχιακό διοικητή), όταν θεωρούσαν πως είχαν αδικηθεί από οποιονδήποτε κρατικό αξιωματούχο, άρα και από τον καδή.

Οι ιεροδικαστικοί κώδικες είναι μια πολύτιμη ιστορική πηγή, συχνά η πλουσιότερη από άποψη περιεχομένου, που διαθέτουμε, για την ιστορία ενός τόπου, κατά τα οθωμανικά χρόνια. Αν και δεν παρέχουν εξαντλητικές ούτε συστηματικές πληροφορίες για κάθε πτυχή του βίου μιας κοινωνίας ούτε για κάθε ένα κάτοικό της ξεχωριστά (όπως τα σύγχρονα δικαστικά και συμβολαιογραφικά αρχεία περιέχουν πληροφορίες μόνο για όσους χρειάστηκε -ή επέλεξαν- να προστρέξουν στους αντίστοιχους θεσμούς και μόνο για τις συγκεκριμένες υποθέσεις τους), μας προσφέρουν, πάντως, μια αρκετά στέρεα βάση επί της οποίας μπορούμε να δομήσουμε ιστορικά επιχειρήματα και υποθέσεις.

Η ποικιλία των θεμάτων, που καλύπτουν οι κώδικες, γίνεται εύκολα αντιληπτή, αν κάποιος μελετήσει το μνημειώδες έργο, που μας έχει κληροδοτήσει ο αείμνηστος Νικόλαος Σταυρινίδης, ο οποίος δημοσίευσε, μεταφρασμένες στα ελληνικά, και συνέθεσε σε ιστορικά κείμενα χιλιάδες καταχωρίσεις, προερχόμενες από τους κώδικες του Ηρακλείου,[10] αλλά και τη νεότερη σειρά συστηματικών περιλήψεων των ίδιων κωδίκων, που εκδίδει η Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, με τη συνεργασία ερευνητών του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών/Ι.Τ.Ε. και του Πανεπιστημίου Κρήτης, καθώς και μέχρι πρόσφατα της Ουγγρικής Ακαδημίας Επιστημών, υπό τη διεύθυνση της

9 Για το ζήτημα των δικαστικών επιλογών των μη μουσουλμάνων, βλ. Eugenia Kermeli, "The Right to Choice: Ottoman Justice vis-à-vis Ecclesiastical and Communal Justice in the Balkans, Seventeenth-Nineteenth Centuries", στο Andreas Christmann και Robert Gleave (επιμ.), *Studies in Islamic Law: A Festschrift for Colin Imber*, Oxford University Press on behalf of the University of Manchester, Οξφόρδη 2007, 165-210· Antonis Anastasopoulos, "Non-Muslims and Ottoman Justice(s?)", στο Jeroen Duindam, Jill Harries, Caroline Humfress, Nimrod Hurvitz (επιμ.), *Law and Empire: Ideas, Practices, Actors*, Brill, Λάιντεν και Βοστόνη 2013, 275-292.

10 Το γνωστότερο έργο του είναι το εξής: Νικόλαος Σ. Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις τουρκικών ιστορικών εγγράφων αφορώντων εις την ιστορίαν της Κρήτης*, 5 τόμοι, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 1975-1985. Το συνολικό εκδεδομένο έργο του είναι όμως πολύ μεγάλο.

Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου.[11] Οι καταχωρίσεις των ιεροδικαστικών κωδίκων παρέχουν μαρτυρίες για πολλές πτυχές του ιδιωτικού και δημόσιου βίου μιας τοπικής κοινωνίας, πρωτίστως της αστικής αλλά και της αγροτικής. Μας επιτρέπουν, επίσης, να μελετήσουμε τις σχέσεις εξουσίας στο εσωτερικό αυτής της κοινωνίας αλλά και τις σχέσεις της με τις γειτονικές περιφέρειες και τις διοικητικές αρχές. Ο πλούτος των πληροφοριών είναι τόσο μεγάλος που είναι αδύνατο να περιγραφεί με δυο λέξεις: καλύπτει ένα εύρος, που εκτείνεται από προσωπικές δικαστικές διενέξεις κάθε είδους, μέχρι διατάγματα για τη ρύθμιση σημαντικών υποθέσεων του κράτους. Η αξία των ιεροδικαστικών κωδίκων ως ιστορικής πηγής ενισχύεται ακόμη περισσότερο, όταν αυτοί συνδυαστούν με αρχειακές πηγές της κεντρικής οθωμανικής διοίκησης στην Κωνσταντινούπολη καθώς και με άλλες πηγές, αφηγηματικές, επιγραφικές, αρχαιολογικές και αρχιτεκτονικές. Δεδομένου ότι το δικαστήριο του καδή δεν απευθυνόταν μόνο στους μουσουλμάνους, αλλά ήταν ανοιχτό και στους χριστιανούς και τους εβραίους κατοίκους μιας πόλης και της περιφέρειάς της, οι ιεροδικαστικοί κώδικες περιέχουν πληροφορίες για το σύνολο του πληθυσμού, αν και συνήθως η παρουσία των μουσουλμάνων σε αυτούς είναι ισχυρότερη από εκείνη των χριστιανών και των εβραίων.

Το τζαμί του Χατζί Αλί Πασά στο Ηράκλειο

Το Ηράκλειο εντάχθηκε στην οθωμανική επικράτεια το 1669, μετά από πολυετή πολιορκία, ενώ η υπόλοιπη Κρήτη βρισκόταν υπό οθωμανική κυριαρχία ήδη για 20 και πλέον χρόνια.[12] Οι νέοι κύριοι της πόλης προσάρμοσαν το βενετικό της όνομα, Κάντια, στη δική τους φωνητική ως Κάντιγιε και επιδόθηκαν στη διαδικασία επανασυνοικι-

11 Ελένη Καραντζίκου και Πηνελόπη Φωτεινού, *Ιεροδικείο Ηρακλείου: τρίτος κώδικας (1669/73 και 1750/67)*, επιμ. Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2003· Μαρία Βαρούχα, Φωτεινή Χαιρέτη, Μαρίνος Σαρηγιάννης, *Ιεροδικείο Ηρακλείου: πέμπτος κώδικας (1673-1675, 1688-1689)*, 2 τόμοι, επιμ. Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2008· Γκιουλσούν Αϊβαλή, Φωτεινή Χαιρέτη, Πηνελόπη Φωτεινού, Μαρίνος Σαρηγιάννης, *Ιεροδικείο Ηρακλείου: τέταρτος κώδικας (1672-1674, 1683-1686)*, 2 τόμοι, επιμ. Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2010· Γκιουλσούν Αϊβαλή, Ηλίας Κολοβός, Μαρίνος Σαρηγιάννης, *Ιεροδικείο Ηρακλείου: δεύτερος κώδικας. Μέρος Α΄ (1661-1665), μέρος Β΄ (1670-1671)*, επιμ. Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2014.

12 Για τον Κρητικό Πόλεμο και την πολιορκία του Ηρακλείου από τους Οθωμανούς, βλ. Στέφανος Κακλαμάνης (επιμ.), *Ο Κρητικός Πόλεμος: από την ιστορία στη λογοτεχνία*, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο 2008, όπου παρατίθεται και παλιότερη βιβλιογραφία. Για την περίοδο από την οθωμανική κατάκτηση μέχρι την Ελληνική Επανάσταση, βλ. Molly Greene, *Κρήτη: ένας κοινός κόσμος. Χριστιανοί και μουσουλμάνοι στη Μεσόγειο των πρώιμων νεότερων χρόνων*, μτφρ. Ελένη Γκαρά και Θέμις Γκέκου, επιμ.-εισαγ. Ελένη Γκαρά, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2005· Antonis Anastasopoulos (επιμ.), *The Eastern Mediterranean under Ottoman Rule: Crete, 1645-1840. Halcyon Days in Crete VI. A Symposium Held in Rethymno, 13-15 January 2006*, Crete University Press, Ρέθυμνο 2008· Αντώνης Αναστασόπουλος, Ηλίας Κολοβός, Μαρίνος Σαρηγιάννης, "Οι πρώτοι δύο αιώνες οθωμανικής κυριαρχίας στην Κρήτη (1645-1821): νέες πηγές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις", *Κρητικά Χρονικά*, 37 (2017), 163-193.

σμού και εξοθωμανισμού της.[13] Σχεδόν είκοσι χρόνια μετά την κατάκτηση της πόλης, το 1688-1689, διετέλεσε για σύντομο χρονικό διάστημα διοικητής Ηρακλείου ο Τσαλίκ Χατζί Αλί Πασά από τη Μερζιφούντα του Πόντου, σημαντικό στέλεχος της οθωμανικής διοίκησης· μάλιστα λίγα χρόνια αργότερα, το 1692-1693, έφτασε στην κορυφή της διοικητικής ιεραρχίας, καταλαμβάνοντας το αξίωμα του μεγάλου βεζίρη, δηλαδή του δεύτερου τη τάξει μετά τον σουλτάνο. Ο Χατζί Αλί Πασά επανήλθε στο Ηράκλειο ως διοικητής του το 1696 και παρέμεινε σε αυτό ως το θάνατό του, το 1700.[14] Τον τελευταίο χρόνο της ζωής του, το 1700, αποφάσισε να ανεγείρει ένα τζαμί στη δυτική πλευρά της πόλης, όχι μακριά από τη Χανιώπορτα. Ο Σταυρινίδης αναφέρει πως ο πασάς κατεδάφισε τον ευρισκόμενο σε εκείνη τη θέση ορθόδοξο ναό του Εσταυρωμένου (ή του Σταυρού), προκειμένου να χτίσει το τζαμί·[15] καθώς όμως δεν παραθέτει την πηγή αυτής της πληροφορίας, δεν είναι δυνατό να ελεγχθεί η ακρίβειά της. Ο γάλλος βοτανολόγος Ζοζέφ Πιτόν ντε Τουρνεφόρ μας έχει κληροδοτήσει μια σύντομη αλλά γλαφυρή περιγραφή των εργασιών κατασκευής του τζαμιού: "Κατά το διάστημα που ήμαστε στην Κρήτη, ο Κυβερνήτης είχε βαλθεί να κτίσει ένα τζαμί. Διέταξε να προσέλθουν από όλα τα γύρω χωριά Έλληνες με τα αναγκαία εργαλεία. Πιο συχνά, όμως, τους έδιναν ραβδισμούς, παρά ψωμί. Η αλήθεια είναι ότι, για να τους παρηγορήσουν, όταν τα πράγματα ήταν δύσκολα, τους έδιναν να πιουν και κανένα ποτήρι κρασί. Το κρασί το παράγγελναν οι αξιωματικοί του Κυβερνήτη, όταν το θυμούνταν, στον υποπρόξενο και στους Γάλλους εμπόρους".[16]

Το τζαμί αυτό έμεινε γνωστό ως "Νέο Τζαμί" (*Γενί Τζαμί*), επειδή ήταν το πιο πρόσφατο από τα μεγάλα τζαμιά του Ηρακλείου. Τα υπόλοιπα είχαν προκύψει σχεδόν όλα από τη μετατροπή χριστιανικών ναών, αμέσως μετά την παράδοση της πόλης από τους Βενετούς στους Οθωμανούς. Η μετατροπή και η ανέγερση οίκων λατρείας αποτελεί μια από τις όψεις του εξοθωμανισμού, της προσαρμογής δηλαδή της πόλης στις λατρευτικές

13 Η πιο γνωστή μελέτη για την ιδέα του εξοθωμανισμού της πρώιμης οθωμανικής Κρήτης είναι το άρθρο της Irene A. Bierman, "The Ottomanization of Crete", στο Irene A. Bierman, Rifa'at A. Abou-El-Haj, Donald Preziosi (επιμ.), *The Ottoman City and Its Parts: Urban Structure and Social Order*, Aristide D. Caratzas, Νιου Ροσέλ 1991, 53-75.

14 Αντλώ τα βιογραφικά στοιχεία για τον Αλί Πασά από τα εξής: Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, τ. 1, επιμ. Nuri Akbayar, μεταγραφή Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Κωνσταντινούπολη 1996, 282· İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi. III. Cilt, 2. Kısım: XVI. Yüzyıl Ortalarından XVII. Yüzyıl Sonuna Kadar*, Türk Tarih Kurumu, Άγκυρα 1954, 436-440. Ο Ουζουντσαρσιλί παραδίδει το 1698 ως έτος θανάτου του πασά, αλλά αυτό διαψεύδεται από πηγές όπως η μαρτυρία του Ζοζέφ Πιτόν ντε Τουρνεφόρ, στο βιβλίο που παρατίθεται στην επόμενη υποσημείωση, πως το 1700, έτος κατά το οποίο έφτασε στο Ηράκλειο, ο πασάς ήταν εν ζωή. Βλ. και Σταυρινίδης, ό.π., τ. Γ′, 169, αρ. 1402, για τον διορισμό του πασά ως διοικητή Ηρακλείου και ολόκληρης της Κρήτης το 1696 και *στο ίδιο*, 239-241, αρ. 1533-1536Β′ για τον θάνατό του και τον διορισμό του διαδόχου του.

15 Σταυρινίδης, ό.π., τ. Γ′, 137, σημ. 1, και 237, αρ. 1528 και σημ. 1· Ζαχαρίας Πρακτικίδης, *Χωρογραφία της Κρήτης, συνταχθείσα τω 1818*, Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος – Τμήμα Ανατολικής Κρήτης, Ηράκλειο 1983, 38, υποσημ. 44.

16 Joseph Pitton de Tournefort, *Ταξίδι στην Κρήτη και τις νήσους του Αρχιπελάγους 1700-1702*, μτφρ.-εισαγ. Μάκης και Μυρτώ Απέργη, σχόλια Μάκης Απέργης και Ειρήνη Λυδάκη, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003, 54.

και πρακτικές ανάγκες αλλά και το γούστο των νέων κυριάρχων. Ειδικά σε σχέση με τους χώρους λατρείας, στο συμβολικό και πολιτικό επίπεδο, αυτός ο εξοθωμανισμός δηλώνει, εξάλλου, τη νίκη του ισλάμ επί του χριστιανισμού.

Σήμερα στη θέση του τζαμιού βρίσκεται το 1ο Δημοτικό ("Ανωγειανό") Σχολείο Ηρακλείου, το οποίο, σύμφωνα με τις διαθέσιμες πληροφορίες, ξεκίνησε να ανεγείρεται το 1931.[17] Το συμβόλαιο ("πωλητήριον"), με ημερομηνία 25 Μαΐου 1931, που αφορά στην πώληση του τζαμιού από την Εθνική Τράπεζα, εκ μέρους του Ελληνικού Δημοσίου στον Δήμο Ηρακλείου, περιγράφει το μεταβιβαζόμενο ακίνητο ως συνιστάμενο από "τζαμίον, μίαν μεγάλην αυλήν, μίαν μασούραν νερό και δωμάτιον άνω της εισόδου".[18] Δεδομένου ότι επιπλέον στο ίδιο συμβόλαιο απαιτείται η ασφάλιση του ακινήτου έναντι πυρκαγιάς, μέχρι την εξόφληση του συμφωνηθέντος τιμήματος, μπορούμε να συναγάγουμε πως το κτήριο του τζαμιού υφίστατο ακόμα τότε και πως κατεδαφίστηκε, προκειμένου να ανεγερθεί το σχολείο. Πρόκειται ωστόσο για ζήτημα, που χρήζει περαιτέρω διερεύνησης.[19]

Σε παλιές φωτογραφίες, με σημείο λήψης τη Χανιώπορτα, απεικονίζεται στη νότια πλευρά της σημερινής Λεωφόρου Καλοκαιρινού ένας μιναρές, που εφάπτεται στη νοτιοδυτική πλευρά ενός ογκώδους κτηρίου, σε μορφή βασιλικής με δίρριχτη στέγη, που καθ' όλες τις ενδείξεις ήταν το τζαμί του Χατζί Αλί Πασά. Οι σωζόμενες φωτογραφίες δείχνουν το κτήριο και τον μιναρέ να απέχουν αρκετά από την οικοδομική γραμμή του κεντρικού δρόμου.[20] Βρετανικός τοπογραφικός χάρτης του 1843 επιβεβαιώνει το γεγονός πως το κτήριο του τζαμιού δεν είχε πρόσοψη στην κεντρική οδό,[21] ενώ το λεπτομερέστερο διάγραμμα του ακινήτου, που εκπόνησε ο μηχανικός του Δήμου Ηρακλείου Αλέξανδρος Τσαντιράκης το 1930, επιβεβαιώνει επιπλέον αυτό που δείχνουν οι σωζόμενες φωτογραφίες, δηλαδή πως το τζαμί ήταν τοποθετημένο διαγώνια, σε σχέση με τη Λεωφόρο Καλοκαιρινού.[22] Στο σχέδιο του Τσαντιράκη, το οικόπεδο του τζαμιού συνολικά εμφανίζεται να έχει μόνο μια στενή είσοδο επί της λεωφόρου, εκεί όπου σήμερα βρίσκεται η εξίσου στενή είσοδος-πρόσοψη του 1ου Δημοτικού Σχολείου στην κεντρική οδό.

17 Πληροφορίες για την ιστορία του κτηριακού συγκροτήματος του σχολείου υπάρχουν στο *70 χρόνια Ανωγειανό Σχολείο* (Προϊόν προγράμματος περιβαλλοντικής εκπαίδευσης – πολιτιστικών θεμάτων – Τάξη Ε΄ 1ου Δημοτικού Σχολείου Ηρακλείου· υπεύθυνες προγράμματος: Παρασκευή Κατούφα και Χαρίκλεια Μανασσάκη), [Ηράκλειο 2004], και στην ιστοσελίδα http://anogiano.blogspot.gr (ημ/νία πρόσβασης: 3 Φεβρουαρίου 2018).

18 Στο πωλητήριο το πωλούμενο ακίνητο αναφέρεται ως έκτασης περίπου 1.568 τετραγωνικών μέτρων, τμήμα μεγαλύτερου "κτήματος". Ευχαριστώ την κ. Κατερίνα Φωστιέρη που έθεσε υπόψη μου αυτό το έγγραφο.

19 Ο Σταυρινίδης γράφει μόνο πως το τζαμί κατεδαφίστηκε "εσχάτως": Σταυρινίδης, ό.π., τ. Γ΄, 137, σημ. 1· Πρακτικίδης, ό.π., 39, υποσημ. 44.

20 Βλ., για παράδειγμα, Ελευθερία Ζέη, *Χώρος και φωτογραφία. Το Ηράκλειο από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στην Κρητική Πολιτεία. Συλλογή Μιχάλη Σάλλα*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2005, 144, 146, 208, 212.

21 Χρυσούλα Τζομπανάκη, *Το Ηράκλειο εντός των τειχών: αστική αρχιτεκτονική των νεότερων χρόνων από τις αρχές του 19ου έως και την τέταρτη δεκαετία του 20ού αιώνα*, Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος – Τμήμα Ανατολικής Κρήτης, Ηράκλειο 2000, 69.

22 Ευχαριστώ την κ. Φωστιέρη που μου διέθεσε αυτό το σχέδιο, το οποίο φυλάσσεται στα Γ.Α.Κ. – Αρχεία Νομού Ηρακλείου. Το εμβαδόν του τζαμιού προσδιορίζεται στο σχέδιο ως 447 τετραγωνικά μέτρα.

Το Νέο Τζαμί δε βρισκόταν στο κέντρο της πόλης, όπως άλλα, παλιότερα, μεγάλα τζαμιά. Αυτό δεν ήταν όμως απαραιτήτως μειονέκτημα. Το τζαμί δεν απείχε στην πραγματικότητα παρά λίγα λεπτά περπάτημα από το κέντρο της πόλης, ενώ ήταν τοποθετημένο σε ένα στρατηγικό σημείο, καθώς ήταν το πρώτο τζαμί που συναντούσαν όσοι έμπαιναν στην πόλη από την πολυσύχναστη δυτική της πύλη. Ασφαλώς ο Χατζί Αλί Πασά, ως πρώην μεγάλος βεζίρης και διοικητής της πόλης για αρκετά μεγάλο διάστημα, θα επιθυμούσε ένα τζαμί αντάξιο της θέσης και του κύρους του, ένα τζαμί, που θα διαιώνιζε και θα δόξαζε το όνομά του. Αυτό του το πρόσφερε η συγκεκριμένη τοποθεσία, κοντά στην είσοδο της πόλης και εφαπτόμενο σε έναν σημαντικό εμπορικό άξονα. Επιπλέον, με την ανέγερση του τζαμιού ο πασάς τόνωνε την κατοίκηση και την εμπορική κίνηση, σε μια περιοχή κοντά στα τείχη, που πιθανότατα είχε πληγεί από τον πολυετή πόλεμο, προσφέροντάς της ένα ίδρυμα, που με το προσωπικό του, τη δραστηριότητά του, τις καταναλωτικές του ανάγκες και την περιουσία του θα λειτουργούσε και ως μοχλός οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης. Τέλος, ο πασάς άφηνε τη σφραγίδα του σε μια περιοχή, που μέχρι τότε στερούνταν ενός μεγάλου τζαμιού, προσφέροντάς της ένα κεντρικό σημείο αναφοράς (όπως προκύπτει και από το ότι η συνοικία γύρω του πήρε το όνομά του), δείχνοντας ευλάβεια αλλά, επίσης, συμβάλλοντας και αυτός στην ανάδειξη του ισλαμικού χαρακτήρα της νέας οθωμανικής κτήσης.

Σε ό,τι αφορά στην περιοχή γύρω από το τζαμί, ναι μεν γνωρίζουμε ότι κατοικούνταν και πριν και μετά την παράδοση της πόλης του Ηρακλείου στους Οθωμανούς, όμως η γνώση μας για την ακριβή όψη της, πριν από την ανέγερση του τζαμιού, παραμένει ελλιπής. Οθωμανικό κατάστιχο, που συντάχθηκε αμέσως μετά την παράδοση, δείχνει να υπάρχουν σε αυτή σπίτια, χωρίς η κατοίκηση να είναι πυκνή: 32 σπίτια συνολικά στις δύο συνοικίες, Κεράς Πολίτισσας και Αγίου Γεωργίου Τουρλωτού, που αντιστοιχούν περίπου στην περιοχή της μετέπειτα συνοικίας του τζαμιού.[23] Ας ληφθεί πάντως υπόψη πως ο μέσος αριθμός σπιτιών ανά συνοικία, σύμφωνα με την παρουσίαση των δεδομένων του καταστίχου από τον τούρκο ιστορικό Ersin Gülsoy, είναι μόλις 19,5, με τις έξι πιο πυκνοκατοικημένες συνοικίες να έχουν από 44 ως 77 σπίτια η καθεμιά αλλά τις περισσότερες λιγότερα από 20.[24] Δε διαθέτουμε άλλη σχετική πληροφορία, πιο κοντά στο έτος ανέγερσης του τζαμιού, εκτός από την περιγραφή με μελανά χρώματα

23 Μεταξύ των εκδεδομένων από τον Σταυρινίδη και την ερευνητική ομάδα υπό την Ελισάβετ Ζαχαριάδου ιεροδικαστικών καταχωρίσεων (βλ. υποσημειώσεις 10 και 11 παραπάνω), λιγοστές είναι εκείνες που αφορούν σε αγοραπωλησίες ακινήτων σε αυτές τις δύο συνοικίες.

24 Ersin Gülsoy, *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670)*, Tarih ve Tabiat Vakfı, Κωνσταντινούπολη 2004, 237-238. Για το κατάστιχο αυτό βλ. *στο ίδιο*, xxiv· Ηλίας Κολοβός και Μαρίνος Σαρηγιάννης, "Οθωμανικές πηγές για τον Κρητικό Πόλεμο: μια επισκόπηση", στο Κακλαμάνης, *ό.π.*, 198, 208-214. Η συστηματική επιστημονική επεξεργασία του καταστίχου (TTD 798 του Οθωμανικού Αρχείου της Τουρκικής Πρωθυπουργίας στην Κωνσταντινούπολη) από τον συνάδελφο Ηλία Κολοβό στο πλαίσιο ερευνητικού προγράμματος του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών/Ι.Τ.Ε. θα δώσει πολύτιμα στοιχεία για την τοπογραφία του πρώιμου οθωμανικού Ηρακλείου.

από τον Τουρνεφόρ της συνολικής εικόνας της πόλης το 1700: "Το Ηράκλειο... [σ]ήμερα θα είχε ερημωθεί αν δεν υπήρχε η συνοικία της αγοράς, όπου έχουν συγκεντρωθεί οι κάτοικοι της καλύτερης τάξης. Η υπόλοιπη πόλη δεν είναι παρά ερείπια από την τελευταία πολιορκία".[25]

Ο πασάς και το τζαμί του έδωσαν, όπως προαναφέραμε, στη συνοικία το όνομά της. Στα οθωμανικά έγγραφα τη βρίσκουμε να αναφέρεται ως ο μαχαλάς του Χατζί Αλί Πασά, ο μαχαλάς του τζαμιού του Χατζί Αλί Πασά ή ο μαχαλάς του Νέου Τζαμιού. Επιπλέον, ο Αλί τάφηκε στον περίβολο του τζαμιού.[26] Η ύπαρξη του τάφου του εκεί συμβολικά έδινε διαρκή χαρακτήρα στο δεσμό του πασά με το ίδρυμά του και τη γύρω περιοχή.

Το τζαμί λειτουργούσε στο πλαίσιο του βακουφικού θεσμού. Βακούφι είναι η αφιέρωση περιουσιακών στοιχείων, τα οποία συντηρούν κάποιο κοινωφελές ή φιλανθρωπικό (με θρησκευτικούς όρους, θεάρεστο) ίδρυμα ή δημόσιο έργο, μέσω του εισοδήματος που παράγουν. Με απλά λόγια, ένας οθωμανός αξιωματούχος, που ίδρυε, για παράδειγμα, ένα τζαμί, προσαρτούσε σε αυτό κάποιες πηγές εσόδων, που θα κάλυπταν τις δαπάνες λειτουργίας του: αυτές μπορεί να ήταν, για παράδειγμα, οι φόροι, που κατέβαλλαν συγκεκριμένες κοινότητες, ή αστικά ή αγροτικά ακίνητα, που νοικιάζονταν και το ενοίκιό τους δινόταν στο τζαμί.

Επιπλέον, ένα τζαμί σαν αυτό που ίδρυσε ο Αλί Πασά δεν αποτελούσε μόνο έναν τόπο λατρείας αλλά συνήθως ένα ευρύτερο συγκρότημα, που περιλάμβανε και άλλες δραστηριότητες, όπως σχολείο, κουζίνα και χώρο συσσιτίου για τους φτωχούς και τους άπορους, ακόμα και νοσοκομείο σε κάποιες περιπτώσεις. Στον υπ' αριθ. Ε186 βακουφικό κώδικα του Τουρκικού Αρχείου Ηρακλείου της Βικελαίας Δημοτικής Βιβλιοθήκης, σώζεται αντίγραφο αφιερωτηρίου, με ημερομηνία 29 Οκτωβρίου 1700 (16 Τζεμαζιγιουλεβέλ 1112 από την Εγίρα), στο οποίο ο πασάς αναφέρεται ως "συχωρεμένος" (*μερχούμ*). Κατά συνέπεια, εκείνος που καταγράφει ενώπιον του ιεροδικείου τη δωρεά του πασά, όπως την είχε ορίσει ο ίδιος όσο ήταν ακόμα εν ζωή, είναι ο διαχειριστής (μουτεβελής) του βακουφιού του. Σε αυτό το αφιερωτήριο, που έχει ως κύριο αντικείμενο το τζαμί, καταγράφεται η αγορά ακινήτων μουσουλμάνων και χριστιανών, που κατεδαφίστηκαν, προκειμένου να ανεγερθεί το τέμενος, του οποίου το συγκρότημα περιλάμβανε επίσης - κατά το έγγραφο - ένα σχολείο και καταλύματα για το προσωπικό του. Στο αφιερωτήριο παρατίθεται κατάλογος με τα αστικά και αγροτικά ακίνητα, που ενοικιαζόμενα θα αποδίδουν εισόδημα με το οποίο θα μισθοδοτείται το προσωπικό του τζαμιού. Το προσωπικό του τζαμιού και οι αξιωματούχοι του βακουφιού, οι αρμοδιότητες και τα ημερομίσθιά τους καθώς και οι έχοντες δικαίωμα να στεγαστούν στα τέσσερα καταλύματα του συγκροτήματος του τζαμιού καταγράφονται επίσης αναλυτικά, ενώ ρυθμίζονται και διάφορα άλλα ζητήματα, που άπτονται της εύρυθμης λειτουργίας του τζαμιού,

25 Pitton de Tournefort, *ό.π.*, 49.

26 Mehmed Süreyya, *ό.π.*, 282.

όπως η εξασφάλιση λαδιού για τα καντήλια του και ο προσδιορισμός του σημείου στο οποίο επιτρέπεται να γίνονται ταφές. Είναι ενδιαφέρον πως, ανάμεσα στα ακίνητα του βακουφιού, αναφέρονται δέκα καταστήματα, που βρίσκονταν μπροστά από το τζαμί·[27] πιθανόν πρόκειται για τα μικρά, χαμηλά καταστήματα, που βρίσκονται ακόμα και σήμερα εκατέρωθεν της εισόδου του Ανωγειανού Σχολείου. Το αφιερωτήριο του τζαμιού συμπληρώνει ένα προγενέστερο, με ημερομηνία 24 Ιουνίου 1699 (25 Ζιλχιτζέ 1110 από την Εγίρα), το οποίο σώζεται στον ίδιο βακουφικό κώδικα. Τότε ο Χατζί Αλί Πασά ζούσε ακόμα και ο πληρεξούσιός του προσέρχεται στο ιεροδικείο, για να καταγράψει την αφιέρωση εκ μέρους του πασά ενός σχολείου και κρηνών, των οποίων προσδιορίζονται επίσης οι πηγές εσόδων και οι όροι λειτουργίας. Άλλοι βακουφικοί κώδικες διασώζουν πληροφορίες σχετικά με την οικονομική διαχείριση των περιουσιακών στοιχείων του βακουφιού του πασά.[28]

Η συνοικία του Χατζί Αλί Πασά[29]

Όπως προαναφέραμε, το τζαμί έδωσε το όνομά του σε μια από τις συνοικίες του οθωμανικού Ηρακλείου, αποτελώντας, όπως μπορούμε να εικάσουμε βάσιμα, το κεντρικό σημείο αναφοράς της.

Ο μαχαλάς ήταν ένα κύτταρο κοινωνικής ζωής, όντας ο τόπος στον οποίο οι άνθρωποι είχαν την κατοικία τους και περνούσαν μεγάλο μέρος της ζωής τους. Παράλληλα, ο μαχαλάς αποτελούσε μια τρόπον τινά διοικητική μονάδα, μια συλλογικότητα, την οποία οι κρατικές αρχές θεωρούσαν υπεύθυνη για ζητήματα, όπως η καταβολή φόρων και προστίμων, η νομική ευθύνη για ανεξιχνίαστα εγκλήματα, που διαπράττονταν

27 Σε σχέση με το ζήτημα του ονόματος της περιοχής πριν από την οικοδόμηση του τζαμιού, που θέσαμε παραπάνω, ας σημειωθεί πως στο αφιερωτήριο δεν αναφέρεται όνομα συνοικίας ούτε για τα σπίτια που κατεδαφίστηκαν, για να χτιστεί το τζαμί ούτε για τα καταστήματα, που βρίσκονταν στην πρόσοψη του οικοπέδου του. Για τα πρώτα αναφέρεται μόνο πως ήταν "εντός της Πύλης των Χανίων" (*Hanya kapusı dahilinde*). Το γεγονός ότι στον 12ο ιεροδικαστικό κώδικα Ηρακλείου καταγράφεται η αγορά δύο ακινήτων από τον πασά στη συνοικία Ρετζέπ Αγά, που βρισκόταν κοντά στη θέση του τζαμιού, σημαίνει άραγε πως σε αυτή τη συνοικία θεωρούνταν πως ανήκε η περιοχή του τζαμιού; Για την αγορά αυτών των ακινήτων, βλ. Σταυρινίδης, ό.π., τ. Γ΄, 234-235, αρ. 1522.

28 Η ανάγνωση και μεταγραφή των δύο αφιερωτηρίων πραγματοποιήθηκε σε συνεργασία με τον κ. Χρήστο Κυριακόπουλο, υποψήφιο διδάκτορα ιστορίας στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, και την κ. Müberra Kapusuz, προπτυχιακή φοιτήτρια στο Τμήμα Ιστορίας του Πανεπιστημίου İstanbul Şehir. Τους ευχαριστώ για αυτή τη συνεργασία.

29 Παρακάτω χρησιμοποιώ τις λέξεις "συνοικία" και "μαχαλάς" ως συνώνυμες.

εντός των ορίων του, και η ανάληψη δέσμευσης για την αποτροπή παρανομιών.[30] Αυτές οι δύο υποστάσεις της συνοικίας δεν ταυτίζονταν πάντα μεταξύ τους. Για παράδειγμα, ένας μαχαλάς μπορεί να κατοικούνταν από ανθρώπους διαφόρων θρησκευμάτων, αλλά να καταγράφεται ως μουσουλμανικός, χριστιανικός ή εβραϊκός σε επίσημα έγγραφα, καθώς αυτά όφειλαν να αντανακλούν, για λόγους ηθικοπολιτικής ευπρέπειας, την επίσημη ομαδοποίηση του πληθυσμού, με βάση τη θρησκεία. Μπορεί, επίσης, ειδικά οι μη μουσουλμάνοι μιας πόλης να αντιμετωπίζονται από τις αρχές, στο πεδίο της φορολογίας, ως μέλη ενιαίων υπερτοπικών κοινοτήτων ομοθρήσκων (ορθόδοξοι χριστιανοί, αρμένιοι χριστιανοί, εβραίοι) και όχι ως μέλη των συνοικιών στις οποίες κατοικούσαν. Για παράδειγμα, διαταγή του διοικητή Ηρακλείου, με ημερομηνία 10 Σεπτεμβρίου 1762, επικυρώνει τον διορισμό πέντε ορθόδοξων χριστιανών ως κληρονομικών κοτζαμπάσηδων, αρμόδιων να διαχειρίζονται τις φορολογικές υποθέσεις της ορθόδοξης χριστιανικής κοινότητας της πόλης.[31]

Οι ιεροδικαστικοί κώδικες, που φυλάσσονται στη Βικελαία Βιβλιοθήκη, περιέχουν πλήθος διάσπαρτων πληροφοριών για τη συνοικία του Χατζί Αλί Πασά. Το ιεροδικείο του Ηρακλείου αποτελούσε ένα υπερτοπικό κέντρο προσέλευσης ανθρώπων όλων των θρησκειών από όλες τις συνοικίες της πόλης αλλά και από αρκετά χωριά. Έτσι, οι κώδικες ως το αποτύπωμα αυτού του δικαστηρίου είναι, και στο επίπεδο του μαχαλά, μια πολύ χρήσιμη πηγή, για να μελετήσει κανείς τις υποθέσεις, που απασχολούσαν τους κατοίκους μιας συνοικίας, αλλά και για να εξαγάγει κάποια βασικά συμπεράσματα για τη σύνθεση του πληθυσμού της και τις δραστηριότητές του.

Για παράδειγμα, οι ιεροδικαστικοί κώδικες τεκμηριώνουν καταρχάς πως ο πληθυσμός της συνοικίας του Χατζί Αλί Πασά ήταν μικτός από θρησκευτική άποψη: στη συνοικία ζούσαν και χριστιανοί και μουσουλμάνοι. Αυτή είναι μια εικόνα, που παρατηρείται γενικά στις συνοικίες του Ηρακλείου, τουλάχιστον το 17ο και το 18ο αιώνα, παρότι μπορεί σε μια συνοικία να κυριαρχούσε πληθυσμιακά μία θρησκευτική ομάδα. Στη συνοικία του Χατζί Αλί Πασά, βάσει των καταχωρίσεων των ιεροδικαστικών κωδίκων, φαίνεται να κυριαρχούν αριθμητικά οι μουσουλμάνοι. Αυτή πιθανότατα ήταν η πραγματική κατάσταση, αλλά ας ληφθεί υπόψη πως ούτως ή άλλως οι μη μουσουλμάνοι υποεκπροσωπούνται στους ιεροδικαστικούς κώδικες, σε σχέση με τον πραγματικό αριθμό τους, αφού είχαν και άλλες δικαστικές επιλογές πέραν του δικαστηρίου του καδή, όπως αναφέραμε παραπάνω.

30 Ο μαχαλάς έχει αποτελέσει το αντικείμενο ιστορικής έρευνας. Βλ. ενδεικτικά, Μαρία Τσικαλουδάκη, "Μορφές διοίκησης και διαχείρισης του αστικού χώρου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία: το παράδειγμα της χριστιανικής κοινότητας της Φιλιππούπολης (18ος-αρχές 19ου αι.)", *Μνήμων*, 22 (2000), 9-30 ·Cem Behar, *A Neighborhood in Ottoman Istanbul: Fruit Vendors and Civil Servants in the Kasap İlyas Mahalle*, State University of New York Press, Όλμπανι 2003· Hülya Canbakal, "Some Questions on the Legal Identity of Neighborhoods in the Ottoman Empire", *Anatolia Moderna/Yeni Anadolu*, 10 (2004), 131-138· Marie-Carmen Smyrnelis, "Comment définir le quartier dans une ville ottomane plurielle: Smyrne aux XVIIIe et XIXe siècles", *Anatolia Moderna/Yeni Anadolu*, 10 (2004), 139-147.

31 Σταυρινίδης, ό.π., τ. Ε΄, 215, αρ. 2788.

Οι ιεροδικαστικοί κώδικες προσφέρουν επίσης πληροφορίες για την κοινωνικοοικονομική σύνθεση του πληθυσμού της συνοικίας. Σε σχέση με αυτό, εκκρεμεί ο συστηματικός εντοπισμός και ανάλυση των ιεροδικαστικών πράξεων, που αφορούν στην καταγραφή της περιουσίας θανόντων και στη διανομή της στους νόμιμους κληρονόμους τους, βάσει των κανόνων του ισλαμικού ιερού νόμου. Αυτού του είδους οι καταχωρίσεις απαντούν σε αρκετά μεγάλη ποσότητα στους ιεροδικαστικούς κώδικες όλης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και, ανάμεσά τους, και σε εκείνους του Ηρακλείου και είναι χρήσιμες, γιατί σε αυτές καταγράφεται αναλυτικά η κινητή και ακίνητη περιουσία των νεκρών καθώς και τα χρέη και οι οφειλές τους, παρότι, ομολογουμένως, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε ούτε για τη μεν ούτε για τις δε αν αποτυπώνονται στο σύνολό τους. Επιπλέον, στις καταχωρίσεις αυτές, που έχουν χρησιμοποιηθεί εκτεταμένα από τους ιστορικούς για τη μελέτη του υλικού πολιτισμού και του επιπέδου διαβίωσης των ανθρώπων,[32] καταγράφονται οι νόμιμοι κληρονόμοι των νεκρών και τα κληρονομικά μερίδια, που τους αναλογούν. Για να δώσουμε ένα παράδειγμα, η διανομή της περιουσίας ενός στρατιωτικού, που κατοικούσε στη συνοικία του Χατζί Αλί Πασά, του αξιωματικού του σώματος των ιππέων "γκιονουλουγιάν" (εθελοντές) Φεϊζουλλάχ, γιου Μεχμέτ, μας δίνει καταρχάς πληροφορίες για τη σύνθεση της οικογένειάς του, η οποία αποτελούνταν από τη χήρα του, δύο ενήλικους και δύο ανήλικους γιους, μία ενήλικη και μία ανήλικη κόρη. Μας προσφέρει επίσης τον αναλυτικό κατάλογο περίπου 140 περιουσιακών του στοιχείων, κινητών και ακίνητων, συνολικής αξίας 82.128 παράδων. Σε αυτά περιλαμβάνονται ένα ακίνητο με "πολυάριθμα οικήματα" στη συνοικία Χατζί Αλί Πασά, ένα αμπέλι και ένα χωράφι με δύο ερειπωμένα σπίτια στο χωριό Γκαγκάλες, ρουχισμός, πλούσια οικοσκευή (που περιλαμβάνει και ένα εκκρεμές), ζώα, αγροτικός εξοπλισμός και αγροτικά προϊόντα καθώς και οπλισμός. Αφού αφαιρέθηκαν τα έξοδα κηδείας και τα διοικητικά έξοδα διανομής της περιουσίας καθώς και ένα ποσό, που δικαιούνταν η χήρα,[33] συνολικής αξίας 11.689 παράδων, έμεινε περιουσία αξίας 70.439 παράδων, που διανεμήθηκε στους κληρονόμους του.[34] Από τον κατάλογο των περιουσιακών του στοιχείων και από την αξία της περιουσίας του προκύπτει πως ο Φεϊζουλλάχ ήταν γενικά ευκατάστατος. Όμως, για να μπορέσουμε να εκτιμήσουμε με μεγαλύτερη ασφάλεια την οικονομική του κατάσταση, χρειαζόμαστε οπωσδήποτε ένα επαρκές δείγμα ανάλογων καταχωρίσεων, που θα μας επιτρέψει να την αξιολογήσουμε συγκριτικά.

32 Για μια σχετική μελέτη που αφορά στο Ηράκλειο, βλ. Πηνελόπη Φωτεινού, "Παρατηρήσεις για την οικονομική κατάσταση των κατοίκων του Χάνδακα, σύμφωνα με κληρονομικά έγγραφα (1750-1760)", στο: *Πεπραγμένα Θ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου. Τόμος Γ1 – νεότερη περίοδος: ιστορία*, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο 2005, 61-75. Για τη Θεσσαλονίκη, βλ. Demetris Papastamatiou, *Wealth Distribution, Social Stratification and Material Culture in an Ottoman Metropolis: Thessaloniki according to the Probate Inventories of the Muslim Court (1761-1770)*, The Isis Press, Κωνσταντινούπολη 2017.

33 Σύμφωνα με τον ιερό νόμο του ισλάμ, ο σύζυγος οφείλει να καταβάλει "γαμήλια δωρεά" (*μεχρ*) στη σύζυγο. Στα οθωμανικά χρόνια, αυτή συνίστατο σε ένα χρηματικό ποσό, που συνήθως καταβαλλόταν σε δύο δόσεις, μία κατά τη σύναψη του γάμου και μία κατά το θάνατο του συζύγου ή σε περίπτωση διαζυγίου.

34 Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Τουρκικό Αρχείο Ηρακλείου, ιεροδικαστικός κώδικας αρ. 33, σ. 11-12 (2 Φεβρουαρίου 1783).

Σε κάθε περίπτωση, οι ιεροδικαστικοί κώδικες επιτρέπουν να διακρίνουμε πως στη συνοικία του Χατζί Αλί Πασά οπωσδήποτε ζούσαν διαχρονικά ευκατάστατοι ή και πλούσιοι άνθρωποι, όπως ένας στρατιωτικός, που το 1722 μεταβιβάζει σε έναν άλλο στρατιωτικό, επίσης μουσουλμάνο, το δικαίωμα είσπραξης των φόρων διάφορων χωριών·[35] ένας μουσουλμάνος επιχειρηματίας, που, πεθαίνοντας το 1763, άφησε στους κληρονόμους του περιουσία ονομαστικής αξίας δεκαπλάσιας από εκείνης του Φεϊζουλλάχ, 725.250 παράδων, η οποία περιλάμβανε τρία ακίνητα στο Ηράκλειο, μεταξύ των οποίων και το διώροφο οικογενειακό σπίτι στη συνοικία του Χατζί Αλί Πασά, με οκτώ δωμάτια, κουζίνα και αυλή·[36] και ένας στρατιωτικός, που, πριν αναχωρήσει για το προσκύνημα στη Μέκκα, φρόντισε, στις 6 Ιουλίου 1782, να κληροδοτήσει μέρος της περιουσίας του σε δεκαπέντε πρόσωπα και ένα γενιτσαρικό λόχο.[37] Ας μην ξεχνάμε, από την άλλη, πως σε κάθε κοινωνία είναι τα μέσα και ανώτερα κοινωνικά στρώματα εκείνα που αφήνουν τα περισσότερα αποτυπώματα στις ιστορικές πηγές. Οι φτωχοί και οι άποροι είναι συχνά "αόρατοι", γιατί δεν έχουν πολλούς λόγους ή την οικονομική άνεση να προσφύγουν στις υπηρεσίες των κρατικών αρχών.

Επιπλέον, οι κώδικες δείχνουν πως οι κάτοικοι της συνοικίας είχαν δουλειές και συμφέροντα έξω από αυτή, σε άλλα σημεία της πόλης ή σε χωριά, γεγονός που επιβεβαιώνει πως, ενώ μια συνοικία μπορεί πολεοδομικά να ήταν εσωστρεφής με τα στενοσόκακα και τα αδιέξοδά της, από τα πράγματα γινόταν εξωστρεφής ως προς τις οικονομικές τουλάχιστον δραστηριότητες των κατοίκων της.[38] Έτσι, ο πλούσιος επιχειρηματίας, που προαναφέραμε, κατείχε ένα χάνι και αποθήκη, δηλαδή εμπορικά ακίνητα, στην Πύλη του Μόλου, στο λιμάνι, και πιθανόν σαπωνοποιία στην περιοχή της σημερινής Λεωφόρου Μαρτύρων 25ης Αυγούστου·[39] ο στρατιωτικός, που επίσης προαναφέραμε, ανέπτυσσε την επιχειρηματική του δραστηριότητα ως μισθωτής φόρων σε χωριά· ένας χριστιανός μπακάλης, που κατοικούσε στη συνοικία του Χατζί Αλί Πασά και πέθανε το 1751, είχε δανείσει ποσά σε διάφορους κατοίκους χωριών της περιφέρειας του Ηρακλείου·[40] ο Φεϊζουλλάχ κατείχε αγροτικά ακίνητα στις Γκαγκάλες και περιουσιακά στοιχεία, που δηλώνουν ενασχόληση με τη γεωργία.

Οι ιεροδικαστικοί κώδικες περιέχουν επίσης πληροφορίες για διενέξεις κατοίκων της συνοικίας και άλλα ζητήματά τους, που απαιτούσαν ρύθμιση. Οι δύο περιπτώσεις,

35 Σταυρινίδης, ό.π., τ. Δ΄, 113, αρ. 2062. Εκείνη την εποχή η είσπραξη φόρων από ιδιώτες, που είχαν μισθώσει το σχετικό δικαίωμα από το κράτος, ήταν η συνηθισμένη μέθοδος είσπραξής τους.

36 Καραντζίκου και Φωτεινού, ό.π., 434-436, αρ. 871.

37 Antonis Anastasopoulos, "In Preparation for the Hajj: The Will of a *Serdengeçti* from Crete (1782)", *Archivum Ottomanicum*, 23 (2005-2006), 79-92.

38 Άλλωστε, όπως είναι εμφανές ακόμα και σήμερα στο Ηράκλειο, οι περιοχές κατοίκησης των πόλεων κατά την οθωμανική περίοδο, μέχρι τουλάχιστον τα μέσα του 19ου αιώνα, ήταν λίγο-πολύ σαφώς διαχωρισμένες από την αγορά ή τις αγορές. Συνεπώς, ως επί το πλείστον οι άνθρωποι έπρεπε να εγκαταλείψουν τις συνοικίες τους, για να μεταβούν στους τόπους εργασίας τους.

39 Καραντζίκου-Φωτεινού, ό.π., 447, αρ. 889· 448, αρ. 890· 449, αρ. 893· Σταυρινίδης, ό.π., 250, αρ. 2827.

40 Ό.π., 393-394, αρ. 801.

που θα αναφέρουμε συνοπτικά εδώ, αφορούν σε ενδοοικογενειακά θέματα. Η πρώτη καταγράφηκε στο ιεροδικείο το 1748 και αφορά σε μια ώριμη ηλικιακά μουσουλμάνα μητέρα, η οποία, εννιά μήνες νωρίτερα, είχε παραχωρήσει το σπίτι της εξ ημισείας στην κόρη και τον γαμπρό της, με τον όρο να συνεχίσει να μένει σε αυτό και να τη φροντίζουν μέχρι τον θάνατό της. Η γυναίκα προσήλθε στο δικαστήριο και κατόρθωσε να ανακαλέσει τη δωρεά και να ανακτήσει την κυριότητα του σπιτιού, κατηγορώντας τον γαμπρό της πως επιχείρησε να την εξώσει και να πουλήσει το σπίτι, ενάντια στους όρους της δωρεάς.[41] Η δεύτερη, του 1790, αφορά σε μια άλλη μουσουλμάνα μητέρα, νεότερη και διαζευγμένη, που παρουσιάστηκε στο ιεροδικείο, προκειμένου να οριστεί το ποσό της διατροφής, που θα της κατέβαλλε ο πρώην σύζυγός της για τις ανάγκες του ανήλικου γιου τους.[42]

Οι καταχωρίσεις των ιεροδικαστικών κωδίκων επιτρέπουν, τέλος, να παρατηρήσουμε πως ο ρόλος του τζαμιού και του ιμάμη του στη συνοικία παραμένει διαχρονικά σημαντικός. Αυτό φαίνεται, από τις δωρεές ακινήτων και χρηματικών ποσών, που γίνονται προς το βακούφι του τζαμιού από κατοίκους του μαχαλά και αυξάνουν την περιουσία του.[43] Όποτε απαιτείται, οι ιμάμηδες υπερασπίζονται ενεργά τέτοιες δωρεές: σε μια σχετική περίπτωση, ένας μουσουλμάνος, κάτοικος της συνοικίας, είχε ορίσει τον ιμάμη του τζαμιού πληρεξούσιο επίτροπο για τη διάθεση του ενός τρίτου της περιουσίας του για αγαθοεργούς σκοπούς και ο ιμάμης προσέφυγε, τον Δεκέμβριο 1750, στο ιεροδικείο, για να ανατρέψει τη μετά θάνατο δήμευση από το κράτος αυτού του μεριδίου της περιουσίας του δωρητή.[44] Επίσης, πιθανόν λόγω του κοινωνικού κύρους, που συνεπαγόταν η θέση τους, οι ιμάμηδες ήταν παρόντες στο ιεροδικείο, όταν εκδικάζονταν διενέξεις ή καταγράφονταν άλλες νομικές πράξεις, που αφορούσαν σε κατοίκους της συνοικίας.[45] Από την άλλη, αν και ο ιμάμης αποτελούσε καταρχήν ένα σημαντικό σύνδεσμο μεταξύ του πληθυσμού του μαχαλά και των εκπροσώπων των κρατικών αρχών και των μισθωτών των φόρων και κατά καιρούς παρενέβαινε σε διάφορες υποθέσεις, υπάρχουν υποθέσεις κατοίκων της συνοικίας (π.χ. δωρεές) στις οποίες ο ιμάμης απουσιάζει από το ιεροδικείο, ενώ είναι παρόντες ιμάμηδες άλλων τζαμιών της πόλης, γεγονός που ίσως είναι τυχαίο, ίσως όμως δηλώνει κάποια ψυχρότητα μεταξύ του δωρητή και του ιμάμη.[46]

41 Για την αναλυτική παρουσίαση αυτής της υπόθεσης, βλ. Αντώνης Αναστασόπουλος, "Η ανάκληση μιας δωρεάς και η επιστροφή μιας προίκας: κοινωνικό φύλο, οικογενειακές σχέσεις και οθωμανική δικαιοσύνη", στο Κώστας Λάππας, Αντώνης Αναστασόπουλος, Ηλίας Κολοβός (επιμ.), *Μνήμη Πηνελόπης Στάθη. Μελέτες ιστορίας και φιλολογίας*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2010, 55-68.

42 Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Τουρκικό Αρχείο Ηρακλείου, ιεροδικαστικός κώδικας αρ. 34, σ. 30, καταχώριση αρ. 1.

43 Βλ., για παράδειγμα, Καραντζίκου και Φωτεινού, 350, ό.π., αρ. 730 (25 Νοεμβρίου 1750).

44 Ό.π., 377, αρ. 779· 379-380, αρ. 781.

45 Βλ., για παράδειγμα, ό.π., 394-395, αρ. 802 (23 Φεβρουαρίου 1751).

46 Βλ., για παράδειγμα, ό.π., 408-409, αρ. 827 (3 Μαρτίου 1751).

Η μελέτη της συνοικίας του Χατζί Αλί Πασά μέσω των ιεροδικαστικών κωδίκων εγείρει και πολλά ζητήματα, που παραμένουν ανοιχτά. Μερικά παραδείγματα:

1. Ποιο από τα δύο προηγήθηκε; Το τζαμί ή η οικιστική ανάπτυξη τής γύρω περιοχής; Η μια πιθανότητα είναι η κατασκευή του τζαμιού και το βακούφι του να έδωσαν ώθηση στην ανοικοδόμηση και την οικονομία της συνοικίας. Μπορεί όμως να ισχύει και το αντίστροφο· δηλαδή να προηγήθηκε η οικιστική και κοινωνικοοικονομική ανάκαμψη της συνοικίας, στις πρώτες δεκαετίες, μετά την οθωμανική κατάκτηση, και αυτό το γεγονός να προσέλκυσε το ενδιαφέρον του πασά για την κατασκευή τζαμιού.
2. Ποια ήταν η σχέση του μαχαλά του Χατζί Αλί Πασά με τη σημαντική αγορά στο βόρειο όριό του, τη σημερινή Λεωφόρο Καλοκαιρινού, που ήταν και κατά την οθωμανική περίοδο ένας από τους πέντε κύριους εμπορικούς άξονες της πόλης του Ηρακλείου; Η νότια πλευρά της λεωφόρου θεωρούνταν τμήμα της συνοικίας ή ήταν ανεξάρτητη από αυτή, ως τμήμα μιας υπερτοπικής αγοράς; Γενικότερα, πώς ορίζονταν τα όρια ενός μαχαλά; Υπήρχε κάποια σχετική επίσημη διαδικασία; Επίσης, τα γεωγραφικά όρια ενός μαχαλά παρέμεναν σταθερά σε βάθος χρόνου;
3. Η απεικόνιση της πόλης του Ηρακλείου στους ιεροδικαστικούς κώδικες ως αστικού χώρου οργανωμένου (και διαιρεμένου) σε συνοικίες ήταν μια κατασκευή, που εξυπηρετούσε κυρίως διοικητικές και φορολογικές ανάγκες του κράτους, ενώ οι ίδιοι οι κάτοικοι ταυτίζονταν περισσότερο με τη στενότερη περιοχή της γειτονιάς τους παρά με την ευρύτερη του μαχαλά; Και ποια ήταν η σχέση μεταξύ της επίσημα αναγνωρισμένης συνοικίας και των επιμέρους γειτονιών, που τη συναποτελούσαν; Ήταν άραγε η διοικητική και φορολογική υπόσταση της συνοικίας (για παράδειγμα, στο πλαίσιο της πρακτικής οι φόροι να συγκεντρώνονται και να καταβάλλονται ανά συνοικία) κάτι στο οποίο οι κάτοικοί της προσαρμόζονταν εκόντες άκοντες ως μια επιβεβλημένη από τα πάνω κατασκευή της κρατικής διοίκησης ή ήταν κάτι που οι ίδιοι αντιλαμβάνονταν θετικά και επεδίωκαν ως μια αυτονομία, που τους προστάτευε από τη διείσδυση του κράτους και ιδιωτών φοροεισπρακτόρων στις γειτονιές τους; Συνέβαλλε, τελικά, στη συγκρότηση μιας ενιαίας "συνοικιακής" ταυτότητας για τους κατοίκους του μαχαλά;
4. Κατά πόσο η θρησκευτική ταυτότητα αποτελούσε στοιχείο διάσπασης της ενότητας της συνοικίας τόσο σε ό,τι αφορά στην καθημερινή ζωή των κατοίκων της όσο και στη διοικητική της ενότητα; Προφανώς η διαφοροποίηση των φορολογικών υποχρεώσεων των μουσουλμάνων και των μη μουσουλμάνων είχε ευθύ αντίκτυπο στη ζωή των μεν και των δε και συνεπαγόταν - όπως ευρύτερα η θεσμική κατωτερότητα των μη μουσουλμάνων έναντι των μουσουλμάνων γειτόνων τους - αποκλίνουσες συνθήκες διαβίωσης σε βάρος των μη μουσουλμάνων.[47] Επιπλέον, στη συνοικία του

47 Αποκλίνουσες συνθήκες διαβίωσης συνεπαγόταν ασφαλώς και η ταξική διαφοροποίηση των κατοίκων μιας συνοικίας. Ανεξαρτήτως θρησκείας, άποροι, φτωχά, μεσαία και ευκατάστατα κοινωνικά στρώματα ζούσαν με διαφορετικό τρόπο τη ζωή τους στην ίδια συνοικία.

Χατζί Αλί Πασά, όπως στις περισσότερες συνοικίες του Ηρακλείου, οι μουσουλμάνοι ήταν η μόνη κοινότητα, που δεν χρειαζόταν να βγει εκτός συνοικίας, για να ασκήσει τα θρησκευτικά καθήκοντά της· σημαντική διαφορά κι αυτή, αν σκεφτεί κανείς τη σημασία της θρησκείας στη ζωή των ανθρώπων. Παραμένοντας στο επίπεδο της κουλτούρας, ας λάβουμε, από την άλλη, υπόψη πως οι περισσότεροι μουσουλμάνοι της Κρήτης μιλούσαν την ελληνική ως μητρική τους γλώσσα. Συνεπώς, μπορεί μουσουλμάνοι και μη μουσουλμάνοι να διέφεραν ως προς τη θρησκευτική ταυτότητα, ταυτίζονταν, όμως, ως προς τη γλωσσική και πιθανόν σε αρκετά μεγάλο βαθμό κι ως προς την ευρύτερη πολιτιστική, ανεξαρτήτως του αν οι σχέσεις μεταξύ των δύο ομάδων ήταν καλές ή κακές.

Επίλογος: το τζαμί, ο μαχαλάς, το ιεροδικείο

Σε βάθος χρόνου, ο μαχαλάς του Χατζί Αλί Πασά εξελίχθηκε στη μεγαλύτερη συνοικία του Ηρακλείου. Σύμφωνα με την έκδοση της απογραφής πληθυσμού του 1881 από τον Νικόλαο Σταυράκη, η συνοικία, της οποίας το όνομα αποδίδεται ως "Γενί Τζαμί", είχε 30% περισσότερους κατοίκους από την επόμενη σε αριθμό κατοίκων συνοικία της πόλης.[48] Τουλάχιστον λοιπόν από άποψη μεγέθους, ο μαχαλάς, που πήρε το όνομά του από το τζαμί-τοπόσημο, που ανέγειρε ο πασάς, αναπτύχθηκε πολύ σε βάθος χρόνου, γεγονός που, από την σκοπιά της διαιώνισης του ονόματος του ιδρυτή του και της ανάμνησης του φιλανθρωπικού του έργου, σημαίνει πως η εκ μέρους του επιλογή του συγκεκριμένου σημείου της πόλης δικαιώθηκε. Το τζαμί μπορεί να μην υπάρχει πια, αλλά, όπως και σε πολλά άλλα σημεία του Ηρακλείου, η σημερινή εικόνα των γύρω δρόμων αντανακλά ακόμα ζωντανά την αντίστοιχη της βενετικής και της οθωμανικής περιόδου, με τους εν πολλοίς στενούς και ακανόνιστους δρόμους καθώς και έναν αριθμό παλιών, κατά κύριο λόγο, μικρών και χαμηλών σπιτιών, ενώ μπορούμε να εικάσουμε πως αρκετές, φαινομενικά σύγχρονες, κατασκευές είναι μετασκευασμένες παλιές.

Το τζαμί ήταν, όπως αναφέραμε, ένας, αν όχι ο κεντρικός, θεσμός της συνοικίας. Το δικαστήριο του καδή του Ηρακλείου, από την άλλη, ήταν ένας θεσμός με πεδίο αναφοράς όλη την πόλη και την ευρύτερη περιφέρειά της και όχι μόνο τη συνοικία. Το σωζόμενο αρχείο του αποτελεί, όμως, για τη σύγχρονη έρευνα το παράθυρο, μέσα από το οποίο μπορούμε να συλλέξουμε στοιχεία για το τζαμί και τον μαχαλά του Χατζί Αλί Πασά. Η προσπάθειά μας σε αυτό το κείμενο να συνδέσουμε το τζαμί, τη συνοικία και το ιεροδικείο είχε ως στόχο να δοθούν ερεθίσματα ως προς τις δυνατότητες που προσφέρει η μελέτη των οθωμανικών πηγών, σε σχέση με τη διερεύνηση της ιστορίας

48 Νικόλαος Σταυράκης, *Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης*, μέρος Γ΄, Τυπογραφείον "Παλιγγενεσία" Ιω. Αγγελοπούλου, Αθήνα 1890, 115-116. Ας σημειωθεί πάντως πως οποιαδήποτε συγκριτική παρατήρηση για τον πληθυσμό των συνοικιών απαιτεί να ληφθεί υπόψη και η γεωγραφική τους έκταση, προκειμένου να είναι αξιόπιστη.

των αστικών κέντρων της Κρήτης[49] και των συνθηκών διαβίωσης των κατοίκων τους στα οθωμανικά χρόνια. Το σωζόμενο αρχειακό υλικό είναι άφθονο σε αριθμό και πλουσιότατο σε περιεχόμενο και, σε συνδυασμό με άλλες πηγές, όπως αφηγηματικές, επιγραφικές, αρχαιολογικές, αρχιτεκτονικές, και την πραγματολογική και μεθοδολογική συμβολή της δευτερεύουσας βιβλιογραφίας, αναμένει περαιτέρω αξιοποίηση.

49 Αλλά και της υπαίθρου, κυρίως σε ό,τι αφορά στη σχέση της με τις πόλεις του νησιού.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΛΑΛΑΣ

ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ

Από τους απώτατους χρόνους
μέχρι την εποχή του Ιουστινιανού

Βασισμένη σε απωλεσθέντα συγγράμματα
αρχαίων χρονογράφων και ιστορικών.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΕΤΗΡΙΣ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Συντάκται: ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΔΑΝΑΣΣΗΣ-ΑΦΕΝΤΑΚΗΣ
Καθηγητής της Παιδαγωγικής

Διεύθυνση και επιμέλεια έκδοσης
Π. Δ. ΜΑΣΤΡΟΔΗΜΗΤΡΗΣ
Καθηγητής της Νεοελληνικής Φιλολογίας

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΔΕΥΤΕΡΗ — ΤΟΜΟΣ ΛΑ' (1996 - 1997)
ΑΘΗΝΑ 1997

Μεμίνον Πάσα Μπεσπαλή
υιού Ρεδιφέου

Ο ΚΡΗΤΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ
(1645-1669)

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
Στυλιανός Άλεξίου
Μάρθα Άποστόλη

ΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΙΣ

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΠΙ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΕΩΣ
† Ὁ Λάμπης καὶ Σγουρίων ΕΥΜΕΝΙΟΣ ΦΑΝΟΥΡΑΚΗΣ.—ΝΙΚ. ΠΑΛΤΩΝ.—ΜΕΝ. Γ. ΠΑΡΔΑΜΑΣ.—ΚΩΝ. ΑΑΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ.—ΙΩΝ ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ.

ΕΚΔΟΤΗΣ
ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΟΣ
ΗΡΑΚΛΕΙΟΝ ΚΡΗΤΗΣ

ΕΤΟΣ Δ' ★ ΜΑΪΟΣ—ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 1950 ★ ΤΕΥΧΟΣ ΙΙ

Σάββατο 06.05.2017

Σεισμοὶ καὶ λοιμοὶ στὴν Κρήτη καὶ εἰδικὰ στὸν Χάνδακα κατὰ τὴ Βενετοκρατία καὶ Τουρκοκρατία Οἱ μαρτυρίες τῶν πηγῶν

Ομιλητής

Θεοχάρης Δετοράκης

Ομότιμος Καθηγητής Βυζαντινής Φιλολογίας
Πανεπιστήμιο Κρήτης

Προλογίζει η

Σοφία Κανάκη

Φιλόλογος, μέλος της Οργανωτικής Επιτροπής

Σοφία Κανάκη

Σας ευχαριστώ, κυρίες και κύριοι, ως μέλος της Ο.Ε. που μας τιμάτε με την παρουσία σας στη σημερινή ομιλία, τη δέκατη έκτη στη σειρά ομιλιών του νέου κύκλου, με το γενικό τίτλο: *ο Μίτος της Αριάδνης. Ξετυλίγοντας την ιστορία της πόλης του Ηρακλείου.*

Είκοσι χρόνια μετά τον επιτυχημένο, πρώτο κύκλο ομιλιών με τον ίδιο τίτλο, οι ίδιοι διοργανωτές, νέοι τότε και ενθουσιώδεις και τώρα ωριμότεροι, ένιωσαν για μια ακόμη φορά βαρύ το χρέος τους απέναντι στη γενέθλια πόλη να ξετυλίξουν την ιστορία της· και βαθιά την ευθύνη τους προς τους νεότερους να τους παρακινήσουν να τη γνωρίσουν, για να την αγαπήσουν και να ενδιαφερθούν γι' αυτήν, γιατί μόνο τότε υπάρχει ελπίδα να σωθεί.

Οι νέοι είναι το μέλλον κι είναι παρήγορο, αν βρίσκονται αρκετοί σ' αυτή την αίθουσα σήμερα.

Το Ηράκλειο είναι όμορφη πόλη, όταν μπορέσει να τη δει κανείς· ένα υπαίθριο Μουσείο. Όμως για να τη δει πρέπει να την ανακαλύψει. Αυτό το σκοπό έχουν αυτές οι ομιλίες· να φέρουν στο φως όλα τα στοιχεία, που συνθέτουν την εικόνα της στο πέρασμα των αιώνων, από την πρώτη οικιστική παρουσία της σ' αυτό εδώ τον τόπο, μέχρι τη σύγχρονη εποχή· να ξεθάψουν τη "βουλιαγμένη" πολιτεία της νιότης μας, όπως τη χαρακτήρισε ο Νίκος Καζαντζάκης, με στόχο την τοπική αυτογνωσία.

Κι αυτό δεν είναι καθόλου εύκολο. Μέχρι τώρα ό,τι δεν έφθειρε ο χρόνος και οι φυσικές καταστροφές, ολοκλήρωσε η αδιαφορία, η μωρία και η ιδιοτέλεια των ανθρώπων· και- για να λέμε τα πράγματα με το όνομά τους- των κατοίκων αυτής της πόλης και των κατά καιρούς αρχόντων της.

Καιρός ν' αλλάξει αυτό. Καιρός ν' αποκτήσομε ιστορική συνείδηση.
Να συνειδητοποιήσομε δηλαδή πως για ό,τι συμβαίνει εδώ, όπου ζούμε και πορευόμαστε, για την κατάντια αυτής της πόλης εμείς, όλοι κι ο καθένας χωριστά, φέρομε ακέραια την ευθύνη· να γίνομε πολίτες υπεύθυνοι, που θα εργαστούμε για το καλό της πόλης μας. Γιατί, αν δε σωθεί, εμείς θα φταίμε.

Αγάπα την πόλη σου, γιατί είσαι συ... δεν είναι σύνθημα· είναι προτροπή και ανάγκη επιτακτική.

Αν έστω και ελάχιστα συμβάλουν αυτές οι ομιλίες στην πραγμάτωση αυτού του στόχου, στην προαγωγή της τοπικής αυτογνωσίας, θα είναι μεγάλη επιτυχία. Η κατανόηση του ιστορικού παρελθόντος είναι πολύτιμη για το παρόν και για το μέλλον.

Σήμερα, ο κ. Θεοχάρης Δετοράκης, ο γνωστός ομότιμος καθηγητής Βυζαντινών και Νεοελληνικών σπουδών του Πανεπιστημίου Κρήτης, σεμνός, αθόρυβος εργάτης της επιστήμης του και της επιστημονικής έρευνας και κατεξοχήν δάσκαλος, θα μας αναπτύξει το θέμα: **"Σεισμοί και λοιμοί στην Κρήτη και ειδικά στον Χάνδακα κατά τη Βενετοκρατία και Τουρκοκρατία. Οι μαρτυρίες των πηγών"**· ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον θέμα, αφού οι θεομηνίες, στις οποίες θα αναφερθεί, αποτελούν, ασφαλώς, σημαντικό παράγοντα στη διαμόρφωση της σημερινής πραγματικότητας της πόλης μας.

Θα τηρήσομε απαρέγκλιτα την επιθυμία του - δεν θέλησε καμιά παρουσίαση - και θα του δώσομε το λόγο, χωρίς άλλους προλόγους.

Εξάλλου, για το μέγεθος και το ήθος του επιστήμονα και του ανθρώπου, για τη συνείδηση βαθιάς ευθύνης και την αγάπη του για τον τόπο του μιλεί το πλούσιο και ποικίλο έργο του, με τον πιο αδιάψευστο τρόπο.

Θεοχάρης Δετοράκης

Σεισμοὶ καὶ λοιμοὶ στὴν Κρήτη καὶ εἰδικὰ στὸν Χάνδακα κατὰ τὴ Βενετοκρατία καὶ Τουρκοκρατία
Οἱ μαρτυρίες τῶν πηγῶν

Α΄
ΟΙ ΣΕΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Ὅταν, πρὸ ἀμνημονεύτων ἐτῶν, παρακολουθοῦσα στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν τὰ μαθήματα Προϊστορικῆς Ἀρχαιολογίας τοῦ ἀείμνηστου Καθηγητῆ Σπυρίδωνος Μαρινάτου, ἔμενα κατάπληκτος, ἀκούοντάς τον νὰ ἀναφέρεται στὸν μεγάλο σεισμό, ποὺ ἰσοπέδωσε καὶ ἀφάνισε τὰ κέντρα τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ τῆς Κρήτης, γύρω στὰ 1400 π.Χ.

Ὁ σεισμὸς ἦταν συνέπεια μιᾶς τρομακτικῆς ἔκρηξης τοῦ ἡφαιστείου τῆς Θήρας, ποὺ συντάραξε ὅλη τὴν ἀνατολικὴ λεκάνη τῆς Μεσογείου. Ὁ οὐρανὸς σκοτείνιασε γιὰ πολλὲς ἡμέρες ἀπὸ τὴν ἡφαιστειακὴ τέφρα καὶ ἕνα πρωτοφανὲς παλιρροϊκὸ φαινόμενο (τσουνάμι) κατέκλυσε τὴν Κρήτη ὁλόκληρη. Ἦταν μάλιστα τέτοια ἡ ἔντασή του, κατὰ τὸν Μαρινάτο, ποὺ τὰ κύματα περνοῦσαν τὸ σῶμα τῆς Κρήτης ἀπὸ τὸ ἕνα πέλαγος στὸ ἄλλο. Ἦταν, μᾶς ἔλεγε, κάτι ἀνάλογο μὲ τὴν τρομακτικὴ ἔκρηξη τοῦ ἡφαιστείου Κρακατάου (1883) στὶς Ὁλλανδικὲς Ἰνδίες, τὴ μεγαλύτερη ποὺ γνώρισε ὁ κόσμος στοὺς ἱστορικοὺς χρόνους, κατὰ τὴν ὁποία ἀναδύθηκαν ὁλόκληρα νησιά, ποὺ προηγουμένως δὲν ὑπῆρχαν.

Αὐτὴ ἡ θεωρία, ποὺ ἔθρεψε γενιὲς ἀρχαιολόγων καὶ γεωλόγων, ἀναθεωρεῖται σήμερα, ὡς ὑπερβολική, ἀλλὰ στὸ βάθος φαίνεται νὰ ἔχει πυρήνα ἀλήθειας. Κατὰ τὸν Νικόλαο Πλάτωνα, δύο μεγάλοι σεισμοί, στὰ 1500 καὶ 1450 π.Χ., κατέστρεψαν τὰ μινωικὰ κέντρα καὶ ἀποδυνάμωσαν τὴ μινωικὴ ἀντίσταση στὴν εἰσβολὴ τῶν Ἀχαιῶν.

Καθὼς δὲν ὑπάρχουν γραπτὲς πηγές, μένομε στὶς ἐκτιμήσεις τῶν ἀρχαιολόγων, ποὺ ἀναφέρουν καὶ ἄλλους σεισμοὺς στοὺς προϊστορικοὺς χρόνους: 1840, 1750, 1570, 1500, 1400 π.Χ. ἀλλὰ καὶ σὲ προχωρημένους ἱστορικοὺς χρόνους, τὸ 368 καὶ τὸ 267 π.Χ. Ὁ Ἐλ. Πλατάκης, στὴ σπουδαία μελέτη του γιὰ τοὺς σεισμοὺς τῆς Κρήτης[1], ἀναφέρει συνολικὰ 275 σεισμούς, ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους ὥς τὸ 1932. Σήμερα, θὰ περιοριστοῦμε στὴν παρουσίαση τῶν 15 μεγαλύτερων σεισμῶν τῶν ἱστορικῶν χρόνων, μὲ συγκεκριμένες μαρτυρίες.

1. Τὴν ἀρχαιότερη μαρτυρία γιὰ σεισμὸ στὴν Κρήτη, κατὰ τοὺς μετὰ Χριστὸν χρόνους, παραδίδει ὁ βυζαντινὸς χρονογράφος Ἰωάννης Μαλάλας (6ος αἰ.). Ἀναφέρει παγκόσμιο γιὰ τὰ μέτρα τῆς ἐποχῆς του σεισμὸ τὸ 66 μ.Χ.: “*Τῷ δὲ ιγ΄ ἔτει τῆς βασιλείας τοῦ*

1 Ἐλ. Πλατάκης, Οἱ σεισμοὶ τῆς Κρήτης ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων μέχρι τῶν καθ’ ἡμᾶς χρόνων, *Κρητικὰ Χρονικὰ Δ΄*, 1950, 463-524 (526) (ἐφεξῆς: Πλατάκης). Γενικά, γιὰ τοὺς σεισμοὺς στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους, βλ. Μ. Μαραβελάκης, Συμβολὴ εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ ἱστορικοῦ τῶν σεισμῶν τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν γειτονικῶν αὐτῆς χωρῶν ἐκ τῶν ἐνθυμήσεων, *ΕΕΦυσ.ΣΠΘ*, τ. 5, 1931.

αὐτοῦ Κλαυδίου Καίσαρος ἔπαθεν ὑπὸ θεομηνίας ἡ Κρήτη νῆσος πᾶσα, ἐν οἷς χρόνοις ηὑρέθη ἐν τῷ μνήματι Δίκτυος ἐν κασσιτερίνῳ κιβωτίῳ ἡ ἔκθεσις τοῦ Τρωικοῦ πολέμου μετὰ ἀληθείας παρ΄αὐτοῦ συγγραφεῖσα πᾶσα"[2]. Τὴν ἴδια μαρτυρία θησαυρίζει καὶ τὸ βυζαντινὸ Λεξικὸ τῆς Σούδας: *"Ἐπὶ Κλαυδίου, τῆς Κρήτης ὑπὸ σεισμοῦ κατενεχθείσης καὶ πολλῶν τάφων ἀνεωχθέντων, εὑρέθη ἐν ἐνὶ τούτων τὸ σύνταγμα τῆς ἱστορίας Δίκτυος <τοῦ Κρητὸς>, τὸν Τρωικὸν περιέχον πόλεμον"*.

Ὁ Φιλόστρατος, ὁ συγγραφέας τῆς ἱστορίας τοῦ Ἀπολλωνίου τοῦ Τυανέως, δίδει καὶ ἄλλα στοιχεῖα: Συζητοῦσαν, γράφει, στὸ ἱερὸ τῆς Λεβήνας οἱ ἱερεῖς μὲ τὸν Ἀπολλώνιο τὸν Τυανέα, ὅταν ξαφνικὰ *"σεισμὸς ἀθρόως τῇ Κρήτῃ προσέβαλε βροντὴ δ' οὐκ ἐκ νεφῶν ἀλλ' ἐκ τῆς γῆς ὑπήχησεν, ἡ θάλαττα δ' ὑπενόστησε στάδια ἴσως ἑπτά· καὶ οἱ μὲν πολλοὶ ἔδεισαν, μὴ τὸ πέλαγος ὑποχωρῆσαν ἐπισπάσηται τὸ ἱερὸν καὶ ἀπενεχθῶσιν...μετὰ δ' ἡμέρας ὀλίγας ἀφικομενοί τινες ἐκ Κυδωνιάτιδος ἤγγελαν ὅτι κατὰ τὴν ἡμέραν τε καὶ μεσημβρίαν, ἣν ἐγένετο ἡ διοσημεία, νῆσος ἐκ τῆς θαλάσσης ἀνεδύθη περὶ τὸν πορθμὸν τὸν διαρρέοντα Θήραν τε καὶ Κρήτην"*[3].

Κατὰ τὸν Πλατάκη, ἦταν σεισμὸς κατακόρυφος (βράστης), ἐντάσεως **8-9**[4].

2. 365, Ἰουλίου 21, τὸ πρωί: Μᾶς πληροφορεῖ λίαν ἀξιόπιστη πηγή, ὁ χρονογράφος Θεοφάνης: *"Μέγας σεισμός, πλημμυρὶς καὶ ἄμπωτις ἐν Ἀλεξαδρείᾳ, ἐν Κρήτῃ, Ἀχαΐᾳ, Βοιωτίᾳ, Ἠπείρῳ καὶ Σικελίᾳ"*[5]. Τὸν σεισμὸ ἐπιβεβαιώνουν καὶ ἄλλες παλαιότερες πηγές, ὅπως ὁ ἱστορικὸς Ζώσιμος, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀντιγράφει ἀργότερα ὁ Κεδρηνός (12ος αἰ.). Νεότεροι μελετητὲς θεωροῦν ὅτι τὸ ἐπίκεντρο αὐτοῦ τοῦ σεισμοῦ ἦταν ἐπὶ τῆς Κρήτης καὶ ὅτι κατεστράφησαν ὁλοσχερῶς δέκα κρητικὲς πόλεις.

3. Σεισμὸς ἐπὶ τῆς βασιλείας Θεοδοσίου Β', ἔτος 448, Σεπτεμβρίου 6. Μοναδικὴ μαρτυρία γι' αὐτὸν τὸν σεισμὸ εἶναι ὁ χρονογράφος Ἰωάννης Μαλάλας: *"ἐν δὲ τῇ αὐτοῦ βασιλείᾳ ἔπαθεν ὑπὸ θεομηνίας ἡ Κρήτη νῆσος, ἥτις εἶχεν μέσῳ θαλάσσης πόλεις ἑκατόν... Ἔπαθε δὲ καὶ πᾶσα ἡ περίχωρος αὐτῆς. Ἔπεσε δὲ ἐν τῇ αὐτῇ Κρήτῃ τὸ δημόσιον τῆς μητροπολεως Γορτύνης, τὸ κτισθὲν ὑπὸ τοῦ Καίσαρος Ἰουλίου, ἔχον ἰδιάζοντα θόλα ιβ΄"*[6]. Εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρουσα ἡ πληροφορία ὅτι κατέπεσε στὸν σεισμὸ αὐτὸν τὸ θολωτὸ διοικητήριο τῆς Γόρτυνας.

4. 795 μ.Χ. Ἕνας ἄλλος μεγάλος σεισμὸς ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν χρονογράφο Θεοφάνη, τὸ ἔτος 795 μ.Χ.: *"τῷ δὲ Ἀπριλίῳ τῆς αὐτῆς ἰνδικτιῶνος (δ΄), ἡμέρᾳ ἑβδόμῃ (=Σάββατον), Ὥρᾳ νυκτερινῇ, γέγονε σεισμὸς ἐν τῇ νήσῳ Κρήτῃ φοβερώτατος"*[7].

2 Ἰωάννης Μαλάλας, *Χρονογραφία*, 60, 322 (Bonn.). Ὅσοι ἔχουν σπουδάσει κλασικὴ φιλολογία γνωρίζουν τὸν Δίκτυ τὸν Κρητα, ὡς ἕνα ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς τῆς ἱστορίας τοῦ Τρωικοῦ Πολέμου. Ἀπὸ τὴν ἱστορία αὐτὴ σώζονται μερικὰ ἀποσπάσματα σὲ λατινικὴ μετάφραση. Ἐλάχιστα σπαράγματα τοῦ ἑλληνικοῦ πρωτοτύπου βρέθηκαν στὴν Αἴγυπτο.

3 Τὸ παράθεμα στὸν Πλατάκη, ὅ.π., 472-473.

4 Ὅ.π., 473.

5 Θεοφάνους, *Χρονογραφία*, I, 67.10 (Bonn.).

6 Μαλάλας, *Χρονογραφία*, 64.61 (Bonn.).

7 Θεοφάνους, *Χρονογραφία*, 728.11.

5. Κατὰ τοὺς ἑπόμενους χρόνους ἀναφέρονται σεισμοὶ **κατὰ τὰ ἔτη 913, 1228, 1246**. Ὁ τελευταῖος αὐτὸς σεισμὸς τοῦ 1246 ἔπληξε τὴ δυτικὴ Κρήτη καὶ κατέστρεψε τὰ νεότευκτα τείχη τῆς πόλεως Κυδωνίας (=Χανίων). Κατὰ τὸν Πλατάκη, πιθανὴ ἔνταση τοῦ σεισμοῦ **ἦταν 9**[8].

6. 1303, Αὐγούστου 8. Ὁ ἑπόμενος μεγάλος σεισμὸς χρονολογεῖται στὸ 1303. Ἡ ἔντασή του ἦταν μεγάλη καὶ οἱ καταστροφὲς ἀνυπολόγιστες. Πληροφορίες ἀντλοῦμε ἀπὸ τὸν βυζαντινὸ ἱστορικὸ Γεώργιο Παχυμέρη: "*... Ποσειδαιῶνος μηνὸς ὀγδόῃ, σεισμὸς ἐνσκήπτει, κατὰ μὲν τὰ ἐνταῦθα μέρη ἄγνωστος τοῖς πολλοῖς, κατὰ δὲ τὸ διὰ Ῥόδου κλίμα καὶ πρόσω λαμπρὸς καὶ τῶν πώποτε μνημονευομένων ὁ χαλεπώτατος. Ὅθεν καὶ Ῥόδος μὲν αὐτὴ πᾶσα εἰς τὸ παντελὲς ἀνατέτραπται, ἤκουστο δέ γε καὶ περὶ Ἀλεξανδρείας καὶ τῶν ἐξ ἴσου ταύτῃ τὰ πάνδεινα. Κορώνη δὲ καὶ Μεθώνη καὶ τὰ πολλὰ τῆς Πελοποννήσου, οὐκ ἐλάχιστον δὲ μέρος καὶ Κρήτης σεισμοῦ γεγόνασι παρανάλωμα*"[9]. Ὁ σεισμὸς ἔπληξε κυρίως τὸν Χάνδακα. Διερράγησαν τὰ παλαιὰ βυζαντινὰ τείχη καὶ κατεστράφη τὸ φρούριο τοῦ λιμένος. Βενετικὴ πηγὴ ἀναβιβάζει τὰ θύματα τοῦ σεισμοῦ σὲ 4.000 (Ἱερώνυμος Δονάτος).

Ὁ σεισμὸς δηλαδὴ ἔπληξε κυρίως τὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο καὶ τὰ βόρεια παράλια τῆς Κρήτης. Κατὰ τὸν Πλατάκη, πρέπει νὰ εἶχε ἔνταση 9 τῆς Κλίμακας Ρίχτερ.

7. Κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους ἔχουμε, ἀπὸ βενετικὲς κυρίως πηγές, πληροφορίες γιὰ μικρότερους σεισμούς, τὰ ἔτη 1306 καὶ 1311.

8. Ἰσχυρὸς σεισμὸς ἀναφέρεται στὶς 16 Ὀκτωβρίου 1353, τὴν ἐπομένη τῆς ἐγκατάστασης στὸν Χάνδακα τοῦ δούκα Μάρκου Γραδενίγου. Ὁ σεισμὸς αὐτὸς συνοδεύτηκε ἀπὸ περίεργα φαινόμενα, ὅπως ἀναφέρει ὁ ἱστορικὸς Π. Κριάρης: "Τὴν ἐπομένην τῆς εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς Κρητικῆς Δημοκρατίας τοῦ Μάρκου Γραδενίγου ἐγκαταστάσεως, δεινὸς σεισμὸς ἐπισυμβὰς ἐκλόνησε τὸν Χάνδακα καὶ τὴν Ῥεθύμνην. Τὸ τῆς πολιτείας συμβούλιον, ἐν τῷ κυβερνητικῷ μεγάρῳ τυχόν, ἀνεπήδησεν ἔντρομον ἐξ αὐτοῦ, ὁ δὲ τρόμος ἐπετάθη, διότι φαιαὶ νεφέλαι αἴφνης ἐκ λαίλαπος ἐκσφενδονηθεῖσαι κατεκάλυψαν τὸν οὐρανόν, τῆς ἀτμοσφαίρας θολωθείσης. Ραγδαῖος ἐξερράγη ὑετός, ὁ ὁποῖος, ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας διαρκέσας, κατεπλημμύρισε πόλεις, κώμας καὶ ἀγρούς"[10]. Οἱ πηγὲς τοῦ Κριάρη εἶναι ἄγνωστες.

Κατὰ τὸν Πλατάκη, ἡ πιθανὴ ἰσχύς του ἦταν 7-8 Ρίχτερ.

9. Νέος ἰσχυρὸς σεισμὸς μὲ μετασεισμικὲς δονήσεις, ποὺ διήρκεσαν ἕνα μῆνα, ἀναφέρεται τὸ 1490. Δύο ἀκόμη σεισμοὶ ἀναφέρονται τὸ 1501 καὶ τὸ 1507.

10. 1508, Μαΐου 29. Ἀλλὰ ὁ φοβερότερος σεισμὸς τῶν ἱστορικῶν χρόνων τῆς Κρήτης σημειώθηκε τὸ πρωὶ τῆς 29 Μαΐου 1508. Εἶναι ὁ "*Χαλασμὸς τῆς Κρήτης*", ὅπως ἐπέγραψε τὸ σχετικὸ μὲ τὸν σεισμὸ στιχούργημα ὁ αὐτόπτης μάρτυρας Κρητικὸς ποιητὴς Μανόλης Σκλάβος: Κρήτη ἐδῶ εἶναι ὁ Χάνδακας (πρβλ. Isola di Candia, Città di Candia).

8 Πλατάκης, ὅ.π., 475.

9 Τὸ παράθεμα στὸν Πλατάκη, ὅ. π., 475-476.

10 Π. Κριάρης, Ἱστορία τῆς Κρήτης (Νέα),τ. Α΄ἐν Ἀθήναις 1930, 266. Πλατάκη, ὅ. π., 476.

Μὲ κλόνον ἔσεισε τὴν γῆν, ν' ἀλλάξουσιν οἱ τρόποι
καὶ τὰ πολλὰ ἀνομήματα τὰ κάμνουν οἱ ἀνθρῶποι.
Πέμπει σεισμὸν μὲ τὴν βοή, ὁ κόσμος σκοτεινιάζει,
καὶ ἀπὸ τὸν φόβον ὁ λαὸς τὸ "Κύριε ἐλέησον" κράζει.
Καὶ ρίκτει σπίτια ἀρχοντικά, παλάτια τῶν κριτάδων,
ἐκκλησιῶν καμπαναριὰ καὶ ἄλλα φτωχῶν τινάδων.
Χωριά, καστέλλια ἐχάλασαν, πύργοι μεστοὶ ἐραγίσαν,
πόσα κορμιὰ τιμητικὰ ποὺ κακοθανατίσαν[11]*...*

Ἰδιαίτερα δοκιμάστηκε ἡ πόλη τοῦ Χάνδακα καθὼς καὶ ἡ Ἱεράπετρα καὶ ἡ Σητεία. Στὴ Δυτικὴ Κρήτη ὁ σεισμὸς ἦταν ἐλαφρότερος. Ἕνας ξένος περιηγητὴς ὑπολογίζει τὰ θύματα στὸν ὑπερβολικὸ ἀριθμὸ τῶν 30.000! Ὁ δούκας τῆς Κρήτης Ἱερώνυμος Δονάτος, σὲ ἐπιστολή του πρὸς τὸν φίλο του Πέτρο Κονταρίνι, στὴν Πάντοβα, στὶς 15 Ἰουλίου 1508, σαράντα περίπου ἡμέρες μετὰ τὸν σεισμό (ἕνα συγκλονιστικὸ κείμενο), γράφει ὅτι ἀπὸ τὰ σπίτια τοῦ Χάνδακα μόνο 4-5 παρέμειναν ὄρθια καὶ κατοικήσιμα, ἐνῶ τὰ ἄλλα καταστράφηκαν ὁλικῶς ἢ μερικῶς[12].

Ἕνας Κρητικὸς μοναχὸς στὸ Ἅγιον Ὄρος, ὁ Γεώργιος Μαγγανάρης, σημείωσε στὸν κώδικα 526 τῆς Μονῆς Ἰβήρων: "*Μὴν Μάιος κϑ΄ ἐγήνην σεισμὸς μέγας ἐν τη νήσω Κρίτη* (sic)*, ὥστε ἡ χώρα τοῦ Χανδάκου ἐχάλασε μερικῶς καὶ ἐπλάκωσε πολλὴ* (sic) *λαὸν εἰς τὰς β΄ ὥρας τῆς νυκτὸς βα ἐσπέρας...*"[13].

Στὸν κώδικα Baroccianus 19 (P 4058) τῆς Ὀξφόρδης, ὑπάρχει ἕνα ἀνώνυμο ποίημα γιὰ τὸν σεισμὸ τοῦ 1508, ποὺ δημοσιεύθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν Σπ. Λάμπρο (*Νέος Ἑλληνομνήμων* XI, 1914, 441-442) καὶ κατόπιν πληρέστερα καὶ μὲ πολλὲς διορθώσεις καὶ παρατηρήσεις ἀπὸ τὸν Νικόλαο Πλάτωνα, ὡς συμπλήρωμα στὴ μελέτη τοῦ Πλατάκη:

+ Ποῦλι Κρητῶν Χάνδαξ, ἡ πάρος οὖσ' εὐδαίμων,
δέρκων δυστυχέα ἄρτι ἠδ' ἀθλίαν,
ὡς σφόδρ' ἄχθομαι κούκ ἀδακρυτί γε μὴν στοναχέων
βλασφήμων ἕνεκ' ἠδ' ἀρρενοφθόρων·[14]
ὠ πόποι, ὅλλυσ' ἄρ' ἐκπέπληγμ' ἠδ'αὖ ὠδυρόμην-
τὶς μὴ γ' οἰμώξει ἠδὲ κλαυσεῖταί τοι·
οἴχοντ' ἐλπίδες ἀγαθαί· εἴθ' ἔσσοιτό τοι ἐσθλὸν,
ὅτι γ' ἀπώλλυς τὰ βροτοῖς ὅσα τε γιγνόμενα,
πλεῖστα δὲ μείλαθρα· τέθνακ' ἠδέ γε σώματα βροτῶν,
αὐτογέων ἀνέρων ἠδ' ἑτάρων τε φίλων·

11 Μανόλης Σκλάβος, Τῆς Κρήτης ὁ χαλασμός, ἐπιμέλεια Τασούλα Μ. Μαρκομιχελάκη, Θεσσαλονίκη 2014, στίχ. 9-14.

12 Ὁλόκληρο τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς στὸ πρωτότυπο ἀναδημοσιεύει ὁ Πλατάκης, ὅ. π., 477-483.

13 Τὸ χρονικὸ αὐτὸ σημείωμα δημοσίευσε πρῶτος Ὁ Σπ. Λάμπρος, *Νέος Ἑλληνομνήμων* 7, 1910, ἀρ. 169 καὶ κατόπιν ἄλλοι πολλάκις.

14 *Κρητικὰ Χρονικὰ* Δ΄, 1950, 524-526.

δέδρασται μὴν ταῦτά γε εἰκάδι ἀμφ' ἐνάτῃ τε
θείρει δ' αὖ νυκτὸς πρώτῃ Μαΐοιο,
θείρους δ' αὖ 'Ελαφηβολιῶνος νυκτὸς πρώτῃ τε,
ἐννοσίγαιος φέρτατος ἠδ' ἐκπαγλότατός τε·
ὁ γὰρ ἐννοσίγαιός ἐστι φέρτατος ἠδὲ μέγας,
Χριστὸς οὐρανίου παμμεδέοντός τε.

11. (27 Φεβρουαρίου 1629).

Ένας ἄλλος ἰσχυρὸς σεισμὸς σημειώθηκε στὶς 27 Φεβρουαρίου 1629. Τὸ γεγονὸς διασώζει ἕνα χρονικὸ σημείωμα, ποὺ βρίσκεται σὲ κώδικα τῆς Φωσκολιανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ζακύνθου, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν Κρήτη: *"αχκθ΄μηνὶ Φεβρυαρίου εἰς κζ, ἡμέρᾳ Σαββάτῳ τῆς Σταυροπροσκυνήσεως, ὥρα Τετάρτη τῆς ἡμέρας, ἐγίνηκε σεισμὸς μέγας εἰς ὅλον τὸ νησὶ τῆς Κρήτης καὶ ἐπέσασι σπίτια καὶ ἐπλακώσασι ἀνθρώπους πολλοὺς καὶ τὰς καμπάνας γιὰ τῆς Χώρας (= τὰ καμπαναργιὰ τῆς Χώρας) καὶ σούντανε ὁποὺ ἐλέγασι οἱ ἄνθρωποι πὼς δίδουσι κάτω νὰ χαλοῦν καὶ οἱ ἐκκλησίες καὶ νοίξασι καὶ ἡ γῆ ἐβρόντα καὶ ἤτρεμε ὁποὺ ἐλέγαμε κάθε πρᾶγμα πὼς θέλει ν' ἀνοίξη ἡ γῆς νὰ μᾶς καταπιῇ"*[15].

12. (15 Ἰανουαρίου 1646)

Ἰσχυρὸς σεισμὸς ἔπληξε κυρίως τὸ Ρέθεμνος. Σύμφωνα μὲ ἕνα ἀνώνυμο χρονικὸ σημείωμα, στὸν κώδικα 623 τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου: *"1646 ἐπίρε τὸ "'Ρέθεμνον τὸ ἄνωθεν... εἰς τὲς πέντε τοῦ 'Ιανουαρίου τὴν ὥραν ὁποὺ φωτίζα ἔκαμε δύο μεγάλους σεισμοὺς, τοὺς ὁποίους ἐλέγαμεν πὼς θέλει νὰ χαθὶ* (sic) *ὁ κόσμος· καὶ ἤκαμε καθειμέραν σεισμοὺς ἕως δύο μῆνες..."*[16]. Τὴν ἴδια χρονιὰ ἔπεσε καὶ μεγάλη ἐπιδημία πανούκλας στὴν Κρήτη.

13. (29 Σεπτεμβρίου 1650).

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πολιορκίας τοῦ Χάνδακα ἀπὸ τοὺς Τούρκους, σημειώθηκε τρομερὴ ἔκρηξη τοῦ ἡφαιστείου τῆς Θήρας μὲ συνακόλουθο σεισμό, ποὺ συγκλόνισε ὁλόκληρη τὴν Κρήτη. Ὁ Ρεθύμνιος ποιητὴς τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου Μαρίνος Τζάνε Μπουνιαλὴς περιγράφει τὸ φαινόμενο:

Ν' ἀστράπτη ὁ κόσμος μὲ βροντὲς καὶ νὰ παρακουνιέται
ἡ Κρήτη καὶ τὸ πέλαγος δίχως ἀφροὺς νὰ σειέται
κι ὧρες ἐφύρα μοναχὴ κ' εἰς ὧρες νὰ πληθαίνη
κι ἀποὺ τὰ τείχη ἤρασε σὰν ὁ ἐχθρὸς νὰ μπαίνη.
'Επλήθαινε καὶ γιάγερνε δίχως ἀνέμου χάρη
καὶ τὰ καράβια ἔσερνε στὰ βάθη νὰ τὰ πάρη.
Καράβια, κάτεργα γιὰ μιὰν ἐφύγασι μὲ βίαν
καὶ πῆγαν καὶ σταλάρανε ἀντίπερα στὴ Ντία[17].

15 Σπ. Λάμπρος, *Νέος Ἑλληνομνήμων* 7, 1910, 187, ἀρ.254. Τηρεῖται ἡ (ἀν)ορθογραφία τοῦ πρωτοτύπου.

16 Σπ. Λάμπρος, ὅ/π., 190, ἀρ. 266.

17 Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλῆ, *Ὁ Κρητικὸς Πόλεμος* (1645-1669),305, 15-22 (ἔκδ. Στυλιανοῦ Ἀλεξίου, Ἀθήνα 1995).

Ἡ τρομερὴ αὐτὴ ἔκρηξη παραλληλίστηκε μὲ τὴ σεισμικὴ καταστροφὴ τῆς μινωικῆς Κρήτης (1500 π.Χ.)[18].

Οἱ πληροφορίες ποὺ ἔχουμε γιὰ τοὺς σεισμοὺς κατὰ τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας εἶναι λίγες καὶ ἀσαφεῖς, ἰδίως κατὰ τὴν πρώτη περίοδο (1669-1821). Προέρχονται κυρίως ἀπὸ τοὺς περιηγητές.

14. (29/30 Σεπτεμβρίου 1856). Ὁ μεγαλύτερος σεισμός, γιὰ τὸν ὁποῖο ὑπάρχουν πολλὲς καὶ σημαντικὲς πληροφορίες, συνέβη τὴ νύκτα τῆς 29/30 Σεπτεμβρίου 1856:

Στὰ χίλια ὀκτακόσια ἔτος πενήντα ἕξι
ἠθέλησεν ὁ Κύριος τὸ θάμμαν του νὰ μπέψη
τσ' εἰκοσιεννιὰ τοῦ Σετεμπριοῦ, ἕνα Σαββάτο βράδυ,
μέγας σεισμὸς ἐγίνηκε κι οὖλος ὁ κόσμος βράζει.
Ἀποὺ τὸ μέρος τῶν Χανιῶ ἔρχεται τὸ μελτέμι,
μέγας καὶ τρομερὸς σεισμός, οὖλος ὁ κόσμος τρέμει.
κ' ἡ θάλασσα ἡ ἀκίνητη καὶ οἱ γι ὀχτὼ ἀνέμοι
τρία λεφτὰ βοᾶ ἡ γῆς, καπνὸς 'ποκάτω βγαίνει.
Χάνουται χῶρες καὶ χωριά, σὰν ὄντε χύνεται ἄστρο,
μὰ δὲν ὑπόφερε καμιὰ σὰν τὸ μεγάλο Κάστρο.
Χαλοῦν τὰ μοναστήρια ν του, χαλοῦν κι οἱ μιναρέδες,
κι ἀπ' οὖλους τσὶ Χριστιανοὺς μιὰ μόνο φωνὴ βγαίνει.
τὴν Παναγιὰ περικαλοῦ μεσίτρα γιὰ νὰ γίνη:
Ὤ, Παναγία δέσποινα, κι οὖλοι εἱμεστα παιδιὰ σου,
κάμε τὴν παρακάλεση, ποὺ πιάνει ὁ ριτζὰς σου.
Θεοτικὴ φωθιά 'πεσε στοῦ Κάστρου τὸ μεϊντάνι,
κι οἱ γεμιτζῆδες το 'δανε 'πὸ μέσ' ἀπ' τὸ λιμάνι[19].

Στὸν κώδικα ἀρ. 10 τῆς Ἁγίας Τριάδος τῶν Τζαγκαρόλων (Χανιά) ὑπάρχει μιὰ ἐνδιαφέρουσα ἐνθύμηση:

"1856, Σεπτεμβρίου 30. Κυριακὴ ξημέρωμα εἰς τὰς ἐννέα ὥρας τῆς νυκτός ἔκαμε ἕνα τρομερὸν σεισμὸν καὶ ἐβάσταξε ἕως τρία λεπτά, ὅσθε ὁποὺ τὸ Κάστρον τὸ Μεγάλον δὲν ἔμειναν παρὰ τριάντα τρία σπίθια γερά, καὶ ἐχάθησαν ἄνθρωποι χίλιοι πεντακόσοι· ὁμοίως καὶ ἕνα χωρίον ἐβούλισε παντάπασις εἰς αὐτὸ τὸ μέρος. Εἰς δὲ τὰ Χανιὰ ἐχάλασαν μερικὰ σπίθια καὶ ἐκκλησίαις ἐχάλασαν καὶ τζαμιὰ ἔπεσαν κάτω καὶ ἡ Ἁγία Μονὴ εἰς ταὶς Μουρνιαὶς ἐχάλασε καὶ τὰ περισσότερα σπίθια ἐράγισαν"[20].

Στὸ πρόσθιο ἐσώφυλλο ἑνὸς ἐκκλησιαστικοῦ βιβλίου (Παρακλητική, 1802), στὸ Καστέλλι τῆς Φουρνῆς, ἕνας ἀνώνυμος σημείωσε τὰ ἀκόλουθα:

18 Γιὰ τὴν ἔκρηξη τοῦ ἡφαιστείου της Θήρας καὶ τὸν συνακόλουθο σεισμό, βλ. Στυλ. Ἀλεξίου, Μία ἔκρηξις τοῦ ἡφαιστείου τῆς Θήρας εἰς τὴν κρητικὴν ποίησιν, *Ἀμάλθεια* Μάιος -Ἰούνιος 1971, 136-140.

19 Ἀρ. Κριάρης, Πλήρης *Συλλογὴ κρητικῶν ἀσμάτων*, Ἀθῆναι 1920, 31.

20 Ν. Β. Τωμαδάκης, Ἡ ἱερὰ μονὴ τῆς Ἁγίας Τριάδος τῶν Τζαγκαρόλων ἐν Ἀκρωτηρίῳ Μελέχα Κρήτης, *Ἐπετηρὶς τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 9, 1932, 289-350, στὴ σ. 345.

"1856 σετεμβριοῦ 30 ημέρα κηρηακής ξημέρομα ενεα παρακάρτο εγηνε ενας σησμῶς φοβερῶς· και εχάλσε το μεγαλο κάστρο όλα τα σπηθηα μοναχα οληγα αργαστηρηα έμήναν και τα βασηληκά κονάκια οπου εραγησαν μα δεν επεσαν· ταχορήα τοῦ μαλεβηζού ὅλα τα περησότερα κηγεράπετρο το καστελι και το κατοχορήο τζη γεραπέτρου καὶ ης στη στήα τα περησότερα χορηα και το μεγάλο μοναστήρη τα κελῆά και το κατο χοργηῶ τζη φουρνής και η λήμνες το περησότερο ομηος και η μηλατο ολοτοπλιά επλακόθηκαν ανθροπη και στο μεγαλο κάστρο καθὸς πληροφορούμεθα πεντακόση και επέκηνα ης δε τα αλα χορήα του κάστρου σαντζάκι αλητόση και ο θεός να φυλάτη τῶν κόσμον· αμὴν"[21].

Ἐπιστημονικὴ περιγραφὴ τοῦ σεισμοῦ καὶ τῶν καταστροφῶν μὲ ἀκριβέστερα στοιχεῖα παρέχει ὁ Γάλλος περιηγητὴς V. Raulin: Σὲ ὅλη τὴν Κρήτη: "*Ἐβλάβησαν 11.317 οἰκίαι, ἐκ τῶν ὁποίων 6.512 κατεστράφησαν... Τοῦ σεισμοῦ τὰ θύματα ἦσαν 538 νεκροί καὶ 637 μᾶλλον σοβαρῶς τραυματισμένοι...*"[22].

"Εἰς τὰ Χανιὰ ἅπασαι αἱ οἰκίαι ἐβλάβησαν, ὀλίγαι ὅμως κατέρρευσαν...".

"Εἰς τὸ Ρέθυμνον πᾶσαι αἱ οἰκίαι ὑπέστησαν βλάβας, οὐδεὶς ὅμως ἐκ τῶν κατοίκων ἐφονεύθη".

"Εἰς τὸ Ἡρακλειον καὶ τὰς παρ' αὐτὸ ἐπαρχίας αἱ κατατροφαὶ ὑπῆρξαν μεγαλύτεραι. Ἡ πόλις εἶχε τότε 3.620 οἰκίας, ἐκ τῶν ὁποίων μόνον 18 παρέμειναν κατοικήσιμοι. Τὸ ξύλινον μέγαρον τοῦ Μουσταφᾶ πασᾶ οὐδεμίαν ζημίαν ὑπέστη καὶ ἐχρησιμοποιήθη ἀμέσως ὡς νοσοκομεῖον. Διεσώθη ἐπίσης μέγα μέρος ἐκ τῶν 1314 ξυλίνων καταστημάτων. Τὴν 1ην Νοεμβρίου ἡ πόλις ἦτο σωρὸς ἐρειπίων καὶ αἱ ὁδοὶ πλήρεις λίθων, ξύλων κλπ. κατέστησαν ἀδιάβατοι. Εὐκολώτερον ἠδύνατό τις νὰ περάσῃ διὰ τῶν θέσεων, εἰς τὰς ὁποίας ἦσαν πρότερον αἱ οἰκίαι... Ὁ ἀριθμὸς τῶν νεκρῶν ὑπῆρξε μεγαλύτερος τοῦ τῶν τραυματιῶν, διότι αἱ βαρεῖαι ἐκ χώματος στέγαι τῶν οἰκιῶν κατασυνέτριβον τὰ παντα ἐν τῇ πτώσει των"[23].

15. Σεισμὸς 1887, 17 Ἰουλίου, ὥρα 08.00. Ἐφ. Νέα Ἑβδομάς:

"Ἰσχυρόταται δονήσεις σεισμοῦ ἐπὶ 35 περίπου δευτερόλεπτα διαρκέσασαι παρὰ μικρὸν μετέβαλον τὴν πόλιν ἡμῶν εἰς σωρὸν ἐρειπίων τὴν πρωίαν τῆς παρελθούσης Κυριακῆς, περὶ τὴν δευτέραν ὥραν τουρκιστί. Μίαν ἔτι δόνησις θὰ ἐπέφερε φρικώδη καταστρφήν. Ὁ καταλαβὼν τοὺς κατοίκους φόβος καὶ τρόμος ἦτο ἀπερίγραπτος, ἰδίως ἐν τῷ Παρθεναγωγείῳ, ὅπου ἕνεκα τῶν ἐξετάσεων πολλοὶ ἦσαν συνηγμένοι. Πλεῖσται οἰκίαι διερράγησαν, εἷς Ὀθωμανὸς ἀπέθανεν ἐκ φόβου, ἐν δὲ τῷ λιμένι πολλοὶ ἐρρίφθησαν εἰς τὴν θάλασσαν, ἵνα σωθῶσιν. Ἐν ἑνὶ λόγῳ ἐξ ὅλων τῶν σεισμῶν τῶν μετὰ τὸν καταστρεπτικὸν τοῦ 1856 συμβάντων ἐν τῇ ἡμετέρᾳ πόλει, οὗτος ἦτο ὁ δυνατώτερος, ἀπειλήσας ἐν ἀκαρεὶ νὰ θάψῃ ζῶντας πολλούς. Κατὰ τηλεγραφικὰς πληροφορίας, ὁ σεισμὸς ἐπεξετάθη μετὰ τῆς αὐτῆς σφοδρότητος, ἀλλ' ἄνευ ἀπευκταίων, καθ' ἅπασαν τὴν νῆσον Κρήτην καὶ εἰς τὰς πόλεις Ρόδον, Σμύρνην, Χίον καὶ Ἀλεξάνδρειαν"[24].

21 Θεοχ. Δετοράκης, Δύο ἀνέκδοτα χρονικὰ σημειώματα, Κρητολογία.

22 Πλατάκης, *ὅ. π.*, 495.

23 Πλατάκης, *ὅ. π.*

24 Πλατάκης, *ὅ. π.*

Β΄
ΕΠΙΔΗΜΙΕΣ ΤΗΣ ΠΑΝΩΛΟΥΣ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΚΑΙ ΚΥΡΙΩΣ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ πανώλης, *"ἡ νοῦσος ἡ καλεομένη λοιμική"*, κατὰ τὸν Ἱπποκράτη (Ἐπιστ. I, III, 769K), μεταδίδεται κυρίως μὲ τοὺς ποντικοὺς τῶν πλοίων καὶ γι' αὐτὸ ἔπληττε ἀνέκαθεν τὰ νησιὰ καὶ τὰ παράλια τῆς Μεσογείου. Σὲ ὁρισμένες μάλιστα περιοχὲς καὶ ἰδίως στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο, ἡ νόσος ἔπαιρνε συχνὰ τὴ μορφὴ ἐνδημίας. Ἡ Κρήτη, ἡ ὁποία λόγῳ τῆς γεωγραφικῆς της θέσης συνδεόταν μὲ τὶς ἄλλες μεσογειακὲς χῶρες μὲ τοὺς θαλάσσιους δρόμους, ἦταν πάντοτε ἐκτεθειμένη στοὺς κινδύνους τῶν ἐπιδημιῶν τῆς πανώλους[25]. Οἱ πληροφορίες, ποὺ ἔχουμε ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, εἶναι ἰσχνές, ἀόριστες καὶ ἀμφίβολες. Ἀναφέρεται λ.χ. ἡ πανώλης τῶν Φιλισταίων, περὶ τὸ 1400 π.Χ., ἡ ὁποία, κατὰ τοὺς ἀρχαιολόγους, ἔπληξε καὶ τὴν Κρήτη. Τὴν πρώτη ἱστορικὴ μαρτυρία μεγάλης ἐπιδημίας στὴν Κρήτη παρέχει ὁ Ἡρόδοτος. Εὐθὺς μετὰ τὸν Τρωικὸ Πόλεμο (περ. 1180 π.Χ.) ἔπληξε τὴν Κρήτη βαριὰ λοιμικὴ ἀσθένεια, κατὰ τὴν ὁποία ἀσθένησαν καὶ τὰ ζῶα (ποίμνια). Ἡ ἐπιδημία συνοδεύτηκε καὶ ἀπὸ μεγάλη πεῖνα: *"ἀπονοστήσασιν ἐκ Κρήτης λιμόν τε καὶ λοιμὸν γενέσθαι καὶ αὐτοῖσι καὶ τοῖσι προβάτοισι"*. Στοὺς μετέπειτα χρόνους, ἀναφέρονται σποραδικὲς μαρτυρίες γιὰ ἐπιδημίες στὴν Κρήτη, ποὺ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προσδιοριστοῦν μὲ ἀκρίβεια.

Μεγάλης ἐκτάσεως καὶ διάρκειας λίαν θανατηφόρος νόσος ἐκδηλώθηκε τὸ 542 μ.Χ., ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ, καὶ ἔλαβε μορφὴ πανδημίας. Ὁ ἱστορικὸς Προκόπιος περιγράφει λεπτομερῶς τὰ συμπτώματα καὶ τὴν τρομακτικὴ φθορὰ τοῦ πληθυσμοῦ, μιμούμενος τὸν ἀρχαῖο ἱστορικὸ Θουκυδίδη στὴν περιγραφὴ τοῦ λοιμοῦ τῶν Ἀθηνῶν, τὸ 431 π.Χ. Ἡ νόσος ξεκίνησε ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο καὶ ταχέως *"κατέλαβε τὴν γὴν ξύμπασαν"* καὶ δὲν ὑπῆρξε τόπος στὴν τότε γνωστὴ οἰκουμένη, ποὺ ἔμεινε ἀλώβητος ἀπὸ τὴν προσβολή. Χωρὶς ἀμφιβολία, ἡ νόσος ἔπληξε καὶ τὴν Κρήτη, μολονότι δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἱστορικὴ μαρτυρία. Ἦταν, λέγει ὁ Προκόπιος, μιὰ ἀσθένεια παράξενη, ποὺ κανεὶς γιατρὸς ἕως τότε δὲν τὴν εἶχε περιγράψει. Σὲ ἄλλους ἡ εἰσβολὴ τῆς νόσου ἐκδηλωνόταν μὲ περίεργες παραισθήσεις καὶ σὲ ἄλλους μὲ ἐλαφρὸ καὶ ὄχι πολὺ ἐνοχλητικὸ αἰφνίδιο πυρετό. Ἦταν μάλιστα ὁ πυρετός *"οὕτως ἀβληχρός τις ἐξ ἀρχῆς τε καὶ ἄχρις ἑσπέρας, ὥστε μήτε τοῖς νοσοῦσιν αὐτοῖς μήτε ἰατρῷ ἀπτομένῳ δόκησιν κινδύνου παρέχεσθαι"*[26]. Σὲ ἄλλους τὴν ἴδια ἡμέρα καὶ σὲ ἄλλους τὴν ἐπομένη ἄρχιζε νὰ πρήζεται ἡ βουβωνικὴ χώρα ἀλλὰ καὶ οἱ μασχάλες, τὰ αὐτιὰ καὶ ὁρισμένα σημεῖα τῶν μηρῶν, μὲ πόνους ἀφόρητους. Ἡ ἐξέλιξη τῆς νόσου δὲν ἦταν ὅμοια σὲ ὅλους. Ἄλλοι ἔπεφταν σὲ κῶμα βαθὺ καί ἄλλοι πάθαιναν ὀξεία παράκρουση, ποὺ ἐκδηλωνόταν ὡς μανία καταδιώξεως. Ὅσοι ἔπεφταν σὲ κῶμα πέθαιναν μέσα σὲ λίγες ἡμέρες ἀπὸ ἔλλειψη τροφῆς. Κανεὶς γιατρὸς δὲν μποροῦσε νὰ

25 Βασικὴ καὶ ἀπὸ ὅσα γνωρίζω μοναδικὴ μέχρι σήμερα μελέτη: Θεοχάρης Δετοράκης, Ἡ πανώλης ἐν Κρήτῃ. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἐπιδημιῶν τῆς νήσου, *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* τοῦ ἔτους 1970-71, 118-136 (ἐφεξῆς: Δετοράκης).

26 Προκόπιος, *Ἱστορίαι Α΄*, II, 22. 16 (Haury-Wirth).

προσφέρει τὴν παραμικρὴ βοήθεια καὶ οἱ ἀσθενοῦντες πέθαιναν ἀθρόοι μέσα σὲ λίγες ἡμέρες. Ἕνα ἄλλο χαρακτηριστικὸ σημεῖο τῆς νόσου ἦταν ὁ αἱματηρὸς ἔμετος καὶ τὰ ἐξανθήματα, ποὺ εἶχαν μέγεθος φακῆς καὶ χρῶμα μαῦρο. Ὁ θάνατος ἐπήρχετο συνήθως τὴν ἡμέρα τῆς ἐμφάνισης τοῦ ἐξανθήματος ἢ τὴν ἑπομένη.

Ἀξίζει ἴσως νὰ ἀναφερθεῖ ἐδῶ μιὰ πληροφορία τοῦ ἱστορικοῦ Προκοπίου, ποὺ προσδιορίζει τὸν βαθμὸ τῆς περιέργειας τῶν γιατρῶν τῆς ἐποχῆς. Πολλοὶ γιατροί, κινούμενοι ἀπὸ μεγάλη περιέργεια, ἀποτολμοῦσαν τὴ διάνοιξη τῶν ἐξοιδημένων βουβώνων, γιὰ νὰ βροῦν καὶ νὰ ἐρευνήσουν τὸ πάθος. Καί, ὅπως σημειώνει ὁ ἱστορικός, ἔβρισκαν μέσα στοὺς βουβῶνες ἕνα φοβερὸ ἄνθρακα. Ἡ ἐπιδημία διήρκεσε τέσσερις μῆνες μὲ θύματα, ποὺ ἔφταναν στὴ βασιλεύουσα (Κωνσταντινούπολη) τὶς 10.000 τὴν ἡμέρα.

Μιὰ ἄλλη, ἀνάλογης ἔντασης, ἐπιδημία ἐκδηλώθηκε στὴν Κρήτη τὸ ἔτος 746 μ.Χ., *"ὅτε καὶ λοιμικὸς θάνατος πᾶσαν ἐβόσκετο τὴν οἰκουμένην"*, ὅπως σημειώνει ὁ Κωνσταντίνος Ζ΄ ὁ Πορφυρογέννητος. Ἡ ἔκφραση τοῦ Πορφυρογεννήτου σημαίνει ὅτι ἡ νόσος εἶχε προσλάβει τὴ μορφὴ πανδημίας.

Πληροφορίες περισσότερο συγκεκριμένες καὶ ἀκριβεῖς γιὰ ἐπιδημίες πανώλους στὴν Κρήτη ἔχουμε ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας. Ὅπως εἶναι γνωστό, οἱ Βενετοὶ ὑπῆρξαν οἱ πρῶτοι γραφειοκράτες τῆς ἱστορίας καὶ δὲν παρέλειπαν νὰ καταγράφουν ὅλες τὶς θεομηνίες καὶ τὶς συμφορές, ποὺ ἔπληττανν τὸ Βασίλειο τοῦ Χάνδακα, ὅπως μὲ ὑπερηφάνεια ἀποκαλοῦσαν οἱ Βενετοὶ τὴν ἀποικία τους, στὴν Κρήτη. Ἡ παλαιότερη πληροφορία ἀνάγεται στὸ ἔτος 1282. Ἐκδηλώθηκε ἐπιδημία πανώλους στὴν περιοχὴ τοῦ Ρεθύμνου, μὲ πολλὰ θύματα, ἀλλὰ δὲν μεταδόθηκε σὲ ἄλλες περιοχές.

Νέα ἐπιδημία σημειώνεται τὸ ἔτος 1330 στὰ Χανιὰ καὶ στὸν Χάνδακα καὶ εἶχε πολλὰ θύματα, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα καὶ τὸν ἴδιο τὸν δούκα τῆς Κρήτης Μαρίνο Mauroceno.

Δέκα χρόνια ἀργότερα (1340), ἐκδηλώθηκε νέα φοβερὴ ἐπιδημία, ποὺ ἐρήμωσε τὴν πόλη τοῦ Ρεθύμνου καὶ ἔμεινε στὴ μνήμη τοῦ λαοῦ ὡς ἐπιδημία *"τσῆ μαύρης πανώγλας"*[27]. Τὴν πληροφορία διασώζει ὁ Βενετὸς Συγκλητικὸς Flaminius Cornelius[28]. Φαίνεται ὅτι ἡ νόσος παρουσίασε ἔξαρση, κατὰ τὰ ἔτη 1347-1348. Στὸν κώδικα Baroccianus gr. 69 τῆς Ὀξφόρδης, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ μονὴ τῆς Ἀγκαράθου, ἕνας ἀνώνυμος μοναχὸς σημείωσε: *"Ἰστέον ὅτι κατὰ τὸ ϛωνς΄* (=6856 ἀπὸ κτίσεως κόσμου =1347-1348 ἀπὸ Χριστοῦ) *ἔτος ἐγεγόνει τὸ μέγα θανατικόν"*[29]. Ἀπὸ τὰ Ἀρχεῖα τῆς Βενετίας ἔχουμε καὶ ἐξαιρετικὰ σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν ἔκταση τοῦ λοιμοῦ καὶ γιὰ τὰ ὑγειονομικὰ μέτρα τῶν ἀρχῶν στὸν Χάνδακα. Στὶς 8 Ἰανουαρίου 1348 ἀνακοινώθηκε στοὺς πολίτες μὲ δημόσιους κήρυκες, ὅτι ἀπαγορευόταν ἡ φιλοξενία ἀσθενῶν σὲ σπίτια φίλων ἢ συγγενῶν τους. Ἀπαγορευόταν ἐπίσης στοὺς ἱερεῖς νὰ θάβουν τοὺς νεκροὺς μέσα στὴν πόλη τοῦ Χάνδακα. Ἀξίζει ἴσως νὰ προσθέσουμε ἐδῶ μιὰ ἐνδιαφέρουσα στατιστικὴ μαρτυρία, ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῶν στοιχείων ποὺ διαθέτουμε. Τὸ 40% τῶν μελῶν τῆς Γερουσίας πέθαναν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ λοιμοῦ.

27 Ἡ πανώλης νόσος λέγεται στὴν Κρήτη *πανώγλα*, ἀπὸ τὸ λατινικὸ *panucula*.

28 Flaminius Cornelius, *Creta Sacra*, t. II, Venetiis 1755, 309. Δετοράκης, 120.

29 Σπ. Λάμπρος Ἐνθυμήσεων, ἤτοι χρονικῶν σημειωμάτων συλλογὴ πρώτη, *Νέος Ἑλληνομνήμων* 7, 1910, 142, ἀρ. 61.

Ἀνάλογες ἐπιδημίες ἀλλὰ μὲ μικρότερη ἔνταση σημειώθηκαν καὶ στοὺς ἑπόμενους χρόνους: 1365, 1376, 1389, 1398. Σύμφωνα μὲ τὶς πληροφορίες τῶν πηγῶν, ἡ ἐπιδημία τοῦ 1398 ἦταν ἰδιαίτερα σφοδρὴ καὶ ξεκίνησε ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο. Ἀποδεκάτισε τὸν στρατὸ τῆς φρουρᾶς καὶ χαρακτηρίζεται ὡς "*θανατικὸν μέγιστον*"[30]. Εἶναι ἐντυπωσιακὴ ἡ συνεχὴς ἐκδήλωση τῆς νόσου καὶ κατὰ τὰ ἑπόμενα ἔτη: 1408/9, 1419/20, 1456/57, 1480. Ἕνας Γάλλος περιηγητής, ποὺ ταξίδευε γιὰ προσκύνημα στοὺς Ἁγίους Τόπους, δὲν σταμάτησε στὰ Χανιά, γιατὶ πληροφορήθηκε ὅτι ὅλη ἡ Κρήτη ὑπέφερε ἀπὸ ἐξαιρετικὰ θανατηφόρο ἐπιδημία.

Κατὰ τὰ ἔτη 1456-57 σημειώθηκε πάλι μεγάλη ἐπιδημία πανώλους. Γιὰ τὴν ἐπιδημία αὐτὴ μᾶς πληροφορεῖ ἕνα ἀνώνυμο ἐνθύμημα στὸν κώδικα 58 τῆς Βιβλιοθηκης τῆς Πάτμου: "*Ἐν δὲ τὸ ἐπιὸν ἔτος ϛϡξε΄(= 6965 κόσμου = 1457 ἀπὸ Χριστοῦ) ἐγένοντο θανατικὰ μεγάλα καὶ λοιμοὶ καὶ καταποντισμοὶ κατὰ τόπον…Ἐν δὲ τῇ Ῥόδῳ καὶ Κρήτῃ τοσοῦτον ἐπεκράτησεν ὁ θάνατος, ἐν μὲν τῇ Κρήτῃ ἐφ' ὅλον ἐνιαυτὸν καὶ τούτου πλέον…*"[31].

Μεγάλης ἐκτάσεως καὶ διάρκειας ἐπιδημία σημειώθηκε λίγο ἀργότερα, τὴν τριετία 1522-25. Ἕνα χρονικὸ σημείωμα σὲ παρισινὸ κώδικα παρέχει σημαντικὲς πληροφορίες: "*Τῷ αὐτῷ ἔτει (αφκγ΄= 1523) καὶ τὸ παρελθὸν ἐγένετο λοιμικὴ νόσος παγκόσμιος, κυρίως δὲ εἰς τὴν Κρήτην, εἰς τὴν Ρόδον, εἰς τοὺς Κορφούς, εἰς τὴν Ζάκυνθον, εἰς τὴν Ἄρταν. Εἰς τὰ Ἰωάννινα ἐγένετο περίσσεια καὶ εἰς τὸν Μορέαν σποράδην καὶ εἰς τὰς Ἀθήνας*"[32].

Νέα μεγάλης ἐντάσεως ἐπίσης ἐπιδημία ἐκδηλώθηκε τὸ 1571. Σὲ ἀνέκδοτο ἀκόμη ποίημα, ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἅλωση τῆς Κύπρου ἀπὸ τοὺς Τούρκους (1571) καὶ σώζεται σὲ κώδικα τοῦ Σινᾶ, γίνεται λόγος γιὰ μεγάλη ἐπιδημία, πού, ὡς φαίνεται, εἶχε προσλάβει οἰκουμενικὲς διαστάσεις. Ἰδοὺ μερικοὶ χαρακτηριστικοὶ στίχοι:

Καὶ ἀρρώστησε ὅλος ὁ λαὸς κι οἱ ἄρχοντες ἐκεῖνοι
σχεδὸν ὅτι ἐκινδύνευσε κανεὶς μὴν ἀπομείνῃ.
Τόσον πολλοὶ ἀπεθένασι, ποὺ κἂν δὲν τοὺς ἐχώνα,
πρᾶγμα ποὺ δὲν ἐγίνηκε ποτὲ εἰς τὸν αἰώνα.
Ὡσὰν τὸ λέν, δὲν ἔφθανεν ἕνας ἀπὸ τὸν ἄλλον,
τὸν θάνατον ἐτρόμαξαν ἐκεῖνον τὸν μεγάλον.
Παπὰς καὶ δὲν τοὺς ἔφθανε κἂν νὰ τοὺς κοινωνήσῃ
καὶ ὅποιος ἀρρώστειε ἀδύνατον ἦτον διὰ νὰ γλύσῃ.
Κοντολογιά, ἐγίνηκε μεγάλη καταδίκη,
ὁ Χάρος ἐβουλήθηκε τινὰ νὰ μὴν ἀφήσῃ.
Ὅτι δὲν ἐποθένασι σαράντα τὴν ἡμέρα,
ἀμὴ καθ' ὥραν ἔβγαναν τριάντα μὲ τὴν τσιβιέραν[33]…

30 Δετοράκης, Ὅ. π.,121.

31 Λάμπρος, ὅ. π., 162, ἀρ. 135.

32 Σπ. Λάμπρος, *Βραχέα Χρονικά* (= *Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας*, ἔκδ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἐπιμελείᾳ Κ. Ἀμάντου, Ἀθῆναι 1932, τ. Α΄, 52. Δετοράκης, ὅ. π., 125.

33 Τὸ ποίημα ἀπὸ μὴ δηλούμενο συναΐτικὸ κώδικα ἐξέδωσε ὁ τότε Ἀρχιμ. Θεόδωρος Τζεδάκης, Ἡ Κρήτη ἐν ἀνεκδότῳ ποιήματι περὶ τῆς ἁλώσεως τῆς Κύπρου, *Πεπραγμένα Α΄ Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου= Κρητικὰ Χρονικὰ* ΙΕ΄-ΙΣΤ΄, 1961-1962, ΙΙ, 156-173 (σσ. 165-166). Καί, Δετοράκης, 125-126.

Ἡ μεγαλύτερη ὅμως ἐπιδημία πανώλους ἀπὸ ὅσες γνωρίζουμε, ἐκδηλώθηκε τὸ 1592 καὶ διήρκεσε μὲ μικρὰ διαλείμματα ὡς τὸ 1595. Ἕνα χειρόγραφο ἀπὸ τὸ μοναστήρι τῶν Ἀπεζωνῶν παρέχει μέσα στὴν ἁπλότητά του δραματικὴ εἰκόνα τῆς μεγάλης συμφορᾶς: "*Εἰς τοὺς αφϟβ΄ (= 1592) χρόνος κατηραμένος ἐγένετο μεγάλον θανατικὸν ἀπὸ πανόκλα καὶ ἀπὸ καρμπά, πρᾶγμα ὁποὺ δὲν ἐφάνη ποτὲ εἰς τὴν Κρήτην. Ἡ συμφορὰ αὕτη γέγονεν εἰς τὸ Κάστρον καὶ εἰς τὰ καμπήσια χωρία. Τὰ Χανιὰ καὶ τὸ Ῥέθεμνος ἔμειναν ἄγευστα τοῦ κακοῦ τούτου...Ἐποθέναστ τὴν ἡμέραν διακόσιοι καὶ περισσότεροι. Ἐρίχνασι τοὺς νεκροὺς ἀψάλτους καὶ ἀτίμως ὥσπερ τοὺς κύνας. Ἔχασαν πολλοὶ εἴ τι καὶ εἴχασι, διότι ἔμειναν τὰ σπίτια ἔρημα.*

Εἰς τὸν αὐτὸν χρόνον, εἰς τοὺς 1592, ἀφοῦ ἔπαυσε λιγάκι τὸ θανατικόν, ἀπὸ τὸν Ἰούλιον μήναν πάλιν δὲν ἔπανεν ὁ θάνατος καθημερινὸν εἰς τὴν Χώραν, δέκα δώδεκα κορμία τὴν ἡμέραν. Μὰ εἰς τὰ χωρία θάνατος πολύς"[34].

Τὶς πηροφορίες τοῦ Χρονικοῦ αὐτοῦ τὶς ἐπιβεβαιώνει καὶ τὶς ἐπαυξάνει ἕνα ἐπίσημο κρατικὸ ντοκουμέντο, ἡ ἀναφορὰ τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης Filippo Pasqualigo πρὸς τὴ Γαληνοτάτη Δημοκρατία τῆς Βενετίας, στὰ 1594. Ἕνα μεγάλο τμῆμα τῆς Ἀναφορᾶς αὐτῆς ἀφιερώνεται στὴ λεπτομερὴ περιγραφὴ καὶ τὴ διεξοδικὴ ἐξιστόρηση τῆς εἰσβολῆς καὶ τῆς ἐξέλιξης τῆς νόσου. Σύμφωνα μὲ τὰ ἐπίσημα στοιχεῖα τοῦ ἐγγράφου, ἡ νόσος ἔπληξε τὸν Χάνδακα καὶ 60 χωριὰ τῆς περιοχῆς. Τὴν ἐπιδημία μετέδωσε ἕνα πλοῖο, ποὺ ἐρχόταν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ προσάραξε στὸ λιμάνι τοῦ Χάνδακα, στὶς 28 Ἰανουαρίου 1592. Οἱ Ὑγειονομικὲς ἀρχὲς ἐνήργησαν τὸν καθιερωμένο ἔλεγχο καὶ δὲν διαπίστωσαν τίποτε τὸ ὕποπτο. Ἐντούτοις, λίγες ἡμέρες ἀργότερα, πέθανε ἕνας ναύτης ἐκείνου τοῦ πλοίου. Οἱ ἀρχὲς καὶ πάλι δὲν θορυβήθηκαν, καθὼς κανένας δὲν μποροῦσε νὰ ὑποψιασθεῖ τὸ κακό, ποὺ θὰ ξεσποῦσε στὴν πόλη. Ἡ πρώτη σαφὴς ἐκδήλωση τῆς νόσου παρατηρήθηκε λίγες ἡμέρες ἀργότερα, στὸ μικρὸ χωριὸ Κατσαμπά, ἀνατολικὰ τοῦ Ἡρακλείου. Στὴν πόλη τοῦ Χάνδακα ἐκδηλώθηκε στὶς 22 Μαρτίου (Μ. Τρίτη τοῦ ἔτους ἐκείνου), μὲ ὁμαδικὴ προσβολή. Ὡς τὸν Μάιο ἡ νόσος εἶχε προσβάλει καὶ τὰ χωριὰ τῆς Παρακάντιας, σὲ μεγάλη ἀκτίνα γύρω ἀπὸ τὴν πόλη, μὲ ἀπροσδιόριστο ἀριθμὸ θυμάτων. Ὁλόκληρα χωριὰ ἐρημώθηκαν καὶ δὲν κατοικήθηκαν ποτὲ πιά, ὅπως τὸ χωριὸ Ἀγαλαντές, κοντὰ στὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Ἀπανωσήφη, ποὺ σήμερα δὲν ἀκούεται οὔτε ὡς τοπωνύμιο.

Ἡ ἀσθένεια ἦταν σὲ ἔξαρση περισσότερο ἀπὸ ἕνα ἔτος, ὥς τὸν Ἰούλιο 1593, ὅταν παρουσίασε κάποια ὕφεση γιὰ λίγους μῆνες καὶ ἐπανῆλθε ἠπιότερη, γιὰ νὰ διαρκέσει, μὲ διαλείμματα, ὥς τὸ 1595. Ὁ Pasqualigo παρέχει πολύτιμες πληροφορίες γιὰ τὴν πορεία τῆς νόσου καὶ γιὰ τὰ μέτρα προστασίας τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ πληθυσμοῦ. Ἐνήργησε ἐπίσης ἀπογραφὴ τῶν θυμάτων, τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ὁποίας ὑπῆρξε τρομακτικό. Μέσα στὴν πόλη τοῦ Χάνδακα, ποὺ εἶχε τότε 16.000 κατοίκους, πέθαναν 8.600, δηλαδὴ τὸ 53,75%. Στὴν ὕπαιθρο καταγράφηκαν 5.308 θάνατοι. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι δὲν ἀπογράφονταν τὰ παιδιὰ κάτω τῶν 18 ἐτῶν, οἱ ξένοι, οἱ τσιγγάνοι καὶ οἱ Ἑβραῖοι.

34 Σπ. Λάμπρος, *Βραχέα Χρονικά*, 11-17. Βλ. καί, Στ. Σπανάκης, *Μνημεῖα* III, 65, καί, Δετοράκης, 126-128.

Δυστυχῶς, παραμένει ἀκόμη ἀνέκδοτη ἡ "*Historia della peste nel Regno di Candia, 1592*", ποὺ βρίσκεται σὲ χειρόγραφο τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης καὶ περιέχει, ἀπὸ ὅσα γνωρίζω, συγκλονιστικὲς λεπτομέρειες.

Σὲ μιὰ ἐποχὴ παντελοῦς ἀπουσίας ἐπιστημονικῆς προστασίας, μοναδικὴ καταφυγὴ τῶν ἀνθρώπων ἦταν ἡ Ἐκκλησία, μὲ τὶς εὐχές, τὶς παρακλήσεις καὶ τοὺς ἐξορκισμοὺς τῶν ἀσθενειῶν. Ὁρισμένοι ἅγιοι ἦταν, κατὰ τὴν κοινὴ ἀντίληψη τῆς λατρείας, προστάτες κατὰ τῆς πανώλους, ὅπως ὁ ἅγιος Γεώργιος, ποὺ ὑμνεῖται ὡς "*ἀσθενούντων ἰατρός*", ὁ ἅγιος Χαραλάμπης καὶ ὁ ἅγιος Βησσαρίων στὴν Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία καὶ ὁ ἅγιος Ρόκκος στὴ Δυτική. Μετὰ τὴ λήξη τῆς ἐπιδημίας τοῦ 1592-1595, κτίστηκαν πολλὲς ἐκκλησίες πρὸς τιμὴν τῶν ἁγίων αὐτῶν. Ἕνας περιηγητής, ὁ Iohannes Cotovicus, ποὺ ἐπισκέφθηκε τὸν Χάνδακα τὸ 1598, ἀναφέρει ὅτι ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ρόκκου, στὸν Χάνδακα, κτίστηκε πρόσφατα, ὡς ἐκπλήρωση τάματος τῶν κατοίκων γιὰ σωτηρία ἀπὸ τὴν πανούκλα: "après un vote public pour cessation de la peste"[35]. Στὴν ἁγιολογικὴ καὶ ὑμνογραφικὴ φιλολογία τῶν προστατῶν κατὰ τῆς πανώλους ἁγίων, ὑπάρχουν σαφεῖς ἀναφορὲς γιὰ τὶς ἐπιδημίες τῆς νόσου. Συμβολικὲς παραστάσεις ἀπαντῶνται καὶ στὴν εἰκονογραφία. Ὅπως ἀναφέρει ὁ Νικόλαος Πολίτης, ὁ Ἅγιος Χαραλάμπης εἰκονίζεται "πατῶν τὴν νόσον ἐν εἴδει εἰδεχθοῦς γυναίου, καπνοὺς ἐξερευγομένου ἀπὸ τοῦ στόματος"[36].

Γιὰ νὰ ἐπιστρέψουμε στὴν ἐξιστόρηση τῶν ἐπιδημιῶν τῆς πανώλους, τρεῖς τουλάχιστον μεγάλες ἐπιδημίες ἀναφέρονται κατὰ τὴν τελευταία πεντηκονταετία τῆς βενετοκρατίας, δηλαδὴ στὸ πρῶτο ἥμισυ τοῦ 17ου αἰώνα: 1611, 1646 καὶ 1655. Ἡ τελευταία αὐτὴ εἶχε πλήξει καὶ ἄλλες περιοχές. Ὁ Ἀριστοτέλης Κούζης, εἰδικὸς μελετητὴς τῶν ἐπιδημιῶν ἀπὸ ἰατρικὴ ἄποψη, ἀναφέρει ὅτι ἡ νόσος αὐτὴ διήρκεσε τοὐλάχιστον ὥς τὸ 1661 καὶ εἶχε προσβάλει, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Κρήτη, τὴ Χίο καὶ τὴν Κόρινθο. Ἀξίζει νὰ προστεθεῖ ἐδῶ ὅτι γιὰ τὴν ἐπιδημία αὐτὴ κάνει λόγο καὶ ὁ Κρητικὸς γιατρὸς καὶ ποιητὴς Ἀθανάσιος Πικρὸς ὁ ἐκ Πικρίδων, στὸ ἐξαιρετικοῦ ἐνδιαφέροντος ποίημά του γιὰ τὸν Κρητικὸ Πόλεμο [37]. Στὸ ποίημα προσωποποιεῖται ἡ Κρήτη καὶ θρηνεῖ:

Οὐ γὰρ μόνον ἦν δῆρις ἡ θλίβουσά με,
ἀλλὰ ξυνῆπτο λοιμικὴ ὀλεθρίῳ.

35 Ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ρόκκου, ὀκτάγωνη μὲ τροῦλλο, βρισκόταν στὴ σημερινὴ Ὁδὸ 25ης Αὐγούστου, ὅπου τὸ μέγαρο τῆς Ἰονικῆς Τράπεζας. Βλ. G. Gerola, *Monumenti veneti nell' Isola di Creta*, II, 158-159. Ἐπίσης, Στ. Ξανθουδίδου, *Χάνδαξ-"Ηράκλειον*, μὲ ἐπιμέλεια καὶ συμπληρωματικὲς σημειώσεις Στυλ. Ἀλεξίου, Ἡράκλειον 1964, 60, ὅπου ἐσφαλμένως ἀναγράφεται ὡς ἔτος οἰκοδομῆς τὸ 1592. Τὴν ὀρθὴ χρονολογία 1595 ὑπέδειξε ὁ Στ. Σπανάκης, *Μνημεῖα* III, 96, σημ. 1. Ὅπως μοῦ εἶπε ὁ Νικόλαος Σταυρινίδης, ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ρόκκου καταστράφηκε ἀπὸ βομβαρδισμὸ κατὰ τὴ Μάχη τῆς Κρήτης (Μάιος 1941).

36 Ν. Πολίτης, Αἱ ἀσθένειαι κατὰ τοὺς μύθους τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, *Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος* Α΄, 1883, 1-30 (σελ. 19-20).

37 Ὁ τίτλος: *Ἀθανασίου Πικροῦ τοῦ ἐκ Πικρίδων ἰατροῦ, Θρῆνος εἰς τὴν ἑαυτοῦ Κρητομήτορα πάτρην τῆς ἁπάσης νήσου καταστροφῆς ἕνεκεν*. Ἡ μοναδικὴ ἔκδοση εἶναι ἐκείνη τοῦ Κωνσταντίνου Σάθα, Βλ. καὶ Θεοχ. Δετοράκης, Ἀθανάσιος Πικρός. Μιὰ παραγνωρισμένη πηγὴ τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου, στὸ Στέφ. Κακλαμάνης (ἐπιμ.), Ὁ Κρητικὸς Πόλεμος. Ἀπὸ τὴν ἱστορία στὴ λογοτεχνία, ἔκδση τῆς ΕΚΙΜ, Ἡράκλειο 2008, 35-42.

(Δὲν ἦταν μόνον ὁ πόλεμος ποὺ μὲ βασάνιζε, ἀλλὰ ἔφερνε μαζί του καὶ τὴν ὁλέθρια πανούκλα).

Οἱ πληροφορίες μας γιὰ τὶς ἐπιδημίες τῆς πανώλους, κατὰ τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας, εἶναι πενιχρές. Τὸ κλίμα ἄλλαξε καὶ μαζὶ μ' αὐτὸ ἡ γενικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας. Θὰ παρουσιάσουμε μερικὲς σποραδικὲς εἰδήσεις αὐτῆς τῆς περιόδου. Ἕνας μοναχὸς προηγούμενος τῆς Μονῆς Διονυσίου τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ποὺ ἀπεστάλη στὴ Μονὴ τῆς Κυρίας Καβαλλαρᾶς (στὴν περιοχὴ Κορφῶν Μαλεβιζίου), γιὰ οἰκονομικὲς ὑποθέσεις, γράφει σὲ ἐπιστολή του μὲ χρονολογία αχοη΄ ἀπριλίου ζ΄(=7 Ἀπριλίου 1678): "*Πλήν, Πατέρες ἅγιοι, τί νὰ σᾶς γράφω τὴν κακοριζικιά μου, ὁποὺ μοῦ ἔτυχε, διατί, καθὼς ἤλθομεν εἰς τὴν Πάρον, μοῦ εἶπαν πὼς ἡ πανούκλα κόφτει πολλὰ εἰς τὴν Κρήτην, ὅπου δὲν εἶναι κανένας τόπος γερός*". Στὴ συνέχεια, περιγράφει τὶς περιπέτειές του στὴν Κρήτη καὶ παρέχει τὴν πληροφορία ὅτι ἀπὸ τὴν ἐπιδημία πέθαναν 78.000 ἄνθρωποι: "*καὶ εἶναι εἰς τὸ τεφτέρι τοῦ παπᾶ γραμμένοι ἄνθρωποι ἀποθαμένοι χιλιάδες ἑβδομήντα ὀκτὼ εἰς ὅλο τὸ ρένιο τῆς Κρήτης ἀπὸ δέκα χρονῶν κι ἀπάνω, ἠδὲ τὰ μικρὰ εἶναι ἄγραφα, καὶ πάλιν ὁλημέρα ἀποθένουν, καὶ εἰς αὐτὸ δίνω εἴδησιν τῆς πανοσιότης σας, ὡς ἐγνωρίζετε καλύτερον ἅς γένη*"[38]. Ἕνας Ἄγγλος περιηγητής, ὁ B. Randolf, ποὺ ἦλθε στὰ Χανιὰ τὸ 1780, κάνει λόγο γι' αὐτὴν τὴν ἐπιδημία τῆς πανώλους καὶ γράφει ὅτι ἔμαθε μὲ ἔκπληξή του ὅτι οἱ γυναῖκες τῆς περιοχῆς τῶν Χανίων γνώριζαν τὸ ἀντίδοτο τῆς νόσου!

Ἀπὸ τὶς Μεταφράσεις τῶν Τουρκικῶν Ἱστορικῶν Ἐγγράφων ἔχουμε τώρα καὶ νέες εἰδήσεις γιὰ ἐπιδημίες τῆς πανώλους, κατὰ τὰ ἔτη 1687, 1689, 1690-92, ἐνῶ ἀπὸ ἄλλες πηγές, κυρίως ἀπὸ περιηγητές, γνωρίζονται ἐπιδημίες τὰ ἔτη 1718, 1739-40, 1759-1761, 1770. Γιὰ τὴν τελευταία αὐτὴ ἐπιδημία, ποὺ ἔπληξε κυρίως τὰ Χανιά, σώζεται ἕνα ἐνδιαφέρον δημοτικὸ τραγούδι, ποὺ ἔχει δημοσιεύσει ὁ Ἀριστείδης Κριάρης:

Ὁρίσετε, Χανιά, κι ἀποδεχτεῖτε
ρόδον ἀπὸ τὴν Πόλη μυριστεῖτε.
Δὲν εἶν' αὐτόνο ρόδο νὰ μυρίζει,
μόνο πανούκλα εἶναι καὶ θερίζει.
Δευτέρα μέρα βγῆκεν εἰς τὴν Χώρα
καὶ τέρμενο δὲν ἔδωκε μιὰ ὥρα.
Παίρνει Ρωμιούς, Ὀβραίους καὶ αγᾶδες
καὶ παίρνει καὶ δασκάλους καὶ χοτζάδες.
Καὶ παίρνει καὶ κοράσια ἀξωμένα,
ἀποὺ δὲν τά 'χεν ἥλιος θωρεμένα.
Καὶ κάνει τὰ σοκάκια καὶ χορθιοῦσι,
τὰ δόλια παραθύρια κι ἀραχνιοῦσι[39].

38 Β. Λαούρδας, Κρητικὰ παλαιογραφικά, *Κρητικὰ Χρονικὰ Θ΄*, 1955, 479-489, στὴ σ. 486. Βλ. καί, Δετοράκης, 132-133.

39 Ἀρ. Κριάρη, *Πλήρης συλλογὴ Κρητικῶν δημωδῶν ἀσμάτων*, ἐν Ἀθήναις 1920, 42-43.

Σαράντα χρόνια ἀργότερα, στὰ 1810, ἐρημώθηκαν καὶ χορτάριασαν οἱ κεντρικότεροι δρόμοι τοῦ Μ. Κάστρου, ἀπὸ μιὰ νέα λίαν θανατηφόρο ἐπιδημία. Γιὰ τὶς ἐπιδημίες τῆς περιόδου αὐτῆς ἔχουμε τώρα συγκλονιστικὲς μαρτυρίες ἀπὸ τὰ χρονικὰ σημειώματα τοῦ Γεωργίου Νικολετάκη, σὲ αὐτόγραφο χειρόγραφο, ποὺ ἀνακάλυψε ὁ ὁμιλῶν στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, κώδ. 12 (ἔτους 1802)[40]. Μεταφέρω ἐδῶ τὰ σημαντικότερα σημειώματα, σχετικὰ μὲ τὶς ἐπιδημίες τῆς πανώλους (ἀρ.20-27 τῆς ἐκδόσεως):

- Καὶ εἰς 1728 ἦλθεν ἡ πανούκλα εἰς τὴν Κρήτην καὶ πρῶτα ἐπίασε εἰς τὰ Χανία. Τὸν αὐτὸν χρόνον, μην. Νοεμβρίου ι' ἡμέρα στ΄(=Παρασκευή) ἐπίασε εἰς Κάντια. Αὐτὴν τὴν ὀνομάζουν "τὴν μεγάλην πανούκλα".
- Καὶ εἰς τοὺς 1739, Νοεμβρίου 5, ἦλθεν ἡ μικρὴ πανούκλα καὶ ἐβάσταξε ἕως εἰς τὸ 1741, Ἀπριλίου πρώτην.
- Καὶ εἰς τοὺς 1759, Ἀπριλίου 16, ἦλθεν ἡ πανούκλα καὶ ἔπιασε εὐθὺς καὶ ἐβάσταξε ἕως εἰς τὰ 1760, Σεπτεμβρίου πρώτην ἐνοίξασιν οἱ κουτουματζάροι[41]. Αὐτὸ ὀνομάζεται σκοτεινὴ πανούκλα, ἐπειδὴ τῆς ἐπιάστη ὁ ἥλιος (δηλ. συνέβη καὶ ἔκλειψη ἡλίου).
- Καὶ εἰς 1761, Σεπτεμβρίου 27, ἦλθεν ἡ πανούκλα καὶ ἔπιασε εὐθὺς καὶ ἐβάσταξε ἕως εἰς τὸ 1768. Σεπτεμβρίου πρώτη ἐνοίξανε οἱ κουτουματζάροι. Αὐτὴ ὀνομάζεται πανούκλα ὁποὺ ἤκαμεν τὸν μεγάλον σεισμόν, ὁποὺ ἐχάλασαν οἱ μιναρέδες.
- Καὶ εἰς τοὺς 1772, Ἀπριλίου 18, ἦλθεν ἡ πανούκλα ἡ ψεύτικη ὀνομαζομένη καὶ ἐβάσταξεν ἕως εἰς τὸν Αὔγουστον, ὅλες ἡμέρες 91.
- Καὶ εἰς τοὺς 1780, Νοεμβρίου 3, ἦλθεν πάλιν ἡ πανούκλα καὶ ἔπιασεν εὐθὺς καὶ ἐβάσταξε ἕως εἰς τὸ 1781. Σεπτεβρίου πρώτη ἐνοίξαν οἱ κουτουμάτζες. Ἐτούτη ὀνομάζεται τοῦ Ἰσμαὴλ παχιά.
- Καὶ εἰς τοὺς 1797, Μαρτίου 11, ἦλθεν πάλιν ἡ πανούκλα καὶ ἔπιασε εὐθὺς καὶ ἐβάσταξε ἕως τὸ 1798. Σεπτεμβρίου πρώτη ἐνοίξανε οἱ κουτουμάτζες. Ὅμως ὁ κάθε μήνας ἤβγαλεν:

1797
Μὴν Μάρτιος ἔβγαλε 35
Μὴν Ἀπρίλιος ἔβγαλε 339
Μὴν Μάιος ἔβγαλε 1002
Μὴν Ἰούνιος ἔβγαλε 678
Μὴν Ἰούλιος ἔβγαλε 101
Μὴν Αὔγουστος ἔβγαλε 1
Μὴν Ὀκτώβριος ἔβγαλε 11
Μὴν Νοέμβριος ἔβγαλε 33
Μὴν Δεκέμβριος ἔβγαλε 51

40 Θεοχ. Δετοράκης, Γεωργίου Νικολετάκη, Χρονικὰ Σημειώματα, Κρητολογία 5, 1977, 113-138. Ἐπανέκδοση, ΙΔ., Νεοκρητικὰ Μελετήματα τ. Α΄, Ἡράκλειο 2005 (Βικελαία Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη Ἡρακλείου), 42-69.

41 *ἐνοίξανε οἱ κουτουματζάροι*: σημαίνει ὅτι ἔληξε ἡ κουτουμάτζα, δηλ. ἡ περίοδος ἰσχύος τῶν ὑγειονομικῶν μέτρων, δηλ. τῆς καραντίνας. ἡ λ. κουτουμάτζα εἶναι βενετσιάνικη. Στὸ Λεξικὸ τοῦ Boerio.

1798
Μὴν Ἰανουάριος ἔβγαλε 87
Μὴν Φεβρουάριος ἔβγαλε 47
Μὴν Μάρτιος ἔβγαλε 93
Μὴν Ἀπρίλιος ἔβγαλε 153
Μὴν Μάιος ἔβγαλε 217
Μὴν Ἰούνιος ἔβγαλε 103
Μὴν Ἰούλιος ἔβγαλε 23
Μὴν Αὔγουστος ἔβγαλε 9
Ἔγιναν ὅλοι σούμαν τῶν 17 μηνῶν 2883.
- Κατὰ τὶς δύο ἑπόμενες δεκαετίες, ἡ πανώλης σχεδὸν ἐνδημεῖ στὴν Κρήτη. Ἔξαρση φαίνεται νὰ σημείωσε τὸ 1819/1820, Ὅπως βεβαιώνει ἐπιστολὴ τῆς Ἱ. Μονῆς Βατοπεδίου "πρὸς τοὺς χριστιανοὺς τοῦ Μεγάλου Κάστρου", μὲ χρονολογία 30 Αὐγούστου 1829. Μεταξὺ τῶν θυμάτων ὑπῆρξαν καὶ μοναχοὶ τῆς Μονῆς, ποὺ εἶχαν ἀποσταλεῖ στὴν Κρήτη:

"ἐπειδὴ ἡ μεγάλη περίστασις τοῦ Καιροῦ διὰ τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν ἐσυγχώρησε καὶ ἐθανατώθηκαν, καθὼς καὶ ἄλλοι πολλοί, καὶ οἱ ἡμέτεροι ἀδελφοὶ Βατοπεδινοὶ οἱ ἀποσταλέντες ἀπὸ τὸ μοναστήριόν μας πρὸ ἐννέα ἤδη χρόνων εἰς τὴν πολιτείαν σας..."[42].

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μεγάλης ἐπανάστασης 1821-1830, τὴν ἐπιδημία στὴν Κρήτη μεταδίδουν τὰ ξένα στρατεύματα καί, κυρίως, τὰ αἰγυπτιακά. Ὁ Γάλλος περιηγητὴς V. Raulin σημειώνει ὅτι ἀπὸ 1821-1829 ἡ ἐπιδημία ἔπληξε τὴν Κρήτη ἐπανειλημμένως καὶ μόνιμη ἑστία τοῦ κακοῦ ἀποτελοῦσε ὁ αἰγυπτιακὸς στόλος, ποὺ ναυλοχοῦσε στὸ λιμάνι τῆς Σούδας[43]. Γιὰ τὶς ἐπιδημίες αὐτὲς ἀντλοῦμε πληροφορίες κυρίως ἀπὸ τοὺς ξένους περιηγητὲς F. W. Sieber, R. Pashley, V. Raulin, κ.ἄ.

Ὁ ἱστορικὸς Ἐμμανουὴλ Πρωτοψάλτης, στὴν πολὺ χρήσιμη μελέτη του γιὰ τὸ πρῶτο νοσοκομεῖο στὰ χρόνια τῆς μεγάλης ἐθνικῆς ἐπανάστασης (1824), γράφει χαρακτηριστικὰ γιὰ τὴν Κρήτη: "Ἡ φοβερὰ αὐτὴ λοιμώδης νόσος (πανώλης) μετεφέρθη εἰς τὴν Κρήτην πρῶτον ἀπὸ τὰ αἰγυπτιακὰ στρατεύματα, τὰ ὁποῖα ὁ Μεχμὲτ Ἀλῆς ἔστειλεν εἰς βοήθειαν τῶν τουρκικῶν φρουρῶν τῆς Κρήτης, κατὰ Μάιον τοῦ 1822. Ἔκτοτε μετεδόθη εἰς ὁλόκληρον τὴν μεγαλόνησον καὶ ἔλαβε τρομακτικὰς διαστάσεις"[44]. Ἕνα δημοτικὸ τραγούδι ἀπὸ τὸν Κρουσώνα ἀναφέρεται στὴν ἐπιδημία τῶν χρόνων τῆς Ἐπανάστασης:

Στὰ χίλια ὀκτακόσα εἰκοσπέντε
κακιὰ κι αμάχη πιάσανε οἱ ἀφέντες.
Ὁ Χάρος κι ἡ πανώγλα τὸ μαθαίνει,
στσὶ δέκα τοῦ Δικέμπρη κατεβαίνει.
Παδήμως 'βάστα μῆλο καὶ μυρίζει

42 Μ. Παρλαμᾶς, Ἱστορικὰ καὶ βιογραφικὰ σημειώματα τοῦ Στεφάνου Νικολαΐδου, *Κρητικὰ Χρονικὰ* Γ΄, 1949, 348-350. Καί, Δετοράκης, *ὅ. π.*, 135, σημ. 3.

43 V. Raulin, *Description physique de l' île de Crète*, t. I., Paris 1869, 202-203.

44 Ἐμμ. Πρωτοψάλτης, Τὸ πρῶτον νοσοκομεῖον τῆς Ἐπαναστάσεως (1824), *Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονιὰ* 1961, 85.

ὁ Χάρος κι ἡ πανώγλα καὶ θερίζει.
Πανδεὶ καὶ παίρνει γράδες γεροντάδες,
παίρνει καὶ παλληκάρια καὶ κεράδες...
Ἐπῆρε Ρωμιοποῦλες στολισμένες,
ποὺ ἐλαμπαν σὰν τὸν ἥλιο οἱ καημένες[45]...

Ἡ τελευταία βεβαιωμένη ἐπιδημία πανώλους στὴν Κρήτη σημειώθηκε τὸ 1839, κατὰ τὴν τελευταία φάση τῆς περιόδου τῆς αἰγυπτιοκρατίας. Μιὰ γενικὴ ἐπιδημία (πανδημία), ποὺ ἔπληξε τὸ 1881 καὶ τὰ Χανιὰ καὶ θεωρήθηκε ἀρχικὰ ὡς πανώλης, ἀπεδείχθη ὅτι ἦταν δάγγειος πυρετός, ὅπως ἀπεφάνθη τὸ 1882 ἡ Σύνοδος τῶν Ἑλλήνων ἰατρῶν.

45 Ἀπὸ τὴν προσωπική μου συλλογὴ δημοτικῶν τραγουδιῶν. Δετοράκης, *ὅ. π.*, 136.

CITTA NOVA
SCALA DI PASSA 400
CITTA VECHIA
PO.A AL GESV
SORTITA AL MART.
PO.A DEL BETTELEM
PO.A S. ZORZI
PO.A DEL PANIGRA
PO.A S. ANDREA
DEL PORTO

Σάββατο 13.05.2017

Από το Ηράκλειον ως το Ηράκλειο, μέσω Χάνδακα: ένα ταξίδι στον κόσμο της Νομισματικής

Ομιλητής

Κλεάνθης Σιδηρόπουλος

Αρχαιολόγος, Νομισματολόγος

Προλογίζει η

Στέλλα Μανδαλάκη

Αρχαιολόγος, διευθύντρια Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου

Στέλλα Μανδαλάκη

Να συμβάλω στη σημερινή διάλεξη, προλογίζοντας τον ομιλητή, οφείλω να ομολογήσω δεν είναι ό,τι απλούστερο μου έχει ζητηθεί. Όχι γιατί το βιογραφικό του δεν είναι επαρκώς πλούσιο, για να αντληθούν τα στοιχεία εκείνα που συνθέτουν την προσωπικότητά του, ούτε γιατί η παρουσία του είναι άγνωστη στο κοινό της πόλης του Ηρακλείου και όχι μόνο. Οφείλεται, κυρίως, στη μετριοπάθειά του και στην αυστηρότητα, με την οποία αντιμετωπίζει ο ίδιος τον εαυτό του, πράγμα που επιβάλλει τα όποια σχόλια να εντάσσονται σε συγκεκριμένα πλαίσια, σαφώς καθορισμένα, τα οποία δε θα υπερβαίνουν την αίσθηση του μέτρου, όπως το αντιλαμβάνεται ο ομιλητής, σε σχέση με τη μέχρι τώρα επιστημονική του πορεία. Κινδυνεύοντας λοιπόν να ολισθήσω σε υπέρβαση των ορίων, που έχει προσδιορίσει ο ίδιος για τον εαυτό του, θα προσπαθήσω να σκιαγραφήσω την επιστημονική του παρουσία.

Ο Κλεάνθης Σιδηρόπουλος, αν και γεννημένος στις Σέρρες, με αφορμή τις πανεπιστημιακές σπουδές του, συνδέθηκε με την Κρήτη, όπου έχει ουσιαστικά έδρα ζωής, από τη δεκαετία του ‘80 ως σήμερα. Στο μεσοδιάστημα φρόντισε να επεκτείνει τις γνώσεις του σε θέματα Νομισματικής στο Πανεπιστήμιο της Κολωνίας, στη Γερμανία, και στο Πανεπιστήμιο της Μπολόνια, στην Ιταλία.

Μετράει συμμετοχές σε ανασκαφές και επιφανειακές αρχαιολογικές έρευνες σε διάφορες θέσεις, στη Νότια Ελλάδα και την Κρήτη. Στον Ανατολικό Τομέα της αρχαίας Ελεύθερνας, ωστόσο, και στην αρχαία Μεσσήνη έχει επενδύσει δεκαετίες εργασιακού κόπου και έρευνας, συμμετέχοντας ενεργά, υπό την καθοδήγηση και διεύθυνση του καθηγητή Π. Θέμελη, στην ανασκαφή κτηρίων κάθε είδους και εποχής, από τα νεολιθικά έως και τα μεσαιωνικά χρόνια, καθώς επίσης στη λειτουργική αναστήλωσή τους, παράλληλα με την καταγραφή των κινητών ευρημάτων και τις οργανωτικές υποχρεώσεις των εκάστοτε έργων.

Έχει δημοσιεύσει άρθρα σε περιοδικά, συλλογικούς τόμους και πρακτικά συνεδρίων, επιμελήθηκε εκδόσεις, με αντικείμενο τη νομισματική και γενικότερα την οικονομική Ιστορία της Δυτικής Ελλάδας και της Κρήτης, από τα αρχαϊκά χρόνια ως την εποχή μας, συχνά σε συνεργασίες με συναδέλφους αρχαιολόγους και ιστορικούς.

Λόγω της ενασχόλησής του με την αναστήλωση στην πράξη, έχει εμβαθύνει σε θέματα αρχιτεκτονικής για αρχαία μνημεία του ενδιαφέροντός του και οι απόψεις του έχουν καταγραφεί σε σχετικά δοκίμια. Παράλληλα, ασχολείται διεξοδικά με τη νεότερη ιστορία της Μεγαλονήσου και της πόλης του Ηρακλείου, ειδικότερα, επειδή θεωρεί ότι η Ιστορία είναι μία, άσχετα αν την προσεγγίζει κανείς μέσα από νομίσματα, επιγραφές, όστρακα αγγείων ή αρχειακά έγγραφα ελληνιστικών, βυζαντινών ή νεότερων χρόνων. Συνακόλουθα, η πληρέστερη κατανόηση του παρελθόντος οφείλει να διατρέχει εποχές και να αξιοποιεί κάθε δυνατή πηγή πληροφόρησης, πέρα από τις βολικές, μοντέρνες επιστημονικές εξειδικεύσεις.

Η ολιστική αυτή αντιμετώπιση της ιστορικής γνώσης προσδίδει οικειότητα και ανθρώπινη διάσταση στις επιστημονικές του προσεγγίσεις, μετατρέποντας τη στείρα επιστημονική πληροφορία σε καθημερινή ανθρώπινη ιστορία, ενώ η ιστορική εξέλιξη αναλύεται σε ένα σύνολο από τέτοιες οικείες καθημερινές ιστορίες. Η βιωματική αυτή μελέτη και παρουσίαση του ιστορικού γίγνεσθαι είναι φυσική συνέπεια της αγάπης του για τη Νομισματική και της βαθιάς γνώσης του επιστημονικού του αντικειμένου. Επί σειρά ετών οι αρχαιολόγοι της Κρήτης απευθυνόμαστε στον Κλεάνθη Σιδηρόπουλο για τη μελέτη των νομισμάτων, που βρίσκουμε στις ανασκαφές. Η πρόσφατη ένταξή του στο επιστημονικό δυναμικό του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου διασφάλισε την πληρότητα και εγκυρότητα της παρουσίασης της Νομισματικής Συλλογής, η οποία είναι δικό του έργο, όπως και η Νομισματική Έκθεση του Ιστορικού Μουσείου Κρήτης. Στην παρούσα φάση προετοιμάζει την αντίστοιχη Έκθεση για το Μουσείο Μεσαράς.

Όντας ανήσυχο πνεύμα, που γοητεύεται από το καινούργιο και πλήττει γρήγορα με το παλιό, σχεδίασε και υλοποίησε καινοτόμες εκπαιδευτικές δράσεις, που αναδεικνύουν τις Συλλογές των προαναφερόμενων Μουσείων, ενώ, παράλληλα, ως αρχαιολόγος του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου επιμελείται τη διοργάνωση περιοδικής έκθεσης, σε συνεργασία με τις Εφορείες Αρχαιοτήτων της Κρήτης.

Αγαπητέ Κλεάνθη, ελπίζοντας ότι η προσωπική μου αίσθηση της γενικότερης παρουσίας σου συνάδει με τους δικούς σου αυστηρούς κανόνες αυτοεκτίμησης, σου παραδίδω το βήμα, για να μας ταξιδέψεις στη γοητευτική ιστορία του Χάνδακα, μέσα από τα τεκμήρια της Νομισματικής.

Κλεάνθης Σιδηρόπουλος

Από το Ηράκλειον ως το Ηράκλειο, μέσω Χάνδακα: ένα ταξίδι στον κόσμο της Νομισματικής

Από σήμερα μπορώ να συνυπολογίζω τον εαυτό μου στους τυχερούς εκείνους υπαλλήλους, που από παλιά μακάριζα, γιατί ο προϊστάμενός τους είχε ξεχωριστά θετική άποψη γι' αυτούς και - κυρίως - δεν δίσταζε να την εκφράζει δημόσια. Ευχαριστώ λοιπόν θερμά τη συνάδελφο Στέλλα Μανδαλάκη για την "καλημέρα" της διάλεξης. Υπερέβαλε πάντως και θα με θυμηθείτε. Στο τέλος...

Δεν είμαι λιγότερο ευγνώμων στην Ηράκλεια Πρωτοβουλία ως υποκινητή της παρούσας διάλεξης και βέβαια σε όλους εσάς ως λειτουργικά συμμέτοχους, κυρίως γιατί προτιμήσατε τη Νομισματική από τα ηλιόλουστα τραπεζοκαθίσματα, στην πλατεία του Δουκικού ανακτόρου.

Η προφανής σκέψη των οργανωτών να διατάξουν τις ομιλίες σε μια χρονολογική σειρά περιεχομένου, από τα προϊστορικά ως τα νεότερα χρόνια, φέρνει τη σημερινή σε ρόλο ιστορικής επανάληψης. Ο αρχικός τίτλος υποσχόταν ανασκόπηση από την Αραβοκρατία ως το σήμερα. Κάποια πρόσφατα ευρήματα από τις διαρκείς ανασκαφές στις αποθήκες του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου ενθάρρυναν μια τροποποιητική επιμήκυνση του ταξιδιού με πρωιμότερη εκκίνηση από προχριστιανικές εποχές. Ο χρόνος κάνει κύκλο: από το ελληνιστικό ***Ηράκλειον*** ως το Rabd el Khadak και από εκεί στο Ηράκλειο του σήμερα.

Στόχος είναι να περιλαμβάνει, με τον απαραίτητο σχολιασμό και μέσα στα ιστορικά τους συμφραζόμενα, τις νομισματικές εκδόσεις, που κόπηκαν στην πόλη, τα μολυβδόβουλα, τα μετάλλια, τις osellae και τα jettons ακόμα και τις σφραγίδες, που συσχετίζονται μαζί της, αδιάφορα αν παρήχθησαν εδώ ή απλώς βρέθηκαν για κάποιο λόγο και σκοπό στο έδαφός της.

Το *Κνώσιο Ηράκλειο* (εικ. 1), στη βαριά σκιά της άμεσης γείτονός του, διατήρησε λίγο έως πολύ, από την αρχαιότητα έως και τους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους, τον χαρακτήρα του δορυφόρου: "*έχει δ' επίνειον το Ηράκλειον η Κνωσός*", κατά τον γεωγράφο Στράβωνα. Ο οικισμός, χωρίς ουσιαστικό ζωτικό χώρο, διακριτό από εκείνον της Κνωσού, δύσκολα θα αποκτούσε οικονομική, δημογραφική και πολιτική οντότητα ικανή για να τη διαφοροποιήσει από την πόλη του Μίνωα. Το επιβεβαιώνουν τόσο η απλή γνώση της γεωγραφίας της περιοχής όσο και οι κοινά παραδεκτοί κανόνες για τη σύσταση και αυτοτέλεια των αρχαιοελληνικών πόλεων.

1. Το *Ηράκλειον* στον χάρτη της Κρήτης του Κλαυδ. Πτολεμαίου (2ος αι. μ.Χ.) από χγρ. της Ι.Μ. Βατοπεδίου (13-14ος αι.). Πηγή: Κλαύδιος Πτολεμαίος, Αθήνα 1998, εκδ. Μίλητος.

Εντούτοις, οι πηγές δείχνουν ότι, σε κάποιες χρονικές περιόδους, το *επίνειον* ή *πολισμάτιον* (εικ. 2) απέκτησε ή κέρδισε ή του χαρίστηκε μια πολιτειακή αυτονομία[1]. Το υπονοεί η συμμετοχή του σε συνθήκη *φιλίας*, γύρω στα μέσα του 3ου αι. (259-250 π.Χ.), Μίλητου - Κνωσού και των συμμάχων στο πλευρό της δεύτερης[2]: "διαφυλάξομεν τὰμ φιλίαν καὶ τὰν εὔνοιαν τὰν ὑπάρχουσαν ἐκ τῶν πρότερον χρόνων πρὸς ἀλλήλους, καθάπερ δίκαιόν ἐστιν ...τά συντεθέντα πρός τάς πόλεις τάς ἐν Κρήτη. Κνωσίων...κατὰ τὰ αὐτὰ...Ἡρακλεῶται". Συνηγορούν προξενικά ψηφίσματα[3] προς τιμήν Ηρακλε(ι)ωτών στη Γόρτυνα και στην Απτέρα και το τιμητικό ενεπίγραφο ανάθημα για τον *Μένιππον Ἀρτεμιδώρου Ἡράκλειον*[4] από Ισραηλίτες της Δήλου, όλα κείμενα των ελληνιστικών χρόνων (3-1ος αι. π.Χ.). Στο ίδιο πνεύμα εξεταζόμενες οι νομισματικές εκδόσεις σε χαλκό, που της αποδίδονταν παλιότερα ως αβέβαιες, καθότι η κοπή νομίσματος προϋποθέτει πολιτειακά ανεξάρτητη εκδότρια αρχή[5], γίνονται τώρα ασφαλέστερες.

1 Για τις φιλολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες βλ. Φαράκλας et alii, σ. 88-89, 101, 178, 190 (προτείνει την ύπαρξη πόλης Ηράκλειας άλλης από το Ηράκλειο στη βόρεια ακτή και ανατολικά της Κνωσού) και Hansen-Nielsen 2004, 1165. Για τα αρχαιολογικά κατάλοιπα βλ. Καρέτσου 2008, σ. 54 κ. εξ., Σταρίδα 2014, σ. 18 με την παλιότερη βιβλιογραφία.

2 IC I., viii (Cnossos) 6. Chaniotis, Staatsverträge III 448-9. SEG 29, 1135.

3 IC IV 218 (1ος αι. π.Χ.) και IC II iii(Aptera), 11. Άλλωστε "...from the preservation of a proxeny decree for a person identified by a city-ethnic...we can infer that the community to which the honorand belonged was a polis" Hansen-Nielsen 2004, σ. 98-102.

4 BCH 106 (1982) 471, 2. SEG 32, 810 (250-175 π.Χ.). Όπου όμως θεωρείται το εθνικό σχετιζόμενο με την Ηράκλεια της Μεγάλης Ελλάδας. Θεωρούμε την ύπαρξη μιας παρόμοιας επιγραφής στη Δήλο, όπου τιμάται από την ίδια θρησκευτική ομάδα *ο Σαραπίων Ἰάσονος Κνώσιος* (BCH 106 (1982) 467, 1 και SEG 32,809) ως ισχυρή ένδειξη για μια κρητική καταγωγή και του Μένιππου Αρτεμιδώρου.

5 βλ. ενδεικτικά Hansen-Nielsen 2004, σ. 144-9 Coins as Evidence for Polis Identity.

2. Ο γεωγραφικός περίγυρος του Ηρακλείου και οι αρχαίες πόλεις/θέσεις. Πηγή: Google Earth.

Στη Βίβλο της Κρητικής Νομισματικής, το έργο του Ιωάννη Σβορώνου, Numismatique de la Crète ancienne (1890)[6], αναφέρονται δύο παραλλαγές με όμοιες παραστάσεις (εικ. 3 α, γ): στην κύρια όψη πρώρα καραβιού διακοσμημένη με ακροστόλιο και στρογγυλή ασπίδα, στην πίσω πλευρά ένα 8κτινο αστέρι. Ουσιαστική λεπτομέρεια το ότι στη δεύτερη υπάρχει το αρχικό γράμμα Η[7] του εθνικού ονόματος ΗΡΑΚΛΕ(Ι)ΩΤΩΝ (;). Καθώς τρία στα τέσσερα τοτινά γνωστά παραδείγματα είχαν ηρακλειώτικη προέλευση και σήμερα έρχονται να προστεθούν άλλα δυό κομμάτια από τη νομισματική συλλογή του Μουσείου Ηρακλείου, νομίζουμε ότι μπορούν πλέον να εντάξουν το Ηράκλειο στον κατάλογο των βέβαιων νομισματικά ενεργών πόλεων του νησιού. Δεδομένου ότι και καμιάς άλλης κρητικής αρχαίας πόλης το όνομα δεν αρχίζει

3. Χάλκινες κοπές αποδιδόμενες στο *Ηράκλειον* (3ος αι. π.Χ.). Πηγή: AMH, BM και Svoronos.

6 Svoronos σ. 150-2, αρ. 1-2, πιν. XVII,4-5 (στο διαζευτικό λήμμα Ηράδενα, Ητεία ή Ηράκλειον).

7 Με αρχαϊστική μορφή όπου η οριζόντια κεραία είναι διπλή Πρβλ. ενδεικτικά για το σχήμα στις επιγραφές IC II, xii (Eleutherna) 2-4 και 13-16κ.ε.

από Η[8]. Για πιθανούς σητειακούς ακροατές/αναγνώστες ας αναφερθεί ότι στις ανασκαφές της Σητείας/Ητείας δεν βρέθηκε καμία τέτοια κοπή[9]. Αίνιγμα χωρίς απάντηση για την ώρα συνιστά η πανομοιότυπη εικονογραφικά νομισματική σειρά, καταφανώς κρητικής προέλευσης, όπου αντί του Η υπάρχει Ν (εικ. 3 β)[10]. Στηριγμένοι στην ομοιότητα του οπισθοτύπου, θα μπορούσε κανείς σε οψιμότερα χρόνια (2-1ος αι. π.Χ.) να προσγράψει στην ίδια εκδότρια αρχή και τη μεγαλύτερη νομισματική υποδιαίρεση στην κύρια όψη της οποίας αποδίδεται μια ακτινοστεφής κεφαλή (Απόλλωνας;) (εικ. 4)[11]. Εντύπωση προκαλεί η απουσία οποιουδήποτε επιγραφικού στοιχείου ταύτισης της υπόλογης πόλης-κράτους και βέβαια η χαμηλή ποιότητα εκτέλεσης.

Σαν να μην έφτανε αυτό εντοπίστηκαν πρόσφατα, στα άδυτα του Μουσείου Ηρακλείου, με καταγεγραμμένο χώρο εύρεσης την Κνωσό, δυο πανομοιότυπα μεταξύ τους

4. Χάλκινες κοπές αποδιδόμενες στο *Ηράκλειον* (2ος-1ος αι. π.Χ.). Πηγή: BM.

μικρά χάλκινα νομίσματα· στην εικόνα (5) το καλύτερα διατηρημένο: στην κύρια όψη εξάχορδη λύρα, στην άλλη κατακόρυφα το ρόπαλο του Ηρακλή και η συγκεκομμένη επιγραφή ΗΡΑΚΛΕ δηλαδή Ηρακλε(ι)ωτών.

5. Χάλκινη κοπή Ηράκλειου(;) (3ος -2ος αι. π.Χ.). Πηγή: ΑΜΗ. Κλίμακα 2:1

8 Βλ. Hansen-Nielsen 2004, το κεφάλαιο για τις πόλεις της Κρήτης από την P. Perlman, σ. 1144-95.

9 Αντιθέτως βρέθηκαν νομίσματα μιας αμάρτυρης φιλολογικά πόλεως με αρχικά γράμματα ΠΟ. Βλ. Παπαδάκης Ν., Άγνωστα νομίσματα μιας νέας αυτόνομης κρητικής πόλης στη Σητεία, Πεπτραγμένα Ζ΄ Κρητολογικού Συνεδρίου (1991), τ. Α2, Ρέθυμνο 1995, σ. 741-4.

10 Από τη συλλογή Cameron, σήμερα μοιρασμένη στο British Museum και το Ashmolean Museum της Αγγλίας. Cameron J.-Hill G., Some Cretan coins, NC 13(1913), σ. 383-4 πιν. XV, 8-9 και G.Jenkins, The Cameron collection of Cretan coins, NC 9(1949), σ. 56, όπου αναφέρονται 5 παραδείγματα. Βλ. Hansen M.H.-Nielsen Th.H., οπ.π. σημ. 2, δεν συμπεριλαμβάνει καμία κρητική πόλη, πόλη από Ν. Η αναφερόμενη στο λεξικό του Σουίδα, l.c. *Νάξος. πόλις Κρήτης* δεν έχει άλλα φιλολογικά ή επιγραφικά ερείσματα. Βλ. και την αμηχανία στην απόδοση του νομίσματος στα δύο παραπάνω άρθρα.

11 Το ένα από τα έξι παραδείγματα της συλλογής Cameron έχει προέλευση την Κνωσό. Για την επισφαλή συσχέτισή της με το Ηράκλειο βλ. Cameron J.-Hill G., οπ.π.

Μετά το σοκ της πρώτης αναγνώρισης, αναζητήθηκε το νόμισμα στην τρέχουσα βιβλιογραφία και ως τώρα στάθηκε δυνατό να εντοπιστούν στο Βρετανικό Μουσείο δυό και μόνο όμοια παραδείγματα, αποδιδόμενα όμως στην Ηράκλεια της Ιωνίας[12]. Αλλά, στη νομισματοκοπία αυτής της μικρασιατικής πόλης, η παράσταση της λύρας είναι εντελώς ξένη και, χωρίς να βρίσκεται σε απαγορευτική απόσταση από το νησί μας, δεν εντοπίστηκαν, ως τώρα, ανάλογα κρητικά ευρήματά της σε σχετικές δημοσιεύσεις. Μάλιστα τα βρετανικά κομμάτια δωρήθηκαν το ένα από έμπορο της Σμύρνης στα 1841 και το δεύτερο από τον γνωστό για τις ανασκαφές του στην Ανατολική Κρήτη αρχαιολόγο R. Seager[13]. Άρα, κάλλιστα μπορούν να προέρχονται από την Κρήτη, ομοίως, επομένως, να μη σχετίζονται ως προέλευση με τη Μικρασία.

Αν και ακόμα η απόδοση της κοπής στην ιωνική Ηράκλεια δεν έχει την επιθυμητή αρνητική ανασκαφική τεκμηρίωση επί μικρασιατικού εδάφους, προτείνουμε ως πιθανή την προσγραφή της στο κρητικό Ηράκλειο και όλες τις παραπάνω χάλκινες εκδόσεις ως το νομισματικό παρακολούθημα της αυτόνομης παρουσίας της πόλης στους ελληνιστικούς αιώνες τουλάχιστον. Δεκαετίες τώρα ακούμε και διαβάζουμε, σε προκαταρκτικές ανασκαφικές εκθέσεις, ότι από σωστικές έρευνες στην πόλη μας έρχεται στο φως πληθώρα νομισμάτων. Δυστυχώς, τα μόνα, που δημοσιεύτηκαν ως τα τώρα, είναι 51 κομμάτια από έρευνα του 1967 στο χώρο του Αγ. Πέτρου[14] και συνοπτικά κάποια από το οικόπεδο των γραφείων του Μουσείου[15]. Εν γνώσει λοιπόν της ελλειπτικότητας στις πληροφορίες μας από τον κλασικό και ελληνιστικό οικισμό[16], που δεν ξεπερνούσε ανατολικά τη σημερινή οδό Μποφώρ, νότια τη Δαιδάλου, δυτικά την 25ης Αυγούστου και βόρεια φυσικά το αμμουδερό μικρό

12 Head B., Catalogue of the Greek coins of Ionia, London 1892, σ. 152, αρ. 10 και ένα δεύτερο με α/α G 3180 πρόσκτημα του 1841 από τον εν Σμύρνη έμπορο Th. Burgon.

13 Για τη νομισματική συλλογή του και το κρητολογικό της κέντρο βάρους βλ. G.Hill, The Seager Bequest of Coins, The British Museum Quarterly, vol. 1, no. 1 (May 1926), σ. 22-23.

14 Miles G., Coins from the excavations at Ag.Petros, Heracleion, Crete, MN 17 (1971), σ. 163-172.

15 Καρέτσου 2008: τα νομισματικά ευρήματα σ. 88-69 και 201-3 στηριγμένα στη λεπτομερή καταγραφή τους από τον γράφοντα. Όμοιας προέλευσης και κάποιες άτυπες αποδελτιώσεις και ταυτίσεις, που έγιναν κατά καιρούς, με σκοπό τη διευκόλυνση των χρονολογήσεων στη στρωματογραφία, σε νομισματικά ευρήματα ανασκαμμένων οικοπέδων της πόλης.

16 Για τα όριά του βλ. Καρέτσου 2008, σ. 56-66 και ειδικά τα τοπογραφικά σ. 60-61 με την παλιότερη βιβλιογραφία και αντλώντας από τα κείμενα της Τζομπανάκη Χρυσ. Όμως τα προτεινόμενα όρια οικισμού και νεκροταφείων, όπως διαγράφονται από τα ως τώρα ευρήματα, δεν καταλαμβάνουν αληθοφανώς το φυσικό ανάγλυφο π.χ. δεν ακουμπούν στη θάλασσα και συνδέουν τοπογραφικώς χαλαρά την κατοίκηση με τους νεκρούς. Θα ανέμενε κανείς τάφους στις εξόδους φυσικών οδών από τα τείχη και σε επαφή με αυτά και σε μια κανονική λίγο-πολύ προσθετική ανά τους αιώνες διασπορά. Βλ. και Σταρίδα 2014, σ. 18 με βιβλιογραφία. Οι χρονολογικές διαφοροποιήσεις των οικοδομικών καταλοίπων στο παλίμψηστο του οικισμού με την ανακύκλωση των αρχιτεκτονικών μελών παρουσιάζουν πολλές δυσκολίες. "Ρωμαϊκά" τείχη πάντως θα ήταν ιστορικά και αρχαιολογικά μη αναμενόμενα στην Κρήτη. Μια νέα πρόταση για την οικιστική ιστορία της πόλης και ειδικότερα τις οχυρώσεις της βλ. στο Συθιακάκη Β., Κανάκη Ελ., Μπιλμέζη Χ., Οι παλιότερες οχυρώσεις του Ηρακλείου: μια διαφορετική προσέγγιση, με βάση τα νεότερα ανασκαφικά δεδομένα, ΑΕΚ 3, Ρέθυμνο 2015), σ. 395-410. Άποψή μας είναι ότι η παραδεδεγμένη ως διαζευκτική σχέση τάφου και κατοικίας στους προχριστιανικούς χρόνους υποδεικνύει μια επανεξέταση των χρονολογήσεων, που προτείνονται για το ΒΔ σκέλος των τειχών. Και συνακόλουθα ανασχεδιασμός τους.

λιμάνι, αθροίζουμε παραδείγματα από κοντινές, λίγο έως πολύ, πόλεις της κεντρικής Κρήτης, όπως την Κνωσό, τη Ραύκο, τη Λύττο (εικ. 6), τη Γόρτυνα, δυτικότερα την Αξό, την Άπτερα και την Κυδωνία. Εξωκρητικά μνημονεύτηκαν άπαξ αργυρά ροδιακά[17].

6. Χάλκινη κοπή Λύττου (3-2ος αι. π.Χ.), ανασκαφικό εύρημα από το Ηράκλειο. Πηγή: Καρέτσου 2008.

Όλα μάρτυρες μιας εξωστρεφούς συναλλακτικής οικονομίας, όπως αναμένουμε, άλλωστε, από έναν παραλιακό οικισμό. Το ρωμαϊκό Ηράκλειο στα ίδια όρια επιβεβαιώνεται από τα αρχαιολογικά κατάλοιπα οικισμού και νεκροταφείων, τις γραπτές πηγές, όπως π.χ. τους Σταδιασμούς, έναν οδηγό του 4ου αι. μ.Χ. για τους ναυτιλομένους, που αναφέρει για το Ηράκλειο: "*πόλις εστίν. Έχει λιμένα και ύδωρ*" και μεμονωμένα ευρήματα, όπως αυτά της εικόνας 7, επαρχιακές εκδόσεις από τη ρωμαϊκή colonia Cnossus και κρατικές της Ρώμης.

7. Χάλκινο ασσάριο Κνωσού επί Αυγούστου (27 π.Χ-14 μ.Χ.) και σηστέρτιος Οτ. Σεβέρας (244-248 μ.Χ.) νμκ. Ρώμης. Πηγή: ΕΦΑΗ και ΙΜΚ.

Με την εκκλησιαστική πηγή, που αναφέρει επίσκοπο Ηράκλειας αντί Ηράκλειου[18], στη σύνοδο της Σαρδικής το 343, συνάδουν (εικ. 8) νομίσματα του 4ου αιώνα από την πόλη. Στην πρώτη βυζαντινή περίοδο, φαίνεται ότι η κατοίκηση επεκτείνεται πέρα από τα παλιά όριά της. Οικοδομικά κατάλοιπα σε οικόπεδα, όπως στην οδ. Κορωναίου, στην Καστέλα και αλλού, υποστηρίζονται από ευρήματα νομισμάτων (εικ. 9) Αναστασίου Α΄, Ιουστινιανού Α΄ και Ιουστίνου Β΄ (6ος αι.), Φωκά, Ηράκλειου και Κώνσταντα Β΄, στον 7ο αι. Πάντα καθημερινά χάλκινα, τυχαίες απώλειες απροσεξίας.

17 Βαλλιάνου Δ., ΑΔ 42 (1987/1992), Β2 (Χρονικά), σ. 528.

18 Για το θέμα της επισκοπής βλ. Τσουγκαράκης 2000, σ. 62-63.

8. Χάλκινες κοπές Μαξιμιανού (294-9 μ.Χ.) και Κων/νου Α΄ (313-5 μ.Χ.), νμκ. Κυζίκου, ανασκαφικά ευρήματα από το Ηράκλειο. Πηγή: Καρέτσου 2008.

9. Χάλκινοι φόλλεις Ιουστίνου Β΄ (571/2 μ.Χ.) και Κώνσταντα Β΄ (643/4 μ.Χ.), νμκ. Κων/πολης, ανασκαφικά ευρήματα από το Ηράκλειο. Πηγή: Καρέτσου 2008.

Η σιωπή των νομισμάτων, στους σκοτεινούς λεγόμενους αιώνες 8ο και 9ο, είναι κοινός τόπος στη Βυζαντινή αυτοκρατορία. Το Ηράκλειο δεν θα μπορούσε να εξαιρείται. Παρόλα αυτά, στα τέλη του 7ου ή στις αρχές του 8ου αιώνα, ίσως, πρέπει να τοποθετείται η κατασκευή ενός διευρυμένου οχυρωματικού περίβολου, που περιλάμβανε όλο το θαλασσινό μέτωπο βόρεια και έως τη σημερινή οδό Χάνδακος στα δυτικά, με τάφρο. Είναι αυτός που εντόπισαν, σε διαφορετικές χρονικές στιγμές, σωστικές ανασκαφές οικοπέδων από συνάδελφους της μάχιμης αρχαιολογίας[19].

19 Αναλυτική παρουσίασή τους βλ. Συθιακάκη et alii οπ.π. σημ. 16 με κάποιες επιφυλάξεις που διατυπώσαμε παραπάνω σημ. 16.

Εκεί και ο Θεόδωρος επίσκοπος Ηρακλειουπόλεως στα 787. Τότε και, κατά την ταπεινή μου γνώμη, πρωτο-ονομάστηκε Castrum. Με έναν όρο δηλ. που είναι ρωμαϊκός, όχι βενετικός, γιατί σε τέτοια περίπτωση θα καλούνταν Καστέλι, όπως τόσα άλλα στην Κρήτη. Και οι Άραβες αυτό το Castrum μετέφρασαν σε Rabd προσθέτοντας το προσηγορικό el Khadak "της τάφρου" δηλαδή.

Η πόλη μοιάζει να ενδυναμώνεται δημογραφικά, να προφυλάσσεται με τείχος από τις όλο και πιο επικίνδυνες, όλο και πιο συχνές θαλασσινές αραβικές επιθέσεις. Και δεν πιστεύω ότι εξάντλησε το πληθυσμιακό απόθεμα της πρωτοβυζαντινής Κνωσού, η οποία εξακολουθεί να ζει, όπως, ανάμεσα στα άλλα, και η κυκλοφορία των νομισμάτων στο έδαφός της δείχνει[20]. Σχετικά πρόσφατα, τέσσερα μολυβδόβουλα 7ου ή 8ου αιώνα (εικ. 10) προσέθεσαν το βάρος της μαρτυρίας τους, καθώς προέρχονται από το βουλωτήριο της μονής της Αγ. Θεοδότης, προσέξτε, της ΠΟΛΕΩΣ ΚΝΩΣΟΥ[21]. Όσο λοιπόν και αν τα δυο οικιστικά κέντρα Ηράκλειο και Κνωσός λειτουργούσαν ως συγκοινωνούντα δοχεία, δεν είχαν ακόμα εξαλείψει το ένα το άλλο. Όχι πριν από την αραβική κατάκτηση του 827/829, η οποία θα αλλάξει τα δεδομένα για πρώτη φορά τόσο δραματικά, υποβαθμίζοντας την Κνωσό σε ασήμαντο –συγκριτικά- χωριό, για πάντα.

10. Μολυβδόβουλα της μονής Αγ. Θεοδότης στην Κνωσό (7-8ος αι. μ.Χ). Πηγή: ΕΦΑΗ.

20 Βλ. Σιδηρόπουλος Κλ., Κνωσός, Colonia Iulia Nobilis Cnossus, Μακρυτοίχος: τα νομισματικά ίχνη της ιστορίας, στο Γιγουρτάκης Ν. (επιμ.), Το Ηράκλειο και η περιοχή του. Διαδρομή στο χρόνο, Ηράκλειο 2004, σ. 651-2.

21 Touratsoglou I.-Koltsida-Makre I.-Nikolaou Y., New lead Seals from Creta, Studies in Byzantine Sigilography 9(2006), σ. 52-53 αρ. 4-7 (με μικροδιαφορές στους τύπους), σχόλια σ. 64-66. Υποστηρίζεται η άποψη ότι πρόκειται για μολυβδόβουλα της επισκοπικής πόλεως Κνωσού, εδώ θεωρούμε ότι πρόκειται απλώς για βούλες της συγκεκριμένης μονής στην Κνωσό.

Από την άποψη της Νομισματικής, το αραβοκρατούμενο Κάστρο της τάφρου θα γίνει έδρα νομισματοκοπείου, μετά από πολλούς αιώνες. Στα 130 περίπου χρόνια της περιόδου, εκδόσεις και στα τρία βασικά μέταλλα, χρυσό, άργυρο και χαλκό (εικ. 11), θα δουν το φως για τη διευκόλυνση μιας οργανωμένης μικρο-οικονομίας, στο κρητικό εμιράτο[22].

11. Οι βασικές νομισματικές υποδιαιρέσεις του αραβικού Εμιράτου της Κρήτης: χρυσό dinar (του Ali bin Ahmad, 948/9 μ.Χ.), αργυρό dirhem (του Abd al-Aziz, 961 μ.Χ.), χάλκινο fals (του Muhammad bin Shu'ayb, αρχές 10ου αι. μ.Χ.). Πηγή: ANS, RCC, IMK.

Οι εμπαθείς χαρακτηρισμοί των πηγών, που η στρατιωτική και θρησκευτική αντιπαλότητα διόγκωσε, για τους άραβες ως σκληρούς ληστές, πειρατές και σε λοιπά συναφή ...επαγγέλματα, μάλλον δεν ήταν απόλυτα ακριβείς και δεν τους έβρισκε στην πράξη τόσο ...αποκλειστικής απασχόλησης. Ποια στρατοκρατούμενη Πολιτεία, με τόσο περιορισμένη δημογραφική και γεωγραφική βάση, θα νοιαζόταν για διευκολύνσεις στις ειρηνικές συναλλαγές μεγάλης έως ελάχιστης αγοραστικής αξίας στην κάθε μέρα της, κόβοντας δικά της νομίσματα και μάλιστα με ποσοτική έμφαση στα ευτελή χάλκινα, που κατά δεκάδες βρίσκονται στην πρωτεύουσα του Εμιράτου;[23] Και μάλιστα δεν θα δίσταζε να χρησιμοποιήσει για τον ίδιο σκοπό νομίσματα του εχθρού, της Βυζαντινής αυτοκρατορίας; Ο χρυσός σόλιδος του Θεοφίλου (εικ. 12) και παραδιδόμενα σύγχρονα της αραβικής κατοχής βυζαντινά χάλκινα νομίσματα, με τόπο εύρεσης τη σημερινή πόλη του Ηρακλείου, καθιστούν τις διάσπαρτες γραπτές μαρτυρίες για εμπορικές

22 βλ.Miles G., Coinage of the Arab Amirs of Crete, N. York 1970. Η ανακοίνωση του γράφοντος με τον τίτλο "Σκέψεις γύρω από τη νομισματική οικονομία της Αραβοκρατούμενης Κρήτης" σε συνέδριο υπό τον τίτλο "Η Αραβοκρατία στην Κρήτη" [GRECO-ARABICA XI (αφιέρωμα στην Κρήτη), Ηράκλειο 2011] δεν βρήκε σύμφωνους τους οργανωτές του και δεν τυπώθηκε ποτέ αν και είχε παρουσιαστεί στο συνέδριο, στη θέση της τυπώθηκε το Mazarakis A., The Coinage of the Amirs of Crete. The F.L. Collection, οπ.π. σ. 97-104. Για την ιστορία της περιόδου βλ. Τζουγκαράκης 2000, σ. 64-69 και Σταρίδα 2014, σ. 22 κ.ε. με την παλιότερη βιβλιογραφία.

23 Ενδεικτικές αναφορές βλ. Σταρίδα-Κανάκη 2010, σ. 404 και Σταρίδα Λ., Το Αραβικό φρούριο της τάφρου όπως αποκαλύπτεται από τις ανασκαφικές έρευνες, GRECO-ARABICA XI (αφιέρωμα στην Κρήτη) 2011, σ. 105-118.

συναλλαγές των αραβοκρητών με τον χριστιανικό κόσμο αληθοφανέστερες. Όπως και το αντίστροφο, η ανεύρεση δηλ. στην Αθήνα, στην Κόρινθο, στη βυζαντινή Μικρασία, αραβοκρητικών νομισμάτων.

12. Χρυσός σόλιδος Θεοφίλου(829-842 μ.Χ.), νμκ. Κων/πολης, ανασκαφικό εύρημα από το Ηράκλειο. Πηγή: Καρέτσου 2008.

Είναι γνωστό ότι το πρώτο μουσουλμανικό διάλειμμα στο έδαφος του νησιού διέκοψε η ανακατάληψή του από στράτευμα υπό τη διοίκηση του *δομέστιχου των σχολών* Νικηφόρου Φωκά στα 961. Χίλια χρόνια μετά, ένα εξαιρετικό έργο (εικ. 13α) του γλύπτη Χρήστου Καπράλου θα συνδυαστεί με τη επιλεγμένη συγκυρία του πρώτου Κρητολογικού Συνεδρίου, που οργανώθηκε από την ΕΚΙΜ, πάτρωνα και παραγγελιοδότη του μνημείου για τον Φωκά[24] όσο και του μεταλλίου.

α β

13. Χάλκινος φόλλις Νικ. Φωκά (963-969 μ.Χ.), νμκ. Κων/πολης και χάλκινο μετάλλιο του Α΄ Κρητολογικού Συνεδρίου (1961), έργο του Χρ. Καπράλου. Πηγή: ΚΔΠ, ΙΜΚ.

24 Η αρχική του θέση βρισκόταν στον βόρειο λωβό του προμαχώνα Vitturi, στην άμεση γειτνίαση της -βενετικής- πύλης του Αγ. Γεωργίου. Λίγο αργότερα όμως μετατοπίστηκε 75 μέτρα περίπου προς τα νοτιοανατολικά και υποβαθμίστηκε τοπογραφικά, όταν στήθηκε εκεί το κολοσσιαίο άγαλμα του Ελ. Βενιζέλου, έργο του Γ. Παπά.

Αρχειακές μαρτυρίες παραδίδουν όλη την πορεία υλοποίησης, τις εκατέρωθεν συνεννοήσεις, τα κόστη κ.λ.π. καθώς και την αναζήτηση από τον χαράκτη νομισματικού προτύπου για το μετάλλιο, αναγκαστικά από τα χρόνια της αυτοκρατορικής θητείας του Φωκά (εικ. 13β), δηλ. μερικά χρόνια μετά τις κρητικές του δάφνες.

Το άστυ ανάμεσα στις δυό κατοχές, την αραβική και τη βενετική, τους αιώνες της επανένταξης στη βυζαντινή επικράτεια, εδραιώθηκε ως το δημογραφικό και διοικητικό κέντρο της Κρήτης. Κατάλοιπα εκκλησιαστικών αλλά και κοσμικών κτηρίων, όπως π.χ. οργανωμένων δημόσιων λουτρών, και τα σύγχρονά τους νομισματικά ευρήματα το υποστηρίζουν. Τότε συντελέστηκε και η μετάθεση της έδρας του μητροπολίτη Κρήτης από την ερειπωμένη Γόρτυνα, διατηρώντας όμως την εικονογραφία του Αγ. Τίτου στα μολυβδόβουλα και την αναγκαία αίσθηση της συνέχειας.

Για του λόγου το αληθές, στην εικόνα (14) αποδίδονται τα μολυβδόβουλλα του μητροπολίτη, όπου αποκαλείται πρόεδρος ή αρχιεπίσκοπος Κρήτης, όταν είχε έδρα τη ρωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή πρωτεύουσα του νησιού, προ της αραβικής κατάκτησης, δηλαδή τη Γόρτυνα και στην επόμενη (εικ. 15) η μετάβαση στον Χάνδακα, με τον Άγιο Τίτο να παραμένει έστω και μερικά ως το σύμβολο για την κεφαλή της κρητικής εκκλησίας· σύμβολο το οποίο παρέλαβαν και υιοθέτησαν και οι βενετοί. Το βλέπει κανείς (εικ. 16) στη σφραγίδα του μητροπολιτικού δικαστηρίου τους, όπου απλώς ο Άγιος Τίτος αποδίδεται με τις εικονογραφικές σταθερές των καθολικών. Κάτω στο μετάλλιο για την επανακομιδή της κάρας του, το 1965, ο άγιος επανέρχεται στο βυζαντινό τυπικό απεικόνισης.

Ο εκκλησιαστικός τίτλος[25], που εμφανίζεται στα μεσοβυζαντινά χρόνια, γυρίζει σελίδα στο τοπωνυμικό της πόλης: σε πατμιακό έγγραφο αναφέρεται "επίσκοπος της θεοσώστου πόλεως Κνωσού ήτοι του Χάνδακος" και στην αρχή της βενετοκρατίας "episcopus Connoxo de burgo civitatis Candidae" δηλ. επίσκοπος Κνωσού στο βούργο της πόλεως Χάνδακος.

Χάνδακας πλέον και τουλάχιστον ως επισκοπή ταυτίζεται και σε δεύτερο χρόνο εξαφανίζει το ονοματολογικό κατάλοιπο της Κνωσού, που θα μείνει μόνο για τις αρχαιογνωστικές αναζητήσεις του ευρωπαϊκού μεσαίωνα και στις εικονογραφήσεις των αναγεννησιακών και οψιμότερων λαβυρίνθων[26].

Στενά οικονομιστικά, οι σωστικές ανασκαφές οικοπέδων απέδωσαν νομίσματα της εποχής αντίστοιχα με το υπόλοιπο νησί και το όλο Βυζάντιο: σε χαλκό (εικ. 17) πλεονάζουν οι λεγόμενες "ανώνυμες φόλλεις" της μακεδονικής δυναστείας, κοπές που δεν αναγράφουν ονόματα αυτοκρατόρων και μετά, (εικ. 18) τον καιρό των κομνήνειων *αρχοντόπουλων*, τα τραχέα από κράμα και τα μικρότερης αξίας τεταρτηρά[27].

25 Για το θέμα βλ. Τσουγκαράκης 2000, σ. 70-72 και Δετοράκης 2000, σ. 182-184.

26 Κόπακα Κ., Η Κνωσός πριν τον Καλοκαιρινό: μια λησμονημένη μητρόπολη των πηγών, στο KNOSSOS: PALACE, CITY, STATE, Αθήνα 2004, σ. 497-511.

27 Βλ. Πούλου Ν. Η δεύτερη βυζαντινή περίοδος στο Καρέτσου 2008, σ. 158-72 και Σταρίδα-Κανάκη 2010, σ. 404 όπου αναφορά σε πολυάριθμα νομισματικά ευρήματα της εποχής από τις ανασκαφές στην πόλη.

Τα χρυσά υπέρπυρα (εικ. 19), που τυχαία βρέθηκαν κρυμμένα σε μικρό πήλινο αγγείο, κοντά στο Μπεντενάκι, ίσως εξαιτίας του διάχυτου φόβου, μετά την κατάληψη της Βασιλεύουσας από τους Φράγκους στα 1204, ταιριάζουν καλά στις αποταμιευτικές συνήθειες της βυζαντινής ελίτ, στρατιωτικής ή εκκλησιαστικής συνήθως. Η γειτνίαση με το παράκτιο τείχος συνηγορεί υπέρ ενός εκπροσώπου της πρώτης στην περίπτωσή μας[28].

14. Μολυβδόβουλα μητροπολιτών Κρήτης με παράσταση του Αγ. Τίτου:
α. Ανδρέα (αρχές 8ου αι.) β. Στέφανου (τέλη 8ου αι.)
γ. Θεόκτιστου (αρχές 9ου αι.). Πηγή: ΙΜΚ, DOC, ΕΦΑΗ.

28 Βλ. αναλυτικότερα στο Σιδηρόπουλος Κλ., Τα νομισματικά ευρήματα ως δείκτης κινητικότητας αγαθών και ανθρώπων στην Κρήτη (12-13ος αι.), Πεπραγμένα ΙΒ΄ Κρητολογικού Συνεδρίου (Ηράκλειο 21-25.9.2016) (υπό έκδοση).

15. Μολυβδόβουλα μητροπολιτών Κρήτης: α. χηρεύοντος θρόνου με παράσταση του Αγ. Τίτου (12ου αι.) β. Μανουήλ Λίμα με Παναγία δεομένη και το Βρέφος (τέλη 12ου αι.). Πηγή: DOC.

16. Τύπος σφραγίδας αρχιεπισκοπικού δικαστηρίου Κρήτης (13ος αι. κ.ε.) και χάλκινο μετάλλιο αναμνηστικό της επανακομιδής της κάρας του Αγ. Τίτου (1965). Πηγή: Creta Sacra, ΙΜΚ.

17. Χάλκινοι ανώνυμοι φόλλεις τύπου Α2 (975-1025 μ.Χ.) και
C (1042-1050 μ.Χ.), νμκ. Κων/πολης, ανασκαφικά ευρήματα από το
Ηράκλειο. Πηγή: ΙΜΚ.

18. Κομνήνειες κοπές: άσπρο τραχύ Μανουήλ Α΄ (1143-80) και
τεταρτηρό Ιωάννη Β΄(1118-1143), νμκ. Κων/πολης.
Πηγή: ΙΜΚ.

19. "Θησαυρός" χρυσών κομνήνειων υπέρπυρων από τον Χάνδακα/1939. Πηγή: ΙΜΚ.

Η βενετοκρατούμενη Κρήτη, ως γνωστόν, αποτελούσε από το 1211 ουσιαστικά τη σημαντικότερη αποικία και την εκτενέστερη εδαφική επικράτεια της Δημοκρατίας των Δόγηδων. Μεγάλη μπουκιά για ένα κράτος-μητρόπολη, διοικητικά απροετοίμαστο και δημογραφικά αδύναμο.

Δεν είναι τυχαίο ότι αναμνηστικά μετάλλια του αποικισμού εκδόθηκαν, όταν πια την είχε απωλέσει οριστικά! Χαρακτηριστικό το απεικονιζόμενο (εικ. 20), τιμητικό ενός από τους ηγέτες των βενετών επήλυδων, του Giov. Barbarigo[29]. Στο ιδεαλιστικό ημίτομο πορτραίτο με τη σημαία του Αγ. Μάρκου, η πίσω όψη προσθέτει μια φανταστική απεικόνιση της αποβίβασης στα 1211 των αποίκων στο λιμάνι του Χάνδακα, ενώ υπερίπταται -θεϊκό σημάδι- ο αετός του Δία με τον κεραυνό στα νύχια του, μόνο που τα τείχη έχουν αναχρονιστικά την όψιμη μορφή τους στον 17ο αιώνα.

20. G. Barbarigo, Προβλεπτής Κρήτης (13ος αι.). Χάλκινο αναμνηστικό μετάλλιο άγνωστου χαράκτη (τέλη 17ου αι.). Πηγή: Voltolina.

Πάντως, οι συνέπειες της βενετικής αδυναμίας φάνηκαν στους δύσκολους πρώτους αιώνες της κατοχής του νησιού, με τους οργανωτικούς αυτοσχεδιασμούς, τις συγκρούσεις, με τη μορφή επαναστάσεων ή αποστατικών κινήσεων, και την οικονομική καχεξία. Έκφραση του ανέτοιμου ήταν και η εκτενής αντιγραφή του βυζαντινού νομισματικού συστήματος από τη Βενετία, σε ζητήματα υποδιαιρέσεων, εικονογραφίας ακόμα και ονοματολογίας[30]. Η υποχρεωτική πανσπερμία των νομισμάτων, που χρησιμοποιήθηκαν στις συναλλαγές, με βυζαντινά, δυτικοευρωπαϊκά κάθε λογής, αποικιακά φράγκικα της Ανατολής ακόμα και αραβικά της Μέσης Ανατολής, πλάι στα αμιγώς βενετικά, όπως τα grossi της εικόνας (21), προκάλεσε τη δημιουργία ενός παράλληλου, άυλου λογιστικού νομισματικού συστήματος, με βασικές μονάδες το υπέρπυρο ή πέρπερο και το δουκάτο κορρέντε ή κρητικό.

29 Voltolina αρ. 1232.

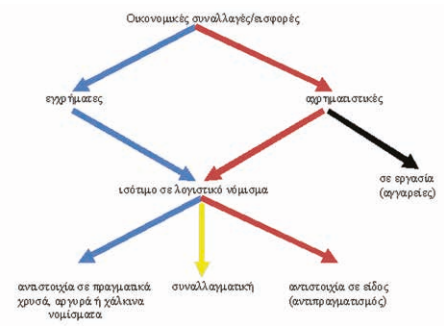
30 Βλ. Vincent A., Money and coinage in Venetian Crete, c. 1400-1669: An introduction, Θησαυρίσματα 37(2007), σ. 267-326 και Σιδηρόπουλος Κλ. όπ.π. σημ. 28, αμφότερα με την παλιότερη σχετική βιβλιογραφία.

δουκάτο κρητικό	υπέρπυρο	σόλδι(ο)	τορνέσι(ο)
1	8,375	268	1072
	1	32	128
		1	4

Οι σταθερές ισοτιμίες (βλ. πίνακα) μεταξύ τους χρησιμοποιούνταν στις εκτιμήσεις αξίας υπηρεσιών, κινητών και ακινήτων, αλλά εισπράττονταν σε μεταλλικά (χρυσά, αργυρά ή χάλκινα) νομίσματα κυμαινόμενων ισοτιμιών, μέσω συναλλαγματικών, ακόμα και σε είδος ή σε υπηρεσίες (εικ. 22).

21. Αργυρά βενετικά grossi "θησαυρού" από τον βενετοκρατούμενο Χάνδακα (13ος αι.). Πηγή: ΙΜΚ.

22. Σχεδιάγραμμα των τρόπων συναλλαγής στη βενετοκρατούμενη Κρήτη.

Κάθε πολεμική περιπέτεια, κοινωνική αναστάτωση, σιτοδεία ή επιδημικός λιμός, οικονομική ή νομισματική μεταρρύθμιση μεγάλωνε την ψαλίδα ανάμεσα στις αντιστοιχίες των νομισμάτων από πολύτιμα μέταλλα και των χάλκινων ή από υποβαθμισμένο άργυρο[31]. Εκείνων δηλ. που χρησιμοποιούσαν οι χαμηλές κοινωνικές, διάβαζε οικονομικές, τάξεις. Όταν οικοδομούνταν (εικ. 23)[32] ο ναός του Αγ. Φραγκίσκου στον 14ο αι., ο Χάνδακας-Candia έχει πια βενετική αύρα, στέλνει τα προικισμένα παιδιά του (εικ. 24) ως τις πανεπιστημιακές έδρες της Εσπερίας και τον παπικό θρόνο, παίρνει θέση στις περιηγητικές αφηγήσεις και ο λέων του Αγ. Μάρκου γεμίζει τα έγγραφα (εικ. 25) και τα πουγγιά των κρητικών. Ως ο μεγαλύτερος και σημαντικότερος αστικός οργανισμός στο νησί έχει πολλαπλούς ρόλους[33]:

31 Περιπτώσεις στην όψιμη βενετοκρατία βλ. στο Δρακάκης Μ.- Σιδηρόπουλος Κλ., Κατρίνια, ρεάλια, zecchini di giusto peso: Νομισματικές" παρεμβάσεις και αγοραία πρακτική στην Κρήτη των αρχών του 17ου αιώνα", Πεπραγμένα Θ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ελούντα, 1-6 Οκτωβρίου 2001), Β2, Ηράκλειο 2004, 345-365 passim.

32 Βλ. το συλλογικό *Οι αρχαιολογικές ανασκαφές και τα ευρήματα της Ελληνικής επικράτειας της δεκαετίας 2000-2010*, Αθήνα 2011, Ναός Αγίου Φραγκίσκου (συμβολή Ανδριανάκης Μ.-Επιτροπάκης Π.) σ. 330 "στη θεμελίωση της αψίδας, βρέθηκε μολύβδινο αναμνηστικό μετάλλιο...του πάπα Γρηγορίου XI".

33 Για μια συνολική διαπραγμάτευση του θέματος βλ. Georgopoulou M., Venice's Mediterranean Colonies: Architecture and Urbanis, Cambridge 2011². Για τα σύγχρονα πληθυσμιακά δεδομένα της πόλης βλ. Ανδριώτης 2006, σ. 145-8.

διοικητικό και οικονομικό κέντρο, εμπορικό λιμάνι και καρδιά της στρατιωτικής ισχύος. Δέλεαρ λείας και αποτρεπτικό σπαθί. Αποταμίευμα πλούτου, όπως εκφράζεται στο πουγγί του εβραίου τοκογλύφου (;) σε χρυσά τσεκίνια (εικ. 26) ή σε σωρευμένες αργυρές ποικιλώνυμες υποδιαιρέσεις χριστιανών cittadini[34], στόχος οθωμανικών βλέψεων και προπύργιο αντίστασης.

23. Μολυβδόβουλο πάπα Γρηγόριου ΙΑ΄ (1370-78), εύρημα της ανασκαφής στον Αγ. Φραγκίσκο του Χάνδακα. Πηγή: ΕΦΑΗ.

24. Πέτρος Φιλάργης= Αλέξανδρος Ε΄, αντιπάπας (1409-10). Χάλκινα αναμνηστικά μετάλλια: α. του F. Saint Urbain (1700-3). β. του G.W. Vestner. (1712). Πηγή: Voltolina και ΙΜΚ.

34 Γνωστά παραδείγματα σε πραγματικά νομίσματα εκτίθενται στο ΙΜΚ, ενώ σώζονται εκατοντάδες και ποικίλες έγγραφες αναφορές σε νοταριακά και διοικητικά αρχεία όπως πχ. στα εκδεδομένα συμβόλαια των ετών 1538-9 και 1549 του Μ.Μαρά (εκδόσεις της ΒΔΒΗ) πρβλ. ενδεικτικά μια οψιμότερη περίπτωση στο Δετοράκης Θ., *Μια εικόνα αστικού πλούτου στον Χάνδακα* (1568), Κρητικά. Χρονικά 30 (1990), σ. 77-102.

25. Σφραγίδες βενετών Δουκών Κρήτης: α. G. Cicogna (1556-58) β. G. Taliapiera (1558-60) γ. D. Barbarigo (1565-66) δ. P. Cicogna (1568-71) ε. M. Cicogna (1576-78) στ. A. Loredan (1588-90). Πηγή: Παπαδάκη (1994), π. 1.

26. Ο "θησαυρός" χρυσών βενετικών τσεκινιών (15ος αι.)
από την Εβραϊκή του Χάνδακα στη Νομισματική Έκθεση του ΙΜΚ.

Εδώ (εικ. 27) το μετάλλιο[35] στα 1538 τιμητικό για τον Antonio Damula, δούκα της Κρήτης, υπερασπιστή της πόλης στην παρ' ολίγο μοιραία πολιορκία του Μπαρμπαρόσσα. Τη ρεαλιστική απόδοση του ηλικιωμένου αριστοκράτη, εκτός από τις ρωμαϊκές καταβολές του, το λεγόμενο βεριστικό στυλ, την ξαναβρίσκουμε και σ' ένα σύγχρονο γλυπτό του Μιχάλη Σηφάκη (εικ. 28), χωρίς πρόθεση αντιγραφής, βέβαια.

27. Χάλκινο μετάλλιο για τον δούκα της Κρήτης Ant. Da Mula, έργο του A.Spinelli (1538). Πηγή: ΙΜΚ.

28. "Γερόντισσα", γλυπτό του Μιχ. Σηφάκη (1991). Πηγή: Συλλογή του γλύπτη.

35 Voltolina αρ. 302.

Αναγιγνώσκουμε την ανάγκη της τόνωσης της τραυματισμένης από τον Γ΄ τουρκοβενετικό πόλεμο συλλογικής αυτοπεποίθησης στα μετάλλια (εικ. 29) για τον σεβαστό δούκα της Κρήτης Bernardo Soranzo.

29. Χάλκινα μετάλλια για τον δούκα της Κρήτης B.Soranzo (1526-8), έργα του A.Spinelli (1540 και 1542). Πηγή: Voltolina.

Η νομισματική ιστορία της μεσαιωνικής πόλης περιγράφεται εξαιρετικά ρεαλιστικά και μέσα από τα αρχειακά κατάλοιπά της[36]: στις νοταριακές πράξεις με συναλλαγές κάθε είδους και λεπτομερειακές αναφορές στα χρησιμοποιούμενα νομίσματα των αγοραπωλησιών, ανάμεσα σε πλούσιους και φτωχούς, αστούς και χωρικούς, ξένους και ντόπιους ή με τα ινβεντάρια των αποταμιευμάτων, μέσα σε ζωγραφιστές ξύλινες κασέλες, σε δερμάτινα πουγκιά ή κρυφές θέσεις των σπιτιών· στα έγγραφα της διοίκησης με ρυθμιστικά της αγοράς μέτρα, στις δικαστικές αποφάσεις για ζητήματα εγχρήματων κληροδοτημάτων ή σε περιπτώσεις κιβδηλίας. Μαζί με τα ανασκαφικά ευρήματα μεταφέρουν με εντυπωσιακή ακρίβεια την εικόνα στον ερευνητή. Έως και λογοτεχνικά υποστηρικτικά τεκμήρια μπορεί κανείς να εντοπίσει. Καλό παράδειγμα η εκφραστική περιγραφή της καταστροφικής νομισματικής πολιτικής στην Κρήτη από τον Proveditore Marino Cavali στη διάρκεια του Δ΄ τουρκοβενετικού πολέμου (1570-1), που περιέχεται σε στίχους της εποχής:

> “Εκεί στην Κρήτην έκαμε καμώματα περίσσια,/
> ως και πετσιά εβούλωνε και τρέχαν για τορνίσια[37]”

36 Βλ. Για ένα μικρό μόνο κομμάτι του βενετικού χρόνου της πόλης βλ. Δρακάκης-Σιδηρόπουλος 2004 passim.

37 Βλ. Τζεδάκη Θ., Η Κρήτη εν ανεκδότω ποιήματι περί της αλώσεως της Κύπρου, Πεπραγμένα Α΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο 1961, σ. 159.

δηλ. σφράγιζε δέρματα και τα κυκλοφορούσε ως νομίσματα, παραπέμποντας, προφανώς καθ' υπερβολήν, στις χάλκινες κοπές εδώ στον Χάνδακα (εικ. 30) των υπέρπυρων ανάγκης, που λογίζονταν ως αργυρά. Και ήταν τόσο προδήλως χάλκινη ή κατά τον ποιητή "πέτσινη" η όψη τους, που η επιγραφή στον οπισθότυπο θέλει να πείσει ότι είναι argenti. Και γίναν ιδιαιτέρως μισητά -κάποια μάλιστα βρίσκονται ψαλιδισμένα ή και στρεβλωμένα- ώστε τα γνωστά παραδείγματα δεν μετράνε όλα τα δάχτυλα των χεριών μου, αν και τα αρχεία βεβαιώνουν για μεγάλο όγκο παραγωγής, με αναγραφόμενα έτη έκδοσης το 1571 και 1573[38].

30. Χάλκινα 10 υπέρπυρα, κοπή του βενετού Γενικού Προβλεπτή Κρήτης M.Cavalli (1573). Πηγή: ΕΦΑΡ.

Βασικό στοίχημα στη συνεργασία των επιμέρους επιστημονικών κλάδων της μεσαιωνικής κρητολογίας πιστεύω ότι συγκεφαλαιώνεται στην ανασύσταση του κόστους ζωής των κατοίκων της πόλης. Αφού ξεκαθαριστούν οι ισοτιμίες, τα λογιστικά από τα πραγματικά νομίσματα, να συνταχθούν σειρές τιμών και αμοιβών σε όμοια μέτρα για κάθε αντικείμενο αγοραπωλησίας και εργασίας, από έναν σκλάβο έως ένα σεντόνι και από το φτωχικό μονόσπιτο έως το φέουδο, από το μεροκάματο του εργάτη ως του μαΐστορα και τον μισθό του δούκα. Σε άμεση συνάρτηση με τον χρόνο, καθώς σταθερότητα των αριθμών δεν υφίσταται. Αλλιώς θα συνεχίσουν σε ιστορικούς σχολιασμούς να γίνονται παράταιρες συγκρίσεις και αμήχανες παρατηρήσεις για "μεγάλα ποσά", πολλά "χρυσά νομίσματα" και "πλούσιες" αμοιβές, αλλά το πραγματικό περιεχόμενο στην καθημερινότητα της αγοράς θα μας διαφεύγει.
Δείγματος χάριν ένας μικρός πίνακας για το 1549 (εικ. 31), όπως προκύπτει από τις πολύτιμες μεταγραφές του νοταριακού αρχείου στις εκδόσεις της Βικελαίας, που δυστυχώς σταμάτησαν.

Προχωρώντας στον χρόνο, γύρω στα 1600, μάλλον, τοποθείται ένα σπάνιο μετάλλιο (εικ. 32), το μόνο που βρέθηκε από ανασκαφές στην πόλη μας και μάλιστα αμέσως έξω από την κύρια είσοδο του Αγ. Πέτρου των Δομηνικανών[39]. Τιμά τον Θωμά Ακυινάτη, μοναχό του τάγματος με ερευνητική και διδακτική δραστηριότητα όσο και πλούσιο

38 Papadopoli N. II, σ. 487-497 και 558, αρ. 86-87.

39 Για την άδεια μελέτης χρωστώ χάρη στον συνάδελφο Αντ. Καλομοιράκη. Για τις διευκολύνσεις στη φωτογράφιση στον τότε διευθυντή της 13ης ΕΒΑ Ηρακλείου κ. Μ.Αδριανάκη. Για τον ναό βλ. Χρονάκη Δ. – Καλομοιράκης Δ., Ο ναός του Αγίου Πέτρου των Δομηνικανών στο Ηράκλειο, Πεπραγμένα του Θ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, τ. Β2, Ηράκλειο 2004, σ. 119-137, ιδιαίτερα σ. 124-4 μνεία του εγγράφου, των λειψάνων και της εύρεσης του μεταλλίου.

συγγραφικό έργο, που αναγνωρίστηκε γρήγορα στους πνευματικούς κύκλους της εποχής του ως σημαντικότατος θεολόγος και φιλόσοφος, επιπρόσθετα μάλιστα από την καθολική εκκλησία ως άγιος. Από έγγραφη πηγή των μέσων του 17ου αι. γνωρίζουμε ότι στον ναό φυλάσσονταν λείψανά του, θεωρούμενα ως θαυματουργά. Η ακραία σπανιότητα εύρεσης μεταλλίων στην Κρήτη και ο άμεσος συσχετισμός της εικονογραφίας του συγκεκριμένου με την ιαματική ικανότητα, που αποδιδόταν στα οστά του Αγίου, προσανατολίζουν στη σκέψη ότι τα δύο αυτά θα μπορούσαν να συνδέονται, δηλ. η μεταφορά τους στην πόλη, εξαιτίας της τρομερής επιδημίας πανώλης εκείνα τα χρόνια, να είναι ταυτόχρονη, το μετάλλιο ως συνοδευτικό και πιστοποίηση γνησιότητας των λειψάνων.

ΚΟΣΤΗ		
Προϊόντα και ακίνητα	**μονάδα**	**μέση τιμή**
σιτάρι	μουζούρι	47,2σ
κρασί	μίστατο	21,7σ
λάδι	μίστατο	5,7υ
μέλι	μίστατο	5υ
Ζωντανό κεφάλαιο		
πρόβατο		2,4υ
μουλάρι		95υ
σκλάβος		770υ
Βιοτεχνικές πρώτες ύλες και προϊόντα		
άργυρος	ουγγιά	8,2υ
σπαθί		9υ
παπούτσια		0,45υ
βάρκα		421,5υ

ΑΜΟΙΒΕΣ	
Έργου	**ποσό**
εξειδικευμένη ιατρική περίθαλψη	41,6υ
κατασκευή βαρελιού (48 μίστατων)	33υ
κατασκευή εκκλησίας	530υ
Ημερομίσθιο	
εργάτης	15σ
ζωγράφος	20σ & Δ
Μηνιαίος μισθός	
μισθοφόρος πυροβολητής	2,25υ
ψάλτης	3υ
πετροκόπος	3υ & Δ & Υ
τσαγγάρης	3,8υ & Δ & Υ
μαραγκός	6υ & Δ
πρωτόπαπας Ρεθύμνου	13,1υ

ΥΠΟΜΝΗΜΑ
υ: υπέρπυρο σ: σόλδιο Δ: διατροφή Υ: υπόδηση
ΠΗΓΗ: νοταριακό αρχείο Μ. Μαρά (εκδόσεις ΒΔΒΗ)

31. Πίνακας με ενδεικτικά κόστη προϊόντων και υπηρεσιών στον Χάνδακα (μέσα 16ου αι.).

32. Χάλκινο μετάλλιο για τον Θωμά Ακυινάτη (περ. 1600), άγνωστου ιταλού χαράκτη, ανασκαφικό εύρημα από τον Αγ. Πέτρο των Δομηνικανών. Πηγή: ΕΦΑΗ. Κλίμακα 1,5:1.

Εκτός από το εκφραστικό πορτραίτο του εμπροσθότυπου, στην πίσω όψη διακρίνεται με δυσκολία, λόγω της κακής κατάστασης διατήρησης, η επιγραφή με το βιβλικό απόσπασμα “sanitas in pinnis eius” (=ἴασις ἐν ταῖς πτέρυξιν αὐτοῦ) (Μαλαχίας IV, 1) και η εικονογράφησή του με ένα λοφώδες, φανταστικό τοπίο, που ορίζεται από δύο θαλερά πεύκα, με βράχους και ίσως ανθρώπινες μορφές (;) μπροστά από οχυρό. Ψηλά προσωποποιημένος ο Ήλιος. Όλα, επιγραφές και παραστάσεις, υποστηρίζουν σαφέστατα τις θεραπευτικές ιδιότητες του καθολικού Αγίου και τις ιταλικές καταβολές του χαράκτη, εξαιτίας και των ομοιοτήτων με τοιχογραφίες του ζωγράφου Filippino Lippi, σε παρεκκλήσι της Santa Maria sopra Minerva τη Ρώμης.
Αντίθετα, καθαρά καντιώτικης έμπνευσης (εικ. 33), αν και κατασκευάστηκε στη Βενετία, είναι το μετάλλιο[40], που τιμά, στα 1628, τον γνωστό σε όλους μας Φραγκίσκο Μοροζίνι, τον πρεσβύτερο, γενικό προβλεπτή Κρήτης, στον οποίο πιστώνεται η ταχεία και αποτελεσματική λύση του προβλήματος ύδρευσης της πόλης.

33. Αργυρό μετάλλιο για τον Fr. Morosini, Γενικό Προβλεπτή Κρήτης, έργο του J. Kormann(1628). Πηγή: ΚΔΠ.

Βιτρίνα του έργου η περίφημη Κρήνη του Τζιγάντε, τα σημερινά κοινώς “Λιοντάρια” λεγόμενα. Στο ποίημά του ΧΑΝΔΑΞ[41] ο Χριστόφορος Λιοντάκης γράφει:

...
GAUDEM FLUMINE NON FULMINE
Κι ας μην υπάρχει το νερό
Το νιώθω

Λίγοι θα πρόσεξαν ότι μεταγράφει πιστά το ευφυολόγημα στην πίσω πλευρά του μεταλλίου, όπου απεικονίζεται η κρήνη με το άγαλμα του Ποσειδώνα ως επίστεψη και στον

40 Voltolina αρ. 905.
41 Από τη συλλογή “Ο Μινώταυρος μετακομίζει”, Αθήνα 1996.

ουρανό, πάνω από σύννεφα, ο Δίας καθισμένος σε αετό να αδειάζει προς τον διψασμένο Χάνδακα αμφορέα γεμάτο με νερό.

"Χαίρεται με το νερό και όχι με τον κεραυνό", εννοώντας τον Δία. Ο χαράκτης J. Kormann επένδυε στην πατριδογνωσία των τότε καστρινών, μια και οι πηγές του Γιούχτα, το βουνό του Δία, ήταν γνωστό πως τροφοδότησαν την πόλη. Ο Χρ. Λιοντάκης όμως μάλλον απευθυνόταν σε νομισματολόγο.

Την εποχή του Τζιγάντε κυκλοφορούν και τα μόνο ελληνόγλωσσα νομίσματα (εικ. 34), που κόπηκαν στο βενετικό νομισματοκοπείο αλλά με αποκλειστικό προορισμό την Κρήτη. Χάλκινα, βέβαια, με αναντίστοιχα υψηλή ονομαστική αξία, σε σχέση με το πραγματικό κόστος του μετάλλου, σολδίνια 60, 30 και 15[42]. Η περίφημη σύγκλιση του βενετικού και του κρητικού πολιτισμικού στοιχείου, στα χρόνια αυτά, εκφράζεται φειδωλά στο "ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΟΡΝΗΛΙΟΣ ΔΟΥΞ" της επιγραφής για τον δόγη στην πίσω όψη.

34. Χάλκινα 60 τορνέσια, βενετική κοπή για την Κρήτη επί δόγη G.Corner (1625-29). Πηγή: ΙΜΚ.

Το φιλανθρωπικό ενεχυροδανειστήριο του Χάνδακα, γνωστό ως Monte di Pietà, προτείνω ως χώρο χρήσης του απεικονιζόμενου (εικ. 35) λογιστικού κέρματος[43]: στη μια πλευρά το λιοντάρι του Αγ. Μάρκου κάνει υπολογισμούς σε άβακα, αντί να κρατά ευαγγέλιο. Στην άλλη συμπυκνωμένος ο αισώπειος μύθος του Ανδροκλή με το λιοντάρι. Το έσωσε, ως γνωστόν, βγάζοντας το αγκάθι από το πόδι του, όπως αλληγορικά το Monte τα χρέη από τους αστούς.

35. Χάλκινο λογιστικό κέρμα (jetton) (Φλωρεντία;) με παράσταση του μύθου του Ανδροκλή (14-15ος αι.). Πηγή: ΕΦΑΗ, ΜΑΑ.

42 Papadopoli III, σ. 193-6, αρ. 130κ.εξ.

43 Αδημοσίευτο παράδειγμα. Για τον τύπο πρβλ. Κάσδαγλη Α.-Μ., Λογιστικά και άλλα κέρματα από τα ευρήματα της Ρόδου, Νομισματικά Χρονικά 18(1999), σ. 119-132 και ειδικότερα σ. 121 π. Ι, NB3995. Barnard F.-P., Italian Jettons, Numismatic Chronicle 4th ser. 77(1920), σ. 261,102κ.εξ. Το monte di Pietà του Χάνδακα τεκμηριώνεται από έγγραφες πηγές ότι ιδρύθηκε στα 1613 με βάση την ενορία της Παναγίας της Τριμάρτυρης [βλ. Παπαδία-Λάλα Α., Το "Monte di Pietà" του Χάνδακα (1613 - μέσα 17ου αιώνα). Συμβολή στην κοινωνική και οικονομική ιστορία της βενετοκρατούμενης Κρήτης, Αθήνα 1987], χωρίς βέβαια να αποκλείεται η χρήση παρόμοιων εισαγμένων κερμάτων στο δημόσιο ή ιδιωτικό λογιστικό της βενετικής αποικίας τους προηγούμενους αιώνες.

Ο περίφημος "Κρητικός Πόλεμος", η υπερεικοσαετής πολιορκία του Χάνδακα από τους Τούρκους, έως τη δραματική παράδοση του 1669, τροφοδοτεί σταθερά τις πέννες των ιστορικών, με περιγραφές ενός αγώνα, που γρήγορα πήρε διαστάσεις ιερού πολέμου. Η Νομισματική έχει να παραθέσει τις πυρετώδεις προσπάθειες για εξοικονόμηση των αναγκαίων του πολέμου, με πληθωριστικές εκδόσεις ανάγκης, όπως τις χάλκινες 10 γαζέττες Grimani[44] (εικ. 36), του 1647, σίγουρα κομμένες στην πολιορκημένη πόλη, με πρόχειρα μέσα και πάνω σε παλιότερα κέρματα πολύ μικρότερης αξίας, τα αντίστοιχα κέρματα των 5 και 10 λιρών, με την παράσταση του Παντοκράτορα[45] (εικ. 37), παραπέμποντας, αναμφίβολα, στο λίθινο μετάλλιο της δυτικής πύλης των πολιορκημένων τειχών και τέλος με τις γαζέττες τύπου CANDIA (εικ. 38), προσεκτικά χαραγμένες στο βενετικό εργαστήριο για την Κρήτη, που έχει πλέον περιοριστεί στον ασφυκτιώντα Χάνδακα[46]. Candia, άλλωστε, αποκαλούσαν οι βενετοί και το νησί όλο και την πόλη.

36. Βενετικές χάλκινες 10 γαζέτες, λεγ. moneta Grimani για τον πολιορκημένο Χάνδακα (1647). Πηγή: ΚΔΠ.

37. Σχέδια χάλκινων νομισμάτων ανάγκης 5 και 10 λιρών για τον πολιορκημένο βενετοκρατούμενο Χάνδακα (1650). Πηγή: Papadopoli.

44 Papadopoli III, σ. 968, αρ. 54 κ.εξ.

45 Papadopoli III, σ. 969-70, αρ. 59 κ.εξ.

46 Πυκνές οι εικονογραφικές και επιγραφικές αναφορές των βενετικών osellae στη δραματική πολιορκία βλ. ενδεικτικά Paolucci, La Zecca di Venezia, Padova 1991, vol. 2, σ. 40-45, αρ. 129-152.

38. Βενετική χάλκινη γαζέτα για τον πολιορκημένο Χάνδακα (1652-4). Πηγή: ΚΔΠ.

39. Αργυρό ολλανδικό τάλληρο, λεγ. ασλάνι (1648). Πηγή: ΙΜΚ.

Ο πόλεμος, όπου γης, συνιστά διαχρονικά θερμοκήπιο αποκρύψεων από στρατιωτικούς, που εμπιστεύονται στη γη τη φύλαξη των χρημάτων τους, πριν τη μάχη: αποταμιεύματα των επιτιθέμενων Οθωμανών μπορούμε να αναγνωρίσουμε σε "θησαυρούς" νομισμάτων από τις θέσεις Τσαλικάκι και Φορτέτσα[47], αφού γνωρίζουμε πως τις κατείχαν, και τα περιεχόμενα αργυρά κατά κανόνα κέρματα είναι τουρκικές και δυτικοευρωπαϊκές κοπές (εικ. 39) -ισπανικά, γερμανικά και ολλανδικά τάλληρα συνήθως- και ποτέ βενετικές. Ανατριχιαστικό το περιεχόμενο του συνόλου από τα Καμίνια[48] (εικ. 40): αποτελείται αποκλειστικά από ασημένια λουϊτζίνια, της πενταετίας 1660-5, γαλλικών και ιταλικών νομισματοκοπείων. Λεία μάλλον από κάποιον άτυχο νεκρό του γαλλικού εκστρατευτικού σώματος με ηγέτη, ανάμεσα σε άλλους, τον ατυχέστερο δούκα του Μποφώρ για τον οποίο κόπηκε το jetton της εικόνας (41). Υπόσχεται ο οπισθότυπος: κολώνα πυρός κατεβαίνει από τον ουρανό, για να ανοίξει η θάλασσα, να σωθούν προς την ελευθερία οι πολιορκημένοι, όπως όταν ο Μωυσής χώρισε την Ερυθρά Θάλασσα, οδηγώντας τους εβραίους στην Έξοδο από την Αίγυπτο.

47 Φυλάσσονται στο ΙΜΚ και το Νομισματικό Μουσείο Αθηνών αντίστοιχα.

48 Σήμερα στο ΙΜΚ.

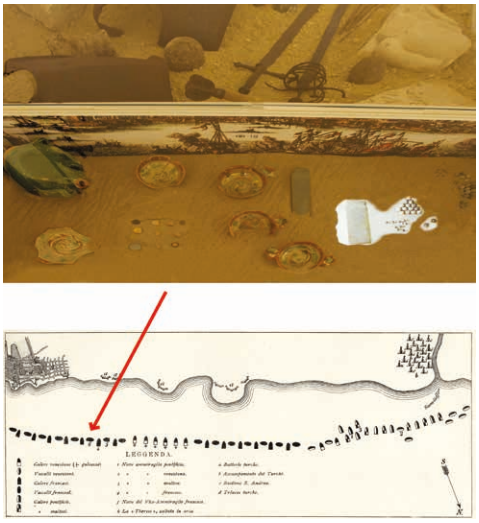

40. Γαλλικά και ιταλικά luigini λεγ. τιμίνια από τον "θησαυρό" των Καμινίων/1936. Πηγή: ΙΜΚ.

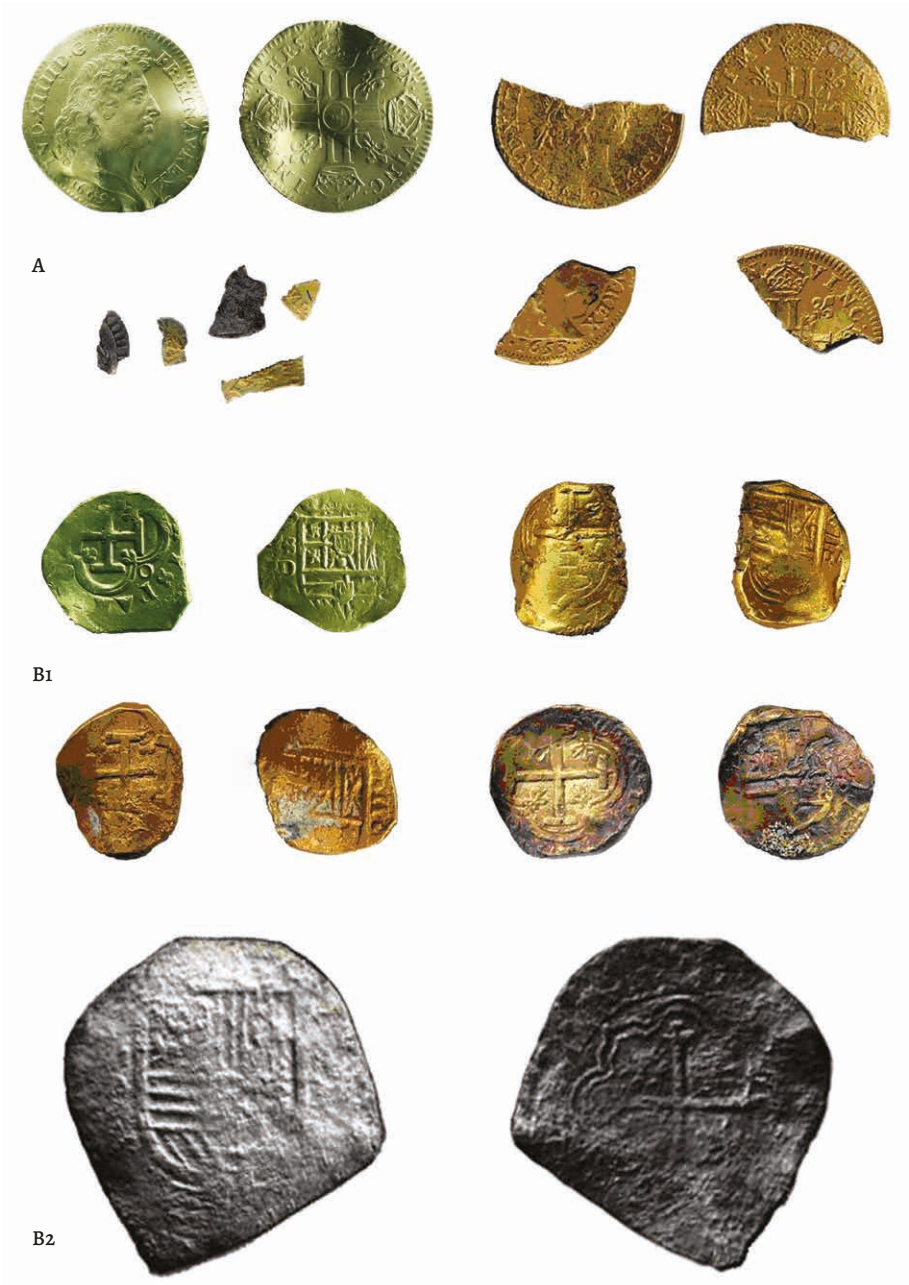

41. Jetton του Fr. de Vendôme, δούκα του Beaufort, έκδοση του 1668. Πηγή: ΙΜΚ.

Μια διαφορετική εικόνα (εικ. 42) αποδίδει, από τη μεριά των αμυνομένων, το ναυάγιο του περίφημου La Thérèse: η καταστροφική ανάφλεξη, που το βύθισε αύτανδρο, στις 24 Ιουλίου του 1669, στον κόλπο του Δερματά, συμπαρέσυρε και τα ενυπάρχοντα νομίσματα (εικ. 43): διακρίνει κανείς τις στρεβλώσεις και τα μικρά θραύσματά τους, συνέπεια της βίαιης έκρηξης. Χρυσά louis του βασιλεύοντος Λουδοβίκου ΙΔ΄, διπλά escudos και αργυρά ρεάλια του ισπανού βασιλιά Φίλιππου Δ΄. Εικονογραφείται η σχετική αναφορά του Μπουνιαλή: "τότες πολλά πλεούμενα εφτάξανε στη Ντία κι ήτονε τα φραντσέζικα με περισσά σολδία". Σολδία βέβαια έγραψε για λόγους μέτρου, εννοώντας "περισσά νομίσματα".

42. La Thérèse: μερική αναπαράσταση του ναυαγίου στο ΙΜΚ και οι θέσεις του χριστιανικού στόλου στις 24.7.1669. Πηγή: Bigge 1901, σ. 76.

43. Ακέραια και θραύσματα χρυσών και αργυρών νομισμάτων από το ναυάγιο του La Thérèse: α. Λουδοβίκου ΙΔ΄ (1643-1715) Γαλλίας και β.1-2 Φίλιππου Δ΄ (1621-65) Ισπανίας. Πηγή: ΙΜΚ.

Ο αυτοεγκωμιαστικός χαρακτήρας της παρακμάζουσας Βενετικής Δημοκρατίας, που ηρωοποιεί τα τέκνα της σε μια ενστικτώδη προσπάθεια επιβίωσης, αναγνωρίζεται στα πολλά, αναλογικά, μετάλλια με τα οποία επιβραβεύει τα σημαίνοντα ηγετικά μέλη των αμυνομένων του Χάνδακα.
Αποτελούν εξαιρετικούς μάρτυρες της μικροτεχνίας της εποχής, που δεν έτυχαν, νομίζουμε, της δέουσας προσοχής από τους ιστορικούς της κρητικής - εν προκειμένω - τέχνης. Στα περισσότερα, εκτός από τις προσωπογραφίες των τιμωμένων, προβάλλονται εμφατικά η πόλη και τα τείχη της. Στην εικόνα (44) το μετάλλιο[49] του 1650 για τον Alvise Mocenigo, ανώτατο στρατιωτικό διοικητή, παριστάνει, στην πίσω όψη, σχηματοποιημένη κάτοψη των τειχών να στηρίζεται από τις προσωποποιήσεις της Ελευθερίας και της Αφθονίας.

44. Χάλκινο μετάλλιο για τον Alv. Mocenigo, ανώτατο στρατιωτικό διοικητή Κρήτης, έργο άγνωστου κρητικού χαράκτη (1650). Πηγή: ΙΜΚ.

Την ίδια κάτοψη αναπαράγει (εικ. 45) γραμμικά αλλά με περισσότερες λεπτομέρειες το μετάλλιο[50] για τον δούκα Λούκα Φραγκίσκο Barbaro στα 1659 και το ακριβώς σύγχρονό του (εικ. 46) για τον Γενικό προβλεπτή Marco Bembo. Στο τελευταίο, ο μάλλον ολιγογράμματος αλλά προικισμένος καλλιτέχνης μετέφερε αρκετά πιστά με προσεκτικές εγχαράξεις και υπομνηματιστικές επιγραφές στο τοπογραφικό της Candia: διαβάζει κανείς: porto, ανορθόγραφα cita vechia, fora αντί fossa di cita, τάφρος της πόλης και λοιπά[51].

49 Voltolina αρ. 945.

50 Voltolina αρ. 977.

51 Το μετάλλιο Voltolina αρ. 978. Κοντινότερο χαρτογραφικό παράλληλο η χαλκογραφία του V.-M. Coronelli (1696-7) (σήμερα στο ΙΜΚ), που αποδίδει βέβαια την εικόνα προ του 1669 βλ.Candia/Creta/Κρήτη. Ο χώρος και ο χρόνος (16ος-18ος αι.), Αθήνα 2005, σ. 161, αρ. 67.

45. Χάλκινο μετάλλιο για τον L.-Fr. Barbaro, δούκα της Κρήτης,
έργο άγνωστου κρητικού χαράκτη (1659).
Πηγή: ΙΜΚ. Κλίμακα 1:1,5.

46. Αργυρό μετάλλιο για τον M. Bembo, Γενικό Προβλεπτή Κρήτης,
άγνωστου κρητικού χαράκτη (1659). Πηγή: SMM, φωτογραφία του Karsten Dahmen.

Ερειπωμένη πόλη παραλαμβάνουν οι Οθωμανοί στα 1669: "μα πλούτη δεν ευρήκαν", κατά τον Μπουνιαλή. Έφτιαξαν όμως. Το κύμα, σε ρόλο αρχαιολόγου (εικ. 47), φέρνει στο φως το κρυμμένο ταμείο του Οσμάν, στην αποθήκη του, στην Πύλη του Μώλου, και 245 χρυσά φλουριά, κομμένα στην Αίγυπτο, κατάσχονται υπέρ του δημοσίου ταμείου, στα 1732[52].

Στην Καντιγιέ νομίσματα δεν κόπηκαν ποτέ (εικ. 48). Άλλωστε, η αυτοκρατορία έχει εισέλθει ήδη σε μια περίοδο παρατεταμένης νομισματικής αστάθειας. Πιστοποιείται κι από τα συχνά έγγραφα του τουρκικού αρχείου της πόλης, με ισοτιμίες των τρεχόντων νομισμάτων, συμπεριλαμβάνοντας πάμπολλα ευρωπαϊκά, με ολοένα αυξανόμενες αντιστοιχίες σε αφερέγγυα άσπρα, παράδες και γρόσια[53]. Γρόσια ασλάνια, δηλ. τάλληρα με το λιοντάρι των Κάτω Χωρών και ισπανικά ρεάλια, *άστηλα* και *δίστηλα*, αυστριακές *ρεγγίνες*[54] (εικ. 49) συνιστούν συχνά συναλλακτικά μέσα, τον 19ο αι., υποκαθίστανται από έναν πυρετό χρυσού, με γαλλικά εικοσόφραγκα, τα λεγ. *λοΐγγια*, αγγλικές λίρες και αργυρά από όλον τον κόσμο (εικ. 50). Μέχρι την καταβαράθρωση της τιμής του αργύρου, στη δεκαετία 1870-80, εξαιτίας της ανακάλυψης νέων κοιτασμάτων στην Αμερική (εικ. 51). Τότε βιώνει η πόλη και την εν μια νυκτί κατάργηση των χάλκινων, μόλις μερικές δεκαετίες πριν εισαγμένων στην κυκλοφορία.

52 Σταυρινίδης, Μεταφράσεις τουρκικών εγγράφων, τόμος Δ΄ (1984), σ. 196, αρ. 2200
Τ.Α.Η. Κώδιξ. 16, σ. 259 5 Recep 1145 (=22 Δεκεμβρίου 1732)
Ο Ιεροδίκης του Χάνδακος Μαχμούτ σημειοί εν τω κώδικι, ότι λόγω σφοδρότητος των κυμάτων κατέρρευσε παρά την Πύλην της Θαλάσσης έν τμήμα του τείχους του φρουρίου, εκτάσεως εξακοσίων πήχεων, μετά της επ' αυτού στηριζομένης αποθήκης, ανηκούσης εις τον Οσμάν, υιόν Αλή. Κατά την κατάρρευσιν των τοίχων του καταστήματος τούτου ανευρέθησαν μεταξύ των υλικών 245 φλωρία αιγυπτιακά, φέροντας χρονολογίαν εκδόσεως 1115 (=1703 μ.Χ). Ταύτα παρελήφθησαν υπό του Δεφτεδάρη Μαχμούτ Βέη, υπέρ του Δημοσίου. Τη 5η Ρετζέπ 1145 (=22 Δεκεμβρίου 1732 μ.Χ.). Συμπτωματικά (;) από το ίδιο αρχείο και το έγγραφο (Σταυρινίδης Δ, σ. 85, αρ. 2017) του 1719 με την κοινοποίηση κοπής νέων νομισμάτων επί Αχμέτ Γ΄, ανάμεσά τους misir zincirlisi (330 άσπρων), misir tugralisi (315 άστρων).

53 Σταυρινίδης Δ, σ. 85, αρ. 2017 (1719): ισοτιμίες παλιών οθωμανικών και ξένων νομισμάτων. Οπ.π. σ. 203, αρ. 2213(26.8.1734): ανταλλαγή παλαιών νομισμάτων δια νέων. Οπ.π. σ. 216, αρ. 2229(18.10.1735): καθορισμός τιμής κυκλοφορούντων νομισμάτων. Οπ.π. σ. 234, αρ. 2262(10.10.1739): καθορισμός της τιμής του τουνέζικου ρουμπιού. Ακόμη βλ. Λιάτα Ευτ., Φλωρία δεκατέσσερα στένουν γρόσια σαράντα: η κυκλοφορία των νομισμάτων στον ελληνικό χώρο, 15ος - 19ος αι., Αθήνα 1996, σ. 42 και Καραντζίκου Ελ.-Φωτεινού Π., Ιεροδικείο Ηρακλείου. Τρίτος Κώδικας (1669-1673 και 1750-1767), Ηράκλειο 2003, σ. κε΄-κζ΄, με στοιχεία για τα συνήθη νομίσματα και τις ισοτιμίες.

54 Παρά τη σχετική απαγόρευση βλ. έγγραφο Σταυρινίδης Δ, σ. 325, αρ. 2399(3.11.1747).

47. Έγγραφο από το Τουρκικό Αρχείο Ηρακλείου σχετικό με εύρεση "θησαυρού" και ενδεικτικά παραδείγματα νομισμάτων του.
Πηγή: ΒΔΒΗ και ΚΔΠ.

48. Κρητικό μαχαίρι με νομισματική διακόσμηση (19ος αι.). Πηγή: ΙΜΚ.

49. Αυστρο-Ουγγαρία. Μαρία-Θηρεσία. Αργυρό τάλληρο (κοιν. *ρεγγίνα*) του 1765. Πηγή: ΙΜΚ.

50. Τα συνηθέστερα χρυσά νομίσματα στην Κρήτη του 19ου αι. Πηγή: ΙΜΚ, δωρεά Ευ. Γαλενιανού.

51. Κρητικό ρολόι τσέπης με νομισματική διακόσμηση (όψιμος 19ος αι.). Πηγή: ΙΜΚ.

Μόνο που η Καντιγιέ[55], το Μεγάλο Κάστρο της κρητικής καθομιλουμένης, στο μεταξύ έχει αλλάξει στα ελληνικά ονοματολογικό προσδιορισμό. Ήδη στα επαναστατικά κείμενα της δεκαετίας 1821 αναφέρεται ως Ηράκλεια/-ο, σε μια προσπάθεια να διακηρύξει την ελληνικότητά του και να διεκδικήσει την ενσωμάτωση στον εθνικό κορμό. Διαδομένη είναι η άποψη ότι το τοπωνύμιο επικράτησε από τη δεκαετία του 1830[56]. Στην εικόνα (52) καταθέτουμε τεκμήρια για την επίσημη αποδοχή του ονόματος από τις τουρκικές αρχές αρκετά νωρίς. Πρόκειται για σφραγίδες από το 1843 και μέχρι τη σύμβαση της Χαλέπας περίπου και σε όλες, δίγλωσσες ή μόνο ελληνικές, αναγράφεται δημογεροντία[57], τράπεζα, νοσοκομείο, εφορειών σχολείων, δημαρχείο κ.λπ. πάντα Ηρακλείου[58].

52. Τύποι σφραγίδων φορέων και υπηρεσιών του Ηρακλείου (19ος αι.). Πηγή: αρχεία Δημογεροντίας και Δήμου Ηρακλείου στη ΒΔΒΗ.

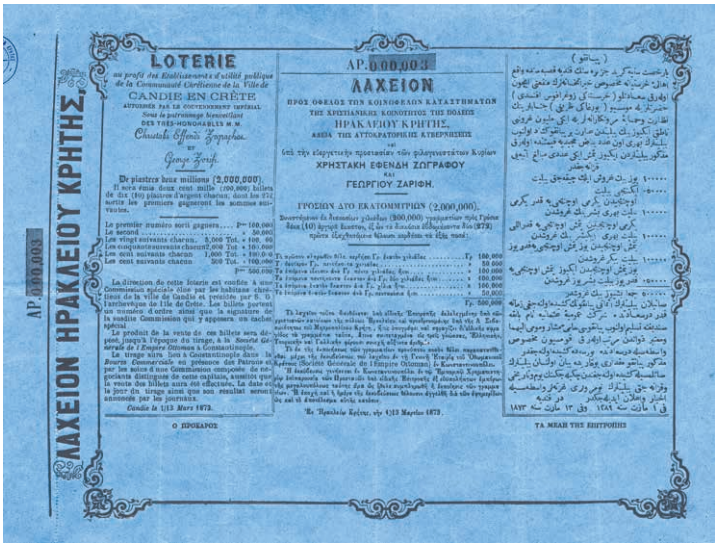
55 Για την τουρκοκρατούμενη πόλη βλ. Τζομπανάκη Χρ., Χάνδακας, Μεγάλο Κάστρο, Candia, Kandiye, Ηράκλειο. Αστική αρχιτεκτονική από τη Βενετοκρατία έως την Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, στο Γιγουρτάκης Ν. (επιμ.), Το Ηράκλειο και η περιοχή του. Διαδρομή στο χρόνο, Ηράκλειο 2004, σ. 383-400, Ζέη 2005, σ. 81-110 και 208-226.

56 Πλήρη ανασκόπηση του θέματος βλ. Δετοράκης 2000, σ. 182-6, που δέχεται μια οψιμότερη (1868) αναγνώριση του τοπωνυμίου από την τουρκική διοίκηση.

57 Δεν είναι γνωστή βιβλιογραφικά και επιβεβαιώνει την αναφορά του Στεφ. Νικολαΐδη, ότι "εδώ (ενν. στο Ηράκλειο) υπήρχε σκιά της Δημογεροντίας από τα 1843" βλ. Παρλαμά Μεν., Ιστορικά και βιογραφικά σημειώματα του Στεφ. Νικολαΐδου, Κρ. Χρονικά 3 (1949), σ. 319. Συσχετίζουμε τη σύσταση της δημογεροντίας με την επιστροφή στην Κρήτη του Μουσταφά Ναΐλή πασά, ως Γενικού Διοικητή πλέον, στα τέλη του 1842.

58 Άλλα παραδείγματα των με αρ. 2,3,5 και 6 (με τη σειρά παράθεσης) και στο Δετοράκης Θ. Σφραγίδες κρητικής ελευθερίας (1821-1898), Ηράκλειο 1998, αρ. 111, 110, 123 και 116. Για τους τύπους των σφραγίδων του δήμου βλ. Σιδηρόπουλος 2004, σ. 659, πιν. 12 και Σιδηρόπουλος-Δρακάκης 2017, εικ. 19.

Τα παρανομισματικά αποκόμματα λαχείων (εικ. 53), τα έγγραφα, "εν Ηρακλείω". Μετά το 1878 θα αρχίσει να δανείζεται τη νομισματική εικονογραφία της δωρικής Κνωσού (εικ. 54), θεωρώντας τον εαυτό του ιστορικά διάδοχό της. Ο λαβύρινθος στην επιτροπή του λαχείου, στο Γυμνάσιο, ο Μίνωας στο Δήμο, στο εμπορικό λογότυπο *Κνωσός* (εικ. 55).

53. Τυπογραφικό δοκίμιο για το *Λαχείον Ηρακλείου Κρήτης*. Έκδοση της Χριστιανικής Κοινότητας (1873). Πηγή: ΙΜΚ.

54. Τύποι σφραγίδων φορέων του Ηρακλείου (1873, 1882,1900) που αντιγράφουν νομισματικούς τύπους της Κνωσού (4-3ος αι. π.Χ.). Πηγή: ΚΔΠ και ΒΔΒΗ.

55. Εμπορικός λογότυπος (τέλη 19ου αι.)
στο Ηράκλειο με κνωσιακές καταβολές.
Πηγή: Ιδιωτικό αρχείο Π. Κόρπη.

Μόνο η εκκλησία έχασε τον εικονογραφικό της βηματισμό: η μακρόχρονη επικάλυψη του ναού του Αγ. Τίτου από το Βεζύρ Τζαμί (εικ. 56) πρόσφερε στον Αγ. Μηνά χρονικό προβάδισμα, ώστε να υιοθετηθεί ως προστάτης της πόλης και να επιβληθεί με τον εντυπωσιακό ναό του, αν και με πολύ μακρινές βυζαντινές ρίζες στην Κρήτη (εικ. 57). Επιλέγοντας η μητρόπολη Κρήτης τον καλό ποιμένα (εικ. 58) στη σφραγίδα της, λίγο μετά (1901), απέκλεισε οριστικά την απεικόνιση του πρώτου επισκόπου Κρήτης από το τυπικό των εγγράφων της.

Το Ηράκλειο της Κρητικής Πολιτείας, στην ευφορία της Ελευθερίας, προσπαθεί να οργανωθεί σε νέες βάσεις[59] κάθε είδους: με μουσουλμάνο δήμαρχο, στα 1900, αλλά με λεπτομερές τοπογραφικό σχέδιο και αριθμημένους τους δρόμους και τα οικοδομικά τετράγωνα· με ενισχυμένες εμπορικές βλέψεις προς την Ευρώπη (εικ. 59) αλλά και εικονογραφικά δάνεια (εικ. 60) από το λαμπρό παρελθόν.

59 Ανδριώτης 2006, σ. 160-1. Ζέη 2005, σ. 111-165 και 208-226. Αναγνωστόπουλος 2017. Σιδηρόπουλος-Δρακάκης 2017.

56. Ο πολιούχος Αγ. Μηνάς στους τύπους των σφραγίδων της εκκλησιαστικής/ενοριακής επιτροπής (1862 & 1910) και στο μετάλλιο για την 100ετηρίδα του ναού (1995). Πηγή: ΒΔΒΗ και ΙΜΚ.

57. Μολυβδόβουλο επισκόπου/αρχιεπισκόπου Κρήτης Μηνά (6ος αι.). Πηγή: ΙΜΚ. Κλίμακα 1,5:1.

58. Ο τύπος της σφραγίδας της μητροπόλεως Κρήτης (1901 κ.ε.). Πηγή: ΙΜΚ.

59. Η Γαλλία στο Ηράκλειο: χρυσό 20φραγκο (1903) και εισαγμένο γαλλικό πιάτο (περ. 1900). ΙΜΚ και ιδιωτική συλλογή αντίστοιχα.

60. Αργυρός στατήρας Φαιστού (300-270 π.Χ.) εικονογραφικό πρότυπο πολλαπλών χρήσεων στο Ηράκλειο (1899-1903). Πηγή: ΑΜΗ, ΙΜΚ και ΒΔΒΗ.

Η μετάβαση από το νομισματικό σύστημα της Οθωμανικής Κρήτης στο δραχμικό της Πολιτείας γνωρίζουμε από ποικίλες πηγές ότι δεν ήταν ούτε ταυτόχρονη ούτε σύντομη ούτε και ομαλή, σ' όλο το νησί[60]. Στο Ηράκλειο (εικ. 61 και 62) φαίνεται ότι, πέρα από νομοθετήματα και κανονιστικές διατάξεις, συντελέστηκε στην καθημερινότητα της αγοράς, με αργούς ρυθμούς, μέσα στο 1900 και στις αρχές του 1901. Ενδεικτική η σύμβαση στις αρχές του 1900 (16 Γενάρη) για την κατασκευή των πίλων του γυμνάσιου Ηρακλείου, όπου η τιμή ορίζεται σε: **"δραχμάς αθηναϊκάς δύο και εξήκοντα"**.

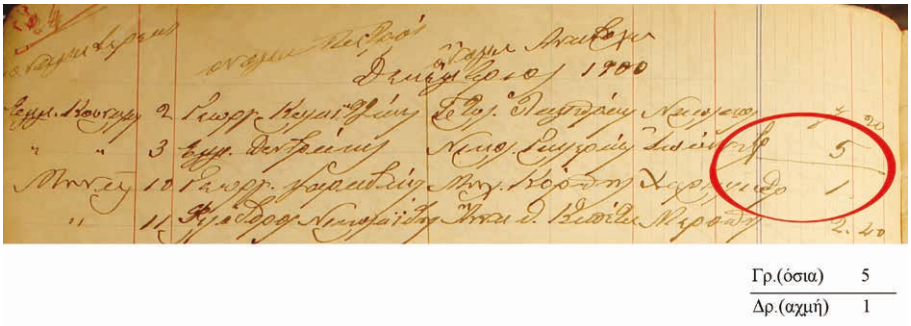
61. Κρητική Πολιτεία. Πρίγκιπας Γεώργιος,Ύπατος Αρμοστής (1898-1906). Αργυρό 5δραχμο και διακοσμημένο πορσελάνινο πιάτο. Πηγή: ΙΜΚ.

62. 1. Ρωμ. Αυτοκρατορία. Ματίδια (114-117 μ.Χ.), aureus. 2. Βαλβίνος (238 μ.Χ), αντωνινιανός 3. Άπτερα, δίχαλκο (3ος αι. π.Χ.). Εικονογραφικά πρότυπα τύπων σφραγίδων στο Ηράκλειο (1900-1910). Πηγή: ΚΔΠ και αρχείο του Δήμου Ηρακλείου στη ΒΔΒΗ.

60 Βλ. Σιδηρόπουλος Κλ., Από τη νομισματική Βαβέλ στη δραχμική Αυτονομία: οι νομισματικές συνθήκες στην προ-Ενωτική Κρήτη (1870-1913), στο Δετοράκης Θ.-Καλοκαιρινός Αλ. (επιμ.), Η τελευταία φάση του Κρητικού ζητήματος, Ηράκλειο 2001, σ. 251-2.

Εικονογράφηση της αλλαγής εδώ (εικ. 63) από το βιβλίο των βαπτίσεων του Αγ. Μηνά: στις 3 Δεκεμβρίου 1900 ως "δικαίωμα της εκκλησίας" ο ανάδοχος Νικόλαος Γιαλεράκης προσφέρει 5 γρόσια. Μια βδομάδα μετά, τραβώντας μια απλή γραμμή, χωρίζει ο παπά Τίτος Φακιολάκης το παρελθόν από το παρόν: η καταβολή του Μιχαήλ Κόρπη: δραχμή 1. Και σε δραχμές θα αναφέρονται όλα τα κατοπινά ποσά, αφήνοντας πίσω την τουρκοκρατία των γροσίων.

63. Η μετάβαση από το γρόσι στη δραχμή: βιβλίο βαπτίσεων (1896-1928) Αγ. Μηνά Ηρακλείου: Δεκέμβριος 1900. Πηγή: αρχείο Ι.Ν. Αγ. Μηνά.

Η αθρόα κυκλοφορία των κερμάτων (εικ. 64) σε χαλκό και άργυρο, με το πορτραίτο του ύπατου Αρμοστή, θα οριστικοποιήσει τη νέα εποχή. Η έκδοση χαρτονομισμάτων (εικ. 65) από την Τράπεζα Κρήτης θα λύσει εν μέρει το πρόβλημα και για τις μεγάλες συναλλακτικές αξίες.

64. Κρητική Πολιτεία. Υποδιαιρέσεις διαφορετικών μεταλλικών συνθέσεων: αργυρό 5δραχμο, χαλκονικέλινο 20λεπτο, χάλκινο λεπτό. Πηγή: ΙΜΚ.

65. Τράπεζα Κρήτης: χαρτονομίσματα 25 και 100 δραχμών (πραγματικά μεγέθη: 11,5x18mm και 10x15,8mm). Πηγή: ΙΜΚ.

Εν μέρει, γιατί ο καθημερινός άνθρωπος, από εμπεδωμένη συνήθεια αιώνων, προτιμά το μεταλλικό νόμισμα. Δείγμα της, μια σύμβαση εργασίας στα πρώτα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας: ο Πέπε Κάρολος, διευθυντής καφωδείου, κάτοικος Ηρακλείου, "εδήλωσεν ότι από σήμερον παραλαμβάνει εις το ενταύθα καφωδείον του την Μαργαρώ Σταυροπούλα, αοιδόν, κάτοικον εις Πειραιά, ίνα άδη εν αυτώ δι' ένα μήνα από σήμερον και να πληρώνη εις αυτήν δι' εκάστην ημέραν καθ' ήν θα εργάζηται δρχ. πέντε και ότι υποχρεούται να πληρώνη εις αυτήν τας 5 δρχ. καθ' εκάστην, καθόλον το διάστημα του μηνός".
Τάλιρο τη μέρα. Όχι το πολλαπλάσιο άθροισμα ως μηνιάτικο στο τέλος, ενδεχομένως σε χαρτονομίσματα. Εν τη παλάμη και ούτω βοήσομεν. Κυριολεκτικά...
Και ο Έμμ. Ρεγγινάκης, στο περιώνυμο ζαχαροπλαστείο του: το ΑΪ ΛΑΪΦ (High Life) στα Αχτάρικα (εικ. 66) θα κόβει για πολλά χρόνια διάφορες παραλλαγές των μεταλλικών ψευδο-νομισμάτων αντί για μάρκες, διευκολύνοντας με ψιλά τις συναλλαγές με τους πελάτες και τους εργαζόμενούς του.

Στην εθνική αγκαλιά, μετά το 1913, το Ηράκλειο αφομοιώνεται στη νομισματική ομοιογένεια της ελληνικής επικράτειας. Μένει να σημειώσουμε ως τοπική παραγωγή του είδους μόνο μετάλλια, όπως εκείνα για τον Ν. Καζαντζάκη, στην εικόνα (εικ. 67), ενδεικτικά τα έργα της Μπέλλας Ραφτοπούλου και του Γιάννη Παρμακέλη ή (εικ. 68) για τη Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση της Ασπασίας Παπαδοπεράκη.

Τέλος, να μνημονεύσουμε, ευγνωμοσύνης ένεκεν, τις πολύτιμες νομισματικές συλλογές του 20ου αιώνα από τον Στυλ. Γιαμαλάκη, τον Ευάγγελο Μ. Γαλενιανό (εικ. 69)

και το ζεύγος Θεανούς και Νικόλαου Μεταξά (εικ. 70), οι οποίες με τον ένα ή τον άλλο τρόπο βρήκαν το δρόμο τους προς τις προθήκες των ηρακλειώτικων Μουσείων.

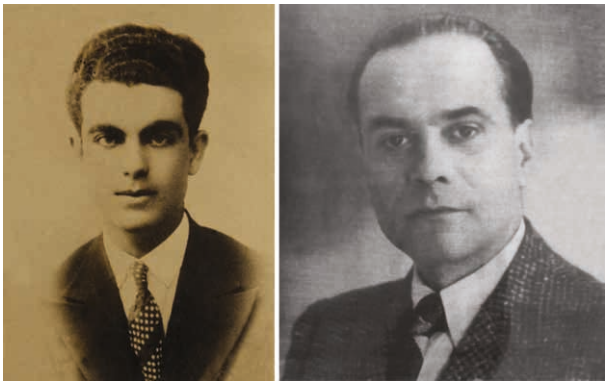
66. Ψευδονομίσματα στο καφε-ζαχαροπλαστείο High Life του Εμμ. Ρεγγινάκη (αρχές 20ου αι.).
Πηγή: ΙΜΚ.

67. Ορειχάλκινα μετάλλια για τον Ν. Καζαντζάκη, έργα: α. της Μπ. Ραυτοπούλου (1957). Κλίμακα 1:1,5. β. του Γ. Παρμακέλη (1977). Πηγή: ΙΜΚ.

68. Αργυρό μετάλλιο για την Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ηρακλείου, έργο της Ασπ. Παπαδοπεράκη (2004). Πηγή: ΙΜΚ, δωρεά της γλύπτριας.

69. Οι συλλέκτες νομισμάτων Ευ. Μ. Γαλενιανός και Στυλ. Γιαμαλάκης.

70. Το ζεύγος των συλλεκτών Θεαν. και Νικ. Μεταξά.

Η Juno moneta, η λατινική θεότητα, που επικράτησε ως προστάτιδα της νομισματοκοπίας, ανάγει το επίθετό της στο ρήμα monēre, που σημαίνει θυμίζω, προειδοποιώ, διδάσκω.
Η Νομισματική, όπως άλλωστε και συνολικά η Ιστορία, αποδείχτηκε τελικά και προ πολλού ότι ούτε να διδάξει ούτε να προειδοποιήσει μπορεί. Τουλάχιστον, ας κρατήσει τον ρόλο της Μνημοσύνης. Να θυμίζει το παρελθόν, να διασχίζει το ποτάμι της Λήθης, πατώντας, αντίς ολισθηρούς λίθους, ασφαλή νομίσματα. Στο Ηράκλειο και όπου αλλού.

Συντομογραφίες

Πηγές εικονογράφησης - Μουσεία

ΑΜΗ	Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου.
ANS	American Numismatic Society.
ΒΔΒΗ	Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.
BM	British Museum.
DOC	Dumbarton Oaks Collections.
ΕΦΑΗ	Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηρακλείου.
ΕΦΑΡ	Εφορεία Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου.
ΙΜΚ	Ιστορικό Μουσείο Κρήτης.
ΚΔΠ	Κατάλογοι Διαδικτυακών Πλειστηριασμών.
ΜΑΑ	Μουσείο Αγ. Αικατερίνης.
RCC	Στοκχόλμη, Royal Coin Collection.
SMM	Βερολίνο, Staatliche Museen, Münzkabinett.
ΤΑΗ	Τουρκικό Αρχείο Ηρακλείου.
νμκ.	Νομισματοκοπείο.

Δημοσιεύσεις

Αναγνωστόπουλος 2017	Αναγνωστόπουλος Αρ., Το Ηράκλειο στα πρώτα χρόνια του αυτόνομου καθεστώτος: ιδέες για την πόλη, κοινωνικές συγκρούσεις και η συγκρότηση της μνήμης στον αστικό χώρο, στο Ανδρουλιδάκης 2017, σ. 403-415.
Ανδριώτης 2006	Ανδριώτης Ν., Πληθυσμός και οικισμοί τη; Ανατολικής Κρήτης (16-19ος αι.), Ηράκλειο 2006.
Ανδρουλιδάκης 2017	(επιμ.), Το Ηράκλειο και η Κρήτη από την τελευταία περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας ως την Ένωση με την Ελλάδα (1866-1913), Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου (Ηράκλειο 23-26.20013), Ηράκλειο 2017.
Bigge 1901	Bigge, La Guerra di Candia negli anni 1667-69, Torino 1901.
Creta Sacra	Cornelius Flaminius, Creta Sacra Sive de Episcopis Utriusque Ritus Graeci Et Latini in Insula Cretae, Βενετία 1755.

Δρακάκης-Σιδηρόπουλος 2004	Δρακάκης Μ.-Σιδηρόπουλος Κλ., Κατρίνια, ρεάλια, zecchini di giusto peso: νομισματικές παρεμβάσεις και αγοραία πρακτική στην Κρήτη των αρχών του 17ου αιώνα", Πεπραγμένα Θ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο 2004, Β2, σ. 341-363.
Hansen –Nielsen 2004	Hansen M.H.-Nielsen Th.H., An Inventory of archaic and classical Poleis, Oxford 2004.
Ζέη 2005	Ζέη Ελ., Χώρος και φωτογραφία. Το Ηράκλειο από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στην Κρητική Πολιτεία: Συλλογή Μιχάλη Σάλλα, Αθήνα 2005.
Καρέτσου 2008	Καρέτσου Αλ., ΗΡΑΚΛΕΙΟ. Η άγνωστη ιστορία της αρχαίας πόλης, Ηράκλειο 2008.
Παπαδάκη 1994	Παπαδάκη Ασπ., Κατάλογος των Δουκών της Κρήτης, Ροδωνιά. Τιμή στον Μ. Ι. Μανούσακα, τ. Β΄, Ρέθυμνο 1994, 389-396).
Papadopoli	Papadopoli-Aldobrandini N., Le monete di Venezia, Venezia-Milano 1893-1919.
Svoronos	Svoronos J. N., Numismatique de la Crète ancienne, Macon 1890, Bonn 1972².
Σιδηρόπουλος-Δρακάκης 2017	Σιδηρόπουλος Κλ.-Δρακάκης Εμμ., Διαβάζοντας το δημογραφικό μωσαϊκό του Ηρακλείου (1863-1913), στο Ανδρουλιδάκης 2017, σ. 458-473.
Σταρίδα-Κανάκη 2010	Σταρίδα Λ.- Κανάκη Ελ., Ανασκαφές στην πόλη του Ηρακλείου ως το 2008, Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 1 (2010), Πρακτικά, σ. 402-413.
Τσουγκαράκης 2000	Τσουγκαράκης Δ., Κρήτη και Ηράκλειο στη βυζαντινή και αραβική περίοδο, στο Ο Μίτος της Αριάδνης. Ξετυλίγοντας την ιστορία της πόλης του Ηρακλείου, Ηράκλειο 2000, σ. 59-72.
Tsougarakis 1988	Tsougarakis D., Byzantine Crete from the 5th to the Venetian Conquest, Athens 1988.
Φαράκλας et alii	Φαράκλας Ν. et alii, *Οι επικράτειες των αρχαίων πόλεων της Κρήτης*, Ρέθυμνο 1998.
Voltolina	Voltolina P., La storia di Venezia attraverso le medaglie, Venezia 1998.

Έτος Γ' — Τετ. Πρωΐαν τῆς 17 Δεκ. 1908 — Φύλλον — Αριθ. 144

ΗΡΑΚΛΕΙΟΝ

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΕΒΔΟΜΑΔΙΑΙΑ

CAVEANT CONSULES

Ἀκριβῶς οἱ ἐπιγνωστικοὶ ἐκτιμητὲς ἐρωτῶνται ἀπὸ ἡμᾶς· ἐκφεύγει ἡ Κρήτη, ἀλλ' ἐλπίζομε νὰ ἐπιστρέψῃ μέσα τοῦτο τὸ ἀρχαῖον της ἀπόλεμον.

Τὸ πολὺ σημεῖο τῶν ἀνωτέρω ἀπὸ τοὺς ἡμᾶς ἐρωτῶντας ἐκφεύγει ἀπὸ τὸ ὅτι ἐκεῖνοι ἐρωτοῦν, ἐν ὅσῳ ἐκεῖνος ἐρωτᾷ νὰ ἐπιβεβαιώσῃ ἢ ἀντίθετος τὸ ἔργον τῶν ἐξόχων ἐκτιμητῶν· καὶ μάλιστα τὸ ἐπὶ τῆς Χαμηλοσύνης ζ. ἐν τούτοις δὲν εἶναι εὔκολος νὰ ἐκφύγῃ ἐκτιμητὴς μέτρων, ὅπως ἐμεῖς ἐκφύγομε σκληρὰ ἀνάγκη νὰ ἀποτιμήσωμεν τιμὴν κατὰ τὴν ἀπ' ἐλπὶς νὰ ἐξάγωμεν κέρδος ἐκ τοῦ ἐκτιμητοῦ ἐκτιμητικοῦ ἔργου· ἐκεῖνος ἐκφεύγει ἐκτιμητὴς ἐκτιμητικοῦ ἔργου, ὅπως ἐκφεύγει ἐκτιμητὴς ἐκτιμητικοῦ ἔργου.

Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐμβλητῶν τούτων, θὰ ἐκτιμήσῃ ὁ καθ' ἕνας ἐκτιμητὴς ἐκτιμητικοῦ ἔργου ἐκτιμητικοῦ ἔργου ἐκτιμητικοῦ ἔργου

Σάββατο 25.02.2017

Εν εκλεκτώ κύκλω: εκδοτική δραστηριότητα και φιλολογική ζωή στο Ηράκλειο, 1878-1906

Ομιλητής

Ben Petre

δρ Νεοελληνικής Φιλολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης

Προλογίζει ο

Αλέξης Πολίτης

Ομότιμος καθηγητής Νεοελληνικής Φιλολογίας
Πανεπιστήμιο Κρήτης

Αλέξης Πολίτης

Λίγα πρόχειρα λόγια, έτσι για πρόλογο, που θα έχει δύο σκέλη: το ένα είναι το θέμα που έχει επιλεγεί να αναπτυχθεί σήμερα, το άλλο θα είναι ο ομιλητής. Το θέμα το ακούσατε: για την πνευματική κίνηση από το 1878 έως το 1906 στο Ηράκλειο.

Θα έλεγε κανένας, πέρα από το ενδιαφέρον των ντόπιων, των Ηρακλειωτών ας πούμε, που έχουν περιέργειες για τα δικά τους πράγματα, μήπως το θέμα είναι κάπως στενό· μήπως δεν απασχολεί κανέναν εκτός από τους κατοίκους του Ηρακλείου. Κι ένα δεύτερο ερώτημα: είναι αυτόνομη μονάδα το Ηράκλειο; Δεν έχει σχέσεις με τα Χανιά, με την Αθήνα, με τη Σμύρνη, με την Πόλη;

Προσωπικά νομίζω ότι, παρόλο που κάποιος λίγο άσχετος με το αντικείμενο, ίσως να θεωρούσε ότι είναι και μικρό και όχι αυτόνομο το θέμα, ακούγοντας τα όσα θα ειπωθούν, θα διαπιστώσει πως είναι και ουσιαστικό και έχει σωστά όρια. Δηλαδή, το να μελετάμε την πνευματική κίνηση και τα βιβλία, όχι σε πανεθνικό επίπεδο ή και σε ευρύτερο ενδεχομένως αλλά σε τοπικό, με βάση την κοινωνία μιας πόλης, φτιάχνει μια ακέραια μονάδα, αποτελεί κάτι το αυτόνομο. Γιατί οι επαφές, ακόμα και ανάμεσα στο Ηράκλειο και τα Χανιά (άλλες πόλεις, που να έχουν τυπογραφείο εκείνη την εποχή στην Κρήτη δεν υπήρχαν) αλλά και την Αθήνα, την Κωνσταντινούπολη κλπ., παρά τις επαφές, που υπήρχαν βέβαια, η πόλη ήταν σε πολύ μεγάλο βαθμό αυτόνομη, με την έννοια ότι οι αποστάσεις δεν ήταν οι σημερινές: από Ρέθυμνο δεν θα έκανε κανείς μία ώρα και τρία τέταρτα, θα έκανε πολύ περισσότερο και μάλλον θα ερχότανε όχι από την ξηρά παρά με το πλοίο, γιατί αλλιώς θα ήταν η ταλαιπωρία πολύ μεγάλη. Οι πασάδες, όταν μετακόμιζαν τις γυναίκες τους από τα Χανιά στο Ηράκλειο, με πλοίο τις μετακόμιζαν.

Έτσι οι πόλεις ήταν πιο αυτόνομες, φτιαχνόταν μια κλειστή κοινότητα· ένα αυτό. Φυσικά μετά το πρώτο βήμα, την τοπική κοινότητα, το Ηράκλειο στην περίπτωσή μας, θα μας ωφελήσει να ανοίξουμε περισσότερο το θέμα, ώστε να το εντάξουμε σ' ένα ευρύτερο σύνολο· να προσθέσουμε δηλαδή και την Χανιώτικη, μετά και την Ναυπλιώτικη, μετά και την Πατρινή, μετά και την Αθηναϊκή κοινωνία, μετά και το ένα και το άλλο. Να ξεκινάμε από την τοπική μας ιστορία, που μας ερεθίζει πιο πολύ, αλλά να μην μας διαφεύγει πως τα λειτουργικά, να το πω έτσι, ερωτήματα, προκύπτουν από τις συνολικές θεωρήσεις. Ποιοι είμαστε, από πού ξεκινήσαμε και πώς φτάσαμε εδώ, που φτάσαμε;

Αλλά ετούτες οι τοπικές μελέτες μπορεί να γίνουν αφετηρία για τα μεγάλα ερωτήματα, ως το αρχικό παράδειγμα. Αυτές ως πιο μικρές μας επιτρέπουν να φανταστούμε πιο εύκολα το όλον, το σύνολο· και με τη φαντασία να αναχθούμε από το τεκμήριο και τη μαρτυρία στην ιστορική σκέψη. Ναι, η φαντασία είναι όργανο και της ιστορίας, δεν είναι των μυθιστορημάτων μόνο, αρκεί να είναι φαντασία πιθανή και τεκμηριωμένη και με την προϋπόθεση ο ιστορικός να είναι άξιος - και μπορώ να σας βεβαιώσω ότι ο Ben ανήκει στην κατηγορία των καλών ιστορικών.

Λόγου χάρη, το τί συμβαίνει ετούτη τη στιγμή λίγο έξω από την αίθουσα Ανδρόγεω μπορώ να το φανταστώ και δεν θα πέσω και πολύ έξω. Δεν είμαι αυτόπτης μάρτυρας, αλλά το ξέρω από άλλες περιπτώσεις, κατ' αναλογία. Με τη φαντασία λοιπόν, πατώντας

σε κάτι το συγκεκριμένο, που θα είναι μάλιστα πιο αναλυτικά παρουσιασμένο, πιο καλά τεκμηριωμένο, επειδή το πεδίο είναι μικρότερο: το Ηράκλειο, όχι όλη η Ελλάδα, με τη φαντασία μπορώ να προχωρήσω σταδιακά σε συνθετότερες σκέψεις, ξεκινώντας παραδειγματικά από το μικρό μου θέμα, είτε είναι το Ηράκλειο σε μια πολύ συγκεκριμένη χρονική περίοδο, καίρια φυσικά, μετά το 1878 αλλά οπωσδήποτε πολύ μικρή χρονικά. Μαζί με τα τεκμήρια μού χρειάζεται και η φαντασία, για να λειτουργήσει το μυαλό μου· γι' αυτό άλλωστε ασχολούμαστε με τη φιλολογία, με την ιστορία, για να πάρει μπρος το μυαλό μας. Ξεκινώ από τα παραδείγματα - τα μικρά θέματα μου το επιτρέπουν - και με κάποια αναγωγή, όπως κάνει πάντα το ανθρώπινο μυαλό, που ακριβώς με αναγωγές δουλεύει, μπορώ να συλλάβω σιγά-σιγά τα ευρύτερα σύνολα, προσθέτοντας, φυσικά, στοιχεία και από την Αθήνα, τη Σμύρνη, την Πόλη.

Θα μπορούσε βέβαια κάποιος να παρατηρήσει πως αρκετοί διανοούμενοι του Ηρακλείου είχαν σχέσεις όχι μόνο με την Αθήνα και την Πόλη παρά και με το Παρίσι ή και με την Οδησσό ή ό,τι άλλο. Ναι, είχανε ένας- ένας χωριστά. Όμως, όποια εμπειρία είχε κάποιος από το Παρίσι, την συζητούσε με τον άνθρωπο, με τους ανθρώπους που έβλεπε στο καφενείο, στα σπίτια, οπουδήποτε· άρα όλα περνούσαν από ένα φίλτρο κοινωνικό, το ηρακλειώτικο περιβάλλον.

Γι' αυτό νομίζω ότι το θέμα που θ' ακούσουμε μπορεί να μας βοηθήσει να προχωρήσουμε και πέρα από το ίδιο το θέμα, να συλλάβουμε και άλλα πράγματα.

Τώρα για τον ίδιο τον ομιλητή. Γυρίζω 28 χρόνια πίσω, όταν είχα πρωτοέρθει στην Κρήτη και μπήκα σε τάξη για πρώτη φορά στη ζωή μου, ένα Σεπτέμβρη του 1989 - μπορεί και αρχές Οκτώβρη να ήτανε - και το μάθημα ήταν για τον 19ο αιώνα, που τον χαρακτήριζαν σε μεγάλο βαθμό οι υπερβολές της Μεγάλης Ιδέας ή μάλλον, ορθότερα, η μεγάλη ιδέα, που είχαμε για τον εαυτό μας.

Το μάθημα χρησιμοποιούσε, χρησιμοποιούσα εγώ δηλαδή, αρκετά ειρωνικό τόνο· λόγου χάρη έλεγα: "ήμασταν βέβαια οι καλύτεροι από όλους τους άλλους Βαλκάνιους", κάτι που ήθελα να εννοηθεί ειρωνικά, γιατί έτσι νόμιζα πως θα ανατρέψω καλύτερα τις στρεβλές βεβαιότητες, που οι φοιτητές κουβαλούν από το σχολείο ή από το προσωπικό τους περιβάλλον. Μέσα σε μία αίθουσα, μικρή σχετικά, αρκετά γεμάτη, όλοι γράφανε τις σημειώσεις τους, σοβαρά, υπήρχε όμως στο βάθος ένας ψηλός, ξανθός, που κοίταγε και χαμογελούσε, ήταν ο Ben, ο οποίος δεν κρατούσε σημειώσεις και καταλάβαινε ότι ο ομιλητής χρησιμοποιούσε το χιούμορ. Αυτό τον καλοχαρακτήρισε αμέσως.

Μετά πέρασαν χρόνια, ο Ben μεταφέρθηκε σε άλλα ημισφαίρια, σε άλλες Ηπείρους, ξαναγύρισε και, τώρα, για τον Ηρακλειώτη θέλετε να μιλήσω εγώ; Πρέπει να τον ξέρετε καλύτερα.

Πέρασε και η διδακτορική του διατριβή από τα χέρια μου. Είναι από τις φορές που ο επόπτης, αυτός δηλαδή που παρακολουθεί πώς προχωράει ο νέος ερευνητής, κι αυτός που, όταν έρθει η ώρα της κρίσης, της υποστήριξης, θα γίνει ο κύριος εισηγητής είναι πολύ ευχαριστημένος, που έχει τέτοιο υλικό στα χέρια του.

Ben, με το καλό, σειρά σου να μιλήσεις.

Ben Petre

Εν εκλεκτώ κύκλω: εκδοτική δραστηριότητα και φιλολογική ζωή στο Ηράκλειο, 1878-1906*

1. Χρονολογική τομή

Μελετώντας την πορεία της πνευματικής ζωής, της εκδοτικής δραστηριότητας και της λογοτεχνικής παραγωγής στο Ηράκλειο, κατά την αυγή του 20ου αιώνα, προκύπτει ότι σημαντικές αλλαγές συμπίπτουν όχι τόσο με την αποχώρηση του οθωμανικού στρατού και την έλευση του Πρίγκιπα Γεωργίου, όσο με την αναχώρηση του τελευταίου. Από την άποψη αυτή και για τους λόγους, που θα αναλύσουμε στη συνέχεια, η παρουσίαση αυτή αντιμετωπίζει ως ενιαία την περίοδο από τη Σύμβαση της Χαλέπας μέχρι τα τέλη του 1906. Βέβαια, κάποιες αναφορές στις πριν από το 1878 εξελίξεις κρίνονται απαραίτητες, προκειμένου να κατανοήσουμε το πλαίσιο και τα αίτια της πνευματικής αφύπνισης.

Η Σύμβαση της Χαλέπας επιλέχθηκε ως χρονική αφετηρία, ακριβώς επειδή προβλέπει, για πρώτη φορά επί οθωμανικής κυριαρχίας στην Κρήτη, τη νόμιμη σύσταση πνευματικών σωματείων, την ίδρυση τυπογραφείων και την έκδοση εφημερίδων[1], εγκαινιάζοντας, έτσι, μια νέα περίοδο στην παραγωγή του γραπτού λόγου. Όμως, ρητή αναφορά στην ελευθεροτυπία δεν θα έρθει με την αποχώρηση των Οθωμανών, παρά με το Σύνταγμα του 1907: "Έκαστος δύναται να δημοσιεύει προφορικώς, εγγράφως και δια του τύπου τους στοχασμούς του, τηρών τους νόμους της Πολιτείας. Ο τύπος είναι ελεύθερος"[2]. Μέχρι τότε, τα έντυπα ελέγχονται αυστηρά και, πέρα από το κλείσιμο συγκεκριμένων τίτλων, οι αρχές δεν διστάζουν να προχωρήσουν στην αναστολή της όποιας εκδοτικής δραστηριότητας, όπως συνέβη με την ανάκληση των ελευθεριών το 1889[3]. Η κατάσταση αυτή δεν αλλάζει όσο ριζικά θα περίμενε κανείς, κατά την πρώτη περίοδο της Κρητικής Πολιτείας - το Διάταγμα περί Τύπου του 1899, προφανώς αντανακλώντας το αυταρχικό πνεύμα του Πρίγκιπα και τη δεδηλωμένη απέχθειά του προς τον κομματισμό, του παραχωρεί επί μια διετία το δικαίωμα "να αποποιήται ή να

* Ευχαριστώ θερμά τον κ. Μανόλη Βασιλάκη και την Ηράκλεια Πρωτοβουλία για την τιμητική για μένα πρόσκληση συμμετοχής στον 2ο κύκλο διαλέξεων Ο μίτος της Αριάδνης, και τον επόπτη της διατριβής μου κ. Αλέξη Πολίτη, που δέχθηκε να έρθει από το Ρέθυμνο στο Ηράκλειο, για να προλογίσει την ομιλία. Το κείμενο εδράζεται στο πρώτο κεφάλαιο της διατριβής: Φιλολογική δραστηριότητα και λογοτεχνική παραγωγή στο Ηράκλειο Κρήτης, 1881-1941 (Πανεπιστήμιο Κρήτης 2014).

1 Βλ. άρθρο 15 της Σύμβασης, αναδημ. στο Μ. Περάκης, *Το τέλος της οθωμανικής Κρήτης. Οι όροι κατάρρευσης του καθεστώτος της Χαλέπας (1878-89)*, Αθήνα: Βιβλιόραμα 2008, 402: "Επιτρέπεται η εν τη νήσω σύστασις, φιλεκπαιδευτικών συλλόγων, τυπογραφείων και η έκδοσις εφημερίδων...". Για την παράνομη τυπογραφία, πριν από τη Σύμβαση, βλ. Δ. Ν. Μουδατσάκης, *Τα τυπογραφεία του Ηρακλείου*, Ηράκλειο: Καζανάκης 2005, 17-18.

2 *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, 8-2-1907, στο Ξ. Παγκαλιάς, "Οι εφημερίδες του Ηρακλείου 1881-1983", *Προμηθεύς ο πυροφόρος* τχ. 36 (1983) 345.

3 Ευάγγελος Νικολαΐδης, *Περί Κρήτης και ιδία της πόλεως Ηρακλείου*, Αθήνα 1892, 25. Υπερβολική η αναφορά στις "εξαιρετικές ελευθερίες" που απολάμβανε ο τύπος, πριν από την απαγόρευση.

χορηγή κατ' οικείαν αυτού κρίσιν την προς έκδοσιν εφημερίδων και εντύπων εν γένει, περιεχόντων πολιτικήν ύλην, απαιτουμένην άδειαν, ως και να ανακαλή ήδη χορηγηθείσαν τοιαύτην άδειαν"[4].

Δεν ξαφνιάζει, λοιπόν, το γεγονός ότι η άνθιση των εφημερίδων και του περιοδικού τύπου αναβάλλεται μέχρι την άρση τέτοιων περιορισμών: τις τελευταίες μέρες του 1906, εν όψει της νέας πολιτικής κατάστασης, που διαμορφώνεται, ιδρύεται η *Ίδη* (1906-1961), πρώτη από τις μακρόβιες τοπικές εφημερίδες, που θα κάνουν την κρίσιμη μετάβαση από την εβδομαδιαία στην πιο τακτική έκδοση.

Σε επίπεδο πνευματικής ζωής, λογίων και λογοτεχνικής παραγωγής, τα ίδια πρόσωπα και πρότυπα κυριαρχούν καθ΄ όλη την περίοδο από τη Σύμβαση της Χαλέπας μέχρι το 1906. Η ποίηση είναι ως επί το πλείστον αφηγηματική, δημόσια και εθνικά υπερήφανη, με έντονα στοιχεία προφορικότητας, στα χνάρια ενός Αχιλλέα Παράσχου, ενώ περισσότερη προσοχή δίνεται στη λαογραφία παρά στην αφηγηματική πεζογραφία, τα λίγα δείγματα της οποίας είναι γραμμένα στην καθαρεύουσα. Τα λιγοστά δράματα έχουν ως φόντο το ένδοξο ιστορικό παρελθόν. Γενικά, οι ελάχιστοι μορφωμένοι, που έχουν διάθεση να ασχοληθούν με τη λογοτεχνία, καλούνται πρώτα να συμβάλουν στην επίλυση πρακτικών ζητημάτων.

Ο Αντώνιος Βορεάδης, που καλλιέργησε όσο λίγοι στο Ηράκλειο τη δημιουργική γραφή αυτή την περίοδο, είναι ακόμα νεαρός φοιτητής φιλολογίας, όταν αναλαμβάνει, μαζί με τον Αντώνιο Μιχελιδάκη, να συντάξει τον περί παιδείας νόμο του 1881. Μόνο το 1893, αφού παραιτηθεί από τη θέση του γυμνασιάρχη Νεάπολης, για να ιδρύσει την εφημερίδα *Ηράκλειον* (1893-1895), θα έχει περισσότερο χρόνο στη διάθεσή του, αλλά και τότε η προσοχή του, όπως και άλλων εκπαιδευτικών της περιόδου (Β. Ψιλάκης, Ν. Παλιεράκης), θα είναι στραμμένη στον κόσμο της αρχαιότητας, στις μεγάλες στιγμές της νεότερης κρητικής ιστορίας και στη λαογραφία. Ανήκει, άλλωστε, στη γενιά[5], που πρώτη θα επιχειρήσει να γράψει μια ολοκληρωμένη ιστορία του νησιού, προωθώντας, έτσι, τα εθνικά του δίκαια. Ενδεικτικό της παραγωγής αυτής της μεγαλύτερης γενιάς είναι και τα αθηναϊκά περιοδικά, με τα οποία συνεργάζονται, έστω και περιστασιακά, ο ιατρός Ι. Κ. Σφακιανάκης με την *Εστία*, ο δημοδιδάσκαλος Ι. Ν. Ζωγραφάκης με την *Εφημερίδα των Παίδων*. Στο γύρισμα του αιώνα, όμως, θα εμφανιστεί και θα πολλαπλασιαστεί, με εντυπωσιακούς ρυθμούς, το περιοδικό λόγου και τέχνης - το 1898 *η Τέχνη*, το 1901 *η Πινακοθήκη*, το 1903 *ο Νουμάς*. Πρόκειται για νέο είδος, με το οποίο θα επιδιώξει συνεργασία μια νεότερη γενιά Ηρακλειωτών. Στις τάξεις του ανήκει και η *Νεότης* (1905)[6],

4 *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, φ. 71/22-8-1899.

5 Ο όρος δεν χρησιμοποιείται εδώ με αυστηρά ληξιαρχικά κριτήρια, παρά με την έννοια των πνευματικών επιδιώξεων και επιλογών. Ο Βορεάδης (γ. 1859) είναι 30 χρόνια νεώτερος από τον Β. Ψιλάκη, αλλά οι προτιμήσεις τους δεν διέφεραν σημαντικά.

6 Χ. Λ. Καράογλου, *Περιοδικά λόγου και τέχνης (1901-1940) αναλυτική βιβλιογραφία και παρουσίαση*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press 1996, Α΄, 145-146.

βγαλμένη στην Αθήνα από το νεαρό μαθητή γυμνασίου Γιάννη Μουρέλλο. Σε λίγο, ο ίδιος θα επιστρέψει από την πρωτεύουσα του ελεύθερου κράτους, για να εγκατασταθεί οριστικά στο Ηράκλειο. Εκεί, από το 1906, μέσα από το μαθητικό-νεανικό περιοδικό *Κρητική Ηώς*, θα ξεκινήσει μια μακρά πορεία στην πνευματική ζωή της πόλης. Την ίδια περίοδο θα κυκλοφορήσει και ένα πρωτοποριακό μυθιστόρημα, γραμμένο στο κλίμα του αισθητισμού, προκαλώντας την αμηχανία των μεγαλύτερων και το δέος των συνομήλικων - το *Όφις και Κρίνο* του Νίκου Καζαντζάκη. Με αυξανόμενους ρυθμούς, οι νέοι και τα νέα ρεύματα βγαίνουν στο προσκήνιο.
Εφόσον, λοιπόν, το ενδιαφέρον μας εστιάζεται στην πνευματική ζωή και τη λογοτεχνική παραγωγή στο Ηράκλειο, περισσότερο χρήσιμο είναι να αντιμετωπίσουμε ως ενιαία την περίοδο από το 1878 ως το 1905, αντί να χρησιμοποιήσουμε ως οδηγό το σταθμό της πολιτικής ιστορίας, που τοποθετείται στο 1898.

2. Οι προϋποθέσεις

Ανάμεσα στις προϋποθέσεις, που απαιτούνται για την ύπαρξη εκδοτικής δραστηριότητας και την καλλιέργεια του γραπτού λόγου, ξεχωρίζουν τρεις παράγοντες: η παρουσία ενός πυρήνα λογίων και επίδοξων εκδοτών (οι δημιουργοί), ένα εκπαιδευτικό σύστημα, ικανό να δημιουργεί και να συντηρεί ένα υποψήφιο κοινό (οι αναγνώστες) και τέλος η επικράτηση συνθηκών σταθερότητας και ειρήνης, κάτι που δύσκολα εξασφαλίζεται στα ύστερα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας.
Χάρη στο δίκτυο ακτοπλοϊκών συγκοινωνιών, που συνδέει την Κρήτη με τα λιμάνια άλλων τόπων, τα έντυπα, όχι μόνο των μεγάλων αστικών κέντρων της Ανατολικής Μεσογείου (Αθήνα, Αλεξάνδρεια, Κωνσταντινούπολη) αλλά και της δυτικής Ευρώπης (κυρίως του Παρισιού), φτάνουν ήδη από τον ύστερο 19ο αιώνα με σχετική ευκολία στην πόλη, όπου αρχίζουν να συγκροτούνται ιδιωτικές και δημόσιες βιβλιοθήκες.
Στα πριν από το 1878 "χρόνια της διαμόρφωσης", όπως τα ονομάζει η Κ. Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου[7], όσοι ηγούνται των προσπαθειών για την αναβίωση της πνευματικής ζωής αποτελούν μια μικρή ομάδα από πετυχημένους εμπόρους, γαιοκτήμονες και μορφωμένους επαγγελματίες (ιατροί, νομικοί, εκπαιδευτικοί).
Από τον κατάλογο μελών του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου[8] αναφέρουμε τρεις ενδεικτικές περιπτώσεις: ο Εμμ. Περίδης (1814-1883) διακρίθηκε στο εμπόριο και την ποτοποιία, έχοντας αναπτύξει σχέσεις με εμπόρους της Σύρου, από τα 15 του χρόνια.

7 Κάλλια Καλλιατάκη- Μερτικοπούλου "Το λόγιο Ηράκλειο της ύστερης τουρκοκρατίας: τα χρόνια της διαμόρφωσης", *Πεπραγμένα Η΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο: ΕΚΙΜ, τόμ. Γ΄1, 129-146.

8 Μανώλης Ε. Δετοράκης, "Ο εν Ηρακλείω Κρήτης Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος—Κατάλογος των μελών του", *Παλίμψηστον*,18 (2003) 261-309.

Ως δημογέροντας της πόλης έμεινε γνωστός για τις φιλανθρωπικές του παρεμβάσεις[9]. Ο λόγιος Χριστόφορος Αργυράκης (; - 1878) έπαιξε σημαντικότατο ρόλο στην κατάρτιση της πρώτης δημόσιας βιβλιοθήκης από το 1862 και την ίδια δεκαετία πρωτοστάτησε στο λεγόμενο "μοναστηριακό ζήτημα" για τη διεκδίκηση πόρων για την εκπαίδευση. Παραμονές της επανάστασης του 1878 συνελήφθη από τις αρχές και εκτοπίστηκε στην Αμισό, όπου πέθανε στη φυλακή. Από τους νεότερους, πρότυπο λογίου, στο γύρισμα του αιώνα, θεωρείται ο ιατρός και πολιτευτής Ιωάννης Κ. Σφακιανάκης (1848-1924), διαπραγματευτής των Χριστιανών στη Σύμβαση της Χαλέπας, δημοτικός ιατρός και καθηγητής στο Γυμνάσιο[10].

Πέρα από τις πιο γνωστές προσωπικότητες, μόνο έμμεσα μπορούμε να φτάσουμε σε εκτιμήσεις του αριθμού και του ρυθμού αύξησης των ανθρώπων με υψηλή μόρφωση. Ξέρουμε, για παράδειγμα, ότι ο αριθμός των Χριστιανών δικηγόρων σχεδόν διπλασιάζεται, κατά τη δεκαπενταετία 1881-1896[11]. Ο κατάλογος μελών του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου από την περίοδο 1887-1895 περιλαμβάνει 190 μέλη, από τα οποία τα δυο τρίτα, περίπου, είναι κάτοικοι της πόλης. Οι Χριστιανοί που δηλώνουν εγγράμματοι δεν ξεπερνούν το 5% του πληθυσμού της πόλης το 1881[12], συγκροτώντας μια ελίτ, που είχε σημαντική προσφορά στην προώθηση της παιδείας και του αστικού πολιτισμού, με βαρύνουσα συμμετοχή στο σχετικό με αυτά δημόσιο διάλογο.

Η αρχή της οργανωμένης εκπαίδευσης, στην Κρήτη του 19ου αιώνα, συσχετίζεται με τις ευρύτερες μεταρρυθμίσεις, που υποχρεώθηκε να παραχωρήσει η παραπαίουσα οθωμανική αυτοκρατορία, μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο. Περισσότερα για το θέμα έχει αναλάβει να αναπτύξει σε αυτόν τον κύκλο διαλέξεων ο ειδικός Μανόλης Δρακάκης, οπότε εδώ θα περιοριστούμε σε ενδεικτικά στοιχεία. Ξεχωρίζω το γεγονός ότι, το 1879, με την προοπτική χορηγίας από το κληροδότημα Αντ. Παπαδάκη του Πανεπιστημίου Αθηνών, Ηράκλειο και Ρέθυμνο αποδύονται στον αγώνα ίδρυσης γυμνασίου. Τελικά οι σχετικοί πόροι δεν επαρκούν, αλλά οι προσπάθειες των Ηρακλειωτών θα καρποφορήσουν το 1881[13]. Η τελευταία τάξη προστίθεται τον επόμενο χρόνο και σύντομα το Κρητικό Γυμνάσιο αναγνωρίζεται από το Πανεπιστήμιο Αθηνών ως ισότιμο με τα γυμνάσια της Ελλάδας.

9 "Διάφορα", *Μίνως*, φ. 113/9-4-1883.

10 Κ., "Ι. Σφακιανάκης" στο *Ημερολόγιον Σκόκου*1900, 144-146.

11 Το 1881 απογράφονται 10 χριστιανοί δικηγόροι στο Ηράκλειο, ενώ καταχώριση του Δικηγορικού Συλλόγου Ηρακλείου στο *Κρητικόν Ημερολόγιον του έτους 1897*, Αθήνα 1896,72, απαριθμεί ονομαστικά 17 μέλη.

12 Ν. Σταυράκης, *Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης*, Αθήνα 1890, Β΄ 78 και 149. Στην απογραφή δεν διευκρινίζεται ποια γλώσσα ξέρουν οι ερωτώμενοι – ελληνικά ή τουρκικά. Πάντως, κρίνοντας και από επιστολές αναγνωστών, στους υποψήφιους αναγνώστες του ελληνόγλωσσου τύπου θα πρέπει να υπολογίζεται αδιευκρίνιστη μερίδα των εγγράμματων Μουσουλμάνων.

13 Στ. Γοντικάκης, *Η παιδεία στην Κρήτη 1878-1889*, Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη 1992 *ό.π.*, 69-70. Για τις συνθήκες ίδρυσης του Γυμνασίου βλ. Μανόλης Γ. Δρακάκης, "Το Κρητικό Γυμνάσιο Ηρακλείου ως σημείο πολιτικής αντιπαράθεσης", *Κρητικά Χρονικά*, 31 (2011) 241-267, και πληρέστερα στο βιβλίο του ίδιου *Ξυπόλητοι και Καραβανάδες: Παιδεία και πολιτική στο Ηράκλειο του ύστερου 19ου αιώνα (1878-1898)*, HMStudies 2015.

Στα ήσυχα χρόνια οι αριθμοί ευδοκιμούν: 48 μαθητές (σε 2 τάξεις) το 1881, 89 το 1883, 106 το 1888, για να απογειωθούν με τον οριστικό επαναπατρισμό χριστιανικών οικογενειών και την αποκατάσταση της ειρήνης– το 1906 το Γυμνάσιο Ηρακλείου έχει 379 μαθητές[14]. Ο αριθμός μαθητών όλων των βαθμίδων αυξάνεται διαρκώς, με αποτέλεσμα τη σημαντική μείωση του αναλφαβητισμού: από το 1881 ως το 1900 πέφτει κατά 16,3% στην πόλη του Ηρακλείου και κατά 22,4% σε όλο το νησί. Το σχολικό έτος 1903-04, ο συνολικός μαθητικός πληθυσμός της Κρήτης ξεπερνά τους 35.000 και εκφράζεται ήδη αγωνία για τον υπερβολικό αριθμό δικηγόρων και ιατρών[15].
Αν όχι στο οικονομικό επίπεδο, τουλάχιστον στο μορφωτικό οι προϋποθέσεις για την παραγωγή και διάδοση του έντυπου λόγου έχουν πια εξασφαλιστεί.
Στα χρόνια της ημιαυτονομίας η ειρήνη, όσο επικρατεί, είναι πάντα εύθραυστη. Με κάθε επαναστατική κίνηση, οι μουσουλμάνοι της υπαίθρου συρρέουν στις περιτειχισμένες πόλεις των ακτών, ενώ οι χριστιανοί διασκορπίζονται στα χωριά ή παίρνουν το δρόμο της προσφυγιάς. Έτσι, οι συχνές αναταράξεις, μέχρι την εγκαθίδρυση της Κρητικής Πολιτείας, οδηγούν στην προσωρινή αναχώρηση των ανθρώπων, που αγωνίζονται για την ανάπτυξη της παιδείας και της πολιτιστικής ζωής: με την επανάσταση του 1889 εκπατρίζεται για δέκα χρόνια ο Νικόλαος Νυστεράκης, πρώτος καθηγητής φυσικομαθηματικών στο Γυμνάσιο, και για μικρότερο διάστημα οι ιατροί Ι. Κ. Σφακιανάκης και Ι. Χατζιδάκης.
Ανάλογες περιπέτειες έζησε η οικογένεια του Στυλιανού Μιχαήλ Αλεξίου - μόνο στα τέλη της δεκαετίας του 1890 έφυγαν δυο φορές: τον Ιούνιο του 1896 (ξαναγύρισαν τον Αύγουστο) και το Φεβρουάριο του 1897[16]. Και όταν επέστρεψαν, λίγες μέρες μετά την άφιξη του Πρίγκιπα Γεωργίου, έπρεπε να στηθεί εκ νέου το οικογενειακό τυπογραφείο, που είχε καταστραφεί ολοσχερώς στη σφαγή του 1898. Από εκεί και έπειτα, όμως, εγκαινιάζεται μια μονιμότερη ειρήνη, έστω και αν δεν έχει εξασφαλιστεί ακόμη η πλήρης ελευθερία έκφρασης.

3. Πνευματικοί Σύλλογοι και κοινωφελείς πρωτοβουλίες

Λίγα χρόνια μετά την κατάρτιση της βιβλιοθήκης, διατυπώνεται ρητά το αίτημα για τη σύσταση ενός σωματείου, που να λειτουργεί ως πόλος των πνευματικών δραστηριοτήτων στην πόλη[17].
Ο πρώτος Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος ιδρύεται, παράνομα, το 1875, καταργείται λίγους

14 Τα στοιχεία από τον Στ. Γοντικάκη, *ό.π.*, 167-169, με εξαίρεση το 1883 ("Ελληνικόν Κρητικόν Γυμνάσιον", *Μίνως*, φ. 125/2-7-1883) και το 1907 (Α. Χουρδάκης, *Η παιδεία στην Κρητική Πολιτεία (1898-1913)*, Αθήνα 2011, 162).

15 Α. Χουρδάκης, *ό.π.*, 95, 145· "Δικηγοροπληθώρα", *Νέα Ελευθερία*, φ. 87/20-2-1905.

16 Λ. Αλεξίου, *Κρητικό χρονικό των πολέμων και των κατοχών*, ανέκδοτο χφ. 1960, 12-24. Το χφ. στα κατάλοιπα του συγγραφέα στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης.

17 Αίτημα της Χριστιανικής Κοινότητας Ηρακλείου προς τη Γενική Συνέλευση των Κρητών, με χρονολογία το 1870. Βλ. Μανώλης Ε.Δετοράκης, "Η πρώτη δημόσια βιβλιοθήκη στο Ηράκλειο", *Παλίμψηστον*, 13 (1993) 22.

μήνες αργότερα, με εντολή του Σαμήχ πασά, και επανιδρύεται, με ελαφρά διαφοροποιημένη ονομασία, το 1878, βάσει των ελευθεριών, που παραχωρήθηκαν, με τη Σύμβαση της Χαλέπας. Ήδη, όμως, κατά την πρώτη περίοδο, προχωρεί στη διοργάνωση ερασιτεχνικών θεατρικών παραστάσεων με ηθοποιούς τα μέλη του, που, πέρα από την ψυχαγωγική τους αξία, θα αποτελούν, όλα τα επόμενα χρόνια, σημαντική πηγή εσόδων. Σύμφωνα με το καταστατικό του 1879, οι βασικές επιδιώξεις του Συλλόγου συμπεριλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, "την των γραμμάτων εν γένει και ιδία της δημοτικής παιδείας αμφότερων των φύλων διάδοσιν", τον εμπλουτισμό της δημόσιας βιβλιοθήκης και τη διοργάνωση δημόσιων μαθημάτων. Ασφαλώς, η δράση και η επικοινωνία του με άλλους ομόλογους οργανισμούς θα πρέπει να ιδωθεί στο ευρύτερο πλαίσιο της ελληνικής "συλλογομανίας" του ύστερου 19ου αιώνα: εκπλήρωνε ρόλους, που, σε άλλες, πιο οργανωμένες κοινωνίες, ανήκαν στον κρατικό μηχανισμό[18].

Άλλη ένδειξη του σχηματισμού ενός πυρήνα μορφωμένων αστών είναι η ίδρυση, τουλάχιστον, τριών φιλανθρωπικών σωματείων, στο γύρισμα του αιώνα.

Στη Φιλόπτωχο Επιτροπή (1893) και το Φιλανθρωπικό Σύλλογο των Κυριών Ηρακλείου (1901) δραστηριοποιούνται οι γυναίκες των γνωστών επιστημόνων και εμποροβιομηχάνων της πόλης (Σ. Μ. Καλοκαιρινού, Α. Ι. Χατζιδάκη, Μ. Ι. Σφακιανάκη κ.α.), κατά το γνωστό πρότυπο συμμετοχής των γυναικών στη δημόσια ζωή, αυτή την εποχή. Τα επόμενα χρόνια, η συμπεριφορά των μελών τους θα δώσει αφορμή για δηκτικά σχόλια στον τύπο και ακόμα σε λογοτεχνικά κείμενα[19]. Παρόμοιου προσανατολισμού ήταν η Φιλόπτωχος Αδελφότητα (1900) υπό την προεδρία του ιατρού Χαράλαμπου Γιαμαλάκη, η οποία ίδρυσε νυχτερινή σχολή για άπορα παιδιά, που δεν ενέπιπταν στην κατηγορία της υποχρεωτικής φοίτησης, και συνέχισε τις προσπάθειες του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου για την κατάρτιση Φιλαρμονικής[20].

Γενικότερα, οι σύλλογοι αυξάνονται και διευρύνονται ειδολογικά, μετά την εγκαθίδρυση της Κρητικής Πολιτείας. Τότε εμφανίζονται επαγγελματικές οργανώσεις, σωματεία, για την προώθηση τοπικών συμφερόντων, και νέες αθλητικές ενώσεις[21] - όλα δείγματα μιας κοινωνίας, που οργανώνεται σε νέες βάσεις, αναζητώντας νέες δραστηριότητες και νέα σημεία αναφοράς.

18 Βλ. Αλέξης Πολίτης, "Μια επισκόπηση της πνευματικής ζωής στην τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα", *Αποτυπώματα του χρόνου*, Αθήνα 2006, 145-147.

19 Βλ. π.χ. "Ποικίλα", *Νέα Εφημερίς*, φ. 39/8-1-1912, και το διήγημα του Βελ. Φρέρη "Αριστοκρατικές καρδιές", *Νεοελληνικά Γράμματα*, 1 (Οκτ. 1926) 5-15.

20 Μ. Δετοράκης, "Η πρώτη φιλαρμονική στο Ηράκλειο", *Ιδιόφωνο*, 14 (2008), 17-20.

21 Βλ. Ζαχαρένια Σημανδηράκη, "Τα κρητικά σωματεία από το 1878 ως το 1913", *Πεπραγμένα ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Χανιά: Φιλολογικός Σύλλογος ο Χρυσόστομος 1990, 431-451.

4. Οι εφημερίδες
4.1. Γενικά χαρακτηριστικά

Η εικόνα, που διαθέτουμε για τις εφημερίδες του Ηρακλείου, μέχρι τις αρχές του 20ου αιώνα, είναι εκ των πραγμάτων αποσπασματική. Στον πίνακα 1 του παραρτήματος, δίνονται σχετικά στοιχεία, πάντα με την επιφύλαξη ότι μερικοί τίτλοι μάς είναι γνωστοί μόνο έμμεσα, από μαρτυρίες τρίτων[22], ενώ σε άλλους δεν διαθέτουμε πλήρεις σειρές. Παρ' όλα αυτά, διακρίνονται τρεις διαφορετικές φάσεις στην εξέλιξη των τοπικών εφημερίδων: μια πρώτη περίοδος από το 1881 ως το 1889, με την αυξανόμενη κομματική αντιπαράθεση, που οδήγησε σε πολιτικό αδιέξοδο και την επιβολή κυρώσεων· μια δεύτερη, από το 1893 ως το 1897, με λιγότερο πολιτικοποιημένες εκδόσεις, που διακόπηκαν και πάλι από την πολιτική αστάθεια· και, τέλος, μια τρίτη περίοδος, από την ανακήρυξη της αυτονομίας μέχρι το 1906, με την επιβολή αυστηρής λογοκρισίας από τον Πρίγκιπα Γεώργιο και τις ξένες στρατιωτικές αρχές, πάντα με την κυριαρχία των βραχύβιων εβδομαδιαίων εκδόσεων.

Μια αποτίμηση του πολιτικού κλίματος στην πόλη, κατά την πρώτη περίοδο, μας δίνει ο "εθνικός ποιητής" Ι. Κωνσταντινίδης: "Μεταξύ των άλλων τους εύρον εις κομματισμούς διηρημένους εις δυο στρατόπεδα και αι διαφοραί των σχεδόν ως της Καβάλας γελοίαι και αβδηρητικαί"[23] γράφει προς τη γυναίκα του, επισκεπτόμενος το Ηράκλειο το 1887. Παρατήρηση ουσιαστική: οι ίδιοι άνθρωποι, που συγκρούονται κατά καιρούς στο πλαίσιο του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου, βρίσκονται αντιμέτωποι και στην πολιτική, χωρίς να έχουν σημαντικές διαφορές μεταξύ τους, τουλάχιστον από τη σημερινή σκοπιά. Από τα πρώτα χρόνια της ημιαυτονομίας, με τη συνδρομή του κρητικού Τύπου, εντάθηκαν οι σχέσεις ανάμεσα στις δυο χριστιανικές παρατάξεις στη Γενική Συνέλευση: τους λεγόμενους Φιλελεύθερους ή "Ξυπόλυτους", με αρχηγό τον Αντ. Μιχελιδάκη και υποστηρικτή την εφημερίδα *Μίνως* του Χατζηπέτρου Λυδάκη, και τους Συντηρητικούς ή "Καραβανάδες" υπό το Ν. Σταυράκη, με προβολή από την *(Νέα) Εβδομάδα* του Στυλιανού Αλεξίου. Κατά τρόπο που επαναλαμβάνεται και τα επόμενα χρόνια, η δεύτερη εφημερίδα φαίνεται να προήλθε από τους κόλπους της πρώτης, λίγο μετά την ίδρυσή της, το 1881[24]. Και οι δύο τίτλοι συνδέονται με τα βιβλιοπωλεία - τυπογραφεία, που προβάλλουν συστηματικά, τα οποία ιδρύθηκαν μετά το 1878. Ο μεταξύ τους ανταγωνισμός είναι λοιπόν πολλαπλός, οδηγώντας συχνά σε αλληλοκατηγορίες, σε θέματα από την πολιτική μέχρι τα εμπορικά,

22 Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της λανθάνουσας πεζής και έμμετρης σατιρικής εφημερίδας *Εύπολις* του Γ. Αγγελίδη. Στην εφ. *Μίνως* βρίσκουμε ανακοινώσεις για την κυκλοφορία (φ. 12/7-3-1881) και τη διακοπή της (φ. 36/22-8-1881).

23 Επιστολή με ημερομηνία 7/19 Νοεμβρίου 1887, στο Κωνσταντίνος Ι. Χιόνης (επιμ.) *Ο ποιητής Ιωάννης Κωνσταντινίδης και το έργο του (1848-1917)*, Καβάλα 1978, 548. Οι υποτιμητικές αναφορές σε Αβδηρίτες και "μια Ελλάδα Αβδηριτιά" έχουν ευρύτατη διάδοση, κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα.

24 Βλ. "Επιχώρια", *Μίνως*, φ. 22/16-5-1881, όπου ο συντάκτης αποκαλεί τους αδελφούς Αλεξίου τέως συναδέλφους και συντάκτες της εφημερίδας *Εβδομάς*.

τα εκπαιδευτικά και ακόμα την προσωπική ζωή των συντακτών.
Ειρωνεία αποτελεί το γεγονός ότι η υποδαύλιση των κομματικών παθών από τις εφημερίδες - πιθανόν με γνώμονα και την αύξηση της κυκλοφορίας - συνέβαλε στην πολιτική εμπλοκή του 1889 και τη συνακόλουθη επανάσταση[25], η οποία κατέληξε στην ανάκληση των ελευθεριών, μεταξύ των οποίων και του Τύπου. Αλλά, πέρα από τις παρεμβάσεις της διοίκησης, υπήρχε και το χρόνιο πρόβλημα της οικονομικής βιωσιμότητας, ακόμη πιο οξύ, σε μια περίοδο, που δεν είχε εξασφαλιστεί ούτε μια μόνιμη ειρήνη ούτε ένα ευρύ αναγνωστικό κοινό[26].
Τις απαγορεύσεις του 1889 ακολούθησε ένα κενό μέχρι το 1893, όταν, με το πρόσχημα έκδοσης ενός γεωργικού και εμπορικού δελτίου, κυκλοφόρησε το *Ηράκλειον*, με διευθυντή και αρχισυντάκτη τον Αντώνιο Βορεάδη. Η εφημερίδα αυτή φιλοδοξούσε "να καταστή το κέντρον της πνευματικής ταύτης κοινωνίας, το εντευκτήριον, εν ω θα συναντώνται τακτικώς οι εργάται της προόδου, λόγιοι, έμποροι, βιομήχανοι, γεωργοί κλπ."[27]. Απέφευγε την έντονη πολιτική αντιπαράθεση των προηγούμενων χρόνων και εισήγαγε, με πιο συστηματικό τρόπο, τη δημοσίευση και σχολιασμό λαογραφικής και λογοτεχνικής ύλης, μέσα από τη στήλη *Εντευκτήριον*. Όχι λίγες φορές, η εφημερίδα δέχθηκε αυστηρές συστάσεις να περιορίζεται στον αρχικό προορισμό της, τιμωρήθηκε με προσωρινές παύσεις και έκλεισε οριστικά με τις ταραχές του 1897. Μάλιστα, μια ζωντανή περιγραφή της κατάστασης άφησε ο Βορεάδης σε αχρονολόγητο σχέδιο επιστολής του προς τον Ιωάννη Βαλαωρίτη:

> *"... εξέδιδον εν Ηρακλείω την ομώνυμον τη πόλει ταύτη εβδομαδιαίαν εφημερίδα, αλλά προ είκοσιν ημερών διέκοψα την έκδοσιν της εφημερίδος ταύτης διότι μετά τα τελευταία γεγονότα η λογοκρισία μοι παρεμβάλλει ανυπέρβλητα προσκόμματα... Τούτο μόνον λέγω υμίν, ότι οι εν τοις τρισί της νήσου φρουρίοις καταληφθέντες Χριστιανοί κινδυνεύομεν τον μέγιστον των κινδύνων [...] Φαντασθήτε τον αγαπητόν σας ποιητήν της* Πινδαρικής Ωδής *εγκεκλεισμένον εν τη οικία του εν μέσω όπλων και φυσιγγίων, παρασκευάζοντα την υπεράσπισιν της γυναικός και των δυο τέκνων του."*[28]

Λίγο πριν από τα ίδια γεγονότα θα εκδοθεί και η τελευταία γνωστή μας βραχύβια εφημερίδα της ημιαυτονομίας - η *Πρόοδος* του φιλολόγου Ι. Περδικάρη, με υπεύθυνους συντάκτες τους Σ. Ξανθουδίδη και Εμμ. Παντελάκη.

25 Και απλοί πολίτες απέδωσαν ευθύνες για την πολιτική ανωμαλία στους δημοσιογράφους. Πριν από την εκκένωση του Ηρακλείου το 1889, χριστιανός κάτοικος απείλησε τον Γ. Κονδυλάκη λέγοντας: "Αυτός τάκαμε με την εφημερίδα του! Αυτός σας εξεσπίτωσε κ' επήρε στο λαιμό του, ο σκύλος, πενήντα χιλιάδες ανθρώπους!". Βλ. "Ημέραι κινδύνων και φόβων", *Εφημερίς* Κορομηλά, φ. 209/28-7-1889.

26 Βλ. ειδοποίηση προς τους συνδρομητές της εφημερίδας *Μίνως*, με απειλή για τη διακοπή έκδοσης από τους πρώτους μήνες κυκλοφορίας, φ. 30/11-6-1881, και ξανά "Ειδοποίησις", φ. 231/10-8-1885.

27 *Ηράκλειον*,φ. 1/12-8-1893.

28 Από τα κατάλοιπα του Βορεάδη: Ευαγγελία Κ. Φραγκάκη, *Αντώνιος Βορεάδης Κρης*, Αθήνα 1966, 17.

Από το προγραμματικό άρθρο και τους συντελεστές συνάγουμε ότι οι σκοποί της "κατά το πλείστον φιλολογικής και επιστημονικής" εφημερίδας συνέκλιναν απόλυτα με αυτούς του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου[29]. Η κατεύθυνση είναι χαρακτηριστική, με έμφαση περισσότερη στην αρχαιολογία και τις φυσικές επιστήμες παρά στην "ελαφρά φιλολογία", όπως θα δούμε στην εξέταση των επιφυλλίδων.

Μετά την κάθοδο του Πρίγκιπα, αρχίζει η αθρόα εισαγωγή εξοπλισμού για την ίδρυση τυπογραφείων και βιβλιοδετείων και μερικοί υπάλληλοι, που απασχολούνταν προηγουμένως στις επιχειρήσεις του Στυλιανού Αλεξίου και του Χ. Π. Λυδάκη, ιδρύουν δικά τους καταστήματα[30]. Ωστόσο, οι σχετικά λίγες νέες εφημερίδες είναι, κατά κανόνα, βραχύβιες και εκδίδονται μόνο μια φορά την εβδομάδα. Κατά το πρότυπο της προηγούμενης περιόδου, η *Ελευθερία* αλλάζει τον τίτλο της σε *Νέα Ελευθερία*, προκειμένου να παρακάμπτει το σκόπελο της λογοκρισίας: οι εφημερίδες "ψαλιδίζονται" τακτικά και οι προβλεπόμενες τιμωρίες φτάνουν μέχρι την απειλή των καταναγκαστικών έργων για παραβάτες δημοσιογράφους[31].

4.2. Οι επιφυλλίδες

Στην επιλογή των επιφυλλίδων, χωρίς να αποκλείουν εντελώς τη λογοτεχνία, οι πρώτες εφημερίδες δείχνουν σαφή προτίμηση στις θετικές και εφαρμοσμένες επιστήμες, "αντί πάσης άλλης οιασδήποτε επιφυλλίδος, πραγματευομένης περί μυθιστορημάτων και άλλων ήκιστα επωφελών αντικειμένων τοις αναγνώσταις ημών"[32]. Έτσι, στην εφημερίδα *Μίνως* βρίσκουμε χρηστικές σειρές με τίτλους όπως "Πρακτική γεωργία - Η κομμίωσις των εσπεριδοειδών" και άλλες σχετικές με εξελίξεις στην ιατρική, όπως "Θεραπεία του καρκίνου". Ακόμη, η ανυπόγραφη σειρά "Περί περιστρεφομένων τραπεζών" αντανακλά πλήρως την λογοκρατούμενη, απορριπτική στάση απέναντι στα πνευματιστικά φαινόμενα, που εξέφρασε με άρθρο του, στο περιοδικό *Εστία*, ο ιατρός Ι. Κ. Σφακιανάκης[33]. Το έντονο ενδιαφέρον για τις σπουδαίες αρχαιολογικές ανακαλύψεις οδηγεί τον Ι. Περδικάρη να δημοσιεύσει την πρώτη μετάφραση των νόμων της Γόρτυνας[34].
Τέλος, οι λογοτεχνικές επιφυλλίδες στηρίζονται, κυρίως, σε μεταφράσεις από τα γαλλικά,

29 *Πρόοδος*, φ. 1/5-1-1897. Το πρώτο και ενδεχομένως μοναδικό αυτό φύλλο εντόπισα στο Αρχείο Μουρέλλου της Βικελαίας Δημοτικής Βιβλιοθήκης, 7/4.27-4.30. Τον ίδιο μήνα ξεκίνησαν ταραχές, που οδήγησαν και πάλι στην προσωρινή αναχώρηση μεγάλου αριθμού Χριστιανών.

30 Η ίδια τάση θα συνεχιστεί και τα επόμενα χρόνια, οδηγώντας στην έντονη παρουσία ανθρώπων από την ευρύτερη περιοχή των Λασιθώτικων ορέων στον τυπογραφικό-εκδοτικό χώρο. Κατεβαίνοντας στην πόλη, ο εσωτερικός μετανάστης αναζητεί εργασία πρώτα από τους συγχωριανούς του και έτσι καταλήγει στο ίδιο με αυτούς επάγγελμα.

31 Μαρτυρία του νεαρού τότε Θ. Μαρκίδη, που έγραφε κοινωνική στήλη στην *Ελευθερία*, βλ. *Κνωσός*, 38 (1962) 16.

32 *Μίνως*, φ. 223/11-6-1885.

33 "Ινδάλματα και οπτασίαι", *Εστία*,τχ.112 (1878) 122-126 και τχ. 113 (1878) 137-142.

34 Ι. Π., "Νόμοι αρχαίοι της Γόρτυνος. Μεταπεφρασμένοι εις την Νέαν Ελληνικήν", *Μίνως*, από φ. 258/22-2-1886.

χωρίς απαραίτητα να αναφέρεται το όνομα του συγγραφέα. Πρόκειται για διηγήματα ("Η μικρά κόρη του φυλακισμένου - Διήγησις Αμερικανική", "Ο χρυσούς κύαμος") και τουλάχιστον ένα μυθιστόρημα, του Ιταλού Γ. Ρεστόνι[35]. Η ταύτιση των μεταφραστών δυσχεραίνεται από τη χρήση των αρχικών τους και μόνο - ενδεχομένως να αναδημοσιεύονται τα κείμενα από άλλες εφημερίδες.

Η επιλογή της ύλης υπαγορεύεται από ποικίλους παράγοντες. Είναι φανερό ότι οι επιφυλλίδες καθρεπτίζουν τα ενδιαφέροντα των λογίων της πόλης, όπως εκφράζονται και στον Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο, και ταυτόχρονα επιχειρούν να εξυπηρετήσουν τη διαπιστωμένη ανάγκη διάδοσης πρακτικών γνώσεων. Από την άλλη, εύκολη και οικονομικά συμφέρουσα λύση αποτελούν οι αναδημοσιεύσεις από άλλα έντυπα, πρακτική, που θα συνεχιστεί και τα επόμενα χρόνια[36]. Ο χώρος, που αφιερώνεται στη λογοτεχνία, είναι σχετικά λίγος και δεν δημοσιεύονται πρωτότυπα πεζογραφήματα απλά γιατί, πέρα από τη γνωστή προτίμηση για μεταφρασμένη λογοτεχνία, αναγνωρισμένοι ώριμοι πεζογράφοι, με διάθεση να γράψουν επιφυλλίδες, δεν έχουν ακόμη εμφανιστεί στην πόλη. Η ελάχιστη δημοσιευμένη ποίηση αποτελείται από εύκολα στιχουργήματα, παρόμοια με αυτά του Ι. Κωνσταντινίδη, όπου, μεταξύ άλλων, εκφράζεται απογοήτευση για τον εντεινόμενο εξευρωπαϊσμό:

Πώς σ' αγαπώ, γλυκιά Ελλάς, 'σα δεύτερή μου μάνα,
Στον κόσμο πια το φώναξα σα πασκαλλιάς καμπάνα,

Μα έχω με τους Έλληνες παράπονο μεγάλο,
Που αν μου μένη στην ψυχή, θα πάθω δίχως άλλο.

Αυτό 'νε το παράπονο, που καίει την καρδιά μου
Πως εφραγκέψατε πολύ, ω ελληνοπαιδά μου...

Αυτά από το φιλέλληνα Γενικό Πρόξενο της Γαλλίας, στην Αδριανούπολη το 1885[37]. Βρισκόμαστε ακόμη μακριά από την τακτική αναδημοσίευση έργων από τους ποιητές της αναδυόμενης Νέας Αθηναϊκής Σχολής.

Η γενικότερη απροθυμία συμπερίληψης λογοτεχνικής ύλης, αυτή την πρώτη περίοδο, μπορεί να έχει και αλλού τα αίτιά της - από τη στιγμή που οι εκδότες Λυδάκης και Αλεξίου πρακτόρευαν τα ονομαστά περιοδικά της Αθήνας στα βιβλιοπωλεία τους[38], δεν είχαν

35 "Ο Δήμιος", *Μίνως*, από φ. 42/3-10-1881.

36 Π.χ. τα κείμενα γεωπονίας αναδημοσιεύονται από το αθηναϊκό περιοδικό *Ελληνική γεωργία*, όργανο "των συμφερόντων των απανταχού Ελλήνων κτηματιών, καλλιεργητών της γης και κτηνοτρόφων", βλ. *Μίνως*, φ. 223/11-6-1885. Συχνή πηγή ειδησεογραφικής και μη ύλης αποτελούσε ο *Νεολόγος* Κωνσταντινούπολης.

37 "Το παράπονόν μου", *Μίνως*, φ. 212/23-3-1885.

38 *Μίνως*, φ. 207/19-1-1885, όπου διαφημίζονται τα περιοδικά *Αττικόν Μουσείον*, *Εστία*, *Η διάπλασις των παίδων*, *Εβδομάς*, *Κλειώ* και *Νέα Εντέρπη*.

ιδιαίτερο συμφέρον να εξαντλήσουν την ούτως ή άλλως περιορισμένη τοπική ζήτηση για λογοτεχνία, μέσα από τις εφημερίδες τους. Μια απόπειρα του Λυδάκη να εκδώσει τακτικό παράρτημα με μυθιστορήματα συνάντησε πολλές δυσκολίες και σταμάτησε μετά την έκδοση του πρώτου τίτλου (*Ο οπλοποιός του Μεδιολάνου* του Ponsondu Terrail).

Κατά την επόμενη περίοδο, με την τακτική στήλη *Εντευκτήριον* ο Βορεάδης κατέβαλε προσπάθεια να επικοινωνεί με το κοινό του *Ηρακλείου*, κάνοντας έκκληση για τη συλλογή λαογραφικού υλικού και δημοσιεύοντας διαγωνισμούς.
Στους αναγνώστες συγκαταλέγονται και Μουσουλμάνοι της πόλης, που στέλνουν απαντήσεις σε αινίγματα και μεταφράζουν ποίηση και έγγραφα σημαντικών Οθωμανών[39]. Δείγματα μιας κάποιας προσέγγισης των δυο κοινοτήτων από τη μεριά του Βορεάδη ταυτόχρονα μαρτυρούν την ύπαρξη μιας νέας τάξης μορφωμένων - τονίζεται το νέο της ηλικίας τους– που κινούνται με άνεση στις δυο γλώσσες. Από τη μεριά των χριστιανών, την εμφάνισή τους στη στήλη κάνουν ο ποιητής Κωνσταντινίδης και ο δημοδιδάσκαλος Ι. Ζωγραφάκης, με μέρος μιας διασκευής της *Οδύσσειας* στην κρητική διάλεκτο. Και σε μια δική του συμμετοχή με αυτή την αφορμή, ο Ψυχάρης ισχυρίζεται ότι το ένδοξο λογοτεχνικό παρελθόν της Κρήτης δίνει εχέγγυα για μια γενικότερη αναγέννηση:

> *Να μην ξεχνούμε όμως και την ιστορία της κρητικής σας φιλολογίας, γιατί σε σας χρωστούμε τους πρώτους στίχους που γραφήκανε στη γλώσσα του λαού όπως τη μιλεί και σήμερις ακόμη ο λαός... Κόντεψε στης Ερωφίλης τα χρόνια να γίνη εκείνο που προσπαθούμε να καταφέρουμε και τώρα, μια καινούρια φιλολογία, με γλώσσα καινούρια*[40].

Στην κολακευτική για τους Κρητικούς αναφορά θα επιστρέφουν επανειλημμένα, τα επόμενα χρόνια, οι λογοτέχνες της πόλης: αν οι προσπάθειες των συγχρόνων τους δεν αποτελούν παρά τη συνέχιση μιας παράδοσης, τότε, σύμφωνα με τη Γαλάτεια Καζαντζάκη, δικαιούνται να μιλάνε για "νεοκρητική φιλολογία" [41].
Κατά την τρίτη και τελευταία περίοδο, που μας ενδιαφέρει εδώ, που συμπίπτει με τα πρώτα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας (1899-1906), δίπλα σε επιφυλλίδες για την

39 Ενδεικτικά: Ποίηση του Διοικητή Μαχμούτ-Δζελλάλ-Εδδήν πασά μεταφράζει ο "ο υιός του συμπολίτου ιατρού Περτέβ-εφέντη Μεχμέτ-Αλής Μουλαζάδες" (φ. 49/14-7-1894), και τη διαθήκη του ιδρυτή της αυτοκρατορίας Οσμάν "ο φιλομαθής συμπολίτης νέος Φαζίλεφ. Ρουκουνάκης, όστις επίσης καλώς γινώσκει αμφοτέρας τας γλώσσας ταύτας" (φ. 50/21-7-1894).

40 Γ. Ψυχάρης, "Γλώσσα και γλωσσικά", *Ηράκλειον*, φ. 103/27-7-1895. Ήδη χαιρετίζοντας την καθιέρωση της στήλης *Εντευκτήριον*, η *Εφημερίς* του Κορομηλά παρατήρησε (*Ηράκλειον*, φ. 19/16-12-1893): "Δεν απέχει δε ίσως ο καιρός, καθ' ον εκεί όπου εδιδάσκετο άλλοτε η *Ερωφίλη* του Χορτάτση θα χειροκροτηθή κανέν νέον έργον εις Κρητικήν διάλεκτον". Σημειώνω την πάγια προσδοκία του κέντρου για μια λογοτεχνία της επαρχίας, με ιδιαίτερο τοπικό χρώμα.

41 Πετρούλα Ψηλορείτη, "Αισθητικά σημειώματα", *Γράμματα*, 1, τχ. 4 (1911) 103-109.

αρχαιολογία και τις θετικές επιστήμες[42] κάνουν την εμφάνισή τους έργα της νεότερης ελληνικής πεζογραφίας, μαζί με ταξιδιωτικές εντυπώσεις, μεταφράσεις διηγημάτων και ελαφρά λογοτεχνία. Έτσι, υπό τη διεύθυνση του ιατρού και χρονογράφου-μεταφραστή Ιωάννη Δρακόπουλου, στη *Νέα Ελευθερία* δημοσιεύονται το διήγημα *Η άσχημη αδελφή* του Δημήτρη Βικέλα (έργο του 1886) και μια μετάφραση του *Ημερολογίου Μαρίας Βετσέρας* από τον καθηγητή ξένων γλωσσών Θ. Οικονομίδη. Στην ίδια εφημερίδα βρίσκουμε και ένα ανυπόγραφο χριστουγεννιάτικο διήγημα - άλλο είδος, που καθιερώνεται στον τοπικό τύπο τα επόμενα χρόνια, προφανώς ακολουθώντας το παράδειγμα των αθηναϊκών εφημερίδων. Ταυτόχρονα, στα γραφεία της *Νέας Ελευθερίας*, γίνεται αγοραπωλησία και ενοικίαση μεταφρασμένων βιβλίων, μεταξύ των οποίων "πολλά και ωραία μυθιστορήματα"[43], δίπλα στην αριθμητική αύξηση των βιβλιοδετείων και βιβλιοπωλείων, δείγμα και αυτό μιας προσδοκίας ότι διευρύνεται το αναγνωστικό κοινό μέσα στην πόλη.

5. Αυτοτελείς εκδόσεις

5.1. Εισαγωγικά

Όπως και με τον Τύπο, η πληροφόρησή μας για τις εκδόσεις, κατά τα πρώτα χρόνια, είναι οπωσδήποτε αποσπασματική. Αρκετά συμπληρωματικά στοιχεία αντλούμε από τις εφημερίδες, αφού οι ιδιοκτήτες τους είχαν κάθε λόγο να προωθήσουν τίτλους, που έβγαιναν από τα δικά τους πιεστήρια. Τούτο αποτελεί κανόνα, καθ' όλη την περίοδο μέχρι την Κατοχή - ελάχιστα είναι τα τυπογραφεία, που δεν εμπλέκονται στην παραγωγή εφημερίδων. Μάλιστα, μέχρι το 1906, υπάρχουν μόλις τέσσερις τυπογράφοι-εκδότες - ο ιδιότροπος Κ. Σιβάκης, οι βιβλιοπώλες Χ. Π. Λυδάκης και Στ. Αλεξίου και, από το 1899, ο εκπαιδευμένος από τον τελευταίο Σπ. Δ. Αλεξίου. Όπως προκύπτει από τα συγκεντρωτικά βιβλιογραφικά στοιχεία, ο ρυθμός παραγωγής αυξάνεται σταδιακά από το 1878 μέχρι τα γεγονότα του 1889, που οδήγησαν σε τριετή αναστολή εκδοτικών δραστηριοτήτων. Μόλις 4 τίτλοι μάς έχουν διασωθεί από το 1893 μέχρι την ανακήρυξη της αυτονομίας, οπότε σημειώνεται αύξηση και ειδολογική διεύρυνση της παραγωγής.

5.2. Λογοτεχνικές εκδόσεις

Η εικόνα της περιορισμένης λογοτεχνικής παραγωγής, που αποκομίσαμε από τον Τύπο, καθρεπτίζεται και στις αυτοτελείς εκδόσεις Ηρακλείου. Πεζογραφία δεν υπάρ-

42 Π.χ. Ν. Νυστεράκης, "Ο Άρης", *Αλήθεια*, από φ. 18/10-2-1901, "Ο αστήρ των μάγων", *Νέα Ελευθερία*, φ. 79/25-12-1904· Σ. Ξανθουδίδης, "Ο Κρητικός Πολιτισμός, ήτοι τα εξαγόμενα των εν Κρήτη ανασκαφών", *Νέα Ελευθερία*, φ. 68/10-10-1904.

43 "Βιβλία επ' ενοικίω", *Νέα Ελευθερία*,φ. 85/6-2-1905.

χει, ενώ τα ποιητικά έργα είναι, κατά κανόνα, πολύστιχες συνθέσεις, με την ευρεία αλλά όχι αποκλειστική χρήση της διαλέκτου, γραμμένα σε ομοιοκατάληκτα δίστιχα. Εδώ, βρισκόμαστε στο μεταίχμιο, ανάμεσα στο προφορικό και το γραπτό: οι ρίμες του Βενέτικου Αναγνώστη (*Ποίημα δια το βακουφικόν ζήτημα*, 1884[44]) και τα (αχρονολόγητα) *Κρητικά τραγούδια, ήτοι εξιστόρησις διαφόρων επαναστατικών γεγονότων της Επαναστάσεως 1896-1899* του Χατζηζαχαριάδη Αναγνώστη, συνθέτη και του πιο γνωστού *Βίου του αρχηγού Μ. Κόρακα* (1908), καταγράφουν, εξυμνούν ή καυτηριάζουν πρόσωπα και πράγματα της πρόσφατης ιστορίας. Από τη συνολική παραγωγή, ευνόητο είναι πως μόνο ένα πολύ μικρό μέρος εξασφαλίζει τη μονιμότητα της έντυπης μορφής. Ακόμη και το παρωνύμιο "αναγνώστης" των συγγραφέων δηλώνει ότι πρόκειται για ανθρώπους ξεχωριστούς, σε τοπικό επίπεδο, ως χειριστές του γραπτού λόγου. Εκτιμώντας τις νέες δυνατότητες, που προσφέρουν τα τυπογραφεία της πόλης, είτε συνεχίζουν τη σατιρική παράδοση τής προ του 1878 εποχής, που στρέφεται κατά των Μουσουλμάνων[45], είτε τονώνουν το φρόνημα των Χριστιανών, με την εξιστόρηση ηρωικών κατορθωμάτων.

Αυτή την πρώτη περίοδο κυκλοφορίας λογοτεχνικών εκδόσεων, θα δούμε τον Αντώνιο Βορεάδη να υιοθετεί μια τακτική, που θα ακολουθήσουν τα κατοπινά χρόνια και άλλοι συγγραφείς, που φιλοδοξούν να προβληθούν, πέρα από τα όρια της Κρήτης: επιλέγει ως τόπο έκδοσης την Αθήνα. Εκεί, με αφορμή τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1896, εξέδωσε τρίγλωσσα (αρχαία, καθαρεύουσα και γαλλικά) την πινδαρικής έμπνευσης *Ολυμπιακή Ωδή* – που τον είδαμε να μνημονεύει στην επιστολή προς το Βαλαωρίτη – μαζί με ευνοϊκές κρίσεις Ελλήνων και ξένων λογίων[46]. Διαφημίσεις για την έκδοση εμφανίζονται τακτικά στις στήλες της εφημερίδας *Ηράκλειον*, μαζί με την επί παραγγελία σύνθεση επιγραμμάτων.

Οπωσδήποτε όμως, ο πιο ιδιόμορφος λογοτέχνης αυτής της περιόδου είναι ο πολυγραφότερος όλων Κ. Σιβάκης. Τυπώνοντας τα εθνικά υπερήφανα έργα του σε ιδιόκτητο πρωτόγονο πιεστήριο, σε γλώσσα καθαρεύουσα, που ελάχιστα θυμίζει τους ριμαδόρους, με την αναγγελία του έργου *Ο καπετάν Φραγκιάς* (1885), μας δίνει μια γεύση των συγγραφικών του προθέσεων:

> *Όλως απρόοπτα δυστυχήματα επελθόντα μοι, με ηνάγκασαν άκοντα να διακόψω την πορείαν των βιοτικών μου επιχειρήσεων. Έκτοτε αφιέρωσα τας ημέρας μου εις την μελέτην αρχαίων τε και νεώτερων αγωνιστών, πεσόντων εν ταις διαφόροις της Κρήτης επαναστάσεσι, και ο θαυμασμός μ' ενεθάρρυνε να εξιστορήσω τα κατορθώματα ενός τούτων δια στίχων. Μνημονεύσω δε και τινας των λοιπών αποδίδων ούτω προς αυτούς τον φόρον της ευγνωμοσύνης μου. Καίτοι δε αισθανόμενος ανεπαρκείς τας δυνάμεις μου προς επιχείρησιν τοιούτου*

44 Η έκδοση του ποιήματος συμπίπτει με την κορύφωση της έντασης γύρω από το βακουφικό ζήτημα το 1884. Βλ. Μ. Περάκης, *Το τέλος της οθωμανικής Κρήτης…*, ό.π., 291-357.

45 Για την σάτιρα πριν από το 1878, βλ. Θ. Δετοράκης, "Η πολιτική σάτιρα στην Κρήτη τον 19ο αιώνα", στη συναγωγή μελετών του ίδιου *Νεοκρητικά Μελετήματα*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη: Ηράκλειο 2005, 235-246, με βιβλιογραφία.

46 Π.χ. *Ηράκλειον*, φ. 136/28-3-1896, με θετικές αποτιμήσεις Βερναρδάκη, Γ. Χατζιδάκη κ.ά.

ιερού έργου, ουχ ήττον πεποιθώς εις την επιείκιαν των αναγνωστών, εκδίδω τον Καπετάν Φραγκιάν, *έκαστον φυλλάδιον του οποίου σύγκειται εκ δυο και ημίσεως τυπογραφικών φύλλων, ήτοι τεσσαράκοντα περίπου σελίδων, τιμώμενον δια τους συνδρομητάς Γρόσια 5*[47].

Μέχρι το θάνατό του το 1913, τύπωσε τουλάχιστον επτά έμμετρα έργα, μεταξύ των οποίων μια διασκευή του *Ερωτόκριτου* (1887, επανεκδ. 1907), με φόντο την επανάσταση του 1866, και μια παράφραση του ίδιου έργου (1906). Όσο κι αν τα δυο έργα κρίνονται κατώτερα από το πρωτότυπο, ιδιαίτερα όσον αφορά την αλλοίωση της γλώσσας[48], μαρτυρούν το έντονο ενδιαφέρον του Σιβάκη για το έργο του Κορνάρου, ακριβώς την εποχή που το αίτημα για την κριτική επανέκδοση του κειμένου δεν έχει ακόμη ικανοποιηθεί. Στις υπόλοιπες συνθέσεις του ανήκει το φιλόδοξο σύνθετο δράμα *Η Κρήτη ενώπιον δικαστηρίου του εικοστού αιώνος* (1887), μια απόπειρα εξιστόρησης των κρητικών επαναστάσεων από το 1821 και μετά, όπου ασκείται και δριμεία κριτική στις ευρωπαϊκές δυνάμεις για κωλυσιεργία και αποικιοκρατικές βλέψεις:

Και πάντοτε ανωφελώς ο Κρης αίματα χύνει·
Διότι οι δυνατοί της γης, οι ισχυροί εκείνοι
της μαύρης ταύτης εποχής οι νόες οι μεγάλοι,
οι Άγγλοι, Ρώσσοι, Γερμανοί, Αυστριακοί και Γάλλοι·
πάντοτε αντί αρωγόν να μας προτείνουν χείρα
στο κίνημά μας έδιδον κακούργον χαρακτήρα.
[...] Ενίοτ' αλλαγήν ζυγού η Αλβιών προτείνει
ιδού! ιδού πολιτισμός, ιδού δικαιοσύνη![49]

Το τελευταίο δίστιχο απηχεί τις ανησυχίες για τη δημιουργία βρετανικού προτεκτοράτου στην Κρήτη, σύμφωνα με τις επιθυμίες της Ελισάβετ Κονταξάκη και άλλων υποστηρικτών του αντεπαναστατικού κινήματος. Από την άποψη της τεχνικής αλλά και της τεχνολογίας, οι εκδόσεις του θα θεωρηθούν ξεπερασμένες από τη γενιά, που αναδύεται –για το Γιάννη Μουρέλλο ο θάνατός του το 1913 συμπίπτει με τη μετάβαση "της τέχνης της πόλεώς μας από την πρωτόγονον εις την προοδευμένην και την μάλλον προσοικειωμένην με το γούστο μας"[50].

Ο μοναδικός άνθρωπος, πανεπιστημιακής μόρφωσης, που εκδίδει λογοτεχνικό έργο στην πόλη αυτή την περίοδο, είναι ο φιλόλογος, γυμνασιάρχης Χανίων και ιστορικός

47 "Διάφορα", *Μίνως*, φ. 223/11-6-1885.

48 Ναταλία Δεληγιαννάκη, "Άλλος ένας *Νέος Ερωτόκριτος*", 12 (1992) 93-103. Για παραφράσεις που "δείχνουν τη δυσμενή επίδραση της καθαρεύουσας και του σχολείου στην καλαισθησία των ανθρώπων" κάνει λόγο ο Στυλιανός Αλεξίου στη μικρή έκδοση του *Ερωτόκριτου*, Αθήνα: Εστία 1997, λη'.

49 Κ. Σιβάκης, *Η Κρήτη ενώπιον δικαστηρίου του εικοστού αιώνος – δράμα εις πράξεις τρεις*, Ηράκλειο 1887, 4. Έκκληση για την εγγραφή συνδρομητών απευθύνει ο συγγραφέας στην εφ. *Μίνως*, φ. 297/22-11-1886.

50 Ι. Πύργος, "Τα πιεστήρια", *Νέα Εφημερίς*, φ. 159/17-11-1913.

Βασίλειος Ψιλάκης, ο οποίος τυπώνει τη *Φρονίμη* (1889), πεντάπρακτη τραγωδία, με κρητική υπόθεση, βασισμένη στη σχετική διήγηση του Ηροδότου. Πιθανότατα η επιλογή του τόπου έκδοσης - του Ηρακλείου και όχι των Χανίων - υπαγορεύεται από το μεγαλύτερο αριθμό υποψήφιων αγοραστών-αναγνωστών στα μαθητικά θρανία του Ηρακλείου, που μπορούν να εξασφαλίσουν την έκδοση εμπορικά.
Και τα επόμενα χρόνια, τα δραματικά έργα των φιλολόγων Ν. Παλιεράκη και Αντ. Βορεάδη θα χρησιμοποιηθούν στα σχολεία, στη δεύτερη περίπτωση ως επίσημο αναγνωστικό στα δημοτικά σχολεία της Κρητικής Πολιτείας.
Στον κόσμο της μυθολογίας είχε στραφεί νωρίτερα και ο Ιεραπετρίτης Ιωάννης Α. Γιαννικάκης, με το πολύστιχο ποίημα *Ευτέρπη* (1881), έχοντας εξασφαλίσει εντυπωσιακό αριθμό συνδρομητών από όλη την Κρήτη (330), οι περισσότεροι από την ευρύτερη περιοχή κατοικίας του.
Σε αντίθεση με τα Χανιά[51], στο Ηράκλειο, η παραγωγή λευκωμάτων και περιοδικών εκδόσεων λογοτεχνικού ή φιλολογικού ενδιαφέροντος είναι εξαιρετικά περιορισμένη, πριν από το 1906. Την πλήρη στήριξη της εφημερίδας *Μίνως* απολάμβανε η πρωτοβουλία του φιλολόγου Ε. Μ. Αλεξίου να εκδώσει *το Κρητικόν Ημερολόγιον του έτους 1882*, με την προδημοσίευση αποσπασμάτων στον τύπο. Και εδώ βλέπουμε θέματα επιστημονικά ("Οι κομήται εν τη ιστορία") και ιστορικά-αρχαιολογικά ("Περί λαβυρίνθου"), δίπλα σε ένα πρώιμο, για τα ελληνικά δεδομένα, κείμενο επιστημονικής φαντασίας ("Μετά εκατόν έτη"). Όσο για τους νεότερους, με αυστηρότητα κρίθηκε η πρώτη γνωστή μας απόπειρα έκδοσης μαθητικής εφημερίδας, *Το δελτίον των σχολείων* (1887):

> *Είδομεν δ' εν εαυτή και διατριβάς ενυπογράφους υπό γνωστών μαθητών του Γυμνασίου τούτου, τας μεν περί Ασιατικής φιλολογίας πραγματευομένας, τας δε "περί παιδείας", τας δε περί της χρησιμότητος "των φυσικών και των μαθηματικών" [...] εφημερίς υπό μαθητών συντασσομένη και περί ζητημάτων μάλιστα τοσούτον ψηλά, οία τα ανωτέρω, δεν δύναται να είνε ευπρόσωπος απέναντι του Κοινού, εκτός εάν το περιεχόμενον της εφημερίδος προέρχεται εξ αντιγραφής και... λογοκλοπείας*[52].

Έτσι, ο σχολιαστής κλείνει συνιστώντας στους επίδοξους συντάκτες να περιοριστούν στη δημοσίευση των καλύτερων σχολικών εκθέσεων. Σαφώς ελαφρύτερο, τερπνό περιεχόμενο θα έχει η μαθητική-νεανική *Κρητική Ηώς*, περιοδικό που εκδίδεται στην πόλη από το 1906. Τέλος, η ύπαρξη του θρησκευτικού περιοδικού *Ποιμήν* (1902-3), "προς διδασκαλίαν

51 Η εντυπωσιακή εκδοτική δραστηριότητα που σημειώνεται στα Χανιά από το 1900 οφείλεται κυρίως στην οργάνωση της αυτόνομης πολιτείας, εκτείνεται όμως πέρα από αυτήν. Μέχρι το 1905 εκδίδονται τουλάχιστον 6 περιοδικά, μεταξύ των οποίων ο *Σπινθήρ* (1902) της Α. Λανδράκη, που εξασφάλισε τη συνεργασία του Παλαμά, του Πολέμη, του Μαρτζώκη κ.ά. Βλ. Σ. Βολουδάκη κ.ά (επιμ.), *Τα χανιώτικα περιοδικά από το 1900-1940*, Ημερολόγιο 1996 του Συνδέσμου Φιλολόγων Νομού Χανίων.

52 "Οι μαθηταί δημοσιογράφοι", *Μίνως*, φ. 347/7-11-1887.

κλήρου και λαού, την 1ην και 15ην εκάστου μηνός, εκδιδόμενον υπό της Ιεράς Μητροπόλεως Κρήτης"[53], μαρτυρεί το έντονο ενδιαφέρον της Εκκλησίας για τη διάδοση των ιδεών της, μέσω του γραπτού λόγου.
Ως πόλος συσπείρωσης του χριστιανικού πληθυσμού, με σημαντική συμβολική και οικονομική δύναμη, η Αρχιεπισκοπή συνέβαλε, με διάφορους τρόπους, στην παραγωγή πλήθους εντύπων, ιδίως στα πρώτα βήματα της τυπογραφίας.

5.3. Μη λογοτεχνικές εκδόσεις

Ο ρόλος της Εκκλησίας φαίνεται και από την ποσοτική της συμμετοχή στις αυτοτελείς εκδόσεις. Ενδεικτικά, από τους 33 χρονολογημένους μη λογοτεχνικούς τίτλους, της περιόδου 1879-1905, οι 10 σχετίζονται με την παρουσία της. Από αυτές, οι δυο ακολουθίες του 1879 είναι οι πρώτες γνωστές μας εκδόσεις στην πόλη, ενώ τα υπόλοιπα 8 κείμενα είναι λόγοι αρχιερέων ή πραγματείες θεολογικού περιεχομένου. Δεδομένη είναι η συμβολική αξία της *Ακολουθίας του Αγίου ενδόξου τροπαιοφόρου και Μεγαλομάρτυρος Μηνά*, που είχε συνθέσει σε μικρή ηλικία ο Στέφανος Νικολαΐδης. Αμέσως μετά την εμφάνιση των τυπογραφείων έκανε τουλάχιστον δυο εκδόσεις, μια στο Ηράκλειο (1879) και άλλη μια, την επόμενη χρονιά, στο Ρέθυμνο[54].

Στις φιλολογικές εκδόσεις ανήκουν εργασίες του Ι. Ν. Ζωγραφάκη, δημοδιδασκάλου στη Ρογδιά, που είδαμε να δημοσιεύει απόσπασμα μιας διασκευασμένης μετάφρασης της *Οδύσσειας*, στην εφημερίδα *Ηράκλειον*. Στο *Παραμύθι της Στακτοπούτας υπό ιστορικήν έποψιν* (1886), διακρίνουμε το πάθος του συγγραφέα να βρει παράλληλα στην αρχαία γραμματεία (καταλήγει στις μορφές της Ιφιγένειας και της Ηλέκτρας). Όσο και αν η λαογραφία στόχευε στην ανάδειξη της ιστορικής συνέχειας, ο υπερβάλλων ζήλος του Ζωγραφάκη είχε γίνει αντικείμενο κριτικής από κριτές λαογραφικών διαγωνισμών του εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου[55].

Το γνωστό ενδιαφέρον του Στ. Μ. Αλεξίου για την κρητική λογοτεχνία αποδεικνύεται από την έκδοση στο τυπογραφείο του της *Φυλλάδας της Ψυχής* του Μπουνιαλή, δεκαπέντε χρόνια πριν από την κυκλοφορία του *Ερωτόκριτου*.
Ο τομέας της ιστορίας-αρχαιολογίας, που διαχρονικά θα αποδειχθεί από τους παραγωγικότερους όλων των κατηγοριών (38 από τις 256 εκδόσεις στο διάστημα 1878-1941), είναι ακόμη σε αναμονή αυτή την περίοδο - μόλις τέσσερις τίτλοι ως το 1909, όλες μετά την

53 Όπως εμφανίζεται στη συνοπτική καταγραφή του Γιάννη Παπιομύτογλου, "Τα κρητικά και κρητολογικά περιοδικά", *Προμηθεύς ο Πυροφόρος*,18 (1980) 62.

54 Η έκδοση του Ρεθύμνου, που καταγράφεται από τον Γ. Π. Εκκεκάκη (*Τα Κρητικά Βιβλία*, τόμ. Β', αρ. 240), πωλούνταν στο βιβλιοπωλείο Λυδάκη, βλ. *Μίνως*, φ. 12/7-3-1881–μια πρώιμη μαρτυρία της διακίνησης βιβλίων ανάμεσα στις πόλεις του νησιού.

55 Β. Βέργη- Νέρη, "Ο δημοδιδάκαλος Ιωάννης Ν. Ζωγραφάκης, τα χαμένα του χειρόγραφα και η διασωθείσα χειρόγραφη *Γεωγραφία της νήσου Κρήτης*, 1903", *Παλίμψηστον*, 21-22 (2007), 354-355.

κήρυξη της αυτονομίας, και μετά οκτώ στην πενταετία 1910-1914. Για ευνόητους λόγους, η πρώτη μη λογοτεχνική έκδοση, σχετική με τις επαναστάσεις, τυπώνεται στην πόλη, μετά την αποχώρηση του οθωμανικού στρατού, με τη διερεύνηση της επανάστασης του 1878 από τον ιατρό και αυτόπτη μάρτυρα των γεγονότων Στ. Ματζαπετάκη.
Ιδιαίτερα, σε σύγκριση με τα Χανιά, όπου βρίσκονταν τα τυπογραφεία της διοίκησης και κατόπιν της Κυβέρνησης της Κρητικής Πολιτείας, στο Ηράκλειο μικρός είναι ο αριθμός των εκδόσεων σχετικών με τα οικονομικά και τη λειτουργία του δημοσίου. Ενδεικτικά, στο διάστημα 1859-1900, η βιβλιογραφία Ηλιού-Πολέμη του 19ου αιώνα καταγράφει 81 χανιώτικες εκδόσεις, σχετικές με τα νομικά, τα οικονομικά και τις λειτουργίες του δημοσίου (το 69% του συνόλου), από τις οποίες οι 54 τυπώθηκαν τη διετία 1899-1900[56]. Αντίθετα, στο Ηράκλειο καταγράφονται μόλις 3 παρεμφερείς εκδόσεις, την περίοδο 1878-1903. Ισάριθμα είναι τα έντυπα των νεοσύστατων συλλόγων.

Από τις δημοσιευμένες εκθέσεις του διευθυντή τελωνείων Ν. Σταυράκη αποκομίζουμε μια εικόνα του αναλφαβητισμού, που εξακολουθεί να μαστίζει τομείς του δημοσίου το 1888:

> *Άξιον σημειώσεως ωσαύτως τυγχάνει ότι οι πλείστοι των τελωνοφυλάκων εισίν αγράμματοι εντελώς, εκτελούσι δε τας ανατιθεμένας αυτοίς καταμετρήσεις εμπορευμάτων δι' απλής χαράξεως γραμμής επί χάρτου ή επί ξύλων· κρατούσιν δηλονότι την κοινώς λεγομένην τσέτολαν. Είνε ανεπίδεκτον πάσης αμφισβητήσεως, ότι ο τελωνοφύλαξ δέον να η εξησκημένος εις την ανάγνωσιν και γραφήν, διότι άνευ του προσόντος τούτου αδύνατος αποβαίνει αυτώ η εκπλήρωσις των καθηκόντων του. Ανάγκη λοιπόν απόλυτος είνε, ίνα ορισθώσιν ανάλογα προσόντα δια τους διοριζομένους εις θέσεις τελωνοφυλάκων*[57].

Αυτά, παρά τις προσπάθειες, που ήδη σημειώσαμε, για τη διάδοση των γραμμάτων. Από τον ονομαστικό κατάλογο προκύπτει ότι οι περισσότεροι τελωνειακοί υπάλληλοι είναι Μουσουλμάνοι, στους οποίους παρατηρείται υψηλότερο ποσοστό αναλφαβητισμού– επομένως η ρύθμιση, που προτείνει ο Σταυράκης, δεν θα είχε μόνο ευεργετικό αποτέλεσμα για τα τελωνεία αλλά και για την αντιπροσώπευση των Χριστιανών στο δημόσιο. Η αύξηση του εμπορίου, με τη συνακόλουθη ανάγκη εξοικείωσης με τις σύγχρονες πρακτικές, θα ώθησε τον Σπ. Βρισιμιτζάκη να εκδώσει το βιβλίο *Ευμέθοδος Λογιστική ή Αυτοδίδακτος Διπλογραφία* (1880), για το οποίο βρήκε συνδρομητές στην Κρήτη, σε πολλές πόλεις της Ανατολικής Μεσογείου και σε παροικίες, όπως τη Βράιλα. Κλείνουμε αυτή την επισκόπηση των εκδόσεων με τρεις τίτλους, που μαρτυρούν τις προσπάθειες για τη θεμελίωση μιας συστηματικής, επιστημονικής προσέγγισης στη γεωργία. Η πρώτη ανήκει στο Μίνωα Καλοκαιρινό και αποτελεί τη δική του συμμετοχή στο διαγωνισμό της γαλλικής κυβέρνησης για την καταπολέμηση της φυλλοξήρας.

56 www.benaki.gr/bibliology/19.htm

57 Ν. Σταυράκης, *Τελωνεία Κρήτης – Έκθεσις προς την Γενικήν Διοίκησιν Κρήτης*, Ηράκλειο 1888, 22-23.

Γραμμένη γαλλικά το 1883, ο συγγραφέας βρίσκεται στα όρια της χρεοκοπίας, όταν την ανατυπώνει ένδεκα χρόνια μετά, σε μια ανέλπιδη προσπάθεια να αποδείξει ότι πρώτος εκείνος είχε προτείνει στους Γάλλους τη χρήση της πίσσας, που μνημονεύεται στο Στράβωνα, και άρα εκείνος δικαιούται το βραβείο των τριακοσίων χιλιάδων φράγκων. Η έκδοση του Γ. Κουτετάκη (1904) για την αποξήρανση της σταφίδας παρουσιάζει ενδιαφέρον, καθώς προηγείται κατά αρκετά χρόνια της άφιξης των Μικρασιατών προσφύγων, οι οποίοι πιστώνονται, στο πρακτικό επίπεδο, με την επανάσταση στην καλλιέργεια και εμπορία της κρητικής σταφίδας[58]. Τέλος, *Τα πρώτα μαθήματα της γεωργίας* του Ν. Μ. Παπαδάκη, βασισμένο σε γαλλικό κείμενο, απευθύνεται στους μαθητές και "πάντα φιλοπρόοδον γεωργόν". "Φρονούμεν ότι είναι καιρός πλέον να δοθή εν Κρήτη μια ώθησις εις την γεωργίαν, η οποία είναι γνωστόν ότι ευρίσκεται, δυστυχώς ακόμη, εις τα σπάργανα αυτής", σχολιάζει αρθρογράφος της *Νέας Ελευθερίας*[59], επαναλαμβάνοντας το πάγιο αίτημα του Τύπου για περισσότερη έμφαση στην πρακτική εκπαίδευση. Η προσπάθεια θα συνεχιστεί τα επόμενα χρόνια, με δημόσιες διαλέξεις, εκδόσεις, περιοδικά (*Τα Γεωργικά Χρονικά*, 1908) και εφημερίδες (*Αγροτική Κρήτη*, 1927), που απευθύνονται στους αγρότες του νησιού.

6. Ανακεφαλαίωση

Μια γενική εικόνα της εκδοτικής δραστηριότητας στο Ηράκλειο, κατά τα χρόνια της ημιαυτονομίας και της πρώτης περιόδου της Κρητικής Πολιτείας, αποτυπώνεται στον πίνακα 2 του παραρτήματος, όπου συγκεντρώνονται στοιχεία για τις εκδόσεις όλων των ειδών ανά πενταετία, από το 1879, οπότε τυπώνονται οι πρώτες γνωστές μας εκδόσεις, ως το 1909.
Είναι εμφανής η σταδιακή αύξηση της παραγωγής, πριν από την πολιτική εμπλοκή του 1889, που οδήγησε στην προσωρινή παύση των εκδόσεων. Η πορεία του λιγότερο πολιτικοποιημένου τύπου από το 1893 διακόπτεται και πάλι από την πολιτική αστάθεια, το 1897. Μετά την ανακήρυξη της αυτονομίας, η ανοδική τάση αποκαθίσταται, αλλά, μέχρι την αποχώρηση του Πρίγκιπα, οι εφημερίδες είναι ακόμη βραχύβιες, λίγες στον αριθμό και, όπως σημειώσαμε, εκδίδονται σε εβδομαδιαία βάση.
Εντυπωσιακή είναι η αλλαγή του τοπίου, κατά την κρίσιμη πενταετία 1905-1909, που συμπεριλαμβάνω εδώ για συγκριτικούς σκοπούς. Τότε, η θεσμοθετημένη άρση της λογοκρισίας και η νέα πολιτική πραγματικότητα δίνουν το έναυσμα για την πλήρη άνθιση του κρητικού τύπου, με την ίδρυση μακροβιότερων εφημερίδων.
Τότε εκδίδονται στην πόλη και τα πρώτα περιοδικά λόγου και τέχνης, φυτώριο μιας νέας γενιάς επίδοξων συγγραφέων. Πιάνοντας το *μίτο της Αριάδνης*, τους πλούσιους καρ-

58 Βλ. π.χ. Ευγενία Λαγουδάκη, *Πρόσφυγες στο Ηράκλειο του μεσοπολέμου*, Ηράκλειο: Δοκιμάκης 2009, 233-235.
59 "Ν. Μ. Παπαδάκης: *τα πρώτα μαθήματα της Γεωργίας*", *Νέα Ελευθερία*, φ. 100/12-6-1905.

πούς, που απέδωσαν οι προσπάθειές τους, ιδίως κατά τα μεσοπολεμικά χρόνια, μας παρουσιάζει σε αυτόν τον κύκλο διαλέξεων ο καλός φίλος και μελετητής του περιοδικού τύπου Αντώνης Καρτσάκης.

Για την περίοδο που εξετάσαμε εδώ, μπορούμε να πούμε ότι όσοι έχουν τη δυνατότητα να ασχολούνται με τη μελέτη ή την παραγωγή του γραπτού λόγου έχουν την προσοχή στραμμένη, κυρίως, στο αρχαίο ή το πρόσφατο ένδοξο παρελθόν, την καταγραφή και διάσωση των μνημείων του υλικού και προφορικού πολιτισμού και τη διάδοση πρακτικών γνώσεων. Ας μην ξεχνάμε, άλλωστε, ότι η εντατική ενασχόληση με τη λογοτεχνία είναι μια δραστηριότητα *μειοψηφική*[60], ακόμη και υπό τις καλύτερες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες.

Αφήνω τον τελευταίο λόγο σε έναν από τους δεινότερους χειριστές του λόγου την περίοδο, που εξετάσαμε, τον Αντώνιο Βορεάδη:

> *Πόσον ευχάριστον θα ήτο τω όντι, εάν δεν ήμεθα υποχρεωμένοι να φροντίζωμεν καθ' εκάστην δια τον επιούσιον άρτον, αλλά απηλλαγμένοι πάσης προς τούτο στενοχωρίας εκαθήμεθα εν εκλεκτώ κύκλω φιλολογούντες και συζητούντες ανευθύνως περί των καλλονών και των αρετών των κλασσικών ποιητών και πεζογράφων. Αλλά δυστυχώς ολίγοι ολίγιστοι είνε εξ ημών οι ευρισκόμενοι εις την ευχάριστον ταύτην θέσιν…*[61]

60 Αναπολώντας τα χρόνια της νιότης της στο Ηράκλειο και τη συντροφιά λογοτεχνών του λεγόμενου "κρασανού κύκλου", η Γαλάτεια Καζαντζάκη αναρωτιέται "Πώς συνέβηκε και ξεκόψαμε *από το μουντό κοπάδι των άλλων*; Πώς επιθυμήσαμε να βγούμε από το βάλτο που ήτανε βουλιαγμένοι οι αποδέλοιποι; Ποιος ξέρει;" [τα πλάγια δικά μου]. Βλ. Γαλάτεια Καζαντζάκη, "Εντυπώσεις και αναμνήσεις", *Αφιέρωμα των Ελλήνων ποιητών στον ποιητή Απόστολο Μελαχρινό για τα σαράντα χρόνια των* Παραλλαγών *του*, Αθήνα 1947, 137.

61 *Ηράκλειον*, φ. 2/19-8-1893.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ: ΠΙΝΑΚΕΣ

Πίνακας 1: Καταγεγραμμένες εφημερίδες Ηρακλείου με πρώτη έκδοση ως το 1906

Τίτλος	**Ίδρ.**	**Κλ.**	**Διάρκεια**
Μίνως	1880	1889	9
Εύπολις	1881	1881	<1
Εβδομάς - Ν. Εβδομάς	1881	1889	8
Ηράκλειον	1893	1897	4
Κνωσός	1895	1895	<1
Πρόοδος	1897	1897	<1
Ελευθερία - Ν. Ελευθερία	1899	1906	7
Αλήθεια	1900	1901	1
Φωνή του Λαού	1903	1903	<1
Εφημερίς του Λαού	1905	1905	<1
Ελπίς	1906	1911	5
*Ίδη**	1906	1941	35

* Επανακυκλοφόρησε και μεταπολεμικά

Πίνακας 2: Συνοπτική παρουσίαση των εκδόσεων Ηρακλείου όλων των ειδών 1879-1909

Πενταετία	Εφημερίδες	Περιοδικά	Αυτοτελείς	*Σύνολο*
1879	0	0	2	*2*
1880	2	0	6	*8*
1885	1	0	16	*17*
1890	1	0	3	*4*
1895	3	0	4	*7*
1900	2	1	9	*12*
1905	6	5	25	*36*

Σάββατο 18.03.2017

Αστική κοινωνικότητα και πολιτισμός της καθημερινότητας, στην περίοδο της Αυτονομίας της Κρήτης

Ομιλητής

Γιάννης Ζαϊμάκης

Καθηγητής Κοινωνιολογίας των Τοπικών Κοινωνιών και του Πολιτισμού
Πανεπιστήμιο Κρήτης

Προλογίζει ο

Βαγγέλης Τζούκας

Διδάσκων στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

Βαγγέλης Τζούκας

Είναι ιδιαίτερη τιμή να προλογίζω την ομιλία του Γιάννη Ζαϊμάκη, με τον οποίο με συνδέουν επαγγελματικοί και φιλικοί δεσμοί, και, αν μου επιτρέπετε, μοιραζόμαστε σε κάποιο βαθμό και μια ορισμένη θέαση του κοινωνικού κόσμου. Θα αναφέρουμε στην αρχή ορισμένα στοιχεία για το βιογραφικό του Γιάννη και στη συνέχεια θα επιχειρήσουμε να επισημάνουμε όψεις του έργου του, που θεωρούμε ότι σχετίζονται τόσο με το θέμα της σημερινής ομιλίας όσο και με ευρύτερες αναζητήσεις στο χώρο των σύγχρονων κοινωνικών επιστημών.

Ο Γιάννης Ζαϊμάκης, στο μεγαλύτερο μέρος του συγγραφικού και ερευνητικού του έργου, ασχολείται με θέματα, που άπτονται του λαϊκού πολιτισμού, των μετασχηματισμών παραδοσιακών μορφών κοινωνικής και πολιτισμικής δημιουργίας, στο πλαίσιο της μετάβασης στη νεωτερικότητα, των αντιστάσεων τών, σύμφωνα με το Στάθη Δαμιανάκο, επικίνδυνων τάξεων στην κυριαρχία της ομογενοποιητικής κυρίαρχης ιδεολογίας. Στο πλαίσιο αυτό, τον απασχολούν διαχρονικά ζητήματα, όπως η σύνδεση του αθλητισμού με το εκάστοτε τοπικό και ευρύτερο κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον, μορφές μουσικής, που χαρακτήριζαν κοινωνικούς χώρους, στο μεταίχμιο του λεγόμενου περιθωρίου, οικειώσεις και επεξεργασίες ρευμάτων, που έλκουν την καταγωγή τους στη βαθιά Ανατολή από τα εργατικά αλλά και τα αστικά στρώματα καθώς και το αντίστροφο (με πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα το χώρο του αθλητισμού). Όλα αυτά σχετίζονται με γενικότερες συζητήσεις στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών και του αναπροσανατολισμού τους, τις τελευταίες τουλάχιστον δεκαετίες, προς τη μελέτη των κοινωνικών υποκειμένων, που δεν εντάσσονται σε αυτό που αποκαλούμε, συμβατικά, κυρίαρχο τρόπο ζωής. Στο πλαίσιο αυτό, εξετάζει διάφορα ζητήματα αστικής κοινωνικότητας, στην Κρήτη των πρώτων δεκαετιών του 20ου αιώνα. Είναι, ως γνωστόν, μια πολύ ενδιαφέρουσα και μεταβατική περίοδος, τόσο σε πολιτικό όσο και σε πολιτισμικό επίπεδο. Το ίδιο το καθεστώς της Κρητικής Πολιτείας χαρακτηρίζεται από πολιτικές εντάσεις και συγκρούσεις σε επίπεδο κορυφής αλλά και ενδεχόμενης ύπαρξης διαιρετικών τομών σε επίπεδο κοινωνίας. Η αυτονομία των αναδυόμενων εθνικισμών, η ίδια η ύπαρξη θυλάκων μουσουλμανικών πληθυσμών στις πόλεις, η αναμονή τελικής διευθέτησης της παρουσίας του πολιτικού αυτού μορφώματος, στο εσωτερικό της παραπαίουσας Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, χαρακτηρίζουν αυτή την περίοδο.

Οι εθνοθρησκευτικές διαιρέσεις, οι διαγκωνισμοί για την εξουσία, οι εθνικισμοί, η παρουσία ξένων στρατευμάτων, η ανάδυση νέων ηγετικών στρωμάτων, η αστικοποίηση κλπ. συνιστούν το πλαίσιο εντός του οποίου ακμάζουν/παρακμάζουν υποπολιτισμοί των κυριαρχούμενων στρωμάτων και δημιουργούνται ενδιαφέρουσες πολιτισμικές προσμίξεις. Η τοπική κοινωνία είναι λοιπόν εξοικειωμένη με τη διαφορετικότητα και την ανομοιογένεια, αλλάζει σταδιακά και ορισμένα φαινόμενα αποκτούν νέο περιεχόμενο, βρίσκεται πολυδιασπασμένη χωρικά, οικονομικά και πολιτισμικά. Εδώ συναντά κανείς τις απόπειρες εισαγωγής του αθλητισμού και δημιουργίας αθλητικών συλλόγων, πεδίο που έχει απασχολήσει σε μεγάλο βαθμό και εμένα, τη μουσική πολυμορφία και

πολυπλοκότητα, την ύπαρξη καταγωγίων και καφέ-αμάν, το συγχρωτισμό ομάδων, που διακρίνονται από πολιτισμική ετερογένεια. Όλα αυτά συντείνουν στην ανάγκη αναδιατύπωσης των ερευνητικών μας προταγμάτων για την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας και όχι μόνο.

Το όλο ζήτημα φυσικά σχετίζεται και με τη μετέπειτα ενσωμάτωση της Κρήτης και, ειδικότερα, του Ηρακλείου στο ελληνικό κράτος, τις δομικές αλλαγές, που χαρακτηρίζουν την κοινωνική δημογραφία της πόλης, την πολιτική της ταυτότητα αλλά και τις εμπλοκές των κατοίκων της στις μετέπειτα περιπέτειες του εθνικού πλέον βίου (Εθνικός Διχασμός, Μικρασιατική Καταστροφή, έλευση των προσφύγων, εκβιομηχάνιση και αλλαγές στην αγροτική οικονομία κλπ), και όλα όσα χαρακτηρίζουν την επίσης εξαιρετικά γοητευτική περίοδο του Μεσοπολέμου. Και όλα αυτά όχι μόνο υπό το πρίσμα της από πάνω πρόσληψης της πραγματικότητας (των πολιτικών θεσμών, της κομματικής ένταξης, των στρατιωτικών προετοιμασιών κλπ) αλλά κυρίως υπό το βάρος τής από τα κάτω ανάδυσης λαϊκού πολιτισμού, αντιφατικού, υβριδικού αλλά και γοητευτικού.

Με τις δημοσιεύσεις του αλλά και τις κατά καιρούς δημόσιες παρεμβάσεις του, ο Γιάννης Ζαΐμάκης ουσιαστικά προτείνει ένα διαφορετικό τρόπο αξιολόγησης όχι μόνο του παρελθόντος αλλά και του παρόντος. Θίγει ζητήματα, που βρίσκονται στον πυρήνα όχι μόνο των ακαδημαϊκών αλλά, θα τολμούσαμε να πούμε, και των πολιτικών, με την ευρεία έννοια, συζητήσεων. Στέκεται κριτικά απέναντι στην εμπορευματοποίηση της πολιτιστικής βιομηχανίας του θεάματος, χωρίς όμως να πέφτει και στην εύκολη παγίδα του εξωραϊσμού και της ρομαντικοποίησης του παρελθόντος. Συμμετέχει στη σύγχρονη εκτεταμένη επιστημονική συζήτηση, που διεξάγεται σε διεπιστημονικό επίπεδο και απασχολεί κοινωνιολόγους, ιστορικούς, κοινωνικούς ανθρωπολόγους, πολιτικούς επιστήμονες και όχι μόνο.

Σε τελική ανάλυση συνομιλεί με το βασικό ερώτημα, που έθεσε σε ένα από τα βιβλία του ο Στάθης Δαμιανάκος και το οποίο βρίσκεται στην πρώτη γραμμή της επικαιρότητας, σε παγκόσμιο πια επίπεδο: Είναι καιρός για τις κοινωνικές επιστήμες να αναζητήσουν στους δήθεν καθυστερημένους πολιτισμούς της άλλης Ευρώπης τα στοιχεία εκείνα που θα συνέβαλαν στην κατασκευή ενός νέου κοινωνικού προτάγματος πιο ισορροπημένου και πιο ανθρώπινου από αυτό που προτείνει ο ξέφρενος φιλελευθερισμός των ημερών μας;

Γιάννης Ζαϊμάκης

Αστική κοινωνικότητα και πολιτισμός της καθημερινότητας, στην περίοδο της Αυτονομίας της Κρήτης

Θα ήθελα να ευχαριστήσω την Ηράκλεια Πρωτοβουλία και προσωπικά το Μανόλη Βασιλάκη για την πρόσκληση να συμμετάσχω σε αυτόν τον κύκλο διαλέξεων. Σε μια εποχή, όπου η οικονομική κρίση έχει διαποτίσει το κοινωνικό φαντασιακό και η κουλτούρα του υλισμού έχει διεισδύσει σε όλο το φάσμα της κοινωνικής ζωής, διαλέξεις για την κοινωνική ιστορία και την πολιτισμική μεταβολή της πόλης δίνουν σημαντικά ερεθίσματα για ένα διάλογο, που θα αφορά στο ρόλο, που μπορεί να παίξει η ιστορική γνώση στο σχεδιασμό και το όραμα της πόλης του μέλλοντος. Η πόλη είναι φορέας μνήμης ιδιαίτερων κοινωνικών εμπειριών, συναισθημάτων και αξιών. Ορισμένες πτυχές του πολιτισμικού παρελθόντος της πόλης παραμένουν αφανείς, αφού δεν έχουν θέση στην επίσημη οπτική· είναι "λεπτομέρειες", που εστιάζουν στις αποσιωπημένες στιγμές του Μεγάλου Κάστρου, που συνεχίζουν να "χρωματίζουν", να επιδρούν έντονα ή υπαινικτικά στο σημερινό παρόν της πόλης. Ανιχνεύοντας όψεις της κοινωνικής και πολιτισμικής ιστορίας της πόλης και μέσα σε αυτή νησίδες πολυσυλλεκτικότητας, εξωστρέφειας και ανεκτικότητας, αντλούμε ιδέες, για να αναστοχαστούμε για το παρόν και το μέλλον μιας πόλης, που αναζητεί πυξίδα και ταυτότητα, σε ένα διαρκώς μεταβαλλόμενο κόσμο.

Σε αυτήν την εισήγηση θα επικεντρωθώ σε ό,τι ονομάζω πολιτισμό της καθημερινότητας, δηλαδή στους τρόπους ζωής, στα αξιακά πρότυπα και στις κοινωνικές συμπεριφορές των Καστρινών, στην περίοδο της Κρητικής Πολιτείας. Πρόκειται για μια περίοδο σημαντικών διοικητικών, κοινωνικών και πολιτισμικών μεταβολών και διαμόρφωσης νεωτερικών πρακτικών αστικής κοινωνικότητας.

Η πόλη, στην περίοδο αυτή, χαρακτηρίζεται από μια κατάσταση πολιτισμικού δυισμού. Από τη μια είναι η κουλτούρα μιας εγγράμματης ελίτ των μεσαίων και ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων της πόλης, που έχουν στραμμένο το βλέμμα τους προς το δυτικό πολιτισμό, είναι η "Άι λάιφ", σύμφωνα με τους αρθρογράφους των τοπικών εφημερίδων. Επισημαίνω ότι αυτές οι ομάδες έχουν κυριαρχική παρουσία στα τεκμήρια του παρελθόντος, είναι αυτές που γράφουν την ιστορία της πόλης, παρέχοντάς μας μια πληθώρα πληροφοριών για τον αστικό πολιτισμό αλλά λιγοστές αναφορές στο λαϊκό πολιτισμό, φιλτραρισμένες, μέσα από το πρίσμα της αστικής κοσμοθεωρίας. Από την άλλη βρίσκονται τα, κατά βάση, αμόρφωτα λαϊκά στρώματα της πόλης, τα οποία δεν έχουν πρόσβαση στην εκπαίδευση. Στο πλαίσιό τους έχει καλλιεργηθεί ένας λαϊκός προφορικός πολιτισμός, ο οποίος στα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας εμπλουτίστηκε αφενός με δυτικά στοιχεία από τον κόσμο των λαϊκών θεαμάτων των πόλεων της ανατολικής Μεσογείου και αφετέρου με εκφορές της αγροτικής κουλτούρας, καθώς οι κάτοικοι της πόλης συγχρωτίστηκαν με αγρότες, που είχαν καταφύγει στην πόλη, λόγω των εθνοτικών ταραχών στην ύπαιθρο.

Οι πολιτισμικές μεταβολές της περιόδου της Αυτονομίας της Κρήτης είναι αλληλένδετες με ευρύτερες διοικητικές αλλαγές και κοινωνικούς μετασχηματισμούς, κάποιες από τις οποίες είχαν ήδη ξεκινήσει από τα χρόνια της ύστερης Οθωμανικής περιόδου. Η συνθήκη της Χαλέπας (1878-1889), που επέτρεψε την ίδρυση συλλόγων, τη λειτουργία τυπογραφείων και εφημερίδων, είχε συμβάλει στην κυοφορία ενός ενδιαφέροντος για τον πολιτισμό, ενώ, από τη δεκαετία του 1890, το άνοιγμα των ατμοπλοϊκών γραμμών με τα παράλια της Μικράς Ασίας, με εμπορικές πόλεις του Αιγαίου και λιμάνια της δυτικής Ευρώπης και της Βόρειας Αφρικής ενίσχυσε τα δίκτυα επικοινωνίας της πόλης με τον έξω κόσμο. Ήδη, πριν την έλευση της Κρητικής Πολιτείας, οι εφημερίδες σχολιάζουν με γλαφυρό τρόπο την έλευση νεωτερικών πολιτισμικών πρακτικών, άλλοτε με ενθουσιασμό και ενίοτε με επιφυλάξεις, όπως συνέβη με την αναγγελία της παρουσίας πλανόδιου μουσικού αυλήτορα, με τη συνοδεία Ρουμάνας αοιδού στην πόλη, το 1890.[1]

Μια δεκαετία αργότερα, τέτοιες πρακτικές έχουν ριζώσει στην αστική κοινωνία. Οι ατμοπλοϊκές εταιρείες έχουν πυκνώσει τα δρομολόγια των πλοίων προς λιμάνια της Ανατολικής Μεσογείου, μέσα από τα οποία μεταφέρονται Κρήτες της διασποράς, που επαναπατρίζονται, μετά την αλλαγή του καθεστώτος. Παράλληλα, στην πόλη καταφτάνει ένας μεγάλος αριθμός Άγγλων και Σκωτσέζων στρατιωτών, ενώ δε λείπουν και οι επισκέψεις Γάλλων, Ιταλών και Ρώσων αξιωματούχων από άλλα λιμάνια της Κρήτης. Μαζί με αυτούς φτάνουν στην πόλη ταξιδιώτες, μπουλούκια μουσικών και αρτιστών και πολλές γυναίκες ελευθερίων ηθών, που ήρθαν από άλλες πόλεις της Μεσογείου, για να ψυχαγωγήσουν και να παράσχουν τις υπηρεσίες τους στους στρατιώτες και ναυτικούς των Εγγυητριών Δυνάμεων. Στην απογραφή του 1900 καταγράφονται 202 ιερόδουλες εκ των οποίων οι 70 στο νομό Ηρακλείου (68 στην πόλη), αλλά ο αριθμός τους πρέπει να ήταν αρκετά μεγαλύτερος, αφού υπήρχαν αρκετές γυναίκες, που εκδίδονταν, προσποιούμενες τις αοιδούς και τις αρτίστες των καφωδείων.[2]

Σε αυτό το κινητικό περιβάλλον παρατηρείται μια αξιοπρόσεκτη πολιτισμική δραστηριότητα, με επίκεντρο χώρους ψυχαγωγίας της πόλης, που είναι επιμερισμένοι με βάση εθνοθρησκευτικά και ταξικά κριτήρια. Η Πλατεία Πρίγκιπος είναι το επίκεντρο των επίσημων εκδηλώσεων και ο βασικός χώρος συνάθροισης και επικοινωνίας για τα μεσαία και υψηλά στρώματα της πόλης: χώρος επιτέλεσης επίσημων τελετών, μαθητικών επιδείξεων, παρελάσεων, παραστάσεων δημοσίων θεαμάτων, στρατιωτικών ασκήσεων και αθλητικών πρακτικών. Εδώ, τις Κυριακές τα βράδια, οι μπάντες των Αγγλικών Συνταγμάτων παιάνιζαν ευρωπαϊκά άσματα, στρατιωτικά εμβατήρια και στα τελευταία χρόνια, πριν την αποχώρησή τους, εντόπιες συνθέσεις του Ροδάμανθυ

1 Γ. Ζαΐμάκης, "Ψυχαγωγικές πρακτικές και αστικές αντιλήψεις: Τα καφωδεία στο Ηράκλειο στην περίοδο της Κρητικής αυτονομίας", *Modern Greek Studies (Australia and New Zealand)*, Επετηρίδα της Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών Αυστραλίας και Νέας Ζηλανδίας Πανεπιστήμιου Μελβούρνης 6-7, 1997-1999, σελ. 142.

2 Γ. Ζαΐμάκης, "Η πορνεία στο Μεγάλο Κάστρο στα χρόνια της Κρητικής πολιτείας", *Παλίμψηστο* 14-15, 1994-1995, σελ. 182-3.

Αλεξίου. Στον ίδιο χώρο, γίνονταν και θρησκευτικές τελετουργίες των δερβίσηδων ταγμάτων των Μπεχτασί, με παραστάσεις, που προκαλούσαν το ενδιαφέρον των νεαρών Καστρινών, όπως μας έχει αποκαλύψει στη βιογραφία του ο Φέφος Περδικογιάννης. Στην πλατεία αυτή, φιλοξενήθηκαν και οι πρώτες παραστάσεις λαϊκών θεαμάτων του Θεάτρου Σκιών και του Φασουλή, πριν μετακομίσουν στις λαϊκές γειτονιές της πόλης, μετά την κριτική, που τους ασκήθηκε από εκπροσώπους της "Αι Λάιφ" για την αθυροστομία των δημιουργών τους.

Από την άλλη, τα λαϊκά στρώματα έχουν τους δικούς τους ψυχαγωγικούς χώρους. Καφενεία στο Βαλντέ Τζαμί και το Σεϊτάν Ογλού αποτελούσαν το επίκεντρο της ψυχαγωγίας του μουσουλμανικού στοιχείου. Σε αντίστοιχα στέκια στην Πλατειά Στράτα κυριαρχούσε το χριστιανικό στοιχείο, ενώ πολυσυλλεκτικοί ήταν οι χώροι συνάθροισης στον Αραστά, το Μπεντενάκι και το Μεϊντάνι. Στις κοινωνικές παρυφές της πόλης, σε καφενέδες της Κιζίλ Τάμπιας, γύρω από τα οθωμανικά χαμαιτυπεία και σε τεκέδες του Λάκκου, που αποτελούσε το μεγαλύτερο θύλακα πορνείας της πόλης, είχε διαμορφωθεί ένα παρακοινωνιακό κέντρο λαϊκής ψυχαγωγίας, λαθραίων συναλλαγών και πρακτικών αγοραίου έρωτα.

Η παρουσία στην πόλη μεγάλου αριθμού στρατιωτών, αγροτών και επισκεπτών από το εξωτερικό, μέσω του λιμανιού της πόλης, δημιούργησε ευνοϊκές συνθήκες για την ανάπτυξη μιας πρωτόγνωρης αστικής επιχειρηματικής δραστηριότητας στο χώρο της ψυχαγωγίας. Στην πόλη εμφανίστηκαν θεατρικές και αργότερα κινηματογραφικές αίθουσες, όπως το Θέατρο του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου, το Κρήτη, η Καλλιθέα, το Πολυθέαμα, ακόμη κοσμικά κέντρα και ζαχαροπλαστεία, που φιλοξενούσαν και ψυχαγωγικές βραδιές, ωδικά καφενεία, χοροδιδασκαλεία και ο μουσικός Σύλλογος Απόλλων. Οι σποραδικές θεατρικές, κινηματογραφικές και μουσικές παραστάσεις γίνονται αποδεκτές με θετικά σχόλια από τον τύπο, αφού έφερναν το εγχώριο αστικό κοινό σε επικοινωνία με τον πνευματικό και καλλιτεχνικό πολιτισμό της δύσης. Οι μέχρι πρότινος ερασιτεχνικές θεατρικές παραστάσεις είχαν πλέον υποχωρήσει και τη θέση τους πήραν οργανωμένες επαγγελματικές παραστάσεις επώνυμων θιάσων, που έρχονται από τον ελλαδικό χώρο ή το εξωτερικό. Φημισμένοι Θίασοι, όπως της Κοτοπούλη, της Παρασκευοπούλου, των Βερώνη και Αργυροπούλου, των Νέζερ και Λάμπρου, παρουσιάζουν εγνωσμένης αξίας έργα, όπως Μαρκήσιος Βίλμερ, Άννα Καρένινα, Τόσκα, Χαμίνια. Αντίστοιχες εκδηλώσεις έχουμε στο χώρο της μουσικής, με παραστάσεις του Σμυρνιού μουσικού Λεκατσά, μαντολινάτων Ιταλών, της φημισμένης αοιδού Iris, του Πολωνού πιανίστα Grinberg κ.ά.[3]

Στην περίοδο αυτή εμφανίζονται για πρώτη φορά και πυρήνες μιας αστικής κοινωνικότητας γυναικών, με επίκεντρο το Σύλλογο Κυρ(ί)ών και Δεσποινίδων, που δημιουργή-

3 Για μια διεξοδική παρουσίαση της πολιτισμικής δραστηριότητας της πόλης στα χρόνια αυτά βλ. Γ. Ζαϊμάκης, *Καταγώγια Ακμάζοντα στο Λάκκο Ηρακλείου: Παρέκκλιση, πολιτισμική δημιουργία, ανώνυμο ρεμπέτικο (1900-1940)*, Αθήνα, Πλέθρον 2008, (πρώτη έκδοση 1999), σελ. 79-83.

θηκε το 1901 και στο πλαίσιό του δραστηριοποιούνται γυναίκες γνωστών επιστημόνων και εμποροβιομηχάνων της εποχής, όπως η Αφροδίτη Χατζιδάκι και Μαρία Σφακιανάκη. Η περιστασιακή οργάνωση βραδιών τσαγιού και κοσμικών εσπερίδων, με μουσικές παραστάσεις και χορευτικά δρώμενα, αποτελούσαν σημαντικά κοινωνικά γεγονότα. Οι εκδηλώσεις περιλάμβαναν μουσικές της υπαίθρου, που μετέφεραν στην αστική κοινωνία την πολιτισμική έκφραση της "κρητικής ψυχής", αλλά την πρωτοκαθεδρία είχαν οι ευρωπαϊκοί χοροί, που έδιναν την ευκαιρία στους λόγιους αρθρογράφους να επισημάνουν πως οι μοντέρνοι χοροί, η εισαγωγή του σμόκιν, του λουστρινιού και του λευκού γαντιού στις κοσμικές εκδηλώσεις αποτελούσαν ένδειξη πως η νεολαία ακολουθούσε τον Ευρωπαϊκό πολιτισμό κατά πόδας. Μια άλλη εστία κοινωνικότητας των γυναικών της πόλης ήταν τα χαμάμια. Σε λαογραφικά κείμενα της Ευαγγελίας Φραγκάκι και του Οδυσσέα Θαλασσινού, τα χαμάμια παρουσιάζονται ως χώροι ψυχαγωγίας, κοινωνικών συναναστροφών και έκφρασης, συνήθως, συγκαλυμμένων ερωτικών παθών. Περιγράφονται ακόμη και ως τόποι μουσικής επιτέλεσης, με πρωταγωνίστριες Μουσουλμάνες, που έπαιζαν ούτι.[4]

Το ζήτημα των έμφυλων σχέσεων και δημόσιας παρουσίας της γυναίκας απασχολούσε την αστική κοινωνία, η οποία αξιολογούσε θετικά τη γυναικεία συμμετοχή σε δημόσιες εκδηλώσεις ως δείγμα αστικής διάκρισης και προόδου, αλλά από την άλλη εξέφραζε την ανησυχία της για την αυξητική παρουσία γυναικών ελευθερίων ηθών, που προκαλούσε την αστική ηθική. Η διόγκωση του φαινομένου της πορνείας ήταν ένα από τα πιο σημαντικά ζητήματα, που είχε να αντιμετωπίσει το καθεστώς της Κρητικής Πολιτείας. Ήδη από το 1899 ο Δήμαρχος Ηρακλείου και η Διοίκηση Χωροφυλακής είχαν τονίσει το πρόβλημα δημόσιας υγείας, που προκαλούσε ο συγχρωτισμός των γυναικών επιλήψιμων ηθών με στρατιώτες και ντόπιους και τα παράπονα των σεβάσμιων οικογενειών για τους κινδύνους διαφθοράς, που απειλούσαν την "τιμή της οικογένειας και τα ήθη του κρητικού λαού", ζητώντας την εγκατάστασή τους σε απόκεντρα μέρη και το συστηματικό ιατρικό έλεγχό τους.[5]

Το 1900, με το *Διάταγμα Περί Χαμαιτυπείων,* αποφασίστηκε ο δια σιδηρού κλοιού περιορισμός των πορνείων στο Λάκκο και την Ξύλινη Τάμπια. Τα χρόνια αυτά η φτωχική και περιθωριοποιημένη συνοικία Σερτουρνά, κάτω από το Προμαχώνα του Μαρτινέγκο, πλησίον των στρατιωτικών εγκαταστάσεων των Άγγλων, μετατράπηκε σε ένα παρακοινωνιακό κέντρο δραστηριοτήτων αγοραίου έρωτα και πρακτικών διασκέδασης. Εδώ, η δημόσια γυναικεία παρουσία ήταν αναπόσπαστο στοιχείο της κοινωνικής καθημερινότητας, προκαλώντας αμφίσημα συναισθήματα: από τη μια κρίσεις ηθικού πανικού για τις προκλητικές συμπεριφορές και την επικίνδυνη ελευθεριότητα των γυ-

4 Ε. Φραγκάκι, "Τα χαμάμια του Μεγάλου Κάστρου: προέλευσις και λειτουργία των", *Αμάλθεια*, 30, 3-20· Ο. Θαλασσινός, "Το Μικρό Χαμαμάκι", εφ. *Αλλαγή*, 9-5-1997 (πρόκειται για παλαιότερο κείμενο, που αναδημοσίευσε η εφημερίδα.)

5 Γ. Ζαϊμάκης, "Η πορνεία στο Μεγάλο Κάστρο...", ο.π., σελ. 184-6.

ναικών των "ελευθερίων ηθών", που απειλούσε τους κώδικες συμπεριφοράς και το αξιακό σύστημα της ευυπόληπτης κοινωνίας, και από την άλλη μια λανθάνουσα έλξη για έναν κόσμο απολαύσεων, που διέγειρε τα αστικά ήθη, εξάπτοντας τη φαντασία των αστών. Ένα δείγμα αυτής της έλξης συναντάμε σε χρονογράφημα στη *Νέα Εφημερίδα* το 1928, διαποτισμένο με αρκετή μυθοπλασία, του Άρη Χατζιδάκι για το Λάκκο της Κρητικής Πολιτείας: "...πολυάριθμα μπαρ και ελεύθερα σπίτια είχαν ολημερίς ανοικτές τις πόρτες τους στα νιάτα και το χρήμα [...] Τα βράδια ο δρόμος έπαιρνε μια γιορτάσιμη όψη με τον κόσμο, που πηγαινοερχόταν και μπαινόβγαινε και τις ορχήστρες, που παίζανε στο βάθος των καταστημάτων.

Η εγγλέζικη λίρα διατηρούσε μαντολινάτες, δυνατές κιθάρες και δεν είναι μουσικό όργανο από το σίτερ ως το πιάνο με την μακριά ουρά, που έλειπε από τα δημόσια κέντρα του Λάκκου [...] οι περαστικοί πίνανε τη μπίρα τους, τη σαμπάνια, παίζανε την παρτίδα τους στο μπιλιάρδο και χαιρόντουσαν τον ελεύθερο έρωτα, με τις κοινές γυναίκες από τα λαϊκότερα σπίτια ως το αριστοκρατικώτερο, όπως της Αγγλίδας Μίστρις Κομίντζ, που είχε τη θεότρελη Λόλα, τη γλυκειά Άννα και την κοκέτα Όλγα, τις γυναίκες, που αναστατώνανε τη νεολαία του 1904 και 1905...". [6]

Εκτός από το ζήτημα της πορνείας, η αστική κοινωνία έχει να διαχειριστεί και μια άλλη εστία παρεκβατικής κοινωνικότητας: τα ωδικά καφενεία με τη μορφή του δυτικότροπου καφέ σαντάν ή του ανατολίτικου καφέ αμάν. Επρόκειτο για ένα νεωτερικό θεσμό οργανωμένης επαγγελματικής ψυχαγωγίας, που φιλοξενούσε λαϊκά θεάματα και μουσικές παραστάσεις, με αοιδούς, χορεύτριες, αρτίστες και μικρές μουσικές ομάδες, που συνήθως έρχονταν από πόλεις-λιμάνια της Μικράς Ασίας και της Μεσογείου, ενώ δεν έλειπαν και οι μουσικές από ντόπιους μουσικούς. Κάποιες από τις αοιδούς φαίνεται να παρέμεναν για μεγάλο χρονικό διάστημα στην πόλη και "έφτιαξαν όνομα", όπως συνέβαινε με την Αρμένισσα Ρόζα από την Κωνσταντινούπολη, η οποία τραγουδούσε αμανέδες και σαρκιά σε καφέ αμάν της πόλης και περιόδευε και σε άλλες περιοχές της Κρήτης, όπως τη Νεάπολη. Η μνήμη της διασώζεται σε πολλές γραπτές μαρτυρίες, με ανεκδοτολογική διάθεση, ανάμεσα στις οποίες και του μουσικού Γιάννη Δεληβασίλη, ο οποίος ανάμεσα στα άλλα αναφέρεται και σε μαντινάδα ενός γλεντζέ Καστρινού, του Γκιαουρόγιαννη, για τη Ρόζα: "Θωρείς τα μουρέλλα μου τα πολυφορτωμένα, όλα τα δίνω μια βραδιά να κοιμηθείς με μένα".[7]

Από αρχειακό υλικό γνωρίζουμε πως τα καφωδεία αποτελούσαν έναν από τους πιο σημαντικούς ψυχαγωγικούς θεσμούς της πόλης, που συνέβαλε, μέσω της φορολογίας, στον προσπορισμό εσόδων του Δήμου. Οι ιδιοκτήτες τους ήταν Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι και το κοινό τους άνδρικό, κάτοικοι της πόλης, στρατιώτες και επισκέπτες από την ενδοχώρα ή κοντινά λιμάνια. Το ρεπερτόριό τους ήταν πολυσυλλεκτικό, με

6 Γ. Ζαϊμάκης, *Καταγώγια Ακμάζοντα στο Λάκκο Ηρακλείου*, ο.π., σελ. 105.

7 Γ. Δεληβασίλης, "Ο Γκιαουρόγιαννης", *Κνωσσός* 12, 1955, σ. 26.

ελαφριά ευρωπαϊκή και άλλοτε ανατολίτικη μουσική, με αργόσυρτα τραγούδια (αμανέδες, σαρκιά, σταφιδιανά και άλλους αργόσυρτους σκοπούς των πόλεων), ενώ δεν έλειπαν και οι περιπαθείς ανατολίτικοι χοροί, όπως ο χορός της κοιλιάς κ.ά. Τα όργανα που επιλεκτικά αναφέρονται σε γραπτές και προφορικές πηγές είναι: κλαρίνο, ντέφι, βιολί, λατέρνα, τρουμπέτα, μανδόλα, μπουλγαρί, λαγούτο, τουμπελέκι και κλαπαδόρα.[8]

Ενδιαφέρουσες λογοτεχνικές εικόνες του κόσμου του καφέ αμάν με τους αμανέδες και τα σαντούρια βρίσκομε και στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη. Θα ήθελα εδώ να ανοίξω μια παρένθεση. Το προηγούμενο Σάββατο, στη διάρκεια της παρουσίασης του λογοτεχνικού έργου του Κρητικού συγγραφέα ακούσαμε και επτά τραγούδια του Μάνου Χατζιδάκι από το έργο του Καπετάν Μιχάλης, που βασιζόταν σε αυτούσιες φράσεις του Καζαντζάκη από το ομώνυμο έργο του. Σε ένα από αυτά στο "Μεγαλοβδόμαδο" αναφέρεται στις ερωτικές παρεκκλίσεις των θαμώνων των καφέ αμάν: "Μεγαλοβδόμαδο, μα δύο μονάχα άνδρες στο Μεγάλο Κάστρο ξεστράτισαν απόψε και δεν έχουν το νου τους στο Θεό. Ο ένας την άγια τούτη μέρα κρατάει στην αγκαλιά του μια Κερκέζα κι ο άλλος βουλιάζει μες στα μάτια της και στέκει ο νους του σε μια πράσινη πόρτα". Το ίδιο ακριβώς θεματικό μοτίβο της θρησκευτικής παρέκκλισης και της ροπής προς την ερωτική απόλαυση βρίσκουμε σε άρθρο της *Ίδης*, το οποίο πιθανότατα θα είχε υπόψη του ο Καζαντζάκης: "Ενώ δε κατά την παρελθούσαν εβδομάδα οι κώδωνες της εκκλησίας εκάλουν τους χριστιανούς να προσευχηθούν, από το άλλο μέρος στο καφέ αμάν ο μαέστρος και ο μανετζής με την τρουμπέτα και τη μανδόλα ετόνιζαν ύμνους τω Βάκχω και εκάλουν τους λάτρεις να θύσουν τη Αφροδίτη. Ούτω δε ουκ ολίγοι χωρικοί, οι οποίοι πλημυρούν κατ΄ αυτάς την πόλιν μας, επισκέφτηκαν ουχί τον ναό αλλά το καφέ αμάν".[9] Επισημαίνω πως, παρά την κοινή θεματολογική εστίαση, τα κείμενα του Καζαντζάκη είναι πιο αμφίσημα και ανοικτά σε σχέση με τον καταγγελτικό και επικριτικό λόγο, που συνήθως χρησιμοποιούσαν οι αρθρογράφοι των εφημερίδων.

Όπως έχω δείξει σε παλαιότερη μελέτη μου για τα καφέ αμάν στην περίοδο της Κρητικής Πολιτείας, μεγάλο μέρος της αρθογραφίας του τύπου για τα δρώμενα των καφωδείων εμπεριέχουν αρνητικές αξιολογικές κρίσεις, με τη μορφή του ηθικού πανικού. Τα καφωδεία αντιμετωπίζονται ως εστίες συμβολικής μόλυνσης, που οδηγούν στον εκμαυλισμό των ηθών και στη διέγερση της σωματικής επιθυμίας, εκμαυλίζοντας τις αστικές συνειδήσεις. Η *Νέα Ελευθερία* σχολίασε "*την πνιγηράν* ατμόσφαιρα της σάλας του Καφέ Σαντάν, με το ξετρελαμένο γλέντι, που τελειώνει τα μεσάνυκτα, όταν οι θεατές, με *την φαντασίαν* ερεθισμένη από τη θέα των γυμνών σαρκών, των τορνευτών γαμπών και των προτεταμένων στηθών, απέρχονται του σαντάν, για να επανέλθουν την επαύριον πλέον ερωτευμένοι, πλέον ενθουσιώδεις και μετά της προμήθειας των πενταρών και δεκαρών της χορεύτριας". Η *Ελπίς* χαρακτήρισε τα καφέ αμάν "χώρο

8 Γ. Ζαϊμάκης, "Ψυχαγωγικές πρακτικές και αστικές αντιλήψεις: Τα καφωδεία στο Ηράκλειο στην περίοδο της Κρητικής αυτονομίας", σελ. 144-147.

9 Γ. Ζαϊμάκης, "Ψυχαγωγικές πρακτικές και αστικές αντιλήψεις...", ο.π. σελ. 152.

ακολασίας και κραιπάλης, όπου ιταλίδες αρτίστες συναλλάσσονταν με νεόκοπους γαντοφορεμένους Καστρινούς δανδήδες και η ανθρώπινη σάρκα και ορμή πάλευε με τους αφρούς της μπίρας και τους ήχους των ντεφιών των γυναικών του καφέ αμάν". Η *Ελευθέρα Σκέψις* επέκρινε τους άσεμνους χορούς και τα ανήθικα άσματα, που λάμβαναν χώρα "εν τη ακμή των οργίων" των καφωδείων, επισημαίνοντας τους ηθικούς κινδύνους για την ευυπόληπτη κοινωνία. Η *Δάφνη* επισήμανε το ζήτημα της "έκλυσης των ηθών" και της "μολυσματικής δράσης" "τερατόμορφων γυναικάριων" του εξωτερικού, που προσποιούνται τας αοιδούς και η *Ίδη* κατήγγειλε τις προκλητικές σωματικές κινήσεις γύναιων "μέχρι γονάτων απεψιλωμένων" και "ασέμνως ενδεδυμένων", που παρέσυραν τους Καστρινούς εις τον βόρβορο της εξαθλίωσης.[10]

Πέρα από αυτές τις επικριτικές αξιολογήσεις των σταυροφόρων της ηθικής υπήρχαν και άλλες αμφίσημες, μετριοπαθείς ή ακόμη και θετικές αναφορές στον κόσμο των καφωδείων, που μαρτυρούν τη σημασία, που είχε ο θεσμός στην κοινωνική καθημερινότητα της πόλης. Η μουσική σκηνή του καφωδείου φαίνεται να συνέβαλε στις εκδηλώσεις του Συλλόγου Κυριών και Δεσποινίδων, αφού μουσικές ομάδες του καφωδείου (για παράδειγμα μπάντα εκ Γερμανίδων του καφωδείου υπό τη διεύθυνση του χοροδιδάσκαλου Αυγερινού) συμμετείχαν στις εκδηλώσεις του Συλλόγου, διασκεδάζοντας το κοινό με ευρωπαϊκούς χορούς: βαλς, πόλκα, μαζούρκα, λανσιέδες και παν-νε-παν. Σε ορισμένες περιπτώσεις φαίνεται να ανταποκρίνονταν στις απαιτήσεις του κοινού κάτι που οδηγούσε τους λόγιους αρθρογράφους να ξεπερνούν τις αρχικές επιφυλάξεις τους. Δεν έλειπαν ακόμη και τα σχόλια για τα ορισμένα καφωδεία, στα οποία άριστοι μουσικοί εγχόρδων οργάνων "κόραι με σεμνήν περιβολήν και στάσιν" διασκεδάζουν το κοινό, χωρίς περαιτέρω πληροφορίες για το ποιοι ήταν αυτοί οι άριστοι μουσικοί και οι σεμνές τραγουδίστριες και για τις μουσικές, που συμπεριλαμβάνονταν στο ρεπερτόριο τους.

Εκτός από την εισβολή νεωτερικών ψυχαγωγικών πρακτικών, η περίοδος της Κρητικής Πολιτείας χαρακτηρίζεται και από μια πρωτόγνωρη αστική κοινωνικότητα, γύρω από τη γυμναστική και τα μοντέρνα σπορ. Η ανάπτυξη, έστω και σε πρωτόλεια μορφή, της σωματικής άσκησης και του σωματειακού αθλητισμού συσχετίστηκε με όρους του Μισέλ Φουκώ, με μια βιοπολιτική για τη φυσική υγεία και ένα νέο μοντέλο διακυβέρνησης των πληθυσμών, που έδινε έμφαση στην πειθαρχία του σώματος και στον εκπολιτισμό των κοινωνικών συμπεριφορών. Το γυμνασμένο αθλητικό σώμα, εκτεθειμένο στο δημόσιο χώρο, αποτελούσε το υγιές πρότυπο της βιο-εξουσίας στον αντίποδα του σωματικά ή ψυχικά άρρωστου σώματος, που όφειλε να εγκλειστεί και να απομονωθεί, μακριά από το βλέμμα της ευυπόληπτης κοινωνίας: στο λεπροκρομείο, το νοσοκομείο ή στα γκέτο των χαμαιτυπείων, που δημιούργησε η Κρητική Πολιτεία.

Οι πολιτικές και πνευματικές ελίτ έβλεπαν την ενασχόληση με τα σπορ ως στοιχείο πολιτισμικής διάκρισης και ένδειξης κοινωνικού γοήτρου και διαμόρφωσαν ένα νεωτερι-

10 Γ. Ζαϊμάκης, "Ψυχαγωγικές πρακτικές και αστικές αντιλήψεις..." ο. π., 148-153.

κό πεδίο αστικής κοινωνικότητας με έμφυλα και ταξικά χαρακτηριστικά. Φορείς αυτών των δραστηριοτήτων ήταν άνδρες των μεσαίων και, κυρίως, των ανώτερων κοινωνικών τάξεων. Από αυτά τα δίκτυα αστικής κοινωνικότητας απουσίαζαν τα μέλη των λαϊκών τάξεων, το μουσουλμανικό στοιχείο και οι γυναίκες. Το πρώτο αθλητικό σωματείο, ο Κρητικός Γυμναστικός Σύλλογος, που ιδρύθηκε το 1899 με πρόεδρο τον Υπουργό της Οικονομικής Επιτροπής Εμμανουήλ Λογιάδη, δημιούργησε Γυμναστήριο στην Πλατεία Ελευθερίας και οργάνωσε τις πρώτες αθλητικές δραστηριότητες στην πόλη.
Στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1900, με πρωτοβουλίες του διακεκριμένου εκπαιδευτικού του Λυκείου "Κοραής" Ιωάννη Τζοβενή, διδάκτορα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, οργανώθηκαν εκπαιδευτικά προγράμματα καλλιέργειας του ομαδικού πνεύματος και της φυσικής αγωγής, μαθητικοί αγώνες, με τη συμμετοχή παιδιών επώνυμων οικογενειών της Κρήτης και σχολικές επιδείξεις, με μαθητές από όλα τα σχολεία της πόλης.
Το 1910 ιδρύθηκε ο όμιλος Ερετών, που ασχολήθηκε με την προαγωγή των θαλάσσιων σπορ, με πρώτο πρόεδρο το λογιστή Γιώργο Σατσάκη.[11]

Σημαντική ώθηση σε αυτήν την ενασχόληση με τα σπορ έπαιξε το ευρύτερο ενδιαφέρον για το ολυμπιακό κίνημα, μετά την αναβίωση των Ολυμπιακών αγώνων της Αθήνας του 1896 αλλά και η παρουσία των Βρετανών στρατιωτικών στην πόλη. Από περιγραφές στα newsletters περιοδικών των στρατιωτικών συνταγμάτων των Βρετανών στο Ηράκλειο γνωρίζουμε για τις συχνές έφιππες εξορμήσεις των αξιωματικών στα περίχωρα της πόλης, με το ρόλο της αλεπούς να αναλαμβάνουν δυστυχή αδέσποτα σκυλιά, ενώ ο στρατιωτικός ιστορικός Oatts έχει επισημάνει πως οι επιστολές του 71ου [Συντάγματος] από την Κρήτη ήταν γεμάτες διηγήσεων για το ποδόσφαιρο, τον κλασικό αθλητισμό, τη σκοποβολή και το έφιππο κυνήγι αδέσποτων σκυλιών. Ο ίδιος είχε σχολιάσει και ένα περιστατικό με ιδιαίτερη ιστορική αξία: την ώρα που εκδηλώθηκαν οι πρώτες ταραχές στις 25 Αυγούστου, όσοι άνδρες του τάγματος βρίσκονταν εκτός υπηρεσίας παρακολουθούσαν αγώνα ποδοσφαίρου στην τάφρο νότια της πόλης και, λόγω της κατεύθυνσης του ανέμου, δεν αντιλήφθηκαν τους πυροβολισμούς και αιφνιδιάστηκαν από την επίθεση, που δέχθηκαν λίγη ώρα μετά, στην περιοχή του στρατοπέδου.[12]
Οι Άγγλοι και Σκωτσέζοι στρατιωτικοί διέδωσαν το ποδόσφαιρο στις συνοικίες της πόλης, ενώ, μετά την αποχώρησή τους, ένας κύκλος φιλαθλητικών νέων, με επικεφαλής τον Τζοβενή, δημιουργήθηκε, το 1911, το πρώτο ποδοσφαιρικό σωματείο στην Κρήτη, η Άμιλλα. Ακολούθησε η δημιουργία δύο Μουσουλμανικών σωματείων, της Ντερμπιέ Μπεδενιέ και της Φικρί Σιλήμ, με προέδρους τους επιφανείς Κρήτες Μουσουλμάνους Χιλαλή Αφεντάκη και Μπεχά Μπέη αντίστοιχα. Στη *Νέα Εφημερίδα* μάλιστα, τον Ιούλιο

11 Για μια πιο εκτενή παρουσίαση της αθλητικής δραστηριότητας στην πόλη βλ. "Αστική κοινωνικότητα και σωματειακός αθλητισμός στο Ηράκλειο της Κρήτης (1898-1940)", *Κρητικά Χρονικά*, 32, 2012, 300-8.

12 Y. Zaimakis και B. Petre, "Cultural imperialism and sport in the Eastern Mediterranean and Crete: the role of British forces 1880-1912" (with Peter Ben), *Cretica Chronika* XXXVI, 2016, 193-197.

του 1911, περιγράφεται αγώνας της *Άμιλλας* στην Πλατεία Ελευθερίας με τη *Χουριέτ*, μια μικτή ομάδα των Μουσουλμάνων, με διαιτητή το επιφανές μέλος της καθολικής κοινότητας Giuseppe Maoro Ittar, μπροστά σε ένα ένθερμο φανατισμένο κοινό, προερχόμενο από τις δύο θρησκευτικές κοινότητες της πόλης.[13]

Τα αθλητικά σωματεία φαίνεται πως ήταν μια από τις ύστατες προσπάθειες των αποδυναμωμένων μουσουλμανικών ελίτ να οργανώσουν τις δικές τους αθλητικές συσσωματώσεις στα τελευταία χρόνια της Αυτονομίας της Κρήτης και να εναρμονιστούν με το κίνημα των Νεότουρκων, που είχε ήδη από το 1908 συγκροτήσει το πρόταγμα της ανάπτυξης του εθνικού τουρκικού αθλητισμού.

Ωστόσο, οι αρνητικές συνθήκες, που είχαν διαμορφωθεί για το μουσουλμανικό στοιχείο στα χρόνια των εθνικιστικών εντάσεων των Βαλκανικών πολέμων, δεν ευνόησαν τη συνέχιση αυτών των προσπαθειών. Σε αυτά τα χρόνια, παρατηρούμε μια ύφεση των πολιτισμικών και αθλητικών δραστηριοτήτων στην πόλη, που θα διαρκέσει μέχρι τα χρόνια του μεσοπολέμου, όταν η άφιξη των Μικρασιατών προσφύγων θα οδηγήσει σε μια νέα φάση πολιτισμικού συγκρητισμού και ανταλλαγής πολιτισμικών δανείων στην πόλη.

Αλλά τα καθέκαστα αυτής της ιστορίας είναι αντικείμενο μιας άλλης ενδεχομένως μελλοντικής εισήγησης για τον πολιτισμό της καθημερινότητας στο μεσοπολεμικό Ηράκλειο.

13 Y. Zaimakis και B. Petre, "Cultural imperialism and sport…". ο.π. 197-8.

Αριθ. 603
ΚΡΗΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ
ΔΗΜΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ
ΧΡΗΣΙΣ 190 6
ΦΟΡΟΣ ΕΠΙ
Προϋπολογισμού Κεφ.
Αριθ.
Ο ἐπιφανέστατος
ἐλλήφωσα εἰς τὸ Ταμεῖον τοῦ Δήμου Ἡρακλείου δραχμὰς
Ἐν Ὅλῳ Δρ. 0, 40
Ο ΠΛΗΡΩΤΗΣ
Τὴν ἀνωτέρω δαπάνην βεβαιοῦ ὑπ' ἐνθύνη μου.
Ἐν Ἡρακλείῳ τῇ 27 Ἰουνίου 1906
Ο ΔΗΜΑΡΧΟΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ
Αριθ. 606
ΚΡΗΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ
ΔΗΜΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ
ΧΡΗΣΙΣ 190 6
ΦΟΡΟΣ ΕΠΙ
Προϋπολογισμού Κεφ.
Αριθ.
Ο ἐπιφανέστατος
ἐλλήφωσα εἰς τὸ Ταμεῖον τοῦ Δήμου Ἡρακλείου δραχμὰς
Ἐν Ὅλῳ Δρ. 1, 20
Ο ΠΛΗΡΩΤΗΣ
Τὴν ἀνωτέρω δαπάνην βεβαιοῦ ὑπ' ἐνθύνη μου.
Ἐν Ἡρακλείῳ τῇ 27 Ἰουνίου 1906
Ο ΔΗΜΑΡΧΟΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ
ΕΜΠΟΡΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Σάββατο 01.04.2017

Στα γυρίσματα των καιρών Έμποροι και καραβοκύρηδες στο Ηράκλειο (1878 - 1913)

Ομιλητές

Κλεάνθης Σιδηρόπουλος

Αρχαιολόγος, Νομισματολόγος

Μανόλης Δρακάκης

δρ Ιστορίας Πανεπιστημίου Κρήτης

Προλογίζει ο

Γιώργος Νικολακάκης

Καθηγητής Κοινωνιολογίας
Πανεπιστήμιο Κρήτης

Γιώργος Νικολακάκης

Είναι πράγματι προνόμιο και τιμή για μένα να παρουσιάσω, έστω συνοπτικά, δύο εκλεκτούς φίλους, δυο ανθρώπους, που τους ξέρω εδώ και πολλά χρόνια. Και οι δύο είναι Ηρακλειώτες κατ' επιλογήν: ο Μανόλης Δρακάκης γεννήθηκε στα Χανιά, αλλά ζει πολλά χρόνια στο Ηράκλειο και ο Κλεάνθης Σιδηρόπουλος έρχεται από τις μακρινότερες Σέρρες. Είναι έτσι, θα ΄λεγα, περισσότερο Ηρακλειώτες ακόμα και από μας. Και οι δύο σπούδασαν στο Πανεπιστήμιο Κρήτης και αποφάσισαν να στρέψουν τα ενδιαφέροντά τους, κυρίως, στον κρητικό χώρο.

Αρχίζω με αλφαβητική σειρά: ο Μανόλης Δρακάκης είναι ιστορικός, διδάκτωρ Ιστορίας της Εκπαίδευσης. Εργάστηκε ως ερευνητής στα κρατικά αρχεία της Βενετίας και στο ιστορικό αρχείο Κυθήρων. Υπήρξε, επίσης, προϊστάμενος των Γενικών Αρχείων του Κράτους στο Ηράκλειο, για 23 συναπτά έτη, και συνέβαλε, ώστε τα αρχεία αυτά να αποκτήσουν ουσιαστική μορφή και προσβασιμότητα. Διδάσκει σήμερα στη Μέση Εκπαίδευση, καθώς και στο Πρόγραμμα "Παιδαγωγική και Διδακτική Επάρκεια" του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Ο ίδιος έχει δημοσιεύσει πολλά άρθρα για τη Μεσαιωνική και τη Νεότερη ιστορία της Κρήτης και των Κυθήρων, παρουσιάζοντας, κυρίως, και σχολιάζοντας τις πηγές και τα πρωτότυπα σχετικά έργα.

Ο Κλεάνθης Σιδηρόπουλος είναι αρχαιολόγος και νομισματολόγος, με μεταπτυχιακές σπουδές στην Κολωνία της Γερμανίας. Υπηρετεί, σήμερα, στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου. Έχει συμμετάσχει σε ανασκαφές και σε αναστηλωτικά έργα, στη νότια ηπειρωτική Ελλάδα και την Κρήτη. Τον γνώρισα ως φοιτητή του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, στις ανασκαφές της αρχαίας Ελεύθερνας, στον τότε Πρινέ, όπου συνεργαζόταν με τον καθηγητή Πέτρο Θέμελη. Εργάστηκε πολλά χρόνια στις ανασκαφές και τις αναστηλώσεις της Μεσσήνης και είναι από τους ανθρώπους που γνωρίζουν άριστα τη σημαντική αυτή αρχαία ελληνική πόλη. Ο ίδιος έχει ειδικευτεί στη Νομισματική, που συνδέεται και με την οικονομική ιστορία στην αρχαιότητα και τη σύγχρονη εποχή.

Οι δύο ομιλούντες δεν συναντώνται, νομίζω, τυχαία εδώ στην κοινή τους σημερινή παρουσίαση. Επομένως, δεν σκοπεύω να αναφερθώ στο έργο του καθενός χωριστά αλλά στις κοινές τους, ακριβώς, μελέτες, που δείχνουν τη συνάφεια του έργου τους και την κουλτούρα συνεργασίας, που ανέπτυξαν, δουλεύοντας μαζί τα τελευταία χρόνια.

Ο Μανόλης Δρακάκης και ο Κλεάνθης Σιδηρόπουλος παρουσίασαν τη μελέτη τους "Κατρίνια, ρεάλια, τζικίνια di giusto peso: Νομισματικές παρεμβάσεις και αγοραία πρακτική στην Κρήτη των αρχών του 17ου αιώνα" στο 9ο Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, στην Ελούντα, το 2001, που δημοσιεύτηκε το 2006.

Οι ίδιοι συμμετείχαν, επίσης, στο ευρωπαϊκό Πρόγραμμα "Interreg III. Ελλάδα – Κύπρος", στο πλαίσιο του ευρύτερου ερευνητικού έργου "Διερεύνηση και παραγωγή υλικού προβολής των κοινών πολιτιστικών στοιχείων της Αναγέννησης μεταξύ Κρήτης και Κύπρου", που υποστηρίχτηκε από το Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας, τον Οργανισμό Ανάπτυξης Σητείας και τον τότε Δήμο Λεύκης Σητείας.

Εξάλλου, στο 28ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης το 2008, παρουσίασαν μαζί την εργασία "Αρχειακά τεκμήρια εύρεσης 'θησαυρών' από τη Βενετοκρατούμενη Κρήτη". Ενώ η μελέτη τους "Η ζωή εν άστει: Το Ηράκλειο στα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας και του Μεσοπολέμου" είναι υπό δημοσίευση από την Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών και το Ιστορικό Αρχείο Κρήτης.

Το θέμα του έργου τους "Διαβάζοντας το δημογραφικό μωσαϊκό του Ηρακλείου 1878-1913", που πρωτοπαρουσιάστηκε το 2013, στο Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο για τα Εκατόχρονα της Ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα, είναι συναφές με αυτό της σημερινής τους ομιλίας.

Τη συνεργασία τους με τον Μηνά Γεωργιάδη στο έργο με τίτλο "Μουσική παιδεία στο Ηράκλειο των μεταβάσεων των αρχών του εικοστού αιώνα: Μια πρώτη προσέγγιση" παρουσίασαν στο Επιστημονικό Συνέδριο "Η αστική μουσική στην Κρήτη από την Κρητική Πολιτεία μέχρι την ανταλλαγή των πληθυσμών και τη σχέση των δύο Κοινοτήτων" (Ηράκλειο 2014).

Θα έλεγα, εντέλει, ότι τα επιστημονικά ενδιαφέροντα των ομιλητών μας τους επιτρέπουν να συνθέτουν πονήματα όπως το σημερινό, που συμβάλλουν σημαντικά στην ανάδειξη της κρητολογικής πολιτισμικής έρευνας, την οποία υπηρετούν και οι δύο με συνέπεια.

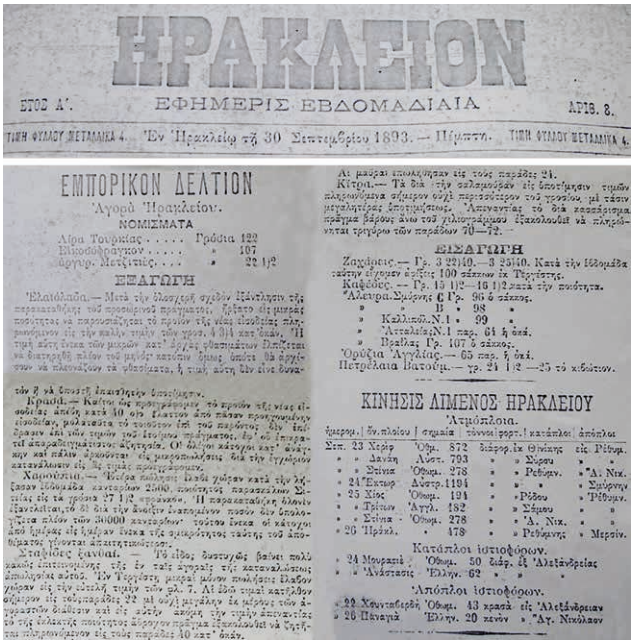
Κλεάνθης Σιδηρόπουλος - Μανόλης Δρακάκης

Στα γυρίσματα των καιρών
Έμποροι και καραβοκύρηδες στο Ηράκλειο (1878 - 1913)

Για τους τακτικούς σαββατιάτικους αγώνες, με αντίπαλο την ομάδα της ημιμάθειάς μας για την τοπική Ιστορία, είμαστε όλοι ευγνώμονες στην Ηράκλεια Πρωτοβουλία. Στον "προπονητή" κ. Μανόλη Βασιλάκη εκφράζουμε ευχαριστίες, γιατί μας συμπεριέλαβε στο roster των ομιλητών. Τέλος, χρωστάμε χάρη στον καθηγητή Γιώργο Νικολακάκη για την πετυχημένη προθέρμανση και βέβαια σε σας για τα φιλοπερίεργα βλέμματα.

Οι ερευνητικές μας εκστρατείες, κοντά δυο δεκαετίες τώρα, στα ποικιλώνυμα αρχειακά τεκμήρια της Βικελαίας Βιβλιοθήκης, του Ιστορικού Μουσείου και φυσικά των ΓΑΚ Ηρακλείου και Χανίων, αρχεία, που αφορούν στο Ηράκλειο της περιόδου 1863-1913, διαμόρφωσαν ένα πλαίσιο δράσης σε γενικές γραμμές σταθερό αλλά και φιλόδοξο στα όρια του ανέφικτου: μέσα από τα εκατοντάδες χιλιάδες έγγραφα και συμπληρωματικά από τον Τύπο της εποχής να καταγράψουμε με όλες τις δυνατές λεπτομέρειες την πόλη αυτή από το πολεοδομικό της κέλυφος ως τη δημογραφία της, την οικονομία και την ιδεολογία των διαφορετικών κοινωνικών, εθνοτικών και θρησκευτικών υπο-ομάδων της, ως την τετριμμένη καθημερινότητα του καφενέ, του λιμανιού (εικ. 1) και του οίκου· να δούμε μέσα από τα παράθυρα τα κάδρα στους τοίχους, τα βιβλία των παιδιών, το μαγέρεμα στο τζάκι· τις τιμές στην αγορά, τα κουφέτα στο ζαχαροπλαστείο, τους σύντεκνους στα βιβλία των βαπτίσεων· το νεοκλασικό, το κονάκι και το μονόσπιτο όσο και το πορνείο, το τσαγκάρικο, τον φούρνο (εικ. 2)· τον αστό (εικ. 3), τον αρχοντοχωριάτη, τον φτωχοδιάβολο προλετάριο, τον Ραδάμανθυ και το Μανωλιό, τον Σαμή-μπέη και τον Χασάν, τον Αζαρία, τον Αβραάμ και τις θηλυκές τους versions. Μια ολιστική προσέγγιση της ιστορίας του άστεως, που δεν θα περιορίζεται σε μια μόνο πλευρά της ανθρώπινης δράσης, όσο ενδιαφέρουσα, εντυπωσιακή, "πιασάρικη", κατά το κοινώς λεγόμενο, κι αν είναι· να παρακολουθήσουμε τις ατομικές πορείες, όσο και τις συλλογικές[1], στο χρονικό βάθος μισού αιώνα, 1863-1913, από τις παραμονές της μεγάλης επανάστασης του '66 ως την πολυπόθητη Ένωση, με όλες τις πολιτικές, πολιτειακές και τις με αυτές συνδεόμενες οικονομικές και άλλες ανακατατάξεις.

1 Μικρό αλλά χαρακτηριστικό δείγμα η έγγραφη "αίτησις των ξυλουργών της πόλεως Ηρακλείου, προς τον επί των Εσωτερικών Σύμβουλον...Κ/ον. Μανούσον Κούνδουρον (4/2/1900): Επειδή, ένεκα της μη περατώσεως του σχεδίου της ημετέρας πόλεως, ο κ. Δήμαρχος Ηρακλείου δεν επιτρέπει εις ουδένα, όπως κτίση ή ανοικοδομήση οίκημά τι, ουδεμία εργασία της τέχνης μας υπάρχει, όπως εργασθώμεν και οικονομήσωμεν τα προς το ζην, εξ ού και κινδυνεύομεν ν' αποθάνωμεν της πείνης ημείς και τα τέκνα μας.
Παρακαλούμεν όθεν θερμώς Υμάς, κ. Σύμβουλε, όπως ευαρεστούμενος διατάξητε ή να επισπευθή πλέον κατά το δυνατόν η δημοσίευσις του σχεδίου ή τουλάχιστον να επιτραπή να εργαζώμεθα προσωρινώς και υπό την επίβλεψιν μηχανικού μέχρι της δημοσιεύσεως του, ούτω δε θα δυνηθώμεν ν' αποφύγωμεν προς το παρόν ημείς και τα τέκνα μας τον εξ ασιτίας θάνατον.
Ευελπιστούντες ότι η δικαία ημών αίτησις θέλει ληφθή υπ' όψιν, διατελούμεν μετά Σεβασμού. Ευπειθέστατοι" (ακολουθούν 170 υπογραφές). ΓΑΚ, Ιστορικό Αρχείο Κρήτης (Χανιά), Αρχείο Κρητικής Πολιτείας, Ανωτ. Διεύθυνσις Εσωτερικών, τμήμ. Α, θυρ. 13, φακ.2.

ΗΡΑΚΛΕΙΟΝ

ΕΤΟΣ Α'. ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΕΒΔΟΜΑΔΙΑΙΑ ΑΡΙΘ. 8.

ΤΙΜΗ ΦΥΛΛΟΥ ΜΕΤΑΛΛΙΚΑ 4. Ἐν Ἡρακλείῳ τῇ 30 Σεπτεμβρίου 1893. — Πέμπτη. ΤΙΜΗ ΦΥΛΛΟΥ ΜΕΤΑΛΛΙΚΑ 4.

ΕΜΠΟΡΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Ἀγορὰ Ἡρακλείου.

ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ

Λίρα Τουρκίας . . . . . Γρόσια 122
Εἰκοσόφραγκον . . . . . » 107
Ἀργυρ. Μετζιτιές . . . . . » 22 1/2

ΕΞΑΓΩΓΗ

Ἐλαιόλαδα.— Μετὰ τὴν ὁλοσχερῆ σχεδὸν πάντλησιν τῆς περασμένης του προμονὴ προηγουμ. ἤρθεσε σὲ μεγάλες ποσότητες νὰ παρουσιάζεται τὸ προϊὸν τῆς νέας σοδειᾶς πληρούμενον εἰς τὴν καλλ. ποιότ. τῶν χρον. 4 3/4 κατ' ὀκάν. Ἡ τιμὴ αὐτῆς ἔνεκα τῶν μικρῶν κατ' ἀρχὰς φορτίων ἐπιζητεῖται νὰ διατηρηθῇ πλέον τοῦ μετρίου κατώτερα ὅμως ὁπόταν θὰ ἀρχίσουν νὰ πλεονάζουν τὰ φορτία, ἡ τιμὴ αὐτὴ θὰ εἶνε ὀυναμένη νὰ ἤ νὰ ὑποστῇ ἀναπόδραστον ὑποχώρησιν.

Κρασιά.— Κατὰ τὰς προηγουμένας τὸ προϊὸν τῆς νέας εἰσοδείας ἀπὸ κατὰ 10 οἰὸ βαττῶν ἀπὸ πάσαν προηγουμένην εἰσοδείαν, ρολαρισθὲν τὸ ποσοστὸν ἐπὶ τοῦ παρόντος δὲν ἐπιδράσαν ἐπὶ τῶν τιμῶν τῶν ἐν χρήσει παλαιωμ. διὰ' ὃ ἐπαρατηρεῖται ἀπαραδειγμάτιστος ἀζήτησις. Οἱ ἐλάχ. κάτοχοι κατ' ἀνάγκην καὶ πάλιν ἀρκοῦνται εἰς μικροπωλησίας διὰ τὴν ἐγχώριον κατανάλωσιν εἰς τὰς τιμὰς προηγουμένου.

Χαρουπόπ.— Ἔνεκα πολλῆς ἐπιδὶ χώρων κατὰ τὴν ἐξαγωγὴν ἐδόμαδα κανταρίων 2500, ἐσκέπτοντ. παρακολουθοῦν Σμύρνης εἰς τὰ τρόνια 97 1/2 πρόσκαιρα. Ἡ παρακατάθεσις ἐλαιολάδων, τὸ δὲ ἀπὸ τὴν ἀνοίξιν ἐκπομπὴν ποσὸν δὲν ὑπολογίζεται εἰς τὰ ἐπόμενα 30.000 κανταρίων· τοῦτο ἕνεκα οἱ κάτοχοι ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν ἔνεκα τῆς αἰμοβόρου τάσεως τοῦ ἀποθέματος γίνονται ἀπαιτητικώτεροι.

Σταφίδες ξανθαί. — Τὸ εἶδος δυστυχῶς βαίνει πολὺ κακῆς ἀποτυπώσεως τῆς ἐν ταῖς ἀγοραῖς τῆς καταναλώσεως ἀπολήγει αὐτό. Ἐν Τσεσμέδη μόρφ! ὠῶν πολλῶν ἄλλων χώραν εἰς τὴν αὐτὴν τιμὴν τῶν χρ. 7. Αἱ δὲ τιμαὶ κατέβηκαν ἀνάμεσα εἰς τὴν τοιαύτην ἀρχὴν 22 καὶ οὐχὶ μεγάλην ἐπ ἀγοραστῶν διάθεσιν καὶ εἰς αὐτὴν ἀσκεῖ τὴν τιμὴν ἀπαναπίεσιν τὸ τῆς ἐλλιποῦς ποιότητος ἀφοῦ τὸν πράγμα ἐξακολουθεῖ νὰ ζητῆται πολὺ προνόμιον εἰς τοὺς παρόντ. 10 κατ' ὀκάν.

Αἱ μαῦραι ἐπιλείψησαν εἰς τοὺς παρόντ. 24.

Κίτρα.— Τὰ διὰ τὴν ἐκλεκτοῦσαν εἰς ἐπιτήρησιν τιμῶν πληρωμένα σήμερον ὀυχὶ περισσότερον τοῦ χρυσοῦ, μὲ τάσιν μεγαλητέρας ἀποτιμήσεως. Ἀπαναντίας τὸ διὰ κατασκήνωμα πρᾶγμα βάρους ἄνευ τοῦ γλιστρήματος ἐξακολουθεῖ νὰ πληρώνηται τριτόρια τῶν παράδων 70—72.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ζαχάρεις.— Γρ. 3 22|40.—3 25|40. Κατὰ τὴν ἐδομάδα ταύτην ἔφτασαν ἀμέσως 100 σάκκοι ἐκ Τεργέστης.

Καφέδες. — Γρ. 13 1|2—16 1|2 κατὰ τὴν ποιότητα.

Ἄλευρι-Σμύρνης C Γρ. 96 6 σάκκοι.
» » B » 98 »
» Καλλιπόλ.N.1 » 99 »
» Ἀτταλείας N.1 παρ. 64 ἡ ὀκά.
» Βραΐλας Γρ. 107 5 σάκκοι.
Ὀρύζια Ἀγγλίας.— 65 παρ. ἡ ὀκά.
Πετρέλαια Βατουμ.— γρ. 24 1|2 —25 τὸ κιβώτιον.

ΚΙΝΗΣΙΣ ΛΙΜΕΝΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Ἀτμόπλοια.

ἡμερομ.	ὄν. πλοίου	σημαία	τόννοι	ἐφορτ.	κατάπλοι	ἀπόπλοι
Σεπ. 23	Χερίφ	Ὀθμ.	872	διάφορ.	ἐκ Θ'νίκης	εἰς Ρέθυμ.
» »	Δανάη	Αὐστ.	793	»	» Σμύρν.	» »
» »	Σπίνα	Ὀθμ.	278	»	» Ρεθύμν.	» Ἁγ. Νικ.
» 24	Ἕκτωρ	Αὐστρ.	1194	»	» »	» Σμύρνης
» 25	Χίος	Ὀθμ.	194	»	» Ρόδου	» Ρεθύμν.
» »	Τρίτων	Ἀγγλ.	182	»	» Σάμου	» »
» »	Σπίνα	Ὀθμ.	278	»	» Ἁγ. Νικ.	» »
» 26	Ἡράκλ.	»	478	»	» Ρεθύμνης	» Μεραν.

Κατάπλοι ἱστιοφόρων.

» 24 Μουρατιέ Ὀθμ. 50 διάφ. ἐξ Ἀλεξανδρείας
» » Ἀνάστασις Ἑλλ. 62 » »

Ἀπόπλοι ἱστιοφόρων.

» 22 Χανιαπιέρη Ὀθμ. 43 κρασὶ εἰς Ἀλεξάνδρειαν
» 26 Παναγιὰ Ἑλλην. 20 κενὸν » Ἅγ. Νικόλαον

1. Εμπορικό δελτίο (ισοτιμίες νομισμάτων, εισαγωγές-εξαγωγές, κίνηση λιμένος). Εφ. ΗΡΑΚΛΕΙΟΝ (30/9/1893). Πηγή: αρχείο εφημερίδων, ΒΔΒΗ.

2. Σχέδια οικοδομημάτων (οικίες, αποθήκες, βιομηχανίες) στο Ηράκλειο (1900-1913). Πηγή: Αρχείο δήμου, ΒΔΒΗ.

3. Τύποι σφραγίδων εμπόρων του Ηρακλείου.

Ήδη σε επιμέρους κείμενα, που βρήκαν τον δρόμο του Γουτεμβέργιου ή άλλα, που περιμένουν στον πάγκο του, καταθέσαμε υλικό, αναλυτικό και συνθετικό, στην κατεύθυνση, που μόλις περιγράψαμε. Συμπαγής τόμος για την ονοματολογία και τη δημογραφία του Μεγάλου Κάστρου φυλλομετρά την υπομονή μας, πριν την ολοκλήρωσή του, μέσα στα επόμενα - ελπίζουμε - χρόνια.

Δείγμα του τρόπου δουλειάς, η αφίσα της σημερινής ομιλίας, ίσως δεν την προσέξατε (εικ. 4): όλοι αναγνωρίζουμε το μικρό λιμάνι του Ηρακλείου (εικ. 5), βενετικής σύνθεσης αλλά με τις ίδιες παγιωμένες στο χρόνο περιορισμένες δυνατότητες και στην Τουρκοκρατία και μετά. Εδώ, στις 6.5.1881, ο Μουσταφά Εφένδης Χαιρεμετάκης, έμπορος και εργολάβος, αναλαμβάνει "*να κατασκευάση μιαν αποβάθραν (σκάλαν) εντός του λιμένος και απέναντι του τελωνείου εις το μέρος ένθα υπάρχει και σήμερον, εκ λίθων, ασβέστου και θηραϊκού χώματος δια γρόσια 14.845 και κατά το σχέδιον του αρχιτέκτονος Ισ(α)άκ Εφένδη...*" Στην εικόνα (6) σχέδια του αρχιτέκτονα και μηχανικού του δήμου Ηρακλείου Κων. Τσαντηράκη για κατασκευή ξύλινης αποβάθρας επιβατών στα 1905, προϋπολογισμού 1400 δρχ. Και παραπέρα, στον ίδιο χώρο, την 1/12/1911 "*το Δημόσιον ενοικιάζει εις τον Εδουάρδον Ροζεμπούχ τον μεγάλον Κούλε κείμενον παρά τον λιμένα Ηρακλείου δια χρονικόν διάστημα ενός έτους...αντί μηνιαίου μισθώματος δραχμών τριάκοντα*". Ένα σημαίνον μέλος δηλ. της φραγκολεβαντίνικης κοινότητας του Ηρακλείου, έμπορος και υποπρόξενος της Γαλλίας, χρησιμοποιεί το μνημείο ως εμπορική αποθήκη! Ανατριχιάζει ο αρχαιολόγος μέσα μου...

Αν εστιάσουμε στα ονόματα των δυο μικρών πλοιαρίων της φωτογραφίας, που αχνοφαίνονται, θα διαβάσετε μαζί μας: ΚΡΗΤΗ και ΝΕΑ ΤΥΧΗ. Μέσα στις εκατοντάδες των αποδείξεων του σκαλιάτικου φόρου (εικ. 7), όπου καταγράφονταν τα αγκυροβολημένα πλεούμενα στο λιμάνι, το φορτίο τους και το δημοτικό τέλος, που τους αναλογούσε, τα βρίσκει ο ταμίας του λιμανιού, στις 26/12/1906, να πληρώνουν 0,40 της δραχμής. Αμφότερα χωρητικότητας 4 τόννων, με ένα (πτυσσόμενο) ιστίο. Το πρώτο: ΚΡΗΤΗ: υπόλογος ο καπετάνιος και ιδιοκτήτης του Μιχαήλ Γραμματικάκης του Μηνά, αριθμ. Δημοτολογίου 11945, αρ. εκλογικού

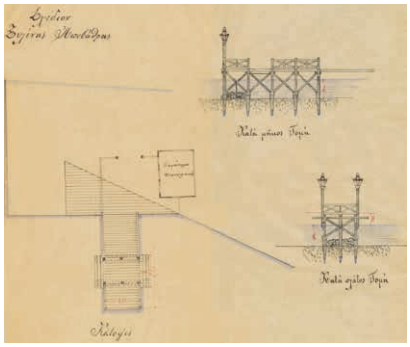
καταλόγου (1906) Γ 909, έτος γέννησης 1865, σύζυγος Αργυρή, έτος γέννησης 1870, τέκνα Μηνάς (1891) αρ. μητρώου αρρένων 1601 και Ιωάννης (1901), βαφτισμένος στις 21/2/1901 από τον παπά-Τίτο Φακιολάκη στον Αγ. Μηνά, με ανάδοχο τη Σοφία Γιαλεράκη. Αγράμματος. Επάγγελμα ναυτικός, αργότερα πλοίαρχος, πρώτα του 7τοννου "ΑΓ.ΜΗΝΑΣ" (49 αφίξεις στο 1901), αργότερα του ΚΡΗΤΗ. Το σπίτι του, χωρίς τρεχούμενο νερό, στον αριθμό 23 της 3ης οδού (σήμερα Επιμενίδου), η φορολογική του τάξη 2η, με ανώτερη την 6η.

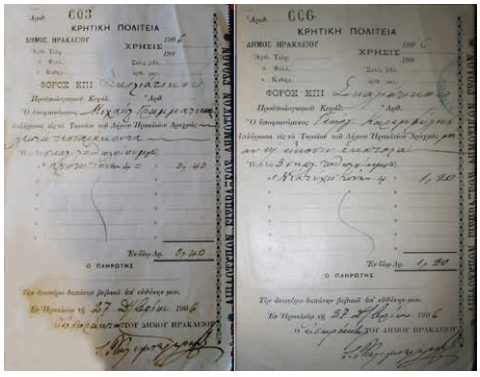
4. Η αφισέτα της διάλεξης. Πηγή: αρχείο δήμου, φωτογραφικό αρχείο ΒΔΒΗ και ΙΜΚ.

5. Το λιμάνι του Ηρακλείου (περ. 1906). Πηγή: φωτογραφικό αρχείο ΒΔΒΗ.

6. Σχέδια κατασκευής ξύλινης αποβάθρας στο λιμάνι Ηρακλείου. Πηγή: αρχείο δήμου, ΒΔΒΗ.

7. Δύο αποδείξεις του "σκαλιάτικου" φόρου (27/12/1906). Πηγή: αρχείο ΒΔΒΗ.

Σε συμβόλαιο της 6/2/1889 διαβάζουμε: *"ο Νικόλαος Χαραλάμπους και ο Μιχαήλ Γραμματικάκης, ναυτικοί, κάτοικοι της πόλεως Ηρακλείου, ... εδήλωσαν... ότι θεωρούσι αναγκαίον χάριν της αληθείας..., ίνα καταθέσωσι... ότι παραληφθέντες υπό του πλοιάρχου Αντωνίου Τσιρίγου, εκ Θήρας, ... ο μεν ως οδηγός..., ο δε δεύτερος ως ναύτης, μετέβησαν, ταξιδεύσαντες εις Σπιναλόγκαν με το πλοίον του "Άγιος Μηνάς", ..., οπόθεν... εφορτώθη ακκονόπετρας υπό του φορτωτού Γεωργίου Κόρπη, κατοίκου Ηρακλείου δια Μασσαλίαν... και αφού προσήγγισαν εις Αντίπαρον και Κίμωλο... κατέπλευσαν εις Μασσαλίαν. Ότι... ο πλοίαρχος παρέδωκεν εκ του φορτίου εις τον παραλήπτην τούτου, το πλείστον αυτού, χωρίς να το παραδώση όλον, όπως ήτο διατεταγμένος, και... ότι μέρος του φορτίου... εκράτησεν εν τω πλοίω... και... απέπλευσεν εκ Μασσαλίας, μεσούντος του Δεκεμβρίου... και μετά περιστροφάς τινάς, ένεκα κακοκαιρίας, έφθασεν εις Ρέθυμνον, όπου αυτοί οι δηλούντες απεβιβάσθησαν και... επανήλθαν εις Ηράκλειον..."*
Το δεύτερο πλοιάριο ΝΕΑ ΤΥΧΗ: καπετάνιος Γεώργιος Καρεμφύλης, του Εμμανουήλ και της Εργίνας του Διακοφιλίππου, αριθμός δημοτολογίου 3695, αρ. εκλογικού καταλόγου Κ 392, έτος γέννησης 1855, σύζυγος Ελένη, έτος γέννησης 1874, τα τέκνα Πελιά (1890), Εμμανουήλ (1895), Βασίλειος (1899). Πληρεξούσιο της 9/12/1881 μαρτυρεί ότι και ο πατέρας του ήταν επίσης ναυτικός, υπήκοος έλλην, αν και καταγόμενος από την τουρκοκρατούμενη Κάσο και κάτοικος Ηρακλείου. Μέρος της οικογένειάς του παρέμεινε στο νησί καταγωγής, αλλά μεταστέγασε τη ναυτοσύνη του σε ελεύθερα εδάφη, εξ ού η ελληνική υπηκοότητα, και κατέληξε να εγκατασταθεί στην Κρήτη. Το σπίτι του, χωρίς τρεχούμενο νερό, στον αριθμό 67 της οδού 184, σημερινής οδού Κυδωνίας, οικονομική κλάση 1η, η κατώτερη από τις έξι. Πλοίαρχος της ΑΓ. ΜΑΡΚΕΛΛΑΣ, 4 τόννων ως τον Δεκέμβρη του 1901 (22 αφίξεις) και μετά από εξάμηνο κενό ξεκινά ξανά ταξίδια με τη Ν. ΤΥΧΗ στην ίδια συχνότητα. Αγράμματος.

Λοιπόν, από τη φωτογραφία του λιμανιού, στον Κούλε και στις αποβάθρες, στο σπίτι του καπετάνιου, στην καταγωγή, στα παιδιά, στη στρατηγική της κουμπαριάς, στην όψη και στο έχει του. Στα πράγματα και στις ιδέες. Στην ιστορία του ανθρώπου και μέσω αυτού στην ιστορία της πόλης.
Έτσι, φίλες και φίλοι, εννοούμε την "ολιστική προσέγγιση" της ηρακλειώτικης ιστορίας, η οποία προφανώς δεν χωρεί σ' αυτό το κείμενο.

8. Εμπορικοί οίκοι στο Ηράκλειο: Γ. Γουναλάκης (εμπόριο ξυλείας) Αφοί Λιναρδάκη (γενικό εμπόριο), Ιωσήφ Κόρπης ως αντιπρόσωπος γαλλικής και γερμανικής εταιρείας. Πηγή: αρχείο δήμου, ΒΔΒΗ.

Όμως κάτω από έναν τίτλο ομιλίας για το αστικό εμπόριο (εικ. 8) και τη ναυτιλία μπορεί κανείς να πραγματευτεί ένα ουσιώδες κομμάτι της, στην αμφίδρομη οικονομική σχέση, ανάμεσα στο αλληλένδετο τρίδυμο ύπαιθρος - πόλη - έξω κόσμος, εισαγωγές και εξαγωγές, από και προς. Όπου βέβαια το άστυ, εκτός από τη διαχείριση των κάθε λογής προϊόντων, καταναλώνει μέρος και των δυο εμπορευματικών ροών τους, πριν ή και μετά την μεταποίησή τους στις βιοτεχνίες ή βιομηχανίες του.

Στο επίπεδο της δημογραφίας των επαγγελμάτων το Μεγάλο Κάστρο συνεισφέρει εκτός από τους εμπόρους όλα τα εφαπτόμενα επιτηδεύματα: μεσίτες, βιομήχανοι/βιοτέχνες με εμπορικούς προσανατολισμούς και ναυτικοί. Οι αριθμοί και οι ποσοστώσεις σε έναν ενεργό πληθυσμό περίπου 8.000 ατόμων (σε σύνολο 23.000 περίπου κατά μέσον όρο στην εξεταζόμενη περίοδο) έχουν ως εξής:

	αριθμός[2]	**%**
Έμποροι	245	3,1
Μεσίτες	239	3,0
Ναυτικοί	92	1,2

Ειδικά για τους ναυτικούς να διευκρινιστεί ότι είναι από άποψη καταγωγής 60% μουσουλμάνοι και οι υπόλοιποι μόνο κατά το ήμισυ χριστιανοί κρητικοί με ισχυρή την κασιώτικη (εικ. 9) και γενικότερα τη νησιώτικη (Μήλο, Κάρπαθο, Χάλκη, Ίο, Ύδρα, Ρόδο, Σύρο, Σύμη) παρουσία μετοίκων.

Στους μεσίτες ξεχωρίζουν οι φραγκολεβαντίνοι ναυλομεσίτες, όπως οι Κόρπηδες (εικ. 10), οι Ρόζενμπουχ, μονάδες σαν τον Εδουάρδο Μπώ και κατόπιν τη μόνη γυναίκα στον

2 Τα στοιχεία αντλήθηκαν από το κατάστιχο επιτηδευματιών του δήμου Ηρακλείου (1901) στη ΒΔΒΗ.

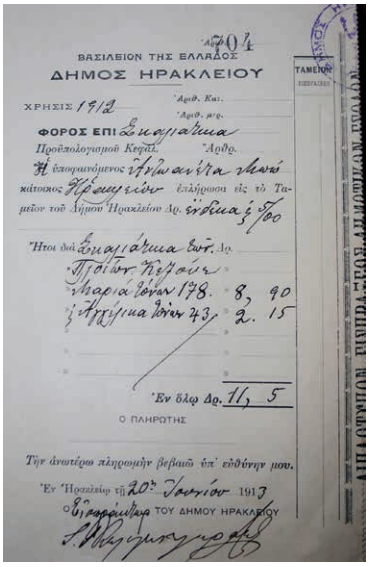
ευρύτερο επαγγελματικό χώρο, τη δυναμική Αντωνιέτα Kovasevic, 50χρονη μόλις χήρα του τελευταίου, ναυλομεσίτρια. Τη βλέπουμε εδώ (εικ. 11) - τρόπος του λέγειν - στην απόδειξη των σκαλιάτικων για τα πλεούμενα "Κεζού ε Μαρία" (sic!) και "Αγγέλικα", που μόλις (20.6.1913) είχαν αγκυροβολήσει μπροστά στο Τελωνείο.

9. Σφραγίδα του δήμου Κάσου σε έγγραφο από το αρχείο του δήμου Ηρακλείου (β΄μισό 19ου αι.). Πηγή: αρχείο δήμου, ΒΔΒΗ.

10. Πέτρος Κόρπης (P. Corpi), έμπορος και ναυλομεσίτης (αρχές 20ού αι.). Πηγή: οικογενειακό αρχείο Παυλ. Κόρπη.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΔΗΜΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ
ΤΑΜΕΙΟΝ
ΧΡΗΣΙΣ 1912
ΦΟΡΟΣ ΕΠΙ Σκαριάτικα
Προϋπολογισμού Κεφ. Άρθρ.
Η ὑποφαινόμενος Αντωνιέτα Κοβασεβιτς κάτοικος Ηρακλείου ἐπλήρωσα εἰς τὸ Ταμεῖον τοῦ Δήμου Ἡρακλείου Δρ. ἑπτὰ καὶ 50/100
Ἤτοι δι' Σκαριάτικα ἐνετ. Δρ.
Πρόϊόντ. Κεζούε Μαρία βόϊαν 178. 8, 90
ἐπιβήγια βόϊαν 43, 2. 15
Ἐν ὅλῳ Δρ. 11, 5
Ο ΠΛΗΡΩΤΗΣ
Τὴν ἀνωτέρω πληρωμὴν βεβαιῶ ὑπ' εὐθύνην μου.
Ἐν Ἡρακλείῳ τῇ 20η Ιανουαρίου 1913
Ο ΕΙΣΠΡΑΚΤΩΡ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

11. Απόδειξη "σκαλιάτικου" φόρου (20/6/1913) στο όνομα της Αντ. Μπώ [Kovasevic]. Πηγή: αρχείο δήμου, ΒΔΒΗ.

12. Τύποι σφραγίδων και λογότυποι συντεχνιών και τυπογραφείου Ηρακλείου. Ιδιοκατασκευή επισκευαστικού τόρνου ωρολογοποιού. Πηγή: αρχείο δήμου, ΒΔΒΗ και συλλ. Στεφ. Αραμπατζόγλου.

Ακόμα και αν διευκρινίσουμε ότι ως έμποροι νοούνται, στη συγκεκριμένη περίπτωση, μόνο και σχεδόν αποκλειστικά οι χοντρέμποροι, πάλι η αναλογία στο σύνολο του ενεργού πληθυσμού είναι αρκετά χαμηλή. Στην καστρινή επαγγελματική κατανομή πλεονάζουν οι τεχνίτες (από τσαγκάρηδες και τερζήδες ως τροχιστές και κοσκινάδες) (εικ. 12), οι έμποροι λιανικής, με μια ευρύτατη γκάμα εξειδίκευσης (από νερουλάδες, πλακουντοποιούς και καπνέμπορους ως κοσμηματοπώλες) (εικ. 13) και οι επαγγελματίες της σκόλης: καφετζήδες, οινοπώλες και τα συναφή. Και φυσικά το προλεταριάτο των εργατών, αχθοφόρων, υπηρετών και αέργων.

13. Λογότυποι εμπορικών καταστημάτων Ηρακλείου (αρχές 20ού αι.). Πηγή: αρχείο ΒΔΒΗ.

Εκείνο όμως που δείχνει σαφέστατα τη μετάλλαξη, από τη βενετική οικονομική εξωστρέφεια και το φευγιό των παλιών αστών της Κάντιας στο τουρκοκρατούμενο Κάστρο, είναι το ασήμαντο ποσοστό των επαγγελμάτων της θάλασσας και ειδικά των καραβομαραγκών. Χαρακτηριστικό ότι στα 5-6 ονόματα, που απαντήσαμε, η ειδίκευση αναφέρεται συχνότερα ως απλός *καλαφάτης* και σπάνια *ναυπηγός*, κάποιοι από αυτούς απασχολούνταν και ως βαρελοποιοί, για να επιβιώσουν, σταθερά πάντως στην κατώτερη οικονομική κλάση της δημοτικής φορολόγησης. Ειρωνεία σε μια πόλη με τις συστοιχίες των αρσεναλιών: antichi, nuovi, nuovissimi, μεταμορφωμένων σε άχαρες, ανοιχτές αποθήκες. Μια και μοναδική σύμβαση ναυπήγησης στις αρχές του 1879 της γολέτας "Μαυρούκα" από τον Μηνά Πατεράκη για τον καπετάνιο Χουσεΐν Τοσουνάκη υλοποιήθηκε στα Χανιά κι όχι στο Ηράκλειο, όπου ο τεχνίτης δηλώνεται ως κάτοικος και "λεμβοκατασκευαστής".

Η αστική δευτερογενής οικονομία του τεχνίτη, του υπάλληλου, του εμπόρου αντιδιαστέλλεται με την αγροτοκτηνοτροφική της ηρακλειώτικης υπαίθρου, που είχε οικονομικό ιδανικό στόχο την αυτάρκεια, μέσω της αυτοκατανάλωσης. Έτεινε να παράγει ό,τι χρειάζεται, για να συντηρηθεί και να καταναλώνει όσα έφερνε από τον αγρό και το μιτάτο ή κατασκεύαζε στον αργαλειό και την εργαστηριακή γωνιά. Το ισοζύγιο όμως αυτό σπάνια την εποχή του ενδιαφέροντός μας κλείνει ομαλά. Οι ολοένα αυξανόμενες ανάγκες πλεονάσματος, που θα μπορούσε να ρευστοποιηθεί στον δρόμο του εμπορίου, για να καλύψει το έλλειμμα των δημητριακών, την ανάγκη επένδυσης σε ζωικό κεφάλαιο, τα κόστη προϊόντων μεταποίησης στην καλλιέργεια, στο νοικοκυριό, στην προίκα και τα φορολογικά βάρη, ωθούν την ύπαιθρο σταδιακά στους αναγκαστικούς πλειστηριασμούς γης και απώτερα στην υπερχρέωση. Το σύστημα των προαγορών γεωργικών προϊόντων ως μορφή δανεισμού στάθηκε ο παλιός δοκιμασμένος τρόπος για την εμπορευματοποίηση της παραγωγής με τους χειρότερους όρους για τον αγρότη ή τον κτηνοτρόφο. Αναρίθμητα συμβόλαια τεκμηριώνουν το εύρος, την ποικιλία και, κυρίως, τη συχνότητα του φαινομένου, που διαπλέκει τον εμπορικό κόσμο της πόλης με τα χωριά. Ανεπεξέργαστοι καρποί, σπάνια στάρι, συχνότερα κριθάρι της Μεσσαράς, μήλα και αχλάδια Λασιθίου, βρώσιμα σταφύλια από τα Πεζοκούναβα, κίτρα από την Πεδιάδα, αμυγδαλόψυχα Μεραμπέλου, πίτυκας για τη βυρσοδεψία από τη Βιάννο, μικροποσότητες άλλων εσπεριδοειδών (νεράντζια, λεμόνια, πορτοκάλια), χαρούπια, μέχρι λούπινα, κερί και μέλι ή απλά "φωτόξυλα": για το τζάκι της τροφοπαρασκευής, το καζάνι του χαμάμ και την αχόρταγη φωτιά των σαπωνοποιείων. Υποσχέσεις για ζώα σφαγής σε καθορισμένο τόπο και χρόνο και αποκλειστικής προμήθειας πρώτης ύλης από συνεταιρικά "ποίμνια γαλακτοφόρα". Συνηθέστερα, όμως, αντικείμενα προαγοράς το λάδι, το κρασί/ξύδι και η σταφίδα, τα δέρματα και τα ξυλοκάρβουνα, στα οποία ενυπήρχε, οπωσδήποτε, και η επένδυση της πρώτης μεταποίησης στο αλετρογουδιό, στο πατητήρι, στον οψιγιά, όσο και το κόστος των βαρελιών, των εργατικών, η ανάγκη των χώρων αποθήκευσης και το ρίσκο της ποιοτικής αποτυχίας. Οι όροι επέτρεπαν στον αγρότη μια πρώιμη ρευστοποίηση της σοδειάς, που απείχε μήνες μακριά, στον έμπορο, εξασφάλιζαν επαρκή κύκλο εργασιών και τοκογλυφική

επένδυση των κεφαλαίων του. Γιατί στους κανόνες συμπεριλαμβάνεται η ανοιχτή κοστολόγηση "κατά την τρέχουσα τιμή της αγοράς" και μάλιστα μικρότερη κατά ένα ποσό, που οριζόταν από το θεμιτό 7% ως το εξοντωτικό 25% της όποιας τιμής: μείον 5 έως -20 παράδες π.χ. στο κίτρο, με τελική τιμή γύρω στα 3,75 γρόσια, μείον 5 παράδες στα σταφύλια των 25 παράδων ανά οκά κ.ο.κ.

Και ήταν αυτό το "μείον" τόσο μεγαλύτερο όσο απείχε η εξόφληση από την παράδοση του προϊόντος, όσο μεγαλύτερη ήταν η ανάγκη και το αφερέγγυο του δανειζόμενου. Αξιοπαρατήρητη είναι η απόκλιση των τιμών στις προαγορές χαρουπιών, σε συμβάσεις εμπόρων με ομάδες 2 έως 6 και ενίοτε περισσότερων παραγωγών, που χρεώνονταν αλληλεγγύως.

Χωρίς βέβαια να μένουν αμάρτυρες και ευθείες συναλλαγές άμεσης ρευστοποίησης, με τον αγρότη σε ρόλο μεταφορέα ή με την παρέμβαση περιφερόμενων στα χωριά αστών και μη, μεσιτών, φυσικά με το αζημίωτο.

Ευπορότεροι αγρότες, χωρίς επικρεμάμενη σπάθη χρεών, συνάπτουν συμφερότερες συμφωνίες (εφήμερων, συνήθως ετήσιων, εταιρειών) εκμετάλλευσης της σοδειάς τους με οινέμπορους ή λαδέμπορους της πόλης, επεκτείνοντας τον κύκλο και σε υποπροϊόντα, όπως (η) το ρακί, η οινολάσπη και η φέτσα και κερδίζοντας την υπεραξία της μεταποίησης, εν μέρει και της εμπορίας, απαλλαγμένοι από μεσιτικά και αβάστακτους τόκους.

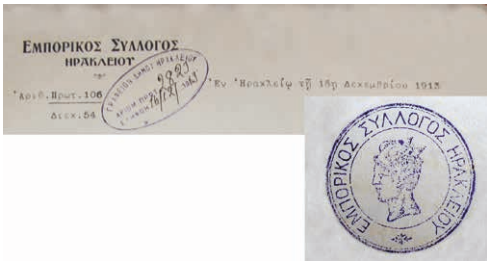
Το Ηράκλειο, ως το μεγαλύτερο εξαγωγικό κέντρο του νησιού (εικ. 14), λειτουργούσε συνάμα και –τηρουμένων των αναλογιών- όπως το city του Λονδίνου. Μεγάλες οικονομικές συμφωνίες με εμπόρους κωμοπόλεων, όπως η Σητεία, η Ιεράπετρα ή οι Μοίρες, μεταγγίζουν εδώ προς εξαγωγή τεράστιες ποσότητες λαδιού, κίτρων, χαρουπιών κ.ά. αγροτικών προϊόντων (βλ. ενδεικτικά παράρτημα 1), δερμάτων και τυριού σπανιότερα. Ή (οι έμποροι) τα εξήγαγαν απευθείας προς όλες τις κατευθύνσεις του ανεμοδείκτη από τις επαρχιακές αποθήκες (τους) με ηρακλειώτικα κεφάλαια κίνησης: Καστρινογιάννηδων, Ανεμογιάννηδων, Καλοκαιρινών, Περίδηδων, Σταματάκηδων κ.ά.

14. Η κίνηση στο λιμάνι του Ηρακλείου (1900).
Πηγή: https://www.facebook.com/helene.semanderes.

Ή ακόμα, πιο προωθημένα, στο παράδειγμα ναυλοσύμφωνου της 2.11.1892: Ο Γ. Αντωνίου, μη κρητικός πλοίαρχος αλλά κάτοικος Ηρακλείου, ναυλώνει το πλοίο του, τύπου Λόβερ, με σημαία οθωμανική, ονόματι "Αγγέλικα", 66 τόννων, στον Στυλιανό Χασά, συντοπίτη του έμπορο, για να μεταφέρει από το Κουσάντασι στην Τεργέστη "σότο παλάγκο" 1700 καντάρια σύκα Κω/πολης για 10.000 περίπου γρόσια. Και ο Μήλιος πλοιοκτήτης Ιω. Δοράκης συνεταιρίζεται με ηρακλειώτικα κεφάλαια (75.000 γρόσια), για να εμπορευτεί σιτηρά και όσπρια από τη Συρία στο Ρέθυμνο και τα Χανιά (Σεπτ. 1884).

Παράλληλα, καστρινά δίκτυα εμπόρων (εικ. 15), με θυγατρικά καταστήματα στα χέρια εξ αίματος συγγενών και σύντεκνων, με αποθήκες και εξοπλισμό σε κομβικά σημεία του νησιού, ελέγχουν την πλειονότητα της εξαγώγιμης παραγωγής και βέβαια τις τιμές (βλ. και παράρτημα 3).

15. Ο λογότυπος και η σφραγίδα του Εμπορικού συλλόγου Ηρακλείου (αρχές 20ου αι.). Πηγή: αρχείο δήμου, ΒΔΒΗ.

Ο έλεγχος των τιμών παίρνει κάποτε τη μορφή αυτού που στα σημερινά δελτία ειδήσεων ονομάζεται cartel: ομοειδείς δηλ. εταιρείες, πίσω από την πλάτη της Αγοράς και του Νόμου, προσυμφωνούν τους κανόνες διάθεσης και προπάντων τις τιμές πώλησης και τα ποσοστά κέρδους, τόσο σε εξαγώγιμα όσο και σε εισαγόμενα προϊόντα.

Παραδείγματα πολλά: Ιούλιος 1887: οι 26 μεγαλύτεροι οινέμποροι της πόλης, επειδή ήταν αζήτητα τα κρασιά από το εξωτερικό και συνακόλουθα η τιμή τους ήδη χαμηλή, "ίνα προλάβωσι επικειμένας ζημίας ως εκ του ανταγωνισμού των οινοκατασκευαστών κατά τας αγοράς των σταφυλών…", συμφώνησαν για τη σοδειά της χρονιάς:

1. Ότι η τιμή των μαύρων σταφυλιών παντός είδους θα είναι όχι παραπάνω από 18 παράδες/οκά
2. ότι αντίστοιχα των άσπρων όχι παραπάνω από 14 παράδες/οκά
3. ότι κανένα τρίτο πρόσωπο για λογαριασμό των εμπόρων δεν επιτρέπεται να αγοράσει, να αποθηκεύσει, να πατήσει ή να κατασκευάσει κρασιά, με τιμές υψηλότερες των συμφωνηθέντων
4. ότι κανείς δεν μπορεί να προσφέρει κανενός είδους οικονομική ευκολία στους πωλητές σταφυλιών, όπως π.χ. πληρωμή ζυγιστικών
5. ότι κανείς δεν μπορεί να αγοράσει κατ' αποκοπή την παραγωγή σταφυλιών

6. ότι, αν αγοράσει επί πιστώσει, να είναι με τις ίδιες τιμές κι όχι παραπάνω, με τόκο όχι ψηλότερο από 15%
7. ότι τα σχετικά συμβόλαια αγοράς επί πιστώσει θα πρέπει να συντάσσονται μόνο στους συμβολαιογράφους Εμμανουήλ Ξανθουδίδη και Νικόλαο Ξενάκη

Για τις εισαγωγές:

Απρίλιος 1884: οι τέσσερις βασικοί έμποροι αμπελουργικού θειαφιού στο Ηράκλειο, κατέχοντας αθροιστικά 8.080 σάκους 50κιλους δηλ. πάνω από 400 τόννους...

> "... Συνεννοήθησαν ... και απεφάσισαν προς επωφελή πώλησιν του εμπορεύματος, ... όπως από σήμερον πωλώσιν εις την ορισθείσαν παρ' αυτών τιμήν, ... έκαστον σάκον, προς 47 γρόσια προς τους εντός της πόλεως αγοραστάς χοντρικώς και προς τους χωρικούς λιανικώς προς 47,5 γρόσια...
>
> Ότι, εάν εν τω μέλλοντι βλέπωσιν ότι δύνανται να ορίσωσιν άλλην τιμήν του προκειμένου εμπορεύματος, είτε ανωτέραν είτε κατωτέραν, δύνανται να πράξωσιν τούτο εκ συνεννοήσεως.
>
> Ότι, μετά το πέρας της εποχής της εξοδεύσεως του τοιούτου εμπορεύματος, ήτοι κατά τον προσεχή Ιούλιον, εάν μείνωσιν απούλητοι σάκοι... να τους μοιραστούν ακριβοδίκαια".

Χειραγώγηση της αγοράς είπατε;

Και στη βιοτεχνία:

Φεβρουάριος 1889: οι 12 μεγαλύτεροι δερματέμποροι της πόλης "όπως εκλείψει ο συναγωνισμός εις τας υπ' αυτών γενομένας εντεύθεν αγοράς των διαφόρων πετσών και τομαριών, συνεφώνησαν" τα εξής:

1. Εκτός της πόλεως Ηρακλείου μπορούν να εμπορεύονται πετσιά και τομάρια ελεύθερα
2. Εντός, όμως, της πόλεως Ηρακλείου, κι εφόσον υπάρχουν πετσιά και τομάρια, θα πρέπει να αγοράζουν από αυτά, από τα διαθέσιμα εντός της πόλεως προς πώληση, σε τιμή και σε ποσότητα- είδος, που θα προκύπτει ύστερα από συμφωνία όλων των παραπάνω συμβαλλομένων μερών.

Την ίδια στιγμή η οικοτεχνία και η περιορισμένη βιοτεχνία της υπαίθρου λίγα είδη και μικρές ποσότητες μπορούσε να προωθήσει στο άστυ: γνωρίζουμε παραδείγματα ειδών ρουχισμού από οικιακούς αργαλειούς, αγγεία θραψανιώτικα, οικοδομικές σανίδες Σφακίων (εικ. 16), κεραμίδια Αρχανών, ασβέστη Τυλίσσου και Ντίας, πέτρινα πελέκια Ρογδιάς και Κατσαμπά, ακόνια Ελούντας και γύψο Σητείας.

ΘΡΗΣΚΕΥΜΑ	1881	1900	1907	1911
Ορθόδοξοι	5965	10753	12772	15877
Μωαμεθανοί	13286	11659	10319	9248
Ισραηλίτες	51	69	81	60
Αρμένιοι	0[3]	39	36	χ.α.
Καθολικοί	58	160	125	χ.α.
Διαμαρτυρόμενοι	2	13	41	χ.α.
ΣΥΝΟΛΑ	21243	22693	23374	25185

Η πληθυσμιακή εξέλιξη του Ηρακλείου (1878-1913). Πηγή: Σιδηρόπουλος- Δρακάκης 2017.

16. Οικοδομική ξυλεία στην αποβάθρα του Ηρακλείου (1901-3).
Πηγή: φωτογραφικό αρχείο G.Gerola, ΒΔΒΗ.

Το Ηράκλειο, με τις περισσότερο από 20.000 ψυχές του, καταναλώνει μέρος αυτών των ποσοτήτων, βρώσιμων και μη, αναδιανέμει μέρος τους σε άλλες πόλεις της Κρήτης ανεπεξέργαστο π.χ. στέλνοντας μαλεβυζιώτικο κρασί στα Χανιά, μεραμπελιώτικη αμυγδαλόψυχα στο Ρέθυμνο κ.λπ., ή μεταποιημένο στις βιοτεχνίες του, όπως το λάδι σε σαπούνι, τα ακατέργαστα δέρματα σε υποδήματα, μέσω ταμπακαριών και παπουτσήδων, τον καπνό σε τσιγάρα, το ξύλο σε "εντόπια έπιπλα".

Κατά δεύτερο λόγο τα προωθεί από το στενόχωρο λιμάνι του σε σκάλες, κατά σειρά συχνότητας: της Ευρώπης, Αφρικής, Ασίας, ακόμα και της Αμερικής, στο εξεταζόμενο διάστημα.

Πριν ανοίξουμε τον λογαριασμό του δεύτερου, του εξωκρητικού σκέλους, να κλείσουμε

3 Πληροφορία που αντλείται από το: Ν. Σταυράκης, Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης, Αθήναι 1890, αλλά ελέγχεται ως ανακριβής. Ο πραγματικός αριθμός είναι υπό διερεύνηση.

εκείνο μεταξύ πόλης και χώρας. Ένα ναυλοσύμφωνο στις 8 Οκτωβρίου 1892 περιγράφει τακτική αιώνων: ο Ιωάννης Διανευτάκης, εμπορευόμενος κτηματίας, κάτοικος Πιτσιδίων Πυργιώτισσας, ναυλώνει το καράβι "Αγ. Αικατερίνη" του σαντορινιού Γ. Μανάλη για τη διαδρομή Ηράκλειο - Αγ. Γαλήνη και αντιστρόφως: από την εκκίνηση θα φόρτωνε ξυλεία, διάφορα αποικιακά και πήλινα γαλλικά τσουκάλια, θα μεσοαγκυροβολούσε στην Ιεράπετρα, για να προσθέσει 300 σταμνιά -προφανώς παραγωγής των αγγειοπλαστών του χωριού Κεντρί- θα ξεφόρτωνε στα Μάταλα, ταξιδεύοντας άδειο ως την Αγ. Γαλήνη, για να φορτώσει πάλι για λογαριασμό, όμως, του Εμμ. Σφακιανάκη, ηρακλειώτη εμπόρου, 200 καντάρια χαρούπι και 6.000 οκάδες βρώμη προς το λιμάνι της εκκίνησης, το Ηράκλειο. Η κρητική ακτοπλοϊα, βγαλμένη από αυτό το έγγραφο σαν παγωμένη στους αιώνες. Μόνο τα ονόματα αλλάζουν. Το μεγάλο αστικό κέντρο διανέμει, περιπλέοντας την ανατολική Κρήτη, ό,τι κατέχει από τον έξω κόσμο, φορτώνοντας στα μεσόστρατα ό,τι μπορεί και, επιστρέφοντας, εισάγει πρώτη ύλη για εξαγωγή.

Ανάλογα αποταμιευμένα παραδείγματα αναφέρονται σε ακτοπλοϊκές διαδρομές ως τη Βιάννο και τους Καλούς Λιμένες, μέσω Σητείας και Ιεράπετρας, διασπείροντας εισαγόμενα και ντόπια βιομηχανικά/βιοτεχνικά προϊόντα (εικ. 17), επιστρέφοντας πίτυκα, ξυλοκάρβουνα ή χαρούπια και λάδι.

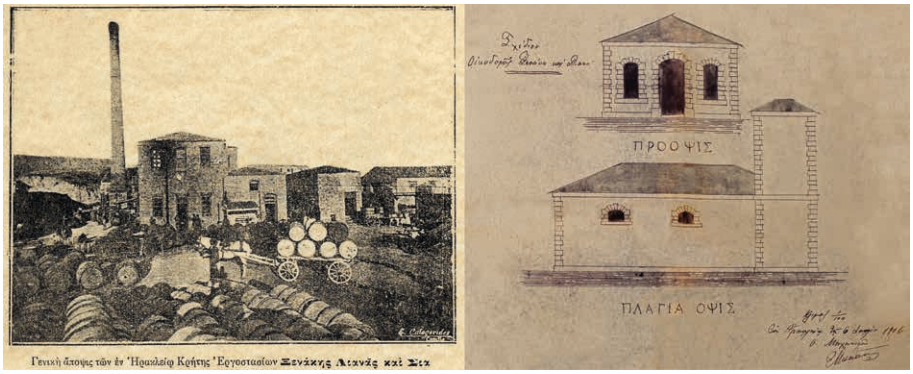
17. Λογότυπος και σφραγίδα βιομηχανίας στο Ηράκλειο(αρχές 20ού αι.).
Πηγή: Αρχείο δήμου, ΒΔΒΗ.

Τα δεκάδες αστικά εργαστήρια, με τον περιορισμένο κύκλο εργασιών τους στο δέρμα ή το ύφασμα ή το μέταλλο, σπάνια ξέφευγαν από το λιανεμπόριο με αστούς και χωρικούς στο πελατολόγιό τους. Αξιομνημόνευτες εξαιρέσεις, ενδεικτικά, η εταιρεία του εμπόρου Πέτρου Κόρπη και του ράφτη Εμμ. Καπιτσάκη, που με τα λόγια του εγγράφου ιδρύεται "σκοπούσα την, επί παραγγελία, κατασκευήν και πώλησιν ευρωπαϊκών ενδυμάτων"

καθώς και την εμπορία των λεγόμενων σήμερα αξεσουάρ, π.χ. καπέλων κ.ο.κ. ή των υποδηματοποιών Νικολουδάκηδων, που συστήνουν στα 1900 εταιρεία "προς κατασκευήν και εμπορίαν υποδημάτων και των διαφόρων πετσών, δερμάτων και άλλων εμπορευσίμων ειδών της υποδηματοποιίας".
Μαζικότερες παραγωγές βιοτεχνικές ή πρωτο-βιομηχανικές, με εμπορική διάσταση, αναγνωρίζουμε από παλιά σε σαπωνοποιίες (εικ. 18) όπως του Φιόρου, του Λιατηφζαδέ, των Καλοκαιρινών, του Τσαλικάκη και άλλων. Στον όψιμο 19ο αι. συμπληρώνονται από πυρηνελουργεία και αναφύονται οι οινοπνευματοποιίες, όπως η "Κνωσός", αργότερα και - τι σύμπτωση - η "Φαιστός", των Ξενάκη - Λιανά (εικ. 19). Στο μέταλλο τα δυο σιδηρουργεία του Ουστά Ασάνη Ρεθεμνιωτάκη και του Μιχ. Αλεξίου, που γεμίζουν την Ανατολική Κρήτη με τα ελαιοπιεστήρια, δικής τους κατασκευής. Ομοίως εργαστήρια κατασκευής καμπανών, όπως των Μαρινάκηδων και του Τζωρτζακάκη, ανανεώνουν σε δεκάδες παραδείγματα τις φωνές των ναών στα χωριά του νησιού. Ανεκδοτολογικά, ας προσθέσουμε τους τούρκους μαχαιροποιούς, που δέχονται να ετοιμάσουν άλλος 800 άλλος περισσότερα μαχαίρια για χριστιανό μεταπράτη ή ομοεθνή τους έμπορο.
Όψιμα, στην τουρκοκρατία και υπερεντατικά κατόπιν, αναπτύσσεται η παραγωγή κεραμιδιών και τούβλων στο Μεγάλο Κάστρο, αφού για χρόνια κάλυπτε, με μεγάλη φειδώ σε γαλλικά και αδριατικά προϊόντα του είδους, την προχειρότητα του βαλκανικού τσατμά και της λεπίδας στην οικοδομική. Κατασκευή και εμπορία, συνδεδεμένα στο παλιότερο σχετικό συμβόλαιο, μικτού εθνικά συνεταιρισμού, την άνοιξη του 1896, στον κήπο του Τεκέ του Μασταμπά, προέβλεπε κατά τη διαφήμιση (εικ. 20): "τούβλα καλλίστης ποιότητος, μιάμιση φορά σαν τα Γαλλικά και σχεδόν 100% ευθηνότερα των εισαγομένων". Βρέθηκαν δείγματά τους με ανάγλυφη, δίγλωσση επιγραφή : Kandiye Mastaba ΗΡΑΚΛΕΙΟΝ. Κατά το καταστατικό με 300.000 κομμάτια σχεδιαζόμενη ετήσια παραγωγή θα πρέπει να γέμισαν τον νομό... τούβλα. Η κατοπινή αντίστοιχη από ομότεχνους εκφράζεται στην εικόνα (21). Στα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας διευρύνεται ακόμα περισσότερο. Ενδεικτικά παραθέτουμε σχέδια (εικ. 22) του ατμοκίνητου εργοστασίου ιδιοκτησίας Ασλάνη και Ζηρόπουλου στη θέση "Λαγκαδιά" του Κατσαμπά, όπου οικοδόμησαν "εργοστάσιον κεραμοποιΐας και πλινθοποιΐας, θέντες εν αυτώ τα αναγκαία μηχανήματα, ανεγείροντες κλιβάνους, στεγνωτήρια, δεξαμενάς και λοιπά χρήσιμα προς κανονικήν λειτουργίαν του". Στον ίδιο χώρο ο Μυτηλινιός εργοστασιάρχης και οι διάδοχοί του, σύντομα, πριν την Ένωση, θα αποκτούσαν και ισχυρούς ομότεχνους και ανταγωνιστές: Δουβατέλλης, Σφακιανάκης κ.ά.

18. Ενσφράγιστα σαπούνια και ετικέτες βιομηχανικών προϊόντων Ηρακλείου. Πηγή: έκθεση και αρχείο ΙΜΚ.

19. Φωτογραφική και σχεδιαστική απεικόνιση του εργοστασίου Ξενάκη-Λιανά (1906 κ.ε.). Πηγή: έκδοση ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΝ ΛΕΥΚΩΜΑ ΕΘΝΙΚΗΣ ΕΚΑΤΟΝΤΑΕΤΗΡΙΔΟΣ (821-1921). Η χρυσή βίβλος του Ελληνισμού, τόμος Ζ΄, Εν Αθήναις 1922. σ. 21 και αρχείο δήμου, ΒΔΒΗ.

ΤΟΥΒΛΟΠΟΙΕΙΟΝ
ΜΑΣΤΑΜΠΑ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Οἱ ὑποφανόμενοι δηλοῦμεν εἰς τοὺς ἐνδιαφερομένους, ὅτι ἱδρύσαμεν ἔξω τοῦ Ἡρακλείου παρὰ τὸν κῆπον Μασταμπᾶ τουβλοποιεῖον, ἐν ᾧ κατασκευάζονται τοῦβλα καλλίστης ποιότητος, μιᾶμισι φορὰ σὰν τὰ Γαλλικὰ καὶ σχεδὸν 100 τοῖς ο|ο εὐθηνότερα τῶν ἔξωθεν εἰσαγομένων. Παρακαλοῦμεν τοὺς θέλοντας νὰ προμηθεύθωσι τοῦβλα νὰ ἐπισκεφθῶσι τὸ ἐργοστάσιόν μας, διὰ νὰ πεισθῶσι περὶ τῆς ποιότητος καὶ τῆς εὐθηνίας τῶν τούβλων μας.

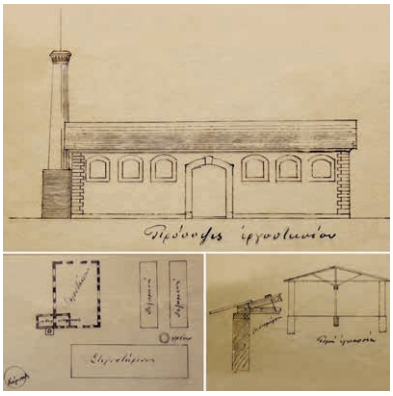
Τὰ πωλούμενα παραδίδομεν εἰς τὸν ἀγοραστὴν εἴτε εἰς τὸ ἐργοστάσιον εἴτε ἐντὸς τῆς πόλεως. Δεχόμεθα παραγγελίας καὶ ἐξ ἄλλων μερῶν τῆς Κρήτης καὶ παρέχομεν πᾶσαν εὐκολίαν εἰς τὴν μεταφορὰν τῶν τούβλων.

Νουσουρὲτ-Ἀλὴ Μπαμπαζαδὲ
Γεώργιος Μιχ. Σακέλλης.

20. Διαφημιστικό μονόστηλο τουβλοποιείου [εφ. ΗΡΑΚΛΕΙΟΝ φ. 136 (28.3.1896)] και εντοιχισμένο παράδειγμα προϊόντος του σε κτίσμα του Ηρακλείου. Πηγή: αρχείο εφημερίδων ΒΔΒΗ, φωτογραφικό αρχείο ΙΜΚ.

21. Πλινθοποιίες Ηρακλείου (1896 κ.εξ.). Πηγή: ΙΜΚ.

22. Αρχιτεκτονικά σχέδια οικοδόμησης κεραμοποιΐας Ασλάνη-Ζηρόπουλου (1901). Πηγή: αρχείο δήμου, ΒΔΒΗ.

23. Χάρτης με τα λιμάνια εμπορικής ανταπόκρισης με το Ηράκλειο (τέλη 19 - αρχές 20ού αι.). Πηγή: συμβολαιογραφικά αρχεία Ηρακλείου, ΓΑΚ Ν. Ηρακλείου, αρχείο εφημερίδων και αρχείο δήμου, ΒΔΒΗ.

Στρέφοντας τώρα την πλώρη προς την έξοδο του λιμανιού, για να ανασυνθέσουμε τους γεωγραφικούς προορισμούς των εξαγώγιμων κρητικών αγροτοκτηνοτροφικών και βιοτεχνικών καρπών, το είδος, την ποικιλία και τις ποσότητες, καταθέτουμε αρχικά τον χάρτη (εικ. 23). Πρόκειται για το προσθετικό αποτέλεσμα των πληροφοριών, που συγκεντρώθηκαν από ναυλοσύμφωνα και εμπορικές συμφωνίες στα συμβολαιογραφικά αρχεία, τις αναχωρήσεις καραβιών στις καστρινές εφημερίδες, τις βεβαιώσεις εξαγωγής στο αρχείο του δήμου[4] και λιγότερο σε εξωραϊστικές και ενίοτε αόριστες προξενικές εκθέσεις. Από δυτικά προς τα ανατολικά κι από βορρά προς νότο βασικό ακραίο λιμάνι είναι η Μασσαλία, όπου από την πρώιμη τουρκοκρατία, ήδη, έφτανε κρητικό λάδι για τις γαλλικές σαπωνοποιίες. Τα χρόνια 1878-1913 δέχεται ακόμη κρασιά, σταφίδα, χαρούπια, δέρματα, κίτρα και ακονόπετρες Ελούντας· μικρογραφία της η Αντίμπ για την οποία κρητικά χαρούπια και κρασί ανταλλάσσονται με πήλινα τσουκάλια, η Νίκαια, η Μάλτα ως σημείο μεταφόρτωσης κρασιών και υποπροϊόντων του, δερμάτων κ.λπ. Σε ιταλικό

4 Ενδεικτικό παράδειγμα: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, αρχείο Δήμου Ηρακλείου. Φακ. 3.2/152-120(13/12/1910) (ελληνικός θυρεός)

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΔΗΜΑΡΧΕΙΟΝ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

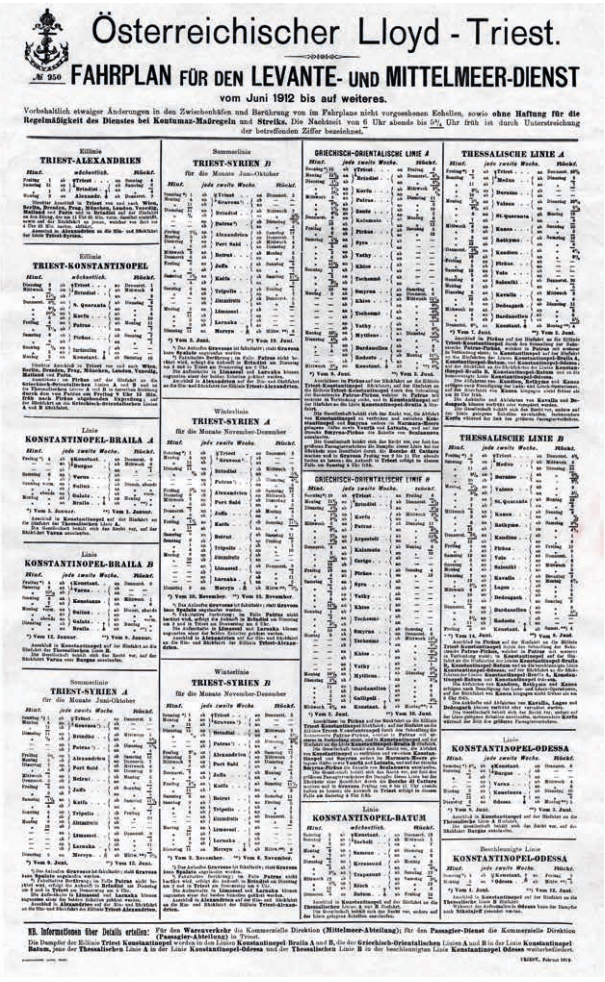
Αριθ. Πρωτ. 2824 Διεκπ. 239 Εν Ηρακλείω τη 13 Δεκεμβρίου 1910

Πιστοποιείται ότι

Ο Αύγουστος Σβέντ εφόρτωσεν σήμερον / επί του ατμοπλοίου "Αχιλλεύς" της εταιρίας / Λόϋδ Αυστριακού δια Τεργέστην τριάκοντα οκτώ βαρέλια οίνον βάρους μικτού χιλιο-/ γράμμων 24.012 και υπό σημεία:/ A.S. 18/45= 28 βαρέλια και C.V. 1/10= 10 βαρέλια προερχόμενον εκ νωπών / σταφυλών του Νομού Ηρακλείου της νήσου/ Κρήτης.

Ο Δήμαρχος Ηρακλείου (υπογραφή) Μ. Δελιαχμετάκης (Τ.Σ.)

έδαφος, η Γένοβα, η Σικελία αόριστα, η Μεσίνα, ειδικότερα, και τα βασικότερα λιμάνια της Αδριατικής, όπου πυκνότατες οι επαφές με το κεντρικό λιμάνι της Τεργέστης, την κύρια έξοδο της Αυστροουγγαρίας στη Μεσόγειο. Εδώ, φτάνουν κρητικά εξαγώγιμα, για να ανταλλαχθούν με βιοτεχνικά και βιομηχανικά προϊόντα της κεντρικής Ευρώπης: μηχανές, χημικά χρώματα, φαρμακευτικές πρώτες ύλες, υφάσματα από την Πρωσία, χαρτικά και χημικά από την Κολωνία, οικοδομήσιμη ξυλεία, γυαλικά, βιεννέζικα έπιπλα, που τα ξανασυναντάμε σε καστρινά προικοσύμφωνα ευπόρων, όλα φορτία τόσο των τακτικών ατμόπλοιων προς την Ανατολή (εικ. 24) όσο και μεμονωμένων ιστιοφόρων. Έδρα χρηματιστικών και ασφαλιστικών εταιρειών με μακρύ χέρι ως το Ηράκλειο και μιας ακμάζουσας ελληνικής παροικίας, στην οποία συμπεριλαμβάνονταν και μετρημένοι Ηρακλειώτες.

Österreichischer Lloyd - Triest.

№ 950

FAHRPLAN FÜR DEN LEVANTE- UND MITTELMEER-DIENST

vom Juni 1912 bis auf weiteres.

Vorbehaltlich etwaiger Änderungen in den Zwischenhäfen und Berührung von im Fahrplane nicht vorgesehenen Echelles, sowie **ohne Haftung für die Regelmäßigkeit des Dienstes bei Kontumaz-Maßregeln und Streiks.** Die Nachtzeit von 6 Uhr abends bis 5½ Uhr früh ist durch Unterstreichung der betreffenden Ziffer bezeichnet.

Eilliniе

TRIEST-ALEXANDRIEN

Eilliniе

TRIEST-KONSTANTINOPEL

Linie

KONSTANTINOPEL-BRAILA *A*

Linie

KONSTANTINOPEL-BRAILA *B*

Sommerlinie

TRIEST-SYRIEN *A*

für die Monate Juni-Oktober

Sommerlinie

TRIEST-SYRIEN *B*

für die Monate Juni-Oktober

Winterlinie

TRIEST-SYRIEN *A*

für die Monate November-Dezember

Winterlinie

TRIEST-SYRIEN *B*

für die Monate November-Dezember

GRIECHISCH-ORIENTALISCHE LINIE *A*

GRIECHISCH-ORIENTALISCHE LINIE *B*

Linie

KONSTANTINOPEL-BATUM

THESSALISCHE LINIE *A*

THESSALISCHE LINIE *B*

Linie

KONSTANTINOPEL-ODESSA

Beschleunigte Linie

KONSTANTINOPEL-ODESSA

24. Δρομολόγια ατμοπλοίων του Αυστριακού Lloyd (Τεργέστη) (1912 κ.εξ.). Πηγή: αρχείο Παύλ. Κόρπη.

Παρακολουθώντας την ακτογραμμή, το Δυρράχιο χρησίμευσε ως τόπος εξαγωγής για μυλόπετρες και ... ξύλα σε μετρημένα ναυλοσυμφωνητικά, η Κέρκυρα, η Σαγιάδα στην απέναντι ηπειρωτική ακτή (κυρίως μετά την Αυτονομία), η Θεσ/νίκη ως τόπος εξαγωγής σταριού για τη μονίμως ελλειμματική σε δημητριακά Κρήτη, το Αγ. Όρος, που εξήγε ξυλεία στο Ηράκλειο. Αραιότερη η σύνδεση με τα υπόλοιπα λιμάνια, που σημειώνονται στο χάρτη έως την Κων/πολη, φυσικά και όλες οι σκάλες στον γεωγραφικό της περίγυρο, που, ακόμα και μετά την άφιξη του Πρίγκηπα, συνέχιζαν να απορροφούν ηρακλειώτικη παραγωγή κάθε είδους, από λούπινα και μήλα Λασιθίου έως μεγάλες ποσότητες σαπουνιού και κρασιού.

Βέβαια από τα ίδια αγκυροβόλια εξάγονται ομοίως ποικίλα είδη διατροφής κυρίως, ενώ λειτουργούσαν παράλληλα και ως σταθμοί μεταφόρτωσης.
Βλέπει κανείς ακόμη τη σύνδεση με τα πιο καίρια λιμάνια του Ευξείνου έως τα βορειότερα της Οδησσού και του Ταϊγάνιου, του σημ. Ταγκαρόκ. Ηρακλειώτες έμποροι στέλνουν εκεί λάδι, κρασί, χαρούπια, κίτρα, σαπούνι και σταφίδα, συχνά χωρίς ενδιάμεσο προορισμό, σε μια περιοχή, όπου, ως γνωστόν, την περίοδο αυτή, ελληνικές παροικίες νέμονται σημαντικότατο κομμάτι του εμπορίου δημητριακών, ξυλείας, παστών και χαβιαριού και της μεταφορικής τους ναυσιπλοΐας. Σύμπραξη μεμονωμένου τραπεζούντιου και ηρακλειώτη σαπουνοποιού περιέχεται σε συμβόλαιο του 1905, εμπόριο ξυλείας με το μαυροθαλασσίτικο Μπαρτίν λίγο νωρίτερα.
Το Μεγάλο Κάστρο ως τμήμα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας αλλά, ανέλπιστα, και στα χρόνια της Αυτόνομης Κρητικής Πολιτείας βλέπει εμπορικά, με εξαιρετικά μεγάλη συχνότητα, προς τη Μ. Ασία. Όλα σχεδόν τα λιμάνια της, μεγάλα και μικρά, από τα Δαρδανέλια ως τη Μερσίνα της Καραμανίας αντίκρυσαν κρητικά πανιά ή και κρητικά προϊόντα, αν και η εντύπωσή μας είναι ότι το ισοζύγιο γέρνει υπέρ του οικονομικά ισχυρότερου: από άχυρα και ξύλα ώς ζώα σφαγής και μεταφοράς, δημητριακά και "αποικιακά". Κεντρικός ο ρόλος της Σμύρνης ως σκάλας, όχι μόνο γεωργικών αλλά κυρίως βιομηχανικών προϊόντων, τοπικών ή από μεταφόρτωση, της Ευρώπης, καθώς είχε εξαιρετικά πυκνό δίκτυο σύνδεσης με τη Δύση και με την πόλη μας. Δεν είναι λοιπόν καθόλου τυχαίο ότι οικογένειες των υπερδραστήριων εμπορικά φραγκολεβαντίνων και δευτερευόντως των Αρμενίων της Σμύρνης είχαν κλάδους στο Ηράκλειο, καλλιεργώντας συνακόλουθα στενές οικονομικές σχέσεις. Ούτε η πληθυσμιακή όσμωση με το Ηράκλειο, στο πρόσωπο π.χ. του Πανανού Θεοδουλάκη, των Λαδάδων και άλλων λιγότερο γνωστών.
Ναυλοσύμφωνα παλαιού, ακτοπλοϊκού τύπου, με κεφάλαια καστρινά και συχνά αιγαιοπελαγίτες ή κρητικούς-χριστιανούς ή μουσουλμάνους- ναυτικούς και πλεούμενα κάθε είδους και δυνατότητας οργώνουν τη βολικότερη θάλασσα για την Κρήτη: το Αιγαίο. Φορτώνοντας ετερόκλητες πραμάτειες (από κρασί έως ακόνια), ό,τι βολικότερο από το κρητικό έδαφος, τη δεδομένη στιγμή, βγαίνουν στα ανοιχτά με την υπόσχεση να πουλήσουν όπου και όσο συμφερότερα γίνεται και να επιστρέψουν με ευπώλητα είδη. Η συνηθισμένη ακτίνα τους ορίζεται από τις Κυκλάδες, την Πόλη, τα παράλια της Ιωνίας ως νότια τη Ρόδο και την Κάσο. Στον χώρο αυτό κομβικός ο ρόλος της Ερμούπολης, αντίστοιχος της Σμύρνης. Αργότερα και σε μικρότερο βαθμό και του Πειραιά, από όπου ο λιθάργυρος του Λαυρίου για τους θραψανιώτες αγγειοπλάστες, το κάρβουνο των κιλεγκίρικων, οινοπνευματώδη κ.ά.
Το Ηράκλειο εισάγει από την Κύπρο συνήθως κριθάρι, ακόμα ανατολικότερα με τη Συρία και τον Λίβανο εμπορεύεται κουκούλια και σπόρο μεταξιού, όσο και τουμπεκί με Πέρσες εμπόρους, τόσο ώστε κάποιοι εγκαθίστανται ως αντιπρόσωποι εδώ. Εντυπωσιάζουν παραδείγματα, όπως η σχετική εμπορική συνεργασία από το 1908 ώς τουλάχιστον

το 1911 του Μωυσή Παμπούδη, πολιτογραφημένου ηρακλειώτη, με καταγωγή από την Κίο της Προποντίδας με τον Αλκ Μαρούν, έναν άραβα μαρωνίτη χριστιανό μάλλον, κουκουλέμπορο από τον Λίβανο ή οι μετακλητοί ειδικευμένοι τεχνίτες μετάξης από την Προύσα (1903).

Ο γεωγραφικός κύκλος κλείνει με την Αφρική, στα βόρεια παράλια της οποίας η Αλεξάνδρεια ήταν το λιμάνι και ο προορισμός για πάμπολλα, τα περισσότερα από οπουδήποτε αλλού, καστρινά εμπορικά ταξίδια. Εξάγονται εκεί αφειδώς σταφύλια, κρασί, λάδι έως άλογα, εισάγονται από λατρώνι για τη σαπωνοποιία και λουλάκι για τη βαφική έως διαμάντια, ρολόγια και τεχνογνωσία.

Η σπουδαιότητα της οικονομικής σχέσης προδίδεται από τον αριθμό των ηρακλειωτών, που, ως εμπορικοί αντιπρόσωποι των εδώ οικογενειακών τους επιχειρήσεων πρώτης κλάσης, όπως του Τουπογιάννη, του Γερωνυμάκη και άλλων, εγκαθίστανται εκεί και διαχειρίζονται όσα άφθονα το Ηράκλειο έχει να στείλει, με εξαιρετικές προοπτικές κέρδους στην Αίγυπτο. Μάη του 1911 τρεις μουσουλμάνοι έμποροι, ο ένας χανιώτης, οι δυό Ηρακλειώτες, αποφασίζουν την ίδρυση εμπορικής εταιρείας, με έδρα την Αλεξάνδρεια και καταστατικό σκοπό το αυτονόητο: "την αγοράν και εξαγωγήν διαφόρων εμπορευμάτων προς μεταπώλησιν επί σκοπώ κέρδους". Δεν ξέρω αν προσέξατε: 1911.

Κατά τα λοιπά με τα δημητριακά της έσωσε η Κυρηναϊκή από σιτοδείες την ελληνιστική Κρήτη, ουκ ολίγες φορές μεγάλες ποσότητες κριθαριού, βρώμης και άχυρων, για τα ζωντανά, έκαναν την ίδια διαδρομή, μόνο που τις ελληνικές αποικίες αντικατέστησαν η Δέρνα, η Βεγγάζη και η Μισράτα. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι τα καράβια πήγαιναν άδεια ως εκεί.

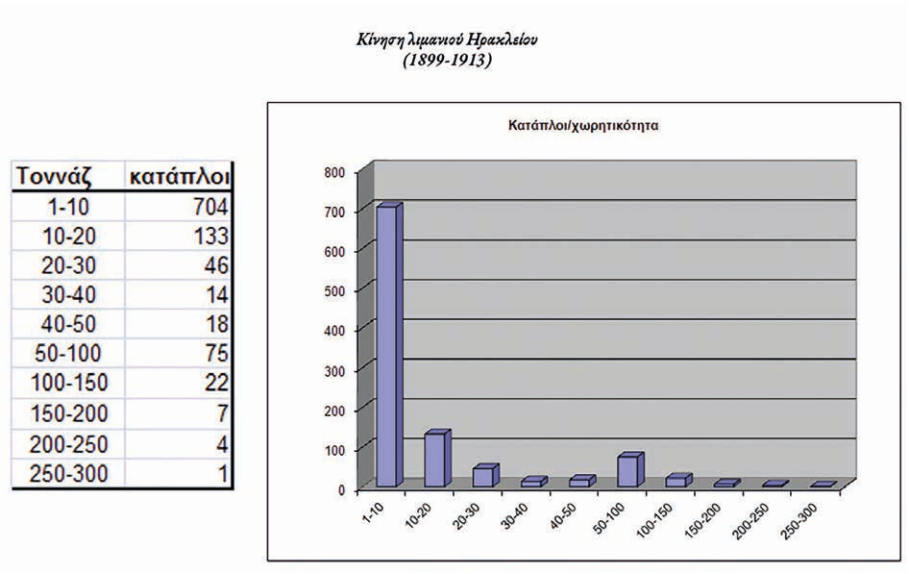
Για να απομυθοποιήσουμε ελαφρώς αυτή την κινητικότητα κρίνουμε κατάλληλα τα στατιστικά της εικόνας (25).

Στο πρώτο αποδίδονται οι κατάπλοι στο ηρακλειώτικο λιμάνι, κατά τη χωρητικότητα των πλεούμενων. Είναι σαφέστατο ότι οι μεταφορικές δυνατότητες της πλειονότητας των καραβιών ήταν περιορισμένες. Πλεούμενα μέχρι 10 τόννων, ένα είδος θαλάσσιας "νταλίκας" θα λέγαμε, είναι οι συχνότεροι επισκέπτες, με τεράστια μείωση των ποσοστών, αντιστρόφως ανάλογη του τοννάζ. Ως προς τη σημαία, δηλ. την προέλευση (εικ. 26), εύκολα τεκμαίρεται το αναμενόμενο, ότι δηλ. αυτά τα μικρά πλοία ανήκουν σε κρήτες, κατά κύριο λόγο.

Αξιοπαρατήρητη η αντοχή του δικτύου με την εχθρική πλέον στα χρόνια αυτά Οθωμανική Τουρκία. Οι δρόμοι του εμπορίου, που είναι δρόμοι της ναυτιλίας και αντιστρόφως, άντεχαν ακόμη, παρά την πολιτική αλλαγή. Οι κατοπινοί πόλεμοι θα τα αλλάξουν και αυτά.

Το ποσοστό των πλοίων από τη μητροπολιτική Ελλάδα μοιάζει ελαφρά μόνο αυξημένο σε σχέση με την τουρκοκρατία. Το περιορισμένο ενδιαφέρον των Κρητών για τη θάλασσα είχε φέρει στο Ηράκλειο από παλιά τον καπετάν Δημ. Κ. Λαιμό και τον Ιω. Ψαρέλλη από τις Οινούσες και αιγινήτες και γαλαξιδιώτες και πολλούς αιγαιοπελαγίτες

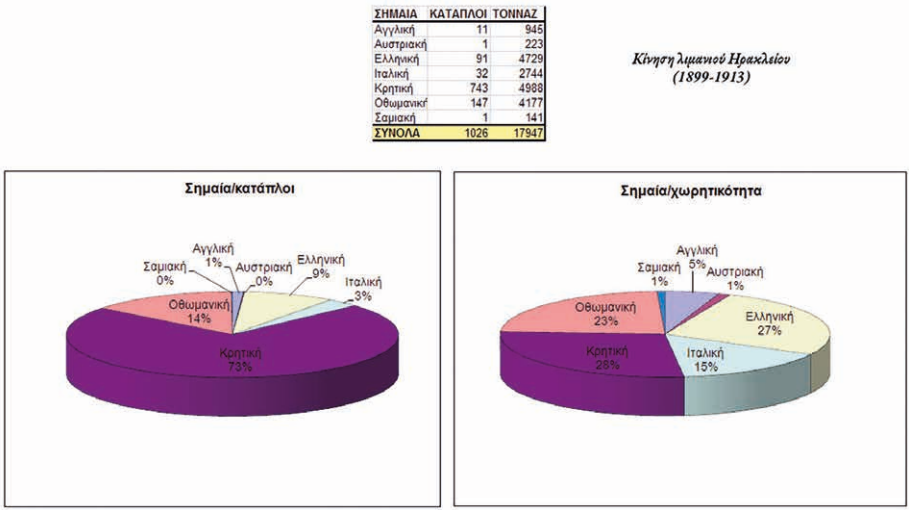
καραβοκυραίους, φυσικά, για ταξίδια μακρινά, που δεν συμπεριλάμβαναν ελεύθερους ελληνικούς προορισμούς αναγκαστικά. Από την Αντίπ για τσικάλια ως την Αλεξάνδρεια με λάδι και από τη Βεγγάζη για κριθάρι ως τη Βραΐλα με χαρούπι και σταφίδες.

Τοννάζ	κατάπλοι
1-10	704
10-20	133
20-30	46
30-40	14
40-50	18
50-100	75
100-150	22
150-200	7
200-250	4
250-300	1

25. Στατιστικά της κίνησης του λιμανιού Ηρακλείου (1899-1913) με βάση το τοννάζ.
Πηγή: αρχείο δήμου Ηρακλείου, ΒΔΒΗ.

ΣΗΜΑΙΑ	ΚΑΤΑΠΛΟΙ	ΤΟΝΝΑΖ
Αγγλική	11	945
Αυστριακή	1	223
Ελληνική	91	4729
Ιταλική	32	2744
Κρητική	743	4988
Οθωμανική	147	4177
Σαμιακή	1	141
ΣΥΝΟΛΑ	1026	17947

26. Στατιστικά της κίνησης του λιμανιού Ηρακλείου (1899-1913) με βάση τη σημαία.
Πηγή: αρχείο δήμου Ηρακλείου, ΒΔΒΗ.

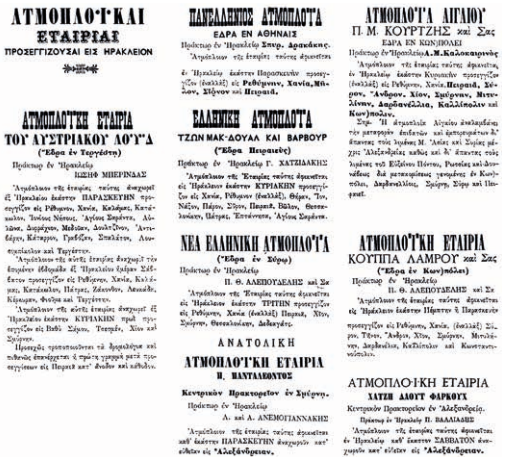
Το μεταφορικό φορτίο των ιστιοπλοϊκών πολλαπλασίασαν τα ατμόπλοια (εικ. 27), που κατά καιρούς δοκίμασαν την τύχη τους, επιδοτούμενα ή όχι από τις εκάστοτε αρχές, στο μάλλον αφιλόξενο γι' αυτά λιμάνι της πόλης. "Αυστριακός Λόϋδ", "Πανελλήνιος Ατμοπλοϊκή", "Πανταλέων", "Ταλιάνης" και άλλες (εικ. 28). Ακόμα και "Αλεπουδέλης-Σφακιανάκης" στην εφήμερη κρητική προσπάθεια ατμοκίνητης ακτοπλοΐας, λίγο πριν την Αυτονομία, στο σύντομο χρόνο που άντεξε, πριν να προσαράξει στην άμμο της Ιεράπετρας και της απειρίας τους.

Τα μεγάλα ατμόπλοια φέρνουν, εκτός από επιβάτες, το ταχυδρομείο και φορτία, ανταλλάσσοντάς τα με μεταναστευτικά όνειρα για την Αμερική των ευκαιριών, την Αθήνα των σπουδών, τις οικονομικές επενδύσεις των λαδιών της "Ιττάρ και Κοστέλα" για τη Γένοβα, των επίπλων Καρεμφυλάκη για την Κύπρο, των κρασιών του Τουπογιάννη για την Αλεξάνδρεια.

27. Στο λιμάνι του Ηρακλείου: λογότυποι και σφραγίδες ατμοπλοϊκών εταιριών, σφραγίδα λιμεναρχείου και τελωνείου. Πηγή: αρχείο δήμου, ΒΔΒΗ και ιστορικό αρχείο ΙΜΚ.

Εισπράττουν την αγριότητα του Κρητικού Πελάγους σε ναυάγια όπως του “Στίνια” της Οθωμανικής Ατμοπλοΐας στη Ντία τον Φλεβάρη του 1894, της Navigazione Generale Italiane στην ακτή της Σαμπιονάρα, λίγο πριν το 1900 και ουκ ολίγων ιστιοφόρων. Ναυτικές τραγωδίες, γνωστές από τον τύπο αλλά και από την ανακύκλωση των υλικών τους, που η τοπική οικονομία δεν άφησε ανεκμετάλλευτα: π.χ. ο έμπορος-ναυτικός-ταχυδρόμος και άλλα πολλά Στυλιανός Πρατσινάκης ως εργολάβος διαλύει, με τη βοήθεια δυτών, το Στίνια, 10 χρόνια μετά το ναυάγιο, ή ο φραγκολεβαντίνος Massimo Manca, ηρακλειώτης έμπορος, ναυλομεσίτης, οινέμπορος, κάτοχος ελαιοτριβείου κ.ά. ... διαλύει σε συμφωνία με την ιταλική ασφαλιστική του ατμοπλοίου το κουφάρι του πίσω από τον μικρό Κούλε (εικ. 29). Το ναυτεμπόριο ζει και από τις σάρκες του.

ΑΤΜΟΠΛΟΪΚΑΙ ΕΤΑΙΡΙΑΙ
ΠΡΟΣΕΓΓΙΖΟΥΣΑΙ ΕΙΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΝ

ΑΤΜΟΠΛΟΪΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ ΤΟΥ ΑΥΣΤΡΙΑΚΟΥ ΛΟΥΓΔ
("Εδρα εν Τεργέστη)
Πρόεδρος ὁ Ἡρακλείου ΙΩΣΗΦ ΜΙΕΡΙΝΔΑΣ

ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΣ ΑΤΜΟΠΛΟΪΑ
ΕΔΡΑ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
Πρόεδρος ὁ Ἡρακλείου Στεφ. Δρακάκης.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΤΜΟΠΛΟΪΑ ΤΖΩΝ ΜΑΚ-ΔΟΥΑΛ ΚΑΙ ΒΑΡΒΟΥΡ
("Εδρα Πειραιεύς)
Πρόεδρος ἐν Ἡρακλείῳ Γ. ΧΑΤΖΙΔΑΚΗΣ

ΑΤΜΟΠΛΟΪΑ ΑΙΓΑΙΟΥ
Π. Μ. ΚΟΥΡΤΖΗΣ καὶ Σἰα
ΕΔΡΑ ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ
Πρόεδρος ἐν Ἡρακλείῳ Δ. Μ. Καλοκαιρινὸς

ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΤΜΟΠΛΟΪΑ
("Εδρα ἐν Σύρᾳ)
Πρόεδρος ἐν Ἡρακλείῳ Π. Θ. ΔΑΕΠΟΥΔΑΚΗΣ

ΑΤΜΟΠΛΟΪΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ ΚΟΥΠΠΑ ΛΑΜΡΟΥ καὶ Σἰα
("Εδρα ἐν Κωνσταντινουπόλει)
Πρόεδρος ἐν Ἡρακλείῳ Π. Θ. ΔΑΕΠΟΥΔΑΚΗΣ καὶ Σἰα

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΑΤΜΟΠΛΟΪΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ Η. ΠΑΝΤΑΛΕΟΝΤΟΣ
Κεντρικὸν Πρακτορεῖον ἐν Σμύρνῃ.
Πρόεδρος ἐν Ἡρακλείῳ
Λ. καὶ Λ. ΑΝΕΜΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ

ΑΤΜΟΠΛΟΪΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ
ΝΑΥΤΙΚΗ ΔΙΟΙΚΤ ΦΙΡΚΟΥΤ
Κεντρικὸν Πρακτορεῖον ἐν Ἀλεξανδρείᾳ.
Πρόεδρος ἐν Ἡρακλείῳ Π. ΒΑΛΑΙΑΔΗΣ

28. “Ατμοπλοϊκαί εταιρίαι προσεγγίζουσαι εις Ηράκλειον”. Πηγή: Γ. Σ. Μαρκόπουλος, Κρητικόν Ημερολόγιον του έτους 1897, Εν Αθήναις 1896, σ. 43-49.

Οι ασφαλιστικές εταιρίες της Τεργέστης, του Λονδίνου και της Γερμανίας αντιπροσωπεύονται από κρητικούς και ξένους εμπορευόμενους, διπλωμάτες και μεσίτες, υποσχόμενους λιγότερο ανήσυχα βράδια σε επενδυτές και ξεπληρωμένα ναυτοδάνεια υψηλού ρίσκου (βλ. παράρτημα 2).

Στο Ηράκλειο, το εμπόριο με την τραπεζική πίστη σε έλλειψη, ως το πιο δυσαναπλήρωτο χρηματοδοτικό κενό, αναζητά τοκογλυφικά δάνεια στα κομποδέματα πολύφερνης νύφης ή εγκρατούς τεχνίτη ή πολιτικού ή κτηματία και αυτοσχεδιάζει στους στόχους, χωρίς εξειδικεύσεις, με τον δερματέμπορο σε ναυλοσύμφωνο κριθής και τον σιδερά σε αποστολή κρασιού στην Αίγυπτο, με περιορισμένες, συγκριτικά με τις δυνατότητες της ενδοχώρας του, εξαγωγικές φιλοδοξίες, υποφέρει από την ισχνή υπεραξία της μεταποίησης και την ταλαιπωρημένη αγοραστική δύναμη μιας χρεωμένης αγροτιάς.

29. Ναυάγιο ιταλικού ατμόπλοιου στην ακτή της Σαμπιονάρα (1899). Φωτογραφικό αρχείο Π. Διαμαντόπουλου. Πηγή: έκδοση ΚΡΗΤΗ 1898-1899. Φωτογραφικές μαρτυρίες από το προσωπικό λεύκωμα του πρίγκηπα Γεώργιου, Ηράκλειο 2009, σ. 230.

30. Χάρτης με τη γεωγραφική διασπορά χρεών ηρακλειώτη εμπόρου (1900). Πηγή: συμβολαιογραφικά αρχεία, ΓΑΚ Ν. Ηρακλείου.

Εντούτοις, κατατοπιστικό για το γεωγραφικό εύρος του τοπικού εμπορίου θεωρούμε τον χάρτη της εικόνας (30), γιατί απεικονίζει τις έδρες εταιρειών, στις οποίες χρεοκοπημένος, στα 1900, υφασματέμπορος του Ηρακλείου οφείλει από 100 έως 5000 δρχ. και συνολικά 33.000 χρυσές δραχμές· υφαντουργικά εργοστάσια και εταιρείες κατασκευής ετοίμων ενδυμάτων, εσωρούχων και καπέλων από πόλεις, που έπρεπε να ψάξουμε στο google earth, για να τις βρούμε, στην Πρωσία, την Ισπανία αλλά και ελληνικών, λεβαντίνικων, αρμενικών ή εβραϊκών συμφερόντων καταστήματα στην Αγγλία, την Πόλη, τη Σμύρνη και κοντύτερα στην Αθήνα και τα Χανιά.

Από συναλλαγές σύγχρονων ομοτέχνων του θα ποικίλλαμε ακόμα περισσότερο τον χάρτη, προσθέτοντας το Αμβούργο, την Αμβέρσα και το Λονδίνο.

Στα ίδια χρόνια, καστρινός παπουτσής αναλάμβανε να ετοιμάσει "σκαφόνια και παντόφλες από βιδέλο και παντόφλες από σαγρέ" για τον αντίστροφο ναυτεμπορικό δρόμο, ο πολύς Χ΄ Παναγιώτης Σταματάκης ανέθετε στον βαρελοποιό Μιχαήλ Μαυρομάτη την κατασκευή βαρελιών για τη μεταφορά κίτρων, με ντόγα ρωμανίτικη και με 8 σιδερένια τσέρκουλα, χωρητικότητας 250 "κιλογράμμων κίτρων έκαστον" και οι Γερωνυμάκηδες παράγγελναν σε εξειδικευμένους ξυλουργούς εκατοντάδες κιβωτιδίων για τη συσκευασία και εξαγωγή σταφίδας.

Εξαγωγή από ένα ανεπαρκές λιμάνι κοντά στην καζαντζακική ρεαλιστική αφήγηση[5]: *"Κοίταξε ζερβά του κατά το λιμάνι - τα καΐκια, τις βάρκες, τη θάλασσα. Ως πέρα ο μόλος βούιζε. έμποροι, μαρινάροι, βαρκάρηδες, χαμάληδες πηγαινόρχουνταν ανάμεσα σε λαδοβάρελα και*

5 Ν. Καζαντζάκης, Καπετάν-Μιχάλης, *(Ελευτερία ή Θάνατος)*, Εκδόσεις Ελ. Καζαντζάκη, Αθήνα 1973.

κρασοβάρελα και σωρούς χαρούπια και φώναζαν, βλαστημούσαν, φόρτωναν, ξεφόρτωναν αραμπάδες. Βιάζουνταν, πριν τσακίσει ο ήλιος και σφαλίξει η καστρόπορτα, να νετάρουν. Κουφόβραζε η θάλασσα, μύριζε το λιμάνι σαπημένα κίτρα, χαρούπι και κρασόλαδο".

Εκεί όπου ο αγράμματος Αλής Μακραντάνης με τη μαούνα του ξεφόρτωνε εργολαβικά, κατά τη γραπτή συμφωνία με τον Γεώργιο Αλεξάκη, το 1881, το ελληνικό βρίκι "Ευαγγελίστρια", με χαρούπια 2860 τουρκικών κανταριών, για 2600 γρόσια και ο Χουσεϊν Μαυραλάκης πούλαγε, στα 1893, τη βρατσέρα "Αγία Πελαγία" πρώην "Τζιχαμί Μπεγεντί", 8 τόννων για 1690 γρόσια. Όταν ο κερδώος Ερμής ξεπερνούσε τον Μωάμεθ και τον Γιαχβέ, διευκόλυνε τη βαβυλωνία των γλωσσών και των νομισμάτων (εικ. 31). Έφερνε στο θαλασσινό καφενείο του εβραίου Σίμωνα Κοέν τους ανθρώπους της θάλασσας και τους αγωγιάτες, τους αστούς στα σφιχτά ευρωπαϊκά τους πανταλόνια και τους βρακοφόρους μεσίτες.

Αν θα έπρεπε να καταλήξει κάπου η παρουσίαση της οικονομικής ζωής στην υπό εξέταση περίοδο του Ηρακλείου, θα τονίζαμε τον έντονα μεταβατικό χαρακτήρας της: το πρωτογόνως παλιό, που εκφράζουν π.χ. οι προαγορές αγροτικών προϊόντων και τα ναυλοσύμφωνα του ακτοπλοούντος εμπόρου, από τη μια κι από την άλλη το καινοφανές της διεύρυνσης των οριζόντων, με εισαγωγές βιομηχανικών προϊόντων από όλον σχεδόν τον κόσμο π.χ. στη λίστα των πιστωτών του υφασματέμπορου Σαρατσόπουλου και με αποστολές πρώτων υλών προς όλο και μακρύτερες γήινες διαγώνιους (εικ. 32).

31. Τύποι σφραγίδων από αρχές και συλλογικότητες του Ηρακλείου. Πηγή: αρχείο Χριστιανικής Δημογεροντίας και δήμου Ηρακλείου, ΒΔΒΗ. Ιστορικό αρχείο ΙΜΚ και ΓΑΚ Ν. Ηρακλείου.

32. Εξώφυλλο μπλοκ τηλεγραφημάτων και σφραγίδα (21/8/1905) της Eastern Telegraph Ηρακλείου (1871 κ.εξ.). Πηγή: αρχείο Παύλ. Κόρπη, αρχείο δήμου, ΒΔΒΗ.

Συντομογραφίες

Πηγές εικονογράφησης - Μουσεία

ΒΔΒΗ Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.
Γ.Α.Κ. Γενικά Αρχεία του Κράτους.
ΙΜΚ Ιστορικό Μουσείο Κρήτης.

Αδημοσίευτες αρχειακές πηγές

Συμβολαιογραφικά αρχεία Ηρακλείου. Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Ηρακλείου.
Αρχείο Δήμου Ηρακλείου. Βικελαία Δημοτική βιβλιοθήκη Ηρακλείου.
Αρχείο Χριστιανικής Δημογεροντίας Ηρακλείου. Βικελαία Δημοτική βιβλιοθήκη Ηρακλείου.
Αρχείο Κρητικής Πολιτείας. Γ.Α.Κ., Ιστορικό Αρχείο Κρήτης (Χανιά).
Ιστορικό Αρχείο και Αρχείο Ρωσικού υποπροξενείου. Ιστορικό Μουσείο Κρήτης.

Δημοσιεύσεις

Αναγνωστόπουλος Αρ., Το Ηράκλειο στα πρώτα χρόνια του αυτόνομου καθεστώτος: ιδέες για την πόλη, κοινωνικές συγκρούσεις και η συγκρότηση της μνήμης στον αστικό χώρο, στο Ανδρουλιδάκης 2017, σ. 403-415.

Ανδριώτης Ν., Πληθυσμός και οικισμοί της Ανατολικής Κρήτης (16-19ος αι.), Ηράκλειο 2006.

Ανδρουλιδάκης Μαν. (επιμ.), Το Ηράκλειο και η Κρήτη από την τελευταία περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας ως την Ένωση με την Ελλάδα (1866-1913), Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου (Ηράκλειο **23-26.2013**), Ηράκλειο 2017.

Δερμιτζάκης Μ., Από όσα θυμούμαι. Το παλιό Κάστρο, Μαρκομιχελάκη Τ. (επιμ.), Ηράκλειο 2008.

Δετοράκης Θεοχ., Η πόλη του Ηρακλείου κατά την περίοδο των μεγάλων επαναστάσεων της Κρήτης, στο Κανάκη Σ. (επιμ.), Ο Μίτος της Αριάδνης. Ξετυλίγοντας την ιστορία της πόλης του Ηρακλείου, Ηράκλειο 2000.

Δρακάκης Εμμ., Τουρκοκρήτες και Χριστιανοί: οι σχέσεις των δύο κοινοτήτων μέσα από δικαιοπρακτικά έγγραφα (1898-1900), στο Δετοράκης Θεοχ. - Καλοκαιρινός Αλ. (επιμ.), Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος, Ηράκλειο 2001, σ. 147-158.

Δρακάκης Εμμ., Η πορεία προς τον αστικό εκσυγχρονισμό της Κρήτης: έμποροι και βιομήχανοι στα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας (1900-1913), στο Τρούλης 2007, σ. 341-373.

Ζέη Ελ., Χώρος και φωτογραφία. Το Ηράκλειο από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στην Κρητική Πολιτεία: Συλλογή Μιχάλη Σάλλα, Αθήνα 2005.

Ρούσος π. Π. - Κόρπης Π., Οι ξένοι στο Ηράκλειο τον 19ο αι. και το παλαιό κοιμητήριο των Καθολικών, Ηράκλειο 2001.

Σιδηρόπουλος Κλ., Συναλλαγές και αποταμιεύματα στα χρόνια πριν την Ένωση: η παθολογία των νομισματικών συστημάτων, στο Τρούλης 2007, σ. 279-339.

Σιδηρόπουλος Κλ.-Δρακάκης Εμμ., Διαβάζοντας το δημογραφικό μωσαϊκό του Ηρακλείου (1863-1913), στο Ανδρουλιδάκης 2017, σ. 458-473.

Σταρίδα Δ., Υπήρχε μια πόλη... Το Μεγάλο Κάστρο. Η μετάλλαξη του Ηρακλείου στο πέρασμα των αιώνων, Ηράκλειο 2014³.

Τζαρδής Μύρ., Όψεις τοκογλυφίας στο Ηράκλειο (Αυτονομία-Ένωση), στο Ανδρουλιδάκης 2017, σ. 447-457.

Τρούλης Μιχ. (επιμ.), 90 χρόνια από την Ένωση της Κρήτης με την ελεύθερη Ελλάδα, Πρακτικά συμποσίου (Ρέθυμνο 5-7 Δεκεμβρίου 2003), Ρέθυμνο 2007.

Χριστινίδου Ελ., Τα ονοματολογικά δεδομένα στον πληθυσμιακό χάρτη του Ηρακλείου (1863-1913), Πεπραγμένα ΙΒ΄ Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο 2018 (https://12iccs.proceedings.gr/el/proceedings/category/38/34/288).

Παραρτήματα Κειμένων

1. Γ.Α.Κ-αρχεία Ν. Ηρακλείου, συμβολαιογράφος Γ. Ν. Παπαδάκης, αρ. πτ. 8940(19/5/1900)

ΝΑΥΛΟΣΥΜΦΩΝΟ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ:

Ὁ Στέφανος Σιδηράκης, ἔμπορος τοῦ Ἡρακλείου, συμφωνεῖ μὲ τὸν Ἰβραχὴμ Ἐδεχὲμ Σεμερτζάκη, πλοίαρχο καὶ πλοιοκτήτη, κάτοικο Σμύρνης, καὶ ναυλώνει τὴν σκούνα του, χωρητικότητας 64 τόννων, ὀνόματι "Γκιλὰν Μπαχρή", γιὰ νὰ φορτώσει χαρούπι ἀπὸ τὴν Ἱεράπετρα γιὰ τὴ Μασσαλία τῆς Γαλλίας, ἔναντι ναύλου 20 χρυσά φράγκα ὁ τόννος.

ΜΕΤΑΓΡΑΦΗ:

Σήμερον, τῇ δεκάτῃ ἑνάτῃ Μαΐου τοῦ χιλιοστοῦ ἐνεακοσιοστοῦ ἔτους, ἡμέρα Παρασκευῇ, ἐν Ἡρακλείῳ Κρήτης καὶ ἐν τῷ ἐνταῦθα ἐμπορικῷ καταστήματι τοῦ κυρίου Στεφάνου Ν. Σιδεράκη, κειμένῳ παρὰ τῷ Δεφτεδάρ Τζαμὶ τῆς ὁμωνύνου συνοικίας, ἰδιοκτησία τούτου τοῦ Χαμζᾶ Βέη Ἀραπαχμετάκης καὶ ἄλλων, ἔνθα κληθεὶς μετέβην ἐγώ, ὁ συμβολαιογράφος Ἡρακλείου, Γεώργιος Ν. Παπαδάκης, αὐτόθι ἐδρεύων καὶ κατοικῶν ἐνώπιον δ' ἐμοῦ καὶ τῶν κάτωθι μνημονευομένων καὶ προσυπογεγραμμένων δύο μαρτύρων, γνωστῶν μοι, ἐνηλίκων καὶ μὴ ἐξαιρετέων ἐνεφανίσθησαν οἱ ἐμοὶ τε καὶ τοῖς μάρτυσι τούτοις γνωστοὶ καὶ ἄσχετοι συγγενείας τινὸς ἀφ' ἑνὸς Στέφανος Ν. Σιδηράκης, ἔμπορος, κάτοικος Ἡρακλείου καὶ ἀφ' ἑτέρου Ἰβραχὴμ Ἐδεχὲμ Σεμερτζάκης, πλοίαρχος, κάτοικος Σμύρνης τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τὴν σύνταξιν τοῦ παρόντος αἰτησάμενοι συνωμολόγησαν καὶ συνεβάλοντο πρὸς ἀλλήλους τὰ ἑπόμενα.

Καὶ ὁ μὲν Ἰβραχὴμ Ἐδεχὲμ Σεμερτζάκης ἐδήλωσεν (ὑπὸ του, διεγράφησαν δύο λέξεις) ὅτι ἔχων εἰς τὴν κυριότητα, κατοχὴν καὶ διεύθυνσιν αὐτοῦ ἕν πλοῖον, σκούνα, ὀνομαζόμενον "Γκιλὰν Μπαχρῆ", τόννων ἑξήκοντα τεσσάρων, ὑπὸ σημαίαν Κρητικήν, ἐναυλώθη ὑπὸ τοῦ ἑτέρου συμβαλλομένου ὑπὸ τοὺς ἑξῆς ὅρους.

Ὁ πλοίαρχος Ἰβραχὴμ Ἐδεχὲμ Σεμερτζάκης ὑποχρεοῦται νὰ ἀναχωρήσῃ ἐκ τοῦ λιμένος Ἡρακλείου, ἔνθα εὑρίσκεται ἤδη ἐλιμενισμένον τὸ ἀναφερόμενον πλοῖον, ἐντὸς τῆς ἐρχομένης ἑβδομάδος, καιροῦ ἐπιτρέποντος καὶ μεταβῇ εἰς τὸν λιμένα τῆς κωμοπόλεως Ἱ (φ.1ν)εραπέτρου καὶ φορτώσῃ ἀμέσως τὸ εἰρημένον πλοῖον του τὸ χαρούπιον, ὅπερ θὰ παραδώσῃ αὐτῷ ὁ ἐν τῇ κωμοπόλει ταύτῃ ἀντιπρόσωπος τοῦ ἑτέρου συμβαλλομένου Στεφάνου Ν. Σιδηράκη Ἰάκωβος Στεφανίδης, ὅσον χωρέσῃ τὸ ἐν λόγῳ πλοῖον του (εἰς τὴν κουβέρταν καὶ εἰς τὸ ἀμπάρι, προστίθενται ἑπτὰ λέξεις), μετὰ τὴν φόρτωσιν δὲ τούτου θὰ μεταβῇ εἴς τινα τῶν ἑπομένων δύο λιμένων τῆς Γαλλίας, εἰς τὸν τῆς Νικαίας ἢ τὸν τῆς Σέττας, εἰς ὅντινα τῶν λιμένων τούτων ἤθελε διατάξῃ τὸν ἀναφερόμενον πλοίαρχον ὁ ἀνταποκριτὴς ἐν Μασσαλία τοῦ φωρ<τω>τοῦ Πέτρος Κανάκης, ἐκφορτώσῃ δὲ καὶ παραδώσῃ ἐντὸς ἔνδεκα ἡμερῶν ἐργασίμων ἀπὸ τῆς ἀφίξεώς του εἰς

τὸν ὑπὸ τοῦ Πέτρου Κανάκη ὁρισθησομένον λιμένα τὸ ἐν λόγῳ φορτίον τῶν χαρουπίων στεγνόν, εἰς τὸ ὑποδειχθησόμενον (πρόσωπον ὑπὸ τοῦ, διεγράφησαν τρεῖς λέξεις) αὐτῷ ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ Πέτρου Κανάκη πρόσωπον.

Ἡ φόρτωσις καὶ ἐκφόρτωσις γενήσεται κατὰ τὴν ἐπικρατούσαν συνήθειαν εἰς τὴν πλευρὰν τοῦ πλοίου (σότο παλάγκο).

Ὁ πλοίαρχος θὰ λάβῃ διὰ ναῦλον εἴκοσι χρυσᾶ φράγκα δι' ἕκαστον τόννον. Κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἀναχωρήσεώς του θὰ λάβῃ ὁ πλοίαρχος οὗτος παρὰ τοῦ φορτωτοῦ Στεφάνου Ν. Σιδηράκη δέκα πέντε χρυσᾶ εἰκοσόφραγκα ἔναντι τοῦ ναύλου, τὸ δὲ ὑπόλοιπον θὰ λάβῃ μετὰ τὴν (ἐκφόρτωσιν, διεγράφη) σῷαν καὶ ἀνελλιπῆ ἐκφόρτωσιν καὶ παράδοσιν τοῦ ἐν λόγῳ ἐμπορεύματος παρὰ τοῦ παραλήπτου τούτου.

Ὁ φορτωτὴς Στέφανος Ν. Σιδηράκης ἐδήλωσεν ὅτι συναινεῖ εἰς πάντα τὰ ἀνωτέρω καὶ ὅτι θὰ πληρώσῃ (φ. 2r) τῷ πλοιάρχῳ κατὰ τῆν ἡμέραν τῆς ἐνταῦθεν ἀναχωρήσεώς του τὰ ἀναφερόμενα δέκα πέντε χρυσᾶ εἰκοσόφραγκα ἔναντι ναύλου.

Τῶν συμβαλλομένων συνωμολογησάντων καὶ συμπαραδεξαμένων πάντα τὰ ἀνωτέρω συνετάχθη τόδε ἐπὶ παρουσίᾳ τῶν μαρτύρων Μίνωος Ἡσυχάκη, ἐμποροκτηματίου, κατοίκου Χανίων, καὶ Ἰωάννου Βορεάδου, ὑπαλλήλου τῆς Τραπέζης Ἀθηνῶν, κατοίκου Ἡρακλείου, ὅπερ ἀναγνώσθη εὐκρινῶς καὶ ἐντόνως εἰς εὐήκοον πάντων τῶν ἀναφερομένων παρόντων καὶ βεβαιωθέντων ὑπεγράφη παρ' αὐτῶν καὶ ἐμοῦ.

Οἱ μάρτυρες	Οἱ Συμβαλλόμενοι
Ἰ. Βορεάδης	(ὑπογραφὴ στὰ παλαιοθωμανικά)
Μ. Ἡσυχάκης	Στ. Ν. Σιδηράκης

Ὁ Συμβολαιογράφος
Γ.Ν. Παπαδάκης

2. Γ. Σ. Μαρκόπουλος, Κρητικόν Ημερολόγιον του έτους 1897, Εν Αθήναις 1896, σ. 49-51.

Ασφάλειαι Πρακτορεία εν Ηρακλείω.

ΕΘΝΙΚΗ, Ελληνική εταιρεία γενικών ασφαλειών εδρεύουσα εν Αθήναις. Πυρασφάλειαι – Ζωής – Θαλασσασφάλειαι. Πράκτωρ εν Ηρακλείω Σπ. Δρακάκης.
NORDDEUTSCHE HAMBURG. Ασφαλιστική εταιρεία εμπορευμάτων επί ατμοπλοίων και πλοίων. Διεύθυνσις εν Αμβούργω. Πράκτωρ εν Ηρακλείω Α.Σβέντ.
Πυρασφαλιστική εταιρεία Ο ΦΟΙΝΙΞ. Έδρα εν Λονδίνω. Πράκτωρ εν Ηρακλείω Α. Ιττάρ και Σια.

Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, αρχείο Δήμου Ηρακλείου. Φακ. 3.2/192-96(9/1913).

Ασφαλιστικαί εταιρείαι εν Ηρακλείω

1. La “Baloise”, Bâle Suisse
   Εταιρεία ανώνυμος ασφαλιστική
   Πράκτωρ από Οκτωβρίου 1901 εν Ηρακλείω Μάξ Στούρμερ
2. “L’ union” εταιρία ανώνυμος, Paris
   Πυρασφάλειαι, θαλάσσιοι κίνδυνοι, τραπεζικαί εργασίαι
   Πράκτωρ εν Ηρακλείω Κ. Βερερουδάκης & Σια
3. Καισαροβασιλική προνομιούχος γενική ασφάλεια Τεργέστης
   Εταιρεία ανώνυμος
   Πράκτωρ εν Ηρακλείω Εμμ. Σφακιανάκης
4. “The Merthern Assurance Cnie Ltd”, London
   Ανώνυμος ασφαλιστική εταιρεία
   Εργάζεται εν Ηρακλείω από Δεκεμβρίου 1911
   Πράκτωρ Π. Αλεπουδέλης
5. “London Lancashire”, London
   Πυρασφάλειαι εταιρεία ανώνυμος
   Πράκτωρ εν Ηρακλείω Εμμ. Μεϊμαράκης.
6. “La nationnale” η ασφάλεια ζωής
   Ανώνυμος εταιρεία, Paris
   Πράκτωρ εν Ηρακλείω Κ. Αλεξανδρίδης
7. “Ο Αυστριακός Φοίνιξ” ασφαλιστική εταιρεία ανώνυμος, Βιέννη
   Πράκτωρ εν Ηρακλείω Ιωσήφ Κόρπης.
   /φ. 1v/
8. “Αδριατική Ένωσις” Καισαροβασιλική προνομιούχος
   Ασφαλιστική εταιρεία ανώνυμος, Τεργέστη
   Πράκτωρ εν Ηρακλείω Ε. Ρόζεμπους
9. “Mannheim” ανώνυμος ασφαλιστική εταιρεία
   Πράκτωρ εν Ηρακλείω Γεώργιος Χατζηδάκης
10. Υποκατάστημα Τραπέζης Κρήτης
11. Υποκατάστημα Τραπέζης Αθηνών
    ΣΓ (ως μονογραφή του δημάρχου Στυλιανού Γεωργίου)

3. Κατάλογος εμπορικών εταιρειών Ηρακλείου (1879-1896)[6]

6 Για το κατοπινό διάστημα βλ. τον κατάλογο στο Δρακάκης 2007, σ. 355-372.

α/α	εταιρική επωνυμία	α΄ εταίρος	β΄ εταίρος	γ΄ εταίρος	έτος ίδρυσης	τυατότητα-υπηκοότητα	κεφάλαιο	αντικείμενο	γεωγραφία	διάρκεια
1	Μιν. Καλοκαιρινός & Σια	Μιν. Καλοκαιρινός	Λεων. Αρχανιωτάκης	Δερβ. Μασλουμάκης	1879	αγγλ.+Μ+Χ	116.500 γρ.	λάδι	Ιεράπετρα-εξωτερικό	1ετής
2	Νικ. Αρχοντάκης & Σια	Νικ. Αρχοντάκης	Γ. Σφακιανάκης	Δ. Λασιθιωτάκης	1879	Χ	36.000 γρ.	κρασί	Κρήτη	1ετής
3	Εμμ. Φουντουλάκης & Σια	Εμμ. Φουντουλάκης	Ασάν αγάς Αγακάκης		1880	Μ+Χ	2.000 γρ.	ξυλάνθρακες	Κρήτη	1ετής
4	Νικ. Αλεξίου & Σια	Νικ. Αλεξίου	Γ. Κανιαδάκης		1880	Χ	9.000 γρ.	σιδηροκατασκευές	Κρήτη	1ετής
5	Ανδρ. Σταματάκης & Σια	Ανδρ. Σταματάκης	Μιχ. Μανιουδάκης	Ιω. Αργυράκης	1880	Χ	52.500 γρ.	υφάσματα	Κρήτη	1ετής
6	κληρονόμοι Κ. Καπνιστού & Σια	Στυλ. Χασάς	Αφοι Κ. Καπνιστού	Στέφ. Βαγιάκης	1880	Χ	98.000 γρ.	κρασί	εξωτερικό	1ετής
7	Στυλ. Χασαδάκης & Σια	Στυλ. Χασάς	Σπ. Βιρσιμιτζάκης		1880	Χ	-	κρασί	Αλεξάνδρεια	1ετής
8	Σαμή Βέης Λιατιφζαδές & Σια	Σαμή Βέης Λιατιφζαδές	Παν. Ψαλτάκης		1880	Μ+Χ	52.000 γρ.	κρασί	Κρήτη	1ετής
9	Αφοι Ανεμογιαννάκη & Σια	Ανδρ. & Λεων. Ανεμογιαννάκης	Αφοι Μπαρμπαγιάννη		1880	ελλ.+Χ	-	κρασί	Ευρώπη	1ετής
10	Ιω. Κατεχάκης & Σια	Ιω. Κατεχάκης	Μιχ. Κατεχάκης		1881	Χ	40.000 γρ.	υφάσματα	Κρήτη	1ετής
11	Σταματάκης-Αργυράκης	Ανδρ. Σταματάκης	Ιω. Αργυράκης		1881	Χ	42.000 γρ.	υφάσματα	Κρήτη	1ετής
12	Εμμ. Κονταξάκης & Σια	Εμμ. Κονταξάκης	Γ. Μπουρεξάκης	Λεων. Παπαδάκης	1881	Χ	12.000 γρ.	κρασί	Ν. Ηρακλείου	1ετής
13	Σελ. Μπεχλουλάκης & Σια	Σελ. Μπεχλουλάκης	Χασ. & Χουσ. Μπυραλάκης		1882	Μ	2.000 γρ.	υφάσματα	Κρήτη	5ετής
14	Γ. Δασκαλάκης & Σια	Γ. Δασκαλάκης	Στυλ. Αλεξίου		1881	Χ	35.000 γρ.	υφάσματα	Σμύρνη-Σύρος-Ηράκλειο	1ετής
15	Αφοι Αλεξίου & Σια	Στυλ. Αλεξίου	Γ. Αλεξίου	Νικ. Αλεξίου	1881	Χ	20.000 γρ.	βιβλία	Κρήτη	2ετής
16	Ορφανουδάκης-Ζαχαριάδης	Χριστ. Ορφανουδάκης	Ιω. Ζαχαριάδης		1881	Χ	-	κρασί	εξωτερικό	5ετής
17	Σταματάκης-Καρέλης	Χ"Παν. Σταματάκης	Εμμ. Καρέλης		1881	Χ	5.000 γρ.	γενικό	Κρήτη	2ετής
18	Αρτ. Βιστάκης & Σια	Αρτ. Βιστάκης	Ιω. Ασπραδάκης		1881	Χ	7.350 γρ.	υποδήματα	Ιεράπετρα	1ετής
19	Περίδης-Νικηφοράκης	Ιω. Περίδης	Οδ. Νικηφοράκης	Σταμ. Νικάκης	1881	Χ	-	γενικό	Κρήτη	2ετής
20	Μ. Περίδης-Πετεινάκης	Μ. Περίδης & υιοί	Γ. Πετεινάκης		1881	Χ	5.400 γρ.	κρασί	Ν. Ηρακλείου	1ετής
21	Εμμ. Κονταξάκης & Σια	Εμμ. Κονταξάκης	Δημ. Συμνιανάκης		1881	Χ	8.000 γρ.	κρασί	Ν. Ηρακλείου	1ετής
22	Παντατοσάκης-Παπαδάκης	Ιω. Παντατοσάκης	Ιω. Παπαδάκης		1881	Χ	2.000 γρ.	κρασί	Ν. Ηρακλείου	1ετής
23	Τζελαλάκης-Χαριτάκης	Τζαφ. αγάς Τζελαλάκης	Ιω. Χαριτάκης		1882	Μ+Χ	- γρ.	σιδηροκατασκευές	Ν. Ηρακλείου	2ετής
24	Μιχ. Γουναλάκης & Σια				1882	Χ	300000 γρ.	γενικό	Ευρώπη	5ετής
25	Γουναλάκης & Σια	Μιχ. Γουναλάκης & Σια	Γ. Σταματάκης	Ιω. Δρακοντίδης	1882	Χ	120.000 γρ.	γενικό	Κρήτη	5ετής

26	Ιω. Παπαδάκης & Σια	Ιω. Παπαδάκης	Δημοσθ. Ζαχαρίου	Χουσ. Τσελεπάκης	1882	Μ+Χ	-	γενικό	εξωτερικό	4ετής
27	Ρούσ. Κουντουράκης & Σια				1882	Χ	-	χαρούπια	Λασήθι	5ετής
28	Κ. Κουντουράκης & Σια				1882	Χ	-	χαρούπια	Λασήθι	5ετής
29	Κονταξάκης-Φλουράκης	Εμμ. Κονταξάκης	Εμμ. Φλουράκης		1882	Χ	2.000 γρ.	γενικό	Κρήτη	1ετής
30	Σελ. Βεχλουλάκης & Σια	Σελ.Βεχλουλάκης	Σιντ. Χατζαλάκης		1882	Μ	67.500 γρ.	υφάσματα	Κρήτη	1ετής
31	Κονταξάκης & Σια	Λεων. Παπαδάκης	Γ. Μπουρεζάκης		1882	Χ	58.200 γρ.	κρασί	Ν. Ηρακλείου	-
32	Αλεξίου-Λυδάκης	Στυλ. Αλεξίου	Χ"Πέτρ. Λυδάκης		1882	Χ	39.000 γρ.	βιβλία	Κρήτη	1ετής
33	Μ. Παπουτσαλάκης & Σια	Μουστ. βέης Παπουτσαλάκης	Αλή βέης Μπεντράκης		1882	Μ	ο.οο1 γρ.	γενικό	Αλεξάνδρεια	-
34	Χριστοφάς-Μαραγκάκης	Δημ. Χριστοφάς	Νικ. Μαραγκάκης		1882	Χ	55.000 γρ.	ενδύματα κρητικά	Κρήτη	2ετής
35	Καζαντζάκης-Ρουκουνάκης	Μιχ. Καζαντζάκης	Ιω. Ρουκουνάκης		1882	Χ	30.000 γρ.	γενικό	πόλη & νομός Ηρακλείου	2ετής
36	Σουλουμαδάκης-Βαλσαμάκης	Ιω. Σουλαμαδάκης	Χαρίδ. Βαλσαμάκης		1882	Χ	64.500 γρ.		Κρήτη	5ετής
37	Αστσάκης-Σκορδάκης	Καντ. Αστσάκης	Χουσ. Σκορδάκης	Σελ. Εμιράκης	1883	Μ	5.000 γρ.	γενικό	εξωτερικό	2ετής
38	Παπαδάκης-Κουλάκης	Ιω. Παπαδάκης	Γ. Κουλάκης		1883	Χ	1.500 γρ.	είδη βαφικής	Ν. Ηρακλείου	1ετής
39	μουλά Χασάν Ομέρογλου & Σια	μουλά Χασάν Ομέρογλου	Ρεμ. εφ. Εμιράκης		1883	Μ	14.970 γρ.	σαπούνι		-
40	Σφακιανάκης-Παναγιωτάκης	Κ. Σφακιανάκης	Ιω. Παναγιωτάκης		1883	Χ	8.800 γρ.	χαρούπια	Λασήθι	1ετής
41	Παπαδάκης & Σια	Ιω. Παπαδάκης	Μιχ. Παπαδάκης		1883	Χ	20.000 γρ.	κρασί	Ν. Ηρακλείου	1ετής
42	Σαπουντζάκης-Μανιουδάκης	Ηρακλής Σαπουντζάκης	Δημ. Μανιουδάκης	Δημ. Ρασουλάκης	1883	Χ	-	χαρούπια	Ρέθυμνο	1ετής
43	Μ. Περίδης & υιοί	Ι. Περίδης	Γ. Χ"Πετεινάκης		1883	Χ	21.815 γρ.	κρασί	Αρχάνες-Ηράκλειο	1ετΗσ
44	Παπαδάκης-Ψαράκης	Ιω. Παπαδάκης	Γ. Ψαράκης		1883	Χ	15.000 γρ.	υποδήματα	Κρήτη	2ετής
45	Γ. Ελευθεριάδης & Σια	Δημ. Ελευθεριάδης	Γ. Ελευθεριάδης		1883	Χ	25.000 γρ.	υφάσματα	Κρήτη	1ετής
46	Αλεξίου-Μασλουμάκης	Νικ. Αλεξίου	Ιβρ. Μασλουμάκης		1883	Μ+Χ	-	γενικό	Μ.Ασία	2ετής
47	Σταματάκης-Περδικάκης	Ανδρ. Σταματάκης	Στυλ. Περδικάκης		1883	Χ	40.000 γρ.	κρασί	Αλεξάνδρεια	2ετής
48	Κατεχάκης-Σκουλάς	Ιω. Κατεχάκης	Μιχ. Κατεχάκης	Βασ. Σκουλάς	1883	Χ	50.000 γρ.	υφάσματα	Κρήτη	2ετής
49	Κονταξάκης-Ταμιωλάκης	Εμμ. Κονταξάκης	Ιω. Ταμιωλάκης		1883	Χ	3.500 γρ.	κρασί	Κρήτη	1ετής
50	Μ. Περίδης & υιοί	Ι. Περίδης	Εμμ. Τουπογιαννάκης		1884	Χ	21.467 γρ.	κρασί	Αλεξάνδρεια	2ετής
51	Μελισσείδου-Βασιλάκης	Άννα Χ. Ι. Μελισσείδου	Εμμ. Βασιλάκης	Νικ. Μακριδάκης	1884	Χ	50.000 γρ.	υφάσματα	Κρήτη	2ετής

52	Νιωτάκης-Καρεμφυλλάκης	Αριστ. Νιωτάκης	Δημ. Καρεμφυλλάκης		1884	Χ	97.600 γρ.	έπιπλα	Κύπρος	1ετής
53	Δεμ. Χ"Απτουραχμανάκης & Σια	Δεμήρ Χ"Απτουραχμανάκης	μουλα Χουσ. Τσαουχιάκης		1884	Μ	550 γρ.	σαμάρια	Κρήτη	1ετής
54	Καλαϊτζάκης-Βασιλάκης	Γ. Καλαϊτζάκης	Αντ. Βασιλάκης		1884	Χ	-	υφάσματα	Σμύρνη-Σύρος-Ηράκλειο	2ετής
55	Παπαδάκης-Σφακιανάκης	Ιω. Παπαδάκης	Γ. Σφακιανάκης		1884	Χ	20.000 γρ.	κρασί	Ν. Ηρακλείου	-
56	Σταματάκης-Φιλιππίδης	Ανδρ. Σταματάκης	Παύλ. Φιλιππίδης		1884	ελλ.+Χ	67.600 γρ.	υφάσματα	Ευρώπη	2ετής
57	Σταματάκης-Καραντινός	Ανδρ. Σταματάκης	Μιχ. Καραντινός		1884	Χ	-	σαπούνι	Ιεράπετρα	4ετής
58	Κόρπης-Καμπιτσάκης	Πέτρ. Κόρπης	Εμμ. Καμπιτσάκης		1884	Φ+Χ	45.000 γρ.	ενδύματα-υφάσματα	Κρήτη	4ετής
59	Σελημάκης-Χ"Δεμιράκης	Χουσ. Σελημάκης	Φείμης Χ"Δεμιράκης		1884	Μ	1.100 γρ.	υποδήματα	Κρήτη	1ετής
60	Χασ. βέης Σκοιλιανάκης & Σια	Χασ. βέης Σκοιλιανάκης	Αλής βέης Σκοιλιανάκης		1884	Μ	-	καπνά	Κρήτη	12ετής
61	Ματθιουδάκης-Κλινάκης	Εμμ. Ματθιουδάκης	Βασ. Κλινάκης		1884	Χ	40.000 γρ.	κρασί	Κρήτη	2ετής
62	Καστρινογιαννάκης-Ζουλινάκης	Αριστ. Καστρινογιαννάκης	Εμμ. Ζουλινάκης		1884	Χ	-	γενικό	Σμύρνη	2ετής
63	Σταματάκης-Πολενάκης-Κουντουράκης	Ανδρ. Σταματάκης	Στυλ. Πολενάκης	Ρουσ. Κουντουράκης	1884	Χ	14.000 γρ.	πίτυκας	Βιάννος	1ετής
64	Ατσάκης-Σκορδάκης-Εμιράκης	Καντ. εφ. Ατσάκης	Χουσ. μουλά Σκορδάκης	Σελ. Εμιράκης	1884	Μ	10.000 γρ.	μαχαίρια	Κρήτη	2ετής
65	Αφοι Καρτεράκη	Ιω. Καρτεράκης	Μιχ. Καρτεράκης		1884	Χ	85.000 γρ.	υφάσματα	Κρήτη	4ετής
66	Γερωνυμάκη-Τζαγκάκη	Αφοι Γερωνυμάκη	Μ. Τζαγκάκης & υιός		1884	Χ	-	γενικό	Αλεξάνδρεια	2ετής
67	Καλοκαιρινός-Τουπογιαννάκης	Μίν. Καλοκαιρινός	Εμμ. Τουπογιαννάκης		1884	Χ	70.000 γρ.	κρασί	Αλεξάνδρεια	2ετής
68	Βελογιάννης-Μουστακόπουλος	Κ. Βελογιάννης	Βασ. Μουστακόπουλος		1885	ελλ.	-	καπνά	Κρήτη	2ετής
69	Καντ. Αστσάκης & Σια	Καντ. Αστσάκης	Χουσ. Σκορδάκης	Σελ. Εμιράκης	1885	Μ	7.500 γρ.	μαχαίρια	Κρήτη	1ετής
70	Αφοι Χριστοδουλάκη & Σια	Εμμ. Χριστοδουλάκης	Αντ. Χριστοδουλάκης	Γ. Ρασούλης	1885	Χ	13.100 γρ.	υφάσματα	Κρήτη	-
71	Σιντ. Αρίφ Μπίμπαχης & Σια	Σιντ. Αρίφ Μπίμπαχης	Σεβντής Αραπάκης		1885	Μ	7.000 γρ.	γενικό	Ν. Ηρακλείου	1ετής
72	Κατεχάκης & Σια	Ιω. Κατεχάκης	Μιχ. Κατεχάκης	Βασ. Σκουλάς	1885	Χ	105.000 γρ.	υφάσματα	εξωτερικό	4ετής
73	Σελ. Βεχλουλάκης & Σια	Σελήμ Βεχλουλάκης	Σιντ. Λαμεράκης		1885	Μ	80.000 γρ.	υφάσματα	εξωτερικό	2ετής
74	Δεμ. βέης Ζεκυργιαδάκης & Σια	Δεμήρ βέης Ζεκυργιαδάκης	Ναμή βέης Βραζεράκης		1885	Μ	5.000 γρ.	καπνά	Κρήτη	2ετής
75	Ισμαηλάκης-Μπαμπαδάκης	Μουστ. Ισμαηλάκης	Ιβρ. Μπαμπαδάκης		1885	Μ	3.400 γρ.	καπνά	Κρήτη	1ετής
76	Καρεμφυλλάκης-Νταμπακάκης-Μπαλμουτζιζαδές	Χρ. Καρεμφυλλάκης	Γετίμ Χουσ. Νταμπακάκης	Χουσ. εφ. Μπαλμουτζιζαδές	1885	Μ+Χ	-	έπιπλα-ξυλεία	Κωνσταντινούπολη	2ετής
77	Σταματάκης-Μπιτσάκης	Ανδρ. Σταματάκης	Ιω. Μπιτσάκης		1885	Χ	24.400	ασβέστης	Κρήτη	1ετής

78	Κονταξάκης-Παπαδάκης	Εμμ. Κονταξάκης	Ενθ. Παπαδάκης	1885	Χ	4.900 γρ.	κρασί	Κρήτη	Ηράκλειο	1ετής
79	Γαρυφαλλάκης-Λουζουλάκης	Σπ.Γαρυφαλλάκης	Σέλ. Λουζουλάκης	1885	Μ+αραβική	-	υποδήματα	Κρήτη	Ηράκλειο	1ετής
80	Κονταξάκης-Χρονάκης	Εμμ. Κονταξάκης	Εμμ. Χρονάκης	1885	Χ	700 γρ.	κρασί	Κρήτη	Ηράκλειο	1ετής
81	Καλλέργης-Φουντουλάκης	Αντ. Καλλέργης	Εμμ. Φουντουλάκης	1885	Χ	15.000 γρ.	κρασί	Κρήτη	Ηράκλειο	1ετής
82	Σταματάκης-Γεωργιουδάκης	Ανδρ. Σταματάκης	Μιχ. Γεωργιουδάκης	1885	Χ	10.000 γρ.	αποικιακά	Ρέθυμνο	Ηράκλειο	1ετής
83	Αφοι Γαρουνωμάκη	Θεοδ. Γαρουνωμάκης	Νικ. Γαρουνωμάκης Γ. Γαρουνωμάκης	1885	Χ		γενικό	Αλεξάνδρεια	Αλεξάνδρεια	27ετής
84	Τσιλιβάκης-Πλουσινάκης	μουλά Δεμίρης Τσιλιβάκης	Γ. Πλουσινάκης	1885	Μ+Χ	1.000 γρ.	κρασί	Κρήτη	Ηράκλειο	1ετής
85	Μυνάρβας-Ξυλουράκης-Φωστάκης	Βιτσόρνος Μυνάρβας	Γ. Ξυλουράκης Νικ. Φωστάκης	1885	Φ+Χ	9.500 γρ.	ενδύματα-υφάσματα	Λιασήθι	Ηράκλειο	1ετής
86	Παπαδάκης-Ψαράκης	Ιω. Παπαδάκης	Γ. Ψαράκης	1885	Χ	15.000 γρ.	υποδήματα	Κρήτη	Ηράκλειο	2ετής
87	Σταματάκης-Χαλκιαδάκης	Μανούσος Σταματάκης	Νικ. Χαλκιαδάκης	1885	Χ	-	υφάσματα	Κρήτη	Ηράκλειο	3ετής
88	Δελημιτάκης & Σια	Χιλμή Δελημιτάκης	Παν. Βασιλογαμβράκης	1886	Μ+Χ	3.000 γρ.	θειάφι	Κρήτη	Ηράκλειο	1ετής
89	Ανδρουλάκης-Παντελάκης	Ιω. Ανδρουλάκης	Νικ. Παντελάκης	1886	Χ	60.000 γρ.	υφάσματα	Κρήτη	Ηράκλειο	2ετής
90	Σέλ. Βεζβολιάδης & Σια	Σέλ. Βεζβολιάδης	Τζάφερ εφ. Τζαμπουράκης	1886	Μ	31.800 γρ.	υφάσματα	Κρήτη	Ηράκλειο	2ετής
91	Κ. Φαλατάκης & Σια	Κων. Φαλατάκης	Εμμ. Κουκουλάκης Δημ. Βογιατζής	1886	Χ	-	γενικό	Κρήτη	Ηράκλειο	4ετής
92	Λορέντζος Πολέμης & Σια	Λορέντζος Πολέμης	Γ. Αποστολάκης	1886	ελλ.+Χ	90.000 γρ.	χρώματα	Κρήτη	Ηράκλειο	5ετη
93	Γκουβέρης-Καστελλάκης	Χρ. Γκουβέρης	Αντ. Καστελλάκης	1886	Χ	33.000 γρ.	κρασί	Κρήτη	Ηράκλειο	1ετής
94	Μ. Περιδής & υιοί	Ι. Περιδής	Μιχ. Χονδράκης Ι. Χονδράκης	1886	Χ	8.660 γρ.	αιγοπρόβατα	Χουδέτσι	Ηράκλειο	1ετΗσ
95	Μ. Περιδής & υιοί	Ι. Περιδής	Λυσ. Καλλοκαιρινός & υιοί	1886	αγγλ.+Χ	-	κρασί ελαιοπαστικές	εξωτερικό	Ηράκλειο	1ετΗσ
96	ουστά Ασάν Ρεθεμνιωτάκης	ουστά Ασάν Ρεθεμνιωτάκης	Γ. Δ. Παπαδάκης	1886	Μ+Χ	57.780	μπχάνες	Ιεράπετρα	Ηράκλειο	1ετΗσ
97	Αργυράκης & Σια	Ιω. Αργυράκης	Παν. Μπαλεγράκης	1886	Χ	43.000 γρ.	υφάσματα	Κρήτη	Ηράκλειο	1ετής
98	Σφακιανάκης-Μαράκης	Νικ. Σφακιανάκης	Γ. Μαράκης	1886	Χ	4.900 γρ.	κρασί	Ν. Ηρακλείου	Ηράκλειο	2ετής
99	Κατεχάκης & Σια	Μιχ. Κατεχάκης	Γ. Βογιατζάκης	1886	Χ	11.800 γρ.	υφάσματα	Ρέθυμνο	-	
100	Κουντουράκης-Δετοράκης	Ρούσ. Κουντουράκης	Γ. Δετοράκης	1886	Χ	-	χαρούπια	Ν. Ηρακλείου	-	
101	Σκαρβέλης-Αγκριθάκης	Ιω. Σκαρβέλης	Πέτρ. Αγκριθάκης	1886	Χ	26.000 γρ.	κρασί	εξωτερικό	Ηράκλειο	2ετής
102	Κονταξάκης-Καζαντζάκης	Εμμ. Κονταξάκης	Δημ. Καζαντζάκης	1886	Χ	1.750 γρ.	κρασί	Κρήτη	Ηράκλειο	1ετής
103	Αφοι Καρακατσανάκη			1886	Χ	45.000 γρ.	κρασί	Κρήτη	Ηράκλειο	3ετής

104	Κονταξάκης-Μαρκοκωνσταντάκης	Εμμ. Κονταξάκης	Εμμ. Μαρκοκωνσταντάκης		1886	Χ	1.200 γρ.	κρασί	Κρήτη	1ετής
105	Αρχοντάκης-Τζανάκης-Χατζάκης	Εμμ. Αρχοντάκης	Δημ. Τζανάκης	Στυλ. Χατζάκης	1886	Χ	10.000 γρ.	ενδύματα κρητικά	Κρήτη	2ετής
106	Κονταξάκης-Ανδρουλάκης	Εμμ. Κονταξάκης	Ματθ. Ανδρουλάκης		1886	Χ	1.400 γρ.	κρασί	Κρήτη	1ετής
107	Κονταξάκης-Καναδάκης	Εμμ. Κονταξάκης	Γ. Κανιαδάκης		1886	Χ	2.400 γρ.	κρασί	Κρήτη	1ετής
108	Ανδρουλάκης-Παντελάκης	Ιω. Ανδρουλάκης	Νικ. Παντελάκης		1886	Χ	-	υφάσματα	Κρήτη	1ετής
109	Κονταξάκης-Κιρκικάκης	Εμμ. Κονταξάκης	Μιχ. Κιρκικάκης		1886	Χ	1.400 γρ.	κρασί	Κρήτη	1ετής
110	Κονταξάκης-Γεννιατάκης	Εμμ. Κονταξάκης	Εμμ. Γενειατάκης		1886	Χ	2.550 γρ.	κρασί	Κρήτη	1ετής
111	Αφοι Χριστοδουλάκη-Παντελάκης	Αφοι Χριστοδουλάκη	Νικ. Παντελάκης		1886	Χ	31.500 γρ.	είδη υαλοπωλείου	Κρήτη	1ετής
112	Βαρουχάκης-Δάνδολος	Εμμ. Βαρουχάκης	Δημ. Δάνδολος		1886	Χ	15.000 γρ.	κρασί	Κρήτη	2ετής
113	Αλεπουδέλης-Σουφαλαδάκης	Παν. Αλεπουδέλης	Σαλής Σουφαλαδάκης		1886	Μ+Χ	1.000 γρ.	υφάσματα	Μονοφάτσι	2ετής
114	Βογιατζάκης-Βιδάκης	Αντ. Βογιατζάκης	Μην. Βιδάκης		1887	Χ	2.000 γρ.	υποδήματα	Κρήτη	2ετής
115	Σταματάκης-Μαλλιωτάκης & Σια	Χ"Παν. Σταματάκης	Αμίν εφ. Μαλλιωτάκης	Στυλ. Χασάς	1887	Μ+Χ	-	κίτρα	Ευρώπη-Τεργέστη	1ετής
116	Ματθιουδάκης & Σια	Εμμ. Ματθιουδάκης	Τίτ. Διανεφτάκης		1887	Χ	20.000 γρ.	κρασί	Κρήτη	2ετής
117	Κονταξάκης-Ταμιωλάκης	Εμμ. Κονταξάκης	Δημ. Ταμιωλάκης		1887	Χ	10.000 γρ.	κρασί	Κρήτη	2ετής
118	Καλοκαιρινός-Τουπογιαννάκης	Μίνως Καλοκαιρινός	Εμμ. Τουπογιαννάκης		1887	Χ	16.050 γρ.	κρασί	Αλεξάνδρεια	4ετής
119	Λαρετζάκης & Σια	Ιω. Λαρετζάκης			1887	Χ	4.080 γρ.	κρασί	Κρήτη	1ετής
120	Φουντουλάκης-Βασίλας	Εμμ. Φουντουλάκης	Βασ. Βασίλας	Ευστ. Βασίλας	1887	ελλ.+Χ	22.700 γρ.	κίτρα	Ευρώπη-Τεργέστη	1ετής
121	Σταματάκης & Σια	Χ"Παν. Σταματάκης	Ιω. Δεσποτάκης		1888	Χ	-	κίτρα	Ευρώπη-Τεργέστη	1ετής
122	Σταματάκης & Σια	Χ"Παν. Σταματάκης	Μιχ. Φιρφιρής		1888	Χ	-	κίτρα	Ευρώπη-Τεργέστη	1ετής
123	Σακκαλάκης-Γιαλεράκης	Σπ. Σακκαλάκης	Στυλ. Γιαλεράκης		1888	Χ	3.200 γρ.	μυλόπετρες	Κρήτη	1ετής
124	Ιω. Παντατοσάκης & Σια	Ιω. Παντατοσάκης			1888	Χ	6.000 γρ.	κρασί	Κρήτη	1ετής
125	Σταματάκης-Μακράκης	Χ"Παν. Σταματάκης	Μύρ. Μακράκης		1889	Χ	8.600 γρ.	θειάφι	Κρήτη	1ετής
126	Σταματάκης-Πολάκης	Χ"Παν. Σταματάκης	Ιω. Πολάκης		1889	Χ	8.600 γρ.	θειάφι	Κρήτη	1ετής
127	Σταματάκης & Σια	χήρα Χ"Παν. Σταματάκη	Δημ. Καβαλαράκης	Μιχ. Φιρφιρής	1889	Χ	-	κίτρα	Ευρώπη-Τεργέστη	1ετής
128	Χασάς-Καβαλάκης	Στυλ. Χασάς	Δημ. Καβαλαράκης	Αντ. Καλλέργης	1889	Χ	42.800 γρ.	κίτρα	εξωτερικό	-

129	Θεοφανάκης-Πρωιμάκης	Εμμ. Θεοφανάκης	Εμμ. Πρωιμάκης		1890	Χ	4.000 γρ.	υφάσματα	Κρήτη	2ετής
130	Αμάμπιλε Ιττάρ & Σια	Αμάμπιλε Ιττάρ	Έρασμος Κοστέλα		1891	ιταλ.+Φ	40.000 φράγκα	γενικό	Ευρώπη	4ετής
131	Γ. Στεργιάδης & Σια	Γ. Στεργιάδης	Νικ. Φουνταλίδης		1890	Χ	-	γενικό	Σητεία	5ετής
132	Αντ. Βολιτάκης & Σια	Αντ. Βολιτάκης	Νικ. Μουλιανάκης		1891	ελλ.+Χ	5.350 γρ.	γενικό	Ελλάδα	2ετής
133	Καστρινογιαννάκης-Βιττέλ	Αριστ. Καστρινογιαννάκης	Κάρολος Βιττέλ		1891	Φ+Χ	10.000 γρ.	λάδι	Σμύρνη	4ετής
134	Αφοι Κόρπη & Σια				1891	Φ+Χ	-	γενικό	Κρήτη	5ετής
135	Αμάμπιλε Ιττάρ & Σια	Αμάμπιλε Ιττάρ	Αθαν. Χ"Χαραλάμπους		1891	Φ+Χ	2.500 γρ.	χαρούπια	Ν. Ηρακλείου	1ετής
136	Αμάμπιλε Ιττάρ & Σια	Αμάμπιλε Ιττάρ	Αθαν. Παρλαμάς		1891	Φ+Χ	-	χαρούπια	Ν. Ηρακλείου	1ετής
137	Αντ. Βολιτάκης & Σια	Αντ. Βολιτάκης	Αλέξ. Γιαλυτάκης		1892	Χ	2.140 γρ.	κρασί	Ν. Ηρακλείου	1ετής
138	Στυλ. Χασάς & Σια	Στυλ. Χασάς	Γ. Σταματάκης	Χασ. Μπαριτάκης	1892	Μ+Χ	75.700 γρ.	σιτηρά	Βεγγάζη	1ετής
139	Γ. Μηλιάδης & Σια	Γ. Μηλιάδης	Χ"Δεμίρ Καντεμάκης		1892	ελλ.+Μ	-	γενικό	εξωτερικό	2ετής
140	Κουλάτζης-Ματζούνης	Δημ. Κουλάτζης	Κων. Ματζούνης		1892	Χ	800 φράγκα	έπιπλα	Κρήτη	3ετής
141	Περίδη-Κουση & Σια	Αντ. Περίδης	Αριστ. Περίδης	Κλαύδιος Κούσης	1893	ιταλ.+Χ	-	κρασί	Ευρώπη	2ετής
142	Στυλ. Γιαλεράκης & Σια	Στυλ. Γιαλεράκης	Ιωσήφ Λεμπιδάκης		1893	Χ	-	μυλόπετρες	Κρήτη	2ετής
143	Εμμ. Πατσουμαδάκη & Σια	Εμμ. Πατσουμαδάκης	Γ. Ταβερναράκης		1893	Χ	700 γρ.	ζαχαροπλαστική	Ν. Ηρακλείου	1ετής
144	Νικ. Μακράκης & Σια	Νικ. Μακράκης	Γ. Βασιλάκης		1893	Χ	2.140 γρ.	είδη σηροτροφίας	Ν. Ηρακλείου	1ετής
145	Κορρής-Αττίας	Δαβίδ Κορρής	Ιάκωβος Αττίας		1894	εβραϊκή	-	ενδύματα έτοιμα-υφάσματα	Ευρώπη	2ετής
146	Μωυσής Αττίας & Σια	Μωυσής Αττίας	Δαβίδ Κορρέν		1894	εβραϊκή	20.000 γρ.	ενδύματα έτοιμα-υφάσματα	Ευρώπη	1ετής
147	Χαλκιαδάκης-Φουρναράκη	Νικ. Χαλκιαδάκης	Μιχ. Φουρναράκης		1894	Χ	-	υφάσματα	Κρήτη	4ετής
148	Γ. Μ. Κουτούλης & Σια				1895	Χ	-		Σμύρνη-Ηράκλειο	-
149	Αφοι Κουργιαλίδη	Ευστρ. Κουργιαλίδης	Μιχ. Λευτέρης		1895	ελλ.+Χ	4.280 γρ.	ενδύματα έτοιμα-υφάσματα	Σμύρνη	1ετής
150	Αφοι Αμπατζάκη & Σια	Αρίφ & Αλής Φαίκ Αμπατζάκης	Δερβ. Γαλίπ Φεστσάκης		1896	Μ	-	λάδι	Κρήτη	5ετής
151	Περίδης-Βιττέλ	Μ. Περίδης & Σια	Κάρολος Βιττέλ		1896	Φ+Χ	128.481 γρ.	λάδι	Σμύρνη	5ετής
152	Περίδης-Κοέν	Μ. Περίδης & Σια	Ηλίας Κοέν & υιοί		1896	εβραϊκή+Χ	214.450 γρ.	λάδι	Χανιά	5ετής
153	Περίδης-Ζιρώ	Μ. Περίδης & Σια	Κάρολος Ζιρώ	Κάρολος Βιττέλ	1896	Φ+Χ	70.000 γρ.	λάδι	Σμύρνη	5ετής
154	Περίδης-Κοστέλα	Μ. Περίδης & Σια	Έρασμος Κοστέλα	Αμάμπιλε Ιττάρ	1896	ιταλ.+Χ	78.000 φράγκα	λάδι	Γένοβα	5ετής

155	Περίδης-Καρούζος	Μ. Περίδης & Σια	Γ. Καρούζος		1896	Χ	83.000 γρ.	γενικό	Κρήτη	5ετής
156	Περίδης-Σβεντ	Μ. Περίδης & Σια	Αύγ. Σβεντ		1896	γερμ.+Χ	178.000 γρ.	λάδι	Ευρώπη	5ετής
157	Περίδης-Λιαπάκης	Μ. Περίδης & Σια	Εμμ. Λιαπάκης		1896	Χ	134.000 γρ.	λάδι	Κρήτη	5ετής
158	Περίδης-Σταυριδάκης	Μ. Περίδης & Σια	Αριστ. Σταυριδάκης		1896	Χ	21.500 γρ.	γενικό	Κρήτη	5ετής
159	Σταματάκης-Σφακιανάκης				1896	Χ	-	ξυλεία	Κρήτη	-
160	Π. Θ. Αλεπουδέλης & Σια	Παν. Αλεπουδέλης	Θρασ. Αλεπουδέλης	(ανανέωση)	1896	ελλ.	-	γενικό	Ευρώπη	3ετής
161	Σφακιανάκης-Αλεπουδέλης	Εμμ. Σφακιανάκης	Παν. Αλεπουδέλης	(εκκαθάριση)	1896	Χ	100.000 γρ.	ακτοπλοϊκή	Κρήτη	3ετής
162	Μ. Περίδης & Σια	Αντ. Μ. Περίδης	Γ. Χατζηδάκης	(εκκαθάριση)	1896	Χ	300.000 γρ.	κρασί	Ευρώπη	5ετής
163	Αφοι Γ. Περάκη & Σια	Ευ. Περάκης	Χριστ. Κασσαβέτης		1896	Χ	20.000 γρ.	χαρούπια	Ν. Ηρακλείου	1ετής
164	Αφοι Αβεδικιάν & Σια	Αφοι Αβεδικιάν	Αβδ. Χερεμετάκης		1896	αρμ.+Μ	25.000 γρ.	υφάσματα	Σμύρνη	2ετής
165	Αφοι Αβεδικιάν & Σια	Αφοι Αβεδικιάν	Χασ. εφ. Κεραμουτσανάκης		1896	αρμ.+Μ	6.000 γρ.	υφάσματα	Σμύρνη	2ετής
166	Γ. Σταματάκης & Σια	Εμμ. Γουναλάκης	Μύρ. Γουναλάκης	Γ. Σταματάκης	1896	Χ	53.500 γρ.	κίτρα	εξωτερικό	1ετής
167	Αλέξ. Λυρατζάκης & Σια	Αλεξ. Λυρατζάκης	Ιω. Λαμπράκης		1896	Χ	4.500 γρ.	υποδήματα	Ν. Ηρακλείου	1ετής
168	Αύγ. Σβεντ & Σια	Αύγ. Σβεντ	Ιω. Δουκουμετζίδης		1896	Φ+Χ	94.500 γρ.	υφάσματα	Ευρώπη	2ετής
169	Αρίφ Τζιλιβάκης & υιός	Αρίφ Τζιλιβάκης	Ετέμ βέης Τζιλιβάκης	(διάλυση)	1896	Μ	-	σαπούνι	εξωτερικό	5ετής
170	Μ. Γ. Κανετάκης & Σια	Μίν. Κανετάκης	Περιστέρης Κεραμιδάς	(ίδρυση)	1896	Χ	-	υφάσματα	Σμύρνη	1ετής
171	Ιττάρ-Κατσουλάκης	Αμάμπιλε Ιττάρ	Μιχ. Κατσουλάκης		1896	Φ+Χ	2000φρ.	κίτρα	Λασήθι	1ετής
172	Κατσουλάκης-Τσαπάκης	Μιχ. Κατσουλάκης	Ιω. Τσαπάκης		1896	Χ	3.200 γρ.	κίτρα	Λασήθι	1ετής
173	Κανουπάκης-Σμυρνάκης	Νικ. Κανουπάκης	Εμμ. Σμυρνάκης		1896	Χ	-	καπνά	Κρήτη	2ετής
174	Αλημπαμπαδάκης-Σακέλλης-Καβαλάκης	Γ. Σακέλλης	Αλής Μπαμπάς Αλημπαμπαδάκης	Δημ. Καβαλάκης	1896	Μ+Χ	90.000 γρ.	τούβλα	Κρήτη	2ετής
175	Χαιρέτη-Λυδάκης	Αφοι Χαιρέτη	Νικ. Λυδάκης		1896	Χ	-	κρασί	Κρήτη	1ετής

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

Πηγή: Γ.Α.Κ., αρχεία Ν.Ηρακλείου, συμβολαιογραφικά αρχεία

γρ.= γρόσι φρ. =φράγκο. Ισοτιμία 1 χρυσό φράγκο=5,35 γρόσια

ταυτότητα-υπηκοότητα

αγγλ.: αγγλική	ιταλ.: ιταλική
αρμ.: αρμενική	Μ: τουρκοκρητική
γερμ.: γερμανική	Φ.: φραγκολεβαντίνικη
ελλ.=ελληνική (Ελλ. κράτους)	Χ: χριστιανός κρητικός

Παρασκευή 05.05.2017

Οι αόρατες πόλεις: το Ηράκλειο ανάμεσα στον 19ο και τον 20ό αιώνα

Ομιλήτρια

Ελευθερία Ζέη

Επίκουρη Καθηγήτρια Νεότερης Ιστορίας
Πανεπιστήμιο Κρήτης

Προλογίζει η

Λένα Τζεδάκη - Αποστολάκη

Φιλόλογος- Ιστορικός

Λένα Τζεδάκη - Αποστολάκη

Θα ξεκινήσω με ένα μικρό απόσπασμα από το βιβλίο του παλιού μπαρμπέρη του Ηρακλείου, του Μανόλη Δερμιτζάκη, "Απ' όσα θυμούμαι Το Παλιό Κάστρο. Μια βόλτα στο Ηράκλειο των αρχών του 20ού αιώνα", που εκδόθηκε το 2008 από τον Αλέκο Δοκιμάκη, σε επιμέλεια της Τασούλας Μαρκομιχελάκη.

Γράφει, λοιπόν, ο Δερμιτζάκης: "...Σε τούτο το τσαρσί [αναφέρεται στο Βεζίρ τσαρσί, την περιοχή γύρω από τη σημερινή 25ης Αυγούστου], το 1902, οικοδομή της προκοπής δεν ήταν άλλη από το μεγάλο ξενοδοχείο [Κνωσός] και εστιατόριο του Δημητρού του Ζέη από την Άνδρο... Το ξενοδοχείο ετούτο, με τη μοντέρνα εκείνου του καιρού φόρμα του και τον επιβλητικό του όγκο, έστεκε μεγαλόπρεπο ανάμεσα στα γραφεία και τα άλλα χαμηλοτάβανα μαγαζιά... Στο ξενοδοχείο του Δημητρού του Ζέη, με τα γυαλάκια πάνω στη μύτη και το κοντακινό του μπόι, ήρχουνταν και έμεναν όλοι οι μεγαλουσιάνοι ξένοι μουσαφίρηδες".

Απόγονος αυτής της οικογένειας και της Ηρακλειώτισσας Μαρίας Περδικογιάννη είναι η Ελευθερία Ζέη, η οποία γεννήθηκε και μεγάλωσε στο Ηράκλειο.

Η ίδια, όταν χρειάζεται να συντάξει ένα βιογραφικό σημείωμα, είναι εξαιρετικά λακωνική. Σε ελάχιστες γραμμές, αναφέρεται μόνο στα Πανεπιστήμια, που σπούδασε (Αθήνα-Παρίσι), στα ιδρύματα, που εργάζεται (Παν/μιο Κρήτης, Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών) και στα ερευνητικά της ενδιαφέροντα (Κοινωνική και Οικονομική ιστορία των νεότερων χρόνων).

Θα σκεφτεί κανείς ότι κάπως έτσι θα πρέπει να συντάσσεται ένα curriculum vitae, γνωρίζομε - όμως- όλοι μας ότι αυτή η πρακτική δεν είναι η συνήθης...

Στην ερευνητική της πορεία, η Ελευθερία μελετά εξονυχιστικά τις σιωπές των πηγών. Όταν μιλάει, όμως, για τον εαυτό της προτιμά τις σιωπές. Έτσι, δεν αναφέρει ότι στο Παρίσι είχε σπουδαίους καθηγητές, όπως το Σπύρο Ασδραχά και την Ελένη Αρβελέρ, ούτε ότι διδάχτηκε, συστηματικά, οθωμανική ιστορία, τουρκική γλώσσα και λογοτεχνία. Δεν αναφέρει την πλούσια ερευνητική και διδακτική της εμπειρία στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο, στο Πανεπιστήμιο της Πάτρας, στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο ούτε την παράλληλη εργασιακή της ενασχόληση στις εκδόσεις, το ραδιόφωνο, την τηλεόραση.

Και το κυριότερο, δεν αναφέρει το πολύπλευρο επιστημονικό της έργο: τις τέσσερις μονογραφίες της, τις περισσότερες από πενήντα δημοσιευμένες, στην Ελλάδα και το εξωτερικό, μελέτες της, τις μεταφράσεις βιβλίων και άρθρων (εννέα ιστοριογραφικών και τριών παιδαγωγικών). Παραλείπει, επίσης, την παράλληλη επιστημονική της δραστηριότητα: τη συμμετοχή σε ερευνητικά προγράμματα και επιστημονικά Συνέδρια, τις παρουσιάσεις και τις επιμέλειες εκδόσεων, τις δημόσιες ομιλίες της. Και αποσιωπά, εντελώς, την κοινωνική της δραστηριότητα ως ενεργό μέλος σε πλείστες Εταιρείες Ιστορικών Μελετών και ως μέλος επιστημονικών και συντακτικών επιτροπών ειδικών περιοδικών ιστορικών εκδόσεων.

Νησιώτισσα από γεννησιμιού της, η Ελευθερία, από το ξεκίνημά της, έθεσε ως επίκεντρο των ενδιαφερόντων της τη νησιωτικότητα, με εστίαση στα νησιά του Αρχιπελάγους και

το νησί της Κρήτης. Ο χρονικός ορίζοντας των ερευνών της εκτείνεται από το 14ο στον 20ο αιώνα και κόσμος τους είναι ο μικρόκοσμος των νησιών, τόσο στον υπαίθριο όσο και στον αστικό του χώρο. Στις μελέτες της εξετάζει τις ελλείψεις και τις επάρκειες των πρώτων υλών, τις τοπικές αγορές και τα υπερτοπικά εμπορικά δίκτυα, τις πρακτικές των ελίτ και των αρχόντων, τις αντιλήψεις και τις συνήθειες, τους φόβους και τις συμπεριφορές των ανθρώπων, στους κρίσιμους νεότερους χρόνους. Παράλληλα, ασχολείται με την αστική ιστοριογραφία και την ιστορία της ιστοριογραφίας, θέτοντας νέα ερωτήματα, σχετικά με θεωρητικά και μεθοδολογικά προβλήματα της επιστήμης, που διακονεί.
Εργατική και επίμονη στις αναζητήσεις της, η Ζέη χαρακτηρίζεται από τις πρωτότυπες αναγνώσεις των πηγών και τις ευρηματικές της συνάψεις. Ένα παράδειγμα: όταν της ανατέθηκε η έκδοση μιας ιδιωτικής συλλογής κρητικών επιστολικών δελταρίων, η Ελευθερία δεν αντιμετώπισε το υλικό της με στόχο μια νοσταλγική θεώρηση του παρελθόντος αλλά ως ένα κλειστό αρχειακό σύνολο, που αφηγείται μια πολύπλοκη ιστορία. Συνέπεια της οπτικής αυτής είναι μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα μελέτη, που ανατέμνει τον κοινωνικό χώρο και τις περιπέτειες τής φωτογραφίας στην Κρήτη, την κρίσιμη στιγμή της μετάβασης από την οθωμανική αυτοκρατορία στην Κρητική Πολιτεία και την ΄Ενωση με την Ελλάδα.
Ένα, ακόμη, παράδειγμα: στο δημοσιευμένο από το Μενέλαο Παρλαμά, στα Κρητικά Χρονικά του 1947, “Ημερολόγιο του Κ. Κοζύρη” εντοπίζει τα χωρία, όπου καταγράφεται ένα περίεργο πείραμα. Σε αυτό, ο συγγραφέας “βάζει ένα περιστέρι να επωάσει αυγά όρνιθας”. Με αφορμή την ημερολογιακή καταγραφή, η Ελευθερία εξετάζει την παράδοση των αγροτικών πειραμάτων στην Ελλάδα και το Αιγαίο, την Ανατολική Μεσόγειο και την Ευρώπη, από το 16ο έως το 19ο αιώνα, και συνδυάζει την παράδοση αυτή με την ανάδυση νέων οικονομικο-κοινωνικών κατηγοριών, στα τέλη του 18ου, αλλά και των εθνικών ιδεολογιών, κατά το 19ο αιώνα.
Από το μερικό στο γενικό, από τη στιγμή στη μακρά διάρκεια, από το μικροτοπικό στη μεσογειακή λεκάνη και στο ελληνικό Αρχιπέλαγος, από τον αγροτικό νησιωτικό χώρο στον τόπο της πολιτικής, από τις καλλιεργητικές πρακτικές στο χώρο της ιδεολογίας και των νοοτροπιών: αυτά είναι τα προνομιακά πεδία της ερευνητικής της δραστηριότητας. Είναι εύλογο ότι μια ερευνητική κατεύθυνση τέτοιου είδους προϋποθέτει την υιοθέτηση αυστηρής μεθοδολογίας. Θιασώτης ενός “δυναμικού διαλόγου ανάμεσα στις διανοητικές ετοιμότητες του ιστορικού και της εποχής του και στις διαφορετικές, συγχρονικές λογικές των πηγών”, όπως η ίδια έχει καταθέσει, καθώς και της προφανούς αλήθειας ότι “η ιστορία γράφεται με τις πηγές”, η Ελευθερία μελετά τη διεθνή ιστοριογραφία και τις διεθνείς εξελίξεις στο χώρο της πολιτικής και της κοινωνίας και συμμετέχει ενεργά στα “καθ’ ημάς” δρώμενα. Παράλληλα, εξετάζει με το μικροσκόπιο τις πηγές της, τις οποίες εμπλουτίζει διαρκώς με διαφορετικά και ποικίλα τεκμήρια. Ακούοντας και υπακούοντας στον παρόντα χρόνο, συγγράφει για τον κόσμο του παρελθόντος, με διαρκείς συγκρίσεις και συνεχείς διασταυρώσεις διαφορετικού τύπου πηγών. Πλάι στα

επίσημα γραπτά τεκμήρια (νομοθεσία, διοικητικές πράξεις, πληθυσμιακές απογραφές, νοταριακά έγγραφα κ.ά.), πλάι στα κατάστιχα και τα λογής αρχειακά σύνολα μελετά - σε βάθος χρόνου - την ατομική μαρτυρία, τη φωνή της λογοτεχνίας και τη φωνή της εικόνας, τα στιχουργήματα και τις λαϊκές παραδόσεις. Και ως παιδί της γενιάς της αλλά και μιας μακράς σειράς εξαιρετικών ιστορικών ελέγχει τις επιβιώσεις στο χρόνο παλαιών πρακτικών και συνδέει τη διαμόρφωση νοοτροπιών με τις οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις και ανακατατάξεις στο χώρο, που μελετά κάθε φορά.

Η Ελευθερία Ζέη ανήκει στη μεταπολιτευτική γενιά των νέων ιστορικών· τη γενιά που ζυμώθηκε στα ελληνικά Πανεπιστήμια, συνέχισε τις σπουδές της στα Πανεπιστήμια της Ευρώπης, μπολιάστηκε με τις νέες αντιλήψεις για την επιστήμη της ιστορίας και, στη συνέχεια, πλούσια σε γνώσεις και εμπειρίες, επιστρέφει τα τροφεία στο γενέθλιο τόπο. Προσηνής, φιλική και ακατάβλητη, οπαδός της συλλογικότητας και της ομαδικής δουλειάς διαθέτει μια ουσιαστική κοινωνικότητα και ένα ειλικρινές ενδιαφέρον για τη ζωή και την τύχη των συγγενών, των φίλων, των συνεργατών, των φοιτητών της. Αυτό έχει ως συνέπεια η Ελευθερία να απολαμβάνει την εκτίμηση και την αγάπη όλων μας.

Προσπάθησα να συνθέσω μια γενική εικόνα της σημερινής μας ομιλήτριας (γι' αυτό και δεν ανέφερα καθόλου τίτλους μελετών ή βιβλίων της, πληροφορίες, εξάλλου, που εύκολα μπορεί να αναζητήσει κανείς στο διαδίκτυο), έχοντας την υποψία ότι τα προλεχθέντα θα θεωρηθούν από την ίδια υπερβολικά και ίσως άσχετα με το στόχο των τωρινών διαλέξεων, που με τόση επιτυχία οργάνωσε το Τμήμα Νέων της "Ηράκλειας Πρωτοβουλίας". Όμως, για εμένα, όταν παρακολουθώ μια διάλεξη, έχει σημασία ποιος ομιλεί παράλληλα με το τι λέει για το θέμα. Υποθέτω ότι συμβαίνει το ίδιο σε πολλούς από εσάς.

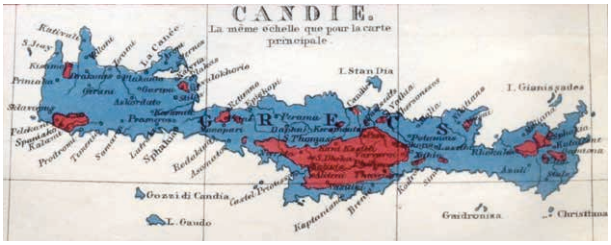
Ας ακούσουμε λοιπόν τι θα μας πει η Ελευθερία Ζέη για τις *Αόρατες πόλεις του Ηρακλείου κατά την Κρητική Πολιτεία*.

Ελευθερία Ζέη

Οι αόρατες πόλεις: το Ηράκλειο ανάμεσα στον 19ο και τον 20ό αιώνα

Η περίοδος από τα μέσα του 19ου αιώνα μέχρι και την Κρητική Πολιτεία (τέλη 19ου - αρχές 20ού αι.) είναι μια εποχή ραγδαίων κοινωνικών, πολιτικών και εθνικών μετασχηματισμών τόσο στην Κρήτη όσο και σ' ολόκληρη τη Μεσόγειο αλλά και μια περίοδος έντονων διανοητικών και ιδεολογικών διεργασιών, ανάμεσα στον ελλαδικό χώρο και τις κρητικές κοινωνίες για την εθνική και πολιτική ένταξη του νησιού στο ελλαδικό κράτος, γνωστή ως "Ένωση". Εδώ θα προσπαθήσουμε να δείξουμε με ποιους τρόπους οι μετασχηματισμοί και οι διεργασίες αυτές αποτυπώνονται στην πολεοδομική ανασυγκρότηση του Ηρακλείου, από τα μέσα του 19ου αιώνα, αλλά και στη σκέψη της εποχής για την πόλη, εκβάλλοντας, τελικά, στη δημιουργία διαφορετικών κοινωνικών τόπων και διαφορετικών ιστορικών βιωμάτων του αστικού χώρου, που παραμένουν ακόμα και σήμερα αφανή όχι μόνο στον επισκέπτη αλλά και στα μάτια των κατοίκων της πόλης.

Στις ανακατατάξεις αυτές είναι πρωταρχικός ο ρόλος των δύσκολων σχέσεων μεταξύ οθωμανικού παρελθόντος και "ελληνικού" μέλλοντος του νησιού.[1]

1. Χριστιανικοί και μουσουλμανικοί πληθυσμοί της Κρήτης, 1861.

Σήμερα, γνωρίζουμε ότι, εκτός από τους εξισλαμισμένους χριστιανούς, ο μουσουλμανικός πληθυσμός της Κρήτης αριθμούσε αρχικά τους λίγους Οθωμανούς μουσουλμάνους, που είχαν εγκατασταθεί στο νησί τα πρώτα χρόνια της Οθωμανικής κυριαρχίας, καθώς και μουσουλμάνους από άλλες περιοχές της Μεσογείου (Αιθίοπες, Άραβες, Λίβυους - Benghazi κλπ.), που είχαν έρθει στην Κρήτη κατά τη διάρκεια της Αιγυπτιακής κυριαρχίας και μετά (1830-1840). Η τελευταία αυτή περίοδος σήμανε και μια τομή για τους μουσουλμάνους της Κρήτης, καθώς άρχισε να μεταβάλλεται το πολιτικο-κοινωνικό καθεστώς των χριστιανών του νησιού, οι οποίοι αποκτούσαν νέα πολιτικά και διοικητικά προνόμια· συγχρόνως εγκαινιάζονταν σημαντικές τροποποιήσεις στο καθεστώς της γαιοκτησίας, οι οποίες διατηρούνται στη συνέχεια από τους Οθωμανούς, στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ. Έτσι, κατά τον 19ο αιώνα, κατακερματίζονται σταδιακά οι μουσουλμανικές γαίες, περνώντας στα χέρια των Χριστιανών, που διεισδύουν όλο και περισσότερο στην ύπαιθρο του νησιού, ενώ οι Μουσουλμάνοι τείνουν να περιορίζονται στις πόλεις. Τον αιώνα αυτό διαμορφώνονται δύο διακριτές κοινωνίες στο νησί, μια χριστιανική κοινωνία, που κυριαρχεί στην ενδοχώρα, και μια μουσουλμανική αστική ελίτ, που με τη σειρά της διαχωρίζεται σαφώς από τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς αγροτικής προελεύσεως. Οι τελευταίοι, έχοντας

εκδιωχθεί από τη γη και τα χωριά τους, στα τελευταία επαναστατικά κινήματα του 19ου αιώνα (1889), αναγκάζονται να μετακινηθούν μέσα στον οχυρό αστικό χώρο (στο Ηράκλειο-Μεγάλο Κάστρο, στα Χανιά, το Ρέθυμνο αλλά και στα φρούρια της Σούδας και της Σπιναλόγκα), αναζητώντας προστασία και ασφάλεια. Στις πόλεις, αυτοί οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί σχηματίζουν σταδιακά ένα κατώτερο αστικό στρώμα, που συγκεντρώνεται μάλλον στις παρυφές των αστικών κέντρων σε, λίγο πολύ, απλές και φτωχικές κατοικίες, που δραστηριοποιείται σιγά-σιγά σε μικρο-επαγγέλματα της πόλης και σε αγροτικές δραστηριότητες, ενώ διαμορφώνει μια διακριτή αστική κουλτούρα. Μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα, ο μουσουλμανικός πληθυσμός έχει μειωθεί κατά το ήμισυ και, ενώ οι μουσουλμάνοι αντιπροσωπεύουν ακόμα την πλειονότητα του αστικού πληθυσμού στο Ηράκλειο και το Ρέθυμνο, έχει συρρικνωθεί δραματικά στην ύπαιθρο, κυρίως στο ανατολικό τμήμα του νησιού. Η επέμβαση των ευρωπαϊκών δυνάμεων (Γαλλίας, Ιταλίας, Αγγλίας αλλά και της Ρωσίας) καταλήγει στην εγκαθίδρυση ενός ημι-αυτόνομου κρατικού μορφώματος στο νησί (1898-1906), υπό την ύπατη αρμοστεία του Ελληνικού Κράτους, που εκπροσωπείται από τον πρίγκηπα Γεώργιο, με έδρα τα Χανιά, πρωτεύουσα της Οθωμανικής Κρήτης, από τα μέσα του αιώνα [2][1].

2. Η εγκαθίδρυση της Κρητικής Πολιτείας.

Η εγκαθίδρυση της "Κρητικής Πολιτείας" έφερε σημαντικές θεσμικές αλλαγές σε ό,τι αφορά το συνολικό πολιτικό και κοινωνικό καθεστώς των μουσουλμανικών πληθυσμών της Κρήτης, καθώς φάνηκε, τουλάχιστον αρχικά, να αποκαθιστά κάποιες

1 Το φωτογραφικό υλικό με αριθμούς 2-41 ανήκει στη συλλογή επιστολικών δελταρίων Μιχάλη Σάλλα και είναι δημοσιευμένο στο Ζέη Ελευθερία, *Χώρος και φωτογραφία. Το Ηράκλειο από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στην Κρητική Πολιτεία. Συλλογή Μιχάλη Σάλλα*, προλ. Νίκος Καραπιδάκης, Αθήνα, ΠΙΟΠ, 2005. Ευχαριστώ και από εδώ το ΠΙΟΠ και τον Μιχάλη Σάλλα για τη διάθεσή του. Το υπόλοιπο οπτικό υλικό προέρχεται από το διαδίκτυο.

ισορροπίες μεταξύ μουσουλμανικής και χριστιανικής κοινότητας. Ωστόσο, τα πολιτικά γεγονότα εκτός και εντός του νησιού, στο γύρισμα του αιώνα (Ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897, η επανάσταση στο Θέρισο το 1905, οι Βαλκανικοί πόλεμοι), άφησαν να φανεί πόσο εύθραυστες ήταν οι ισορροπίες αυτές, συμβάλλοντας σε μια νέα σοβαρή και μόνιμη διάβρωση των σχέσεων μεταξύ των δύο κοινοτήτων, μέχρι την ανταλλαγή των πληθυσμών και την τελική αναχώρηση των Μουσουλμάνων της Κρήτης το 1923.

Ας επιστρέψουμε στον κρητικό αστικό χώρο. Οι οθωμανικές μεταρρυθμίσεις και η οικονομική υπεροχή των χριστιανικών αστικών ελίτ, από τα μέσα του 19ου αιώνα, οδήγησαν στη διαμόρφωση πολιτικών δυνάμεων νέου τύπου, που εκφράζουν νέες πολιτικές ιδεολογίες: η προσωπικότητα του Βενιζέλου αποτελεί το χαρακτηριστικότερο δείγμα αυτού του νέου πολιτικού κόσμου, που κάνει την εμφάνισή του στα τέλη του αιώνα στην Κρήτη. Έτσι αναδύεται μια νεωτερική αστική κοινωνία, που ξεφεύγει από τις θρησκευτικές και επαγγελματικές διακρίσεις της πρώτης οθωμανικής περιόδου και η οποία μετασχηματίζεται, όπως και άλλες μεσογειακές αστικές κοινωνίες της περιόδου, μέσα από την πολιτική και διανοητική χειραφέτησή της, την ανάπτυξη νέων μορφών συλλογικής οργάνωσης και δραστηριοτήτων (π.χ. αθλητικών συλλόγων, αστικών καρναβαλιών κλπ.), την εκβιομηχάνιση και τις ριζικές αλλαγές στις καταναλωτικές δομές, την εισαγωγή της αγροτικής πίστης κλπ μετασχηματισμοί, που έχουν μελετηθεί ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια από τους ιστορικούς. Από την άλλη, στη διάρκεια της Κρητικής Πολιτείας, τα αστικά κέντρα του νησιού, Ηράκλειο, Χανιά και Ρέθυμνο, έγιναν οι κατεξοχήν εστίες εγκαθίδρυσης νέων μορφών εξουσίας, οικονομικών, διοικητικών, δικαστικών, εκπαιδευτικών και αστυνομικών θεσμών, που ενσαρκώνουν τη "νεοκλασική πολιτεία" του 19ου αιώνα, αφήνοντας τη σφραγίδα τους στον αστικό χώρο, ιδιαίτερα της Μεσογείου. Στη νεοκλασική σύλληψη, ο αστικός χώρος και οι αστικές τάξεις μετατρέπονται σε κεντρικούς πυρήνες κοινωνικής και πολιτικής εξουσίας, εκφέροντας μια νέα αντίληψη του δημόσιου χώρου, ο οποίος σχεδιάζεται και αποκτά νέες αρχιτεκτονικές εκφράσεις στις περισσότερες πόλεις της Μεσογείου. Έτσι οι κρητικές πόλεις και οι κοινωνίες τους γίνονται οι ιδανικοί υποδοχείς των νέων πολεοδομικών ιδεών και προγραμμάτων, που επεξεργάζεται τόσο το ελληνικό κράτος όσο και η ίδια η Οθωμανική αυτοκρατορία από το πρώτο μισό του 19ου αιώνα.

Στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων Τανζιμάτ, ο σχεδιασμός και η ανοικοδόμηση των αστικών κέντρων της οθωμανικής επικράτειας έχει αρχίσει ήδη από τα μέσα του αιώνα. Ωστόσο, σύμφωνα με τους ειδικούς μελετητές, οι αρχιτέκτονες και οι μηχανικοί της οθωμανικής αυτοκρατορίας, που στην πλειονότητά τους δεν ήταν μουσουλμάνοι, καθυστέρησαν να αποκτήσουν ένα ανεξάρτητο επαγγελματικό προφίλ και να συγκροτήσουν τις δικές τους επαγγελματικές ενώσεις, καθώς μέχρι και τα τέλη του 19ου αιώνα συγκαταλέγονταν στα στρατιωτικά επαγγέλματα. Από την άλλη, ήδη από τα πρώτα χρόνια της Αντιβασιλείας και της βασιλείας του Όθωνα (1835), στο ελληνικό κράτος είχαν εισαχθεί και εγκριθεί προγράμματα πολεοδομικού σχεδιασμού και αστικής ανοικο-

δόμησης, που υλοποιούσαν κυρίως Γερμανοί και Γάλλοι αρχιτέκτονες και μηχανικοί, ενώ από το 1850 οι πολεοδομικοί μετασχηματισμοί επεκτάθηκαν στα σημαντικότερα αστικά κέντρα της επικράτειας, μεταβάλλοντας και τη σημασία των κέντρων αυτών στον αστικό ιστό του ελληνικού κράτους.

Δεν είναι η πρώτη φορά στην ιστορία της που η κρητική πόλη έχει διασταυρωθεί με τις νεοκλασικές πολιτικές και πολεοδομικές τάσεις: ήδη από την αιγυπτιακή περίοδο ο Μεχμέτ Αλή διαμορφώνει ένα μοντέλο διακυβέρνησης δυτικού, νεοκλασικού τύπου, σύμφωνα με το οποίο οι οικονομικές, πολιτικές και δικαστικές εξουσίες συγκεντρώνονται στα κεντρικά συμβούλια των πόλεων, τα μέλη των οποίων, χριστιανοί και μουσουλμάνοι, συνεδριάζουν τώρα καθισμένοι σε καρέκλες γύρω από το τραπέζι.

Οι νέες τάσεις, που εισάγονται και στην Αίγυπτο την ίδια εποχή, αντικατοπτρίζονται και στα έργα αρχιτεκτονικής και πολεοδομικής αναμόρφωσης, τα οποία επιχειρεί η αιγυπτιακή διοίκηση στον κρητικό αστικό χώρο (χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Φάρος των Χανίων). Τις ίδιες τάσεις εκφράζει και η απόδοση της αρχαίας ονομασίας *Ηράκλειο* στο Μεγάλο Κάστρο του νησιού –πιθανότατα από λόγιους του ελλαδικού χώρου– που αρχίζει να εμφανίζεται σε χρήση την περίοδο αυτή, με την οποία ωστόσο ο κόσμος της πόλης δεν εξοικειώθηκε παρά πολύ αργότερα, μετά την ένταξη στο ελληνικό κράτος.

Προς τα τέλη του 19ου αιώνα και πιθανότατα μετά τον καταστροφικό σεισμό του 1856, ο δημόσιος χώρος του Μεγάλου Κάστρου σχεδιάζεται εκ νέου και ανοικοδομείται, με πρωτοβουλία αρχικά των μουσουλμάνων δημάρχων, οι οποίοι καλούν χριστιανούς αρχιτέκτονες από την Κωνσταντινούπολη. Έτσι, ο κωνσταντινοπολίτης Αθανάσιος Μούσσης, ηπειρώτης στην καταγωγή, καλείται να αναλάβει την ανοικοδόμηση του οθωμανικού Ηρακλείου, που είχε καταστραφεί σε μεγάλο μέρος από τον σεισμό: έπρεπε να ξαναχτιστεί το Βεζίρ τζαμί, ο σημερινός ναός του Αγίου Τίτου, κατά παραγγελία του Μεγάλου βεζίρη Αλή Πασά, [3], να ξανασχεδιαστούν οι οθωμανικοί στρατώνες (στη θέση του σημερινού Δικαστικού κτιρίου) [4], αλλά και να γίνουν τα σχέδια για τον νέο μητροπολιτικό ναό του Αγίου Μηνά [5,6], η ανέγερση του οποίου και η ανάδειξη του αγίου ως πολιούχου αντανακλούν ακριβώς τους κοινωνικούς και ιδεολογικούς μετασχηματισμούς της χριστιανικής άρχουσας τάξης της πόλης. Ανάλογες ανοικοδομήσεις γίνονται σε οθωμανικά δημόσια κτίρια στα άλλα αστικά κέντρα του νησιού [7].

Προς τα τέλη του αιώνα οι στέγες με το κόκκινο κεραμίδι [8] φαίνεται να εισβάλλουν δυναμικά στο αστικό τοπίο, ζωντανεύοντας τη μελαγχολική μονοτονία, που εμφανίζουν στα μάτια των δυτικών οι επίπεδες λευκές ταράτσες των μουσουλμανικών πόλεων της Μεσογείου· μια μονοτονία, που διέκοπταν μόνο οι κάθετες γραμμές των μιναρέδων κι έκαναν τις πόλεις της Ανατολής να μοιάζουν με νεκροταφεία, όπως θα γράψει στα τέλη του αιώνα ο Σατωβριάνδος.

3. Το Βεζίρ -Τζαμί.

4. Οι οθωμανικοί στρατώνες.

5. Ο ναός του Αγίου Μηνά, έκφραση της αναδυόμενης χριστιανικής ελίτ.

6. Ο Άγιος Μηνάς και το Βεζίρ Τζαμί.

7. Το κτίριο της Οθωμανικής φρουράς στα Χανιά.

8. Τα κόκκινα κεραμίδια ζωντανεύουν την εικόνα της οθωμανικής πόλης.

Ωστόσο, ο νεοκλασικισμός στην αστική πολεοδομία καθιερώνεται επίσημα αργότερα, το 1901, με τον πολεοδομικό νόμο της Κρητικής Πολιτείας, που αντιγράφει σχεδόν τον αντίστοιχο Βαυαρικό νόμο του 1835 και το ελλαδικό πολεοδομικό και αρχιτεκτονικό μοντέλο, το οποίο εισάγεται από Αθηναίους αρχιτέκτονες και μηχανικούς, με πρωτοβουλία των χριστιανικών ελίτ της πόλης. Την περίοδο αυτή ανασχεδιάζονται και ανοικοδομούνται λιγότερο ή περισσότερο, σύμφωνα με το ελλαδικό-βαυαρικό μοντέλο, τα τρία κύρια αστικά κέντρα του νησιού (Ηράκλειο, Χανιά, Ρέθυμνο), ενώ στα Χανιά διαμορφώνεται το προάστιο της Χαλέπας [9], όπου περιλαμβάνονται μεταξύ άλλων η οικία του Ύπατου Αρμοστή και τα Ευρωπαϊκά προξενεία.

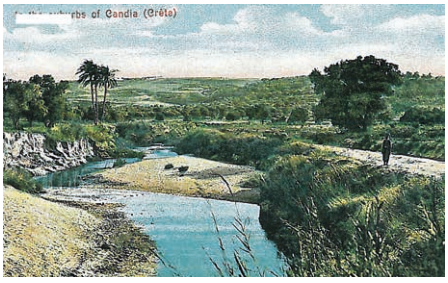
Το 1901, ο νόμος 332/1901 "Περί σχεδίου πόλεων, κωμοπόλεων και χωρίων" εγκαινιάζει τις πρώτες ρυθμίσεις, με βάση τις παραπάνω νεοκλασικές αρχές αλλά και τη σχετική γραφειοκρατία, που πλαισιώνει τις ρυθμίσεις αυτές, θεσμοθετώντας πλέον τις κρίσιμες μεταβολές στην αντίληψη του αστικού χώρου: πρωταρχικά κριτήρια για την ανέγερση οικισμού είναι η ευφορία της γύρω περιοχής [10], η ύπαρξη οδικού δικτύου και οι κατάλληλες φυσικές συνθήκες, που, σύμφωνα με την κυρίαρχη νεοκλασική αντίληψη περί φύσεως, εξασφαλίζουν την υγιεινή διαβίωση των κατοίκων: αέρας, ήλιος και φυσικές πηγές νερού. Πρωταρχική, επίσης, μέριμνα είναι η αποκατάσταση ενός συστήματος ύδρευσης, απορροής και αποχέτευσης, σε συνδυασμό με μια νέα οδοποιΐα: έτσι ανοίγονται φαρδείς δρόμοι με δενδροστοιχίες, που χωρίζουν την πόλη σε οικοδομικά τετράγωνα και σε ευρύχωρους ανοιχτούς χώρους, πλατείες, με δημόσιους κήπους και δημόσια κτίρια [11, 12, 13, 14]. Τα κύρια δημόσια κτίρια συγκεντρώνονται κατά κανόνα στην κεντρική πλατεία. Η βασική καινοτομία της νεοκλασικής πόλης είναι η χωροταξική συγκέντρωση των δημόσιων εξουσιών, ενώ στην παραδοσιακή οθωμανική πόλη ο δημόσιος χώρος εμφανίζεται κατακερματισμένος, ανάλογα με τις λειτουργίες του (αγορά, σιταποθήκες, στρατιωτικές εγκαταστάσεις, κατοικίες των οθωμανών διοικητών κλπ.). Με τον νόμο του 1901 εισάγεται η έννοια "της ζώνης των πόλεων", βάσει της οποίας διακρίνεται πλέον ο καθαυτό αστικός χώρος, το κέντρο, από τα "άκρα της πόλεως" ή τις "αποκέντρους" συνοικίες και από τα "πέριξ" ή "προάστια". Επίσης διακρίνεται ο αστικός από τον "αγροτικό" χώρο και τα αντίστοιχα κτίσματα καθώς και μια ενδιάμεση ημι-αγροτική, οικοδομήσιμη ζώνη, που ορίζεται από τις όχθες των "δημοσίων" οδών, οι οποίες συνδέουν την πόλη με την ενδοχώρα της. Επιπλέον προσδιορίζεται και η διάκριση "πόλεως", "κώμης" και "χωρίου", με βάση την έκταση της ζώνης του καθαυτό οικισμού: η ζώνη της πόλης κυμαίνεται μεταξύ 1300 μέτρων (μέγιστο όριο) και 300 μέτρων (ελάχιστο όριο) από την τελευταία "εγκεκριμένη οικοδομική γραμμή", ενώ για την πόλη του Ηρακλείου η ζώνη αυτή επεκτείνεται στα 3000 μέτρα κατ' εξαίρεση (κεφ.Ι', "Περί ζωνών πόλεων, κωμών και χωρίων")· οι "απόκεντρες συνοικίες", μέχρι δύο τον αριθμό για κάθε πόλη, ενώ προβλέπεται μόνο μία για κάθε κώμη ή χωρίον, καθορίζονται με ξεχωριστό ηγεμονικό διάταγμα για κάθε οικισμό, που εκδίδεται κατόπιν αποφάσεως επιτροπής, η οποία αποτελείται από τον "Νομομηχανικό", τον Νομάρχη ή τον Έπαρχο, τον Δήμαρχο, τον Πρόεδρο των Πρωτοδικών ή τον ειρηνοδίκη και τον αστύϊατρο ή άλλον "επιστήμονα" γιατρό.

Στη νέα αντίληψη της "υγιούς" πόλης οι βενετικές οχυρώσεις μετατρέπονται σε ασφυκτικό, ανθυγιεινό κλοιό: στο άρθρο 5 του Α΄ κεφαλαίου ορίζεται ότι: "Οχυρώματα, περιτοιχίσματα, τείχη πόλεων, τάφροι και προχώματα και τα όμοια, εμποδίζοντα την ελευθέραν των ανέμων κυκλοφορίαν και πνοήν, πρέπει να αποφεύγωνται, τα δε υπάρχοντα πρέπει βαθμηδόν να καταστρέφωνται".

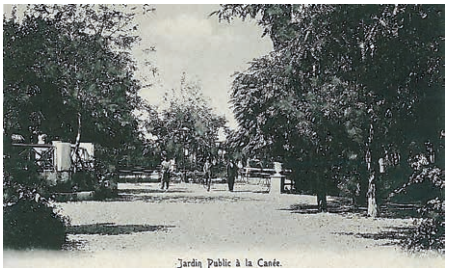
9. Τα ευρωπαϊκά προξενεία και το "ανάκτορο" του Ύπατου Αρμοστή στη Χαλέπα.

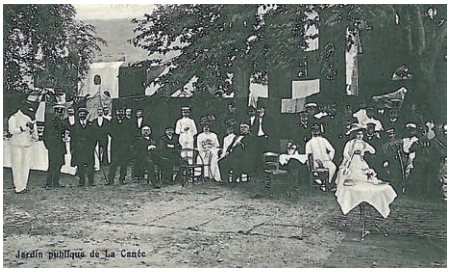

10. Τα άκρα της πόλεως του Ηρακλείου.

11. Η Πλατιά Στράτια.

12. Ο δημόσιος κήπος (Χανιά).

13. Το κτίριο της Γενικής Διοίκησης και το Δικαστήριο στα Χανιά.

14. Το πρώτο Γενικό Λύκειο στο Ηράκλειο.

Τέλος, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η παρέμβαση στις χρωματικές παραδόσεις της αστικής οικοδομικής, με το επιχείρημα της εξυγίανσης: "Απαγορεύεται δια το

εξωτερικόν των οικιών ο χρωματισμός αυτών διά λαμπρών και ζωηρών χρωμάτων, οποία το ερυθρούν, το βαθύ κίτρινον και το τελείως λευκόν, όπως και αι ζωηραί ελαιοβαφαί και τα βερνίκια, ως επιβλαβή εις την όρασιν και την υγείαν των κατοίκων" (Κεφ. Α΄, άρθρ. 13). Φαίνεται ότι η χρήση του ρόδινου ή ωχροκίτρινου χρώματος στους εξωτερικούς τοίχους των κτιρίων εγγραφόταν στα νεοκλασικά στοιχεία, που διείσδυσαν στην τοπική αρχιτεκτονική και μάλιστα στις αστικές ή ημι-αστικές κατοικίες των ευπορότερων χριστιανών του νησιού, ενώ το κατάλευκο χρώμα, που έδινε ο ασβέστης στους τοίχους, πρέπει να ήταν χαρακτηριστικό των μουσουλμανικών πόλεων. Μάλιστα οι περιηγητές, οι οποίοι αντίθετα είναι ευαίσθητοι στην πολυχρωμία των ενδυμάτων και της αρχιτεκτονικής στην Ανατολή, το αναφέρουν ως προνόμιο της οθωμανικής άρχουσας τάξης, που ίσως συνδέεται και με τις οθωμανικές δομές εκμετάλλευσης των ορυχείων (ασβέστου).

15. Το νοσοκομείο εκτός της πόλεως του Ρεθύμνου.

Ο στόχος της νεοκλασικής οργάνωσης του αστικού χώρου, που φαίνεται να εκφράζει ο νόμος του 1901, είναι ο εκσυγχρονισμός και η βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης στις πόλεις του νησιού, ώστε οι ανθρώπινες ζωές να είναι λιγότερο εκτεθειμένες. Εγκαινιάζοντας, ωστόσο, αυτές τις διαδικασίες φυσικής κάθαρσης της πόλης από "ανθυγιεινές" ουσίες, δραστηριότητες και επαφές, "δυσάρεστες οσμές", "θορύβους" και αποτρόπαιες εικόνες, η πολεοδομική ρύθμιση του 1901 οριοθετεί αντίστοιχα "ανθυγιεινούς" κοινωνικούς χώρους, συμβάλλοντας στην εγκαθίδρυση ενός αναγκαίου κακού, του εργοστασίου, και ενός κακού προς αποφυγή, της σωματικής και ψυχικής ασθένειας στη συλλογική αστική συνείδηση. Υγεία και νομιμότητα, ασθένεια και μη νομιμότητα εξισώνονται νομοθετικά και χωροταξικά: "Νοσοκομεία, σωφρονιστήρια (φρενοκομεία), φυλακαί, στρατώνες και λοιπά παρόμοια οικοδομήματα δέον ν' ανεγείρωνται όσον το δυνατόν έξω της πόλεως..." (Κεφ.Α΄, άρθρ. 14.) [15]. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα όρια της υγιούς, καθαρής πόλης σταματούν γενικά εκεί που αρχίζει η ενδοχώρα, στην αντίθετη κατεύθυνση από τη θάλασσα (με εξαίρεση τις βορειοδυτικές συνοικίες)· έτσι ο όρος "προάστιο" φαίνεται να συνδέεται την εποχή εκείνη με τις "ασθενείς" και "ακάθαρτες" περιοχές: ο ίδιος νόμος οριοθετεί ως "προάστιο" τη Μεσκινιά (Κεφ. Γ΄, άρθρ. 46), την περιοχή, που συγκέντρωνε τους λεπρούς της πόλης του Ηρακλείου [16]· δεν θ' αργήσει ο εκτοπισμός τους στο λεπροκομείο της Σπιναλόγκας (1904). Εξ άλλου, ένα χρόνο πριν, το 1900, η Κρητική Πολιτεία, με το διάταγμα "Περί χαμαιτυπείων", είχε εκτοπίσει τους οίκους ανοχής, μαζί με ολόκληρο τον κοινωνικό τους χώρο, στην "απόκεντρη" συνοικία του Λάκκου, στις νοτιοδυτικές παρυφές της πόλης του Ηρακλείου. Η κοινωνική οριοθέτηση μεταξύ "υγιούς" και "ασθενούς" αστικού χώρου εκβάλλει, τελικά, στην κατασκευή της κυριότερης "νόσου", που απειλεί την αστική κοινωνία του 19ου αιώνα,

της φτώχειας. Η θεσμοθέτηση του "διαγράμματος" των οικισμών (Κεφ. Β΄), δηλαδή του σχεδίου πόλεως, θα διαδραματίσει τον ρόλο θεωρητικού-κανονιστικού λόγου, που θα νομιμοποιήσει, μεταξύ άλλων, μια επίσημη παραστατική γλώσσα για τον νέο αστικό χώρο και κυρίως για τα όριά του.

Σύμφωνα με μια κυρίαρχη πολιτική λογική, που στοχεύει στην εθνική ενοποίηση, οι αστικοί χώροι, που συντηρούν τη μνήμη των παραδοσιακών θρησκευτικών-εθνικών διακρίσεων, υποβαθμίζονται κοινωνικά. Στις "απόκεντρες συνοικίες" του Λάκκου [17, 18] και του μουσουλμανικού "γκέτο" του Ηρακλείου κατέφευγαν πληθυσμοί, που συχνά προέρχονταν από αγροτικά περιβάλλοντα, πληθυσμοί τόσο χριστιανικοί όσο και μουσουλμανικοί, που αναζητούσαν εργασία κυρίως στα σταφιδεργοστάσια και που διαμόρφωναν ιδιαίτερες πολιτισμικές νησίδες με εθνικά χαρακτηριστικά και με ισχυρή τη δημόσια παρουσία του γυναικείου πληθυσμού. Χαρακτηριστικά που τους διέκριναν σαφώς από την κυρίαρχη αστική κοινωνία (νταβατζήδες και νταήδες, νεανικές συμμορίες, πόρνες, μουσικοί και αρτίστες), με την οποία ωστόσο διατηρούν σχέσεις αλλά πάντα μέσα στα όρια του "απόκεντρου" και του "κρυφού". Οι χριστιανοί νταήδες του Λάκκου σέβονται τους μουσουλμάνους ομόλογούς τους, ενώ στη μουσουλμανική συνοικία χριστιανοί συνάπτουν σχέσεις με μουσουλμάνες, συχνάζουν στα μουσουλμανικά καφενεία [19] και συμμετέχουν στις μουσουλμανικές γιορτές. Όταν όμως αυτά τα περιθωριοποιημένα στοιχεία επιχειρούν να ξεπεράσουν τα όρια της συνοικίας τους και να διεισδύσουν στους χώρους κοινωνικότητας της κυρίαρχης χριστιανικής κοινωνίας (θέατρα, καφωδεία κλπ.), σκοντάφτουν πάνω στις απαγορεύσεις των θεσμών και την αντίδραση των χριστιανικών ελίτ. Είναι χαρακτηριστικό ότι φωτογραφία, η νέα μορφή μαρτυρίας της εποχής, σπάνια αποτυπώνει τις απόκεντρες συνοικίες της πόλης: φωτογράφοι και καρτ-ποστάλ, που κυκλοφορούν ευρύτατα στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες εκείνη την εποχή, προτιμούν να επιδεικνύουν στον επισκέπτη τις νεοκλασικές όψεις της πόλης του Ηρακλείου: πλατείες, δημόσια κτίρια, δενδροφυτευμένες λεωφόρους, προβλήτες λιμανιών.

16. Το προάστιο των λεπρών, Μεσκινιά, στο Ηράκλειο πριν την εγκατάστασή τους στη Σπιναλόγκα.

17. Ο Λάκκος: η δημιουργία μιας "κακόφημης" συνοικίας (Βέλος: το μουσουλμανικό γκέτο).

18. Ο Λάκκος τον 20ό αιώνα.

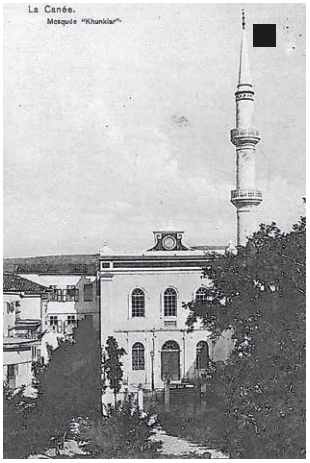
19. Μουσουλμανικό καφενείο στην Αλικαρνασσό, εκτός της πόλεως.

Αν στις απόκεντρες συνοικίες οι εθνικές κουλτούρες αναμειγνύονται, στην καρδιά της πόλης οι διαφορετικές θρησκευτικές και εθνικές ομάδες καταλαμβάνουν τους δικούς τους χώρους, τα σύνορα των οποίων σπάνια τολμούν να δρασκελίσουν: η πλατεία των Τριών Καμαρών [20] είναι η επικράτεια των χριστιανών αστών, που κάνουν τον περίπατό τους τις Κυριακές και πίνουν τον καφέ τους στα δικά τους καφενεία και ζαχαροπλαστεία. Τα παλαιά βενετικά τείχη είναι αντίθετα ο χώρος του κυριακάτικου περιπάτου των μουσουλμάνων γυναικών, που βγαίνουν με τα παιδιά και το οικιακό προσωπικό, όλο το χαρέμι δηλαδή, για να κάνουν βόλτα και να χαζέψουν τους χριστιανούς κάτω στην πλατεία, χωρίς ωστόσο να ανακατεύονται μ' αυτούς [21], ενώ η περιοχή του λιμανιού είναι το βασίλειο των μουσουλμάνων χαμάληδων και των Αρμένιων εμπόρων. Η παρουσία των αγγλικών στρατευμάτων στην πόλη του Ηρακλείου μόνο συγκυριακά διαρρηγνύει αυτά τα κοινωνικά στεγανά του αστικού χώρου, με τις στρατιωτικές χρήσεις των τειχών [22] και τις πολιτισμικές μεταβολές, που φέρνουν στην κοινωνικότητα του Λάκκου οι άγγλοι στρατιώτες.

Είναι φανερό ότι ο πολεοδομικός νόμος και οι επιχειρήσεις ανοικοδόμησης του Ηρακλείου έφεραν καταρχήν ριζικές αλλαγές στη βενετο-οθωμανική δομή της πόλης.

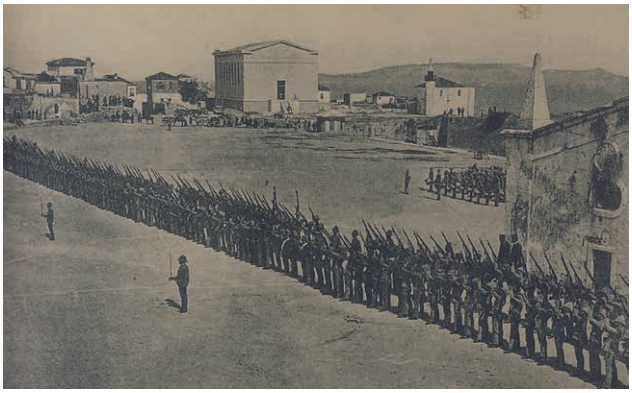

20. Η πλατεία των Τριών Καμαρών.

21. Η πλατεία της Σπλάτζια, στο νοτιοανατολικό τμήμα των Χανίων: από τις μουσουλμανικές ελίτ στο γκέτο των φτωχών (Το Hungiar τζαμί που έχει μουσουλμανικό μιναρέ και χριστιανικό καμπαναριό).

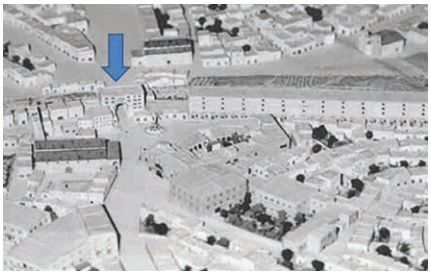

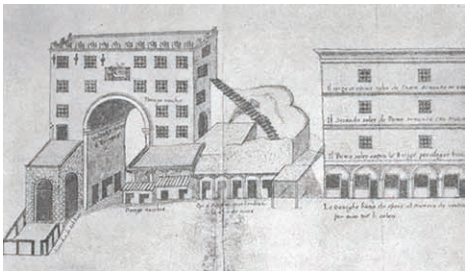
22. Ο αγγλικός στρατός χρησιμοποιεί την ίδια πλατεία ως χώρο στρατιωτικών γυμνασίων.

Γνωρίζουμε ότι η οθωμανική εγκατάσταση διατήρησε γενικά τον βενετικό πολεοδομικό ιστό [23] και τη χρήση των βενετικών οχυρώσεων, παρεμβαίνοντας ωστόσο εν μέρει στο κλασικό σταυροειδές σχήμα της βενετικής πόλης: ο αστικός χώρος του οθωμανικού Χάνδακα του 17ου αιώνα οργανώνεται, με βάση το σύστημα των επαγγελματικών συντεχνιών, που, μεικτές στην αρχή, τείνουν να γίνουν αμιγώς μουσουλμανικές, κατά τα μέσα του 18ου αιώνα. Κάθε συντεχνία καταλαμβάνει ένα δρόμο ή μια συνοικία, πράγμα που εξυπηρετούσε τη γεωγραφική συγκέντρωση των παραγωγικών δυνάμεων και των μηχανισμών της οθωμανικής αγοράς αλλά και τον φορολογικό της έλεγχο. Έτσι, σύμφωνα με τις πηγές, η αγορά του Χάνδακα παρουσίαζε τη μορφή τεσσάρων ακτινωτών οδικών αρτηριών, που ξεκινούσαν από την κεντρική πύλη του βενετικού τείχους, τη Voltone, [24] και οριοθετούσαν πέντε "çarsi" (τσαρσί= εμπορικούς δρόμους): το Vizir Çarsi, κατά μήκος της βενετικής Ruga Magistra (σημερινής οδού Μαρτύρων)· το çarsi κατά μήκος της βενετικής Stradalarga (σημερινής οδού Καλοκαιρινού)· το Aga Çarsi (όπου βρίσκονταν τα χασάπικα), από την πλατεία του Βαλιδέ Τζαμί (σημερινή πλατεία Κορνάρου) μέχρι το Μεϊντάνι, όπου γινόταν και εβδομαδιαίο παζάρι· το Çarsi του Αγά των Γενιτσάρων στην πλατεία Νικηφόρου Φωκά, και το Çarsi του Μαχμούτ αγά, ή "Σεϊτάνογλού", που εκτεινόταν από την πλατεία Νικηφόρου Φωκά μέχρι την οδό 1866 [25, 26, 27].

23. Ο βενετικός Χάνδακας, 17ος αι.

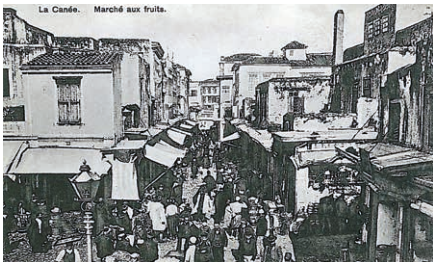
24. Οι οθωμανικοί εμπορικοί δρόμοι εξακτινώνονται από την κεντρική βενετική πύλη.

25. Τα οθωμανικά çarsi.

26. Ο δρόμος της αγοράς φρούτων και λαχανικών.

27. Η ίδια αγορά στα Χανιά.

Έχει ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι οι μεταβολές στα ονόματα των εμπορικών δρόμων από τον 18ο στον 19ο αιώνα φαίνεται να αντανακλούν τους πολιτικούς και κοινωνικούς μετασχηματισμούς των μουσουλμανικών δυνάμεων, που κυριαρχούσαν στον αστικό χώρο: π.χ. η μεταβολή του οικονομικού ρόλου των γενιτσάρων στην αγορά του Χάνδακα αντανακλάται στη μετονομασία του εμπορικού τους δρόμου από Çarsi του Aga των Γενιτσάρων σε Kisla, λόγω της νέας σημασίας των οθωμανικών στρατώνων και της στρατιωτικής σχολής, που, όπως αναφέραμε παραπάνω, ανεγείρεται τον 19ο αιώνα. [28]

Θα επιμείνουμε λίγο περισσότερο σε ένα αρχιτεκτονικό στοιχείο του παραδοσιακού οθωμανικού αστικού χώρου του Χάνδακα, που ήταν από τα πρώτα τα οποία καταργούνται στο πλαίσιο των νεοκλασικών πολεοδομικών μετασχηματισμών, εγκαινιάζοντας μια συζήτηση, που έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ιδεολογική συγκρότηση του αστικού χώρου. Στο άρθρο 8 του νόμου του 1901 διαβάζουμε: "Οι εξέχοντες της οικοδομικής γραμμής υπόστεγοι εξώσται (κοινώς κιόσκια) απαγορεύονται εις τα οδούς οιουδήποτε πλάτους· ομοίως απαγορεύεται η κατασκευή αψίδων και υποστέγων δι' ων σμικρύνεται το αρχικόν πλάτος των οδών". Ο λόγος αφενός για τις γνωστές ξύλινες κατασκευές, που προστάτευαν τα ισόγεια μαγαζιά στα οθωμανικά çarsi, και που χρησίμευαν συγχρόνως, για να στηρίζουν και ένα δεύτερο όροφο κατοικίας, και αφετέρου για τα ορθογώνια κλειστά τμήματα, που εξέχουν καθέτως στην πρόσοψη του κτιρίου [29, 30, 31, 32]. Καθώς οι Οθωμανοί εγκαταστάθηκαν γενικά πάνω στην υπάρχουσα αστική δομή, οι ξύλινες αυτές κατασκευές άλλοτε προστέθηκαν στις προσόψεις των εμπορικών και άλλων δημόσιων κτιρίων της βενετικής περιόδου ή κτίστηκαν κάτω από

τις στοές, που περιέβαλλαν τις πλατείες, όπως ήταν οι στοές γύρω από την περίφημη κρήνη του Μοροζίνι [33, 34, 35]. Όταν επισκέπτεται τον Χάνδακα, στις αρχές του 19ου αιώνα (1817), ο F. W. Sieber τις περιγράφει ως ξύλινα στέγαστρα, που φέρουν μπροστά οι εμπορικές αποθήκες και τα καταστήματα, ενώ αργότερα, το 1834, ο C. R. Scott τις περιγράφει ως μεγάλες προεξέχουσες στέγες, που φέρουν τα μονώροφα κτίρια, οι οποίες στηρίζονται σε ξύλινους στύλους, σχηματίζοντας ένα είδος στοάς, κατά μήκος του δρόμου, η συνέχεια της οποίας διακοπτόταν όμως απότομα, όταν δεν υπήρχε δεύτερος όροφος, όπως στην περίπτωση του Vizir Çarsi. Σύμφωνα με τις τοπικές μαρτυρίες, οι κατασκευές αυτές ήταν από στιλβωμένο κυπαρισσόξυλο ή καρυδιά και άστραφταν κάτω από τον ήλιο. Μια αρχιτεκτονική λύση που, κατά τον Ν. Σταυρινίδη, έκανε τα μαγαζιά στους εμπορικούς δρόμους της πόλης να μοιάζουν με “μικρά συρταράκια” στη σειρά.

28. Οι Οθωμανικοί στρατώνες του Ηρακλείου: διαδοχικές εθνικοπολιτισμικές ιδιοποιήσεις του αστικού χώρου.

29. Ξύλινα στέγαστρα και κιόσκια (Ρέθυμνο και Χανιά).

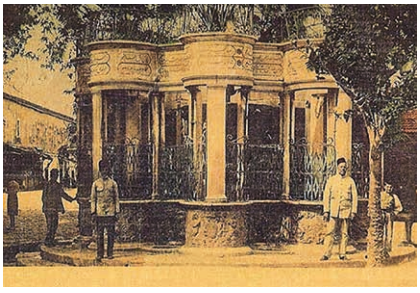
30. Στον παραλιακό δρόμο (Ρέθυμνο).

31. Στο Vizir Çarsi (Ηράκλειο).

32. Στα κονάκια των υψηλών αξιωματούχων: το κονάκι του Μιρζά εφέντη (Ιταλική αρχαιολογική σχολή) στο Ηράκλειο.

33. Γύρω από την κρήνη του Μοροζίνι, που γίνεται οθωμανική κρήνη του Αμπντούλ Μετζίτ.

34. Η κρήνη Μοροζίνι.

35. Απέναντι από τη βενετική Λότζια.

Ο νόμος του 1901 καταργεί αυτό το τυπικό στοιχείο της οθωμανικής πόλης, με το επιχείρημα ότι περιορίζει τον ωφέλιμο αστικό χώρο και δεν συνάδει με το νεοκλασικό ιδεώδες της ευάερης και ευήλιας πόλης. Η κατάργηση αυτή, που αντιγράφει αντίστοιχες διατάξεις του βαυαρικού πολεοδομικού νόμου, διαρρηγνύει την ιστορική συνέχεια του αστικού χώρου, ξεσηκώνοντας τη συζήτηση στους λόγιους κύκλους της πόλης και όχι μόνο, μια συζήτηση που αναζωπυρώνεται στα μέσα του 20ού αιώνα: το ζήτημα ήταν οι εθνικές καταβολές αυτού του αρχιτεκτονικού στοιχείου, που καθόριζαν και τους όρους διατήρησης ή κατάργησής του.

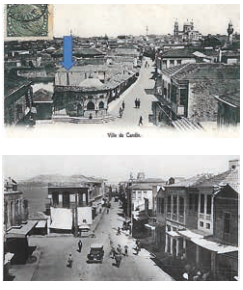
Οι μελετητές της λεγόμενης "παραδοσιακής" αρχιτεκτονικής του 20ού αιώνα, κληρονόμοι, μεταξύ άλλων, και της ελληνοκεντρικής λαογραφικής ματιάς του 19ου αιώνα, ανάγουν την πρακτική των ξύλινων στεγάστρων στα αρχαιοελληνικά/ρωμαϊκά και αργότερα σε βυζαντινά αρχιτεκτονικά πρότυπα του εξώστη, *σολάριον* (solarium) ή *ηλιακού*, τα οποία ονομάστηκαν *ταβλωτά* ή *ταβλάτα* ή *σανιδωτά*, όταν άρχισαν να κατασκευάζονται από ξύλο (κυρίως τον 11ο αιώνα). Λόγω στενότητας, στις πόλεις της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, εγκαταλείφθηκαν οι εξώστες του ισογείου, που στηρίζονταν στον δρόμο, και υιοθετήθηκαν τα ορθογώνια περιφραγμένα τμήματα, που εξείχαν καθέτως στην πρόσοψη του κτιρίου: η *Εξάβιβλος* του Αρμενόπουλου, η πιο τρέχουσα σύνοψη βυζαντινού δικαίου, πριν από την άλωση, και συγκεκριμένα το κείμενο "Περί Καινοτομιών" του *Επαρχικού*, έργο των αρχών του 10ου αιώνα για τον κτισμένο χώρο, που αποδίδεται στον αρχιτέκτονα Ιουλιανό Ασκαλωνίτη, κάνει τη διάκριση μεταξύ *σωλαρίων* (εξώστες στο δρόμο) και *ηλιακού* (κατασκευή κάθετη στην πρόσοψη): "Περί σωλαρίων ήτοι εξωστών εν τη οδώ γενομένων" και: "Ηλιακόν, τον παρά τινων εξώστην καλούμενον...". Στο ελληνικό κείμενο των Ασσιζών της Ιερουσαλήμ και της Κύπρου, σύνθεση φεουδαλικού και βυζαντινού δικαίου σε ισχύ στη λατινική ανατολή, αναφέρεται αντίστοιχα το "εξωπέταστον". Εξ άλλου, ευρωπαίοι ελληνολάτρες βυζαντινολόγοι των αρχών του 20ού αιώνα, όπως ήταν ο Charles Diehl, θεωρούν ότι και η βενετσιάνικη λέξη loggia προέρχεται από το liago, παραφθορά του ελληνικού λιακωτού. Το επιχείρημα περί ελληνικής-βυζαντινής καταγωγής των ξύλινων αυτών κατασκευών φαίνεται ότι διχάζει τους λόγιους της πόλης τον 20ό αιώνα: την υπόθεση περί βυζαντινής καταγωγής υποστηρίζει η Ευαγγελία Φραγκάκη· την ανατολική-τουρκική ο Ν. Σταυρινίδης, με τον οποίον μοιάζει να συμφωνεί μια σύγχρονη ιστοριογραφία, που αποδίδει την ονομασία "σαχνισί" στις ξύλινες κάθετες στον εξωτερικό τοίχο κατασκευές, ανάγοντας τον όρο στα αραβικά-ισλαμικά κανονιστικά κείμενα του 10ου αιώνα για την πόλη ή στον οθωμανικό αστικό χώρο των Βαλκανίων. Και η συζήτηση συνεχίζεται μέχρι τα τέλη του αιώνα, οπότε η μελέτη της βενετικής αρχιτεκτονικής ξαναφέρνει στην επιφάνεια τις κλασικές καταβολές του βενετικού solario, ενώ σύγχρονοι ιστορικοί της αρχιτεκτονικής υποστηρίζουν ότι τα αραβικά κείμενα, που κάνουν λόγο για το *σαχνισί*, είναι διασκευές από αντίστοιχα βυζαντινά.

Στην ιστορικο-ιδεολογική αντίληψη των λογίων του Ηρακλείου, στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα, ωστόσο, η μεταβολή στη μορφή και τις χρήσεις των βενετσιάνικων χώρων, που επέφερε η προσθήκη των ξύλινων στέγαστρων, σημειώνει πολιτισμική έκπτωση: το Ηράκλειο έγινε "αφορήτως τουρκικόν", θα σχολιάσει ο Θρασύβουλος Μαρκίδης, ενώ αργότερα

ο Ν. Σταυρινίδης θα υποστηρίξει το δυτικό-βενετσιάνικο πολεοδομικό ιδεώδες στη θέση του ανατολικού-οθωμανικού πολιτισμού της "παράγκας", που στένεψε τους δρόμους και δημιούργησε μια πόλη χωρίς πλατείες: "Το έτος όμως εκείνο (1763) ένας πασάς του Μ. Κάστρου, ο Κιαμήλ Αχμέτ πασάς, εγκατέστησε δέκα εξ παράγκες γύρω από την Κρήνη του Μοροζίνη κι έτσι η πλατεία αυτή έχασε πια τη σημασία της και έγινε από την περίφημη πλατεία του Αγίου Μάρκου, επί ενετοκρατίας, μια συνοικία παραγκών στην καρδιά της πολιτείας του Κάστρου. Το ίδιο συνέβηκε λίγο αργότερα και στη σημερινή πλατεία Νικηφόρου Φωκά, όπου είχαν εγκατασταθεί τα λαχανοπωλεία, με πάρα πολλές άθλιες παράγκες". Αντίθετα, ο δυτικός περιηγητής του 19ου αιώνα, συνεπαρμένος ίσως και από το κλίμα του οριενταλισμού, πιστεύει ότι χωρίς τις παράγκες αυτές "η πόλη θα είχε άθλια και πληκτική όψη".

Αφενός η νεοκλασική αντίληψη του δημόσιου χώρου και της αστικής κοινωνίας, που τον χρησιμοποιεί, και αφετέρου η ιδεολογική υποτίμηση του οθωμανικού παρελθόντος και της αισθητικής αποτύπωσής του στον αστικό χώρο είχαν ως αποτέλεσμα να "εξελληνιστεί" (εκβυζαντινιστεί) η οθωμανική πόλη του Ηρακλείου [36, 37, 38], την οποία καταδίκασαν στη σιωπή, όταν δεν την αφάνισαν εντελώς [39], οι πολιτικές της ανελέητης οικοδομικής ανάπτυξης, στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα. Σήμερα, οι μελετητές της οθωμανικής ιστορίας του Πανεπιστημίου Κρήτης ξεθάβουν με δυσκολία τα λιγοστά ίχνη, που έχουν απομείνει, μέλη κτιρίων ή φθαρμένες επιγραφές, που ανακαλύπτονται κρυμμένες πίσω από νεότερες ή σύγχρονες κατασκευές, σε άγνωστες γωνιές της πόλης, ή οικοδομήματα, που επιβιώνουν στη σκιά μνημείων ενός ενδοξότερου, "ευρωπαϊκού" παρελθόντος και που προσπερνά ανύποπτος ο ντόπιος αστός ή ο ξένος επισκέπτης.

36. Οθωμανικό ή Βυζαντινό μνημείο;

37. Η οθωμανική κρήνη sebil στην πλατεία Κορνάρου.

38. Τα αόρατα οθωμανικά στοιχεία στο ναό του Αγίου Τίτου.

39. Το χαμένο Βαλιδέ Τζαμί (ο ναός του Σωτήρα των Αυγουστινιανών).

Θα ήθελα ωστόσο να υπογραμμίσω ότι η βίαιη ρήξη με τον ιστορικό αστικό χώρο, που αντιπροσωπεύει το κράτος του 19ου αιώνα, ιδιαίτερη έκφραση του οποίου υπήρξε η Κρητική Πολιτεία, εξυπηρέτησε, κυρίως, τους δημιουργούς αυτού του κράτους: τις χριστιανικές ελίτ, που φιλοδοξούσαν να οικειοποιηθούν εκ νέου τον μουσουλμανικό αστικό χώρο, όχι μόνο παίρνοντας στα χέρια τους τα μουσουλμανικά ακίνητα αλλά, κυρίως, μέσω της εθνικής ιδιοποίησης του ιστορικού παρελθόντος της κρητικής πόλης, τόσο του οθωμανικού όσο και αυτού του βενετικού παρελθόντος και των χωρικών και πολεοδομικών εκφράσεών του, εν όψει καταρχήν της ένωσης με το ελληνικό κράτος. Ωστόσο, οι τοπικές κοινωνίες αντιστέκονται στο νεότερο κράτος, διαμορφώνοντας τα δικά τους πεδία και δίκτυα εξουσίας, ενώ τα προγράμματα πολεοδομικής αναμόρφωσης δεν ολοκληρώνονται πάντα, δημιουργώντας έναν ανάμεικτο ιστορικά, πολιτισμικά και αισθητικά αστικό χώρο, στις αρχές του 20ού αιώνα [40, 41, 42, 43].

40. 1920: παρά τις πολεοδομικές αναμορφώσεις, οι εμπορικοί δρόμοι διατηρούν τον οθωμανικό χαρακτήρα τους. Platia Strata in Heraklion.

41. Η πλατεία του Νικηφόρου Φωκά (Meydan).

Η κεντρική αγορά του Ηρακλείου σε μεταπολεμικό καρτ-ποστάλ

42. Η οδός 1866, μετά τον πόλεμο.

43. Vizir çarsi: ο άνισος νεοκλασικός μετασχηματισμός.

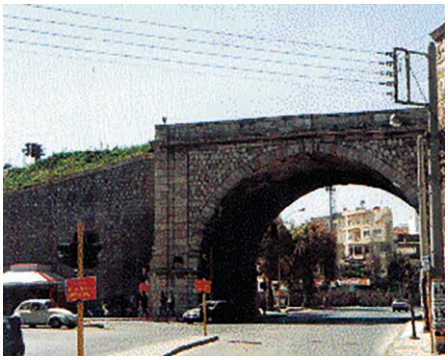
Από την άλλη, οι διαδικασίες εθνικής συγκρότησης συντελούνται συχνά ερήμην των τοπικών παραδόσεων και ταυτοτήτων: το ξέρουμε από την ταραχώδη ιστορία της μετονομασίας των οικισμών στο ελληνικό κράτος του 19ου αιώνα, το βλέπουμε και στις επιβιώσεις της αστικής τοπωνυμίας του Ηρακλείου. Μέχρι και τα τέλη του 20ού αιώνα η συλλογική χρήση συντηρούσε ακόμα ονομασίες του αστικού χώρου, που προέρχονταν από την πολιτισμική αφομοίωση του οθωμανικού παρελθόντος: η σημερινή πλατεία Κορνάρου συνέχισε να ονομάζεται Βαλιδέ Τζαμί, *Αχτάρικα* ονόμαζαν τη δεξιά πλευρά της πλατείας του Νικηφόρου Φωκά, όπου βρίσκονταν τα φαρμακεία και αρωματοπωλεία της οθωμανικής πόλης, χρησιμοποιούσαν την ονομασία *Τελάλικα* για να προσδιορίσουν την πλευρά απέναντι από την κρήνη του Μοροζίνη, γιατί εκεί συναντιόταν οι μουσουλμάνοι τελάληδες του Χάνδακα, τον 19ο αιώνα, αυτές οι τόσο χαρακτηριστικές "φωνές των πόλεων" της Ανατολής, ή ονόμαζαν Μεζάρια, την περιοχή μεταξύ Χανιώπορτας και Μασταμπά, όπου υπήρχε άλλοτε το τουρκικό νεκροταφείο [44]. Τέλος, η γνωστή σε όλους χρήση του όρου *ντάπια*, που σημαίνει προμαχώνας και που δηλώνει διάφορες θέσεις της βενετικής οχύρωσης ακόμα και σήμερα [45], υποδεικνύει ότι η προφορική παράδοση παραμένει ακόμα προσηλωμένη στη μνήμη της οθωμανικής οικειοποίησης του βενετικού αστικού χώρου, καθώς αντιστέκεται στις βίαιες ρήξεις των συνεχειών της. Ας θυμηθούμε και πάλι αυτόν τον ευαίσθητο ιδεολόγο της συνέχειας, τον Νίκο Σταυρινίδη, που πίστευε ότι η εισαγωγή των φοινικόδενδρων στο Μεγάλο Κάστρο – χαρακτηριστική λεπτομέρεια των μεσογειακών νεοκλασικισμών – ξερίζωσε βίαια μια συνέχεια του αστικού τοπίου και της αστικής κοινωνικότητας, τα πλατάνια της πόλης [46], που έριχναν τη σκιά τους στους καφενέδες και στις κρήνες, σβήνοντας συγχρόνως κι έναν κοινό τόπο τραυματικής μνήμης της πόλης: τις καθημερινές σχεδόν εικόνες των κρεμασμένων στα κλαδιά τους χριστιανών και μουσουλμάνων, όλων εκείνων στους οποίους η οθωμανική - όπως και η αιγυπτιακή - δικαιοσύνη επεφύλασσε τον κατώτερο κοινωνικά, ταπεινωτικό θάνατο του απαγχονισμού.

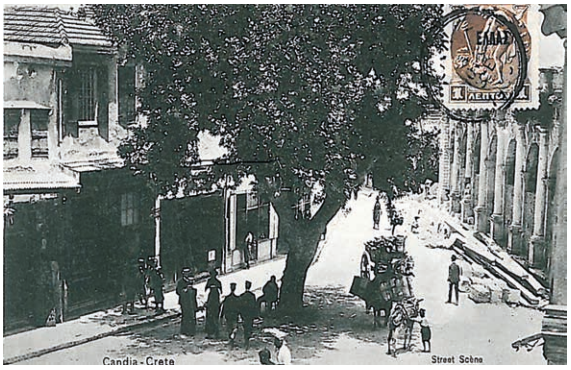
44. Το μουσουλμανικό νεκροταφείο στο Ηράκλειο.

45. Οι βενετικές ντάπιες στον Οθωμανικό χώρο
Ο προμαχώνας Μαρτινέγκο.

46. Πλατάνια ή φοίνικες; Το οθωμανικό παρελθόν και το νεοκλασικό αστικό τοπίο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ[2]

Bastea, E. (1997) "Regularization and Resistance: Urban Transformation in Late Nineteenth Century Greece", στο P. Carabott (επιμ.) *Greek Society in the Making 1863-1913. Realities Symbols and Visions*, Λονδίνο: Centre for Hellenic Studies, King's College.

El Ashmouni, Marwa and Katharine Bartsch, "Egypt's age of transition: Unintentional cosmopolitanism during the reign of Muhammad 'Ali (1805-1848)", *Arab Studies Quarterly*, January 1, 2014, 43-74.

Ersoy Ahmet A., *Architecture and the Late Ottoman Historical Imaginary. Reconfiguring the Architectural Past in a Modernizing Empire*, Routledge, London –New York 2016.

Faroqhi S., Κολοβός Η., Αναστασόπουλος Α., Gulsoy E., *The Eastern Mediterranean under Ottoman Rule, Crete 1645-1840*, The Halcyon Days in Crete VI: A Symposium held in Rethymno, 13-15 January 2006, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 2009.

Hastaoglou-Martinidis, V. (1995) "City Form and National Identity: Urban Designs in Nineteenth Century Greece", *Journal of Modern Greek Studies*, 13: 99-123.

Mitchell T., *Colonizing Egypt*, Cambridge University Press 1988, 1991.

Ανδριώτης Ν., "Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στην Κρήτη 1821-1924", *Μνήμων* 26, 2004, 63-94.

Ανδριώτης Ν., *Πληθυσμός και οικισμοί της Ανατολικής Κρήτης 16ος-19ος αιώνας*, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 2006.

Δετοράκης Θ.-Καλοκαιρινός Αλ. (επιμ.), *Η τελευταία φάση του Κρητικού ζητήματος. Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου* (Ηράκλειο, Αύγουστος 1998), Ηράκλειο, ΕΚΙΜ 2001.

Δετοράκης Θεοχάρης, *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο, Mystic Editions, 1990.

Ζαϊμάκης Γιάννης, *Καταγώγια ακμάζοντα. Παρέκκλιση και πολιτισμική δημιουργία στον Λάκκο Ηρακλείου*, Αθήνα, Πλέθρον, 1999.

Ζέη Ελευθερία, *Χώρος και φωτογραφία. Το Ηράκλειο από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στην Κρητική Πολιτεία. Συλλογή Μιχάλη Σάλλα*, προλ. Νίκος Καραπιδάκης, Αθήνα 2005.

Ζενάπ Ράσεντ Ισμάτ, *Η Κρήτη υπό την Αιγυπτιακήν εξουσίαν 1830-1840*, μετάφρ. Μιχαηλίδης Ευγένιος, Ηράκλειο, Σύλλογος Πολιτιστικής Αναπτύξεως Ηρακλείου, 1978, 2002.

Καρέλλης Μανώλης, *Ιστορικά σημειώματα για την Κρήτη, (από την επανάσταση του 1866 ως την Κατοχή)*, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 2005.

Κοκκινάκης Γ., "Πολιτικές και κοινωνικές όψεις της μουσουλμανικής παρουσίας στην Αυτόνομη Κρήτη 1898-1913", *Αντικείμενα* 1, 34, 2001.

Κρήτη. Η ζωή εν άστει (1898-1940). Ψηφίδες πολιτισμικής ιστορίας, πρακτικά συνεδρίου (Ηράκλειο, 30-31 Μαρτίου 2007), στο: *Κρητικά Χρονικά* ΛΒ' (2012).

Λυδάκη Ειρήνη (επιμ.), *Κρήτη 1898-1899. Φωτογραφικές μαρτυρίες από το προσωπικό λεύκωμα του πρίγκηπος Γεωργίου*, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 2009.

Μονιούδη- Γαβαλά Δώρα, *Πολεοδομία στο ελληνικό κράτος (1833-1890). Αθήνα, Ερμούπολη, Μεσολόγγι, Αγρίνιο, Αίγιο, Σπάρτη –Urbanplanninginthe GreekState (1833-1890)*, Αθήνα 2012.

Μπαστέα, Ε. (2008) *Αθήνα 1834-1896. Νεοκλασική Πολεοδομία & Ελληνική Εθνική Συνείδηση*, Αθήνα: Libro.

Μπίρης, Μ. και Καρδαμίτση-Αδάμη, Μ. (2001) *Νεοκλασική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα: Μέλισσα.

Νεοκλασική πόλη & Αρχιτεκτονική, Πρακτικά πανελλήνιου συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 2-4 Δεκεμβρίου 1983, Α.Π.Θ., Σπουδαστήριο Ιστορίας Αρχιτεκτονικής.

Νεοελληνική Πόλη. Οθωμανικές κληρονομιές και ελληνικό κράτος, Πρακτικά του Διεθνούς συμποσίου Ιστορίας, Αθήνα 26-28 Σεπτεμβρίου-Ερμούπολη 29-30 Σεπτεμβρίου 1984, Αθήνα, ΕΜΝΕ, 1995, 2 τ.

2 Για λόγους οικονομίας παρατίθεται μόνο η νεότερη βιβλιογραφία, η οποία συνοψίζει και την παλαιότερη τοπική ιστοριογραφία και τις πηγές.

Ο Μίτος της Αριάδνης. Ξετυλίγοντας την ιστορία της πόλης του Ηρακλείου. Συλλογικό έργο, Ηράκλειο, Mystic Editions, 2011.

Περάκης Μάνος, *Κρήτη το νησί των προσαρμογών. Οικονομία και κοινωνία (1830-1913)*, Αθήνα, Ασίνη, 2017.

Περάκης Μάνος, *Το τέλος της Οθωμανικής Κρήτης. Οι όροι κατάρρευσης του καθεστώτος της Χαλέπας (1878-1889)*, Αθήνα, Βιβλιόραμα και Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών "Ελευθέριος Βενιζέλος", 2008.

Πετμεζάς Σ.-Τζεδάκη –Αποστολάκη Λ. (επιμ.), *Κυριαρχίες και συνειδήσεις στην Ανατολική Μεσόγειο [1880-1920]*, Ηράκλειο ΕΚΙΜ, 2014.

Τζεδάκη-Αποστολάκη Λ., "Ψηφίδες Ιστορίας: Νομός Ηρακλείου 1900-1925", *Το Ηράκλειο και η περιοχή του. Διαδρομή στον χρόνο. Ιστορία-Αρχαιολογία-Λογοτεχνία –Κοινωνία*, επιμ. Ν. Γιγουρτάκης, Ηράκλειο 2004, σ. 435-438.

Σάββας Δημήτριος, *Λες και ήταν χθες! Μνήμες... από το παλιό Ηράκλειο*, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 2010.

Σπανδάγος Γιάννης, *Ρέθυμνο. Λιμάνι και προκυμαία*, Ρέθυμνο, Μίτος, 1999.

Σταρίδα Λιάνα, *Υπήρχε μια πόλη... Συνοικίες, δρόμοι και πλατείες του Μεγάλου Κάστρου*, Ηράκλειο, Ίτανος, 2013.

Τα κρητικά τοπωνύμια, Διήμερο επιστημονικό συνέδριο, Ρέθυμνο, 6-7 Νοεμβρίου 1998, Πρακτικά, Ρέθυμνο, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ρεθύμνης, 2000, 2 τ.

Το Ηράκλειο και η Νομαρχία του, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ηρακλείου, Ηράκλειο 2005.

Χουρδάκης Αντώνης Γ., *Πολιτεία υπό αναίρεση. Η εκπαίδευση στην Κρήτη πριν την Ένωσή της με την ελεύθερη Ελλάδα*, Αθήνα, Gutenberg, 2010.

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΑ
ΓΡΑΜΜΑΤΑ ::::

ΜΗΝΙΑΙΟ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΕΦΗΜΕΡΙΔΟΚΡΙΤΙΚΟ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΟΥΡΕΛΛΟΣ

ΚΡΗΤΙΚΕΣ ΣΕΛΙΔΕΣ

ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΣΠΟΥΔΗΣ & ΚΡΙΤΙΚΗΣ

ΥΠΑΡΧΕΙ ΚΑΙ ΣΤΟ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗ

Σάββατο 22.04.2017

Λογοτεχνικό Ηράκλειο του Μεσοπολέμου: ένα διανοητικό πεδίο ανοιχτών οριζόντων

Ομιλητής

Αντώνης Καρτσάκης

δρ Φιλολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης
Επίτιμος Σχολικός Σύμβουλος Φιλολόγων

Προλογίζει η

Ντιάνα Μανουρά

Φιλόλογος

Ντιάνα Μανουρά

Θα ήθελα να συγχαρώ τους ανθρώπους της "Ηράκλειας Πρωτοβουλίας" για την υπέροχη συνέχεια στο ξετύλιγμα του μίτου της Αριάδνης, για το τόσο αποδοτικό και ωφέλιμο αυτό έργο για την κατανόηση της ιστορίας της πόλης μας.

Ανέλαβα σήμερα να παρουσιάσω τον ομιλητή μας Αντώνη Καρτσάκη, παρά το ότι είμαι βέβαιη ότι είναι πολύ γνωστός και πολύ αγαπητός σε όλους μας. Θα επιχειρήσω λοιπόν μια σύντομη παρουσίαση του ομιλητή, παρακολουθώντας, κυρίως, την εργογραφία του.

Ο Αντώνης Καρτσάκης σπούδασε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών και παρακολούθησε μεταπτυχιακές σπουδές στη Φιλοσοφική σχολή του Πανεπιστημίου Κρήτης, στο Τμήμα Φιλολογίας, όπου και εκπόνησε τη διδακτορική του διατριβή, με θέμα: *Η κριτική της ποίησης στα μεταπολεμικά λογοτεχνικά περιοδικά (1945-1967). Ζητήματα αισθητικής και ιδεολογίας* (Ρέθυμνο 2004). Εργάστηκε ως φιλόλογος σε πολλά Γυμνάσια και Λύκεια της χώρας, ως Διευθυντής Λυκείου και ως Σχολικός Σύμβουλος Φιλολόγων Νομού Ηρακλείου.

Έχει επιμεληθεί πολλές εκδόσεις, από τα φοιτητικά του ήδη χρόνια.
Ως επιστημονικός συνεργάτης της Εγκυκλοπαίδειας Τύπου του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών έχει συντάξει τα λήμματα τα σχετικά με περιοδικά, εφημερίδες, εκδότες και δημοσιογράφους του Ηρακλείου, από τις αρχές του αιώνα έως το 1950. Είναι τακτικό μέλος της Εταιρείας Κρητικών Ιστορικών Μελετών (ΕΚΙΜ).

Τα επιστημονικά του ενδιαφέροντα εστιάζονται στη νεοελληνική λογοτεχνία και, ειδικότερα, στη λογοτεχνική κριτική καθώς και στο λογοτεχνικό περιοδικό τύπο και αποτυπώνονται σε μεγάλο αριθμό ανακοινώσεων, ομιλιών και επιστημονικών εργασιών. Ενδεικτικά αναφέρω τη συμμετοχή του στον τόμο των Πεπραγμένων του Επιστημονικού Συμποσίου στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης, 11-13 Νοεμβρίου 2011, με τον τίτλο *Επιρροές του Ελύτη*, έκδοση της ΕΚΙΜ (2014). Επίσης (και εύλογα) έχει ασχοληθεί σοβαρά με θέματα παιδαγωγικού, εκπαιδευτικού και διδακτικού περιεχομένου.

Το 2009 κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις της "Εστίας" η μελέτη του *Μεταπολεμική κριτική και ποίηση. Ζητήματα αισθητικής και ιδεολογίας*. Η μελέτη αυτή, αποτέλεσμα κοπιώδους ερευνητικής εργασίας, αποτελεί μια εμβριθή παρακολούθηση της επικαιρικής κριτικής (της βιβλιοκρισίας) στο χώρο της ελληνικής ποίησης, κατά την περίοδο από τα χρόνια του Εμφυλίου έως τη Χούντα. Παρακολουθώντας την πορεία της μεταπολεμικής ελληνικής κριτικής στο σύνολο του περιοδικού λογοτεχνικού τύπου, ο Καρτσάκης εστιάζει τον ερευνητικό του φακό στην κριτική της ποίησης και στον τρόπο με τον οποίο οι ιδεολογικοπολιτικές συνθήκες και οι ανάλογες δεσμεύσεις της αισθητικής καθόρισαν τις αποτιμήσεις των έργων ή την αισθητική στάση γενικότερα.

Μερικά από τα ακανθώδη ερωτήματα, που θέτει η μελέτη, είναι: πώς η πολιτική κατάσταση της Ελλάδας, μετά τα Δεκεμβριανά και ώς τη δικτατορία, επηρέασε το χώρο του πνεύματος· με ποια κριτήρια εντάχθηκαν τα έργα στο λογοτεχνικό κανόνα, μέσα στην ταραγμένη δεκαετία του '40, όταν ο Εμφύλιος δίνει τη θέση του στον Ψυχρό πόλεμο

και πώς αποτυπώνονται οι ιδεολογικές εντάσεις των δεκαετιών του ’50 και του ’60 στα κριτικά κείμενα της εποχής· με ποιο τρόπο, ειδικότερα, διαβάστηκαν τα νέα ποιητικά έργα, με ποια κριτήρια αξιολογήθηκαν και πώς οι ιδεολογικοί και κοινωνικοί όροι της εποχής διαμόρφωσαν, εν τέλει, τη φυσιογνωμία της ελληνικής λογοτεχνικής κριτικής.

Ο Αντώνης Καρτσάκης ήρθε αντιμέτωπος με ένα τεράστιας έκτασης πρωτογενές υλικό, καθώς μελέτησε την ύλη δεκαοκτώ λογοτεχνικών περιοδικών, πολλά από τα οποία εκτείνονται σε πολλούς τόμους. Κατόρθωσε, ωστόσο, να συστηματοποιήσει το αχανές αυτό υλικό, να αναδείξει το ειδικό προφίλ του κάθε περιοδικού, να ιχνηλατήσει τις περιπέτειες των ιδεών και τις υπόγειες διαδρομές τους, στην ταραγμένη αυτή περίοδο· να διασώσει, μέσω της επικαιρικής κριτικής, που απηχεί τη θερμοκρασία συγκεκριμένων χρονικών στιγμών, τα βαθιά κοινωνικά και ιδεολογικά σχίσματα της μεταπολεμικής Ελλάδας.

Τα συμπεράσματα πολύτιμα για το σημερινό και τον αυριανό μελετητή: η λογοτεχνία και η λογοτεχνική κριτική υπήρξαν θύματα της ταραγμένης εποχής· ο μεταπολεμικός κριτικός λόγος φέρει το ίχνος της ιστορίας· η ιδεολογική υπερφόρτιση των καιρών εμποτίζει τις κρίσεις των έργων και οδηγεί στην αισθητική πόλωση. Ο Καρτσάκης διαπιστώνει και τεκμηριώνει, με τη μέθοδο του ανατόμου, επιλεκτικές κριτικές στάσεις, αποκλεισμούς προσώπων ή έργων, προβολή άλλων με μοναδικό κριτήριο την ιδεολογία, δογματισμούς ή αναγνωστικές μονομέρειες. Μέσα από τις κριτικές στάσεις, έχουμε ανάγλυφη την ιστορία της ταραγμένης εποχής.

Το βιβλίο αυτό είναι, επομένως, ιστορικό μαζί και φιλολογικό και χαρακτηρίστηκε από τον καθηγητή Δημήτρη Πολυχρονάκη ως σημείο αναφοράς όχι μόνο για τους φιλολόγους αλλά για κάθε ερευνητή της ιστορίας των ιδεών, στη νεότερη Ελλάδα.

Το 2013 κυκλοφόρησε το βιβλίο *Το λογοτεχνικό Ηράκλειο του Μεσοπολέμου· Κείμενα, Έντυπα, Δημιουργοί*, από τις εκδόσεις του Δήμου Ηρακλείου και της Βικελαίας Δημοτικής Βιβλιοθήκης Ηρακλείου. Εδώ ο Καρτσάκης αποφασίζει να μας γυρίσει πίσω, στις δεκαετίες του ’20 και του ’30, να μας μιλήσει για την πόλη μας, να ανασυστήσει την ιστορία της, μέσα από τις λέξεις των άλλων. Καρπός επίμονης και επίμοχθης έρευνας και η μελέτη αυτή αποτελεί μια σημαντική προσφορά για την πνευματική και πολιτισμική ιστορία του τόπου μας αλλά και της χώρας μας, γενικότερα. Γιατί, με αφορμή την περιγραφή της πνευματικής και λογοτεχνικής κίνησης του μεσοπολεμικού Ηρακλείου, επιχειρείται αδρομερής περιγραφή του γενικού πολιτισμικού πεδίου και των επιμέρους πεδίων, που αλληλενεργούν μέσα στη λογοτεχνική κοινότητα του Μεσοπολέμου.

Χωρίς υπαναχωρήσεις μπροστά στις μεγάλες ερευνητικές δυσκολίες, ο Καρτσάκης ιχνηλατεί την ταυτότητα δύο, κυρίως, λογοτεχνικών περιοδικών: των *Νεοελληνικών Γραμμάτων* (1926-1928) και των *Κρητικών Σελίδων* (1936-1939).

Με αφορμή την ύλη των περιοδικών, την οποία εκθέτει συστηματικά, μελετά συνθετικά τα θέματα τα οποία ανέδειξαν τα δύο αυτά έντυπα και εξετάζει, πολύπλευρα, το ρόλο και την έκταση της παρέμβασής τους στο πολιτισμικό πεδίο του μεσοπολεμικού Ηρακλείου.

Η μελέτη αυτή του Καρτσάκη δείχνει ανάγλυφα τις αναγνωστικές προτιμήσεις στο Ηράκλειο του Μεσοπολέμου, τις αισθητικές τάσεις του αθηναϊκού κέντρου, που φθάνουν στην ελληνική περιφέρεια, την εποχή αυτή, και ανασυνθέτει την καλλιτεχνική τοπογραφία της πόλης μέσα στα ευμετάβλητα συμφραζόμενα του Μεσοπολέμου. Φέρνει στην επιφάνεια τις υπόγειες δυνάμεις, που καθιστούν το μεσοπολεμικό πολιτισμικό τοπίο μικρογραφία του ευρύτερου ελλαδικού πεδίου, και παρακολουθεί επιλεκτικά την επικοινωνία με το αθηναϊκό κέντρο και τους τρόπους με τους οποίους τα δύο περιοδικά διαμορφώνουν την αισθητική αντίληψη της ηρακλειώτικης αναγνωστικής κοινότητας της εποχής.

Και αυτό το βιβλίο, όπως και το προηγούμενο, είναι σημαντικό όργανο τόσο για το μελετητή της τοπικής ιστορίας όσο και για το μελετητή της ελληνικής λογοτεχνίας, γενικότερα. Παράλληλα, οι εμπεριστατωμένες και εντελώς σύγχρονες βιβλιογραφικές αναφορές καθιστούν τα δύο βιβλία πολύτιμα ερευνητικά εργαλεία αναφοράς. Σημαντικό προσόν και όχι σύνηθες σε επιστημονικά κείμενα είναι ότι και τα δύο συνδυάζουν την τεκμηριωμένη και εξαντλητική επιστημονική έρευνα με την ελκυστική γραφή. Κάτι που οφείλεται οπωσδήποτε στο συγγραφικό τάλαντο του Καρτσάκη αλλά επίσης και στο τάλαντο του δασκάλου.

Με την τελευταία αυτή ιδιότητα, του δασκάλου της τάξης, θα τον γνωρίσουμε στο επόμενο βιβλίο του. Εκεί, νομίζω, τοποθετεί ο ίδιος τον εαυτό του, θεωρεί πάντα τον εαυτό του δάσκαλο της τάξης και τρέφει, όπως προκύπτει, βαθύ σεβασμό στην ιδιότητα του δασκάλου. Για τη φαινομενικά απλή αυτή ειδικότητα του δασκάλου, απαιτούνται πάμπολλες αρετές και ικανότητες, που υπάρχουν στην προσωπικότητα του Αντώνη Καρτσάκη και τις συναντάμε στο τρίτο βιβλίο του με τίτλο *Στον ανήσυχο μαθητή μου*, επίσης από τις εκδόσεις της Εστίας. Το βιβλίο έχει τη μορφή μιας μακράς, ανοιχτής επιστολής προς τον ταραξία μαθητή. Στην πραγματικότητα όμως παραλήπτες είμαστε όλοι: μαθητές, δάσκαλοι, γονείς, όσοι μετέχουμε στο πολύπλοκο έργο της εκπαίδευσης των νέων μας, όσοι αγωνιούμε για τις πολλές παθογένειές της, όσοι πιστεύουμε στην ύψιστη αξία της.

Γνήσιο και βιωματικό το βιβλίο αυτό καταθέτει απλόχερα σκέψη και ζωή τριάντα πέντε χρόνων μέσα στην τάξη και φωτίζει πτυχές των εκπαιδευτικών μας πραγμάτων, τις οποίες ο επιστημονικός λόγος αγνοεί ή αδυνατεί να συλλάβει. Ένα βιβλίο με βαθιά γνώση, καταλυτικό χιούμορ και φαντασία, εξομολογητικό και ειλικρινές, χωρίς εξιδανίκευση και ωραιοποίηση. Γεμάτο ανασφάλειες και παραδοχές προβληματισμών και λαθών. Ο Καρτσάκης είναι ένας πολύ καλά διαβασμένος δάσκαλος, όπως πιστοποιούν οι πλούσιες βιβλιογραφικές αναφορές και οι ενσωματωμένες στην αφήγηση σύγχρονες παιδαγωγικές θεωρίες· αλλά και μια ανατρεπτική, ταυτόχρονα, φύση, που αναιρεί, όταν χρειάζεται, τους κανόνες, πιστεύοντας ότι ο δάσκαλος έχει το ηθικό χρέος να ωθήσει όλους τους μαθητές στην περιέργεια, στη φαντασία, στην κριτική, στην περιπέτεια, δηλαδή, της γνώσης. Χωρίς να φαίνεται, διατρέχει και ανατέμνει όλο το Αναλυτικό Πρόγραμμα Γυμνασίου και Λυκείου, διερωτάται διαρκώς για το ρόλο του σχολείου και

του δασκάλου. Ο Καρτσάκης αποδεικνύεται μια άγρυπνη συνείδηση για τη γνώση και εστιάζει στους μαθητές εκείνους τους οποίους το εκπαιδευτικό μας σύστημα αδυνατεί να κερδίσει στη γοργά μεταβαλλόμενη και ανεπεξέργαστη εποχή μας. Ένας δάσκαλος με ηθικό ανάστημα, υψηλό αίσθημα ευθύνης και αποστολής και με συνέπεια στις αρχές του. Χωρίς καμιά έπαρση αλλά εξαιρετικά σεμνός, παρά τη μεγάλη αγάπη και την αποδοχή, που είχε από μαθητές και καθηγητές. Βαθιά ανθρώπινος, με διάπυρη αγάπη για τους μαθητές του, διδάσκων αεί και διδασκόμενος από αυτούς· ένας δάσκαλος που εξακολουθεί να ονειρεύεται το σχολείο, που θα καταφέρει να αναμορφώσει την υποταγμένη κοινωνία μας· το σχολείο που θα δυναμώσει τα φτερά του ανήσυχου μαθητή και θα τον ωθήσει σε ελεύθερες πτήσεις. Ένας πραγματικά *ανήσυχος δάσκαλος*, που, απ' όποια θέση και αν υπηρέτησε το δημόσιο σχολείο, το τίμησε αληθινά.

Για το βιβλίο αυτό σου οφείλουμε όλοι, Αντώνη Καρτσάκη· για την πείρα, που καταθέτεις, για τις αλήθειες, που αποκαλύπτεις, για τις αγωνίες, που μοιράζεσαι μαζί μας, για το παιδαγωγικό ήθος, που μας διδάσκεις, για το θάρρος σου να ανοίξεις την τάξη σου σ' εμάς, όσο εμείς κρατάμε καλά κλεισμένη τη δική μας.

Σου εύχομαι να είσαι πάντα καλά με την υπέροχη οικογένειά σου και σου παραχωρώ το λόγο.

Αντώνης Καρτσάκης

Λογοτεχνικό Ηράκλειο του Μεσοπολέμου: ένα διανοητικό πεδίο ανοιχτών οριζόντων

Ευχαριστώντας την Ηράκλεια Πρωτοβουλία για τις γνωστικές εμπειρίες, που μας προσφέρει, συναρμολογώντας ψηφίδα-ψηφίδα την ιστορία της πόλης, έρχομαι να προσθέσω τη δική μου ψηφίδα: το πνευματικό πρόσωπο του Ηρακλείου[1] στο Μεσοπόλεμο.[2] Ο στόχος μου να ανασυνθέσω την εικόνα της πόλης την περίοδο αυτή με το λόγο, για την ακρίβεια, με την τέχνη του λόγου, τη λογοτεχνία. Θα επιχειρήσω λοιπόν να αναπαραστήσω την καλλιτεχνική τοπογραφία της πόλης· να αναψηλαφήσω ενέργειες ανθρώπων, με τις οποίες οργάνωσαν καλλιτεχνικά την καθημερινότητά τους, παραχωρώντας μια θέση στην τέχνη, δίπλα στη ζωή, και να δείξω, μέσω του λόγου, ότι στην πόλη αυτή λειτουργεί ένα διανοητικό πεδίο[3] ανοιχτών οριζόντων. Δείκτης μου στην πορεία αυτή τα λογοτεχνικά περιοδικά και δευτερευόντως ο ημερήσιος τύπος.

Γιατί η εστίαση στα περιοδικά; Τα λογοτεχνικά περιοδικά μας βοηθούν να μελετήσουμε το *λόγο* και, μέσω του λόγου, τον τόπο· γιατί η λογοτεχνία - είναι γνωστό - διαβάζει την κοινωνία με το δικό της τρόπο. Κι ακόμη: τα περιοδικά διαφέρουν από τα βιβλία. Τα πρώτα αποτυπώνουν τη συλλογική έκφραση, τα βιβλία προβάλλουν την προσωπική άποψη. Το βιβλίο είναι το αμετάκλητο, το παγιωμένο· το περιοδικό είναι απόπειρα, άνοιγμα σε νέα είδη γραφής. Στο βιβλίο ο συγγραφέας μονολογεί· στο περιοδικό διαλέγεται· διασώζει τον παλμό συγκεκριμένων χρονικών στιγμών.[4]

1 Το Ηράκλειο είναι πόλη παλίμψηστη. Είναι μια πόλη "*που αντιστέκεται στους βιαστικούς, που οι κάτοικοί της θα πρέπει ν' ανακαλύψουν ξανά και ξανά, απαλλαγμένοι από τις εικόνες, που έχουν συσσωρεύσει μέσα τους η συνήθεια και η καθημερινότητα*" (βλ. Χριστόφορος Λιοντάκης, "Είκοσι τέσσερις ψηφίδες για τον Χάνδακα", στο *Μια πόλη στη λογοτεχνία. Ηράκλειο,* Επιλογή κειμένων Χριστόφορος Λιοντάκης, Μεταίχμιο, Αθήνα 2001, σ. 14). Η πόλη του Ηρακλείου απαιτεί λοιπόν αλλεπάλληλες αναγνώσεις, αφού η πόλη, εκτός από πολυσύνθετη υλική υπόσταση, είναι και προϊόν μιας πλούσιας ιστορικής διαδρομής.

2 Ο Μεσοπόλεμος, το διάστημα μεταξύ δύο πολέμων (1918-1939), είναι εποχή κοινωνικών ανακατατάξεων, ιδεολογικών αλλά και αισθητικών ζυμώσεων. Γιατί, ενώ η Ευρώπη ανασυγκροτείται, μετά το 1918, για τη χώρα μας ο πόλεμος συνεχίζεται με το τραγικό '22.

3 Σχετικά με τη μορφή και τη λειτουργία του "διανοητικού πεδίου", βλ. Pierre Bourdieu, "The intellectual field: a world apart", στον τόμο: *In other Words. Essays Towards a Reflexive Sociology,* Cambridge, Polity Press, 1990, σ. 140-149 και ελληνικά, Pierre Bourdieu, *Οι κανόνες της τέχνης. Γένεση και Δομή του Λογοτεχνικού Πεδίου* (μτφρ. Έφη Γιαννοπούλου), Πατάκης, Αθήνα 2006. Σύμφωνα με τον Bourdieu, το διανοητικό πεδίο, ένα πεδίο αλληλομαχόμενων δυνάμεων, που θυμίζει το πεδίο μάχης. Στην περίπτωσή μας είναι βέβαια το γενικό πολιτισμικό πεδίο αλλά και τα επιμέρους πεδία, που αλληλενεργούν μέσα στην πνευματική κοινότητα του Ηρακλείου του Μεσοπολέμου.

4 Σύμφωνα με τον Χ. Λ. Καράογλου, "Το περιοδικό είναι κάτι περισσότερο από μια πολύτιμη πηγή πληροφοριών: είναι οι άνθρωποί του, οι εκδότες και οι συνεργάτες του, η ύλη του, οι αναγνώστες του, είναι κυρίως ένα ζωντανό σώμα με τη θερμοκρασία και το σφυγμό του –έκφραση ατομικών και συλλογικών ροπών και νοοτροπιών. Έτσι, αποκτούν σημασία όχι μόνο τα εξ αντικειμένου σημαντικά κείμενα, όπως η λογοτεχνική ύλη, το δοκίμιο και η κριτική μα και άλλα δευτερεύοντα: από το προγραμματικό σημείωμα των εκδοτών, τις σελίδες επικαιρότητας, τις ειδήσεις και τα σχόλια για πρόσωπα και γεγονότα ή τη στήλη αλληλογραφίας, μέχρι την τυπογραφική εμφάνισή του" (Χ. Λ. Καράογλου, "Βιβλιογραφώντας τα περιοδικά του Μεσοπολέμου", στο *Ο περιοδικός τύπος στον Μεσοπόλεμο (26 και 27 Μαρτίου 1999),* Εταιρεία Σπουδών νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), σ. 217-231: 219).

Στις αρχές του 20ού αιώνα, τα περιοδικά αντιπροσωπεύουν το πιο νεωτερικό στοιχείο της πνευματικής μας ζωής και συνιστούν τον αποκλειστικό σχεδόν αγωγό των νέων ιδεών προς τον ελληνικό πνευματικό χώρο. Κάποια από αυτά κατόρθωσαν να δραστηριοποιήσουν τοπικές κοινωνίες και να παρέμβουν στην πνευματική ζωή. Περιπτώσεις του τύπου αυτού εντοπίζουμε στο Ηράκλειο του Μεσοπολέμου.

Το Ηράκλειο του Μεσοπολέμου είναι μια πόλη, που σφύζει από ζωή, όπου η οικονομία αλλά και το πνεύμα ανθούν. Οι αφετηρίες της άνθησης αυτής βρίσκονται πολύ πίσω, στην ανακήρυξη της Αυτονομίας το 1898. Η παιδεία, η οποία είχε αποτελέσει βασική μέριμνα από τα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας (1898-1913), τροφοδοτεί μιαν αξιόλογη πνευματική κίνηση σε όλες τις πόλεις της Κρήτης. Από τις αρχές του αιώνα λειτουργούν δραστήριοι φιλολογικοί σύλλογοι, όπως ο "Χρυσόστομος" στα Χανιά, και βιβλιοθήκες, όπως η "Βικελαία" στο Ηράκλειο και η "Αθηνά" στα Χανιά. Στα χρόνια αυτά αρχίζει η εισβολή ευρωπαϊκών ιδεών και ηθών. Το Ηράκλειο των αρχών του 20ού αιώνα είναι πόλη με ιδιαίτερα κοσμοπολίτικα και πολυπολιτισμικά χαρακτηριστικά. Η κοινωνική διαστρωμάτωση, η κοινωνική και οικονομική ζωή, η πολιτισμική διαφοροποίηση των οικιστικών ζωνών και, επιπλέον, οι εθνοτικές και θρησκευτικές διαφορές συντελούν ώστε το Κάστρο, όπως το ονομάζουν οι κάτοικοί του, να είναι "ένα μωσαϊκό μικρών κόσμων".[5] Στα χρόνια αυτά εμφανίζεται μια νέα γενιά με ζωηρά πνευματικά ενδιαφέροντα, που βρίσκει την έκφρασή της σε νέους συγγραφείς, με αντιπροσωπευτικότερη περίπτωση το Νίκο Καζαντζάκη.[6]

Η δυναμική των ιδεών, που σημειώνεται την περίοδο αυτή, είναι ο πρώτος λόγος της πνευματικής ανάπτυξης. Ο δεύτερος ήταν το 1922, η μεγάλη καμπή στην ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας. Το κύμα των προσφύγων, που έφτασαν από τη Μικρά Ασία, είχε καταλυτικές συνέπειες για τη δομή της ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας. Η κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας, ο κλονισμός της αστικής ιδεολογίας και, ταυτόχρονα, η διεθνής οικονομική κρίση και η πολιτική αστάθεια θα επηρεάσουν τον κοινωνικό προβληματισμό και θα τροφοδοτήσουν μια προοδευτική συνιστώσα στο χώρο των ιδεολογικών αναζητήσεων της εποχής.

Η μυθολογία του χώρου

Η πνευματική άνθηση του Ηρακλείου στα χρόνια που εξετάζομε[7] θα συνδεθεί με την οικογένεια Αλεξίου και ειδικότερα με το Λευτέρη Αλεξίου όταν, επιστρέφοντας ο τελευταίος από την Αθήνα στο Ηράκλειο, το 1922, οργανώνει το γνωστό μας "Studio"

5 Βλ. αναλυτικά, Γιάννης Ζαϊμάκης, "*Καταγώγια ακμάζοντα" στον Λάκκο Ηρακλείου. Παρέκκλιση, Πολιτισμική Δημιουργία, Ανώνυμο Ρεμπέτικο (1900-1940)*, Πλέθρον, Αθήνα 2008, σ. 21 κ.ε.

6 Το 1906 ο Νίκος Καζαντζάκης εκδίδει το *Όφις και κρίνο*. Την ίδια χρονιά εκδίδεται το περιοδικό *Κρητική Ηώς* του Εμμ. Μελισσείδη, ενώ το1908 η *Κρητική Στοά* του Γιάννη Μουρέλλου.

7 Βλ. σχετικά, Ευγενία Λαγουδάκη, "Η πνευματική ζωή στο Ηράκλειο στα 1930-1940 (πληροφορίες για τον τύπο της εποχής)", *Παλίμψηστον*, 20-21, 2007, σ. 94 κε.

στον Αραστά, το προσωπικό του δηλαδή εργαστήριο και τη βιβλιοθήκη του".[8] Στο χώρο αυτό σύχναζαν οι μορφωμένοι της πόλης: όσοι ανήκαν στον κύκλο του περιοδικού *Νεοελληνικά Γράμματα* του Μουρέλλου, ο διευθυντής του Μουσείου Ηρακλείου Σπύρος Μαρινάτος, ο ποιητής Γιάννης Γιαννακουδάκης (Πέτρος Στυλίτης), ο πεζογράφος Βελισσάριος Φρέρης, ο φιλόλογος-ποιητής Μιχάλης Αναστασίου, ο αρχιτέκτων Τάκης Κυριακός, ο εγκατεστημένος στο Ηράκλειο Γερμανός ελληνιστής Νάθαν Μπλουτράιχ και άλλοι. Το "Studio" επισκέπτονταν επίσης περαστικοί από το Ηράκλειο: ο Νίκος Καζαντζάκης (βρισκόταν στο Ηράκλειο στα 1924-25), ο Μάρκος Αυγέρης, ο Βάσος Δασκαλάκης, σύζυγος της Έλλης Αλεξίου, και ο Ιταλός αρχαιολόγος Doro Levi.

Στη δεκαετία ακόμη του '30 το "Studio" αποτελεί πόλο έλξης των πνευματικών ανθρώπων της πόλης· εδώ συχνάζουν οι νέοι ποιητές Μηνάς Δημάκης και Άρης Δικταίος, η Θάλεια Καλλιγιάννη, εκδότρια του περιοδικού *Κρητικές Σελίδες*, οι ποιήτριες Μαρίνα Μηλολιδάκη και Κατίνα Τσατσαρωνάκη, οι αδελφές Αλέκα και Κατίνα Παΐζη, η Χρυσούλα Μπιζάκη, ο γεωπόνος-ποιητής Κώστας Καφάτος, ο έμπορος-ποιητής Μύρος Γουναλάκης, η πιανίστρια Ελένη Σπανδωνίδη και άλλοι. Τα καλοκαίρια του 1938-39 βρίσκονταν συνεχώς στο "Studio" οι αδελφές του Αλεξίου Γαλάτεια και Έλλη, καθώς και ο Μάρκος Αυγέρης, σύζυγος της Γαλάτειας. Στο "Studio" αναφέρεται αργότερα και ο αμερικανός συγγραφέας Henry Miller, ο οποίος επισκέπτεται το Ηράκλειο την άνοιξη του 1940, κατά προτροπή του Γιώργου Κατσίμπαλη.[9]

Οι συναντήσεις των ανθρώπων αυτών, εκτός από το "Studio", γίνονταν σε μέρη τα οποία συντήρησαν για χρόνια μνήμες των προσώπων και των πραγμάτων: στο ισόγειο της Βικελαίας βιβλιοθήκης, με έφορο το Μανόλη Αποστολίδη (τον "Ρεζεντά") και με συνεργάτες τον Άρη Χατζηδάκη και τον Πέτρο Χρήστου· στο φαρμακείο του Χαρίλαου Στεφανίδη της 25ης Αυγούστου, όπου σύχναζαν οι Βελισσάριος Φρέρης, Μιχάλης Αναστασίου, Τάκης Κυριακός και οι συνεργάτες των *Νεοελληνικών Γραμμάτων*· στο Αρχαιολογικό Μουσείο, με τους Σπυρίδωνα Μαρινάτο, Νικόλαο Πλάτωνα, Πέτρο Χρήστου· στα βιβλιοπωλεία του Σπύρου Αλεξίου, του Αλικιώτη, του Κοκκινάκη και του

8 Βλ. Στυλιανός Αλεξίου, "Ο Ηρακλειώτης ποιητής Λευτέρης Αλεξίου (1890-1964), ό.π., σ. 6. Για την ευρύτητα της παιδείας και των ενδιαφερόντων του Λευτέρη Αλεξίου βλ. Δημήτρης Δασκαλόπουλος, *Ο ποιητής Λευτέρης Αλεξίου* (εισαγωγή – επιμέλεια), εκδ. Δοκιμάκης, Ηράκλειο 2011, σ. 11 κ.ε. Την πλευρά του παιδαγωγού Αλεξίου σκιαγραφεί μέσα από τις αναμνήσεις της η μαθήτριά του στο "Διδασκαλείο Θηλέων" Μαρίκα Φρέρη: "Αλεξίου Λευτέρης: [...] Άνθρωπος με μεγάλη εγκυκλοπαιδική μόρφωση, συγγραφέας, ποιητής και μουσικός άριστος, μα που στη δασκαλική τηρούσε δικούς του κανόνες και νόμους. Πάνω στην έδρα ξεχνιόταν και ενώ άρχιζε Ιστορία ή Γεωγραφία κατέληγε στον Μπαλζάκ, τον Γκόρκυ ή τον Βάγκνερ και τον Μπετόβεν. Μας σκλάβωνε όμως και μας αιχμαλώτιζε με το ωραίο του λέγειν και κρεμόμαστε από τα μεγάλα του χείλη, μαθαίνοντας τόσο άσχετα πράγματα με το μάθημά μας –μα που, ομολογώ, μας άρεσαν περισσότερο". (Μαρίκα Βελ. Φρέρη, *Το Κάστρο μας. Κρητικό ηθογραφικό χρονικό*, Καστανιώτης, Αθήνα 1979, σ. 74-75).

9 Χένρυ Μίλλερ, *Ο κολοσσός του Μαρουσιού* (μτφρ. Μ. Δαφέρμος), Κάκτος, Αθήνα 1981, σ. 194-98. Σχετικά με το "Studio" και την πνευματική κίνηση της περιόδου, βλ. Αντώνης Σανουδάκης, *Η Νεοκρητική λογοτεχνική σχολή. Προλογικά: Η φωνή της Κρήτης στη γλώσσα του Καζαντζάκη της Ειρήνης Φιλιππάκη-Warburton*, Κνωσός, Αθήνα 1978.

Στυλιανού Αλεξίου, τον οποίο διαδέχθηκε ο Λευτέρης Αλεξίου, στο όνομα της συζύγου του Αμαλίας.[10] Ανάμεσα στη *Μάσκα*, τον *Καραγκιόζη*, τον *Θεατή*, την *Οικογένεια* και το *Μπουκέτο*, τα βιβλιοπωλεία αυτά επιχειρούσαν να προωθήσουν τα λίγα βιβλία τους.[11] Στη δυναμική του χώρου εγγράφονται και τα "λογοτεχνικά σαλόνια" της εποχής. Το σπουδαιότερο φαίνεται να ήταν εκείνο της δραστήριας Χανιώτισσας Θάλειας Καλλιγιάννη, εκδότριας των *Κρητικών Σελίδων*, παντρεμένης με πλούσιο Ηρακλειώτη δερματέμπορο.[12]

Ένας σημαντικός σταθμός στην ανάπτυξη της φιλολογικής και καλλιτεχνικής κίνησης στην πόλη του Ηρακλείου φαίνεται να ήταν η "Καλλιτεχνική Συντροφιά", με επικεφαλής το Βελισσάριο Φρέρη. Το σωματείο αυτό διαλύθηκε, με απόφαση του πρωτοδικείου Ηρακλείου το 1932, για άγνωστους λόγους. Επίσης η "Πνευματική Κοινότητα Ηρακλείου", σύλλογος που ιδρύθηκε το 1930 από διανοούμενους της πόλης και στεγάστηκε από το 1931 σε ένα πατάρι, με έργα τέχνης και πολλά βιβλία, στην οδό Μαρτύρων. Τα μέλη της (μεταξύ των οποίων οι: Έλλη Δασκαλάκη - Αλεξίου, Πέτρος Στυλίτης, Γιάννης Σφακιανάκης, Βελισσάριος Φρέρης, Άρης Χατζηδάκης, Θάλεια Καλιγιάννη, Σοφία Αμαριώτου) συγκεντρώνονταν κάθε Κυριακή και ανέλυαν τα σημαντικότερα ελληνικά και ευρωπαϊκά περιοδικά και εφημερίδες. Η "Πνευματική Κοινότης" ξαναζωντανεύει ύστερα από τρία χρόνια με το φιλολογικό σαλόνι του Λευτέρη Αλεξίου, τη Λέσχη Ηρακλείου και τη "Λέσχη Επιστημόνων".

Το Ηράκλειο του Μεσοπολέμου, εκτός από τη λογοτεχνία, αγαπά το θέατρο και τη μουσική, η οποία στην ποιοτική της έκφραση αντιπροσωπεύεται από το Ωδείο Ηρακλείου, παράρτημα του Ελληνικού Ωδείου Αθηνών. Όπως πληροφορούμαστε από τα νέα των εφημερίδων, συναυλίες δίνονταν συχνά στο κινηματοθέατρο Πουλακάκη, με έργα Βιβάλντι, Μπετόβεν, Χέντελ κ.ά. Οι συναυλίες του Πλάτωνα, του Χουρμούζιου, τα ρεσιτάλ του Καρυστινού έμειναν στη μνήμη των μεταγενέστερων. Συναυλίες κλα-

10 Τα στοιχεία για τα λογοτεχνικά στέκια της εποχής προέρχονται από προφορική μαρτυρία του Στυλιανού Αλεξίου, τον οποίο ευχαριστώ. Είναι ενδιαφέρουσα η δήλωση του Αλεξίου ότι το ενδιαφέρον του ίδιου για το μεσαιωνικό κόσμο γεννήθηκε από τα μεταφρασμένα από τα γαλλικά αφηγήματα μεσαιωνικής εποχής της *Οικογένειας*.

11 Βλ. σχετικά,Αντώνης Καρτσάκης, *Το λογοτεχνικό Ηράκλειο του Μεσοπολέμου. Κείμενα, Έντυπα*, *Δημιουργοί*, Δήμος Ηρακλείου-Βικελαία Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2013, σ. 68 κ.ε.

12 Η Θάλεια Καλλιγιάννη ήταν μια γυναίκα εκρηκτική για το χαρακτήρα και την ομορφιά της. Γεννήθηκε στα Χανιά, αγάπησε όμως το Ηράκλειο, αγάπησε τη γνώση και την τέχνη, πόνεσε για τον έρωτα, αγωνίστηκε για τη θέση της γυναίκας. Εκτός από της *Κρητικές Σελίδες*, ασχολήθηκε με όλα τα είδη του έντεχνου λόγου και υπήρξε παραγωγικότατη. Έγραψε πάνω από 50 έργα από τα οποία εκδόθηκαν σε βιβλία τα 15. Ξεκίνησε με το μυθιστόρημα *Ελβίρα* (1935) και συνέχισε με την *Αστρόλογη* (1953). Ακολούθησε μια περίοδος σιωπής ώς το 1959, οπότε τύπωσε τη συλλογή διηγημάτων *Η επανάσταση των ξεριζωμένων*. Από τον επόμενο χρόνο τα βιβλία της εκδίδονται με πυκνό ρυθμό. Αναφέρω: *Η καπετάνισσα της Ρίζας* (1960), *Ναθαλία* (1962), *Ένα πουκάμισο μουλιασμένο στον ιδρώτα* (διηγ. 1963), *Το παράπονο της γης* (1972), *Το κάστρο του Λευτέρη*, χρονικό της Κατοχής (1973), *Απόψε θ' ακούσομε τ' αηδόνια*, (διηγ. 1975), *Η αρχόντισσα με το κόκκινο άλογο* (μυθ. 1975), *Το αφεντικό και άλλα αφηγήματα* (διηγ. 1981). Η Καλλιγιάννη ασχολήθηκε και με την ποίηση (*Το παράπονο της γης*, 1972), με το θέατρο, με τη συλλογή και ανάπλαση κρητικών παραμυθιών και θρύλων ακόμη και με την παιδική λογοτεχνία. (*Περίπατοι στους τόπους των παραμυθιών και των θρύλων. Τι είδα, τι άκουσα, τι έγραψα στην Κρήτη* (1966-λαογραφικό), *Τα παιδιά θα σώσουν τον κόσμο* (1979-παιδικό). Μετέφρασε επίσης Γκαίτε, διηγήματα του Τσβάιχ, θεατρικά του Μπρεχτ και άλλους. Μετά το 1939 εγκαταστάθηκε στην Αθήνα, πήρε μέρος στην Εθνική Αντίσταση και εξορίστηκε.

σικής μουσικής δίδονταν και από Αθηναίους καλλιτέχνες, όπως η Ελένη Σπανδωνίδου, η Μαρίκα Παπαϊωάννου κ.ά., με εντυπωσιακή συμμετοχή του κοινού.

Το μεσοπολεμικό Ηράκλειο αγαπά επίσης τη ζωγραφική. Εκτός από το Νίκο Λιδάκη και τον Τάκη Καλμούχο, ο Νίκος Σαντοριναίος, ο Θωμάς Φανουράκης και ο Ευάγγελος Μαρκογιαννάκης, αυτοδίδακτος αγιογράφος, εξέθεταν συχνά έργα τους στο ισόγειο της Βικελαίας βιβλιοθήκης. Από τα τέλη του 1938 ο σκηνογράφος Γιώργος Ανεμογιάννης υπήρξε μια έντονη παρουσία στην πόλη. Ερχόταν από τη Βιέννη και κουβαλούσε στις αποσκευές του μια περίεργη για το κοινό της εποχής τέχνη: σκηνογράφος. "Σκηνογράφος... Μυστήριο πράμα! Δηλαδή τι πάει να πει σκηνογράφος;",[13] ρωτούσαν οι Ηρακλειώτες και κανείς δεν μπορούσε να δώσει απάντηση. Η έκθεση σκηνογραφίας του Ανεμογιάννη απλώθηκε το 1939 σε δύο αίθουσες της Βικελαίας και ήταν μία από τις τελευταίες καλλιτεχνικές αναλαμπές του προπολεμικού Ηρακλείου. Ύστερα ήρθε ο Πόλεμος.

Τα περιοδικά

Μέσα στο πνευματικό αυτό κλίμα, αναφύονται τα λογοτεχνικά περιοδικά. Εντάσσονται στην κινητικότητα, που παρατηρείται το Μεσοπόλεμο σε όλα τα επίπεδα και η οποία αντανακλάται στον πνευματικό χώρο ως αίτημα ανανέωσης και εκσυγχρονισμού. Το πρώτο, τα ***Νεοελληνικά Γράμματα,*** εκδόθηκε σε 21 τεύχη από τον Οκτώβρη του 1926 ώς τον Ιούνιο του 1928. Εκδότης και διευθυντής ήταν ο Γιάννης Μουρέλλος από το Μεραμβέλο Λασιθίου (1885-1963), που έδρασε στο Ηράκλειο ως ιστορικός και κυρίως ως άνθρωπος του τύπου.[14] Πρόθεσή του ήταν η έκδοση ενός καθαρά λογοτεχνικού περιοδικού.

Ποια ήταν η υποδοχή του περιοδικού; Δυστυχώς, πολύ λίγα στοιχεία διαθέτουμε για την κυκλοφορία των *Νεοελληνικών Γραμμάτων*, γνώση που θα μας έδινε, εκτός των άλλων, μια ένδειξη των διακυμάνσεων στις σχέσεις λογοτεχνίας-κοινού. Είναι γεγονός ότι το αναγνωστικό κοινό είναι περιορισμένο και οι προτιμήσεις του στρέφονται στα δημοφιλή εύπεπτα αναγνώσματα, όπως τα "ληστρικά αναγνώσματα", τα "σαχλεπίσαχλα ψεύτικα ηθικοθρησκευτικά κείμενα για την Κασσιανή" ή τα "γαργαλιστικά αναγνώσματα για τα Χαρέμια του σουλτάνου και τις γκαρσονιέρες των Παρισίων, γεμάτα βούρκο και λάσπη και χασίσι", όπως παρατηρεί, την ίδια εποχή, στο *Ελεύθερο Πνεύμα*

13 Μαρίνα Μηλολιδάκη-Κώτσηρα, *Το λογοτεχνικό Ηράκλειο της δεκαετίας 1930-1940. Δοκίμιο,* Το Ελληνικό Βιβλίο, Αθήνα 1972, σ. 38., σ. 38.

14 Σχετικά με τον Γιάννη Μουρέλλο, βλ. Μηνάς Ι. Τσαγκαράκης, "Γιάννης Μουρέλλος-Πύργος". Ο δημοσιογράφος, ο λογοτέχνης, ο ιστορικός", εφ. *Μεσόγειος,* 11 -16 Μαρτ. 1973 σ. 3· *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* (λήμμα "Κρήτη), τ. 15, σ. 157-208· Στέργιος Σπανάκης, "Γιάννης Μουρέλλος (1886-1963). Η ζωή και το έργο του", περ. *Αμάλθεια,* τ. ΙΒ', τχ. 47 (Απρ. –Ιούν. 1981), σ. 145-160· Επαμεινώνδας Γ. Μπαλουμής, *Πεζογραφία του '20 – Μεσοπόλεμος,* ό.π., σ. 178 κ.ε· Μάρθα Αποσκίτη, "Προπολεμικά ηρακλειώτικα φιλολογικά περιοδικά", ό.π., σ. 163-172.

του ο Γιώργος Θεοτοκάς.[15] Στρεφόταν (το κοινό) επίσης σε "οικογενειακά" περιοδικά, όπως το *Εξέλσιορ*, το *Μπουκέτο*, *η Μάσκα* και το *Φαντάζιο*.

α. Η ποίηση:

Στις στήλες των *Νεοελληνικών Γραμμάτων* εμφανίζονται με ποιητικά τους έργα πολλοί και αξιόλογοι ποιητές, ανάμεσα στους οποίους οι: Νίκος Καζαντζάκης, Λευτέρης Αλεξίου, Μιχάλης Αναστασίου, Θρασύβουλος Σταυράκης, Σοφία Μαυροειδή, Μήτσος Παπανικολάου, Πάνος Ταγκόπουλος, Γεράσιμος Σπαταλάς, Μ. Πετρίδης, Γ. Περγιαλίτης, Ίσαντρος Άρις, Ειρήνη Δεντρινού, Απόστολος Μαγγανάρης, Μάκης Ανταίος, Σωτήρης Σκίπης, Στέλιος Σπεράντζας, Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος και πολλοί άλλοι. Στη δίχρονη ζωή του το περιοδικό φιλοξένησε συνολικά 443 περίπου ποιήματα, τα περισσότερα από τα οποία ήταν πρώτες δημοσιεύσεις.

Οι ποιητές αυτοί καλλιεργούν το μικρό λυρικό ποίημα και ακολουθούν τους παραδοσιακούς κανόνες μετρικής: σε όλα τα πρωτότυπα ποιήματα οι στίχοι είναι ομοιοκατάληκτοι, ισοσύλλαβοι, με επιμελημένη μορφή. Ωστόσο, αν και κινούνται στα παραδοσιακά πλαίσια, συνειδητοποιούν την ανάγκη ανανέωσης των εκφραστικών τρόπων.[16] Για το λόγο αυτό ένας σημαντικός αριθμός των έργων τους γράφονται στο λεγόμενο "ελευθερωμένο" στίχο, χωρίς, δηλαδή, την ομοιοκαταληξία. Οι ποιητές λοιπόν βιώνουν τη μεταβατική δεκαετία του '20, μια εποχή ρευστότητας, αναζητήσεων και αναδιάταξης των αισθητικών αξιών.[17]

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι μεγάλες ποιητικές συνθέσεις: Τα *Νεοελληνικά Γράμματα* αναδημοσιεύουν αποσπάσματα της τραγωδίας του Νίκου Καζαντζάκη "Νικηφόρος Φωκάς" και παραθέτουν πλούσια επιλογικά σχόλια. Δημοσιεύουν επίσης απόσπασμα από την *Οδύσσεια* του ίδιου (Η, στ. 875-913), με το σχόλιο: "Οι στίχοι τούτοι είναι από ένα Έπος, που γράφεται τώρα, η 'Οδύσσεια'. Αποτελείται από 24 γράμματα και κάθε γράμμα από 1200-1500 17σύλλαβους στίχους".[18] Το περιοδικό δημοσιεύει επίσης σε πέντε συνέχειες το λυρικό δράμα *Ηρακλής και Ομφάλη* του Λευτέρη Αλεξίου.[19] Και

15 Είναι γεγονός ότι στη δεκαετία του 1920, μαζί με την ηθογραφία, αναπτύσσεται η ληστρική (παρα)φιλολογία. Τα ληστρικά αναγνώσματα κυκλοφορούσαν συνήθως σε φυλλάδια και φθηνές εκδόσεις. Η ευρεία απήχηση στο αναγνωστικό κοινό είναι μια ενδιαφέρουσα μαρτυρία για την ποιότητα του αναγνωστικού κοινού της εποχής. (Βλ. σχετικά, Δημήτρης Γρ. Τσάκωνας, *Η Γενιά του 30. Τα πριν και τα μετά*, Κάκτος, Αθήνα1989, σ. 43-47. Επίσης, Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές. Η κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19ου αιώνα*, Ερμής, Αθήνα 1979, σ. 188).

16 Βλ. π.χ. την άποψη του Μιχ. Αναστασίου: "Ο Λυρικός ποιητής δε μπορεί ν' αποδώσει τη φριχτή παράταιρη κραυγή αγωνίας, που βγαίνει από το σπαραγμένο στήθος της σύγχρονης ανθρωπότητας. Χρειάζεται άλλα μέσα να εκφραστεί, νέα, πιο έντονα" (Μάρθα Αποσκίτη, ό.π. σ. 7).

17 Είναι η εποχή που αξίες επανατοποθετούνται. Ο Παλαμάς αποκαθηλώνεται από τον Αποστολάκη στα 1923, ο Σολωμός γίνεται αντικείμενο σπουδής και αντιπαράθεσης, ενώ "η ποίηση του Καβάφη είχε αρχίσει ν' αποτελεί από τη μια ισχυρό πόλο έλξης [...] κι από την άλλη να γίνεται αντικείμενο σφοδρών επικρίσεων και παρωδιών" (Βλ. Χ. Καράογλου: Το περιοδικό "Μούσα" (1920-23), ο.π., σ. 63).

18 "Νίκος Καζαντζάκης, *Οδύσσεια*", τχ. 10, Ιούλ. 1927, σ. 435-436.

19 "Λευτέρης Αλεξίου, *Ηρακλής και Ομφάλη*", τχ. 8, Μάιος 1927, σ. 338-346, τχ. 12, Σεπτ. 1927, σ. 545-556, τχ. 13-14, Οκτ.-Νοέμ. 1927, σ. 620-629, τχ. 15, Δεκ. 1927, σ. 684-699 και τχ. 16, Γεν. 1928, σ. 719-735. Και εδώ παρατίθεται εισαγωγικό σχόλιο με την υπόθεση του έργου.

εδώ παρατίθεται εισαγωγικό σχόλιο με την υπόθεση του έργου. Τη λατινομάθεια και τη βαθιά φιλολογική γνώση του Αλεξίου μαρτυρεί ακόμη και το μικρότερο ποίημα "Το τραγούδι του Αννίβα" σε άψογο δεκαπεντασύλλαβο και πλεχτή ομοιοκαταληξία.[20]

β. Τα πεζά:

Με πεζογραφικό έργο και κατά συχνότητα δημοσιεύσεων εμφανίζονται οι: Βελισάριος Φρέρης, Γιάννης Μουρέλλος, Αντώνης Γιαλούρης, Σοφία Αμαριώτου, Έλλη Δασκαλάκη (Αλεξίου), Νίκος Καζαντζάκης, Λευτέρης Αλεξίου, Γαλάτεια Καζαντζάκη, Παντελής Πρεβελάκης, Αδαμάντιος Παπαδήμας, Γιάννης Δεληβασίλης, Μαρίκα Αμαριώτου κ.ά.

Τα κείμενα αυτά χαρακτηρίζονται από έναν "ανθρωπιστικό νατουραλισμό", κατά την έκφραση του Mario Vitti.[21] Οι ήρωες δρουν μέσα σε ένα μελαγχολικό συνοικιακό σκηνικό, με αντίμαχη την καθημερινότητα. Οι εξωτερικές δυνάμεις, φυσικές και κοινωνικές, ή οι εσωτερικές παρορμήσεις περιορίζουν την ελευθερία τους. Ο **έρωτας,** γόνιμος ή άγονος συχνότερα, υπό άνιση συνήθως μορφή, συνιστά βασικό μοτίβο.

Η ιστορία, ως πρόσφατο βίωμα ή ως απώτερο παρελθόν, συνιστά το υπόβαθρο πολλών αφηγηματικών κειμένων. Οι νωπές μνήμες του Παγκοσμίου Πολέμου και η δραματική για τη χώρα προέκτασή του, το 1922, επανέρχονται συχνά. Η πεζογραφία αυτή κινείται λοιπόν στο μεταίχμιο ρεαλισμού και νατουραλισμού, ενώ η ηθογραφία δε φαίνεται να έχει εξαντλήσει ακόμη (για την επαρχία τουλάχιστον) την ιστορική της διαδρομή.[22]

Οι μεταφράσεις αποτελούν επίσης ένα σημαντικό τμήμα της ύλης του περιοδικού: ο Βάσος Δασκαλάκης μεταφράζει μεγάλο μέρος του έργου του Νορβηγού Κνούτ Χάμσουν.[23] Μεταφράζονται επίσης οι James Joyce, Gabriele D' Anunzio, ο Joseph Addison, ο Auguste Roddin, η Marg. Yourcenar κ.ά. Διακρίνουμε λοιπόν την τάση συγχρονισμού και το σταθερό προσανατολισμό προς την ευρωπαϊκή λογοτεχνία.

Τα κριτικά κείμενα: Με τα κριτικά κείμενα, που στεγάστηκαν στο περιοδικό, ασκήθηκε μια ελεύθερη λογοτεχνική κριτική, που δεν αποκλείει τον αντίλογο και δείχνει ζωηρό ενδιαφέρον για την ελληνική αλλά και την ευρωπαϊκή λογοτεχνία. Το περιοδικό εμφανίζεται ενημερωμένο για τα έργα των νεωτερικών συγγραφέων της εποχής, με περιορισμένες, έστω, αναφορές. Συναντάμε, για παράδειγμα, αναφορές στον James

20 *Νεοελληνικά Γράμματα*, τχ. 11, Αύγ. 1927, σ. 519-521.

21 Βλ. M. Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* (μετάφραση Μυρσίνη Ζορμπά), Οδυσσέας, Αθήνα 1978, σ. 321

22 Σχετικά με τους λόγους που συνέβαλαν στην επιβίωση της ηθογραφίας τα χρόνια αυτά, βλ. Παν. Μουλλάς, *Η Μεσοπολεμική πεζογραφία*, Τόμος Α΄, Σοκόλης, Αθήνα 1993, σ. 32.

23 Ο Νορβηγός συγγραφέας Κνουτ Χάμσουν συμβαδίζει στη λογοτεχνία μας με το Δημοσθένη Βουτυρά. Ήταν ο αγαπημένος συγγραφέας της εποχής, καθώς στα έργα του διακρίνεται η τάση φυγής, η "αλητογραφία" (ο όρος του Χουρμούζιου), όπου ο αλήτης ενσαρκώνει το πρότυπο της διαμαρτυρίας, της φυγής, της απελευθέρωσης. Πρωτομεταφράζεται γύρω στα 1900, γνωρίζει πρωτοφανή εκδοτική επιτυχία στις επόμενες δεκαετίες. Είναι γνωστές οι εξαιρετικές μεταφράσεις του Βάσου Δασκαλάκη (βλ. Αντώνης Καρτσάκης, *Το λογοτεχνικό Ηράκλειο του Μεσοπολέμου*, ό.π., σ. 130. Σχετικά με την παρουσία του Χάμσουν στην ελληνική λογοτεχνία της περιόδου, βλ. Παν. Μουλλάς, *Η μεσοπολεμική πεζογραφία*, ό.π., σ. 47 κ.ε.).

Joyce, στο Sean O' Casey[24] και σε άλλους αλλά και σύντομα άρθρα για σύγχρονά του λογοτεχνικά φαινόμενα.[25]

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να αναφερθώ μόνο στην ενδιαφέρουσα κριτική παρουσία του Λευτέρη Αλεξίου. Ο ποιητής-κριτικός δημοσιεύει στο περιοδικό μια σειρά άρθρων, που προσεγγίζουν το είδος της πολύ μεταγενέστερης συγκριτικής λογοτεχνίας. Στο "Δραγούμης και Καζαντζάκης"[26] καταλογίζει αντιφατική συμπεριφορά και ιδεολογική σύγχυση στο "νεοϊδεάτη" (=αριστερό) Καζαντζάκη. Στο "Σικελιανός-Βάρναλης"[27] επισημαίνει το υπερτροφικό "εγώ" του Σικελιανού και ελέγχει το Βάρναλη για την υπαγωγή της ποίησής του στην ιδεολογία. Στα κείμενα αυτά ο Αλεξίου διατυπώνει οξυδερκείς παρατηρήσεις, όπως η επιτυχής πρόβλεψη ότι "ύστερα από πενήντα ή εκατό χρόνια [...] ο Παπαδιαμάντης θά 'ναι ο μεγάλος πατριάρχης της νεοελληνικής πεζογραφίας".[28] Υπερβαίνοντας κατά πολύ την εποχή του, ο ποιητής κριτικός υιοθετεί στα άρθρα του αυτά μια κριτική κειμενικού τύπου και αποσπάται από τα εργοβιογραφικά συμφραζόμενα του έργου προς όφελος της λογοτεχνικής αξίας.[29]

Συνοψίζοντας, θα έλεγα ότι πρόκειται για ένα ενδιαφέρον περιοδικό, ανοιχτό σε θέματα νεωτερικότητας, ενημερωμένο ως προς τις εξελίξεις της λογοτεχνίας στον ευρωπαϊκό χώρο, που φιλοξενεί σημαντικούς λογοτέχνες της δεκαετίας του '20, που υπερέβη, κατά τη γνώμη μου, τα όρια μιας τοπικής έκδοσης, η δράση του οποίου φέρει τη σφραγίδα των προσώπων και του χωροχρόνου. Γιατί, αν αναζητούσε κανείς τις αιτίες ευδοκίμησης του πρώτου αυτού στην ουσία ηρακλειώτικου λογοτεχνικού περιοδικού, θα έπρεπε να ανατρέξει στα πρόσωπα, που το πλαισίωσαν και στις συνθήκες μέσα στις οποίες αναπτύχθηκε. Ως προς το πρώτο: η παρουσία ισχυρών προσωπικοτήτων, που αναφέραμε, υπήρξε μάλλον καταλυτική. Με βάση μάλιστα την ύλη του περιοδικού, πρέπει να συμφωνήσουμε με την άποψη του Αλέξ. Αργυρίου ότι υπεύθυνος της έκδοσης - "πλαγίως πλην εμφανώς" - ήταν ο Λευτέρης Αλεξίου.[30]

Ως προς το δεύτερο πρέπει να δεχτούμε ότι η ύλη του περιοδικού φέρει το "ίχνος" της ιστορίας. Η Οκτωβριανή επανάσταση του 1917, ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος, η Μικρασιατική Καταστροφή και η γενικότερη πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα, μετά το 1922, αλλά και η πνευματική κίνηση της πόλης του Ηρακλείου αποτυπώνονται στις

24 Βλ. Κ. Καμαρινός, "Οι *Δουλβινέζοι*", *Νεοελληνικά Γράμματα*, τχ. 3-4, δεκ. 1926, σ. 190-191 και του ίδιου, "Ένας Ιρλανδός συγγραφέας" [Sean O' Casey], τχ. 11, Αύγ. 1927, σ. 525.

25 Βλ., π.χ., Μ. Βάλσας, "Αισθητικός φαύλος κύκλος", *Νεοελληνικά Γράμματα*, τχ. 5, Φεβρ. 1927, σ. 234-235 και Φώτος Γιοφύλλης, "Poesie pure", τχ. 3-4, Δεκ. 1926, σ. 138-139.

26 *Νεοελληνικά Γράμματα*, τχ. 2, Νοέμ. 1926, σ. 77-82.

27 *Νεοελληνικά Γράμματα*, τχ. 3-4, *ό.π.*, σ. 140-148.

28 Ό.π.

29 Ο Αλεξίου δημοσιεύει επίσης τα "Γιάννης Κοντυλάκης - Γαλάτεια Αλεξίου (τχ. 5, Φεβρ. 1927, σ. 224-233) και "Παπαδιαμάντης – Παλαμάς", τχ. 6, Μαρτ. 1927, σ. 269-279). (Βλ. αναλυτικά, Αντώνης Καρτσάκης, "Πρώιμες όψεις μιας συγκριτικής φιλολογίας", *Το λογοτεχνικό Ηράκλειο του Μεσοπολέμου*, *ό.π.*, σ. 154-158).

30 Βλ. Αλέξανδρος Αργυρίου, *Ιστορία της Ελληνικής Λογοτεχνίας και η Πρόσληψή της. Στα χρόνια του Μεσοπολέμου (1918-1940)*, τ. Α΄, Καστανιώτης, Αθήνα 2001, σ. 235-238.

σελίδες του και παρέχουν από την άποψη αυτή τη δυνατότητα μιας άλλης ανάγνωσης της μεσοπολεμικής κοινωνίας.[31]

Και ενώ αυτά συμβαίνουν στην πρώτη μεσοπολεμική δεκαετία, κατά τη δεύτερη τα πράγματα εμφανίζονται περισσότερο σύνθετα. Ο λογοτεχνικός χάρτης της Ελλάδας είναι πλουσιότερος,[32] οι πνευματικές κινήσεις πολλαπλασιάζονται. Στα χρόνια αυτά εμφανίζεται το ***Κάστρο*** (1934-1938)[33] ως "προσωπικό" περιοδικό.[34] Γράφεται και εκδίδεται από το Λευτέρη Αλεξίου. Κυκλοφορεί το Μάιο του 1934 με λιτή και καλαίσθητη μορφή.[35] Από την πλούσια ύλη του θα ξεχώριζα τη μετάφραση της *Θείας Κωμωδίας*, μεταφράσεις επίσης των Francois Villon, Κάτουλλου, Paul Verlaine, Schiller, Goethe κ.ά.[36]

Ως προσωπικό επίσης περιοδικό εμφανίζεται το ***Φύλλα Τέχνης,*** το καλοκαίρι του 1935. Εκδότης τους ο νεαρός (μόλις δεκαοκτώ ετών) Ηρακλειώτης ποιητής Μηνάς Δημάκης. Δημοσιεύονται μόνο ποιήματα τού εκδότη και μεταφράσεις Γάλλων ποιητών (Baudelaire, Despax, Lebesque). Η εκδοτική αυτή προσπάθεια αγκαλιάστηκε από τους Ηρακλειώτες, αφού ο Δημάκης ήταν ήδη γνωστός στους πνευματικούς κύκλους. Συμμετείχε στην "Πνευματική Κοινότητα" του 1931 και ήταν μέλος της συντροφιάς του "Studio". Τα *Φύλλα Τέχνης* αγαπήθηκαν περισσότερο για την ποιότητά τους, γιατί σε αυτά ο νεαρός ποιητής διοχέτευσε τη γνήσια ποιητική φλέβα του, δημοσιεύοντας τα σημαντικότερα ποιήματά του, που συνέβαλαν στην κατοπινή του αναγνώριση. Τα ποιήματα αυτά κινούνται στο κλίμα του συμβολισμού και διακρίνονται για την ευαισθησία, τη μουσικότητα και την υποβλητικότητά τους. Διακρίνονται επίσης για την άψογη ποιητική φόρμα τους, γραμμένα σε παραδοσιακό ομοιοκατάληκτο στίχο. Ο ποιητής θα διατηρήσει στην εξέλιξή του τα συμβολιστικά στοιχεία, όπως το ονειρικό και υποβλητικό, θα αναζητήσει όμως, από το 1939 (*Χαμένη γη*) και κυρίως από το 1946 (*Κάψαμε τα καράβια μας*), νέους εκφραστικούς τρόπους.[37]

31 Ειδικά για τη λογοτεχνική πρόσληψη της έλευσης των Μικρασιατών προσφύγων στο λιμάνι του Ηρακλείου, βλ. Αντώνης Καρτσάκης, "Λογοτεχνικές εικόνες του Μικρασιάτη πρόσφυγα στον μεσοπολεμικό λογοτεχνικό τύπο του Ηρακλείου", 12ο Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, Ηράκλειο 2016.

32 Ενδεικτική η άποψη του Κ. Θ. Δημαρά, όπως έχει κατατεθεί στη *Νέα Εστία* της εποχής. Ο κριτικός, αφού σημειώσει ότι, ενώ στο παρελθόν μόνο τα Επτάνησα και η Αθήνα σημειώνονταν στο λογοτεχνικό χάρτη της χώρας, τα πράγματα στη δεκαετία του 1930 έχουν αλλάξει, επισημαίνει: "εκτός από την Αθήνα, και άλλες πόλεις αρχίζουν ν' αποκτούν τη λογοτεχνική τους οντότητα: Θεσσαλονίκη, Μυτιλήνη, Ηράκλειο, χώρες καινούργιες, με δικό τους χαρακτήρα, ανεξερεύνητες ακόμη από τους γεωγράφους μας, γεμάτες ζωή και πόθο για δράση" ("Η κίνησις των ιδεών: Κριτική, ποίηση και ψυχανάλυση", *Νέα Εστία*, τ. 13, 1.1.1933, σ. 46).

33 Το Ηράκλειο ονομάστηκε "Κάστρο" κατά τη Βενετοκρατία, όταν κατασκευάστηκε στη θέση του "Χάνδακα" των Αράβων ισχυρό φρούριο (κάστρο). Η ονομασία διατηρείται ώς τις μέρες μας (βλ. και το δίστιχο: "*Στο Κάστρο είν' οι όμορφες και στα Χανιά 'ν οι άσπρες / και στο παντέρμο Ρέθεμνοχοι καμαροφρυδάτες*").

34 Για την έννοια "προσωπικό περιοδικό" βλ. Δημήτρης Καλοκύρης, *Νεοελληνικά Λογοτεχνικά περιοδικά*, Αθήνα 1995, σ. 28.

35 Η πρώτη σειρά του περιοδικού (τεύχη 1-4) κυκλοφορεί σε φωτομηχανική ανατύπωση από το "Ίδρυμα Έλλη Αλεξίου" του Δήμου Χερσονήσου Ηρακλείου (βλ. *Το Κάστρο. Περιοδική Έκδοση Στίχου και Κριτικής*, Επιμέλεια Ευγενία Λαγουδάκη, Ίδρυμα Έλλη Αλεξίου, Κράσι Πεδιάδας 2011).

36 Αναλυτικότερα για το *Κάστρο* του Αλεξίου, βλ. Αντώνης Καρτσάκης, ό.π., σ. 54-58.

37 Βλ. σχετικά, Γιώργης Μανουσάκης, ό.π., σ. 552-554.

Την ίδια εποχή κυκλοφορούν οι *Δώδεκα Εφιαλτικές Βινιέττες* (1935) του Άρη Δικταίου, ενώ τα επόμενα χρόνια εκδίδονται από τον ίδιο οι ποιητικές συλλογές *Αγνεία* (1937) και *Ο Αντιφατικός Άνθρωπος* (1938). Ο Δικταίος βρέθηκε για τριανταπέντε περίπου χρόνια στο προσκήνιο της ελληνικής πνευματικής ζωής, δημοσιεύοντας ποιήματα, κριτικές, δοκίμια και παρουσιάζοντας ένα πλούσιο μεταφραστικό έργο.[38]

Στις εκδόσεις αυτές θα πρέπει να αθροίσουμε τις λογοτεχνικές σελίδες των εφημερίδων και τις ιδιωτικές εκδόσεις, όπως εκείνες του νομάρχη Ανδρέα Μάρκελλου και του κουρέα-ποιητή Μανώλη Δερμιτζάκη.[39] Η ζωηρή αυτή πνευματική κίνηση (ο Κωστής Παλαμάς μίλησε για "πνευματικό θαύμα του Ηρακλείου") οδηγεί σε επικοινωνία με το πνευματικό κέντρο. Μαρτυρούνται συχνές επαφές με πνευματικούς ανθρώπους, όπως οι: Τέλλος Άγρας, Σωτήρης Σκίπης, Αντρέας Καραντώνης, Αλκιβιάδης Γιαννόπουλος, Γιάννης Σκαρίμπας, Γιάννης Ρίτσος, Μελής Νικολαΐδης.

Οι *Κρητικές Σελίδες* (1936-1939)

Όταν λοιπόν το Φεβρουάριο του 1936 η Θάλεια Καλλιγιάννη εκδίδει τις *Κρητικές Σελίδες*, υπάρχει ήδη η εκδοτική εμπειρία αρκετών περιοδικών και είναι γνωστά τα προβλήματα, που αντιμετώπισαν: κανένα από αυτά δεν μπόρεσε να περάσει τα δυο χρόνια ζωής. Οι *Κρητικές Σελίδες* δεν αποτέλεσαν εξαίρεση. Παρά τον αρχικό ενθουσιασμό τους, οι συχνές υπομνήσεις προς τους συνδρομητές, σχετικά με τη συνδρομή τους, αποτυπώνουν την οξύτητα του προβλήματος. Το περιοδικό πάλεψε τρία χρόνια με πείσμα και αναγκάστηκε να διακόψει την έκδοσή του. Η φωνή του πνίγηκε στην ελληνική επαρχία του 1939. Ύστερα ήρθε ο άλλος πόλεμος.

Την εκδότρια των *Κρητικών Σελίδων* πλαισιώνουν αρκετοί Ηρακλειώτες, οι: Νίκος Καζαντζάκης, Λευτέρης Αλεξίου, Γιάννης Μουρέλλος, Θρασύβουλος Σταυράκης, Πέτρος Στυλίτης, Γιάννης Δεληβασίλης αλλά και οι νεότεροι, όπως ο Μηνάς Δημάκης, ο Άρης Δικταίος, ο Άρης Χατζηδάκης, η Έλλη Αλεξίου. Εκπροσωπούνται λοιπόν όλες οι πνευματικές δυνάμεις του τόπου. Τον ίδιο καιρό βρίσκεται στο Ηράκλειο ως έφορος αρχαιοτήτων ο καθηγητής Σπυρίδων Μαρινάτος, η φιλόλογος και διευθύντρια του Παρθεναγωγείου Σοφία Αμαριώτου, η αδελφή της Μαρία Αμαριώτου, ο ζωγράφος Τάκης Καλμούχος, η εκπαιδευτικός Έλλη Αλεξίου. Όλοι συμβάλλουν στη δημιουργία ενός αξιόλογου πνευματικού κλίματος, το οποίο αντανακλάται στην έκδοση.

Οι *Κρητικές Σελίδες* ανοίγουν με απόσπασμα από την *Οδύσσεια* του Νίκου Καζαντζάκη. Με ποιήματα εμφανίζονται επίσης οι Λευτέρης Άλεξίου, Κατίνα Παΐζη, Θρασύβουλος Σταυράκης, Μανόλης Δερμιτζάκης, Μηνάς Δημάκης, Μαρίκα Κόμη, Ρίτα Μπούμη, Χρυσούλα Μπιζάκη, Κατίνα Τσαταρωνάκη, Μαρίνα Μηλολιδάκη, Άρης Δικταίος, Τέλλος Άγρας, Αργής Κόρακας, Χρυσάνθη Ζιτσαία, Γ. Κασόλας, Πέτρος Ολύ-

38 Βλ. σχετικά, Ντίνος Κωνσταντόπουλος (επιμέλεια), *Άρης Δικταίος. Ανθολόγιο στην ποίησή του*, Δοκιμάκης, Ηράκλειο 2010.

39 Βλ. σχετικά, Τασούλα Μ. Μαρκομιχελάκη (επιμ.), Μανώλης Δερμιτζάκης, *"Από όσα θυμούμαι, το παλιό Κάστρο. Μια βόλτα στο Ηράκλειο των αρχών του 20ού αιώνα"*, εκδ. Δοκιμάκης, Ηράκλειο 2008.

μπιος, Γιάννης Φωτάκης, Γ. Δεληγιάννης, Κ. Καρυωτάκης, Πέτρος Στυλίτης (Γιαννακουδάκης), Τάκης Δόξας, Κούλης Αλέπης, Π. Βρισιμιτζάκης, Άρης Χατζηδάκης, Νικ. Βρεττάκος, Στ. Κατσαμπής, Ανθ. Πωγωνίτη, Κ. Μιμίκος, Αγγ. Σημηριώτης, Χριστ. Πέτρου. Δημοσιεύονται επίσης δύο ποιήματα του Διονυσίου Σολωμού από το Ν. Β. Τωμαδάκη. Με τακτικές συνεργασίες εμφανίζονται ο Λευτέρης Αλεξίου, η Κατίνα Παΐζη, ο Άρης Δικταίος, ο Πέτρος Στυλίτης.

Πρόκειται για ποιητές, που συνδέονται με την παράδοση, που επιμένουν στην εξαιρετικά επιμελημένη μορφή και στην αυστηρή φόρμα και παράλληλα ποιητές επηρεασμένους από το γενικότερο εκσυγχρονιστικό κλίμα. Παραδοσιακά λοιπόν και μοντέρνα ποιήματα. Πλάι στις δυο αυτές κατηγορίες συναντάμε και αρκετά δημοτικά τραγούδια. Ο λαϊκός βίος γίνεται τα χρόνια αυτά αντικείμενο ενδιαφέροντος.

Με πεζά λογοτεχνικά κείμενα συνεργάζονται οι Νίκος Καζαντζάκης (πρόλογος στο μυθιστόρημα *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*, που εκδόθηκε πολύ αργότερα, το 1946), Μηνάς Δημάκης, Γιάννης Μουρέλλος, Γιάννης Σκαρίμπας, Μ. Αποστολίδης, Μαρίνα Μηλολιδάκη, Έλλη Δασκαλάκη (Αλεξίου), Θάλεια Καλλιγιάννη, Αγλαΐα Κυρμιζάκη, Μαρία Πάρμη, Θρασύβουλος Σταυράκης, Τάκης Δόξας, Γ. Μαθιουδάκης, κ.ά. Ιδιαίτερη βαρύτητα έχουν στις *Κρητικές Σελίδες* μελετήματα και άρθρα, που υπογράφονται από τους: Σπύρο Μαρινάτο, Ν. Β. Τωμαδάκη, Θρασύβουλο Σταυράκη, Γεώργιο Βαλέτα, Πέτρο Ολύμπιο, Γιάννη Σφακιανάκη, Μηνά Δημάκη, κ.ά. Την κριτική του βιβλίου έχει αναλάβει, κατά κύριο λόγο, ο Μηνάς Δημάκης, βιβλιοκρισίες όμως υπογράφουν και οι Τωμαδάκης, Άγρας, Σ. Βογιατζάκης, Ν. Νικολουδάκης, Πέτρος Βλαστός. Κείμενα, τέλος, λαογραφικού περιεχομένου δημοσιεύονται από τους Κατίνα Παΐζη, Α. Ι. Κριαρά, Θάλεια Καλλιγιάννη, Αγλαΐα Κυρμιζάκη, Γ. Μαθιουδάκη, Δέσποινα Πούλη, Μ. Διουδάκη, Γ. Δεληβασίλη. Φαίνεται ότι στο ζήτημα αυτό επέδρασε η προτροπή του Γ. Ζώρα από τη Ρώμη, τον Αύγουστο του 1936, προς την εκδότρια να δώσει κρητικό χαρακτήρα στο περιοδικό και να στραφεί στη λογοτεχνική κρητική παράδοση.[40]

Οι μεταφράσεις

Στις *Κρητικές Σελίδες* δεν έχουμε πολλές μεταφράσεις. Είναι όμως ενδεικτικές των διαφερόντων και των αισθημάτων των συντελεστών του περιοδικού. Για παράδειγμα, ο ποιητής Γιάννης Σφακιανάκης μεταφράζει, σε ελεύθερο στίχο, από την ανέκδοτη συλλογή του Γιάννη - Ιωσήφ Ραμπεαρίβελο Μαντεκάσσε, ο Άρης Δικταίος μεταφράζει σε παραδοσιακό στίχο το ποίημα "Ο αυτοτιμωρούμενος" του Μπωντλαίρ. Μεταφράζοντας Μπωντλαίρ, ο Δικταίος επιθυμούσε μάλλον να υπογραμμίσει την ανάγκη ανανέωσης του ποιητικού λόγου, καθώς ο Γάλλος ποιητής θεωρείται από την εποχή αυτή ο εισηγητής της μοντέρνας λογοτεχνίας, σημείο αναφοράς για τους συμβολιστές και ο "πρώτος υπερρεαλιστής", σύμφωνα με το Μπρετόν. Ο προσανατολισμός των μεταφραστών προς την ευρωπαϊκή λογοτεχνία αλλά και η μέριμνά τους για άλλες λογοτεχνίες, κυρίως εκείνες των Βαλκανίων, είναι εμφανής.

40 Βλ. *Κρητικές Σελίδες*, τχ. 8-9-10, Σεπτ.-Οκτ.-Νοέμ. 1936, σ. 288.

Από τα πεζά, που φιλοξενήθηκαν στο περιοδικό, ειδικό ενδιαφέρον αποκτά η δημοσίευση του "Προλόγου" από το μυθιστόρημα *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*, στο τεύχος Δεκεμβρίου 1936-Ιανουαρίου 1937, αφού συνιστά τεκμήριο ότι το μυθιστόρημα (που εκδόθηκε το 1946) είχε σχεδιασθεί πριν από το 1936.

Τα κριτικά κείμενα

Αυτό που έχει ενδιαφέρον για την ιστορία των ιδεών είναι ότι το περιοδικό αυτό αγκαλιάζει τις νέες καλλιτεχνικές τάσεις και συγχρονίζεται με το πνευματικό κέντρο αλλά και με τις διεθνείς εξελίξεις. Ακόμη και ριζοσπαστικές μορφές τέχνης, όπως ο υπερρεαλισμός, γίνονται με συγκατάβαση αποδεκτές, όπως φαίνεται στα άρθρα του Μηνά Δημάκη ή του Μενέλαου Παρλαμά.[41]

Επίσης, το ότι δημοσιεύονται πολλά δοκίμια, πολλές μελέτες. Η θεματική των κειμένων ορίζεται όχι τόσο από τη διευθύντρια-εκδότρια, όσο από τα πρόσωπα που ασκούν τον κριτικό λόγο. Είναι αναμενόμενο λοιπόν η παρουσία του Ν. Β. Τωμαδάκη ή του Γιώργου Βαλέτα να επιβάλλει θέματα σχετικά με τη λογοτεχνία της Κρητικής Αναγέννησης και την Επτανησιακή Σχολή. Μια μεγάλη ομάδα κειμένων σχετίζεται με την Ιστορία και την Αρχαιολογία και οφείλονται μάλλον στην παρουσία του Στέργιου Σπανάκη και του Σπυρίδωνα Μαρινάτου. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον αποκτούν τα αφιερώματα στον Κονδυλάκη, το Σκίπη, μελέτες για το θεατρικό συγγραφέα Ονήλ, το νεορομαντικό Στέφαν Γκεόργκε, την Ιταλίδα πεζογράφο Γκράτσια Ντελέντα, το Ρώσο ποιητή Αλέξανδρο Πούσκιν.

Οι *Κρητικές Σελίδες*, με την αξιοπρεπή τριετή παρουσία τους, υπηρέτησαν εν τέλει με συνέπεια την πνευματική ζωή του Ηρακλείου. Συγκέντρωσαν τις δημιουργικές δυνάμεις του τόπου, διέσωσαν την πνευματική εικόνα της εποχής και μας βοηθούν σήμερα να ανασυνθέσουμε την εικόνα αυτή. Μαζί με τα *Νεοελληνικά Γράμματα* υπήρξαν οι πρώτες σοβαρές προσπάθειες έκδοσης λογοτεχνικών περιοδικών και έγιναν οι διερμηνευτές των πόθων ενός γεωγραφικού διαμερίσματος της χώρας, το οποίο διεκδικούσε την ισότιμη συμμετοχή του στο εθνικό σώμα και την ένταξή του στον εθνικό κορμό.

Τα χαρακτηριστικά των κειμένων. Η φυγή και τα αδιέξοδα μονοπάτια του έρωτα

Τα κείμενα των *Κρητικών Σελίδων* χαρακτηρίζονται από τον ίδιο, όπως εκείνα των *Νεοελληνικών Γραμμάτων*, "κοινωνικό" νατουραλισμό. Τα άτομα, δέσμια, συνήθως, μιας άθλιας καθημερινότητας, αγωνίζονται ενάντια στη φτώχεια, στην αμάθεια, στην κοινωνική γενικά καταπίεση, που περιορίζει την ελευθερία τους. Συγκινητικές καθημερινές ιστορίες, φτώχεια, κακοτυχίες αλλά και εκλάμψεις ανθρωπιάς, μέσα στο γενικότερο ζόφο. Η μόνη στάση απέναντι στην αθλιότητα του παρόντος είναι η φυγή.

Το φαινόμενο ήταν παγκόσμιο. Μόνο που στην περιφέρεια του Ηρακλείου, με την πολυπλοκότητα της κοινωνικής σύνθεσης, μετά την αθρόα, ειδικά, έλευση των προσφύ-

41 Βλ. Μ. Γ. Παρλαμάς, "Το παράπονο των απλών ανθρώπων", *Κρητικές Σελίδες*, τχ. 7-9, Οκτ.-Νοέμ.-Δεκ. 1938, σ. 394-396 και Μηνάς Δημάκης, "Ένας νέος Κρής καλλιτέχνης: Γιώργος Ανεμογιάννης", *Κρητικές Σελίδες*, χρ. Γ΄ τχ. 4-6, Ιούλ-Αύγ.-Σεπτ. 1938, σ. 171-175.

γων, δεν έχουμε να κάνουμε με μια ρομαντική διαμαρτυρία φυγής τύπου Χάμσουν[42] αλλά με μια αντίδραση στην αμείλικτη πραγματικότητα, το ζόφο της οποίας επωμίζεται να προβάλει ο συγγραφέας, προκειμένου να καταγράψει την κοινωνική πραγματικότητα. Η ίδια έφεση για κοινωνική αμφισβήτηση στρέφει τους Έλληνες λογοτέχνες στη φυγή, στην "αλητογραφία",[43] προκειμένου να καταγραφεί η κοινωνική αθλιότητα.

Η φυγή σε άλλες περιπτώσεις, ανάλογα και με την οπτική του δημιουργού, οδηγεί στα μονοπάτια του έρωτα. Αλλά και οι δρόμοι αυτοί είναι το συνηθέστερο αδιέξοδοι. Οι έρωτες - οι λογοτεχνικοί τουλάχιστον - τόσο στις *Κρητικές Σελίδες* όσο και στα *Νεοελληνικά Γράμματα* αποδεικνύονται ατελέσφοροι. Η τέχνη, στις περιπτώσεις αυτές, τίθεται στην υπηρεσία της Ιστορίας: πρόκειται για σεξιστικές συμπεριφορές ("Σας ξέρω καλά! Όλες τέτοιες είστε"[44]) αλλά και για περιγραφές εκμετάλλευσης απροστάτευτων κοριτσιών, τα οποία, θύματα συνήθως της ανέχειας, καταλήγουν στον αγοραίο έρωτα. Όπως η ηρωίδα του Φρέρη στις "Σιχαμένες Νύχτες",[45] που άφησε πίσω της σκοτωμένους γονείς και αρραβωνιαστικό και βούλιαξε στον κόσμο του λούμπεν, με τα χασίσια και τους πληρωμένους έρωτες. Ή η καμαριέρα ηρωΐδα του διηγήματος "Στο τρίτο πάτωμα".[46] Ή η Μαριώ, δούλα στο αρχοντικό του δημάρχου.[47] Ο δρόμος προς τον πληρωμένο έρωτα φαίνεται να είναι μονόδρομος.

Οι περιγραφές, ωστόσο, οι προβληματισμοί και οι αναστοχασμοί αυτοί φαίνεται να έχουν μια σταθερή στόχευση: να τροποποιήσουν ή και να διαλύσουν αρνητικά κοινωνικά στερεότυπα, καθιστώντας τον αναγνώστη μέτοχο τού πάθους των κοινωνικά κατατρεγμένων· να δείξουν ότι αιτία του ανθρώπινου κατατρεγμού είναι ο πόλεμος, απογυμνωμένος πλέον από κάθε ηρωϊκό στοιχείο· να καταγγείλουν την κοινωνική αδικία, να αποκαλύψουν την υποκρισία του αστισμού.

Η μακροβιότητα της ηθογραφίας

Με τον έρωτα εμπλέκεται συχνά η ηθογραφία. Στη δεκαετία του 1930 η ηθογραφία συνιστά έναν όρο αρνητικό, εξακολουθεί, ωστόσο, να ζει και να βασιλεύει. Σε πολλές περιπτώσεις η ηθογραφική αφήγηση τρέφεται από την ιστορία. Ο πόλεμος βέβαια

42 Ο Νορβηγός συγγραφέας Κνουτ Χάμσουν συμβαδίζει στη λογοτεχνία μας με το Δημοσθένη Βουτυρά. Πρωτομεταφράζεται γύρω στα 1900, γνωρίζει πρωτοφανή εκδοτική επιτυχία στις επόμενες δεκαετίες. Είναι γνωστές οι εξαιρετικές μεταφράσεις του Βάσου Δασκαλάκη (βλ. Αντώνης Καρτσάκης, *Το λογοτεχνικό Ηράκλειο του Μεσοπολέμου*, ό.π., σ. 130. Σχετικά με την παρουσία του Χάμσουν στην ελληνική λογοτεχνία της περιόδου, βλ. Παν. Μουλλάς, *Η μεσοπολεμική πεζογραφία*, ό.π., σ. 47 κ.ε.).

43 Ο όρος είχε εισαχθεί από τον Αιμίλιο Χουρμούζιο (βλ. *"Λογοτεχνική αλητογραφία"*, *Νέα Εστία*, τχ. 313, 1 Ιαν. 1940, σ. 40 και αναλυτικά, Παν. Μουλλάς, *Η Μεσοπολεμική πεζογραφία. Από τον πρώτο ως τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (1914-1939)*, τόμος Α΄, Σοκόλης, Αθήνα 1993, σ. 47 κ.ε. Επίσης, Χριστίνα Ντουνιά, "Περί αλητισμού", *Το Δέντρο*, τχ. 33-34, 1978, σ. 66-67. Για την παρουσία του φαινομένου στα *Νεοελληνικά Γράμματα*, βλ. Αντώνης Καρτσάκης, "Ο 'αλητισμός' και το περιθώριο", *Το λογοτεχνικό Ηράκλειο του Μεσοπολέμου*, ό.π., σ. 142-146.

44 Βελισάριος Φρέρης, "Σμάρα", ό.π., σ. 115.

45 Βελισάριος Φρέρης, "Σιχαμένες νύχτες", *Νεοελληνικά Γράμματα*, τχ. 7, Απρ. 1927, σ. 310-317.

46 Βελισάριος Φρέρης, "Στο τρίτο πάτωμα", *Νεοελληνικά Γράμματα*, τχ. 9, Ιούνιος 1927, σ. 406-413.

47 Βελισάριος Φρέρης, "Τα πρώτα βήματα" *Νεοελληνικά Γράμματα*, τχ. 10, Ιούλιος 1927, σ. 437-443.

δεν είναι πια παρών στα 1936-1939. Η τραγωδία του 1922 φαντάζει μακρινό παρελθόν. Οι συγγραφείς αισθάνονται πιο άνετα να αντλούν από τους αγώνες του 1878 ή του 1896. Ο νόμος μάλλον της απώθησης. Οι άνθρωποι επιθυμούν να ξεχάσουν. Για τον ίδιο, ίσως, λόγο απουσιάζει κάθε αναφορά στο βενιζελικό κίνημα του 1935 και στη δικτατορία του 1936. Η γραφική πλευρά του παρελθόντος θολώνει μάλλον το προβληματικό παρόν.

Το ενδιαφέρον είναι ότι, καθώς η λογοτεχνία αυτή επείγεται να καταγγείλει την κοινωνική αδικία και οδηγείται στις λαϊκές φτωχογειτονιές, όπου παίζεται το σύγχρονο δράμα, ανοίγει νέους δρόμους για την ίδια και αναδιατάσσει αισθητικές αξίες. Τη θέση της εφτάψυχης ηθογραφίας παίρνει το αστικό διήγημα, για να καταγράψει τις πολύμορφες κοινωνικές ανατροπές στα ελληνικά αστικά κέντρα. Και δεν είναι άστοχο, ίσως, να υποθέσουμε ότι, πίσω από τους αντιρρησίες (όχι παρακμίες πια[48]) λογοτέχνες του ’20, βρίσκεται το τραγικό ’22.

Το τραγικό ’22

Ναι, το 1922 και οι τραγικές του συνέπειες καταλαμβάνει μεγάλο μέρος των πεζών λογοτεχνικών κειμένων στα δύο περιοδικά. Στα *Νεοελληνικά Γράμματα*, ειδικά, που είναι εγγύτερα χρονικά στο γεγονός της Καταστροφής, συναντάμε εικόνες σε μια σειρά διηγημάτων (εντόπισα δέκα συνολικά), όπου οι λογοτέχνες, αυτόπτες, ίσως, μάρτυρες του γεγονότος, αποτυπώνουν ανάγλυφα τις μετακινήσεις και τη συρροή των Μικρασιατών προσφύγων στην πόλη του Ηρακλείου. Οι εικόνες “των άθλιων προσφύγων”,[49] που διασώζουν (ή κατασκευάζουν)[50] οι ήσσονες λογοτέχνες των *Νεοελληνικών Γραμμάτων* είναι, κατά την άποψή μου, εξαιρετικά σημαίνουσες. Παραθέτω επιλεκτικά:

> “[...] από τις βάρκες ξακολουθούσε να ξεμπαρκάρει ανθρώπινο κοπάδι, κακομοιριασμένο, βρώμικο, ανάκατο. Ερχόταν μισόνεκρο από την κούραση και την πείνα, ύστερα από εφτά μέρες καραντίνα σ’ ένα ξερονήσι. [...] Τα πρόσωπα των αντρών λιγνά, γεμάτα αγωνία, σημαδεμένα με μαύρα ακάθαρτα ρυάκια ιδρώτα, οι μορφές των γυναικών ωχρές, κακοπαθημένες, με μαύρους κύκλους τριγύρω στα μάτια. Μερικές κρατούσαν στις αγκαλιές βρέφη τυλιγμένα με κουρέλια [...]”.[51]
>
> “[...] Στο φως δυο αμυδρών φαναριών ξεχωρίζονταν άντρες, γυναίκες, παιδιά, σωριασμένοι απάνω σε μουσκεμένα στρώματα, σε κάσες λασπωμένες. Μερικοί μιλούσαν αναμεταξύ τους με σιγανή τρεμάμενη φωνή σα νάχαν κάμει κλεψιά ή φόνο. Κάποια γυναίκα έκλαιγε σε μιαν άκρια... Μια άλλη βύζαινε σε στήθος ισχνό το μικρό της”.[52]

48 Για το ζήτημα, που αποτέλεσε πεδίο έρευνας της νεότερης κριτικής, βλ. Αντώνης Καρτσάκης,*Το λογοτεχνικό Ηράκλειο του Μεσοπολέμου. Κείμενα, Έντυπα, Δημιουργοί*, ό.π., σ. 92-129, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

49 Βελισάριος Φρέρης, “Αριστοκρατικές καρδιές”, *Νεοελληνικά Γράμματα*, τχ. 1, Οκτ. 1926, σ. 5.

50 Η κατασκευή ενός θέματος και η σημασιοδότησή του δεν αναφέρεται μόνο στην πράξη της συγγραφής αλλά και της ανάγνωσης· εξετάζεται επομένως σε σχέση με τις προσδοκίες του αναγνωστικού κοινού (βλ. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν διωγμώ. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, Αθήνα 1998, σ. 65). Μέσα στο λόγο του αφηγητή απηχείται, σύμφωνα και με τον Τοντορόφ, ο λόγος του αναγνώστη του.

51 Αντώνης Γιαλούρης, “Καφενείο ‘Ξελογιάστρα”, *Νεοελληνικά Γράμματα*, τχ. 17, Φεβρ. 1928, σ. 778.

52 Αντώνης Γιαλούρης, “Χριστούγεννα στη μαούνα”, *Νεοελληνικά Γράμματα*, τχ. 7, Απρ. 1927, σ. 304-305.

> "Είχαν έρθει και τούτοι φτωχοί, σακατεμένοι, διωγμένοι από το σπιτικό και το χωριό τους, κουβαλώντας στην πλάτη ρούχα παλιά, στρώματα ξεσκισμένα. Ήταν κι αυτών το έχει στο ίδιο κατατρεγμένο χάλι με τα κουρέλια, που έσερνε φεύγοντας μαζί του το ρωμαίϊκο ανθρωποκόπαδο".[53]

Η λογοτεχνία μάλιστα θα επιχειρήσει να συμφιλιώσει τις δύο εθνικές ομάδες, αλλά και να ανοίξει δρόμους, για να μελετηθεί το φαινόμενο συνύπαρξής τους. Γιατί, πλάι στην ξενοφοβία, θα προβάλλει τη συνειδητοποίηση της νέας κατάστασης από τους γηγενείς, μια διαδικασία μύησης, θα έλεγα, στον κόσμο του "άλλου". Θα επιχειρήσει λοιπόν να επιδράσει στο κοινωνικό φαντασιακό με επίκληση στο συναίσθημα. Έτσι καταδικάζει έμπρακτα τον πόλεμο, μέσα από την περιπέτεια της φθισικής Σμάρας, στο ομώνυμο διήγημα του Βελισάριου Φρέρη[54] και μέσα από την ανεργία και την πείνα των ηρώων του Γιάννη Δεληβασίλη.[55] Η "ξεσπιτωμένη ρωμιοσύνη" είναι επίσης το μόνιμο θέμα του Αντώνη Γιαλούρη. Η ηρωΐδα - μάνα ξεσπά:

> "Αχ, το καϋμένο μας το σπιτάκι. Ποιος να το κατέχει τώρα; Ποιος διώχθηκε από δυστυχισμένο το δικό του, για να πάρει το δικό μας; Εκεί ήταν η γωνιά που γεννήθηκα, που μεγάλωσα, που παντρεύτηκα με τον πατέρα σου. Λίγον καιρό μείναμε ευτυχισμένοι. Ύστερα ο πόλεμος και η φτώχεια".[56]

Η επίκληση ξανά στο συναίσθημα:

> "Ο καταραμένος ο πόλεμος! Ο παππάς είπε πως ήταν τιμωρία για τις αμαρτίες μας. Μα τι μεγάλες αμαρτίες είχαν κάμει, για να αξιωθούνε τέτοια καταστροφή οι δύστυχοι οι χωριάτες, που άλλο δε γνώριζαν εξόν από ψαρική κι από αμπέλι; [...]".[57]

Ο στόχος πάντα να απαλλαγούν τα θύματα από τις ευθύνες. Να ευαισθητοποιηθεί ο αναγνώστης ως προς τη μοίρα της φυλής (οι πρόσφυγες προσλαμβάνονται ως μετωνυμία της φυλής) και να στρατευτεί στο αίτημα για δικαίωση:

> "Ζητούμε μια δικαιοσύνη και μιαν αλήθεια, μα όχι με τους ήσκιους και τα φαντάσματα. Μια δικαιοσύνη στον κόσμο αυτόν και όχι στον άλλον".[58]

Φαίνεται ότι τα δεινά των προσφύγων θεωρούνται πεδίο πρόσφορο για την καταγγελία της κοινωνικής αδικίας. Η εμφανής αυτή ιδεολογική χρήση της άφιξης των προσφύγων υπακούει όμως και στην προσπάθεια ομογενοποίησης των δύο ομάδων, μέσω της εμπέδωσης μιας νέας εθνικής συνείδησης, σύμφωνα και με τη βενιζελική

53 Ό.π., σ. 302.

54 Βελισάριος Φρέρης, "Σμάρα", *Νεοελληνικά Γράμματα*, τχ. 3-4, Δε. 1926-Γεν. 1927, σ.112-119.

55 Γιάννης Δεληβασίλης, "Μπισμ Ιλλάχ Ιρραχμάν Ιρραχίμ", *Νεοελληνικά Γράμματα*, τχ. 17, Φεβρ. 1928, σ. 823-829.

56 Αντώνης Γιαλούρης, "Στην πλώρη", *Νεοελληνικά Γράμματα*, τχ. 15, Δεκ. 1927, σ. 679. Παρόμοιες εκφράσεις πόνου για τον αποχωρισμό του γενέθλιου τόπου συναντά κανείς και στην άλλη πλευρά, των Τουρκοκρητικών, οι οποίοι αναγκάζονταν να εγκαταλείψουν την Κρήτη. Η Μαρίκα Φρέρη (*Το Κάστρο μας*, Καστανιώτης, Αθήνα 1979, σ. 192-197) θυμάται: "Με κλάματα και οδυρμούς ζητούσανε να μην τους διώξουμε, να τους κρύψουμε, να τους λυπηθούμε. Δεν ήθελαν να αφήσουν τη μάνα Κρήτη για τίποτε καλύτερο στον κόσμο! -Εδώ γεννηθήκαμε, εδώ θα πεθάνουμε... Μακριά από τση Κρήτης τα χώματα δεν έχομε μπλιό ζωή...".

57 Αντώνης Γιαλούρης, "Στην πλώρη", *Νεοελληνικά Γράμματα*, τχ. 15, ό.π., σ. 681.

58 Αντώνης Γιαλούρης, ό.π., σ. 683.

προοπτική, όπως διαμορφώθηκε, μετά τη χρεωκοπία της Μεγάλης Ιδέας.

Συμπερασματικές εκτιμήσεις για το διανοητικό πεδίο

Αν αυτές είναι οι βασικές συνιστώσες της λογοτεχνικής - και ευρύτερα της πνευματικής δραστηριότητας του Ηρακλείου κατά τη μεσοπολεμική περίοδο - ποια είναι η τελική συνισταμένη της πνευματικότητας της πόλης; Πού φαίνεται ο ανοιχτός χαρακτήρας του διανοητικού αυτού πεδίου, όπως ο τίτλος μου υποστηρίζει; Θα επιχειρήσω, συνοψίζοντας, να τεκμηριώσω την άποψη αυτή, με αναφορά σε κάποιους συγκεκριμένους δείκτες:

Ο πρώτος είναι η υψηλή αντίληψη, που τρέφουν οι άνθρωποι της εποχής για την τέχνη. **Η τέχνη** για τα δύο ηρακλειώτικα περιοδικά βρίσκεται σαφώς έξω από κάθε ιδεολογική εμπλοκή. Και "η αξία μιας τέχνης μετράται με την επήρειά της στον ανθρώπινο πόνο".[59] Το καθήκον του τίμιου διανοούμενου είναι

> "[...] να προσαρμόζει πάντα την ιδεολογία του στις ζωτικές ανάγκες του κοινωνικού συνόλου και όχι στις εγωιστικές τάσεις μιας μικρής προνομιούχας μειοψηφίας, που κρατά στα χέρια της τον υλικό και πνευματικό πλούτο".[60]

Καθώς λοιπόν η εποχή χαρακτηρίζεται από ιδεολογική ρευστότητα,[61] το ενδιαφέρον για την τέχνη διασταυρώνεται με **κοινωνικές μέριμνες**, όπως η προσπάθεια ανύψωσης του πνευματικού επιπέδου της επαρχίας, ρόλος τον οποίο ρητά επωμίζονται τα δύο περιοδικά. Γιατί και τα δύο επιχειρούν να βρίσκονται στο κέντρο της πολιτιστικής ζωής της εποχής.

Για το λόγο αυτό τα περιοδικά σχολιάζουν ευρέως την **επικαιρότητα**: Το 1928, για παράδειγμα, καταγγέλλεται η δίωξη Καζαντζάκη - Γληνού για την υπόθεση Ιστράτι[62] και σχολιάζεται θετικά η ενέργεια της εφημερίδας *Ελεύθερο Βήμα* να καλέσει στην Ελλάδα τον Παναΐτ Ιστράτι.[63]

---

59 "Μέσα στις σελίδες του περιοδικού τούτου -που σκοπός του δεν είναι βέβαια να δίνει οικονομικές ή πολιτικές μελέτες- οι λίγες και ωχρές τούτες γραμμές δε μπορούν να 'χουν άλλο σκοπό, παρά να σπρώξουν τη σκέψη και το αίσθημα των αναγνωστών του ακόμα πιο κοντά στον ανθρώπινο πόνο. Γιατί όσο καλύτερα, όσο επιστημονικότερα, όσο ανθρωπιστικότερα τον γνωρίσουμε, τόσο πιο γόνιμη και πιο αποτελεσματική θα ΄ναι η βοήθεια για την εξάλειψή του" (Θ. Βλιζιώτης, "Γύρω στο κοινωνικό δράμα. Οι αναίσθητοι και οι πλανεμένοι", *Νεοελληνικά Γράμματα*, τχ. 13-14, Οκτ.-Νοέμ. 1927, σ. 646-652).

60 Ό.π., σ. 650.

61 Για τις μετακινήσεις από τη μια ιδεολογία στην άλλη κατά το Μεσοπόλεμο ή τη δημιουργία κοσμοαντιλήψεων, που περιλάμβαναν στοιχεία από αντίπαλες ιδεολογίες βλ. Αντώνης Λιάκος, "Ζητούμενα ιδεολογίας της Γενιάς του '30", στον σύμμεικτο τόμο *Ζητήματα Ιστορίας των Νεοελληνικών Γραμμάτων. Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 177-188. Επίσης, Ελισάβετ Κοτζιά, *Ιδέες και αισθητική. Μεσοπολεμικοί και μεταπολεμικοί πεζογράφοι 1930-1974*, Πόλις, Αθήνα 2006, σ. 36 κ.ε.

62 Αναφέρεται: "Ο Παναΐτ Ιστράτι, ο Καζαντζάκης και ο Γληνός πρόκειται λέει να διωχθούν, επειδή είπαν δημοσία ορισμένες γνώμες τους. Πάει να πει δεν καταλάβαμε ακόμη στην Ελλάδα πως όπου εμποδίζονται τα στόματα να μιλούν φανερά, μιλούν κρυφά, δηλαδή συνωμοτούν" (*Νεοελληνικά Γράμματα*, τχ. 16, Ιαν. 1928, σ. 764).

63 Αναγράφεται: "[…] Είμαστε αληθινά περήφανοι που βρέθηκε πάλι Κρητικός να σηκώση φωνή γεμάτη θάρρος και να εφαρμόση δημοσιογραφικό πρόγραμμα τόσο φιλοσοφημένο και φιλελεύθερο, αντίκρυ στις παλιές καραμπίνες της *Εστίας* και τις ανυπόφορες σεμνότητες και τους στενοκέφαλους συντηρητισμούς της *Πολιτείας*. Όσοι έχουν λόγους να ενδιαφέρονται για τη διατήρηση του αστικού καθεστώτος πρέπει να νιώσουν πως πιο επικίνδυνοι εχθροί του είναι οι τέτοιοι υποστηριχτάδες του" (τχ. 16, Ιαν. 1928, σ. 764).

Στην ύλη των περιοδικών είναι ευρύτερα ορατό **το "ίχνος" της ιστορίας**: οι αντιρρήσεις για την εκστρατεία του Βενιζέλου στην Ουκρανία, ο μόνιμος καημός της Ρωμιοσύνης για την καταστροφή του 1922, η παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929, το περίφημο "Ιδιώνυμο" του 1929, η πτώχευση του 1932, οι συνθήκες εξαθλίωσης των οικονομικά ασθενέστερων στρωμάτων. Η λογοτεχνία της εποχής αντιδρά και βιώνει την κοινωνική πραγματικότητα με δυσπιστία ή και εχθρότητα, όπως εκφράζεται στην πλάγια (ή και ευθεία ενίοτε) αμφισβήτησή της.

Η αμφισβήτηση αυτή αποτυπώνεται στην αναντίρρητη γοητεία, που φαίνεται να ασκούν οι **σοσιαλιστικές ιδέες** στους λογοτέχνες της εποχής. Πρόκειται μάλλον για κοινωνική αμφισβήτηση, παρά για ενσυνείδητη προσχώρηση των δημιουργών στις ιδέες του μαρξισμού. Οι πεζογράφοι της εποχής επείγονται να αποκαλύψουν την υποκρισία και την παρακμή του αστικού καθεστώτος και στο σημείο αυτό συναντώνται με τον κόσμο της Αριστεράς.

Μαζί με τους τελευταίους οι συντελεστές των περιοδικών τάσσονται **υπέρ των ταπεινών και των κατατρεγμένων** της ζωής. Θεωρούν χρέος τους να περιγράψουν την κοινωνική εικόνα της εποχής - την εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση, τη συγκέντρωση αγροτικών πληθυσμών στα αστικά κέντρα, την προϊούσα αστικοποίηση, την αύξηση του αριθμού των ανέργων, των απόκληρων, των περιθωριακών - και να καταγγείλουν την αιτία της εξαθλίωσης, τον πόλεμο. Συναντάμε λοιπόν σελίδες **αντιπολεμικής πεζογραφίας**. Το λογοτεχνικό αυτό είδος, που είχε συναρτηθεί με τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο αλλά και τη συνέχειά του, το 1922, καταλαμβάνει, όπως διαπιστώνεται, σημαντικό ποσοστό της λογοτεχνικής ύλης των περιοδικών. Βέβαια, θα περάσουν ακόμη μερικά χρόνια, ώσπου η λογοτεχνία μας να αποδώσει τα μεγάλα συνθετικά αντιπολεμικά έργα, όπως εκείνα του Μυριβήλη και του Βενέζη.

Ταυτόχρονα, είναι ορατό το αμετάθετο ενδιαφέρον για την **παιδεία** και τη **γλώσσα,** στο πλαίσιο μιας γενικότερης επιδίωξης εκσυγχρονισμού των εκπαιδευτικών θεμάτων: εκφράζονται απόψεις πάνω στο θέμα της γλώσσας σε μια εποχή κατά την οποία το παιχνίδι καθαρεύουσα-δημοτική παίζεται ακόμη και ο πατριωτισμός συνεχίζει να μιλά τη γλώσσα της καθαρεύουσας.

Και βέβαια στηρίζεται **η δημοτική**, καταδικάζεται απερίφραστα το "καθαρό" ιδίωμα, που χρησιμοποιήθηκε ως επίσημη γλώσσα από την ίδρυση του ανεξάρτητου κράτους και θεωρείται ότι το ζήτημα δεν είναι αποκομμένο από την κοινωνική πραγματικότητα, ότι δεν περιορίζεται στους τύπους και τις καταλήξεις, αλλά ότι έχει σαφή κοινωνική διάσταση, καθώς η καθαρεύουσα κατέληξε το προνομιακό όργανο των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Αναδεικνύονται σε πολλές περιπτώσεις οι παλινωδίες της αστικής τάξης ως προς το γλωσσικό και η απροθυμία της τελευταίας να αντιμετωπίσει το ζήτημα.[64]

64 Για το ζήτημα βλ. Αντώνης Καρτσάκης, "Παράγοντες που στήριξαν την προτίμηση της καθαρεύουσας", περ. *Διάλογος* (Ηρακλείου), τχ. 7, Οκτ. 1989, σ. 96-111.

Τι σήμαινε όμως για τη δεκαετία του 1920 και του 1930 η στήριξη της δημοτικής; Η συνολική μελέτη των δύο περιοδικών οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο λογοτεχνικός δημοτικισμός την περίοδο αυτή συνδέεται με την καλλιτεχνική γνησιότητα, με το αίτημα επιστροφής στις "ρίζες"· συμβαδίζει με την πρόθεση προβολής του παραδοσιακού λαϊκού βίου.

Παράλληλα, το αίτημα για **ανανέωση** της λογοτεχνίας είναι διάχυτο. Το παράδοξο είναι ότι η αναλογία ανάμεσα στο βαθμό λογοτεχνικής νεωτερικότητας και παράδοσης εμφανίζεται ενισχυμένη υπέρ της νεωτερικότητας στο παλαιότερο από τα δύο περιοδικά, στα *Νεοελληνικά Γράμματα*. Όπως και η κριτική τόλμη του περιοδικού αυτού. Η ερμηνεία θα πρέπει να αναζητηθεί στα ιστορικά καθέκαστα.

Ο ανοιχτός χαρακτήρας του ηρακλειώτικου διανοητικού πεδίου των δεκαετιών του '20 και του '30 αποκαλύπτεται και στη νευραλγική στήλη της **κριτικής του βιβλίου**. Τολμηρές αξιολογήσεις, καυστικά σχόλια, τεκμηριωμένες απόψεις, με στόχο πάντα την ενημέρωση του κοινού. Θα σταθώ μόνο σε ένα κριτικό κείμενο: στην κριτική του Γιάννη Κορδάτου στο *Ο Σολωμός χωρίς μεταφυσική* του Κώστα Βάρναλη.[65] Το έργο του Βάρναλη, απάντηση στο *Η ποίηση στη ζωή μας* του Γιάννη Αποστολάκη, με βίαιη γλώσσα αλλά πλούσια επιχειρηματολογία, είχε προσληφθεί ως μαρξιστικό. Ο Κορδάτος, με την κριτική του στα *Νεοελληνικά Γράμματα*, ανέτρεψε το χαρακτηρισμό της μελέτης ως μαρξιστικής και έδειξε ότι η όψιμη ιδεολογική μεταστροφή του Βάρναλη σε κομμουνιστή δε συνεπαγόταν και την αναγωγή του σε μαρξιστή. Όπως έχει ήδη σχολιάσει ο Αλέξανδρος Αργυρίου στην *Ιστορία* του,[66] φαίνεται ότι ο τελευταίος επιχειρούσε μια μαρξιστική ερμηνεία, η οποία δεν έφτανε στο βάθος, που απαιτούσε ο Κορδάτος. Η επιχειρηματολογία του πράγματι απέχει από τη μαρξιστική θεώρηση, το ενδιαφέρον όμως στην κριτική αυτή έγκειται, κατά τη γνώμη μου, τόσο στις θέσεις, που εκφράζονται (η χειραφέτηση του λογοτεχνικού έργου από τα κοινωνικά του συμφραζόμενα θα αποτελέσει κεντρικό ζήτημα της μεταπολεμικής μαρξιστικής κριτικής),[67] όσο και στο γεγονός ότι το συγκεκριμένο περιοδικό φιλοξενεί ένα τέτοιο κείμενο, που σημαίνει ότι υπάρχει ο ανάλογος *ορίζοντας αναγνωστικών προσδοκιών*.[68]

65 Γιάννης Κορδάτος, "Κ. Βάρναλη, *Ο Σολωμός χωρίς μεταφυσική*", *Νεοελληνικά Γράμματα* τχ. 3-4, Δεκ. 1926-Ιαν. 1927, σ. 181-189.

66 Βλ. Αλέξανδρος Αργυρίου, *Ιστορία της Ελληνικής Λογοτεχνίας και η Πρόσληψή της. Στα Χρόνια του Μεσοπολέμου (1918-1940)*, ό.π., σ. 90 κ.ε.

67 Αναφέρομαι στις συζητήσεις στο περιοδικό *Κριτική* (1959-1961) και στην *Επιθεώρηση Τέχνης* (1954-1967), όπου αναμετρήθηκε η παραδοσιακή ("ορθόδοξη") Αριστερά με τους νέους αριστερούς κριτικούς. Από την αναμέτρηση αυτή αναδύθηκε ένας νέος περί λογοτεχνίας λόγος, που αφίσταται από την πρόθεση ιδεολογικής χρήσης της τέχνης και εστιάζει στη λογοτεχνικότητα της μορφής (βλ. σχετικά, Αντώνης Καρτσάκης, *Μεταπολεμική κριτική και ποίηση. Ζητήματα αισθητικής και ιδεολογίας*, Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", Αθήνα 2009, σ. 521 κ.ε.).

68 Σχετικά με το περιεχόμενο του όρου "ορίζοντας προσδοκιών" (Erwartuhgshorizont), που αποτέλεσε, από τη δεκαετία του 1960, κεντρικό ζήτημα στις θεωρίες της πρόσληψης, βλ. H. R. Jauss, *Toward an Aesthetik of Reception* (αγγλ. μτφρ. T. Bahti), Minneapolis, University of Minessota Press, 1982, σ. 22 και Hans Robert Jauss, *Η θεωρία της πρόσληψης. Τρία μελετήματα*, Εισαγωγή, Μετάφραση, Επίμετρο, Μίλτος Πεχλιβάνος, Εστία, Αθήνα 1995, σ. 99.

Αυτό αποκαλύπτεται και στην υποδοχή των νέων (για την εποχή) λογοτεχνικών τάσεων, όπως ο "αλητισμός", η "προλεταριακή" τέχνη, η τέχνη του περιθωρίου, της ταβέρνας κλπ. (Τα παραλείπω, καθώς τα ανέφερε εκτενώς ο Γιάννης Ζαϊμάκης). Στην ανανέωση της πεζογραφίας στοχεύει ο Μηνάς Δημάκης, προβάλλοντας το παράδειγμα του Αλκιβιάδη Γιαννόπουλου, ο οποίος "ανήκει στην εκλεκτή ομάδα της Θεσσαλονίκης, που με επιτυχία καλλιεργεί μια πεζογραφία συγχρονισμένη".[69] Ο κριτικός προβάλλει επίσης το "εκλεκτό λογοτεχνικό περιοδικό" *Μακεδονικές Ημέρες* για τα ανοίγματά του σε είδη νεωτερικής γραφής. Φαίνεται ότι η τόλμη του περιοδικού, που έθρεψε μια ιδιαίτερη στάση στην ποίηση και περισσότερο στην πεζογραφία, αλλά και η ειδική συνεισφορά του Αλκιβιάδη Γιαννόπουλου στην ανανέωση του διηγήματος, η ένταξή του στο κλίμα εσωτερικότητας και υποβολής, που καλλιέργησε η σχολή της Θεσσαλονίκης,[70] βρίσκουν σύμφωνο τον κριτικό, ο οποίος είναι θιασώτης του "συγχρονισμού" των εκφραστικών τρόπων.

Η θετική υποδοχή του **Δημοσθένη Βουτυρά** από τα ηρακλειώτικα περιοδικά αποκτά επίσης ιδιαίτερη σημασία, με δεδομένο ότι ο Βουτυράς, που συμβαδίζει με τον Κνουτ Χάμσουν, είναι μια "περίπτωση, που προϋποθέτει ένα σύνολο από κοινωνικές αλλαγές στην καμπή του αιώνα".[71] Είναι εκείνος που θα αποτυπώσει στο έργο του την εικόνα του πολύχρωμου κοινωνικού μωσαϊκού, την οποία παρουσιάζει η Ελλάδα της δεκαετίας του 1920, όπου τα λαϊκά, μικροαστικά και περιθωριακά στοιχεία έχουν καθοριστικό ρόλο. Ο Βουτυράς μετακινείται από το καθαρά αγροτικό στο αστικό περιβάλλον, ακολουθώντας τα ίχνη των ηρώων του από το χωριό στην πόλη, και είναι εκείνος που θα επιφέρει αλλαγή του ηθογραφικού σκηνικού ή τουλάχιστον ανανέωσή του. Με το Βουτυρά επίσης "εγκαταλείπεται η προσπάθεια για την τεχνητή δημιουργία ενός "δημοτικού" ύφους και γράφεται η γλώσσα για πρώτη φορά με αμεσότητα".[72] Τα περιοδικά, με την εμμονή τους στο Βουτυρά, διερμήνευαν μάλλον την επιθυμία του κοινού τους για ανανέωση των λογοτεχνικών τρόπων.

Αλλά ένα προοδευτικό έντυπο θα πρέπει να επιφυλάσσει ειδική θέση στους νέους. Ο σεβασμός **στη δημιουργία των νέων** και ο φιλονεϊσμός είναι ορατός στα δύο περιοδικά. Οι όροι "συγχρονισμός" και "νέα λογοτεχνία", που συναντώνται με εξαιρετική συχνότητα, αποτυπώνουν την επιθυμία των πνευματικών ανθρώπων της εποχής να διασκελίσουν

69 Μηνάς Δημάκης, "Η κριτική του Βιβλίου" [Αλκιβιάδη Γιαννόπουλου, *Ηρωϊκή περιπέτεια*], *Κρητικές Σελίδες*, τχ. 4-6. Ιούλ.- Σεπτ. 1938, σ. 253.

70 Το κλίμα αυτό καλλιέργησαν από το 1932 οι *Μακεδονικές Ημέρες* (1932-1939 και 1952-1953), που έθρεψαν μια ιδιαίτερη στάση στην ποίηση και στην πεζογραφία και καθιέρωσαν ένα νέο λογοτεχνικό ήθος, σε αντιπαράθεση με το λογοτεχνικό κατεστημένο της Αθήνας, ενώ το νεωτερικό πνεύμα συνεχίζεται με μια σειρά περιοδικών λογοτεχνικών εκδόσεων. Με χρονολογική σειρά αναφέρουμε: το δίγλωσσο (ελληνοϊταλικό) *Olimpo* (1936), το νεανικό *Ξεκίνημα* (1944), από τους επονίτες Αναγνωστάκη, Κύρου, Θασίτη, τις *Μορφές* (1936-1938, 1945-1948 και 1949-1954), πείσμονα αντίλογο στο νεωτερισμό του νεωτερικού *Κοχλία* (1945-1948) βλ. σχετικά, Βίκυ Καλαντζοπούλου, *Συμβολή στη μελέτη των λογοτεχνικών και ημιλογοτεχνικών περιοδικών της Θεσσαλονίκης (1889-1932)*. Θεσσαλονίκη, 1989, σ. 7 κ.ε.

71 Παν. Μουλλάς, *Η μεσοπολεμική πεζογραφία*, ό.π., σ. 35.

72 Στυλιανός Αλεξίου, *Ελληνική Λογοτεχνία. Από τον Όμηρο στον 20ό αιώνα*, στιγμή, Αθήνα 2010, σ. 512.

το χρόνο, να αλλάξουν τους προσανατολισμούς της τέχνης, να αναπροσαρμοστούν στη νέα (αστική) πραγματικότητα της χώρας.

Αν όμως έτσι έχουν τα πράγματα σχετικά με το γενικότερο αίτημα της ανανέωσης των μορφών, πώς μπορεί να εξηγηθεί το φαινόμενο της επί μακρόν επιβίωσης της **ηθογραφίας**; Φαίνεται ότι στην περίπτωση αυτή οι έννοιες "λαός", "παράδοση", "ελληνικότητα" προσδιορίζουν σε σημαντικό βαθμό τις επιλογές των επίδοξων δημιουργών. Η ηθογραφία προσλαμβάνεται ως ελληνοκεντρική τέχνη· είναι η αντίστιξη του ευρωπαϊσμού και της εκσυγχρονιστικής τάσης της εποχής. Και είναι η ασπίδα της περιφέρειας έναντι του κέντρου.

Γιατί η **επαρχία και η πρωτεύουσα** βρίσκονται την εποχή αυτή σε αντιπαράθεση. Η περιφέρεια προσλαμβάνει ως υποτιμητικές τις παραινέσεις της Αθήνας, που προτείνει "όχι δημιουργία αυτονόμου πνευματικής κινήσεως εις την επιστήμην και την τέχνην αλλά παρακολούθησιν της κινήσεως των Αθηνών".[73] Φαίνεται ότι από την εποχή αυτή μια άλλη παράμετρος εισάγεται στα αξιολογικά κριτήρια της τέχνης: η καταγωγή του καλλιτέχνη.

Ο σημερινός μελετητής του λογοτεχνικού τύπου της εποχής αποκομίζει, επομένως, την άποψη ότι από τη δεκαετία του 1920 και στη διάρκεια της δεκαετίας του 1930 υφίσταται και λειτουργεί στο Ηράκλειο ένα πνευματικό πεδίο, στο οποίο διακρίνει κανείς πολλά ζωηρά χρώματα, πολλές ιδέες.

Πρόκειται για ένα πεδίο αντιτιθέμενων δυνάμεων, για να θυμηθούμε το "διανοητικό πεδίο" του Bourdieu, ένα πολύχρωμο μωσαϊκό, με εξαιρετικά ενδιαφέρουσες ψηφίδες, μεμονωμένους διανοούμενους ή ομάδες διανοουμένων, που αλληλενεργούν μέσα στο συγκεκριμένο πνευματικό πεδίο.

Το σημαντικότερο, βέβαια, στοιχείο του πεδίου είναι οι δημιουργοί. Είναι οι "ελάσσονες" λογοτέχνες του Μεσοπολέμου, οι λησμονημένοι ποιητές του Καρυωτάκη, εκείνοι τους οποίους "το έρεβος εσκέπασε βαρύ" και που "κανένας πια δεν ιστορεί". Είναι οι μικροί τεχνίτες, μέσα από τη φίλεργη τάξη των οποίων αναδύονται οι μεγαλύτερες μορφές. Είναι οι "χαμηλές φωνές".

Το αναγνωστικό κοινό - το δεύτερο σημαντικό στοιχείο στο διανοητικό μας πεδίο - διαβάζει λοιπόν τους "ελάσσονες" και πλάι σ' αυτούς λογοτέχνες όπως οι Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, Τέλλος Άγρας, Μ. Παπανικολάου, Νίκος Καζαντζάκης, Έλλη Αλεξίου κ.ά. Παράλληλα διαβάζει σημαντικούς ποιητές: το Νίκο Καζαντζάκη, το Λευτέρη Αλεξίου, τη Σοφία Μαυροειδή, το Μηνά Δημάκη, τον Άρη Δικταίο, το Νικηφόρο Βρεττάκο, το Γιώργο Σαραντάρη και άλλους πολλούς. Ώστε το ηρακλειώτικο αναγνωστικό κοινό έχει μια καλή σχέση με τη λογοτεχνία. Είναι ένα ανομοιογενές, υποψιασμένο, πάντως, κοινό. Είναι το κοινό του Ηρακλείου, με τα πολλά διαβάσματα, τα πολλά ενδιαφέροντα, τις καλλιτεχνικές ανησυχίες, τις ιδεολογικοκοινωνικοπολιτικές προοδευτικές απόψεις, τους ανοιχτούς ορίζοντες.

73 Ιωάννης Συκουτρής, "Η πνευματική αφύπνισις της επαρχίας", στο *Μελέται και άρθρα*, ό.π., σ. 531-533.

Αλλά ας μην εξιδανικεύουμε το παρελθόν. Το κοινό αυτό δεν κοιμάται πάντα μ' ένα βιβλίο στο χέρι. Ξενυχτά στα στέκια του Λάκκου, λιάζεται με τις ώρες στις Τρεις Καμάρες, αγοράζει ανελλιπώς τη *Μάσκα* και το *Φαντάζιο*. Και η πολιτισμική έκρηξη, που περιγράφουμε, δεν ήταν ασφαλώς ένα "θαύμα". Έχει την ιστορική της εξήγηση. Για να εκτιμήσουμε, επομένως, τα ήθη της εποχής, είναι απαραίτητο να μεταφερόμαστε στα ιστορικοκοινωνικά συμφραζόμενα του καιρού και, ταυτόχρονα, να διαθέτουμε την αρετή της *επιείκειας*, που οδηγεί στην "ενσυναίσθηση", στο να βλέπουμε τα πράγματα με τα μάτια των άλλων, άρα στις πραγματικές τους διαστάσεις. Γιατί τότε θα εκτιμήσουμε και θα μετρήσουμε σωστά -όσο μπορεί να αγγίξει την αλήθεια η ανθρώπινη κρίση- τις προσπάθειες ανθρώπων, δημιουργών και αναγνωστών, που ενεργούσαν μέσα στη συγκεκριμένη εποχή. Θα κατανοήσουμε την καταλυτική σημασία του χωροχρόνου και θα διαβάσουμε καθαρότερα την εποχή και τους ανθρώπους της.

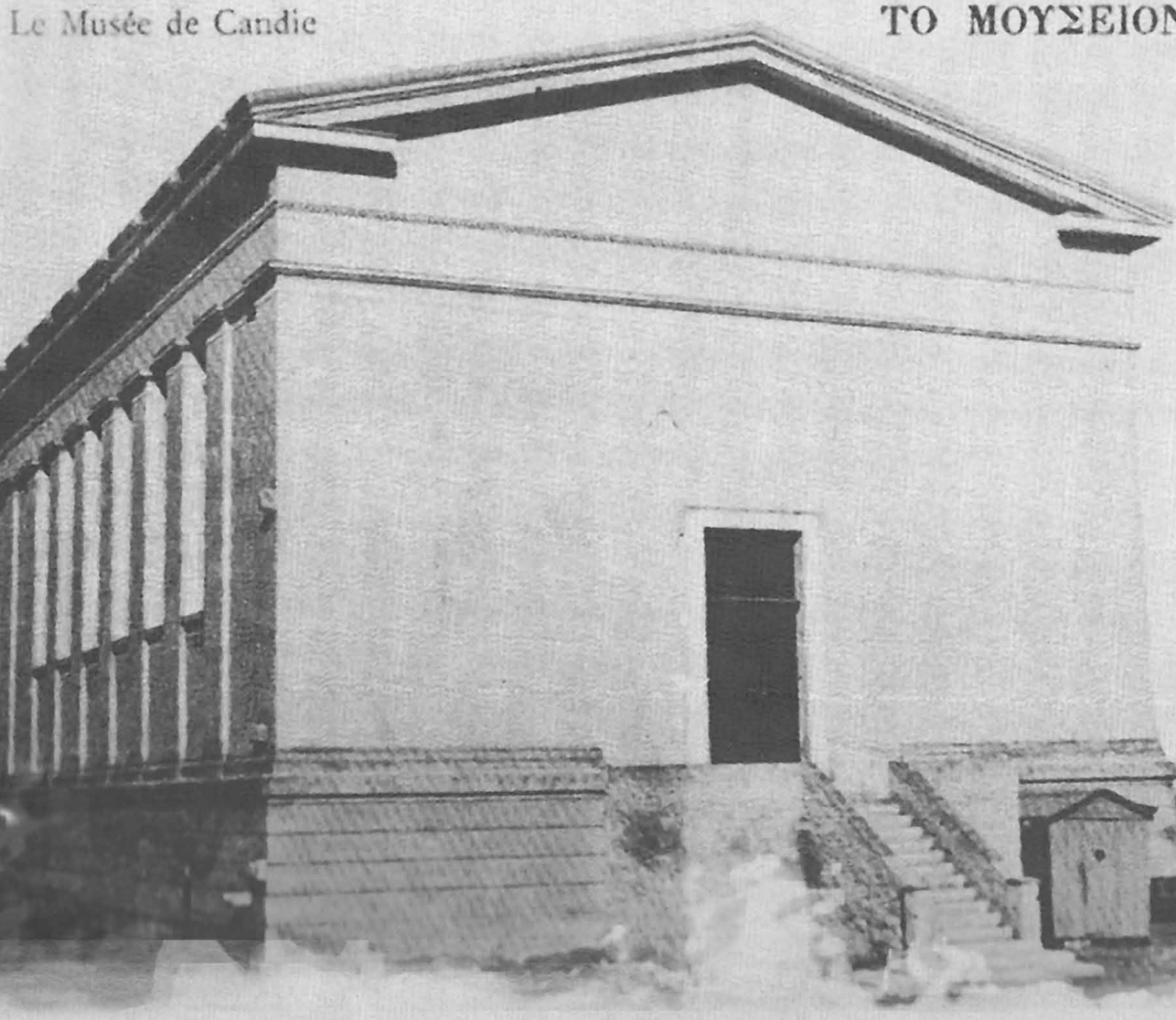
Τότε, ίσως, αντιληφθούμε πως η αναφορά αυτή στα περιοδικά δεν είναι απλώς μια νοσταλγική περιδιάβαση σε καιρούς αλλοτινούς· μας δίνει τη δυνατότητα να πλησιάσουμε από το δρόμο αυτό πτυχές της ιστορικής μας πραγματικότητας.

Και τότε θ' αγαπήσουμε, ελπίζω, περισσότερο "το γαλάζιο των κρίνων" και τις περίκλειστες καστρινές αυλές, έχοντας συμβάλει στην ανασύνθεση της εικόνας αυτής της πόλης, έχοντας αποκαλύψει πολύτιμα "μυστικά" της.

Γιατί - το ξέρουμε πια καλά - και συμφωνούμε, νομίζω, με τον ποιητή ότι "πολύ αγαπιέται αυτός ο τόπος με υπομονή και περηφάνια"!

Le Musée de Candie

ΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟΝ

Σάββατο, 29.04.2017

"Εις ένδειξιν οφειλομένης ευγνωμοσύνης..." Ματιές στην ιστορία του Ηρακλείου, μέσα από τα αρχεία της ονοματοθεσίας οδών και πλατειών της πόλης

Ομιλητής

Γιώργος Τζωράκης

Αρχαιολόγος, δρ Πανεπιστημίου Κρήτης

Προλογίζει ο

Μανόλης Βασιλάκης

Πολιτικός μηχανικός, Πρόεδρος Οργανωτικής Επιτροπής

Μανόλης Βασιλάκης

Ο κ. Γιώργος Τζωράκης ανήκει στη νέα γενιά των αρχαιολόγων μας. Γεννήθηκε στον Κρουσώνα, όπου τελείωσε τις βασικές του σπουδές. Αποφοίτησε από το Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ολοκλήρωσε μεταπτυχιακές σπουδές στο Πανεπιστήμιο Κρήτης, όπου σήμερα συνεχίζει διδακτορικές σπουδές στην κατεύθυνση της Προϊστορικής Αρχαιολογίας.

Η διδακτορική του διατριβή, που εκπονεί υπό την επίβλεψη της καθηγήτριας κ. Ίριδος Τζαχίλη, έχει ως θέμα την ιστορία της Αρχαιολογίας στην Κρήτη, την εποχή του Μεσοπολέμου.

Κύριο πεδίο των επιστημονικών του ενδιαφερόντων είναι η ιστορία της Κρητικής Αρχαιολογίας από τα πρώιμα χρόνια του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου (1883) μέχρι και τις καταστροφές των αρχαιοτήτων από τα γερμανικά και ιταλικά στρατεύματα Κατοχής (1941-1944). Έχει εργαστεί σε σημαντικές ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας, με κυριότερες εκείνες στο Ακρωτήρι Θήρας, στις Αρχάνες και στη Ζώμινθο. Εργάστηκε επίσης στην Αρχαιολογική Υπηρεσία Ηρακλείου και έχει πραγματοποιήσει δεκάδες σωστικές ανασκαφές στον νομό Ηρακλείου, μεταξύ άλλων στην Κνωσό και στη γενέτειρά του.

Ένας ευαίσθητος για τα θέματα της πολιτιστικής μας κληρονομιάς Δήμαρχος πρωτοτύπησε, επιλέγοντας ως ειδικό σύμβουλό του έναν Αρχαιολόγο. Πρόκειται, όπως σωστά μαντεύσατε, για τον Δήμαρχο Μαλεβιζίου κ. Κώστα Μαμουλάκη, ο οποίος έχει προσλάβει ως σύμβουλο επί θεμάτων πολιτισμού, όπως επίσης σωστά μαντεύσατε, τον κ. Τζωράκη. Στα καθήκοντά του περιλαμβάνεται η σωτηρία και ανάδειξη των διαχρονικών μνημείων και αρχείων του τόπου. Είναι αυτός που θα σας ξεναγήσει στην Αρχαιολογική Συλλογή του Δήμου Μαλεβιζίου, τον πυρήνα της οποίας αποτελεί η δωρεά μέρους της Συλλογής Μεταξά, στη δημιουργία της οποίας συνέβαλε και ο ίδιος. Είναι επίσης υπεύθυνος για την ίδρυση και λειτουργία της πρώτης Δημοτικής Βιβλιοθήκης του Δήμου Μαλεβιζίου.

Συνεργάζεται με τον επίσης ακούραστο δρα Μανόλη Δρακάκη στη μελέτη και ανάδειξη των σπάνιων φωτογραφιών του περίφημου φωτογραφικού αρχείου του Κωνσταντίνου Κουτουλάκη, που κληροδοτήθηκε στον Δήμο Μαλεβιζίου. Όπως ξέρετε, ο Κουτουλάκης συμμετείχε, με τους Καζαντζάκη, Κακριδή και Καλιτσουνάκη, ως το τέταρτο βοηθητικό μέλος, στην επιτροπή διαπίστωσης και καταγραφής των ωμοτήτων, που διέπραξαν οι Γερμανοί και Ιταλοί στη διάρκεια της Κατοχής στην Κρήτη.

Παρά το νεαρόν της ηλικίας του, ο σημερινός ομιλητής έχει στο ενεργητικό του πλήθος δημοσιεύσεων σε επιστημονικά περιοδικά, διαλέξεων και συμμετοχών με ανακοινώσεις σε επιστημονικά συνέδρια. Δεν θ' αναφερθώ αναλυτικά στις εργασίες του. Θα πω μόνο ότι μεταξύ αυτών περιλαμβάνεται ένας οδηγός της Κνωσού, άρθρα για τον Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο και τους πρωταγωνιστές της γέννησης της Αρχαιολογίας στην Κρήτη, Ιωσήφ Χατζηδάκη και Στέφανο Ξανθουδίδη, για τον Σπυρίδωνα Μαρινάτο, για τον Γιάννη Σακελλαράκη αλλά και για τους δευτεραγωνιστές, τις ήσσονες μορφές της κρητικής αρχαιολογίας, κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου.

Με τον κ. Τζωράκη με συνδέει, μεταξύ άλλων, ένα άρθρο του για το Ηρώον, που περιλαμβάνεται στο 24ο τεύχος του περιοδικού "Παλίμψηστον" της Βικελαίας Δημοτικής Βιβλιοθήκης. Το κείμενο αυτό αποτέλεσε τη βάση σχετικής εισήγησής μου στο Δημοτικό Συμβούλιο Ηρακλείου, που είχε ως αποτέλεσμα την ομόφωνη απόφαση του Συμβουλίου[1] να ζητήσει την κήρυξη του Ηρώου ως διατηρητέου μνημείου. Δυστυχώς το Υπουργείο Πολιτισμού εκώφευσε στο συγκεκριμένο αίτημα.

Δυο λόγια για τη σημερινή ομιλία: όπως ξέρετε επιστημονικοί σύμβουλοί μας στην προετοιμασία αυτού του κύκλου των διαλέξεων ήταν ο καθηγητής κ. Θεοχάρης Δετοράκης και η φιλόλογος κ. Σοφία Κανάκη. Είχαμε αποδεχθεί πρόταση της κ. Κανάκη να έχομε περισσότερες ομιλίες για τις νεότερες περιόδους της ιστορίας του Ηρακλείου και ειδικότερα, μία από αυτές να αφορά στην ονοματοθεσία των οδών.

Όταν ζήτησα από τον κ. Τζωράκη να αναλάβει αυτήν την ομιλία, πρότεινε να επικεντρώσει την προσοχή του στην αναζήτηση των ιστορικών γεγονότων, που οδήγησαν στις συγκεκριμένες αποφάσεις του Δημοτικού Συμβουλίου. Η πρότασή του έγινε αμέσως αποδεκτή και έτσι η σημερινή διάλεξη έχει τον τίτλο: ***"Εις ένδειξιν οφειλομένης ευγνωμοσύνης..." Ματιές στην ιστορία του Ηρακλείου μέσα από τα αρχεία της ονοματοθεσίας οδών και πλατειών της πόλης.***

Πριν του δώσω τον λόγο, θα ήθελα να αποτίσω φόρο τιμής, έναν αιώνα μετά, στους άγνωστούς μου γραμματείς του Δήμου Ηρακλείου, που με τα καλλιγραφικά γράμματά τους δεν κατέγραφαν μόνο ευσυνείδητα τα πρακτικά των συνεδριάσεων, αλλά συνέτασσαν, κατά διαστήματα, ευρετήρια των αποφάσεων του Δημοτικού Συμβουλίου. Διευκόλυναν με αυτό τον τρόπο το έργο των σύγχρονών τους παραγόντων του Δήμου αλλά και των μεταγενέστερων μελετητών, μεταξύ άλλων και του ομιλητή μας.

Αγαπητέ Κύριε Τζωράκη, έχετε τον λόγο.

1 Είναι η απόφαση με αρ. 267/30.4.2012.

Γιώργος Τζωράκης

"Εις ένδειξιν οφειλομένης ευγνωμοσύνης..." Ματιές στην ιστορία του Ηρακλείου, μέσα από τα αρχεία της ονοματοθεσίας οδών και πλατειών της πόλης

"Εις ένδειξιν οφειλομένης ευγνωμοσύνης... Ματιές στην ιστορία του Ηρακλείου μέσα από τα αρχεία της ονοματοθεσίας οδών και πλατειών της πόλης" είναι ο τίτλος της ανακοίνωσης, με την οποία συμμετέχω κι εγώ στο νέο κύκλο ομιλιών, που διοργανώνει φέτος η Ηράκλεια Πρωτοβουλία με το γενικό τίτλο: *"Ο Μίτος της Αριάδνης - Ξετυλίγοντας την ιστορία της πόλης του Ηρακλείου, 20 χρόνια μετά"*, ύστερα από την τιμητική, για το πρόσωπο μου, πρόταση του εκλεκτού Ηρακλειώτη μηχανικού, λογίου και γνώστη της ιστορίας του τόπου μας κ. Μανόλη Βασιλάκη.

Να ευχαριστήσω θερμά για την τιμητική αυτή συμμετοχή και βέβαια να συγχαρώ την Ηράκλεια Πρωτοβουλία για τη νέα αυτή πολιτιστική δράση, ευχόμενος από καρδιάς να έχει την ίδια και μεγαλύτερη ακόμη επιτυχία από εκείνη που σημείωσε ο πρώτος κύκλος των ομιλιών, τόσο στο σκέλος των ανακοινώσεων όσο και στο σκέλος της έκδοσής τους, για να αποτελέσουν ένα βιβλίο αντάξιο της πολύτιμης έκδοσης του Μίτου της Αριάδνης, που περιέλαβε τον πρώτο κύκλο ομιλιών, το 2000.

Στη σημερινή ανακοίνωση θα προσπαθήσω να φέρω στο φως μικρές ιστορίες από την ονοματοθεσία κάποιων από τους δρόμους και τις πλατείες της πόλης. Οφείλω εξ αρχής να τονίσω ότι πρόκειται για ένα μεγάλο και πολύ σημαντικό θέμα, η πλήρης ανάδειξη του οποίου θα απαιτούσε συστηματική και αυτοτελή μελέτη, κάτι που σίγουρα πάντως αξίζει να επιχειρηθεί κάποια στιγμή.

Η παρούσα ανακοίνωση θα περιοριστεί στις ονοματοθεσίες, που πραγματοποιήθηκαν από τα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας μέχρι και την Κατοχή. Συμπεραίνεται ως εκ τούτου ότι πέραν μικρών εξαιρέσεων θα εξετασθούν εδώ ιστορίες από την ονομασία των δρόμων της εντός των τειχών πόλεως του Ηρακλείου.

Πολύτιμο βοήθημα για τη σημερινή παρουσίαση αποτέλεσαν τα αρχεία των Πρακτικών των Συνεδριάσεων του Δημοτικού Συμβουλίου Ηρακλείου, που φυλάσσονται στη Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη και μάλιστα, σε μεγάλο βαθμό, αποδελτιωμένα ήδη από τους ανώνυμους πρακτικογράφους συντάκτες τους. Για τη γνωριμία μου με αυτά, ευχαριστίες οφείλω ξανά στον κ. Μανόλη Βασιλάκη, ο οποίος επιπροσθέτως μου έδωσε συχνά το μίτο, κατά την περιπλάνησή μου στο Λαβύρινθο των δρόμων του Ηρακλείου. Θερμές ευχαριστίες οφείλω επίσης στη Δρ ιστορικό τέχνης και αγαπημένη φίλη Ντενίζ Χλόη Αλεβίζου για τη γενναιόδωρη παραχώρηση στοιχείων και την ποικίλη βοήθεια, καθ' όλη τη διάρκεια της επεξεργασίας των θεμάτων της ανακοίνωσής μου. Κι ευχαριστώ βέβαια και όλους εσάς, που ήρθατε και τιμάτε τη σημερινή εκδήλωση.

Για το σημερινό κάτοικο και τον επισκέπτη ακόμη της πόλης, δε γίνεται εύκολα αντιληπτό πόσο δύσκολο είναι να κινηθεί ή ακόμη και απλώς να περιγράψει έναν προορισμό μέσα σε αυτήν, χωρίς να κάνει χρήση των ονομάτων, με τους οποίους οι δρόμοι της πόλης είναι σε όλους γνωστοί.

Κι όμως, η ονοματοθεσία των δρόμων της πόλης του Ηρακλείου δεν συνιστά μια διαδικασία, που ανάγεται στα βάθη της ιστορίας του τόπου μας.

Το 1903, για παράδειγμα, ελάχιστοι δρόμοι και μόνο μια πλατεία του Ηρακλείου έφεραν όνομα. Για τον προσανατολισμό στο Ηράκλειο ήταν, προφανώς, αναγκαία η επίκληση κάποιων σταθερών τοποσήμων, όπως είναι τα δημόσια κτήρια αλλά και τα εξέχοντα ιδιωτικά κτίσματα και κυρίως οι οικίες.

Για να γίνει καλύτερα κατανοητό αυτό, νομίζω ότι αρκεί να διαβάσουμε ένα απόσπασμα από μια ανακοίνωση τοπικής εφημερίδας του Ηρακλείου, στην οποία ο συντάκτης επιχειρεί να ενημερώσει τους δημότες για την επικείμενη επισκευή ορισμένων οδών της πόλης.

Βρισκόμαστε στο έτος 1902, τέσσερα χρόνια μετά την αυτονομία της Κρήτης, που επικυρώθηκε με το καθεστώς της “Κρητικής Πολιτείας”. Αντιγράφουμε από την εφημερίδα “*Φωνή του λαού*”, στο φύλλο της 2^{ας} Φεβρουαρίου 1902:

“*Δια της υπ’ αριθμ. 105/2 της 25^{ης} Σεπτεμβρίου 1902 Αποφάσεως της Μονίμου Επιτροπής του Δημοτικού Συμβουλίου Ηρακλείου απεφασίσθη η επισκευή της οδού της αγούσης* (...) *από της οικίας του Ιωάννου Περδικάρη μέχρι των Μεντρεσέδων,* (...) *απεφασίσθη δέ και η επισκευή της οδού της αγούσης από της οικίας Γιαμαλάκη μέχρι της Βρύσεως Δελημάρκου* (...)”.

Έτσι ήταν η κατάσταση, προφανώς, μέχρι τότε. Η απουσία ονοματοθεσίας των οδών, παράλληλα με την αναγκαιότητα προσανατολισμού μέσα στην πόλη, θα τολμούσαμε να ισχυριστούμε ότι είχε επιβάλει και το μεγάλο, για την έκταση της πόλης, αριθμό των επώνυμων συνοικιών του Ηρακλείου, ήδη από τα χρόνια της Τουρκοκρατίας.

Η “Κρητική Πολιτεία”

Το πλήρωμα του χρόνου για την ονοματοθεσία των οδών και των πλατειών της πόλης φτάνει την αυγή του 20^{ού} αιώνα και ύστερα από την πολυπόθητη αυτονομία της Κρήτης από το ζυγό των Οθωμανών. Ύστερα δηλαδή από την επίτευξη του καθεστώτος της “Κρητικής Πολιτείας”, που συντελέστηκε το 1898. Το γεγονός δεν είναι προφανώς συμπτωματικό. Είναι άλλωστε η εποχή που το χριστιανικό στοιχείο της πόλης, ανεμπόδιστο πια από τους περιορισμούς, που επέβαλλε η μέχρι πρότινος οθωμανική δεσποτεία, δείχνει να αναλαμβάνει, στο βαθμό που του αναλογεί, τη διαχείριση της μοίρας του, μέσα σε ένα πλαίσιο χάραξης εθνικής πολιτικής. Κι επειδή η ονοματοθεσία ως μέριμνα για την ιστορία είναι υπόθεση εθνική, η κρητική αυτονομία παρέχει για πρώτη φορά τη δυνατότητα ελεύθερης έκφρασης των εθνικών ιδεωδών. Και το μέγιστο μέχρι

πρότινος εθνικό ιδεώδες των υπόδουλων και ταπεινωμένων Κρητών ήταν η ελευθερία. Τι πιο φυσιολογικό λοιπόν να κυριαρχούνται από αισθήματα ευγνωμοσύνης για τους συντελεστές της απελευθέρωσης αυτής.

Το πρώτο καταγεγραμμένο αίτημα ονοματοθεσίας στο Ηράκλειο υποβάλλεται στις 27 Μαΐου 1900 από το δημοτικό σύμβουλο Εμμ. Λογιάδη, ο οποίος εισηγείται την ονοματοδοσία δρόμων προς τιμήν των ναυάρχων, που συνετέλεσαν στην απελευθέρωση της Κρήτης. Πρόκειται για τους ναυάρχους των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων, της Γαλλίας Ed. Pottier, της Ιταλίας N. Canevaro, της Βρετανίας R. Harris, της Γερμανίας Kellnerr, της Ρωσίας P. Andreeff.

Η πρόταση Λογιάδη θα επιδοκιμαστεί από το Δημοτικό Συμβούλιο, το οποίο όμως δε θα προχωρήσει σε σχετική απόφαση, παραπέμποντας το θέμα στο προσεχές μέλλον. Το επόμενο διάστημα το θέμα θα απασχολήσει πολλές φορές το Δημοτικό Συμβούλιο, το οποίο αναγνωρίζει μεν τη σημασία του θέματος, αλλά μεταθέτει σταθερά την επίλυσή του στο μέλλον.

Μόνο στο τέλος του 1904 και ύστερα από πρόταση του τότε Προέδρου Ανδρέα Καλοκαιρινού, ανατίθεται, ομόφωνα, στη μόνιμη Επιτροπή του Δημοτικού Συμβουλίου να μελετήσει το ζήτημα, υποβάλλοντας σχετικές προτάσεις για τους δρόμους της πόλης. Τίθεται όμως ως βασική προϋπόθεση οι προτάσεις αυτές να μην περιλαμβάνουν ονόματα ζώντων.

Η σημασία του όρου αυτού, ο οποίος, προφανώς, ετίθετο ως δικλείδα ασφαλείας για την αποφυγή ερίδων και πολιτικών ανταγωνισμών και δεν εφαρμόστηκε πάντοτε, όπως επέβαλλε η φύση της εργασίας αυτής, θα φανεί παρακάτω.

Τον Αύγουστο του **1905,** πέντε χρόνια από την πρώτη ανάδειξη του ζητήματος, ο Πρόεδρος του Δημοτικού Συμβουλίου Α. Καλοκαιρινός ανακοινώνει για πρώτη φορά τα ονόματα της Επιτροπής Ονοματοθεσίας της πόλης και υποβάλλει προς έγκριση στο Συμβούλιο τις προτάσεις της.

1. Αντώνιος Μιχελιδάκης (1844-1923).

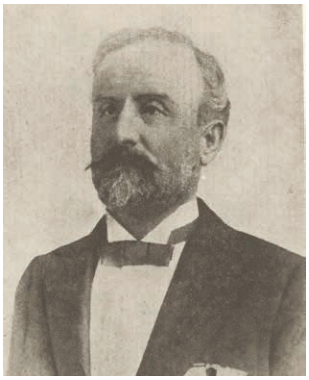
Τα πρόσωπα της πρώτης στην ιστορία της πόλης Επιτροπής Ονοματοθεσίας αποτελούν, χωρίς υπερβολή, ό,τι καλύτερο κοινωνικά και επιστημονικά διαθέτει η πόλη και η, προφανώς, όχι τυχαία επιλογή τους μαρτυρεί τη συναίσθηση της σοβαρότητας της αποστολής, που τους ανέθεταν.

Τα μέλη της Επιτροπής Ονοματοθεσίας ήταν: ο Αντώνιος Μιχελιδάκης, ο Ιωσήφ Χατζιδάκης, ο Ιωάννης Περδικάρης, ο Στέφανος Ξανθουδίδης και ο δημοτικός σύμβουλος Σωκράτης Βιστάκης.

Ο φιλόλογος καθηγητής **Αντώνιος Μιχελιδάκης** (εικ. 1) είχε ήδη τότε σπουδαία επαναστατική πολιτική και επιστημονική δράση. Είχε διατελέσει πληρεξούσιος και πρόεδρος των Κρητικών επαναστατικών συνελεύσεων και είχε παίξει εξέχοντα ρόλο στη διαμόρ-

φωση και επιβολή των φιλελεύθερων διοικητικών μεταρρυθμίσεων προς όφελος του χριστιανικού στοιχείου της Κρήτης, που συνομολογήθηκαν μεταξύ επαναστατών Κρητών και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι οποίες έμειναν γνωστές ως "Σύμβαση της Χαλέπας". Για τα επόμενα χρόνια διετέλεσε Πληρεξούσιος, δηλαδή βουλευτής, στη Γενική Συνέλευση της Κρήτης, η οποία συνιστούσε τη Βουλή της Μεγαλονήσου. Έπειτα από την Αυτονομία και την εγκαθίδρυση του καθεστώτος της "Κρητικής Πολιτείας", έγινε αρχηγός του Εθνικού Κόμματος της Κρήτης και για πολλά χρόνια πρόεδρος της Κρητικής Βουλής.

Ο **Ιωσήφ Χατζιδάκης** (εικ. 2) ήταν γιατρός, κρητικής καταγωγής, από τη Μήλο. Είχε φτάσει στην Κρήτη το 1881 και είχε εκλεγεί πρόεδρος τού πολύ δραστήριου Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Ηρακλείου, που μέχρι τότε είχε ως στόχο την ίδρυση σχολείων και τη βελτίωση της εκπαίδευσης του πληθυσμού του νομού Ηρακλείου, μέσα από τις δυνατότητες, που έδιναν οι φιλελεύθερες διατάξεις της σύμβασης της Χαλέπας. Πολύ σύντομα ο Χατζιδάκης έστρεψε το Σύλλογο προς τη διάσωση "*των τυχαίως ανευρισκομένων αρχαιοτήτων*", δημιουργώντας, μέσα σε συνθήκες οθωμανικής αυτοκρατορίας, την πρώτη άτυπη αρχαιολογική υπηρεσία της Κρήτης.

2. Ιωσήφ Χατζιδάκης (1845-1936).

Μέχρι την αυτονομία της Κρήτης, την περίοδο της "Κρητικής Πολιτείας", ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος υπό την προεδρία του Χατζιδάκη είχε καταφέρει να συγκεντρώσει από δωρεές, αγορές και **περισυλλογές** χιλιάδες αρχαία αντικείμενα, τα οποία φύλασσε στο πρώτο Μουσείο της πόλης.

Στα μεγάλα επιτεύγματα του Συλλόγου και του Χατζιδάκη ανήκε και η ανασκαφή και προστασία του Ιδαίου Άντρου στον Ψηλορείτη και η διάσωση της Μεγάλης Επιγραφής στη Γόρτυνα.

Στα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας και τη στιγμή της επιστράτευσής του στην Επιτροπή Ονοματοθεσίας της πόλης, ο Χατζιδάκης ήταν έφορος αρχαιοτήτων Κρήτης, στη μία εκ των δύο αρχαιολογικών περιφερειών της Νήσου, που είχε υπό την εποπτεία της την Κνωσό και το Αρχαιολογικό Μουσείο.

Ο **Ιωάννης Περδικάρης** (εικ. 3) ήταν φιλόλογος και υπήρξε καθηγητής στο Γυμνάσιο Χανίων και διευθυντής στο Γυμνάσιο Ηρακλείου.

Έλαβε ενεργό ρόλο στις Κρητικές Επαναστάσεις και, κατά την παραμονή του εκτός Κρήτης, διετέλεσε γενικός γραμματέας της Κεντρικής των Κρητών Επιτρο-

3. Ιωάννης Περδικάρης (1856-1909).

πείας. Στα χρόνια του οργανικού νόμου, πριν από την αυτονομία, έγινε βουλευτής της Κρητικής Βουλής.

Με την εγκαθίδρυση της "Κρητικής Πολιτείας" ο Περδικάρης θα διατελέσει "Γενικός Γραμματέας της Ανωτέρας Διευθύνσεως της Παιδείας" καθώς και "Γενικός Επιθεωρητής Δημοσίας Εκπαιδεύσεως", με έδρα στην τότε Πρωτεύουσα, τα Χανιά. Και φαίνεται πως είναι κατ' ουσία αυτός ο συντάκτης του πρώτου εκπαιδευτικού νόμου του νέου κράτους. Το 1905, που συστρατεύεται στην Επιτροπή Ονοματοδοσίας, ο Περδικάρης, μετά από μια γόνιμη πορεία στη δημόσια εκπαίδευση, έχει ιδρύσει ήδη το ιδιωτικό εκπαιδευτήριο "Ο Κοραής", το οποίο θα ακολουθήσει τη δική του γονιμότατη πορεία στην ιστορία της εκπαίδευσης στην Κρήτη.

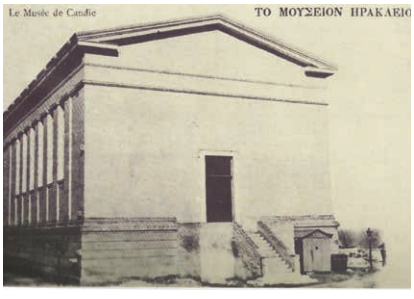

4. Στέφανος Ξανθουδίδης (1864-1928).

Ο **Στέφανος Ξανθουδίδης** (εικ. 4) ήταν ο δεύτερος μαζί με τον Ιωσήφ Χατζιδάκη έφορος αρχαιοτήτων Κρήτης. Νεότερος σε ηλικία από όλους τους άλλους, ήταν επιστήμων φιλόλογος και αρχαιολόγος, ο πρώτος Έλληνας αρχαιολόγος στην Κρήτη, καθηγητής της δημόσιας εκπαίδευσης. Συμμετείχε στην τελευταία περίοδο της συναρπαστικής ιστορίας του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου. Στα χρόνια που μας αφορούν, ο Ξανθουδίδης είχε ξεκινήσει ήδη τη λαμπρή του πορεία στα γράμματα, που θα τον καθιερώσει ως "Πατριάρχη των κρητολογικών σπουδών". Η "Κρητική Πολιτεία" τον είχε αξιοποιήσει ως Έφορο Αρχαιοτήτων στη δεύτερη αρχαιολογική Περιφέρεια του νησιού, η οποία περιλάμβανε ολόκληρη την Κρήτη, εκτός από την Κνωσό και το Μουσείο Ηρακλείου.

Ο **Σωκράτης Βιστάκης** εκπροσωπούσε στην Επιτροπή Ονοματοθεσίας τους αιρετούς του Δήμου Ηρακλείου. Εκτός από δημοτικός Σύμβουλος ο Βιστάκης ήταν και επιφανής δικηγόρος Νομού Ηρακλείου και εκδότης της φιλολογικής εφημερίδας "*Ελπίς*".

Η παραπάνω Επιτροπή καταθέτει προς έγκριση κατάλογο ονομάτων για την ονοματοθεσία οδών και πλατειών, η οποία, σύμφωνα με τον πρόεδρο του Συμβουλίου, "*παρουσιάζει τήν πόλιν ευπρόσωπον, φέρει εκπολιτιστικόν χαρακτήρα καί διευκολύνει τάς σχέσεις των πολιτών καί των ξένων*".

5. Το πρώτο "Κρητικό Μουσείο".

Στην πρότασή της η Επιτροπή έχει περιλάβει και τις προτάσεις που είχαν κατατεθεί τα προηγούμενα χρόνια.

Ακολούθως, ονομάζονται ένα τμήμα της παραλιακής λεωφόρου και η έως τότε πλατεία Γυαλί Κιόσκι στην Αγία Τριάδα: **Λεωφόρος και Πλατεία τεσσάρων Ναυάρχων**, "πρός ένδειξιν της βαθείας ευγνωμοσύνης πρός τάς μεγάλας προστάτιδας δυνάμεις".

Παράλληλα δίδεται το όνομα **"Ζαντί"** στο δρόμο μπροστά από το νεοαναγειρόμενο την εποχή εκείνη Κρητικό Μουσείο, στη θέση που βρίσκεται και το σημερινό, προς τιμήν του φιλάρχαιου δωρητή, που είχε χρηματοδοτήσει με ένα μεγάλο ποσό την ανέγερσή του. Επρόκειτο για το λησμονημένο παντελώς σήμερα Αρνώ Ζαντί (Arneud Jeandi), ο οποίος, σύμφωνα με τον Ιωσήφ Χατζιδάκη, είχε προσφέρει 25 χιλιάδες χρυσά φράγκα και ικανό αριθμό βιβλίων για τη βιβλιοθήκη του Μουσείου (εικ. 5). Ονομάζεται, ακόμη, ο δρόμος μπροστά από το Πανάνειο Νοσοκομείο **"οδός Πανανού"** προς τιμήν του αποθανόντος ήδη ιδρυτή του νοσοκομείου Πανανού Θεοδουλάκη.

Η οδός από την Καινούργια Πόρτα έως τις αρχαιότητες της Κνωσού, οι οποίες αναδεικνύονται εκείνα ακριβώς τα χρόνια, ονομάζεται **Οδός Έβανς** προς τιμήν του Άγγλου ερευνητή και χρηματοδότη των ανασκαφών της Κνωσού. Η Καινούργια Πόρτα ονομάζεται **Πύλη Κνωσού** (εικ. 6).

6. Κνωσός. Η ανακάλυψη της "αίθουσας του θρόνου".

Επιπλέον διατηρούνται κάποια προϋφιστάμενα ονόματα μιας παλαιάς ονοματοδοσίας, η οποία ποτέ δεν επισημοποιήθηκε. Επρόκειτο για την **Πλατεία Πρίγκηπος Γεωργίου**, - τη σημερινή Πλατεία Ελευθερίας - προς τιμήν του πρώτου ύπατου αρμοστή της αυτονομίας, την **Οδό Κόρακα** (Πλατιά Στράτα και σήμερα Καλοκαιρινού) και την υφιστάμενη και σήμερα **Οδό Μαρτύρων 25ης Αυγούστου**.

Η απόφαση περιλαμβάνει και την πίστωση για την προμήθεια των σχετικών πινακίδων, οι οποίες αποφασίζεται να είναι δίγλωσσες, στα ελληνικά και στα γαλλικά, *"χάριν ευκολίας των ξένων"*.

Στην πρώτη εκτεταμένη ονοματοθεσία της πόλης, ουσιαστικά συντάσσεται ένας μακρύς κατάλογος 160 περίπου ονομάτων, πολλά από τα οποία θα χρησιμοποιούνται για την ονομασία των δρόμων και των πλατειών του Ηρακλείου αλληλοδιαδόχως, στις κατά καιρούς ονοματοθεσίες των επόμενων τεσσάρων δεκαετιών.

Δυστυχώς δε σώζεται το σχεδιάγραμμα στο οποίο θα φαινόταν το προτεινόμενο από την επιτροπή όνομα για κάθε οδό και πλατεία.

Πολλές όμως πλατείες και κυρίως δρόμοι διατηρούν ακόμη την αρχική εκείνη ονομασία. Στις πλατείες της πόλης δίνονται τα ονόματα **Πρίγκηπος Γεωργίου** (όπως είπαμε στην Πλατεία Ελευθερίας), **Μίνωος** (Μεϊντάνι), **Πλατεία** και **Πύλη Παντοκράτορα**, **Πλατεία Νόελ** (σήμερα 18 Άγγλων), **Αγίου Μηνά**, **Αρκαδίου, Δελημάρκου, Κουρμούληδων, Σωτήρος, 1821**.

Τότε ονομάζεται και η περιοχή των σημερινών "Λιονταριών", τόσο ο δρόμος όσο και οι μικρές γύρω Πλατείες **"Νικηφόρου Φωκά"**, έως τότε συνοικία Αμπάρ Αλτί. Το σημειώνω γιατί θα το ξαναδούμε αργότερα αυτό το σημείο της πόλης πολλές φορές.

Τότε ονομάζονται και οι παρακάτω δρόμοι:

Δασκαλογιάννη, Λασθένους, Γόρτυνας, Κοσμά Ζώτου, Λαβυρίνθου, Λέοντος Καλ-

λέργη, Κνωσού, Λύττου, Αρχανών, Λογίου, Οδός και Πύλη Ιδομενέως, Αγίου Τίτου, Χορτατσών, Χάνδακος, Επιμενίδου, Ξωπατέρα, 1866, Δαιδάλου, Αμαλθείας, Μελετίου Πηγά, Κυρίλλου Λουκάρεως, Αγίας Αικατερίνης, Τρυφίτσου, Μπουνιαλή, Κοκκινίδου, Ντεντιδάκηδων, Αργυράκη, Μιχελιδάκη, Αδαμάκη, Βιστάκη, Δερματά, Αγίου Κυρίλλου, Σφακιανάκη, Μονοφατσίου, Ζωγράφου, Πεζανού, Κρανιωτάκη, Πετροπουλάκη, Καζάνη, Καγιαμπή, Ανωπόλεως, Μελισσηνών, Σκορδιλών, Ιδαίων Δακτύλων, Θαλήτα, Κορνάρου, Ερωτοκρίτου, Δικτύννης, Λασιθίου, Καντανολέων, Αλεξάνδρου Ε΄. Βασιλογεώργη, Ευρώπης, Μουσούρου, Μαυρογένη, Ζαμπελίου, Μινωταύρου, Δικταίου, Αστρινού, Μαργουνίου, Ύδρας, Κρήτης, Ενώσεως, Κόσμων, Αγίου Πέτρου, Λυσιμάχου Καλοκαιρινού, Τομπάζη, Μελιδονίου, Ψαρομηλίγκων, Ανδρέου Κρήτης, Θεοτοκοπούλου, Βατάτση, Βλαστών, Παλαιολόγου, Αρκολέων, Γαβαλάδων, Φαιστού, Διάκου Ευμενίου, Μαστραχά, Μαλικούτη, Ραδαμάνθυος, Ρωμανού, Μαλεβιζίου, Καινουρίου, Πυργιωτίσσης, Σερβιλή, Γαζίου, Αλμυρού, Αγίων Δέκα, Πεδιάδος, Τεμένους, Ίδης, Αγίου Ματθαίου, Καρτερού, Μιλάτου, Ριανού, Βέργα, Ετεάρχου, Απτέρας, Αριστοτέλους, Χερσονήσου, Δωσιάδη, Σωσικράτους, Ξενίωνος, Σκληρού, Μοροζίνι, Γραδινίκου, Γκαρτσώνη, Γραμβούσης, Δρυμητινού, Πατελάρου, Συρίγου, 1770, Καλλονάδων, Μηλιαρά, Λεβήνας, Τυλίσσου, Κουρήτων, Υβρίου, Εντίμου, Ρυτίου, Νεκταρίου, 1878, Νεάρχου, Στράβωνος, Ευγενικού, Ματίου, Αφροδίτης, Ραύκου.

Ως πρώτο συμπέρασμα, οφείλουμε να σημειώσουμε, εξαρχής, την απουσία οποιασδήποτε σχέσης των προτάσεων αυτών με την οθωμανική παράδοση, την οποία εκπροσωπούσε ή έπρεπε να εκφράζει ένα σημαντικό τμήμα του λαού του Ηρακλείου και της Κρήτης. Το γεγονός αυτό γεννά ερωτήματα για τον γενικώς θεωρούμενο ως ισότιμο ρόλο μεταξύ χριστιανικού και μουσουλμανικού στοιχείου της πόλης. Τα ερωτήματα αυτά ενισχύονται, επιπλέον, από το γεγονός ότι Δήμαρχος το διάστημα αυτό στο Ηράκλειο ήταν ο μουσουλμάνος Μουσταφά Δεληαχμετάκης.

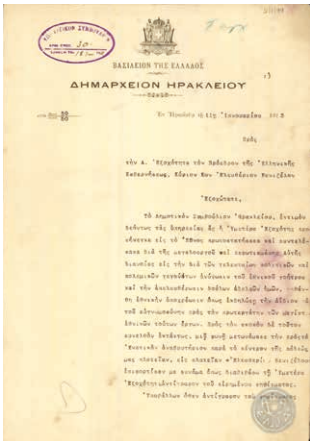
Δεύτερη σημαντική παρατήρηση αφορά στον ουδέτερο πολιτικά χαρακτήρα της προτεινόμενης ονοματοθεσίας, η οποία πράγματι δεν υποκρύπτει πολιτικές και άλλες σκοπιμότητες. Όπως θα επισημάνει άλλωστε και η ίδια η Επιτροπή στο αναλυτικό υπόμνημά της, που δημοσιεύθηκε και στον τύπο, ο κατάλογος, που παραδόθηκε, αφορά, αποκλειστικά, σε ονόματα από την ιστορία της Κρήτης, την αρχαία, τη μεσαιωνική αλλά και τη νεότερη, ονόματα αρχαίων πόλεων και τοπωνύμια, στα οποία σημειώθηκαν σημαντικά γεγονότα αλλά και αντίστοιχες, όπως είδαμε, χρονολογίες.
Και είναι πράγματι ιδιαιτέρως εντυπωσιακή αυτή η πολιτική ουδετερότητα, όταν το χρόνο εκείνο σημειώθηκε και βρισκόταν σε εξέλιξη το μείζον πολιτικό και στρατιωτικό γεγονός της Επανάστασης του Θερίσου. Οι ονοματοθεσίες στην πόλη του Ηρακλείου θα αρχίσουν, όπως θα δούμε παρακάτω, να παίρνουν πολιτικό χαρακτήρα αρκετά χρόνια αργότερα...

Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι

7. Βασιλιάς Κωνσταντίνος - Ελευθέριος Βενιζέλος.

Εφτά χρόνια μετά, το 1912, λαμβάνει χώρα καινούργια υπόθεση ονοματοθεσίας στην πόλη. Τι έχει όμως προηγηθεί; Τον Οκτώβριο του 1912 η Ελλάδα εισέρχεται στους Βαλκανικούς Πολέμους. Και μόλις ένα μήνα αργότερα, σύσσωμο το έθνος πανηγυρίζει για τις πολλαπλές νίκες του ελληνικού στρατού, που έχουν διπλασιάσει την έκταση της πολύ μικρής μέχρι τότε Ελλάδας. Ολόκληρη η Μακεδονία είναι πλέον ελληνική και στις 26 Οκτωβρίου υπογράφεται η παράδοση και της Θεσσαλονίκης από τους Τούρκους.
Την 1η Νοεμβρίου 1912, στον απόηχο των θριάμβων αυτών του ελληνικού στρατού στους Βαλκανικούς Πολέμους, συνεδριάζει εκτάκτως το Δημοτικό Συμβούλιο του Δήμου Ηρακλείου με ένα και μοναδικό θέμα: την απόδοση τιμής στους πρωταγωνιστές του στρατιωτικού και πολιτικού θριάμβου, οι οποίοι μεγάλωσαν την Ελλάδα (εικ. 7). Να θυμίσουμε εδώ ότι με το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων είχαν προστεθεί στα ελληνικά εδάφη η Ήπειρος, η Μακεδονία και τα νησιά του Αιγαίου. Διαβάζουμε στη σχετική πανηγυρική απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου με πρόεδρο τον Κωνσταντίνο Σταματάκη και Δήμαρχο της πόλης τον Στυλιανό Γεωργίου:
"*Το Δημοτικόν Συμβούλιον Ηρακλείου (...) διερμηνεύον την ευγνωμοσύνην ήτις πληροί τήν καρδίαν σύμπαντος του λαού του Δήμου Ηρακλείου πρός τήν Αυτού Βασιλικήν Υψηλότητα τόν διάδοχον Κωνσταντίνον, Αρχιστράτηγον του Ελληνικού Στρατού και τόν Πρωθυπουργόν της Ελλάδος κ. Ελευθέριον Βενιζέλον διά τήν πατριωτικωτάτην καί εθνοσωτήριαν αυτών δράσιν, εν τω νυν κατά της Τουρκίας πολέμω του ελληνικού έθνους, εις αιωνίαν ανάμνησιν των ευτυχών διά τό ημέτερον έθνος γεγονότων της συμπράξεως των βαλκανικών κρατών και της απελευθερώσεως των μέχρι τούδε δούλων αδελφών ημών εις α πρωτοστατούσι, αποφασίζει ομοφώνως καί μετονομάζει τήν μέν οδόν στρατώνος τήν άγουσαν πρός τά δικαστήρια* ***"Λεωφόρον Διαδόχου Κωνσταντίνου"****, τήν δέ πλατείαν πρό του ενετικού αναβρυτηρίου "****Πλατείαν Ελευθερίου Βενιζέλου****"*. Η πλατεία των "Λιονταριών", μέχρι τότε Νικηφόρου Φωκά, αφιερώνεται δηλαδή στο Βενιζέλο και η σημερινή Λεωφόρος Δικαιοσύνης στο Διάδοχο Κωνσταντίνο.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΔΗΜΑΡΧΕΙΟΝ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

8. Επιστολή Δημάρχου Ηρακλείου στον Ε. Βενιζέλου, 11 Ιανουαρίου 1913.

Στα αρχεία του ιδρύματος Βενιζέλου στα Χανιά σώζεται η σχετική επιστολή του Δημάρχου με την οποία ενημερώνεται ο Βενιζέλος για την τιμητική αυτή ονοματοδοσία (εικ. 8).
Η εθνική ομοψυχία δε θα κρατήσει όμως για πολύ, δυστυχώς...

Την επόμενη χρονιά, το 1913, τα πράγματα είναι κάπως διαφορετικά.

9. Βασιλεύς Γεώργιος Α΄(1845-1913).

Ήδη από την 28η Οκτωβρίου 1912, τα ελληνικά στρατεύματα είχαν εισέλθει θριαμβευτικά στη Θεσσαλονίκη. Την επόμενη ημέρα εγκαθίσταται εκεί και ο Βασιλιάς Γεώργιος, σε μια ισχυρού συμβολισμού κίνηση, που τόνιζε την εδραίωση της ελληνικής παρουσίας στην πόλη (εικ. 9).

Στις 5 Μαρτίου του 1913 όμως ο Βασιλιάς θα πέσει νεκρός στους δρόμους της Θεσσαλονίκης από τα πυρά του Αλέξανδρου Σχινά, τα κίνητρα του οποίου ακόμη και σήμερα δεν έχουν εξηγηθεί με βεβαιότητα. Το γεγονός θα έχει τεράστιες επιπτώσεις για τη χώρα, η οποία έχανε έναν μετριοπαθή βασιλιά, σεβαστό από όλες σχεδόν τις πολιτικές δυνάμεις και το λαό. Βασιλιάς των Ελλήνων θα γίνει τις επόμενες ημέρες ο μέχρι πρότινος Διάδοχος και Αρχιστράτηγος των νικηφόρων πολέμων Κωνσταντίνος.

Στις 28 Μαρτίου του ίδιου έτους, το Δημοτικό Συμβούλιο Ηρακλείου, με Δήμαρχο το Στυλιανό Γεωργίου και πρόεδρο τον Κωνσταντίνο Σταματάκη, θα αποφασίσει να δοθεί το όνομα του δολοφονηθέντος **Βασιλιά Γεωργίου Α΄** σε οδό του Ηρακλείου, τιμώντας τη μνήμη του. Στο κείμενο των πρακτικών, η υποψήφια προς ονομασία οδός περιγράφεται ως η "*μεγάλη αγορά η αρχομένη από Διαδόχου Κωνσταντίνου έως Χανίων Πόρταν*". Προφανώς είναι ο σημερινός δρόμος **Ίδης** και η συνεχιζόμενη οδός **Καλοκαιρινού.**

Η ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα

Λίγους μήνες αργότερα, το Μάιο του 1913, η νικηφόρα για την Ελλάδα ολοκλήρωση των Βαλκανικών Πολέμων και η συντριβή της οθωμανικής αυτοκρατορίας θα εξωθήσει το Σουλτάνο να αποποιηθεί την επικυριαρχία του στην Κρήτη. Στο τέλος του ίδιου έτους θα πραγματοποιηθεί και η επίσημη Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, η οποία θα επικυρωθεί με την επίσημη τελετή στο Φρούριο Φιρκά των Χανίων, την 1η Δεκεμβρίου 1913 (εικ. 10).

10. Στιγμιότυπο από την τελετή για την Ένωση στο Φρούριο Φιρκά στα Χανιά.

Μεταξύ των πρωταγωνιστών, τα πρώτα χρόνια της Ένωσης, υπήρξε και ο λησμονημένος σήμερα πολιτικός Λουκάς Ρούφος Κανακάρης. Ο μέχρι τότε βουλευτής Αχαΐας αλλά και Πρόεδρος του λεγόμενου Ρουφικού Κόμματος τοποθετήθηκε στην Κρήτη ως διοικητής επί πρωθυπουργίας Βενιζέλου.

Η θητεία του Ρούφου συνέπεσε με την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα και ο ίδιος ως Διοικητής ευτύχησε να υποδεχτεί στα Χανιά την επίσημη αντιπροσωπεία του Ελληνικού Κράτους, στις τελετές, που επικύρωσαν την Ένωση.
Στη θητεία αυτή, που διήρκεσε μέχρι το 1915, ο Λουκάς Κανακάρης υπήρξε αποτελεσματικός Διοικητής και συνδέθηκε με την κατασκευή δημόσιων έργων για τον εκσυγχρονισμό και την πρόοδο της Κρήτης. Αντίστοιχα παραγωγικός φαίνεται πως υπήρξε και για την πόλη του Ηρακλείου, "*υποστηρίξας μετά πραγματικού ενδιαφέροντος τόν δήμον Ηρακλείου εν τη μελέτη και εκτελέσει διαφόρων δημοτικών έργων, πρός τήν πρόοδον της πόλεως και τόν καλλωπισμόν αυτής*", σύμφωνα με όσα διαβάζουμε στα σχετικά πρακτικά.
Στις 9 Ιανουρίου του 1915, εν όψει προφανώς της λήξης της θητείας του Ρούφου στην Κρήτη, συγκαλείται το Δημοτικό Συμβούλιο Ηρακλείου, προκειμένου να αποφασίσει, για να του αποδώσει τις δέουσες τιμές· θα τον ανακηρύξει επίτιμο δημότη και θα ονομάσει προς τιμήν του **Οδό Ρούφου Κανακάρη** "*τήν υπό κατασκευήν νέαν οδόν τήν αρχομένην από του δυτικού άκρου της οδού Γεωργίου Α' και διήκουσα μέχρι του Λιμένος*".

Ο Διχασμός

Επόμενο θέμα ονοματοθεσίας θα απασχολήσει το Δημοτικό Συμβούλιο Ηρακλείου δύο ολόκληρα χρόνια αργότερα, το Γενάρη του 1917.
Πολλά έχουν αλλάξει έως τότε στο ελληνικό κράτος και η πολιτική και κοινωνική κατάσταση της χώρας δε θυμίζει τίποτα από το κλίμα της εθνικής ενότητας και ομοψυχίας, που είδαμε κατά τη διάρκεια των νικηφόρων πρώτων Βαλκανικών Πολέμων και της πολυπόθητης Ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα.

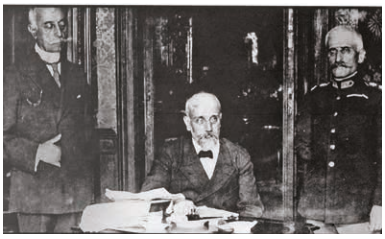
Ήδη από τις αρχές του 1915 η Ελλάδα είναι μπλεγμένη στη δίνη του εθνικού διχασμού, που πυροδοτείται από τη μακροχρόνια αντιπαράθεση Πρωθυπουργού Βενιζέλου και Βασιλιά Κωνσταντίνου.

Αιτία αποτέλεσε η επιμονή του Κωνσταντίνου στην τήρηση αυστηρής στρατιωτικής ουδετερότητας εκ μέρους της Ελλάδος, σε αντίθεση με τη θέση Βενιζέλου, που επιθυμούσε συμπόρευση με την Αντάντ, γιατί προσέβλεπε σε μεγάλα εθνικά οφέλη.

Το 1917 η κατάσταση έχει ξεφύγει από κάθε έλεγχο, εξαιτίας της σύγκρουσης των δύο ηγετών. Είχαν προηγηθεί δύο διαδοχικές παραιτήσεις των κυβερνήσεων Βενιζέλου το 1915 και η αποχή του βενιζελικού κόμματος από τις εκλογές, με αποτέλεσμα την κυριαρχία των φιλομοναρχικών πολιτικών δυνάμεων.

Η Ελλάδα επέμενε στην πολιτική ουδετερότητας, αψηφώντας τα -δελεαστικά είναι αλήθεια- εδαφικά ανταλλάγματα της Αντάντ. Την ίδια ώρα, Ανάκτορα και Κυβέρνηση ανέχονταν την κατάληψη της ανατολικής Μακεδονίας από τις γερμανοβουλγαρικές δυνάμεις, με αποκορύφωμα την παράδοση του Οχυρού Ρούπελ στους Βουλγάρους και την αιχμαλωσία του Δ΄ Σώματος Στρατού, το οποίο μεταφέρθηκε στη Γερμανία!

Οι εξελίξεις πυροδοτούν τελικά το λεγόμενο "Κίνημα της Εθνικής Αμύνης", με επικεφαλής τον Ε. Βενιζέλο και τους: ναύαρχο Παύλο Κουντουριώτη και στρατηγό Παναγιώτη Δαγκλή, οι οποίοι σχηματίζουν δεύτερη ελληνική κυβέρνηση στη Θεσσαλονίκη και κηρύσσουν τον πόλεμο στις Κεντρικές Δυνάμεις, το Νοέμβριο του 1916 (εικ. 11).

11. Η τριανδρία του "Κινήματος της Αμύνης".

12. Φωτογραφία και σκίτσο της εποχής για το "Ανάθεμα" της Εκκλησίας κατά του Βενιζέλου.

Η Ελλάδα είχε κοπεί πλέον στα δύο: από τη μια μεριά το κράτος της Θεσσαλονίκης, που περιλάμβανε τη Μακεδονία, την Κρήτη και τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου και από την άλλη μεριά η φιλοβασιλική κυβέρνηση των Αθηνών με την υπόλοιπη Ελλάδα. Η μισή χώρα σε πόλεμο με τους Γερμανοβουλγάρους και η υπόλοιπη σε ουδετερότητα και κατ' ουσία σε εξάρτηση από αυτούς!
Οι δυνάμεις των Αγγλογάλλων θα αποβιβάσουν στρατεύματα στην Αττική, που θα συγκρουστούν με τα φιλοβασιλικά στρατεύματα και θα βομβαρδίσουν στρατηγικές θέσεις στην Αθήνα και στον Πειραιά. Η Αθήνα, ο Πειραιάς και άλλες πόλεις του φιλομοναρχικού στρατοπέδου πολιορκούνται από το στόλο της Αντάντ, με αποτέλεσμα μεγάλο μέρος του ελληνικού πληθυσμού να λιμοκτονεί.
Από την άλλη πλευρά, η επίσημη κυβέρνηση στην Αθήνα θα ξεκινήσει τεράστιο κύμα διώξεων κατά των βενιζελικών πολιτών και η Ιερά Σύνοδος θα διοργανώσει το θεαματικό ανάθεμα κατά του Βενιζέλου (εικ. 12).
Οι δυνάμεις της Αντάντ θα επιβάλουν τελικά την απομάκρυνση του Κωνσταντίνου και την εγκατάσταση στο θρόνο του γιού του, Αλέξανδρου. Ο Βενιζέλος θα εγκαταστήσει την Κυβέρνησή του στην Αθήνα και θα αποφύγει τις εκλογές, επαναφέροντας τη Βουλή του 1915, που αποκλήθηκε ειρωνικά "Βουλή των Λαζάρων".
Θα ακολουθήσουν εξορίες των πολιτικών αντιπάλων του Βενιζέλου, καθαιρέσεις Μητροπολιτών, απολύσεις εκατοντάδων δικαστικών και αξιωματικών, διώξεις κληρικών, δημοσίων υπαλλήλων κ.α., μέσα σε ένα αλλόφρον πνεύμα ρεβανσισμού, που θα χαρακτηρίσει την εποχή.

Το νοσηρά φορτισμένο αυτό πολιτικό κλίμα δε θα αφήσει ανεπηρέαστο και το Δημοτικό Συμβούλιο Ηρακλείου. Είχαν μεταβληθεί άλλωστε και τα δημοτικά πράγματα της πόλης, καθώς το δήμαρχο Στυλιανό Γεωργίου, που βρισκόταν στην κεφαλή του Δήμου Ηρακλείου, συνεχώς από το 1911, είχε αντικαταστήσει ο διορισμένος από το Βενιζελικό κόμμα Ιωάννης Βογιατζάκης. Λίγο πριν, θερμόαιμοι βενιζελικοί Ηρακλειώτες είχαν προκαλέσει σημαντικά επεισόδια στην πόλη, κατά τα οποία αποκαθηλώθηκαν οι πινακίδες με τα ονόματα των βασιλέων και του πρίγκιπα από τις φερώνυμες οδούς και πλατείες.

Στις 18 Γενάρη του 1917 το Συμβούλιο ουσιαστικά θα νομιμοποιήσει τις πράξεις του φανατισμένου όχλου. Διαβάζουμε στα πρακτικά:

"Ο κ. Δήμαρχος αναφέρει ότι μετά τήν από του λαού καθαίρεσιν του Βασιλέως Κωνσταντίνου και τήν εκδηλωθείσαν ομόφωνον λαϊκήν θέλησιν πρός μετονομασίαν της Πλατείας Πρίγκηπος Γεωργίου και της Λεωφόρου Κωνσταντίνου διαδόχου, ήτις λαϊκή θελήσει εξεδηλώθη και εμπράκτως δια του καταθρυμματισμού των πλακών των ειρημένων πλατείας και λεωφόρου, προτείνει εις το συμβούλιον ίνα προβή εις νέαν ονομασίαν των ειρημένων μερών. Συνεπεία της προτάσεως ταύτης το δημοτικόν Συμβούλιον, ομοφώνως αποφαινόμενον, ονομάζει:
Τήν μέν πλατείαν, τήν γνωστήν υπό το όνομα "Τρεις Καμάρες", ***Πλατείαν Ελευθερίας****, τήν δυτικώς ταύτης κειμένην και μεσημβρινώς του Στρατώνος* ***"Πλατείαν Στρατηγού Π. Δαγκλή"*** *και τήν πρός τήν κυρίαν είσοδον του Στρατώνος μεγάλην οδόν* ***"Ναυάρχου Π. Κουντουριώτη"****.*
Μετονομάζεται δηλαδή σε "Πλατεία Ελευθερίας" η πλατεία στις "Τρεις Καμάρες" που ονομαζόταν "Πρίγκηπος Γεωργίου" πριν από το 1905. Η παραπλήσια πλατεία -η σημερινή "Δασκαλογιάννη"-, μετονομάζεται σε "Στρατηγού Δαγκλή", με το όνομα δηλαδή ενός εκ της Τριανδρίας του Κινήματος της Αμύνης και η "Λεωφόρος διαδόχου Κωνσταντίνου" σε "Ναυάρχου Κουντουριώτη", παίρνοντας το όνομα του τρίτου της Τριανδρίας. Της αμύνης τα παιδιά έδιωξαν το βασιλιά και από το Ηράκλειο!

Επόμενη ονοματοθεσία το Δεκέμβριο του 1920, τέσσερα ολόκληρα χρόνια μετά το θρίαμβο των βενιζελικών στο Ηράκλειο. Τα τέσσερα αυτά χρόνια έχουν όμως αλλάξει και πάλι πολλά στην πολιτική κατάσταση της Ελλάδας...

Μετά τη βίαιη επάνοδο του Βενιζέλου στην εξουσία, το 1917, ο πόλεμος συνεχίστηκε, με την Ελλάδα στο πλευρό της Αντάντ, μέχρι τη συνθηκολόγηση της Γερμανίας και των συμμάχων της.

Ακολούθησαν οι συνθήκες του Νεϊγύ και των Σεβρών, με τις οποίες ο Βενιζέλος πέτυχε το σύνολο σχεδόν των Ελληνικών διεκδικήσεων.

Μεταξύ άλλων, η Ελλάδα αποκτά, για πρώτη φορά, την ευκαιρία να προσαρτήσει την Ανατολική Μακεδονία και να καταλάβει στρατιωτικά την περιοχή της Σμύρνης.

Αν και θριαμβευτής όμως στο διεθνή διπλωματικό στίβο και με διεθνή αναγνώριση σε όλον τον κόσμο, ο Βενιζέλος θα δεχτεί δολοφονική επίθεση στο σιδηροδρομικό σταθμό της Λυών στο Παρίσι, γεγονός που θα φουντώσει και πάλι τα πάθη μεταξύ των δύο πολιτικών στρατοπέδων της χώρας (εικ. 13).

Στην Ελλάδα, έχει πεθάνει ο μετριοπαθής βασιλιάς Αλέξανδρος και έχει οριστεί αντιβασιλέας ο Ναύαρχος Κουντουριώτης. Θα ακολουθήσουν λίγο μετά οι βουλευτικές εκλογές του 1920, κατά τις οποίες χάνει το βενιζελικό κόμμα, ενώ και ο ίδιος ο Βενιζέλος δε θα εκλεγεί ούτε βουλευτής!

13. Σκίτσο εποχής με την απόπειρα δολοφονίας κατά του Ε. Βενιζέλου.

Την εξουσία θα λάβει το λαϊκό φιλοβασιλικό κόμμα, με την κυβέρνηση του Δημ. Ράλλη, η οποία δρομολογεί την επιστροφή του εξόριστου βασιλιά Κωνσταντίνου.
Ο τροχός της ιστορίας έχει γυρίσει, μέσα σε τέσσερα χρόνια, αντίστροφα. Κι έφερε κάτω αυτούς που μέχρι χτες είχαν το πάνω χέρι. Ξανά το Λαϊκό Κόμμα στα πράγματα και στα ανάκτορα ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος...

Η ίδια αλλαγή στο συσχετισμό των δυνάμεων έχει συμβεί και στην πόλη του Ηρακλείου. Η βενιζελική υπό το Δήμαρχο Βογιατζάκη Δημοτική Αρχή έχει αντικατασταθεί από νέα, αντίθετων πολιτικών πεποιθήσεων, με επικεφαλής το λαϊκό Δήμαρχο, που είχε καθαιρεθεί από το βενιζελικό κίνημα του 1916, Στυλιανό Γεωργίου!

Στο συμβούλιο της 22ας Δεκεμβρίου 1920, ο δήμαρχος εισηγείται την επαναφορά των ονομάτων των βασιλέων σε πλατείες και δρόμους της πόλης.
*"Δια προηγουμένων αποφάσεων νομίμως εγκεκριμένων εδόθησαν αι ονομασίαι εις μέν τήν Πλατείαν Τριών Καμαρών, "**Πρίγκηπος Γεωργίου**", εις δέ τήν πρό του Στρατώνος λεωφόρον "**Διαδόχου Κωνσταντίνου**". Τό προκάτοχον όμως επαναστατικόν συμβούλιον, τό από της επαναστατικής Κυβερνήσεως καταρτισθέν, μετέβαλε δι' αποφάσεώς του τάς δοθείσας ως άνω ονομασίας καί μετέβαλε τήν μέν "Πλατείαν Πρίγκηπος Γεωργίου" εις "Πλατείαν Ελευθερίας", τήν δέ λεωφόρον Διαδόχου Κωνσταντίνου εις λεωφόρον Ναυάρχου Κουντουριώτη. Προτείνει ο κ. Δήμαρχος ίνα ακυρωθή η τοιαύτη του δημοτικού συμβουλίου απόφασις, η μή έχουσα νόμιμον κύρος, καί επανέλθη εν ισχύι η αρχικώς επί του ζητήματος τούτου ληφθείσα πρό ετών απόφασις".*
Η εισήγηση του Δημάρχου για την επαναφορά των βασιλικών ονομασιών ψηφίζεται κατά πλειοψηφία. Στην ίδια συνεδρίαση ο Δήμαρχος παρουσιάζει στα μέλη των δημοτικού συμβουλίου ενυπόγραφη επιστολή των κατοίκων της "πλατείας του Ενετικού Αναβρυτηρίου", των "Λιονταριών" δηλαδή, οι οποίοι αιτούνται τη μετονομασία της σε "**Πλατεία Νικηφόρου Φωκά**". Παρά τις αντιρρήσεις κάποιων δημοτικών συμβούλων, εγκρίνεται τελικά η αίτηση των κατοίκων, με την πολύπαθη πλατεία να επιστρέφει στην αρχική ονομασία του 1905. Παραβλέπεται όμως ότι η απόφαση αυτή συνιστά μετονομασία, καθώς η εν λόγω πλατεία είχε ονομαστεί, όπως είδαμε, ήδη από το 1912 **"Πλατεία Ελευθερίου Βενιζέλου**"!
Ήταν η σειρά της Τριανδρίας του Κινήματος της Αμύνης να εκδιωχθεί από το Ηράκλειο...

Η Μικρασιατική Καταστροφή

Επόμενο ζήτημα ονοματοθεσίας δύο χρόνια αργότερα, στις 12 Δεκεμβρίου του 1922. Στην πολιτική σκηνή έχουν σημειωθεί και πάλι δραματικές ανατροπές... Η χώρα έχει βιώσει την ασύλληπτη τραγωδία της Μικρασιατικής Καταστροφής, η οποία είχε ως τραγικό αποτέλεσμα τον οριστικό ξεριζωμό του ελληνισμού από τη Ιωνία, ύστερα από σχεδόν τρεις χιλιετίες σταθερής παρουσίας και πολιτισμού (εικ. 14).

Η τραγική στρατιωτική ήττα έχει πυροδοτήσει ραγδαίες πολιτικές εξελίξεις. Το στρατιωτικό "Κίνημα της 11ης Σεπτεμβρίου (1922)" έχει εξωθήσει ξανά σε παραίτηση το Βασιλιά Κωνσταντίνο, υπέρ του γιου του Γεωργίου Β΄, έχει διαλύσει τη Βουλή και έχει καταργήσει την Κυβέρνηση Βούλγαρη, του Λαϊκού Κόμματος. Η Κυβέρνηση Κροκιδά και η Επαναστατική Επιτροπή, που ασκούσε ουσιαστικά την εξουσία, έχει αναθέσει στο Βενιζέλο τη διεθνή εκπροσώπηση της χώρας, ενώ έχει ολοκληρωθεί η Δίκη για την τιμωρία των πρωταιτίων της Καταστροφής, η περίφημη *"Δίκη των Εξ"*. Στις 25 Νοεμβρίου έχουν ήδη εκτελεστεί έξι από τα κορυφαία πολιτικά και στρατιωτικά στελέχη της φιλοβασιλικής παράταξης.

Στο Ηράκλειο, η τρέχουσα πολιτική πραγματικότητα είχε επαναφέρει στο Δήμο Ηρακλείου τους προ του 1920 πολιτικούς συσχετισμούς και το βενιζελικό Δήμαρχο Ιωάννη Βογιατζάκη.

14. Η Σμύρνη στις φλόγες.

Στη συνεδρίαση της 12ης Δεκεμβρίου 1922, κατόπιν εισηγήσεως του Προέδρου, το δημοτικό συμβούλιο επαναφέρει τις προηγούμενες ονομασίες των επίδικων πλατειών και λεωφόρων.

Η πλατεία των "Λιονταριών" ξαναγίνεται **"Ελευθερίου Βενιζέλου"** από "Νικηφόρου Φωκά", η μεγάλη πλατεία γίνεται και πάλι **"Πλατεία Ελευθερίας"** από "Πρίγκηπος Γεωργίου" και η προ του Στρατώνος λεωφόρος **"Ναυάρχου Κουντουριώτη"** από "Βασιλέως Κωνσταντίνου"! Για μια ακόμη φορά, τέταρτη για την ακρίβεια, και μέσα σε μόλις 12 χρόνια, η κεντρικότερη λεωφόρος και οι κύριες πλατείες της πόλης αλλάζουν ονόματα!

Στον εκδιωχθέντα από την πλατεία των Λιονταριών Νικηφόρο Φωκά, τον ελευθερωτή της Κρήτης από τους Άραβες, παραχωρείται "***η παρά τον ναόν του Αγίου Δημητρίου πλατεία***".

Ο Μεσοπόλεμος

Δύο χρόνια αργότερα, το 1924, η πολιτική κατάσταση έχει κάπως εξισορροπηθεί και εμφανίζει την εικόνα μιας χώρας, που επιχειρεί να αφήσει πίσω της τις τραγικές επιπτώσεις του εθνικού διχασμού και να βαδίσει μπροστά. Στις φωτιές άλλωστε της καμένης Σμύρνης και της χαμένης Ιωνίας έχει καταστραφεί δια παντός και το παλαιότατο όραμα της Μεγάλης Ιδέας, που διαμόρφωνε την εξωτερική αλλά και, σε μεγάλο βαθμό, την εσωτερική πολιτική πραγματικότητα της Ελλάδας.

Οι περισσότεροι Έλληνες, πολιτικοί και λαός, συμφωνούν άλλωστε, έστω και σιωπηρά και ανομολόγητα, ότι είναι πια καιρός η χώρα να περιοριστεί στα εντός των συνόρων της όρια και προβλήματα και να επιδιώξει την ανάπτυξη και την πρόοδο, μακριά από μάταιους πλέον, όπως η πραγματικότητα απέδειξε, αλυτρωτισμούς.

Τη νέα αυτή τάση μοιάζει να υπηρετεί ασυνείδητα η πρόταση του Δημάρχου Ιωάννη Βογιατζάκη προς το Δημοτικό Συμβούλιο για την ανακήρυξη ως επίτιμου Δημότη Ηρακλείου του διάσημου βρετανού αρχαιολόγου και ανασκαφέα του ανακτόρου της Κνωσού Σερ Αρθούρου Έβανς και για την ονομασία της κύριας οδού από την πόλη προς την Κνωσό προς τιμήν του (εικ. 15), για να υλοποιηθεί μια απόφαση διατυπωμένη ήδη από το 1905. Ο Έβανς έχει άλλωστε συμπληρώσει πάνω από 20 έτη ερευνών στην Κνωσό και τα θεαματικά ευρήματά του, σε συνδυασμό με τις πολλές δημοσιεύσεις και ανακοινώσεις του, έχουν φέρει την Κρήτη στο επίκεντρο του επιστημονικού αλλά και του περιηγητικού ενδιαφέροντος.

15. Sir Arthur Evans (1851-1941).

Παραθέτουμε το σχετικό υπέρ του βρετανού επιστήμονα τιμητικό ψήφισμα, το οποίο εγκρίνεται, βέβαια, ομόφωνα από το Δημοτικό Συμβούλιο:

"Τό Δημοτικόν Συμβούλιον Ηρακλείου, αναγνωρίζον αφ΄ενός τούς μακρούς και ατρώτους πόνους του διασήμου αρχαιολόγου Sir Arthur Evans, εν τη εργώδει διά πολυδαπάνων ανασκαφών αποκαλύψει καί μελέτη του αρχαιοτάτου Κρητικού πολιτισμού, ιδίως του προσιδιάζοντος τη αρχαιοτάτη πόλει Κνωσώ, αφετέρου δέ τάς αόκνους αυτού προσπαθείας πρός όσον τό δυνατόν ευρυτέραν γνωριμίαν του πολιτισμού τούτου πρός τόν σύγχρονον αρχαιολογικόν κόσμον, τόν σύγχρονον ευρωπαϊκόν πολιτισμόν και επιθυμούν να αποδείξη πόσον η Κρήτη, ιδία η εν Κρήτη νεαρά της Κνωσού διάδοχος πόλις τό Ηράκλειον, είναι αυτώ ευγνώμων διά τάς πρός τήν παναρχαίαν ιστορίαν της Κρήτης καί τόν πανάρχαιον αυτής πολιτισμόν υπηρεσίας τούτου καί διά τήν, εις τήν επιτελεσθείσαν εθνικήν της Κρήτης αποκατάστασιν, αξιόλογον τούτου συμβολήν, ανακηρύσσει αυτόν παμψηφεί επίτιμον δημότην Ηρακλείου καί ονομάζει πρός τήν τιμήν αυτού ως οδόν Έβανς τήν κυριοτέραν των πρός τήν Κνωσόν αγουσών οδών της πόλεως Ηρακλείου".

Στις 8 Μαΐου 1924 ο δήμαρχος Ηρακλείου Ιωάννης Βογιατζάκης είχε ορίσει νέα Επιτροπή Ονοματοδοσίας, με μέλη και πάλι εξέχουσες προσωπικότητες: τον Πρόεδρο του Δημοτικού Συμβουλίου Αντώνιο Χατζηδάκη – Νίβα, τον Έφορο Αρχαιοτήτων Κρήτης Στέφανο Ξανθουδίδη, τους καθηγητές Ελευθέριο Αλεξίου και Ιωάννη Τζοβενή και το μηχανικό του Δήμου Κωνσταντίνο Τσαντηράκη.

Στις 3 Σεπτεμβρίου 1924 η Επιτροπή υποβάλλει κατάλογο προτεινόμενων ονομάτων οδών και πλατειών της πόλης, ο οποίος ψηφίζεται ομόφωνα. Όπως θα δούμε, αν και δεν αναφέρεται κάτι σχετικό, χρησιμοποιούνται πολλά ονόματα από την ονοματοδοσία του 1905, η οποία ουσιαστικά λειτουργεί ως κατάλογος εγκεκριμένων ονομάτων και για τις μεταγενέστερες ονοματοθεσίες. Επικυρώνονται και πάλι λοιπόν τα ονόματα των Πλατειών: **Νικηφόρου Φωκά, Κορνάρου, Ελευθερίας, Αρκαδίου** και **Ελευθερίου Βενιζέλου**. Και δίνεται επιπλέον σε άλλες το όνομα του **Βιντσέντσου Κορνάρου**, του **Μιχαήλ Κόρακα**, του **Δασκαλογιάννη** και της οικογένειας **Καλλεργών**.

Επικυρώνονται και οι υφιστάμενες Λεωφόροι: **Κνωσού** και **Νόελ** και ονομάζονται για πρώτη φορά η **Δουκός Μποφώρ** και η **Μοροζίνι**.

Ο κατάλογος περιλαμβάνει τα ονόματα όλων των δρόμων της πόλης, ακόμη κι εκείνα που χρησιμοποιήθηκαν το 1905, τα οποία διατηρούνται. Προστίθενται όμως και νέα ονόματα για τις ανώνυμες οδούς της πόλης. Γενικά τα νέα ονόματα είναι πολιτικά ουδέτερα, προστίθενται δε τοπωνύμια από περιοχές ιστορικών μαχών, από περιοχές, που προστέθηκαν στη χώρα με τους βαλκανικούς πολέμους ή που χάθηκαν για πάντα με τη Μικρασιατική καταστροφή: **Αγιοστεφανιτών, Άλμπερ, Αμαρίου, Αμνισού, Ανδρόγεω, Αποκορώνου, Αριάδνης, Αρχοντόπουλων, Βικέλα, Βροντησίου, Βύρωνος, Γιαννιτσών, Γοργολαΐνη, Γρεβενών, Δελημάρκου, Δευκαλίωνος, Δίας, Δοϊράνης, Έβανς, Έλλης, Ζαχ. Θειακάκη, Θησέως, Ιδαίου Άντρου, Ιεράπετρας, Ικάρου, Ιουστινιανού, Ιωαννίνων, Καλημεράκη, Καλλονάδων, Καπετάν Χαραλάμπη, Κατεχάκη, Κισσάμου, Κορωναίου, Κουρμούληδων, Κριτοβουλίδου, Κυδωνίας, Λαχανά, Λήμνου, Μαυρολένης, Μελετίου, Μεραμβέλλου, Μηριόνου, Μητροπολίτου Κυρίλλου, Μίνωος, Μονής Αγκαράθου, Μονής Παλιανής, Μονής Καρδιωτίσσης, Μονής Οδηγητρίας, Μπιζανίου, Μυλοποτάμου, Ντεντιδάκηδων, 1821, Πανδώρας, Πασιφάης, Ρεθύμνης, Σάθα, Σαρανταπόρου, Σελίνου, Σητείας, Σπιναλόγγας, Σφακίων, Τάλως, Τσικριτσή, Φαίδρας, Χανίων, Σμύρνης.**

Στις 29 Μαρτίου 1928 στην Επιτροπή Ονοματοθεσίας προστίθεται ο Δημοτικός Σύμβουλος Ιωάννης Μουρέλλος, σε αντικατάσταση του αποθανόντος προέδρου, μέχρι πρότινος, του Δημοτικού Συμβουλίου Αντωνίου Χατζηδάκη - Νίβα.
Δεν απαιτείται μακρηγορία για την αποτίμηση του κύρους και της προσωπικότητας και του νέου μέλους της Επιτροπής, του βενιζελικού λόγιου δημοσιογράφου και ιστορικού Ιωάννη Μουρέλλου, εκδότη διαφόρων εντύπων της Κρήτης, μεταξύ άλλων της σπουδαίας ημερήσιας εφημερίδας “Νέα Εφημερίς” και αργότερα της εφημερίδας “Ελευθέρα Σκέψη”.

Στις 26 Νοεμβρίου 1928 συγκαλείται εκ νέου το Δημοτικό Συμβούλιο για ζήτημα ονοματοθεσίας οδού. Αυτή τη φορά το θέμα αφορά την τιμής και μνήμης ένεκεν ονοματοθεσία δρόμου στο όνομα του **Στεφάνου Ξανθουδίδη**, του μεγάλου αρχαιολόγου και σεβάσμιου από όλους κρητός λογίου. Ο εν ενεργεία έφορος αρχαιοτήτων Κρήτης είχε πεθάνει πρόωρα και αιφνίδια δύο μήνες πριν, στο δρόμο για το γραφείο του, στο Μουσείο Ηρακλείου.

Στην εισήγησή του προς το σώμα ο Δήμαρχος Βογιατζάκης επιχειρεί σύντομη παρουσίαση του έργου του Ξανθουδίδη, για το οποίο λίγες ημέρες πριν η Ελληνική Ακαδημία είχε εκδώσει σχετική εύφημο μνεία. Πέραν του ανεκτίμητου έργου του τεθνεώτος προς τον τόπο, ο Δήμαρχος επισημαίνει και την ύστατη υλική προσφορά του, που αφορά στην κληροδότηση μεγάλου αριθμού βιβλίων προς τη Βικελαία Βιβλιοθήκη, καθώς και στη δωρεά σημαντικού ποσού προς το Πανάνειο Δημοτικό Νοσοκομείο. Η εισήγηση κλείνει με την πρόταση για την ονομασία οδού προς τιμήν του Ξανθουδίδη καθώς και την κατασκευή μαρμάρινης προτομής του μεταστάντος μπροστά από το Μουσείο

Ηρακλείου. Ψηφίζονται ομόφωνα και οι δύο προτάσεις. Η ονοματοδοσία θα πραγματοποιηθεί, σύντομα σχετικά, όπως θα δούμε παρακάτω, όχι όμως και η ανέγερση της προτομής του Ξανθουδίδη, η οποία θα τοποθετηθεί στη θέση που βρίσκεται σήμερα πολλές δεκαετίες αργότερα. Στην ίδια συνεδρίαση, η χηρεύουσα θέση του αποθανόντος Στεφάνου Ξανθουδίδη στην Επιτροπή Ονοματοθεσίας, την οποία υπηρέτησε για 20 σχεδόν έτη, καταλαμβάνεται από το διαπρεπή φιλόλογο της πόλης Ανδρέα Βουρδουμπάκη, Γυμνασιάρχη.
Στα συμβούλια των επόμενων ετών θα παρουσιαστούν ήσσονος σημασίας μετονομασίες, ως απόρροια κυρίως αιτημάτων κατοίκων, αλλά και περιορισμένης κλίμακας νέες ονοματοθεσίες.

Στην ονοματοθεσία του 1929 μετονομάζεται ο δρόμος μπροστά στο Μουσείο, έως τότε Ζαντί, όπως είχαμε δει, σε Ξανθουδίδη. Η ανάγκη υπόμνησης του ονόματος του μεγάλου επιστήμονα της Κρήτης καταδίκασε για πάντα στη λήθη τον ξένο ευεργέτη του Μουσείου Ηρακλείου Arneud Jeandi, που είχε τιμηθεί, όπως είδαμε, το 1905.
Δίνονται επιπλέον σε ανώνυμους δρόμους τα ονόματα **Καποδίστρια, Γαζίου, Ρεθύμνου, Τομπάζη** και **Α. Παπαδάκη**, γνωστά από παλιότερες αποφάσεις, και για πρώτη φορά τα ονόματα των κρητών οπλαρχηγών **Τσαγκαραντώνη, Ζουδιανού, Πανασανού** και **Αδαμάκη**.
Το ίδιο έτος αποφασίζεται και η ονοματοδοσία δρόμων προς τιμή του αγωνιστή και έπειτα ιστοριοδίφη **Ιωάννη Διαλυνά** και του λογοτέχνη **Ιωάννη Κονδυλάκη**. Τότε έγινε και η ονοματοθεσία προς τιμήν του **Γεωργίου Γερωνυμάκη**, η προσφορά του οποίου εκδηλώθηκε εν ζωή στις επαναστάσεις και μετά θάνατο με την κληροδότηση ολόκληρης της περιουσίας του στο Δήμο Ηρακλείου, προς αποπεράτωση του Δημοτικού Γηροκομείου. Ένα χρόνο αργότερα, το 1930, τιμούνται με δρόμο και οι μνήμες των τουρκομάχων: **Ιωάννη Σαατσάκη ή Γιαννίκου**, **Νικολάου Θειακάκη** και **Ιωάννη Μπαλμέτη**.

16. Τα εγκαίνια του "Ηρώου των Κρητών Αγωνιστών" στο Ηράκλειο (5 Οκτ. 1930).

Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι, την εποχή που μιλάμε, είχε ήδη οριστεί ο Πανελλήνιος εορτασμός της Εκατονταετηρίδας, τα 100 χρόνια δηλαδή από την απελευθέρωση της Ελλάδας και την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους, και οι μνήμες μοιραία στρέφονταν προς τους πρωταγωνιστές της εθνικής εποποιίας. Αντίστοιχο κλίμα υπήρχε και στο Ηράκλειο, γεγονός που ερμηνεύει τη μαζική υπόμνηση των οπλαρχηγών των κρητικών επαναστάσεων.

Τον Οκτώβρη του 1930, θα γιορτάσει και το Ηράκλειο με λαμπρότητα, με επίκεντρο των εορτών το περίφημο "Ηρώο", λεηλατημένο σήμερα και καθημερινά απειλούμενο με κατεδάφιση, η τύχη του οποίου ντροπιάζει την πόλη του Ηρακλείου (εικ. 16).

Το 1930 αποφασίζεται, επιπλέον, η ονοματοθεσία δρόμου προς τιμή του **Ανδρέα Καλοκαιρινού**, με αφορμή την απόφασή του για την εξαγορά και δωρεά στο Δήμο Ηρακλείου της Κλινικής Στεφανίδη, προκειμένου να λειτουργήσει ως Δημοτικό Ορφανοτροφείο. Είναι από τις ελάχιστες εν ζωή ονοματοθεσίες, αλλά όλοι οι σύμβουλοι εξαίρουν την πράξη του δωρητή, “*μέ τόν αθόρυβον χαρακτήρα καί τήν ευγενή και γεναιόδωρον ψυχήν*”, και την ανάγκη να διερμηνεύσει το δημοτικό συμβούλιο την κοινή ευγνωμοσύνη της πόλης. Άλλωστε θεωρείται βέβαιο από όλους ότι η γενναιόδωρη διάθεση του ευεργέτη θα συνεχιστεί και στο μέλλον.

Το 1931 μετονομάζεται σε “**Ιωσήφ Χατζιδάκη”** η πλησίον του Μουσείου οδός, η κάθετη στην οδό Ξανθουδίδη, έως τότε “Πάπα Αλεξάνδρου 5ου”, που φέρει και σήμερα το όνομα του μεγάλου ιατρού και αρχαιολόγου με την κολοσσιαίας σημασίας προσφορά στις κρητικές αρχαιότητες. Με την απόφαση αυτή η πόλη του Ηρακλείου τιμά το πρόσωπο και το έργο του πράγματι σπουδαίου, υπέργηρου πλέον Ιωσήφ Χατζιδάκη, και μάλιστα εν ζωή, κάτι που είδαμε ότι συνέβαινε σπανίως στο Ηράκλειο.

Το 1934 συγκροτείται νέα Επιτροπή Ονοματοθεσίας. Πρόεδρός της ορίζεται ο δήμαρχος Μηνάς Γεωργιάδης και μέλη οι δημοτικοί σύμβουλοι: Σπυρίδων Αλεξίου και Δημ. Χαλκιαδάκης, οι καθηγητές Ανδρέας Βουρδουμπάκης και Ιωάννης Τζοβενής, ο κτηματίας Αριστείδης Μιχελιδάκης και ο δημοσιογράφος και ιστορικός Ιωάννης Μουρέλλος, εξέχουσες, όπως πάντα, προσωπικότητες της πόλης.

Και πάλι ο διχασμός...

Τα χρόνια που περιγράφτηκαν παραπάνω, μετά βεβαίως από το 1922 και την τραγωδία της Μικρασιατικής καταστροφής, παρά τις πολιτικές εναλλαγές, κυρίως μεταξύ των δύο μεγάλων κομμάτων στην εξουσία, θα μπορούσε να πει κανείς ότι κύλησαν σχετικά ομαλά. Επρόκειτο, άλλωστε, όπως είδαμε, για μια περίοδο εσωστρέφειας, με αιτήματα εσωτερικής ανασυγκρότησης, στη βάση των νέων πολιτικοκοινωνικών δεδομένων, που χαρακτήριζαν τη ζωή της χώρας, ιδίως εξαιτίας του ενάμισι εκατομμυρίου προσφύγων, που είχαν κατακλύσει την ελληνική επικράτεια, έπειτα από την ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας.

Δεν έλειψαν βέβαια και οι στιγμές εκτροχιασμού της πολιτικής κατάστασης και οι εκτροπές, όπως η Δικτατορία Παγκάλου, η απόπειρα δολοφονίας του Βενιζέλου και το κίνημα των Βενιζελικών το 1933, τίποτα όμως από αυτά δεν προκάλεσε τραγικές εξελίξεις για τη χώρα. Τίποτε από αυτά δεν αναζωπύρωσε τον καταστροφικό διχασμό, που δηλητηρίαζε την πολιτική και κοινωνική ζωή της Ελλάδας.

Ο επάρατος αυτός διχασμός αναζωπυρώθηκε σε όλες του τις τραγικές διαστάσεις το Μάρτιο του 1935, εποχή κατά την οποία εκδηλώθηκε το ομώνυμο Κίνημα των Βενιζελικών. Είχε ως στόχο, ουσιαστικά, την επάνοδο των Βενιζελικών στην εξουσία αλλά

και τη διαφύλαξη του πολιτεύματος της Αβασίλευτης Δημοκρατίας, η οποία είχε μεν εγκαθιδρυθεί με δημοψήφισμα το 1924, αλλά αμφισβητείτο απροκάλυπτα από ανώτατα στελέχη του κυβερνώντος από το 1933 φιλοβασιλικού Λαϊκού Κόμματος.

Η άμεση καταστολή του στρατιωτικού Κινήματος του 1935 προκάλεσε και πάλι κύμα δικαστικών διώξεων κατά της υπαίτιας βενιζελικής μερίδας· διώξεων, που επεκτάθηκαν στο στρατό, στην πολιτική και στη δημόσια διοίκηση. Επιπλέον, καταργήθηκε η ισοβιότητα των δικαστικών και ανεστάλη η μονιμότητα των δημοσίων υπαλλήλων. Οι θεωρούμενοι ως πρωτεργάτες Βενιζέλος και Πλαστήρας καταδικάστηκαν σε θάνατο και απέφυγαν την εκτέλεση αυτοεξοριζόμενοι στο εξωτερικό. Για μια ακόμη φορά σε ολόκληρη τη χώρα επικράτησε το μίσος μεταξύ των δύο πολιτικών παρατάξεων (εικ. 17).

17. Απαγχονισμός ομοιώματος του Βενιζέλου μετά την καταστολή του Κινήματος του 1935.

Στο Ηράκλειο τα πράγματα δε θα μπορούσαν να είναι διαφορετικά.

18. Μηνάς Γεωργιάδης (1887-1942).

Οι πολιτικές διώξεις θα περιλάβουν και τον εκλεγμένο δήμαρχο Μηνά Γεωργιάδη, ο οποίος όμως σε διάστημα μικρότερο των δύο μηνών θα επανέλθει στο αξίωμά του (εικ. 18).

Δε συνέβη όμως το ίδιο και με τους Βενιζελικούς δημοτικούς συμβούλους και ο Γεωργιάδης θα απολέσει την πλειοψηφία στο Δημοτικό Συμβούλιο.

Έχουν επιπλέον σημειωθεί σημαντικά επεισόδια από το αντιβενιζελικό πλήθος, το οποίο είχε εισβάλει στο Δημαρχείο, καταστρέφοντας το πορτραίτο του Ελευθερίου Βενιζέλου. Πιο πριν, άλλη μερίδα "αγανακτισμένων πολιτών" είχε καθαιρέσει από τη φερώνυμη πλατεία, στα Λιοντάρια, τις σχετικές πινακίδες με το όνομά του.

Μια επανάληψη, δηλαδή, της ίδιας ιστορίας του 1917, που εκδηλώνεται ως φάρσα, με μόνη διαφορά την αντιστροφή των ρόλων.

Μέσα σε αυτές τις συνθήκες της μεγάλης πολιτικής και κοινωνικής όξυνσης αλλά και της ραγδαίας επικράτησης των αντιβενιζελικών διαθέσεων, συνεδριάζει το Δημοτικό Συμβούλιο Ηρακλείου, στις 24 Ιουνίου του 1935.

Ο δημοτικός σύμβουλος Αριστείδης Ανδρουλάκης, αντιβενιζελικός πολιτικός στο Ηράκλειο, εισηγείται την εξέταση τού από καιρό αναβαλλόμενου, όπως το χαρακτηρίζει, ζητήματος της μετονομασίας της Πλατείας Βενιζέλου. Θα υποστηρίξει ότι η στάση των αρμοδίων του δήμου να διατηρούν την ονομασία κεντρικής πλατείας της πόλης στο όνομα του Ελευθερίου Βενιζέλου, που είναι καταδικασμένος "*εις θάνατον επ' εσχάτη προδοσία, αντίκειται εις τήν ηθικήν τάξιν των πραγμάτων, αποτελεί δέ συνάμα καί πρόκλησιν κατά της Κυβερνήσεως*".

Το ζήτημα πάντως δε θα εξεταστεί ούτε αυτή τη φορά, καθώς δε βρίσκεται στην ημερήσια διάταξη. Ένα μήνα όμως αργότερα, στις 29 Ιουλίου 2017, το επίμαχο θέμα θα έρθει επίσημα στο Συμβούλιο. Έχει εξαιρετική ιστορική αξία, γι’ αυτό παραθέτω αυτούσια την εισήγηση του Δημάρχου Γεωργιάδη, με την οποία τάχθηκε κατά της μετονομασίας της “Πλατείας Βενιζέλου”:

“Μετά την καταστολήν του κινήματος της 1ης Μαρτίου ενεστώτος έτους, εγένοντο υπό του επικρατήσαντος κόμματος βανδαλισμοί εις βάρος του δήμου, εσχίσθη η εικών του αρχηγού των Φιλελευθέρων, εθραύσθη η πλάξ η έχουσα το όνομα του Ελευθερίου Βενιζέλου εν τη φερωνύμω πλατεία. Προς αποφυγήν των οξυτήτων και εις συνεννόησιν με τους φίλους συμβούλους της αντιθέτου παρατάξεως δέν κατηγγείλαμεν τ’ ανωτέρω. Ακολούθησαν απομάκρυνσις των μελών του Δημοτικού Συμβουλίου καί προσωρινή απομάκρυνσις του Δημάρχου. Ανέχθημεν όλα τά ανωτέρω δεχθέντες δριμείαν επίθεσιν των φιλελευθέρων εφημερίδων. Ενομίσαμεν ότι τ’ ανωτέρω θα ικανοποίουν τους οπαδούς της αντιθέτου παρατάξεως, δε θα εζήτουν, βασιζόμενοι εις την καταρτισθείσαν συμβατικήν πλειοψηφίαν εν τω δημοτικώ συμβουλίω, να δυσχεράνουν έτι πλέον τήν θέσιν του δημάρχου παρά τη παρατάξει εις ην ανήκει καί εξ ης προέρχεται.

Όσον κι αν ο αρχηγός των φιλελευθέρων είναι κατάδικος, εις τήν συνείδησιν της πλειοψηφίας των δημοτών μας είναι αθώος. Καίτοι καταδικασθείς υπό του Στρατοδικείου, ο αρχηγός των Φιλελευθέρων έχει πολλά συνεισφέρει εις την Κρήτην, ώστε δέν πρέπει ολόκληρον παρελθόν νά λησμονείται δι’ εν μόνον σοβαρόν έστω γεγονός. Η μετονομασία εις ουδέν ωφελεί, μόνον οξύτητας ασκόπους δικαιολογεί. (...) Παρακαλώ νά μήν επιμείνετε καί νά αφήσετε τά πράγματα, όχι μόνον εκ των ανωτέρω λόγων, αλλά καί διότι αι περιστάσεις διαδέχονται αλλήλους, ίσως δέ και πάλιν μίαν ημέραν αντιστραφούν οι όροι και επανέλθωμεν εις τάς ιδίας συζητήσεις υπό αντίστροφην μορφήν”.

Εισηγητής της αντιβενιζελικής μερίδας είναι και πάλι ο Αριστείδης Ανδρουλάκης, που επιμένει στη μετονομασία της πλατείας. Προσθέτει μάλιστα με αρκετό κυνισμό ότι συμμερίζεται μεν τις υποχρεώσεις του Δημάρχου απέναντι στους ψηφοφόρους του, αντίστοιχες υποχρεώσεις έχουν όμως και οι Λαϊκοί απέναντι στους δικούς τους εκλογείς! Η πρόταση του δήμαρχου πέφτει, επομένως, στο κενό, παρά την υποστήριξη των Συμβούλων Μ. Κασιμάτη, Στ. Δημόπουλου και Α. Καμάρα, και ψηφίζεται η πρόταση του Συμβούλου Χριστόφορου Χουρδάκη για την πέμπτη (!) μετονομασία της “Πλατείας Βενιζελου”, αυτή τη φορά σε **“Πλατεία Ομονοίας”**.

Ένα χρόνο αργότερα, όμως, ο Βενιζέλος είναι νεκρός. Έχει αποβιώσει στο Παρίσι, στις 18 Μαρτίου 1936. Η πολιτική κατάσταση στη χώρα είναι κάπως σταθεροποιημένη, αφού οι δύο κύριες πολιτικές παρατάξεις Βενιζελική και Βασιλική έχουν δώσει ψήφο εμπιστοσύνης στην Κυβέρνηση Ιω. Μεταξά, ο οποίος δεν έχει επιβάλει ακόμη την ομώνυμη δικτατορία του. Στις 20 Ιουλίου 1936 συνεδριάζει το Δημοτικό Συμβούλιο του Δήμου και, μεταξύ άλλων, τίθεται πάλι προς εξέταση το θέμα της πλατείας του μεγάλου συντριβανιού. Εισηγητής είναι ο Πρόεδρος του Συμβουλίου Δημήτριος Χαλκιαδάκης, ο οποίος θα προβεί στην επισήμανση ότι σε ολόκληρη την πόλη του Ηρακλείου δεν

υπάρχει πλατεία ή δρόμος με το όνομα του αποβιώσαντος πλέον Βενιζέλου, γεγονός που αποτελεί *"μή συγχωρουμένην παράλειψιν"*, καθώς ο εκλιπών πολιτικός ανήρ ήταν Κρής και ανάλωσε τη ζωή του στην υπηρεσία της πατρίδας και πολύ ωφέλησε την Κρήτη. Προτείνει δε να επανέλθει το όνομα του Βενιζέλου στην πλατεία, που ένα χρόνο πριν είχε μετονομαστεί σε "Πλατεία Ομονοίας", *"ίνα διορθωθή τό άτοπον τό οποίον έγινε έστω εις ημέρας γενικής συγχύσεως"*.
Η πλατεία μετονομάζεται για έκτη φορά! Δε συζητήθηκε από το Δημοτικό Συμβούλιο η επίμονη πρόταση του Συμβούλου Δημ. Βουρεξάκη να μετονομαστεί, ως αντιστάθμισμα για το Βενιζέλο, η "Πλατεία Ελευθερίας" σε "Βασιλέως Κωνσταντίνου"!

Στην επόμενη σύγκληση του Δημοτικού Συμβουλίου με θέμα ονοματοθεσίας, η πολιτική κατάσταση της χώρας έχει αλλάξει και πάλι ριζικά. Η δημοκρατία βασιλευομένη ή αβασίλευτη έχει πλέον καταλυθεί, ύστερα από τη σύμπραξη Ιωάννη Μεταξά και Βασιλιά Γεωργίου Β΄, οι οποίοι ανέστειλαν βασικά άρθρα του Συντάγματος, για να επιβάλουν το Καθεστώς της *"4ης Αυγούστου"* του 1936, γνωστότερο σήμερα ως *"Δικτατορία Μεταξά"* (εικ. 19).

19. Ιωάννης Μεταξάς (1871 -1941).

Στις 18 Γενάρη του 1937, ο Πρόεδρος του Συμβουλίου Γεώργιος Ρασιδάκης διαβιβάζει την εντολή της Νομαρχίας Ηρακλείου για την ονομασία κεντρικού δρόμου της πόλης ως "4ης Αυγούστου", σε ανάμνηση, όπως επισημαίνεται, *"της αρξαμένης εθνικής αναγεννήσεως"*.
Στο Δημοτικό Συμβούλιο της 24 Μαΐου 1937,και ύστερα από την εισήγηση της αρμόδιας του Δήμου επιτροπής, ονομάζεται ως οδός **"4ης Αυγούστου"** ο δρόμος μεταξύ "Πλατείας Ελ. Βενιζέλου" και της γνωστής ως "Μεϊντάνι" πλατείας.

Στη συνεδρίαση της 5 Απριλίου 1937, ο φιλομοναρχικός πρόεδρος Ρασιδάκης εισηγείται και την επαναφορά των παλαιών ονοματοθεσιών προς τιμήν του βασιλικού οίκου. Συγκεκριμένα ζητείται η μετονομασία της "Πλατείας Ελευθερίας" σε "Πρίγκηπος Γεωργίου", η έως τότε "Ναυάρχου Κουντουριώτη" σε "Στρατηλάτου διαδόχου Κωνσταντίνου", η *"Λεωφόρος από Ηρώου μέχρι νεκροταφείου"* - έως τότε "Μίνωος" - σε "Βασιλέως Γεωργίου Β΄" και προτείνεται ως οδός "Ναυάρχου Κουντουριώτου" να ονομαστεί ο δρόμος *"από τό παλαιόν πυροσβεστείον μέχρι τό νεκροταφείον"*.
Θα συνηγορήσει ο σύμβουλος Αριστ. Ανδρουλάκης, θυμίζοντας ότι οι δρόμοι προς τιμήν των Βασιλέων ονομάστηκαν σε εποχή ομοψυχίας του Δημοτικού Συμβουλίου, το οποίο αναγνώρισε *"τας υψηλάς εθνικάς υπηρεσίας των ηγεμόνων πρός τήν εθνικήν ολοκλήρωσιν της χώρας"*, χωρίς τα μίση και τα πάθη του διχασμού, που επικράτησε αργότερα. Ιδίως, επιμένει στην επαναφορά του ονόματος του Βασιλέως Γεωργίου του Β΄, -εν ενεργεία τότε βασιλιά της χώρας-, τον οποίο χαρακτηρίζει *"επιστέγασμα του νεοαναγειρομένου εθνικού οικοδομήματος, κάτωθεν του οποίου στεγάζεται ήδη ηνωμένον ολόκληρον τό έθνος"*. Προτείνει

δε να αφιερωθεί στο βασιλιά Γεώργιο Β΄ ο δρόμος στον οποίο βρίσκεται η κατοικία, που χρησιμοποιήθηκε ως προσωρινό ανάκτορο για την ολιγοήμερη διαμονή του στην πόλη. Κλείνει την εισήγησή του, χαρακτηρίζοντας ζήτημα ιερού ηθικού καθήκοντος την αποκατάσταση των μεγάλων νεκρών του βασιλικού οίκου της Ελλάδος, σε μια εποχή μάλιστα που, όπως επισημαίνει, "*δρα ο φθοροποιός κομμουνισμός*".

Το Δημοτικό Συμβούλιο θα δώσει το όνομα του **Βασιλιά Γεωργίου Β΄** στην προτεινόμενη λεωφόρο, -από το Ηρώο έως το νεκροταφείο-, που τότε ονομαζόταν "Μίνωος" και τώρα "Δημοκρατίας".

Θα απορρίψει τις πολιτικές μετονομασίες, "*συνεπές*", όπως επισημαίνει ο δημαρχεύων Μ. Κασιμάτης, "*πρός τάς εξαγγελίας της σεβαστής Κυβερνήσεως, η οποία έχει θέσει ως πρόγραμμά της τήν λήθην εις τό παρελθόν τήν εν ομονοία και ομαλότητι διεξαγωγήν πάσης λειτουργίας καί κοινωνικής εκδηλώσεως*" (εικ. 20).

20. Βασιλιάς Γεώργιος Β' (1890-1947).

Στη συνεδρίαση της 7ης Οκτωβρίου 1937, εξακολουθούσης της δημαρχίας Μηνά Γεωργιάδη, ορίζεται νέα επιτροπή ονοματοδοσίας, η οποία αποτελείται από τους Δημοτικούς Συμβούλους: Δημ. Χαλκιαδάκη, Εμμ. Γαλενιανό και Αλεξ. Καμαρά και τους επιφανείς Ηρακλειώτες: Δανίδ Ζωγραφάκη, Γυμνασιάρχη, Μάνθο Πλεύρη, Δικηγόρο, Ιωάννη Μουρέλλο, δημοσιογράφο και ιστορικό, Ιω. Τζοβενή, καθηγητή και Νικόλαο Σταυρινίδη, μεταφραστή του τουρκικού αρχείου.

Στις 9 του Φλεβάρη του 1938, σε συνεδρίαση, που εξέταζε την απάλειψη των τουρκογενών ονομασιών από τα προάστια της πόλης, ο Δήμαρχος Μηνάς Γεωργιάδης εισηγείται στο Συμβούλιο την ονοματοθεσία οδού προς τιμή του προέδρου της Κυβέρνησης Ιωάννη Μεταξά. Προτείνει δε ως κατάλληλη οδό την μέχρι τότε, όπως και σήμερα, "οδόν Δαιδάλου". Δεν προκύπτει ότι η ονοματοθεσία αυτή επιβλήθηκε άνωθεν και φαίνεται ως αυθόρμητη επιλογή του Γεωργιάδη. Στη θετική σχετική απόφαση του σώματος αναγράφεται ότι το Συμβούλιο "*εγκρίνει τήν μετονομασίαν της οδού Δαιδάλου* ***εις οδόν Ιωάννου Μεταξά*** *εκδηλούν τήν συμπάθειαν καί ευγνωμοσύνην αυτού πρός τόν εθνικόν Κυβερνήτην διά τό εκτελεσθέν υπ΄ αυτού εθνικόν έργον*".

Στη συνεδρίαση της 12ης του Γενάρη του 1939 θα σημειωθεί, άλλωστε, ένα γεγονός, που θα φάνταζε απίστευτο λίγα χρόνια νωρίτερα. Πρόκειται για την επιστολική εισήγηση του Ιωάννη Μουρέλλου, αναγνωρισμένου ιστορικού πλέον αλλά και μέλους της Επιτροπής Ονοματοδοσιών του Δήμου, με την οποία ζητείται η αποκατάσταση σε οδούς της πόλης του Βασιλέως Κωνσταντίνου και του Πρίγκηπα Γεωργίου.

Ο Μουρέλλος όμως υπήρξε ακραιφνής Βενιζελικός και εκδότης δύο εφημερίδων, που αποτελούσαν τις κορωνίδες του αντιμοναρχισμού στο Ηράκλειο και, όχι σπάνια, με τα γραφόμενα σε αυτές βρισκόταν στο επίκεντρο των πολιτικών αντιπαραθέσεων και των πολιτικών παθών.

Τι άλλαξε από τότε; Στη σύντομη επιστολή του, ο ίδιος υπογραμμίζει την ανάγκη της εθνικής συμφιλίωσης και ομοψυχίας, "*συναισθανόμενος βαθύτατα*", όπως θα γράψει, "*τό επιδιωκόμενον καί εν πολλοίς επιτευχθέν μέγα έργον του εθνικού κυβερνήτου της Ελλάδος κ. Ιωάννη Μεταξά, κατορθώσαντος να απομακρύνη τον ελληνικόν λαόν από τόν στίβον του μίσους, των παθών καί του αλληλοσπαραγμού καί να συνενώση όλους ημάς ψυχικώς*".
Ο Ιωάννης Μεταξάς φαίνεται πως έχει ξεκινήσει να γοητεύει μαζικά τους παλαιούς βενιζελικούς στο Ηράκλειο...
Το συμβούλιο κάνει δεκτή εν μέρει την πρόταση του Μουρέλλου και ονομάζει ως **"Βασιλέως Κωνσταντίνου"** την έως τότε "Ναυάρχου Κουντουριώτη", που για πολλοστή φορά αλλάζει όνομα. Αποκαθίσταται δε ο **Ναύαρχος Κουντουριώτης** στην ονοματοθεσία της πλατείας Λιμένος.
Ως "**Πρίγκηπος Γεωργίου**" ονομάζεται η νέα τότε παραλιακή οδός "*από του λιμένος έως τό εργοστάσιον Περίδη*".
Η οριστική, όπως φαίνεται, επίλυση των πολιτικών ζητημάτων, που συνδέονταν άμεσα με τα ονόματα των πολιτικών ηγετών στους δρόμους της πόλης, σηματοδοτούσε την κατασίγαση των πολιτικών παθών στο Ηράκλειο. Και μετά από αυτό η Επιτροπή Ονοματοθεσίας και το Δημοτικό Συμβούλιο μπορούσαν να προχωρήσουν σε λιγότερο επώδυνες, μη πολιτικές ονοματοθεσίες.
Στις 24 Μαρτίου 1940 το Δημοτικό Συμβούλιο προβαίνει σε εκτεταμένη ονοματοδοσία ανωνύμων οδών, η οποία βασίζεται σε αντίστοιχη εισήγηση της αρμόδιας Επιτροπής. Στο σύνολό τους τα νέα ονόματα αντλούνται από τη σύγχρονη ιστορία της Κρήτης, με εμφανή διάθεση πλήρους αποπολιτικοποίησης του κλίματος. Κάποια από αυτά αποτελούν προτάσεις προηγούμενων επιτροπών, που τώρα φαίνεται ότι οριστικοποιούνται.

Τέτοια είναι π.χ. η πρόταση του Στέργιου Σπανάκη, Εφόρου της Βικελαίας Βιβλιοθήκης, να τιμηθεί με ονοματοδοσία οδού ο ιταλός αρχαιολόγος Τζουζέπε Τζερόλα, για το τεράστιο έργο του στην ανάδειξη των ενετικών μνημείων της Κρήτης.
Τα περισσότερα ονόματα της ονοματοδοσίας του 1940 διατηρούνται και σήμερα στους δρόμους του Ηρακλείου: **Πατρός Αντωνίου, Χατζή Μιχάλη Γιάνναρη, Σφακιανάκη, Κοζύρη, Ρούσου Χούρδου, Δεμερτζή, Τσουδερών, Ρενιέρη, Σακοράφου, Μαυρογένους, Χάληδων, Τζερόλα, Καπετάνισσας Μαριγώς, Μιχελιδόπαπα, Γιαμπουδή, Μαχαιριώτη, Χαιρέτηδων, Ρωμανού, Κουνάλη, Ζερβουδάκη, Αποστόλου Παύλου, Ντιλιντά, Βαρνάβα Πάγκαλου, Παρδάλη, Χαΐνηδων, Τσιριντάνηδων, Στρατηγού Βάσου, Αη Νικολιώτη, Κοτζιά, Ζώτου, Μητσοτάκη, Περδικάρη, Βουρβάχων, Κονδυλάκη, Αμαρίου, Βιστάκη, Παλμέτη, Αρετής Νιώτου, Χαρκούτση, Συμιακού, Βαλέστρα, Σακουλιέρηδων, Χρυσάνθου Οικονόμου, Μαυροθαλασσίτη, Μιαούλη, Γερανιώτη** και **Ζαφειρίδου.** Ονομάζονται ακόμη οι πλατείες των οποίων τα ονόματα απαντούν και σήμερα. **Πλατεία 18 Άγγλων, Πλατεία Αρετούσας, Πλατεία Ρωμανού β', Πλατεία Ρήγα Φεραίου.**

Στις 3 Ιουνίου 1940 ονομάζονται πάνω από 50 ακόμη ανώνυμοι δρόμοι.
Η ίδια διάθεση για μη πολιτικοποιημένη ονοματοθεσία επικρατεί και αυτή τη φορά.

Ονομάζονται "αι οδοί"**: Σαμουήλ Χάου, Αντωνίου Περατσάκη, Μάρκου Παπαδοπούλου, Βαρδουμπάδων, Μελισιώτη, Δαμιανού, Νεοφύτου Πεδιώτη, Σκουλάδων, Δαμβέργηδων** και **Δαιμονάκηδων**.
Τότε ονομάζονται και οι δρόμοι στα προάστια **Τριών Πεύκων**, Μασταμπά και Ατσαλένιου με ονόματα, που ισχύουν εν πολλοίς έως σήμερα: **Κνωσού, Χρυσοστόμου, Ακαδημίας, Ιωνίας, Βρυούλων, Ροδοκανάκη, Κρήνης, Παρασκευοπούλου, Φωκών, Μηλιώτου, Παρθενίου Περίδου, Διγενή, Σολωμού, Καποδιστρίου, Παλαμά, Κωνσταντινίδου, Μαβίλη, Πατριάρχου Γρηγορίου, Ιερολοχιτών, Ηγουμένου Γαβριήλ, Σκαλτσούνη Σήφακα, Σμπώκου, Γκάλι, Χαριλάου Τρικούπη, Χατζή Μιχάλη Νταλιάνη, Δαμασκηνού.**
Η πλατεία του Ατσαλένιου ονομάζεται τότε **"Πλατεία Αναξαγόρα"**.
Δίνονται ακόμη στην ίδια περιοχή τα ονόματα **Γ. Χατζηδάκη, Παχυγιαννάκη, Φωτιάδου, Μανουσέληδων, Σαρρήδων, Μπετόλο, Πάσλευ, Υψηλάντου, Ευγενίου Διάκου, Ανυφαντή, Δεληγιαννάκηδων, Μαυροβουνίου**, τα οποία δεν υπάρχουν σήμερα.

Η Κατοχή

Επόμενη συνεδρίαση του δημοτικού Συμβουλίου για θέματα ονοματοθεσίας θα πραγματοποιηθεί πολύ καιρό αργότερα, τον Ιούνιο του 1943, στην καρδιά της Κατοχής της Κρήτης και της Ελλάδας από τις δυνάμεις του Άξονα. Έχει προηγηθεί το ένδοξο ΟΧΙ και ο νικηφόρος αγώνας του 1941 κατά των Ιταλών από τον ελληνικό λαό υπό τον Ιωάννη Μεταξά, αλλά η Ελλάδα βρίσκεται πλέον κάτω από το γερμανοϊταλικό ζυγό. Στην κεντρική πολιτική σκηνή τη χώρα διαφεντεύουν οι δυνάμεις των κατακτητών, με χειραγωγούμενο όργανό τους τις κατοχικές Κυβερνήσεις.

Αρχικά εκείνη του Γεωργίου Τσολάκογλου, έπειτα του Κωνσταντίνου Λογοθετόπουλου και τελευταία, στις μέρες που εξετάζουμε, του Δημήτρη Ράλλη.
Στο Ηράκλειο, έχει ήδη απολυθεί από τη γερμανική διοίκηση ο δήμαρχος Μηνάς Γεωργιάδης, που θα εκτελεστεί τον Ιούνιο του 1942 στη μαζική θυσία των 62 Μαρτύρων. Στη θέση του είχαν διοριστεί διαδοχικά ο Εμ. Ξανθάκης, ο Χριστόφορος Ζουράρης και ο Διομήδης Τσακίρης για σύντομο διάστημα, τον πρώτο χρόνο της Κατοχής (1941) κι έπειτα ο Μάνθος Πλεύρης, που θα παραμείνει μέχρι την απελευθέρωση της Κρήτης.

Στη συνεδρίαση του δημοτικού συμβουλίου της 2ας Ιουλίου του **1943**, αναγιγνώσκεται έγγραφο του κατοχικού Νομάρχη Ηρακλείου Εμμανουήλ Ξανθάκη (1942-1944), στο οποίο κοινοποιείται διαταγή του Υπουργείου Εσωτερικών της Κυβέρνησης Ράλλη, η οποία παραγγέλλει την κατάργηση των ονομασιών "4ης Αυγούστου", "Ιωάννη Μεταξά" και "Βασιλέως Γεωργίου Β΄" από τους δρόμους και τις πλατείες του Ηρακλείου.
Το Συμβούλιο μετονομάζει χωρίς συζήτηση την "4ης Αυγούστου" σε οδό "Αθηνών" και επαναφέρει την οδό "Μεταξά" στην αρχική της ονομασία **Δαιδάλου** και την "Βασιλέως Γεωργίου Β΄" σε **Μίνωος**, όπως ονομαζόταν παλιότερα.

Επόμενη και τελευταία για το θέμα ονοματοθεσία είναι αυτή του Δημοτικού Συμβουλίου της 25ης Σεπτεμβρίου 1943, πάλι μέσα στην καρδιά της Κατοχής. Το δημοτικό συμβούλιο με Πρόεδρο τον Μ. Κασάπη και Δήμαρχο τον Μάνθο Πλεύρη, θα εξετάσει το ζήτημα μιας ονοματοθεσίας, που προκαλεί σήμερα ανατριχίλα: την ονοματοθεσία προς τιμήν ενός εκ των δημίων της Κρήτης, του γερμανού στρατιωτικού διοικητή του φρουρίου Κρήτης Μπρούνο Μπρόιερ.

Ο Μπρόιερ υπήρξε ένας εκ των διοικητών με τους οποίους η ναζιστική πολεμική μηχανή ασκούσε την επιβολή της στη Μεγαλόνησο. Στη Μάχη της Κρήτης ήταν αυτός επικεφαλής της μονάδας των Αλεξιπτωτιστών, που κατέλαβαν το αεροδρόμιο Ηρακλείου. Ως Διοικητής φρουρίου Κρήτης, αν και δε συγκρίνεται σε βαρβαρότητα με το διάδοχό του Στρατηγό Μίλερ, είναι γεγονός ότι διέταξε ή ανέχτηκε μαζικές σφαγές αμάχων ως αντίποινα στην Αντίσταση, βασανισμούς ανθρώπων και ισοπεδώσεις ολόκληρων χωριών. Ευθύνες τού αποδίδονται για την υπόθαλψη και ενθάρρυνση της αιμοχαρούς δράσης του Σούμπερτ, με το διαβόητο τάγμα των ντόπιων γερμανοντυμένων φονιάδων του. Στις μέρες που εξετάζουμε, στα τέλη δηλαδή του 1943, ο Στρατηγός Μπρόιερ επιχειρούσε την πολιτική κατευνασμού στην Κρήτη, που το προηγούμενο διάστημα είχε δεχτεί ανελέητα αντίποινα για την αντιστασιακή δράση των κατοίκων της, όπως π.χ. το ολοκαύτωμα της επαρχίας Βιάννου.

Ο δήμαρχος Ηρακλείου Μάνθος Πλεύρης αναλαμβάνει το ρόλο της εισήγησης του θέματος, διαβιβάζοντας στο Συμβούλιο την ευγενική εντολή του διορισμένου από τους Γερμανούς Γενικού Διοικητή Κρήτης Ιωάννη Πασσαδάκη. Στην εντολή αυτή υπογραμμίζεται η ευμένεια του στρατηγού Μπρόιερ να τείνει χείρα φιλίας στον κρητικό λαό, η οποία θα εγκαινιάσει περίοδο αρμονικής συμβίωσης των Κρητικών με τα γερμανικά στρατεύματα. Και συνεχίζει η επιστολή Πασσαδάκη:
*"Κατόπιν των ανωτέρω πρέπει νά εκδηλώσωμεν τήν ευγνωμοσύνην μας πρός τόν Στρατηγόν Μπρώυερ, όστις διά της χειρονομίας του πρός συμφιλίωσιν θέτει τόν θεμέλιον λίθον της ενάρξεως μιάς νέας χρονικής περιόδου, ήτις ασφαλώς μεγάλην καί θετικήν ωφέλειαν έχει νά προσφέρη εις τήν ιδιαιτέραν μας πατρίδα. Εις τήν έκφρασιν της ευγνωμοσύνης ταύτης πρός τόν Στρατηγόν Μπρώυερ ο Δήμος Ηρακλείου νομίζω ότι πρέπει να κάμει έναρξιν. Παρακαλούμεν όθεν όπως τό Δημοτικόν Συμβούλιον καί διά ψηφίσματος ονομάση τήν οδόν ήτις άρχεται από τήν πλατείαν του μουσείου πρός τήν κατεύθυνσιν του αεροδρομίου καί μέχρι των ορίων του δήμου "**Λεωφόρον Στρατηγού Μπρώυερ**", τούτο δέ διότι τό όνομα του στρατηγού Μπρώυερ συνδέεται πρός τό ιστορικόν γεγονός της πτώσεως αυτού ως διοικητού των Αλεξιπτωτιστών, κατά τάς πολεμικάς επιχειρήσεις του 1941".*

Η Εντολή περιλαμβάνει επιπλέον και ακριβείς προδιαγραφές για την πραγματοποίηση της ονοματοδοσίας: *"Εις τήν εν λόγω πλατείαν καί κατά μήκος της οδού κατά διαστήματα θα τοποθετήσετε ανά 500 μέτρα πινακίδας φέρουσας τόν ως άνω τίτλον ελληνιστί καί γερμανιστί. Η τοποθέτησις των πινακίδων δέον νά γίνη εντός δεκαημέρου*

από σήμερον καί τό εκδοθησόμενον ψήφισμα νά μας αποστείλητε εις τήν Γενικήν Διοίκησιν διά νά τό υποβάλωμεν εις τόν γενναίον Γερμανόν πολεμιστήν, τόν στρατηγόν Μπρώυερ”.

Ο Δήμαρχος, μετά την ανάγνωση της επιστολής Πασσαδάκη, κρίνει την εφαρμογή της εντολής επιβεβλημένη αλλά και αναγκαία ως ένδειξη ευγνωμοσύνης για την ευμενή προς το λαό της Κρήτης στάση του Στρατηγού. Συνηγορεί και ο Πρόεδρος του Δημοτικού Συμβουλίου, που επισημαίνει τη, δια λόγων και πράξεων, φιλική στάση του Στρατηγού προς το λαό αλλά και το χρέος του δημοτικού συμβουλίου ως εκπροσώπου του λαού να εκδηλώσει την οφειλόμενη τιμή. Η πρόταση του γενικού διοικητή Κρήτης Πασσαδάκη ψηφίζεται ως έχει μαζί με την αντίστοιχη πίστωση για την κατασκευή των πινακίδων, προς τιμή του “*γενναίου Γερμανού πολεμιστή*”... Επρόκειτο αναμφίβολα για μια από τις επαχθέστερες ονοματοθεσίες στην ιστορία της πόλης του Ηρακλείου. Σίγουρα και μια από τις πλέον ατιμωτικές...

Ο τροχός της ιστορίας όμως υπάρχει εκεί, για να γυρίζει και να μεταβάλει τα πράγματα, ακόμη και αν φαίνονται, στην ακμή τους, ακλόνητα.

Πράγματι, λίγο περισσότερο από ένα χρόνο αργότερα, η Γερμανία χάνει τον πόλεμο και τα γερμανικά στρατεύματα αποχωρούν από την Κρήτη.

Ο κρητικός λαός θα ανακτήσει την κυριαρχία του, νέοι, δημοκρατικά εκλεγμένοι, ηγέτες θα αναλάβουν τη διακυβέρνησή του.

Στο Δήμο Ηρακλείου τα μετακατοχικά δημοτικά συμβούλια θα απαλείψουν τη μνήμη του Στρατηγού Μπρόιερ, δίνοντας στην περιώνυμη λεωφόρο διάφορες, υποθέτω, διαδοχικές ονομασίες, μέχρι την οριστικοποίησή της σε “Λεωφόρο Ικάρου”.

Έτσι κι αλλιώς τα Δημοτικά Συμβούλια στο Ηράκλειο έχουν, όπως είδαμε, αποδείξει πως δεν τις φοβούνται τις μετονομασίες!

Τρίτη 15.05.2018

Το Ηρώο του Ηρακλείου

Ομιλητές

Λιάνα Σταρίδα

Αρχαιολόγος, Συγγραφέας

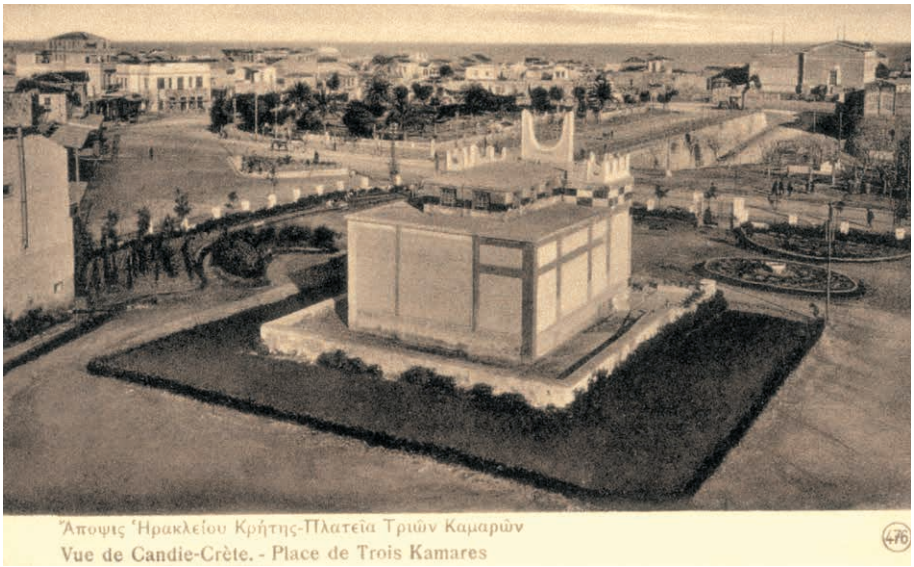
Γιώργος Τζωράκης

Αρχαιολόγος, δρ Πανεπιστημίου Κρήτης

Λιάνα Σταρίδα

Το Ηρώο του Ηρακλείου

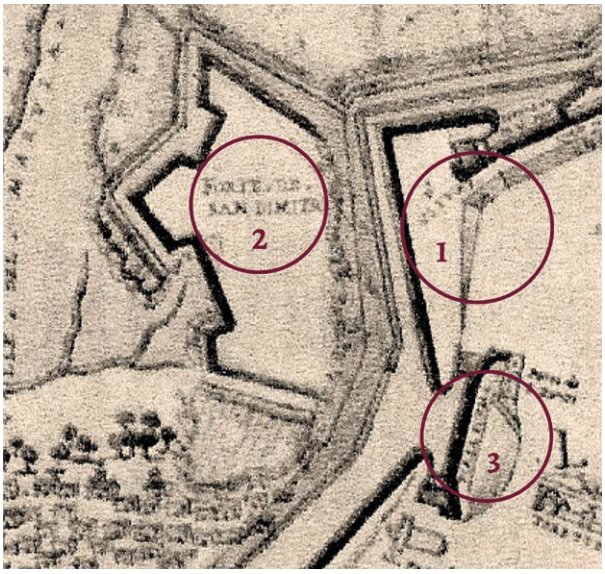
Σας καλωσορίζουμε και σας ευχαριστούμε κυρίες και κύριοι. Και για άλλη μια φορά ευχαριστούμε τον αγαπημένο φίλο και συνοδοιπόρο στον αγώνα για τη διάσωση του Ηρώου κ. Μανόλη Βασιλάκη, που πήρε την πρωτοβουλία και μας έκανε την τιμή να μας καλέσει εδώ απόψε, για να θυμηθούμε μια υπόθεση, που έμεινε εκκρεμής και που, σύντομα, οφείλουμε να την τελειώσουμε (εικ. 1).

1. Το Ηρώο του Ηρακλείου.

Το Ηρώο του Ηρακλείου δεν είναι ένα εκθαμβωτικό μνημείο· δεν είναι ούτε αρχαίος ναός ούτε βενετσιάνικο παλάτι. Είναι ένα μικρό, έρημο κτίριο, μέγιστης όμως ιστορικής μνήμης για την πόλη μας και την Κρήτη ολόκληρη· ένας ναός ελευθερίας, που κτίστηκε πάνω σε ένα αρχαιολογικό χώρο, ο οποίος, εκτός από την ιστορική, αρχιτεκτονική και αρχαιολογική του αξία, ποτίστηκε, σε άλλους καιρούς, με το αίμα άλλων αγωνιστών για την υπεράσπιση του Χάνδακα από τις οθωμανικές ορδές.

Ας πούμε λοιπόν πρώτα- πρώτα λίγα λόγια για τον έναν από τους επτά προμαχώνες του ενετικού οχυρωματικού περιβόλου, τον προμαχώνα Vitturi, τον περιβάλλοντα χώρο του και τις επεμβάσεις γύρω και πάνω σε αυτόν, που δημιούργησαν τις προϋποθέσεις, για να ανεγερθεί εκεί το πρώτο Ηρώο του Ηρακλείου (εικ. 2).

1. Προμαχώνας Vitturi
2. Φρούριο Αγίου Δημητρίου (Ανάληψη)
3. Piattaforma Rovescia

2. Απόσπασμα χάρτη του D. Rossi, 1573.

ΙΣΤΟΡΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ

Στην αυγή του 20ου αι., το Πεδίο του Άρεως, η πλατεία Ελευθερίας, ήταν ο κυριότερος χώρος αναψυχής των κατοίκων της πόλης (εικ. 3).
Στο ύψωμα, ανατολικά της πλατείας, πλάι στη βενετσιάνικη πύλη του Αγίου Γεωργίου, καθόταν κάθε Παρασκευή ο Πασάς του Κάστρου, έπινε τον καφέ του, κάπνιζε το ναργιλέ του και άκουγε τη μουσική, που έπαιζε γι' αυτόν η μπάντα της τουρκικής φρουράς.
Νοτιότερα, κάτω από ένα χωμάτινο λόφο, βρισκόταν το περιβόλι του Ντιγλή και το καφενείο, όπου σύχναζαν τα "μουρμούρια" του Μ. Κάστρου, οι χασισοπότες και οι μαχαιροβγάλτες (εικ. 4). Ανατολικά, υψωνόταν ο τεράστιος όγκος του εξωτερικού φρουρίου του Αγίου Δημητρίου, με λίγα χαμηλόσκεπα σπίτια, η Ακ Τάμπια (λευκό φρούριο) και ανάμεσα η τεράστια βαθιά τάφρος, που περιέτρεχε όλο το μήκος των τειχών απ' άκρη σ' άκρη.

3. Το πεδίον του Άρεως, η πλατεία Ελευθερίας. Η παράδοση της πόλης του Ηρακλείου από τους Οθωμανούς.

4. Ο λοβός του προμαχώνα Vitturi, ο επιπρομαχώνας, η έξοδος της πύλης Αγ. Γεωργίου, οι δύο καμάρες και η τάφρος πριν τις εργασίες επιχωμάτωσης και διαμόρφωσης των Λ. Ικάρου και Δημοκρατίας. Φωτογραφία G. Gerola, 1900.

Από τις αρχές του 20ου αι., ριζικές μεταβολές άλλαξαν σταδιακά την εικόνα αυτή (εικ. 5). Κατεδαφίστηκαν οι επιχώσεις της Piattaforma Rovescia, κατεδαφίστηκε το τμήμα του υδραγωγείου, που περνούσε πάνω από το fianco (πλευρό) του Αγίου Γεωργίου. Κατεδαφίστηκε ο ενετικός υδαταγωγός. Κατεδαφίστηκε η πύλη του Αγίου Γεωργίου, με εντολή της κυβέρνησης. Στην πραγματικότητα ανατινάχτηκε το 1917, για να ανοίξει ο δρόμος, που οδηγεί σήμερα προς την Λ. Δημοκρατίας, τότε οδό Κνωσού (εικ. 6). Άρχισαν οι μεγάλες επιχωματώσεις στην τάφρο, που αλλοίωσαν εντελώς τη μορφή του προμαχώνα και όλη την ευρύτερη περιοχή. Το τμήμα των τειχών καθώς και μια ολόκληρη χαμηλή πλατεία, ανάμεσα στους προμαχώνες Βιτούρι και Σαμπιονάρα, επιχωματώθηκαν.

5. Το πλευρό (fianco) του προμαχώνα Vitturi, ο επιπρομαχώνας, η έξοδος της πύλης Αγ. Γεωργίου και η τάφρος κατά τις εργασίες επιχωμάτωσης και διαμόρφωσης των λ. Ικάρου και Δημοκρατίας. Φωτογραφία G. Gerola, 1900.

6. Κατά τις εργασίες επιχωμάτωσης και διαμόρφωσης της Λ. Δημοκρατίας. Φωτογραφία Αλικιώτη 1930 περ.

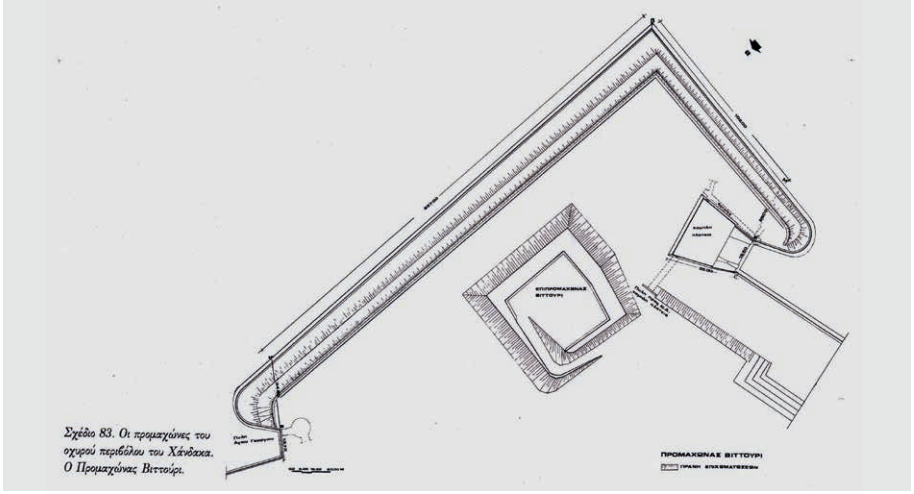
Σχόλια δημοσιεύονταν καθημερινά στον τοπικό Τύπο. Στην εφημ. *Η Φωνή Του Λαού* της 29/6/1903, σχόλιο, με τίτλο "Της Πόλεως", γράφει: *"σκάπτονται τα χώματα του τείχους και ρίπτονται στην τάφρο εκ της οποίας προ αιώνων είχον μετακομισθεί και ευρύνεται το ρήγμα ολονέν και της πλ. Πρίγκηπος Γεωργίου προς Α. ο μικρός ψηλός κήπος με τα αραιά δένδρα εξαφανίστηκε* (εικ. 7α, β). *Η πύλη έσωσε μόνο την πρόσοψη, ο θόλος της εν μέρει επληρώθη δια χωμάτων και κατά το πλείστον κατεδαφίστηκε. Ήταν τόσο τέλεια φτιαγμένα ώστε οι εργάτες χρησιμοποίησαν φουρνέλα. Ποιος ο σκοπός του ρήγματος; Αν μόνο καλλωπισμός, ας έλθουν οι αρμόδιοι..."*

Ο μικρός λόφος με τα πεύκα, η Βίγλα, όπως την ξέρουμε όλοι, ήταν ο επιπρομαχώνας Vitturi, που κατασκευάστηκε πάνω στο λαιμό του ομώνυμου προμαχώνα του ενετικού οχυρωματικού περιβόλου (εικ. 8).

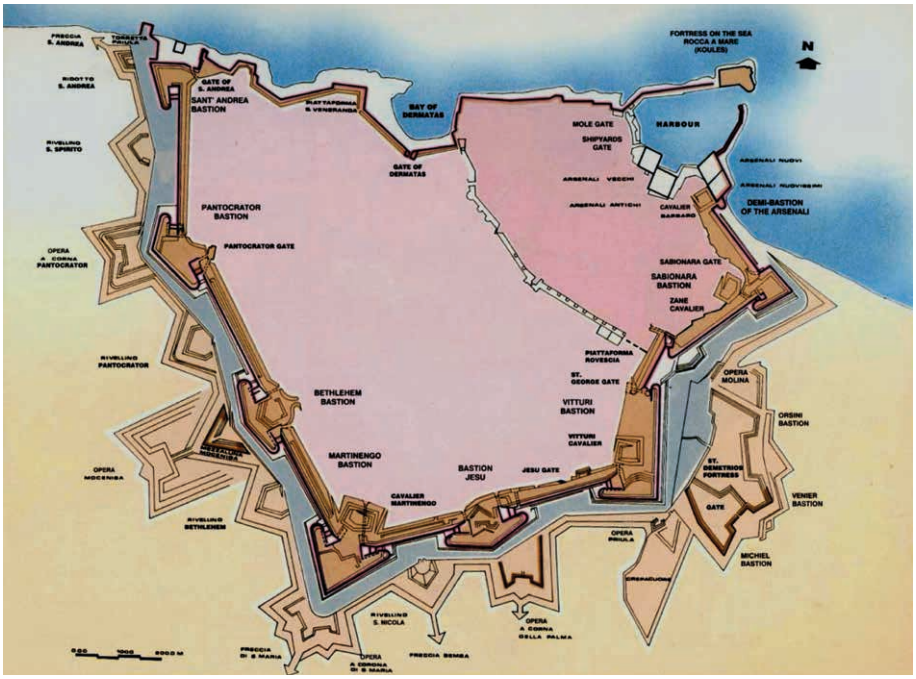
7α, β. Πύλη Αγίου Γεωργίου.

8. Σχέδιο Χρ. Τζομπανάκη.

Ο προμαχώνας παρουσίαζε κατασκευαστικά προβλήματα και προβλήματα χάραξης στο εύρος του λαιμού (gola) και των πλευρών του (εικ. 9). Έτσι, οι επιχωματώσεις του προμαχώνα προτάθηκε από τον αρχιτέκτονα G. Savorgnano να υψωθούν κατά 25 πόδια, δηλ. 8,75 μ. πάνω από το ήδη κατασκευασμένο τείχος, καθώς και η κατασκευή του επιπρομαχώνα, ο οποίος τελικά κατασκευάστηκε στα τέλη του 16ου αι. (όπως αναφέρει ο γενικός

προνοητής Alvise Giustinian στις 31/12/1590) από τα χώματα, που προέκυψαν από τις εκσκαφές για τη διεύρυνση της τάφρου, σε σχήμα πεντάπλευρου κόλουρου παραλληλεπιπέδου και κάλυπτε επιφάνεια περίπου 5000 τ. μ. Ο επιπρομαχώνας δεν επενδύθηκε με πέτρα σε όλο το ύψος του (περίπου 10,44 μ.), όπως έγινε στους επιπρομαχώνες Μαρτινέγκο και Ζάνε, αλλά η βάση των επιχωματώσεων εγκιβωτίστηκε και συγκρατήθηκε με ένα χαμηλό τοίχο ποδός.

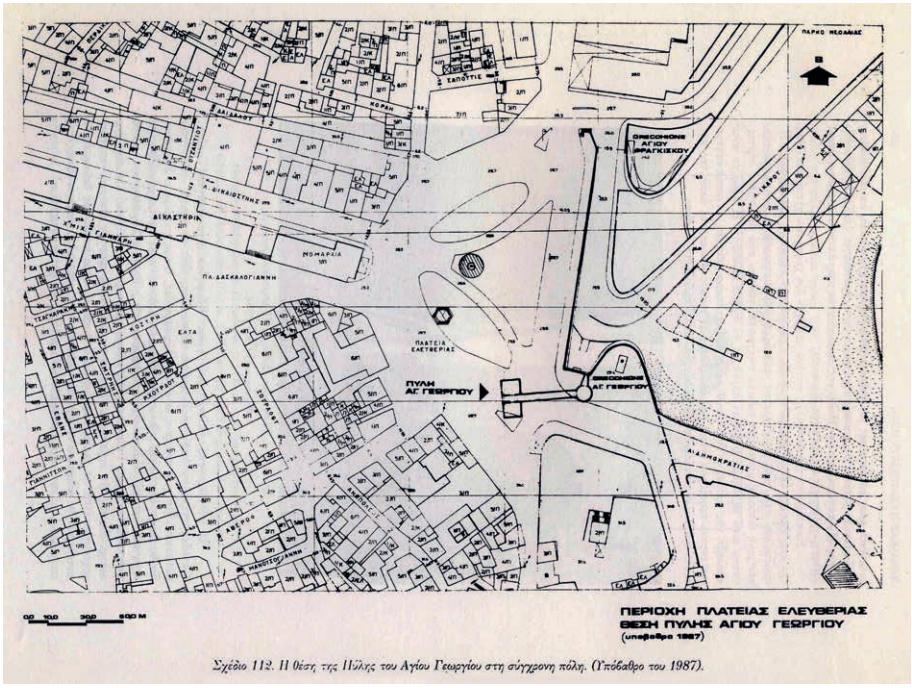

9. Προμαχώνας Vitturi και επιπρομαχώνας.

Στη δυτική του πλευρά, ένα κεκλιμένο επίπεδο οδηγούσε στην κορυφή της κατασκευής, όπου υπήρχε χωμάτινο παραπέτο, με θέσεις για την τοποθέτηση των κανονιών. Σήμερα δε σώζεται πια αυτή η αρχική μορφή, παρά μόνο ο γνωστός σε όλους μας χωμάτινος λοφίσκος (εικ. 10).

Ο προμαχώνας Vitturi βρισκόταν σχεδόν στο ίδιο επίπεδο με το επίπεδο της πόλης. Διέθετε μια μόνο χαμηλή πλατεία και δεν είχε τη γνωστή καρδιόσχημη διαμόρφωση, όπως οι άλλοι προμαχώνες, και λόγω της ιδιομορφίας του εδάφους και λόγω της, ακριβώς ανατολικά του, ύπαρξης του φρουρίου του Αγίου Δημητρίου. Στο ισόπεδο τμήμα του προς την πλατεία βρισκόταν, λοιπόν, το περιβόλι του Ντιγλή. Αυτό το περιβόλι έγινε στη συνέχεια το περιβόητο οικόπεδο Μάρκογλου.

Εκεί στέκεται ακόμα έρημο το Ηρώο του Ηρακλείου (εικ. 11)

ΠΑΡΚΟ ΜΕΛΙΝΑΣ
ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ ΝΑΟΣ ΑΓΙΟΥ ΜΑΡΚΕΛΛΟΥ
ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ
ΠΟΜΑΡΙΑ
ΠΛ. ΔΑΣΚΑΛΟΓΙΑΝΝΗ
ΠΛΑΤΕΙΑ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ
ΠΥΛΗ ΑΓ ΓΕΩΡΓΙΟΥ
ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΑΓΙΟΣ ΜΗΝΑΣ
ΑΓΙΟΣ ΤΙΤΟΣ
ΑΓΙΟΣ ΜΑΡΚΟΣ
ΑΓΙΟΣ ΤΥΧΩΝ
ΑΓΙΟΣ ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΩΝ
ΑΓΙΟΣ ΜΑΡΚΕΛΛΟΣ
ΑΓΙΟΣ ΜΑΡΚΟΣ
ΑΓΙΟΣ ΤΙΤΟΣ
ΑΓΙΟΣ ΜΗΝΑ

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΗΡΩΟΥ ΚΑΙ ΠΛΑΤΕΙΑΣ

Δε θα επεκταθώ στο χρονικό της ανέγερσης του Ηρώου, ούτε θα σταθώ στην αρχιτεκτονική του μορφή. Θα τα ακούσετε αυτά από τον αγαπημένο συνάδελφο και φίλο Γιώργο Τζωράκη, που έχει ασχοληθεί εκτενέστατα με το μνημείο αυτό των πεσόντων επαναστατών κατά του οθωμανικού ζυγού.
Θα προσπαθήσω να σας μεταφέρω, μέσα από άρθρα, δημοσιεύσεις και σχόλια, την ατμόσφαιρα της εποχής, εκείνης της ταραγμένης εποχής του Μεσοπολέμου, που οι μνήμες της μικρασιατικής καταστροφής, της προσφυγιάς, της ανταλλαγής των πληθυσμών αλλά και των αγώνων για ελευθερία ήταν ακόμα νωπές.

Το Ηράκλειο άλλαζε μέρα με τη μέρα. Οι προσπάθειες των δημοτικών αρχών και των μεγαλοαστών να γίνει η πόλη μας μια σύγχρονη ευρωπαϊκή μεγαλούπολη προκάλεσαν βίαιες καταστροφές των οθωμανικών μνημείων, που δεν ήταν άλλα από μετασκευασμένα βενετσιάνικα κτίρια. Το γραφικό βενετσιάνικο λιμάνι κυριολεκτικά διαλύθηκε (εικ. 12), τα τείχη εγκαταλείφθηκαν, γέμισαν παραπήγματα και κατεδαφίστηκαν σε τρία σημεία. Οι εσωτερικές του επιχωματώσεις αφαιρέθηκαν. Γειτονιές ολόκληρες άλλαζαν όψη.
Μέσα σε όλα αυτά, διαμορφώθηκε το Πεδίο του Άρεως σε Κήπο. Και ο Κήπος μας έγινε το καμάρι του Ηρακλείου (εικ. 13).

12. Το βενετσιάνικο λιμάνι αλλάζει.

13. Ο Κήπος και το Ηρώο. Δεκαετία 1930.

Στην εφημερίδα *Ελευθέρα Σκέψις* (12/1/1931) διαβάζουμε: "*Η μοναδική μας πλατεία, η Πλατεία Ελευθερίας (Τρεις Καμάρες) είναι κάθε μέρα και πιο εξωραϊσμένη. Η περίφραξις του Μνημείου των Αγωνιστών, η δενδροφύτευσις που θα γίνει μέσα και έξω από το περίφραγμα αλλάζουν σιγά- σιγά την όψη της Πλατείας. Το Ηράκλειο παρουσιάζεται κάθε μέρα και πιο ωραίο*". Το Κάστρο συγχρονίζεται, εξυγιαίνεται-εξωραΐζεται (εικ. 14). Δρόμοι, κτίρια και πάρκα. Και στην εφημ. *Δράσις* (*Δράσις* 25.3.1932): "*Αλλά αι μεγαλύτεραι προσπάθειαι εξωραϊσμού καταβάλλονται γύρω από την δενδροφύτευση και τον καλλωπισμό των πάρκων και των δενδροστοιχιών. Ο δήμος ήρθεν εις συμφωνίαν με τον εν Αθήναις οίκον δενδροκομίας και ανθοκομίας Αγαλιώτου και ανέθεσεν εις αυτόν την συντήρησιν και τον εξωραϊσμόν των πάρκων και δενδροστοιχιών των οδών. Ειδικώς δε ο οίκος αυτός ανέλαβεν να φυτεύσει ομοιομόρφως την λεωφόρο Κνωσού και την διαρρύθμιση και φύτευση του κήπου του Ηρώου συμπεριλαμβανομένης και της Βίγλας καθώς και του κήπου όπου ο άγνωστος στρατιώτης και των κηπαρίων έμπροσθεν*

του καφενείου Παπακαλλιάτη και των πλατειών Αγίου Μηνά και Δασκαλογιάννη τα οποία θα περιφραχθούν με κιγκλιδώματα όμοια με το του πρώτου".

Όπως αφηγείται πολύ αργότερα, το 1956, ο Ι. Αλεξάκης, σε άρθρο του στο περιοδικό *Κνωσός*, με τίτλο "Η πόρτα του Λαζαρέτου και οι Τρείς καμάρες" (εικ. 15): "*Νότια της πλατείας πίσω από χαμηλά οικήματα βρίσκεται η Βίγλα δεντροφυτεμένη σήμερα με πευκάκια από τους προσκόπους οι οποίοι μέσα στο δασύλλιο τους αυτό έχουν και ξύλινο οικίσκο. Μεταξύ της Βίγλας και της πόρτας του Λαζαρέτου βρίσκεται το Ηρώον μέσα σε κήπο, που ιδρύθηκε για την επέτειο της εκατονταετηρίδας από της Εθνικής παλιγγενεσίας του 1821, δηλαδή το έτος 1928-29 και εγκαινιάστηκε το 1930. Ανατολικά υπάρχει η συνοικία της Ακ Τάμπια, πάνω στο ενετικό εξωτερικό φρούριο του Αγίου Δημητρίου...".*

14. Ηράκλειον, Δημοτικός κήπος.

15. Ηράκλειο, Πλατεία Ελευθερίας 1930.

Το Ηρώο, λοιπόν, είχε ήδη κτιστεί για τους εορτασμούς της 100ετηρίδος (εικ. 16). Την Κυριακή στις 5 Οκτωβρίου 1930 είχαν γίνει συγχρόνως και τα αποκαλυπτήριά του. Ανάμεσα στα άλλα, που προβλέπονταν για τα αποκαλυπτήρια του Ηρώου, ήταν: 1. Η προσέλευση των επίσημων προσκεκλημένων να γίνει κατευθείαν στο Ηρώο 2. Κατά τη στιγμή της αποκαλύψεως του Ηρώου να τηρηθεί "ενός λεπτού σιγή, της ενάρξεως εξαγγελομένης δια σαλπίσματος" 3. Μετά τα αποκαλυπτήρια τού Ηρώου, να γίνει από τους επισήμους και όσους επιθυμούν επίσκεψη στο διαμορφωμένο μουσείο αναμνηστικών των κρητικών επαναστάσεων.

Στην εφημ. Ελευθέρα Σκέψις διαβάζουμε για την ημέρα εκείνη: "*Στα δυο δεόμενα χέρια του Ηρώου κυματίζουν δυο γαλανόλευκες* (εικ. 17). *Την πρόσοψή του την σκεπάζουν σαν μπερντέδες δυο άλλες σημαίες. Σε μια στιγμή οι σημαίες αυτές παραμερίζουν και το Ηρώο προβάλλει με όλη του τη μεγαλοπρέπεια. Οι κολώνες του κόκκινες, η θύρα του, το εσωτερικό του, με τη διπλή σειρά των εδωλίων και το θρόνο στο βάθος, κάνουν εξαιρετική εντύπωση στους ξένους, γιατί δεν είναι να γίνεται λόγος για τον κόσμο τον Ηρακλειώτικο, που το παρακολούθησε από την κατάθεση του πρώτου λιθαριού ως το τέλειο αποπεράτωμά του, με αληθινή στοργή. Η πρόσοψη του Ηρώου φωταγωγείται από τον προβολέα της Στούντιος Κρέτα Φιλμς. Από το λιμάνι η "Έλλη" εκτοξεύει τον δυνατό προβολέα της πάνω από την πόλη, ένα φωτεινό κινούμενο γαλαξία που πότε πέφτει πάνω στο Ηρώο και το κάνει να φαντάζει σα θεοκατοικία και πότε πέφτει πάνω στην κινούμενη μάζα και της δίνει την αίγλη αρχαίων Παναθηναίων και Ελευσινίων".* (εικ. 18, 19α,β, 20)

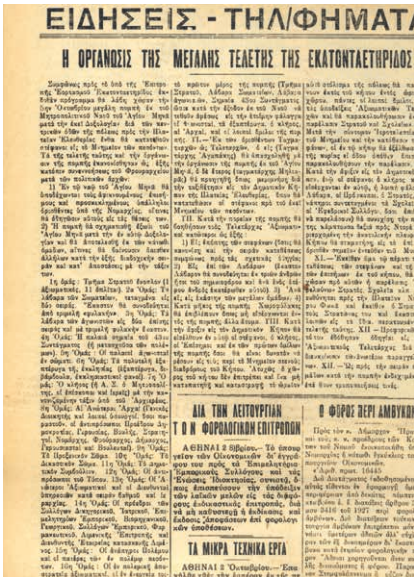
16. Σύγχρονον Ηρώον Ηρακλείου (Μινωικής τεχνοτροπίας).

17. Ηρώο Ηρακλείου. Τελετή αποκαλυπτηρίων 5 Οκτωβρίου 1930.

18. Ηρώο Ηρακλείου. Τελετή αποκαλυπτηρίων 5 Οκτωβρίου 1930.

ΕΙΔΗΣΕΙΣ - ΤΗΛ/ΦΗΜΑΤ

Η ΟΡΓΑΝΩΣΙΣ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΤΕΛΕΤΗΣ ΤΗΣ ΕΚΑΤΟΝΤΑΕΤΗΡΙΔΟΣ

ΔΙΑ ΤΗΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΝ ΤΩΝ ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΩΝ ΕΠΙΤΡΟΠΩΝ

ΑΘΗΝΑΙ 2 Οβρίου.— Τὸ ὑπουργεῖον τῶν Οἰκονομικῶν ἐν ἐγγράφου του πρὸς τὰ Ἐπιμελητήρια Ἐμπορικοὺς Συλλόγους καὶ τὰς Ἑνώσεις Ὑποστηρίξεως συνωμίλησε ὁμοίως ἀποφασίσουν τὴν ἐπιβολὴν τῶν λοιπῶν μελῶν εἰς τὰς ὀφειλομένας ἐπιτροπὰς διὰ τὴν ἐπιλογὴν τῶν ἐπιτροπῶν ἀπὸ φορολογικῶν ἐποφόρων.

Ο ΦΟΡΟΣ ΠΕΡΙ ΑΜΒΥΚΙ

ΤΑ ΜΙΚΡΑ ΤΕΧΝΙΚΑ ΕΡΓΑ

ΑΘΗΝΑΙ 2 Οκτωβρίου.—Ἔσω

19 α, β. Οι εφημερίδες για την τελετή της εκατονταετηρίδας.

ΕΛΕΥΘΕΡΑ ΣΚΕΨΙΣ

ΣΑΒΒΑΤΟΝ 4

ΑΠΟ ΚΕΙΝΟΥΣ ΠΟΥ ΘΑ ΥΜΝΗΣΩΜΕΝ ΑΥΡΙΟΝ

ΜΟΓΙΚΟΝ ΜΟΥΣΕΙΟΝ

ΟΙ ΠΕΡΙΦΡΟΝΗΤΑΙ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ

Ο ΞΩΤΑΤΕΡΑΣ

ΤΑ ΓΕΩΡΓΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

Η ΚΙΤΡΟΠΑΡΑΓΩΓΗ

20. Εφημερίς, Ελευθέρα Σκέψις.

ΤΑ ΜΕΤΑ

Μετά τις φιέστες και τις διθυραμβικές περιγραφές στις εφημερίδες, άρχισε η παραμέληση του Ηρώου. Χαρακτηριστική είναι η επιστολή του Απ. Μελισσείδη στην εφ. "Ελευθέρα Σκέψις": "*Εσκεπτόμουν ότι ο μικρός αυτός αρχαϊκός ναΐσκος, χωμένος εις την απόμερη και ήσυχη εκείνη γωνία της πλατείας, συμβολίζει για το Ηράκλειο την πιο υψηλή εκδήλωση της φιλοπατρίας και της αυτοθυσίας. Ότι εκπροσωπεί εις την πόλιν μας το Άγιον Βήμα του μεγάλου και πανσέπτου εκείνου Ναού εις τον οποίον λατρεύεται, παντού και πάντοτε, η ιδέα της Πατρίδος και της Ελευθερίας. Ότι είναι, με άλλα λόγια, το πολεμικό μας Πάνθεον ... και με το κεφάλι φορτωμένο με τις σκέψεις αυτές, εφανταζόμουν πως, φτάνοντας μπροστά στο Ηρώον, θα 'βλεπα να το περικυκλώνει μια τιμητική φρουρά από ωραιόκορμους ευζώνους, πως θα 'βλεπα αξιωματικούς με μεγάλη στολή και με τα ξίφη γυμνά να στέκονται μαρμαρωμένοι με προσοχή στις δυο παραστάδες της κλειστής θύρας, όπως ακριβώς γίνεται και για τους πεθαμένους βασιλιάδες... Όταν όμως εφτάσαμε εκεί, εκείνα που συνέλαβε το πρώτο μου βλέμμα ήσαν σοβάδες πεσμένοι τριγύρω εδώ κι εκεί, βάσεις κιόνων με τις γωνιές κατεστραμμένες, σκαλοπάτια με φαγωμένες τις κόχες, όλες τις καταστροφές που είναι οι αδιάψευστοι μάρτυρες της γρουσούζικης ανατροφής μας και της αιωνίως αθεράπευτης απρονοησίας των εκάστοτε αρμοδίων... όλα αυτά, 12 ώρες μετά τα εγκαίνιά του!!!*"

Ο αρχιτέκτονας του Ηρώου Δημ. Κυριακός έστειλε επιστολή σε απάντηση του παραπάνω, όπου, μεταξύ άλλων, γράφει, σχολιάζοντας την πρόχειρη κατασκευή του Ηρώου: "*Τούτο δεν είναι ή μη το πρόπλασμα του μελετηθέντος μνημείου, η μακέτα δηλ. ενός έργου προορισμένου να διατηρηθεί σαν μνημείο όσο μπορεί περισσότερο* (εικ. 21). *Το έργο επιδέχεται συμπλήρωση και με τον καιρό να εμφανιστεί στολισμένο με στερεά υλικά όπως τα μάρμαρα Ελούντας, τον πορφυρίτη και τα μάρμαρα του Ρεθύμνου, τον στεατίτη της Πυργιώτισσας, όλα αυτά τα Κρητικά υλικά, που μαζί με τον Κρητικό ρυθμό θα θυμίζουν τους αγώνες της Κρήτης δίπλα στη μητέρα από τον Ιδομενέα του Ομήρου έως τούς τελευταίους σύγχρονους Ακρίτες της Μεγάλης Ελλάδος. Το σημερινό Ηρώο θα είναι μόνο είσοδος προς τον Ναό – Μουσείο, όπου θα βρίσκονται αναρτημένα οι εικόνες, τα όπλα και εν γένει τα αντικείμενα κάθε ήρωα*".

Το σχέδιο αυτό δεν υλοποιήθηκε ποτέ. Η μη αποπεράτωση του μνημείου ίσως, όμως, να συνδέεται με την απομάκρυνση του Δημ. Κυριακού από τη θέση του μηχανικού του Δήμου Ηρακλείου, αφού, ήδη από τις 21/06/1931, ο τοπικός τύπος ενημέρωνε τους Ηρακλειώτες για την "επανίδρυσιν" του αρχιτεκτονικού γραφείου του γνωστού αρχιτέκτονα. Η επόμενη παρέμβαση, που πραγματοποιήθηκε στο Ηρώο, αφορούσε μόνο στην περίφραξη του περιβάλλοντος χώρου, που πραγματοποιήθηκε αρχικά με πρόχειρα συρματοπλέγματα, τα οποία προκάλεσαν δυσμενή σχόλια μερίδας του τύπου (εικ. 22). Ένα χρόνο αργότερα, τα συρματοπλέγματα αυτά είχαν πάντως αντικατασταθεί από μόνιμο χτιστό κιγκλίδωμα, όπως απεικονίζεται στις παλιές φωτογραφίες.
Ο περιβάλλων χώρος διαμορφώθηκε, φυτεύτηκε και αναβαθμίστηκε, γεγονός που προκάλεσε ευχαρίστηση στην τοπική κοινωνία.

Για την ακριβή χρήση του Ηρώου των Κρητών Αγωνιστών, τα πρώτα χρόνια, που ακολούθησαν την ανέγερσή του, δεν υπάρχουν ασφαλή στοιχεία (εικ. 23). Από την ανάγνωση του σωζόμενου τύπου της εποχής δε φαίνεται να αποτελούσε το επίκεντρο των εορτασμών. Είναι δύσκολο ωστόσο να φανταστούμε ότι τα χρόνια εκείνα το Ηρώο δε σημαιοστολιζόταν, κατά τη διάρκεια των εθνικών επετείων, όπως θυμούνται παλιοί Ηρακλειώτες.

21. Το Ηρώον (σχέδιο και εκτέλεσις Δημ. Κυριακού, Αρχιτέκτονος).

22. Το Ηρώο.

ΟΡΘΑ ΚΟΦΤΑ

ΤΟ ΗΡΩΟΝ

Τδτι ἔδωκε τὴν μεγαλυτέραν ζωοποίησιν στὶς ἑορτὲς μας καὶ ἀπετέλεσε τὸν πυρῆνα τῆς μεγαλυτέρας κινήσεως ἦτο τὸ ἀνεγερθὲν εἰς τὴν πλατεῖαν Ἡρῶων. Ἡ ἀνέγερσις τοῦ Ἡρώου αὐτοῦ ἦτο ἀρχικὴ ἰδέα τοῦ κ. Μαρινάτου ἦν ἠσπάσθησαν τὰ μέλη τῆς ἐπιτροπῆς ἑκατονταετηρίδος καὶ ἐνδυνάμωσε τὸ προσωπικὸ πιὰ ἐνδιαφέρον τοῦ κ. Ἐμμ. Λυδάκη, ἡ ἔμπνευσις τοῦ σχεδίου καὶ ἡ ἐκτέλεσις ἡ πρὸ χρόνων ἀνυπερβλήτων δυσκολιῶν προσκρούσασα ὀφείλεται εἰς τὸν ἀρχιτέκτονα κ. Δημ. Κυριακόν. Στούς συντελεστὰς τοῦ ἔργου αὐτοῦ ὀφείλεται ὁ ἔπαινος καὶ ἡ εὐγνωμοσύνη τοῦ τόπου μας ὁ ὁποῖος εἰς τὸ ἡρῶον βλέπει τὴν ἔναρξιν τοῦ μεγάλου ἔργου διὰ τὸ σχέδιον τοῦ ὁποίου ἤδη ὁ κ. Κυριακὸς μελετᾷ, τὴν ἵδρυσιν ἔθνο λογικῆς πινακοθήκης καὶ μουσείου εἰς ὃ θὰ συγκεντρωθοῦν αἱ εἰκόνες τῶν ἡρώων τῶν Κρητικῶν ἀγώνων καὶ τὰ ὅπλα καὶ ἀναμνηστικὰ αὐτῶν. Ἀπὸ τώρα μάλιστα πολλοὶ τῶν καταθεσάντων κειμήλια τῶν ἡρώων εἰς τὴν αἴθουσαν τοῦ Μουσείου ἐδήλωσαν εἰς τὸν κ. Μαρινᾶτον ὅτι καταθέτουν ταῦτα εἰς τὸ Μουσεῖον πρὸς ἔναρξιν συστηματικῆς συγκεντρώσεως τῶν ἱερῶν τούτων λειψάνων. Ἡ ἵδρυσις τοῦ μουσείου τούτου ἀπέδειξε τὶς ἡμέρες αὐτὲς ποὺ εἶχε μεταβληθῆ ἡ αἴθουσα τοῦ Μουσείου μας εἰς προσκύνημα, πόσον ἀναγκαία εἶναι.

ΜΙΑ ΔΕΞΙΩΣΙΣ

Ἡ δεξίωσις ἣν ἔδωκεν ἡ Λέσχη Ἡρακλείου εἰς τοὺς ἐπισήμους ξένους προχθὲς βράδυ παρουσίασεν εἰς τὰ ὅρια τῶν κάτι τελείως ἀπροσδόκητον. Ἡ εἰκόνα τῆς ἐμφανίσεως ἦτο κάτι ἐξαιρετικὰ ἄξιο πρόσεκτο καὶ οἱ ξένοι δὲν μπόρεσαν νὰ κρύψουν τὴν εὐάρεστη ἐντύπωσή των. Ἡ πόλις χρεωστεῖ

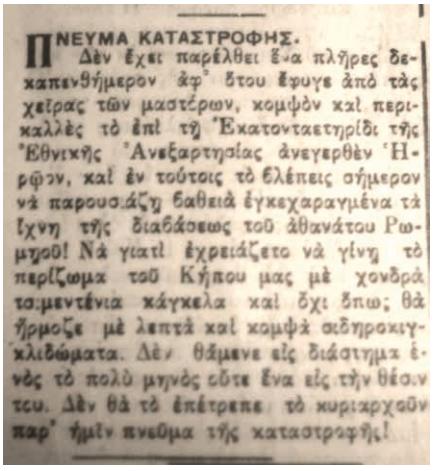
23. Οι εφημερίδες για το Ηρώο.

Στο πλαίσιο των επετειακών εκδηλώσεων της 25ης Μαρτίου του 1938, το Ηρώο συναντάται και πάλι ενταγμένο (εικ. 24α, β).

Κατά την περιγραφή των εορτασμών, οι εφημερίδες *Δράσις* και *Ανόρθωσις* δίνουν την ίδια περίπου πληροφορία: *"Την 4.30΄μ.μ. άπαντα τα σχολεία της πόλεώς μας συνεκεντρώθησαν εις την πλατείαν της παλαιάς Νομαρχίας απ' όπου προηγουμένης της Φιλαρμονικής του Δήμου, μετέβησαν δια της οδού Έβανς εις το Αγγλικόν Νεκροταφείον, καταθέσαντα στεφάνους εις τους τάφους των Άγγλων στρατιωτών. Ηκολούθως δια της οδού Βασιλέως Γεωργίου Β΄ κατευθύνθη-*

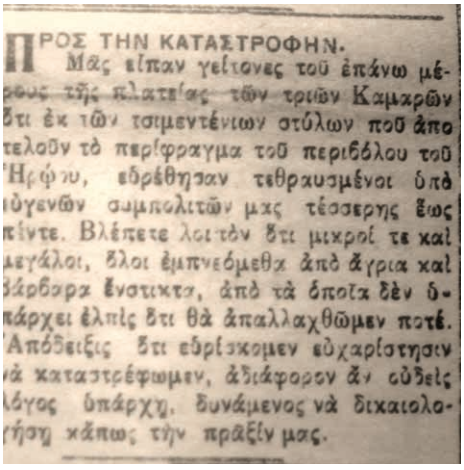
σαν εις το Ηρώον και κατέθεσαν εκ νέου στεφάνους εις το Πάνθεον των Κρητών Αγωνιστών". Στο επίκεντρο των εκδηλώσεων βρίσκεται το Ηρώο και κατά το επόμενο έτος 1939 και στους εορτασμούς της Εθνικής Επετείου το 1941, κατά την περιγραφή των οποίων, η εφημ. *Ίδη* αναφέρεται στη στέψη *"των Μνημείων των Άγγλων Στρατιωτών, του Ηρώου και του Αγνώστου Στρατιώτη υπό της Ε.Ο.Ν."*

Με βάση τα παραπάνω, η έκθεση πολεμικών κειμηλίων στο εσωτερικό του Ηρώου πρέπει να θεωρείται δεδομένη (εικ. 25). Η τοποθέτηση μόνιμου φύλακα υπαινίσσεται τη λειτουργία του ως εκθετηρίου ιστορικών κειμηλίων, άποψη που υιοθετεί και η κα Ευγ. Λαγουδάκη στο σημαντικό άρθρο της για το ιστορικό της ανέγερσης του Ηρώου, στην εφημ. *ΠΑΤΡΙΣ* στο φύλλο της 12ης Οκτωβρίου 2007.

ΠΝΕΥΜΑ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ.

Δὲν ἔχει παρέλθει ἕνα πλῆρες δεκαπενθήμερον ἀφ' ὅτου ἔφυγε ἀπὸ τὰς χεῖρας τῶν μαστόρων, κομψὸν καὶ περικαλλὲς τὸ ἐπὶ τῇ Ἑκατονταετηρίδι τῆς Ἐθνικῆς Ἀνεξαρτησίας ἀνεγερθὲν Ἡρῷον, καὶ ἐν τούτοις τὸ ἐλέπεις σήμερον νὰ παρουσιάζῃ ἑαθειὰ ἐγκεχαραγμένα τὰ ἴχνη τῆς διαβάσεως τοῦ ἀθανάτου Ρωμυοῦ! Νὰ γιατί ἐχρειάζετο νὰ γίνῃ τὸ περίζωμα τοῦ Κήπου μας μὲ χονδρὰ τσιμεντένια κάγκελα καὶ ὄχι ὅπως; θὰ ἤρμοζε μὲ λεπτὰ καὶ κομψὰ σιδηροκιγκλιδώματα. Δὲν θάμενε εἰς διάστημα ἑνὸς τὸ πολὺ μηνὸς οὔτε ἕνα εἰς τὴν θέσιν του. Δὲν θὰ τὸ ἐπέτρεπε τὸ κυριαρχοῦν παρ' ἡμῖν πνεῦμα τῆς καταστροφῆς!

ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΝ.

Μᾶς εἶπαν γείτονες τοῦ ἐπάνω μέρους τῆς πλατείας τῶν τριῶν Καμαρῶν ὅτι ἐκ τῶν τσιμεντένιων στύλων ποῦ ἀποτελοῦν τὸ περίφραγμα τοῦ περιβόλου τοῦ Ἡρῴου, εὑρέθησαν τεθραυσμένοι ὑπὸ ἀγνώστων συμπολιτῶν μας τέσσερις ἕως πέντε. Βλέπετε λοιπὸν ὅτι μικροί τε καὶ μεγάλοι, ὅλοι ἐμπνεόμεθα ἀπὸ ἄγρια καὶ βάρβαρα ἐνστικτα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα δὲν ὑπάρχει ἐλπὶς ὅτι θὰ ἀπαλλαχθῶμεν ποτέ. Ἀπόδειξις ὅτι εὑρίσκομεν εὐχαρίστησιν νὰ καταστρέφωμεν, ἀδιάφορον ἂν οὐδεὶς λόγος ὑπάρχῃ, δυνάμενος νὰ δικαιολογήσῃ κάπως τὴν πρᾶξίν μας.

24α, β. Μετά τα πανηγύρια!

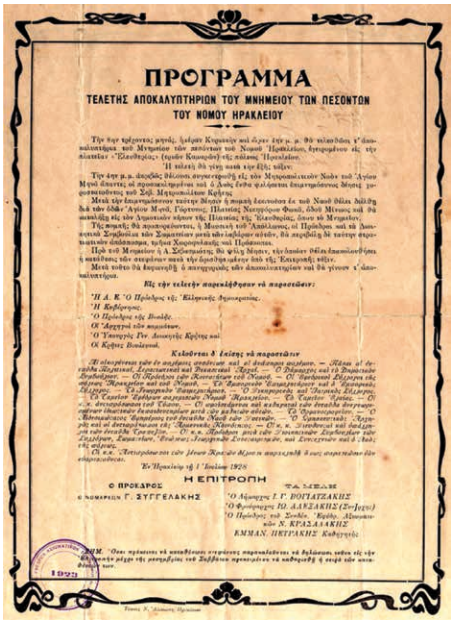
ΕΛΕΥΘΕΡΑ ΣΚΕΨΙΣ 3

ΗΤΗΜΑΤΑ ΑΠ' ΟΛΗ ΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

ΔΙΑ ΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟΝ ΑΝΑΜΝΗΣΤΙΚΩΝ ΕΚΑΤΟΝΤΑΕΤΗΡΙΔΟΣ

25. Έκθεση πολεμικών κειμηλίων στο εσωτερικό του Ηρώου.

Παρά την έλλειψη σαφών πληροφοριών για το πλήθος και το είδος των εκθεμάτων, το Ηρώο στον προμαχώνα Vitturi, το Πάνθεον των Κρητών Αγωνιστών, είναι βέβαιο πως αποτέλεσε το πρώτο Ιστορικό-Εθνολογικό Μουσείο της πόλης του Ηρακλείου (εικ. 26). Κατά τη διάρκεια της Γερμανικής Κατοχής και μετά τη λεηλασία του, το Μάιο του 1941, το Ηρώο εγκαταλείφτηκε. Η λειτουργία του ως Ηρώου και ως Μουσείου ιστορικών κειμηλίων σταμάτησε και η παραμονή του φύλακα στο χώρο συνδέθηκε μόνο με την περιποίηση των κήπων του κέντρου της πόλης και ιδιαίτερα του ανθόκηπου, που ο ίδιος είχε διαμορφώσει στον περίβολο του Ηρώου (εικ. 27).

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

ΤΕΛΕΤΗΣ ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΗΡΙΩΝ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ ΤΩΝ ΠΕΣΟΝΤΩΝ
ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Την την τρέχουσας μηνός, ημέραν Κυριακήν και ώραν έπι π. μ. θα τελεσθώσι τα αποκαλυπτήρια του Μνημείου των πεσόντων του Νομού Ηρακλείου, ευρισκομένου εις την πλατείαν "Ελευθερίας" (πρώην Κεισαρείου) της πόλεως Ηρακλείου.

Η τελετή θα γίνη κατά την εξής τάξιν:

Την ώραν μ.μ. ακριβώς θέλουσι συγκεντρωθή εις τον Μητροπολιτικόν Ναόν του Αγίου Μηνά όλαι αι προσκεκλημέναι και ο Δήμος έχων φλάμπουρα διαμετρικώτατος θέσεις μεταξύτατος του Σεβ. Μητροπολίτου Κρήτης

Μετά την διανομήν των τάξεων θέσεων η συμπομπή λεωφόρου εκ του Ναού θέλει διέλθη διά των οδών Αγίου Μηνά, Γόρτυνος, Πλατείας Νικηφόρου Φωκά, οδού Μίνωος και θα καταλήξη εις τον Αγιασιτικόν κήπον της Πλατείας της Ελευθερίας, όπου το Μνημείον.

Της πομπής θα προπορεύονται, η Μουσική του Δήμου Ηρακλείου, οι Πρόεδροι και τα Διοικητικά Συμβούλια των Σωματείων μετά των λαβάρων αυτών, θα περιβάλλη δε τούτην σφυκτική αστυνομική επίβλεψις, υπό Χωροφυλακής και Πρόσκοπους.

Προ του Μνημείου ο Α. Σεβασμιώτατος θα ψάλλη λιτήν, εις ην θέλουσι ενωθώσιν η καταθέσις των στεφάνων παρά την δρυσθείσαν εκεί υπό της Επιτροπής τάξιν.

Μετά τούτο θα διανεμηθή η αναγραφείσα εν δημοσιευθείσαν και θα γίνουν τα αποκαλυπτήρια.

Εις την τελετήν παρακαλούνται να παρασταθούν:

Η Α. Ε. Ο Πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας.
Η Κυβέρνησις.
Ο Πρόεδρος της Βουλής.
Οι Αρχηγοί των κομμάτων.
Ο Υπουργός Περ. Δικαιοσύνης Κρήτης και
Οι Κρήτες Βουλευταί.

Καλούνται δ' επίσης να παραστώσιν

Η επιτροπεία των εν ανάγκαις αποθεσών και οι δικάσαντες αυτόθεν. — Πάσαι αι δημόσιαι Αρχαί, Δημοτικαί και Κοινοτικαί Αρχαί. — Ο Νομάρχης και τα Βουλευτικά Σωματεία. — Οι Πρόεδροι των Κοινοτήτων του Νομού. — Οι Διευθυνταί Σχολείων της πόλεως Ηρακλείου και του Νομού. — Τα Διοικητικά Συμβούλια και η Αγωνιστική Σχολείου. — Τα Γυμναστικά Σωματεία. — Ο Σταθμάρχης και Δημοτικός Σχολείου. — Τα Σχολεία Τέχνων αναγκαστών Νομού Ηρακλείου. — Τα Σχολεία Τέχνων — Οι κ. κ. δικηγορούντες του Τάγους. — Οι αναπληρωταί και εκδικηταί των δικαίων δικηγορούντων παρά τω δικαστηρίω μετά των μελών αυτών. — Τα Ορφανοτροφεία. — Ο Μεσογειακός Σύνδεσμος του Δικαίου Νομού των Γυναικών. — Ο Συνεταιρισμός "Χειρωνάξ και οι Δικτυωτικοί της "Χειρωνάξ Κοινότητος. — Οι κ. κ. Δικηγορικοί και οι Δικηγόροι των δικαίων Τριανδρίας. — Οι κ. κ. Πρόεδροι μετά των Συνεταιρισμών Σχολείων των Σχολείων, Σωματείων, Ενώσεως Γυμναστικών Δικαιοσυνών, και Εκτελεστών και Δικαίων της πόλεως.

Οι κ. κ. Δικηγορούντες των μέσων Κοινοτήτων θέσεις θα παρακαθήσουν εν ανάγκαις.

Εν Ηρακλείω τη 1η Ιουλίου 1928

Η ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ο ΠΡΟΕΔΡΟΣ
ο νομάρχης Γ. ΣΥΓΓΕΛΑΚΗΣ

ΤΑ ΜΕΛΗ
Ο Δήμαρχος Ι. Γ. ΒΟΓΙΑΤΖΑΚΗΣ
Ο Φρούραρχος Ιω. ΔΑΒΙΑΚΗΣ (Στρατ.)
Ο Πρόεδρος του Συνεδ. Εμπορ. Δικηγόρων
κ. Ν. ΚΡΑΣΑΚΑΚΗΣ
ΕΜΜΑΝ. ΠΕΤΡΑΚΗΣ Καθηγητής

ΣΗΜ. Όσοι πρόκειται να καταθέσουν στεφάνους παρακαλούνται να δηλώσουν εκάνε εις την Διοικητικήν μέχρι της μεσημβρίας του Σαββάτου προκειμένου να καθορισθή η σειρά των καταθέσεων.

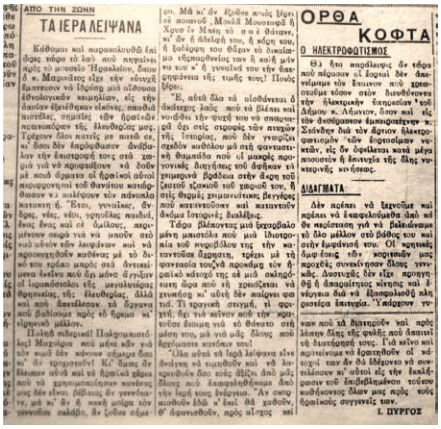
26. Πρόγραμμα αποκαλυπτηρίων του Μνημείου των πεσόντων.

27. Αεροφωτογραφία του 1941.

ΣΗΜΕΡΑ

Σήμερα, το έρημο Ηρώο δύσκολα διακρίνεται, μέσα στον ιδιωτικό χώρο στάθμευσης, στην πλατεία Ελευθερίας, και απειλείται με κατεδάφιση, παρά την περίοπτη και κεντρική θέση του, παρά την ιστορικότητά του (εικ. 28). Φέρεται να ανήκει σε ιδιώτη, ο οποίος υπερασπίζεται την κυριότητα τού χώρου και προβάλλει τα δικαιώματά του έναντι του Δήμου. Ύστερα από δικαστικούς αγώνες, που ξεκίνησαν τη δεκαετία του '50, ο χώρος, που είχε διατεθεί το 1930 από το Δήμο Ηρακλείου στη Νομαρχία, για να χτιστεί το Ηρώο, αποδόθηκε σε ιδιώτες (εικ. 29).

ΑΠΟ ΤΗΝ ΖΩΗΝ

ΤΑ ΙΕΡΑ ΛΕΙΨΑΝΑ

Κάθομαι και συμπολυσυδιάζω ένα δύσκολο πρόβλημα το λαϊ πού πηγαίνει πρός το μουσείο Ηρακλείου, όταν ο κ. Μαρινάτος είχε την ιδέαν να μαζεύσουν να ιδρύσουν μιά αίθουσα ιδιολογικών σπουδών, εις την οποίαν εξετέθησαν είδη, σπουδά πιττέλες, σημεία τών ηρωϊκών συμπολιτών της ελευθερίας μας. Τρόμον όλοι πατείς με πατώ σε, κι' όσοι δεν ενδιαφέρονται άνδρλον την έπιστροφή τους στά χαμιά για νά ορισμένους νά δούν με παιδ όμματα οί ηρωϊκοί αύτοί συμμορφωτικοί τού θανάτου κατόρθωσαν νά πολέμουν τον πάνοπλο κατακτητή. Έτσι, γνωλίες, άν δρες, νέες, νέοι, γηπούλες παιδιά, δικές ένας και σί όμιλους, συμμένων σαμά γιά νά μπούν στό νιό μέσον τών λειψάνων και νά προσκυνηθούν κανένας με τό λουλούδι στο τρόπο μπρός στό άντικείμενα έκείνα πού δεν μόνο άγγιξαν οί ιερομάρτυρες της μεγαλειώτερης θρησκείας της ελευθερίας, άλλά και πού άπελέσαν τά όργανα πού βαδίσαμε πρός το ήρεμο κι εύρυχο μέλλον.

Παλιά συδεμιά! Παλιομπαστί λεϊ Μαχμέτ πού μήτε κάν γιά τον κωλό δεν κάνουν σήμερα δπο κι' άν πραματεύεί Κι' όμως άν έλειπαν αύτά και τά ήρωϊκά χάμια πού τά χρησιμοποίησαν κανένας μας δεν είνοι βέβαιος άν γινόταν, μά κι' άν ή κακή μοίρα τον γινόταν σκλάβο, άν ζούσε σήμερα, Μά κ' άν έζούσε πιούς ξέρει σά ποιανού, Μουσά Μουσταφά ή Χρυσ ή Μαϊν τό σ α ε θάνατο, κι' άν ή άδελφή του, ή κόρη του, ή συλέφη του τόξαν τό δικαίωμα τεθρυμμένες των ή καί μόν να του κ' ή γυναίκά του την διαγυρόνησα τής τιμής τους! Ποιός ξέρει.

Έ, αύτό όλα τά υίοθάνεται ό άκάτεχος λαός πού τά βλέπει καί νοιθάθει γήν ψυχή του νά σπαραχθεί στις στροφές τών πτυχών τής Ιστορίας, πού δέν γνωρίζει σχεδόν κανένας μά στή φαντασιακή θωμάδα πού οί μικρές προγονικές διηγήσεις τού άφήκαν τή χαμαρνά βράδεια στήν έκρη τού ζεστού κρεκιού τού γαφιού του, ή στίς θερμές χειμωνιάτικες βεγγέρες πού κατανυούσαν καί κατανυούν άκόμα λιτερικές συλλέξεις.

Τέρα βλέποντας μιά έχτραβαλο μένη μπιστόλα πού μιά ιδιοτροπία τού συμβόλου της τήν κατατυδεία άχρηστη, τρέχει μέ τή φαντασία τους νά προσάμμ τόν ήρωϊκό κάτοχό της σέ μιά σκληρότατη άρα πού τή χρειάζεται νά γενεθεί κ' αύτή δέν παίρνει φο τιά. Τι τραγική σειγμή, τι φρενή, θεϊ γιά κείνον πού την κρατούσε άκομη γιά τό θάνατο σέ μέση του, μά γιά μάς άλους πού άρχίσουσε κατόπιν του!

Όλα αύτά τά ίερά λείψανα είνε άνάγκη νά κυμηθεί καί νά λατρευθούν δσο εύκη άθίζει άπό μάς άλους πού άναφωνήθημε άπό την ίερή τους ένόργεια. Άν σκεπασθούν άλλο κ' έκεί θά χαθούν, θ' άφανισθούν, πρός αίσχος καί

ΟΡΘΑ ΚΟΦΤΑ

Ο ΗΛΕΚΤΡΟΦΩΤΙΣΜΟΣ

Θά ήτο παράλειψις άν τόρα πού πέρασαν οί έορτοί δέν άπευθύμμε τόν έπαινον πού χρεωσούμε τόσον στόν διευθύνοντα την ήλεκτρικήν έπιχείρεσίαν τού Δήμου κ. Λιδωίκον, όπον καί τής τόν άκαθμασιον άμοιφεύγεψεν κ. Σούνδερ διά τών άρτιων ήλεκτροφωτισμών τών έορτοσίων νυχτών, είς δν όφείλεται κατά μέγα ποσοστόν ή έπιτυχία τής όλης νυκτερινής κινήσεως.

ΔΙΔΑΓΜΑΤΑ

Δέν πρέπει νά έχενόμε καί πρέπει νά έκφαλούμεθα άπό κά θε περίσταση γιά νά βλέπόνομε τό όλο μέλλον στό βάθος του καί στήν έμφάνισή του. Οί κρητικές όμφ έπιες τών κορτσιών μας προχτές συνεκίησαν όλους γενικώς. Δυστυχώς δέν είχε προηγηθή ή άπαραίτητος κίνησις καί ή πάγκαια διά νά έξασφαλισθή κάθε μεσότερα έπιτυχία. Υπάρχουν γυ-

ναν πού τά βγιτεμόν καί πρός δόσην δλης τής φυλής πού άπαιτεί τή διατήρησή τους. Γιά κείνο καί προτείνομε νά έρμηθούν οί κάθε είδους τών άν δά δέχονται νά συνταίξουν κι' αύτοί είς την έκλέξεσιν τού έπιβλήμενου τούτου καθήκοντος δλων μας πρός τούς ήρωϊκούς συγγενείς των.

Ι. ΠΥΡΓΟΣ

28. Σχόλια για την αίθουσα του Μουσείου με εθνολογικά κειμήλια.

29. Ο χώρος του Ηρώου σε ιδιώτες μετά το 1950.

Τότε ξεκίνησαν τα αιτήματα των φερόμενων ιδιοκτητών του χώρου για την κατεδάφιση του μνημείου και την ανέγερση νέας οικοδομής, παρά τη ρητή επισήμανση, από το 1936, όλων των σχεδίων πόλης του Ηρακλείου, που χαρακτηρίζουν το χώρο ως κοινόχρηστο και αδόμητο.

Η προσπάθεια διάσωσης του Ηρώου της πλατείας Ελευθερίας καλά κρατεί τα τελευταία 12 και παραπάνω χρόνια.

Το 2006 το Κεντρικό Συμβούλιο Νεωτέρων Μνημείων απέρριψε την εισήγηση της αρμόδιας Εφορίας, ψηφίζοντας ομόφωνα (!) ότι το Ηρώο "δεν αποτελεί κτίριο με αξιόλογα αρχιτεκτονικά, μορφολογικά, καλλιτεχνικά ή ιστορικά στοιχεία και, επομένως, δεν πληροί τις αυξημένες προϋποθέσεις, οι οποίες τίθενται από το άρθρο 6, παρ.1γ του Ν.3028/2002". (εικ. 30)

Οι αντιδράσεις ήταν άμεσες και επίμονες.

Η 13η ΕΒΑ, με έγγραφό της προς το φερόμενο ιδιοκτήτη και όλους τους αρμόδιους φορείς, κατέστησε σαφές ότι δεν αποδέχεται την κατεδάφιση και σαφέστατα δεν υπάρχει ουδεμία περίπτωση να δοθεί άδεια ανέγερσης νέας πολυώροφης οικοδομής στο ισόπεδο του προμαχώνα Vitturi, κάτω ακριβώς από τον ομώνυμο επιπρομαχώνα.

Το δημοτικό συμβούλιο αποδέχθηκε ομόφωνα τις προτάσεις, που προέκυψαν σε συνάντηση 26 φορέων της πόλης και έλαβε την απόφαση να ζητήσει από το υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού την άμεση εισαγωγή του θέματος στο Κεντρικό Συμβούλιο Νεωτέρων Μνημείων και την κήρυξη του Ηρώου ως ιστορικού διατηρητέου μνημείου (εικ. 31). Την εισήγηση του θέματος ανέλαβε ο τότε αντιδήμαρχος Πολεοδομίας Μανώλης Βασιλάκης, ο οποίος, αφού τόνισε την ιστορική και πολιτιστική αξία του μνημείου, κάνοντας εκτενή αναφορά στον αρχιτέκτονα Κυριακό, οποίος ήταν ο εμπνευστής και κατασκευαστής τόσο του συγκεκριμένου κτιρίου όσο και άλλων ιστορικών κτισμάτων του Ηρακλείου, ζήτησε να προτείνει ο Δήμος στο Κεντρικό Συμβούλιο Αρχαιοτήτων την κήρυξή του ως διατηρητέου.

30. Το Ηρώο σήμερα.

31. Η εγκατάλειψη.

Το 2010, η Διεύθυνση Νεώτερης και Σύγχρονης Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς κοινοποίησε στην τοπική Εφορεία την υπ. αρ. 85916π.ε/2170 απόφασή της να ΜΗΝ διαβιβάσει τον επικαιροποιημένο φάκελο του Ηρώου στο Κεντρικό Συμβούλιο Νεωτέρων Μνημείων,

επειδή, κατά τη γνώμη της Υπηρεσίας, δεν υπάρχει επαρκής αιτιολογία για την επαναξιολόγηση του μνημείου!
Ο Δήμος Ηρακλείου, όμως, έχει πλέον δεσμευθεί, καθώς αποδέχεται το κοινόχρηστο του χώρου, που περιβάλλει το Ηρώο, ότι θα ακολουθήσει την προβλεπόμενη διαδικασία νομικών και πολεοδομικών χειρισμών, ώστε να αποδοθεί η έκταση προς όφελος των πολιτών (εικ. 32).

32. Άποψη της πλατείας Ελευθερίας.

Δεν είναι όμως εντυπωσιακό ότι ακόμη και σήμερα συζητούμε τα αυτονόητα και ότι πρέπει οι ίδιοι οι πολίτες να πιέζουν τα γνωμοδοτικά όργανα του υπουργείου Πολιτισμού να αναλάβουν θέση ευθύνης απέναντι στην τοπική ιστορία μιας από τις μεγαλύτερες πόλεις της χώρας μας;
Το Ηρώο θα σωθεί πραγματικά, μόνο αν καταπολεμηθεί η άγνοια και η αδιαφορία απέναντι στη συλλογική μας μνήμη. Ο αγώνας θα συνεχίζεται αμείωτος, μέχρι την κήρυξή του ως διατηρητέου.
Σήμερα, είναι μοναδική ευκαιρία να αποκατασταθεί, όπως του αξίζει, και να γίνει ένα ιστορικό σημείο αναφοράς για το Ηράκλειο.
Τα μνημεία μπορεί να μην έχουν φωνή, αλλά έχουμε όλοι εμείς.

Γιώργος Τζωράκης

Η υπόθεση του Ηρώου του Ηρακλείου στην Πλατεία Ελευθερίας. Από τούς εορτασμούς της Εκατονταετηρίδας του 1930 στη σημερινή απαξίωση

Στον φίλο Οδυσσέα για τη συνοδοιπορία

Το Μεσοπολεμικό Ηρώο της πόλης του Ηρακλείου αποτελεί ζήτημα, που με απασχόλησε για πρώτη φορά το 2009, κυρίως λόγω προσωπικής περιέργειας για το εντελώς άγνωστο, έως τότε, μνημείο της πόλης μας. Έπειτα από σχετική έρευνα στα αρχεία των εφημερίδων της εποχής του Μεσοπολέμου, κατόρθωσα να δημοσιεύσω μια εκτενή εξιστόρηση στην εφημερίδα "Πατρίς" και ακολούθησε, το επόμενο έτος, μια συστηματικότερη δημοσίευσή μου, με τα σχετικά επιστημονικά προαπαιτούμενα, **στο περιοδικό Παλίμψηστο της Βικελαίας Βιβλιοθήκης (τ. 24/2010)**. Ήταν η εποχή που υπάλληλοι της πολεοδομίας Ηρακλείου, η προϊσταμένη του τμήματος οικοδομικών αδειών κ. Μαίρη Φραγκιουδάκη και ο διευθυντής κ. Μανόλης Στρατάκης, διώκονταν δικαστικά από τους ιδιοκτήτες του χώρου, καθώς, κατά τη γνώμη τους, ολιγωρούσαν αναφορικά με την υπογραφή της **αιτούμενης άδειας κατεδάφισης του Ηρώου**.
Η αναζήτηση, επομένως, της ιστορίας του Ηρώου απέκτησε για μένα, ακούσια, ένα κάπως επείγοντα χαρακτήρα.

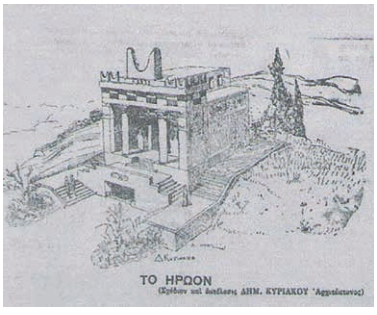
Το κείμενο της μελέτης για την ιστορία του Ηρώου, που δημοσιεύτηκε στο Παλίμψηστο, κατατέθηκε από το Σύλλογο στον οποίον ανήκα, το Σύλλογο Εκτάκτων Αρχαιολόγων, στην Υπηρεσία Νεωτέρων Μνημείων Κρήτης. Στόχος μας ήταν, σε συνεννόηση με τη συμβασιούχο, τότε, μηχανικό της Υπηρεσίας κ. Κατερίνα Λεμπιδάκη, **να προκαλέσουμε την αναπομπή, την επανεξέταση δηλαδή της κήρυξης του Ηρώου, από το Κεντρικό Συμβούλιο Νεωτέρων Μνημείων, στην Αθήνα**.
Με δεδομένη την αποδεδειγμένη πλέον ιστορικότητα του μνημείου και άλλα ακόμη στοιχεία, που αποκαλύφθηκαν και δημοσιεύθηκαν τότε, ήμασταν βέβαιοι ότι το Κεντρικό Συμβούλιο Νεωτέρων Μνημείων, που **το 2006 είχε αποφασίσει ομόφωνα ότι το Ηρώο δεν ήταν άξιο λόγου για προστασία και διατήρηση**, θα προέβαινε στη διορθωτική απόφαση, που θα κήρυσσε το Ηρώο διατηρητέο μνημείο.
Ήμασταν βέβαια αιθεροβάμονες καθώς σπανίως σε αυτήν τη χώρα εξόφθαλμα παράλογες αποφάσεις του Κράτους λαμβάνονται κατά λάθος...
Η κεντρική Υπηρεσία του Υπουργείου δε θεώρησε ότι προέκυπταν νέα στοιχεία για το μνημείο και ως εκ τούτου δεν έκρινε σκόπιμη την αναπομπή του θέματος στο Κεντρικό Συμβούλιο Νεωτέρων Μνημείων. Τι κι αν αποδεικνύαμε τότε, με τον πλέον ρητό τρόπο, ότι το Ηρώο κατασκευάστηκε μέσα στο ιστορικό πλαίσιο **των εορτασμών της Εκατονταετηρίδας από την εθνική Παλιγγενεσία, το 1930**, όπως κατασκευάστηκαν τότε πολλά μνημεία στην Ελλάδα, ευτυχώς τα περισσότερα σήμερα διατηρητέα, και ήταν αφιερωμένο στους αγωνιστές των κρητικών επαναστάσεων.

Αδιάφορο ήταν για το Υπουργείο ότι το Ηρώο **σχεδιάστηκε από το Δημήτρη Κυριακό**, έναν από τους σημαντικότερους αρχιτέκτονες της Κρήτης, του οποίου άλλα κτίσματα στολίζουν σήμερα, ευτυχώς, ως διατηρητέα το Ηράκλειο. Τι κι αν αποδείξαμε ότι το **Ηρώο χτίστηκε εξ ολοκλήρου από εράνους** και για την κατασκευή του συνεισέφεραν χιλιάδες πολίτες, φορείς και κοινότητες από ολόκληρο το νομό Ηρακλείου. Τι κι αν αποδείξαμε τότε ότι το Ηρώο, που υπήρξε βέβαια το πρώτο Ηρώο της πόλης, **αποτέλεσε ταυτόχρονα κι ένα σημαντικό εθνογραφικό - ιστορικό μουσείο, το οποίο λειτουργούσε ο Δήμος Ηρακλείου** και στο οποίο φυλάσσονταν, για χρόνια, από κειμήλια έως και οστά ηρώων, αγωνιστών των κρητικών επαναστάσεων.

Το Υπουργείο επέμεινε τότε σε μια άδικη για το μνημείο απόφασή του, εκείνη του 2006, στην οποία είχε οδηγηθεί από μια θετική αλλά πρόχειρη αξιολόγηση της τοπικής Υπηρεσίας, η οποία απέδιδε το μνημείο σε άλλον αρχιτέκτονα και τοποθετούσε την κατασκευή του σε προγενέστερα έτη. Η λανθασμένη χρονολόγηση όμως του κτίσματος απογύμνωνε πλήρως το Ηρώο από το ιστορικό πλαίσιο των εορτασμών της Εκατονταετηρίδας, τους εράνους, τη λαμπρότητα των εγκαινίων, το βαρύτατο ηθικό και συναισθηματικό συμβολισμό, που περιέκλειε η αφιέρωση του μνημείου στους αγωνιστές των Επαναστάσεων, εκ των οποίων κάποιοι μάλιστα πρόλαβαν να παρευρεθούν στον εορτασμό των εγκαινίων του!

Όλα αυτά ήταν ψιλά γράμματα για τη διάτρητη, διαχρονικά δυστυχώς, ηθική συγκρότηση της ανώτερης ιεραρχίας του Υπουργείου Πολιτισμού, που δεν επιθυμούσε την κήρυξη του Ηρώου και επέμενε στην υποβολιμαία απόφαση της απαξίωσης και καταστροφής του.

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΗΡΩΟΥ

1. Σχέδιο του αρχιτέκτονα Δημ. Κυριακού για το υπό ανέγερση Ηρώο (Εφημ. Ελευθέρα Σκέψις, 5/10/1930).

Το απαξιωμένο σήμερα Ηρώο του Ηρακλείου στην Πλατεία Ελευθερίας, το μοναδικό σωζόμενο δημόσιο κτήριο μινωικής αρχιτεκτονικής στο Ηράκλειο, γνώρισε κάποτε ημέρες δόξας (εικ. 1). Κατασκευάστηκε το 1930 από τη Νομαρχία Ηρακλείου, στο πλαίσιο του εορτασμού των 100 χρόνων από την απελευθέρωση της Ελλάδας και τη σύσταση του Ελληνικού Κράτους. Η σχετική εγκύκλιος της Κυβέρνησης Βενιζέλου, εκτός από τον κεντρικό εορτασμό στην Αθήνα, υπαγόρευε τη διοργάνωση εκδηλώσεων τοπικού χαρακτήρα, σε κάθε μεγάλη πόλη, και την ανέγερση ***"έργων αναμνηστικών αξίων λόγου"***, που θα αποτελούσαν το επίκεντρο των εορτών.

Ο τότε Νομάρχης Ηρακλείου Εμμ. Λυδάκης συνέστησε επιτροπή προσωπικοτήτων, την Επιτροπή Εκατονταετηρίδας, επιφορτισμένη με την ευθύνη της διοργάνωσης των πολυήμερων εορτών· μια από τις πρώτες αποφάσεις της ήταν η ανέγερση "*Ηρώου υπέρ των Κρητών Αγωνιστών*" (εικ. 2).

2. Η Επιτροπή Εκατονταετηρίδας Ηρακλείου μπροστά στο υπό ανέγερση μνημείο. Καθήμενοι από αριστερά: Ανδρέας Βουρδουμπάκης, Γυμνασιάρχης, Μιχαήλ Σακλαμπάνης, Βουλευτής. Εμμ. Λυδάκης, Νομάρχης. Τίτος Ζωγραφίδης, Μητροπολίτης. Ανδρέας Παπαδόπουλος, Δήμαρχος. Ηλίας Καμπάνης, Πρόεδρος Ιατρικού Συλλόγου. Αλκιβιάδης Μαρής, Διευθυντής Εθνικής Τραπέζης
Όρθιοι από αριστερά: Ανδρ. Αλεξανδρίδης, Ζωγράφος (?). Σπυρ. Μαρινάτος, Διευθυντής Μουσείου Ηρακλείου. Ε. Πετράκης, Διευθυντής Λυκείου "Ο Κοράης". Εμμ. Αλεξάκης, Συνταγματάρχης. Ιω, Μουρέλλος, Εκδότης-Δημοσιογράφος. Μιχαήλ Μαρνελάκης, Εκδότης (Αρχείο Ναννώς Μαρινάτου).

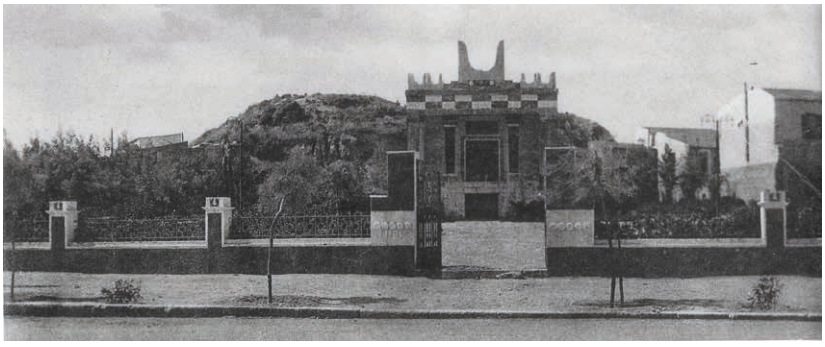
Η μελέτη του έργου ανατέθηκε στο μηχανικό του Δήμου Ηρακλείου Δημ. Κυριακό, έναν αρχιτέκτονα, που έχει αφήσει ανεξίτηλη τη σφραγίδα του στην πόλη. Αξίζει να αναφερθούν ορισμένα δημιουργήματά του, τα οποία αποτελούν και σήμερα τα κύρια κοσμήματα του Ηρακλείου: Η Οικία Τσαχάκη στην οδό Θεσσαλονίκης, το μέγαρο της εφημ. "Πατρίς", η Οικία Λογιάδη (τ. Γαλλικό Ινστιτούτο), καθώς και η Οικία Κοθρή, το άλλοτε ξενοδοχείο "Φλώριδα" και το Μέγαρο Λιοπυράκη, στην 25ης Αυγούστου. Ο Κυριακός πραγματοποίησε επίσης την τριχοτόμηση των ενιαίων Τουρκικών Στρατώνων (Κισλάδων) στη Λεωφόρο Δικαιοσύνης, προτείνοντας, από τότε, τη στέγαση της Νομαρχίας, του Δικαστικού Μεγάρου και της Αστυνομίας και αντιτασσόμενος στις φωνές, που ζητούσαν, απερίσκεπτα και τότε, την κατεδάφισή τους. Τα μεγαλοπρεπή αυτά κτίσματα, μαζί με πολλά ακόμη, που προσέδωσαν μια νέα, ευρωπαϊκή μορφή στην πόλη, στηρίζουν, κατά τη γνώμη μας, τον ισχυρισμό πως ο Δ. Κυριακός ωφέλησε την πόλη του Ηρακλείου όσο την Αθήνα ο Ερ. Τσίλερ (εικ. 3).

3. Ο Δημ. Κυριακός (Αρχείο Χρ. Τζομπανάκη).

Η Επιτροπή Εκατονταετηρίδας είχε προβλέψει και την αρχιτεκτονική μορφή του Ηρώου, το οποίο θα ακολουθούσε "*ρυθμό μινωικό*", σε μια συμβολική απόπειρα σύνδεσης των επιμέρους περιόδων της Κρητικής ιστορίας. Την εποπτεία της ανέγερσης του

μνημείου ανέλαβε 4μελής επιτροπή, αποτελούμενη από το Νομάρχη Εμμ. Λυδάκη, το Δήμαρχο Ανδρέα Παπαδόπουλο, το Δ. Κυριακό και τον Έφορο Αρχαιοτήτων και Διευθυντή του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου Σπυρίδωνα Μαρινάτο. Την 19η Ιουνίου 1930, το Δημοτικό Συμβούλιο Ηρακλείου, ύστερα από σχετική αίτηση της Επιτροπής, ενέκρινε "*όπως διατεθεί χώρος, παρά την Πλατείαν Ελευθερίας και εις θέσιν Ντιγλή Περβόλι, προς ανέγερσιν του επί ταις Εορταίς της Εκατονταετηρίδος Ηρώου του Νομού Ηρακλείου*".
Το κτίσμα αντέγραφε αρχιτεκτονικά τον τύπο του *Μινωικού Μεγάρου*. Μια εξωτερική κιονοστοιχία με δύο ερυθρούς κίονες δημιουργούσαν ανοιχτή στοά, η οποία οδηγούσε στον κυρίως χώρο. Συμβολικά απέδιδε ανακτορικού τύπου μινωικό ιερό (εικ. 4, 5). Όπως, συχνά, και στα μινωικά ιερά, οι εσωτερικοί τοίχοι του Ηρώου περιτρέχονταν από χτιστά πεζούλια, τα θρανία, δηλωτικά και αυτά του λατρευτικού χαρακτήρα του χώρου, και το αντίγραφο ενός μινωικού θρόνου, στο βάθος, συμβόλιζε τη διαρκή παρουσία της αδιόρατης Θεότητας. Η πρόσοψη του Ηρώου επιστεφόταν από επάλληλα ζεύγη κεράτων καθοσιώσεως, τα ιερότερα σύμβολα του μινωικού κόσμου, που συμβόλιζαν εδώ ικετήριους βραχίονες, σε μια αδιάκοπη επίκληση στο Θείο. Στην οροφή του μνημείου, η ενότητα της επίπεδης στέγης διασπάστηκε από υπερυψωμένους φωταγωγούς, που επέτρεπαν το φυσικό φωτισμό του χώρου, όπως είχαν διδάξει οι Μινωίτες, ήδη από την 2η χιλιετία π.Χ. Κατά το πρότυπο, πάλι, των μινωικών μνημειακών κτιρίων, η λίθινη τοιχοποιία ενισχύθηκε με ξυλοδεσιές, που αναπαραστάθηκαν με μπετόν, σύμφωνα με την τεχνική, που είχε εισαγάγει ο Evans στις αναστηλώσεις του ανακτόρου της Κνωσού. Ολόκληρο το υπερυψωμένο ισόγειο μνημείο στηρίχτηκε σε χαμηλό ημιυπόγειο θάλαμο, με είσοδο κάτω από το πρόπυλο, σε ένα επιχειρούμενο συμβολισμό των πρωτοχριστιανικών κρυπτών.

4, 5. Το Ηρώον (Αρχείο Χρ. Τζομπανάκη και Αρχείο ΕΛΙΑ).

Ο καινοφανής, σήμερα, "*μινωικός ρυθμός*" στο σχεδιασμό του Ηρώου βρίσκει και μια πρακτική ερμηνεία στην επισήμανση του Νομάρχη Εμμ. Λυδάκη ότι απέβλεπε στο "*να προσελκύσει την προσοχή των ξένων των διερχομένων εκείθεν προς επίσκεψιν των αρχαιοτήτων της Κνωσού*". Βρισκόμαστε, άλλωστε, στις αρχές της δεκαετίας του '30, τότε που ο τουρισμός στην Κρήτη ήταν ανύπαρκτος και οι αφίξεις των ξένων αποτελούσαν σημαντικό γεγονός, μνημονευόμενο στον τοπικό τύπο κάτω από τον τίτλο "*Αφίξεις περιηγητών*". Είναι βέβαιο, όμως, πως το σχέδιο του Ηρώου προτάθηκε από το Σπ. Μαρινάτο, τον τότε Διευθυντή του Μουσείου Ηρακλείου και Έφορο των Αρχαιοτήτων, σε μια εποχή που οι αρχαιολόγοι διαδραμάτιζαν καίριο ρόλο στα πολιτιστικά πράγματα του τόπου (εικ. 6). Σίγουρα, πάντως, ήταν η εποχή της μεγάλης ανάδειξης της μνημειακής αρχιτεκτονικής της μινωικής Κρήτης, η οποία, με τις αναστηλώσεις του Evans στην Κνωσό, ετύγχανε της μεγαλύτερης δυνατής προβολής και αναγνωρισιμότητας.

6. Ο Διευθυντής του Μουσείου Ηρακλείου και Έφορος Αρχαιοτήτων Σπυρίδων Μαρινάτος (Αρχείο Νεννώς Μαρινάτου).

Η ΑΝΕΓΕΡΣΗ

Η ανέγερση του Ηρώου από το Δημήτρη Κυριακό ξεκίνησε με γοργούς ρυθμούς, μετά την άνοιξη του 1930, και σύντομα οι αντιδράσεις του τύπου της εποχής ήταν μάλλον ενθουσιώδεις: "*Το Ηρώον μας ευρίσκεται εν τω περατούσθαι. Ολόκληρος η γύρω έκτασις διαμορφούται κατά τρόπον καλαισθητικόν και προπαρασκεαζόμενον προς την εικόνα που παρουσιάζει το ιδρυθέν εκεί μνημείον*". Και αλλού: "*Ήρχισε να πρεπίζει ο χώρος του περβολιού του Μάρκογλου. Οι εργάτες εργάζονται για την ανέγερση του Ηρώου και τη νύχτα ακόμη. Και το Ηρώο παίρνει πια φόρμα. Φόρμα που μας δείχνει πως θα γίνει κάτι το έχταχτο... Καθώς είναι γνωστό θα πάρει μινωικό ρυθμό... Οι κολώνες μάλιστα οι ανεστραμμένες έγιναν κιόλας.* (...) *Το φανταζόμαστε από τώρα χρωματισμένο και το απολαβαίνομε με τη φαντασία. Γύρω-γύρω κήπος-πρασινάδα. Πάνω του μεγαλόπρεπο το μπεντένι...Θα 'ναι κάτι το έχταχτο, το ξαναλέμε. Ακόμα έτσι το Ηράκλειο μαζί με το βενετσιάνικο, ανατολίτικο και σύγχρονο χρώμα αποκτά και το μινωικό*". Και τέλος: "*Μολονότι του λείπουν ακόμη πολλαίς συμπληρώσεις, εν τούτοις το καλλιτέχνημα συγκινεί και τον πιο ανίδεο άνθρωπο...*".

ΤΑ ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΗΡΙΑ

Ως ημερομηνία έναρξης του διήμερου εορτασμού της εκατονταετηρίδας στο Ηράκλειο ορίζεται η 5η Οκτωβρίου 1930. Περιλαμβάνει δοξολογία, παρελάσεις, πανηγυ-

ρικούς λόγους, επιμνημόσυνες δεήσεις, καταθέσεις στεφάνων κ.α. Την κυβέρνηση εκπροσωπούν ο Υπουργός Στρατιωτικών Θ. Σοφούλης και ο Πρόεδρος της Κεντρικής Επιτροπής Εορτασμού Εκατονταετηρίδος Ιω. Δαμβέργης, μαζί με μεγάλο αριθμό αξιωματικών του ναυτικού και των ευζώνων (εικ. 7). Συμμετέχουν επίσης εκπρόσωποι ξένων κρατών, συλλόγων και πλήθος δημοσιογράφων από την Αθήνα. Στην πόλη του Ηρακλείου έχουν συρρεύσει χιλιάδες κάτοικοι από ολόκληρο το Νομό Ηρακλείου αλλά και από τους γύρω νομούς.

Τα αποκαλυπτήρια του Ηρώου προγραμματίστηκαν στις 4 μ.μ., κατά την πρώτη ημέρα των εορτασμών. Οι θρυλικότεροι από τους εν ζωή τότε αγωνιστές των κρητικών επαναστάσεων, "*προσερχόμενοι με την Κρητικήν στολήν των και την πανοπλίαν των*", παρέστησαν ως τιμητική φρουρά του νέου μνημείου. Ο τύπος των ημερών σημειώνει με δέος την παρουσία των Ιω. Αϊνικολιώτη, Καπετάν Χατζομιχάλη, Γιάννη Πολυξίγκη, Καραντινού, Γ. Κοκκινάκη, Απ. Τσαπάκη, Εμμ. Μπιζαράκη, Ματθ. Ζαχαριάδη, Γ. Σισμινάκη, Γ. Ξύδη, Εμμ. Κοντή, Μύρ. Καραγιαννάκη, Γ. Πατσιδιανού "*και άλλων γνωστών και άγνωστων από την χορείαν των παλαιών αγωνιστών του 1866 και εντεύθεν* (εικ. 8).

Από τον Ηρακλειώτικο τύπο, που καλύπτει λεπτομερώς τις εορτές, αντιγράφουμε και το χρονικό των αποκαλυπτηρίων του Ηρώου: "*Προκειμένου εις τας 4 μ.μ. να γίνουν τα αποκαλυπτήρια του Ηρώου, ήρχισαν από 3.30 μ.μ. καταφθάνοντα τμήματα στρατού με τας μουσικάς των. Ακολούθως καταφθάνουν οι παλαιοί αγωνισταί συντεταγμένοι με επί κεφαλής τας σημαίας των κρητικών επαναστάσεων φέροντες και τα όπλα των. Ούτοι τοποθετούνται επί των βάθρων της κλίμακος ένθεν και ένθεν του Ηρώου. Παραλλήλως παρετάχθησαν τα σχολεία και ένθεν ο κόσμος επλήρωσεν ασφυκτικώς την Πλατείαν* (εικ. 9). (...) *Ο κ. Σοφούλης αποκαλύπτει είτα το Ηρώον υπό τους κανονιοβολισμούς των παρά την Βίγλαν πυροβόλων του Αντιτορπιλικού Έλλη και τας ζητωκραυγάς του πλήθους, ανακρουόντων των μουσικών του Εθνικού Ύμνου.* (...) "*Ιδιαιτέρως συνεκίνησεν η σύντομος αλλ΄ ιδιαιτέρως εμπνευσμένη προσφώνησις του κ. Δαμβέργη, προέδρου της Κεντρικής Επιτροπής Εκατονταετηρίδος, καταθέσαντος αναμνηστικήν πλάκα φέρουσαν την επιγραφήν:* ***Εις την πολυθαύμαστον Κρήτην, την εξανθίσασαν άνθη τα τίμια, αιωνία η ευγνωμοσύνη***". Και αλλού: "*Ο κόσμος δεν παύει να κινείται όλο το μεσημέρι ως τις 4, ώρα που είναι ορισμένη για τα αποκαλυπτήρια του Ηρώου* (εικ. 10). *Στα δύο δεόμενα χέρια του Ηρώου κυματίζουν δύο γαλανόλευκες. Την πρόσοψή του τη σκεπάζουν σαν μπερντέδες δυο άλλες σημαίες. Σε μια στιγμή οι σημαίες αυτές παραμερίζουν και το Ηρώον προβάλει με όλη του τη μεγαλοπρέπεια. Οι κολώνες του οι κόκκινες, η θύρα του, το εσωτερικό του με τη διπλή σειρά των εδωλίων και το θρόνο στο βάθος κάνουν εξαίρετη εντύπωση στους ξένους, γιατί δεν είναι να γίνεται λόγος για τον κόσμο των Ηρακλειωτών, που το παρακολούθησε από την κατάθεση του πρώτου λιθαριού, ως το τέλειο αποπεράτωμά του, με αληθινή στοργή. [...] Κι οι ξένοι, κι ο κ. Σοφούλης και ο κ. Δαμβέργης και οι κ.κ. Πετρίδης, Γρηγορίου, Μπρισιμιτζάκης κι ο Στρατηγός Κόρακας, καθώς και ο Υπουργός Γεν. Διοικητής Κρήτης Κ. Κατεχάκης έμειναν ενθουσιασμένοι απ΄ το μοναδικό αυτό μαυσωλείο που αποτελεί κόσμημα για την πόλη*".

7, 8, 9, 10. Εικόνες από τα αποκαλυπτήρια του Ηρώου κατά τον εορτασμό της Εκατονταετηρίδας. (Αρχείο Βαλέργα Ιωάννη, Τζανή Ιωάννη).

Εντυπωσιακή είναι και η κάλυψη των γεγονότων από τον Αθηναϊκό τύπο. Διαβάζουμε από το "Αθηναικόν Βήμα" της 8ης Οκτωβρίου 1930, το οποίο αφιερώνει στα γεγονότα σχεδόν ολόκληρη την τρίτη σελίδα του:

"*Το θέαμα το οποίον παρουσίαζε η πλατεία με την στρατιωτικήν παράταξιν, εις την οποία έλαβον μέρος το πρότυπον τάγμα των ευζώνων και η φρουρά της πόλεως, με τας 20 και πλέον χιλιάδας του συγκεντρωθέντος κόσμου, με τους μαθητάς των σχολείων και τους προσκόπους, με τας αντιπροσωπείας όλων ανεξαιρέτως των σωματείων, ήτο μεγαλοπρεπές και επιβλητικόν. Και όλον αυτό το πλήθος κατελήφθη από ρίγη ενθουσιασμού και συγκινήσεως, όταν προσήλθον και παρετάχθησαν προ του Ηρώου οι ευρισκόμενοι ακόμη εν τη ζωή αγωνισταί των επαναστάσεων με τα όπλα και τας σημαίας των. Ο γέρο Αηνικολιώτης, από το χωρίον Δαφνές, παράλυτος και σχεδόν τυφλός, πραγματικόν ερείπιον της ζωής, μετεφέρθη δι' αυτοκινήτου. Μεταξύ των σημαιών ήσαν η ένδοξος σημαία του Κόρακα, η οποία ουδέποτε εταπεινώθη προς του εχθρού, και η σημαία του εκ του χωρίου Κρουσώνος Οπλαρχηγού Μακατούνη, διάτρητος από τας σφαίρας και αιμόβρεκτος από μίαν σώμα προς σώμα συμπλοκήν.*

Μετά ολιγόλογον προσφώνησιν του Νομάρχου κ. Λυδάκη, ο υπουργός των στρατιωτικών, εν μέσω βαθείας κατανύξεως και ενώ ο στρατός παρουσίαζε όπλα, έσυρεν ένδακρυς το σχοινίον και συνεπτύχθη η σημαία η καλύπτουσα την πρόσοψιν του Ηρώου. Τα τηλεβόλα της Έλλης, εχαιρέτησαν και αι μουσικαί του στόλου, του πρότυπου τάγματος και του δήμου ανέκρουσαν τον εθνικόν ύμνον και το θούριον της νήσου "Από φλόγες η Κρήτη ζωσμένη".

ΟΙ ΕΡΑΝΟΙ

Η οικονομική δυσπραγία της εποχής επέβαλε την ανέγερση του Ηρώου με εράνους. Σχετικές εκκλήσεις της Επιτροπής Εκατονταετηρίδας και της Νομαρχίας Ηρακλείου προς τους Δήμους, τις Κοινότητες, τα Επιμελητήρια, τα Σωματεία, τα Ιδρύματα, τους Συνεταιρισμούς αλλά και τους κατοίκους του νομού ζητούσαν την οικονομική ενίσχυση της Επιτροπής. Και είναι γεγονός ότι παρατηρήθηκε τότε μια ασυνήθιστη, για τα σημερινά δεδομένα, άμιλλα μεταξύ φορέων και κατοίκων για τη συγκέντρωση χρημάτων, τις χορηγίες των οποίων η Επιτροπή κοινοποιούσε ονομαστικά κάθε φορά στον τύπο, κάτω από τον τίτλο "*Υπέρ Ηρώου*" ή "*Υπέρ Εκατονταετηρίδος*". Την δι' εράνων ανέγερση του Ηρώου, η οποία κόστισε περί τις 200 χιλιάδες δρχ., επιβεβαίωσε, σε παρέμβασή του στον τύπο, και ο ίδιος ο αρχιτέκτονας του μνημείου, ο οποίος προανήγγειλε την τοποθέτηση, στο χώρο του Ηρώου, ειδικών στηλών, όπου θα αναγράφονταν "*αι κοινότητες αι οποίαι συνετέλεσαν εις την ανέγερσιν του έργου*".

ΤΟ ΗΡΩΟ ΩΣ ΜΟΥΣΕΙΟ

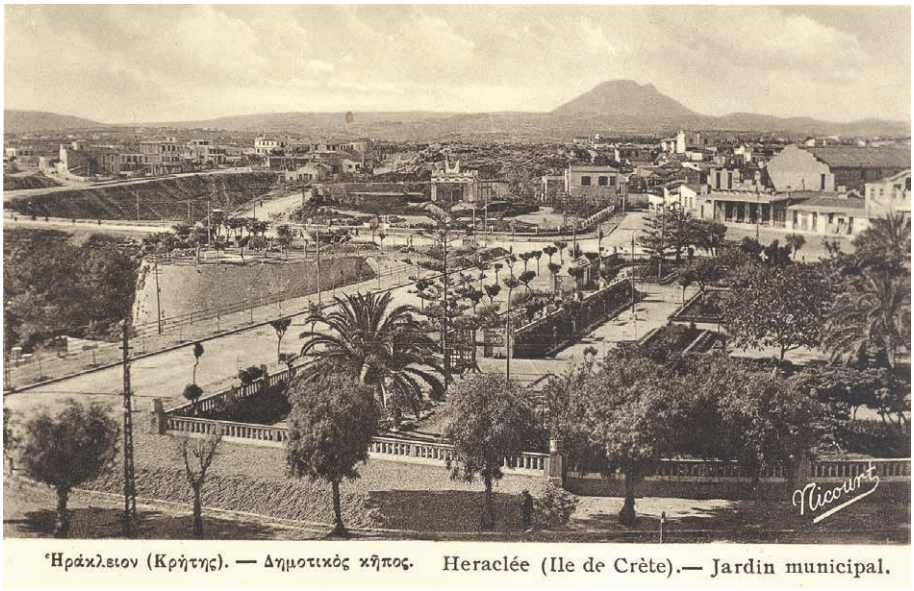
Στα άμεσα σχέδια του Κυριακού ήταν η μετατροπή του Ηρώου σε Ιστορικό - Εθνολογικό Μουσείο της Κρήτης, με την επέκταση του υφιστάμενου κτίσματος. "*Το σημερινό λοιπόν Ηρώον θα είναι μόνον είσοδος προς το Ναόν-Μουσείον, όπου θα είναι αναρτημένα οι εικόνες, τα όπλα και εν γένει τα αντικείμενα εκάστου ήρωος*". Το όραμα αυτό πιθανώς επηρεάστηκε και πάλι από τον Έφορο Αρχαιοτήτων Μαρινάτο, ο οποίος, κατά τη διάρκεια των εορτών, είχε διαμορφώσει ειδική αίθουσα στο Μουσείο Ηρακλείου, όπου συγκέντρωνε και εξέθετε κειμήλια της επανάστασης. Η επέκταση αυτή δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ, προφανώς για οικονομικούς λόγους. Σοβούσε, άλλωστε, και η παγκόσμια οικονομική κρίση με το κραχ του 1929, από την οποία δεν ξέφευγε βέβαια η Κρήτη και το Ηράκλειο.

11. Παρέλαση μπροστά στο Ηρώον, ενώπιον Βασιλέως Γεωργίου Β΄ και Ιωάννη Μεταξά (Αρχεία ΕΛΙΑ).

Από την ίδρυσή του και για τα επόμενα χρόνια το μνημείο αποτελούσε, πάντως, το κύριο Ηρώο του Ηρακλείου, στους εορτασμούς των ιστορικών επετείων, με τελετές, που περιελάμβαναν πανηγυρικούς λόγους, κατάθεση στεφάνων και απόδοση στρατιωτικών τιμών, όπως φαίνεται στη φωτογραφία που παρατίθεται, όπου αποδίδονται τιμές στους παριστάμενους προ του μνημείου, Βασιλιά Γεώργιο και Ιωάννη Μεταξά (εικ. 11).

Σίγουρα, όμως, αποτελούσε ένα από τα κύρια αξιοθέατα του Ηρακλείου, ενταγμένο απόλυτα μέσα στο δημοτικό κήπο της πόλης, όπως φαίνεται και στις σχετικές καρτ ποστάλ της εποχής (εικ. 12).

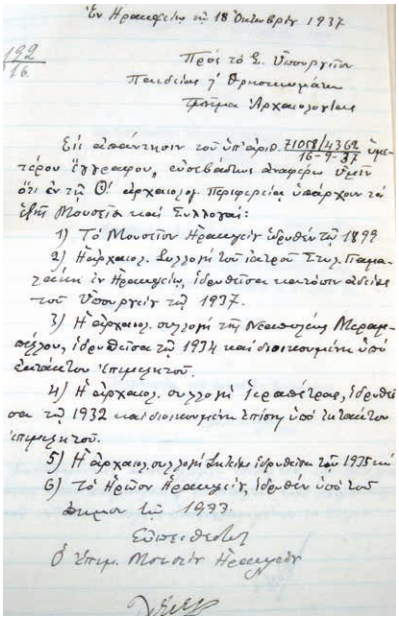

12. Γενική άποψη της Πλατείας τριών Καμαρών, διακρίνεται το Ηρώο. (Διαδίκτυο).

Εκτός, όμως, από Ηρώο της πόλης, το απαξιωμένο σήμερα μνημείο είχε και παράλληλη χρήση. Μέσα στο Ηρώο, που ήταν επισκέψιμο και εκτός εορτών, φυλάσσονταν αναθήματα και πολεμικά κειμήλια, πιθανώς από εκείνα που είχαν προσκομίσει στο Αρχαιολογικό Μουσείο οι απόγονοι των Κρητών αγωνιστών, κατά τους εορτασμούς της Εκατονταετηρίδας. Σύμφωνα με μαρτυρίες, στους τοίχους του Ηρώου ήταν αναρτημένοι πίνακες με πορτραίτα αγωνιστών και διάφορες σημαίες και επαναστατικά λάβαρα. Βέβαιη είναι και η ύπαρξη άλλων ενθυμημάτων, όπως η τιμητική πλάκα του Ιω. Δαμβέργη, που προαναφέρθηκε, ή ένας αναμνηστικός πίνακας με τα ιστορικά γεγονότα και τις βιογραφίες των παλαιμάχων αγωνιστών του Κρουσώνα, που, όπως αναφέρει ο τύπος των ημερών των εορτασμών, κατατέθηκε από το "*Σύλλογο Εφέδρων Κρουσανιωτών*", αντί στεφάνου, στο Ηρώο.

Από αναδημοσίευση φύλλου της εφημερίδος "Ιδη" του 1937, με αφορμή ιστορικό σημείωμα για τον Οπλαρχηγό Τσαγκαραντώνη (Αντ. Ξενάκη), δίνεται η πληροφορία ότι η σημαία του Καπετάν Τσαγκαραντώνη "*βρίσκεται κατατεθειμένη στο Ηρώο Ηρακλείου*". Είναι χρήσιμη και μια δημοσιευμένη μαρτυρία ενός παλαιού Ηρακλειώτη, του Μαν. Δεδελετάκη, ο οποίος θυμάται εκπαιδευτικές εκδρομές του σχολείου του, το 1938, στο Ηρώο, όπου μετέβαιναν για βιωματική διδασκαλία της τοπικής ιστορίας. Θυμάται μια μεγάλη βιτρίνα, στρωμένη με βελούδο, που περιείχε ένα μαυρισμένο κρανίο του

Κόρακα, - τους έλεγε, λέει, η δασκάλα- ένα δάφνινο στεφάνι, κρητικά μαχαίρια, πιστόλια κι ένα τουφέκι, μαζί με ένα κόκκινο σκούφο και μια κρητική φορεσιά. Γύρω από τη μεγάλη βιτρίνα, θυμάται πολλές ακόμα μικρότερες, που φιλοξενούσαν κρανία και όπλα άλλων αγωνιστών. Στους τοίχους της αίθουσας θυμάται αναρτημένα πορτραίτα αγωνιστών, μαζί με πολεμικά λάβαρα και σημαίες, μαυρισμένες από το χρόνο και διάτρητες από τις σφαίρες των μαχών, μαζί με δάφνινα στεφάνια, και πολλά όπλα και γιαταγάνια, με ασημένια σκαλίσματα στις λαβές.

13. Κατάλογος Μουσείων Ανατολικής Κρήτης, περιλαμβάνεται το Ηρώον Ηρακλείου (Αρχείο Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηρακλείου).

Εκτός όμως από τη συλλογική μνήμη της πόλης, υπάρχουν και επίσημα έγγραφα, που επιβεβαιώνουν τη λειτουργία του Ηρώου ως Ιστορικού - Εθνολογικού Μουσείου Κρήτης· όπως λόγου χάρη το πρόσφατο εύρημα μιας αναφοράς του 1937 από τον Επιμελητή του Μουσείου Ηρακλείου, Χρήστο Πέτρου, προς το Υπουργείο Παιδείας, στην οποία - με την ιδιότητα του αναπληρωτή του Εφόρου Αρχαιοτήτων Σπ. Μαρινάτου - συμπεριλαμβάνει το Ηρώο μεταξύ των Μουσείων των διοικητικών ορίων της Υπηρεσίας του (εικ. 13). Είναι βέβαιο ότι το Ηρώο λειτουργούσε, κατά τις πρώτες ημέρες της Κατοχής, το Μάιο του 1941. Κανένας, εξάλλου, δε θυμάται το Ηρώο να λειτουργήσει έκτοτε. Ακόμα και ο πενιχρός εορτασμός της πόλης του Ηρακλείου στην επέτειο της 25ης Μαρτίου του 1942, που ήταν ο πρώτος εορτασμός της επετείου μετά την εισβολή των Ναζί, δεν περιλάμβανε πλέον κατάθεση στεφάνων στο Ηρώο, παρά μονάχα στο μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη.

Μεγάλος αριθμός των κειμηλίων του Ηρώου δε θα γλίτωσε την καταστροφή. Κάποια ίσως έφτασαν στους απογόνους των αγωνιστών, ενώ πολλά πουλήθηκαν, προφανώς σε σχετικές συλλογές.

Για να αντιληφθούμε κάπως, πώς εξελίχθηκαν τα πράγματα θα αναφερθώ σε ένα παράδειγμα. Πρόκειται για τα κειμήλια του Στυλιανού Πρατσινάκη ή Καπετάν Ντάλια: στον τύπο της εποχής των εορτασμών, τα κειμήλια αυτά αναφέρονται ως δωρεά απογόνου του ήρωα προς το Αρχαιολογικό Μουσείο, για να εκτεθούν στην ειδική αίθουσα της Εκατονταετηρίδας. Σήμερα, όμως, βρίσκονται στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης ως αγορασθέντα από ιδιώτες και μάλιστα από ιδιώτες, που θέλησαν να κρατήσουν την ανωνυμία τους.

Γίνεται λοιπόν αντιληπτό ότι τα αντικείμενα αυτά παραχωρήθηκαν, δύο φορές στην ιστορία τους, σε δύο διαφορετικά Μουσεία της Κρήτης, το 1930 στο Αρχαιολογικό Μου-

σείο και το 1957 στο Ιστορικό. Την πρώτη φορά όμως δωρήθηκαν από τις οικογένειες των αγωνιστών, ενώ τη δεύτερη φορά πουλήθηκαν από αγνώστους ιδιώτες, που μόνο η παράνομη κατοχή των αντικειμένων αυτών ερμηνεύει την τήρηση της ανωνυμίας τους στους καταλόγους του Ιστορικού Μουσείου.

Είμαι βέβαιος ότι το παράδειγμα των κειμηλίων Πρατσινάκη φωτίζει την πορεία κάποιων αντικειμένων, που αρχικά συγκεντρώθηκαν στο Αρχαιολογικό Μουσείο για τον εορτασμό της Εκατονταετηρίδας και αργότερα εκτέθηκαν στο Ηρώο, απ' όπου αποσπάσθηκαν βίαια, όταν αυτό λεηλατήθηκε τις πρώτες ημέρες της Γερμανικής εισβολής. Φαίνεται πως όσα εκθέματα δεν καταστράφηκαν τότε ακολούθησαν το δρόμο της παράνομης κατοχής και της πώλησης, όπως τα κειμήλια Πρατσινάκη, που, ευτυχώς, σώζονται, μετά την εξαγορά τους από την Ε.Κ.Ι.Μ. Αντίστοιχη πορεία φαίνεται πως ακολούθησαν και άλλα κειμήλια, όπως μια "*Σημαία του Κόρακα*" και μια "*Σημαία των Νιώτη και Σπιθούρη*", τα οποία αναφέρονται στα εκθέματα του Αρχαιολογικού Μουσείου, το 1930 και σήμερα εκτίθενται στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης ως αγορές από αγνώστους.

Η ΕΚΚΕΝΩΣΗ (;) ΤΟΥ ΗΡΩΟΥ

Κάποια κειμήλια, πάντως, φαίνεται πως παρέμειναν για μεγάλο ακόμη διάστημα στο καταργημένο Ηρώο της πόλης. Η τελευταία επίσημη αναφορά σε αυτά είναι το Φεβρουάριο του 1951, δέκα χρόνια μετά την καταστροφή του Ηρώου, όταν το Δημοτικό Συμβούλιο Ηρακλείου εξετάζει αίτημα του Κέντρου Εκπαιδεύσεως Νεοσυλλέκτων Ηρακλείου να αναλάβει την έκθεση, στο νεοϊδρυθέν Μουσείο του, "*των εικόνων και των λοιπών ιστορικών κειμηλίων άτινα υπάρχουν εις το Ηρώον του παρά την Πλατείαν Ελευθερίας Κήπου*". Αντιγράφω και πάλι από τα πρακτικά:

Το Δημοτικόν Συμβούλιον αποβλέπον εις την καλυτέραν διασφάλισιν των εικόνων αίτινες εφυλάσσοντο εις το ως άνω Ηρώον, όπερ ανηγέρθη κατά τον εορτασμόν της πρώτης Εκατονταετηρίδος της Εθνικής παλιγγενεσίας εν έτει 1930, επί οικοπέδου ούτινος εκ των υστέρων δια δικαστικής αποφάσεως ο Δήμος εστερήθη της κυριότητος και απεβλήθη εξ αυτού παρά των αναγνωρισθέντων ως κυρίων, αποφασίζει, όπως αι εντός του ως άνω Ηρώου φυλασσόμεναι Εικόνες και άλλα κειμήλια των αγωνιστών των κρητικών απελευθερωτικών επαναστάσεων δοθώσιν επί δανεισμώ και προς φύλαξιν εις το Μουσείον του Κέντρου Εκπαιδεύσεως Νεοσυλλέκτων Ηρακλείου. Η παράδοσις των ανωτέρω και η επιλογή αυτών θα γίνει υπό Επιτροπής εκ του Αρχιμηχανικού του Δήμου και του Διαχειριστού Υλικού συντασσομένου σχετικού πρωτοκόλλου.

Αυτή η απόφαση, που δε γνωρίζουμε καν αν υλοποιήθηκε ποτέ, είναι και η τελευταία γνωστή σε μένα αναφορά για τα κειμήλια του Ηρώου, για την τύχη των οποίων θα ήταν χρήσιμο να αναληφθεί κάποτε μια ειδική έρευνα. Έκτοτε, πάντως, το Ηρώο περιήλθε στα χέρια των ιδιωτών κι έπειτα από διάφορες χρήσεις, άσχετες με την ίδρυσή του και ταπεινωτικές, εγκαταλείφθηκε και απαξιώθηκε περαιτέρω.

Η ΘΛΙΒΕΡΗ ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΕΙΚΟΝΑ

Σήμερα, η εικόνα του Ηρώου των Κρητών Αγωνιστών δεν τιμά την πόλη του Ηρακλείου και τους ανθρώπους της (εικ. 14, 15, 16). Εγκατάλειψη και βεβήλωση είναι οι λέξεις, που μπορούν να περιγράψουν τη σημερινή κατάσταση του μνημείου, το οποίο εγκλωβίζεται ανάμεσα σε μεταγενέστερα προσκτίσματα, όπως οι τουαλέτες (!) και τα πρόχειρα υπόστεγα. Τα ιερά κέρατα, που επέστεφαν το θριγκό του μνημείου, έχουν εξαφανιστεί, ενώ οι γυάλινοι φεγγίτες έχουν αντικατασταθεί με σιδερένια πλέγματα και λαμαρίνες.

Οι σοβάδες αποκολλούνται και η τοιχοποιία ρηγματώνεται, με γοργούς ρυθμούς από την οργιώδη βλάστηση, που αναπτύσσεται πάνω στα αρχιτεκτονικά μέρη του Ηρώου. Άγνωστα χέρια έχουν επιχρωματίσει τους ερυθρούς κίονες και τη ζωηρή μετώπη του θριγκού, αντικαθιστώντας τη μινωική πολυχρωμία με την ψυχρή λευκότητα του ασβέστη. Πανύψηλα, πυκνά δέντρα έχουν αφεθεί, λες επίτηδες, απεριποίητα, για να κρύψουν την πρόσοψη του Ηρώου, δημιουργώντας ένα μνημείο-φάντασμα, άγνωστο, δυστυχώς, στους περισσότερους κατοίκους της πόλης. Και η σημαντική ιστορία του Ηρώου, που ταυτίζεται, αναπόφευκτα, με τη σύγχρονη ιστορία της πόλης, άγνωστη στους περισσότερους, λησμονείται, καθώς "μισεύουν" ένας-ένας οι άνθρωποι εκείνοι που έζησαν τη δόξα του και είναι σε θέση να μας διδάξουν τη σημασία του.

14, 15, 16. Η σημερινή εικόνα του Ηρώου (Μαρία Χουλάκη).

ΤΑ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ ΚΑΙ ΤΑ ΠΡΑΚΤΕΑ

Μετά την αποκαρδιωτική για όλους μας αποτυχία του Συλλόγου Εκτάκτων Αρχαιολόγων να επιβάλει την επαναξιολόγηση του Ηρώου ως Μνημείου, το 2010, έμεινε ως πολύτιμο κέρδος η αφύπνιση της τοπικής κοινωνίας για την ιστορία του Ηρώου και την ανάγκη σωτηρίας του (εικ. 17). Με τη μεσολάβηση του Μηχανικού Χάρη Μαμουλάκη, επί προεδρίας στο ΤΕΕ/ΤΑΚ του Πέτρου Ινιωτάκη, αμφότερων αντιδημάρχων σήμερα της πόλης, συμπράξαμε με τον αγαπητό, έκτοτε, φίλο Αρχιτέκτονα Οδυσσέα Σγουρό και ξεκίνησε ο αγώνας για τη σωτηρία του Ηρώου. Ακολούθησαν 26 φορείς της πόλης μας και εξέχουσες ανεξάρτητες προσωπικότητες, που συνυπογράφαμε κοινό ψήφισμα υπέρ της προστασίας του Ηρώου (εικ. 18, 19).

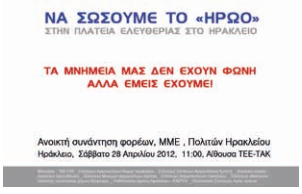

17. Από τις δράσεις του Παραρτήματος Κρήτης του Συλλόγου Εκτάκτων Αρχαιολόγων (Σ.Ε.Κ.Α) (Επιμέλεια - σχεδίαση Δανάη Κοντοπόδη).

18. *19.*
Από τις δράσεις του Συντονιστικού Οργάνου Φορέων και Συλλογικοτήτων για τη διάσωση του Ηρώου. (Επιμέλεια - σχεδίαση Οδυσσέας Σγουρός - Κάλια Πλατύρραχου).

Προκλήθηκαν σημαντικές τότε εκδηλώσεις και γενικότερη αναστάτωση επί του θέματος. Ακόμα και η εφημερίδα Καθημερινή συνέβαλε με άρθρο του κ. Ν. Βατόπουλου σε αυτή την προσπάθεια (εικ. 20). Προκαλέσαμε ακόμη και την παρέμβαση της Γενικής Γραμματέως Πολιτισμού Λίνας Μενδώνη, η οποία επισκέφθηκε το μνημείο και αμέσως ζήτησε την αναπομπή του ζητήματος στο Κεντρικό Συμβούλιο Νεωτέρων Μνημείων (εικ. 21). Και αυτή η αίτηση δεν προχώρησε όμως, καθώς την εμπόδισε ο ίδιος ο υπουργός Πολιτισμού Κ. Τζαβάρας, όπως μας αποκάλυψε αργότερα η Λ. Μενδώνη. Τον Τζαβάρα, εξάλλου, και την απροκάλυπτη μεροληψία του για το θέμα, ατυχήσαμε να γνωρίσουμε από κοντά με τη Λιάνα Σταρίδα, τον Οδυσσέα Σγουρό, το Νίκο Ματζαπετάκη, τον Κώστα Βαρβεράκη, το Γιάννη Σκουλά και λίγους άλλους, σε μια επί τούτου μετάβασή μας στην Αθήνα, από την οποία φύγαμε και πάλι με άδεια χέρια.

Απειλείται με κατεδάφιση το «Ηρώον» στο Ηράκλειο Κρήτης

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ. Ένα μεσόν δε-
καετίας προσπαθούσαν να δώ-
σουν ένα τέλος στο ζήτημα του
Ηρώου στο Ηράκλειο Κρήτης. Η κα-
τεδάφιση με την οποία περιβάλλει το
επιτηρητής Πολιτισμού το εξίσωνε
Πανελλή Εκπλήρωση έση προ-
κειμένου ανοιχτά αντιφάσεις και αν-
κολούθησε και αμφισβήτησε, σε
τούτο επιτυγχάνουν δύο τα μνημεία
αποκαλεί κομμάτι του ιστορικού τα
του.

Το εξίσωνε, προ το Κεντρικό Συμ-
βούλιο Νεωτέρων Μνημείων του υπ.
Πολιτισμού έκοψε σταθερά δικαιο-
μένου ένα το 2000, είναι ενίσχυση
του 1930 και αποτελεί υλοποίηση
μιας ιδέας του αρχιτέκτονα Στέλιο
Μαρινάκη. Σχεδιάστηκε από τον
αρχιτέκτονα Δημήτρη Κυριακό (με
μεγάλη διάσταση πέτρα σε ανά-
μεσα νεο-μινωικό). Το υποτιθέμενο
των αναμνήσεων του Αρβούς έζησε
είναι διαμορφώνει το πλούσιο α-
πολύτιτλο ενός «Μινωϊκού Μεγά-
ρου». Το εξίσωνε έτσιε το «τυμβο-
λο» για τους νέους του «Ηρώου»
Εκατονταετιλλιάδου του Εθνικού
Πολεμικού (1830 - 1930). Χάλκινα
με ονοματα που κοσμούσαν ο Νο-

Το ιστορικό κτίσμα του 1930 σε νεο-μινωικό ρυθμό κατεδαφίζεται σε αρχιτεκτ από το ίδιο το υπουργείο Πολιτισμού.

20. Αφιέρωμα της εφ. Καθημερινή στο Ηρώο (22-6-2010).

21. Η τότε γ. γραμματέας του ΥΠΠΟ Λίνα Μενδώνη ενώπιον του Ηρώου.

Μόνη παρήγορη εξέλιξη αποτέλεσε η ομόφωνη απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου Ηρακλείου τον Απρίλη του 2012, επί Δημαρχίας Κουράκη, με το αίτημα της κήρυξης του Ηρώου ως διατηρητέου, μια απόφαση, που ακολούθησε την εισήγηση τού τότε αντιδημάρχου Πολεοδομίας κ. Μανόλη Βασιλάκη και η οποία, αν και χωρίς ουσιαστική συνέχεια, διασώζει έως σήμερα το κύρος του Δήμου Ηρακλείου για το θέμα. Μια δεύτερη απόφαση για την επέκταση των χώρων πρασίνου της πόλης, στην περιοχή του Ηρώου, και συνακόλουθη εξαγορά του χώρου από το Δήμο ελήφθη στην εκπνοή της θητείας της ίδιας δημοτικής αρχής και δεν είχε και πάλι, δυστυχώς, ουσιαστικό περιεχόμενο. Σήμερα, μετά από 5 χρόνια προσωπικής εμπλοκής στον πολυάνθρωπο και πολυμέτωπο αγώνα, που ξεκίνησε το 2009 για τη διάσωση του Ηρώου, θα μπορούσα να πω πολλά για τη δομή και λειτουργία του ελληνικού δημοσίου, τα στελέχη του, τους βουλευτές, που μας εκπροσωπούν. Ακόμα και για το Δήμο Ηρακλείου και τη Δημοτική αρχή -προηγούμενη και τωρινή- που με απευθείας εξαγορά ή ανταλλαγή ακινήτου μπορούσε, πολύ απλά, να σώσει το Ηρώο.

Θα μπορούσα να μιλήσω και για τις πολιτικές του, κατ' ευφημισμόν, Υπουργείου Πολιτισμού, τις παθογένειες, τις αγκυλώσεις, τις εξαρτήσεις του, την προκλητική ευθυνοφοβία μερίδας των αρμόδιων τοπικών υπηρεσιών, που όφειλαν να σηκώσουν το βάρος και να συγκρουστούν με το κεντρικό κράτος για την παράλογη καταδίκη ενός τέτοιου μνημείου. Δεν θα το κάνω.

Θα αρκεστώ να δηλώσω μόνο αυτό για το οποίο είμαι πλέον απολύτως βέβαιος: το υπουργείο Πολιτισμού δεν πρόκειται ποτέ να κηρύξει το Ηρώο ως διατηρητέο μνημείο. Έχει αποδείξει τις διαθέσεις του από το 2006 έως σήμερα. Πάντα ένα αόρατο χέρι εμπόδιζε την τελευταία στιγμή και θα εμποδίζει πάντα την ουσιαστική επαναξιολόγηση του μνημείου από ένα ανεπηρέαστο επιστημονικό όργανο.

Είναι όμως πια καιρός να δούμε τι μπορεί να γίνει σε τοπικό επίπεδο. Αποτελεί παρήγορο γεγονός ότι η Δημοτική παράταξη "Ηράκλεια Πρωτοβουλία" ανακινεί το θέμα του Ηρώου, υπενθυμίζοντας την τεράστια αυτή εκκρεμότητα της πόλης. Η παρούσα δημοτική αρχή και ο Δήμαρχος κ. Λαμπρινός, προσωπικά, γνωρίζουν καλά το θέμα. Είναι προς τιμήν του που ενδιαφέρθηκε από την πρώτη στιγμή κι ενημερώθηκε από μας σχετικά. Δεν υπάρχει όμως καμιά απόφαση από τότε κι έχουν περάσει 3 χρόνια. Κι όμως ο Δήμος Ηρακλείου -εν όψει μάλιστα και των συζητήσεων για το Πάρκο Γεωργιάδη- είναι ο μόνος που μπορεί να δώσει τέλος στην τραγική εικόνα του πρώτου Ηρώου της πόλης του Ηρακλείου· μια εικόνα απαράδεκτη, που ντροπιάζει σήμερα την πόλη και τους κατοίκους της.

Σάββατο, 20.05.2017

Η Μάχη της Κρήτης και η συμβολή του λαϊκού στοιχείου

Ομιλητής

Δημήτρης Καρατζάνης

Ταξίαρχος ε. α., τ. Πρόεδρος Δημοτικού Συμβουλίου Ηρακλείου

Προλογίζει ο

Μανόλης Βασιλάκης

Πολιτικός μηχανικός, Πρόεδρος Οργανωτικής Επιτροπής

Μανόλης Βασιλάκης

Κυρίες και Κύριοι επιδιώξαμε η προγραμματισμένη στον κύκλο ομιλιών "ο Μίτος της Αριάδνης" διάλεξη για τη Μάχη της Κρήτης να συμπέσει με την 76η επέτειο από τα αιματηρά και ηρωικά γεγονότα. Θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους εσάς για την παρουσία σας, που αποτελεί τιμή για μας αλλά κυρίως γι' αυτούς, που έλαβαν μέρος, αμυνόμενοι, στα γεγονότα.

Ευχαριστούμε τη Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη και ιδιαίτερα τον υπεύθυνο του οπτικοακουστικού τμήματος κ. Γιάννη Αλεξανδράκη για τη διάθεση του υλικού που είδατε και θα δείτε στη συνέχεια.

Ο σημερινός ομιλητής, κ. Δημήτρης Καρατζάνης, γεννήθηκε στο Ηράκλειο, όπου τελείωσε τις βασικές του σπουδές. Αποφοίτησε από τη Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων και διεύρυνε τις γνώσεις του, φοιτώντας σε Στρατιωτικές Σχολές στην Ευρώπη και την Αμερική. Υπηρέτησε ως νέος αξιωματικός σε δύσκολες και απομακρυσμένες φρουρές και, με την πάροδο του χρόνου, σε σημαντικές επιτελικές θέσεις, ενώ εκπροσώπησε τη χώρα μας στο Διεθνές Στρατιωτικό Επιτελείο του ΝΑΤΟ στις Βρυξέλλες. Παραιτήθηκε με τον βαθμό του Ταξιάρχου και έφυγε με το κεφάλι ψηλά, όταν υπέστη αρνητική διάκριση από την υπηρεσία.

Καθώς ήταν νέος και δραστήριος έκανε μια δεύτερη σταδιοδρομία ως διευθυντής, σχολιογράφος - αρθρογράφος με καθημερινή στήλη στην εφημερίδα "η Αλλαγή", ιδρυτής και εκδότης της οποίας ήταν ο αείμνηστος Μανόλης Καρέλλης.

Εξελέγη κατ' επανάληψη Δημοτικός Σύμβουλος και υπηρέτησε τον Δήμο Ηρακλείου επί είκοσι συναπτά έτη, από το 1995 ως το 2014. Διετέλεσε επί σειρά ετών Αντιδήμαρχος σε διάφορους τομείς του δημοτικού έργου, πρώτος Πρόεδρος του Ενιαίου Συνδέσμου Διαχείρισης Απορριμμάτων Κρήτης και, από το 2006 ως το 2014, Πρόεδρος του Δημοτικού Συμβουλίου Ηρακλείου.

Εκείνος που παρουσιάζει έναν ομιλητή, δεν επιλέγεται, κατά την ταπεινή μου άποψη, για να διαβάσει ένα βιογραφικό σημείωμα, όπως αυτό, που καταθέτει κάποιος, για να προσληφθεί από το Δημόσιο ή μια επιχείρηση, αλλά δικαιούται ή μάλλον οφείλει να πει και την προσωπική του γνώμη γι' αυτόν που παρουσιάζει.

Τον Δημήτρη Καρατζάνη γνώρισα πριν πολλά χρόνια, σε συνάντηση συμμαθητών, ως σύζυγο της ωραίας μας συμμαθήτριας Χαράς Λαγουδάκη, με την οποία έχουν αποκτήσει τρεις γιούς, τον Κώστα, τον Αλέξανδρο και τον Χριστόφορο, που έγινε από μικρός διάσημος καθώς πρωταγωνιστούσε σε διάφορα σχόλια του πατέρα του στην "Αλλαγή". Έχουν εν τω μεταξύ και εγγόνια.

Με τον κ. Καρατζάνη υπηρετήσαμε περίπου τα ίδια χρόνια στο Δημοτικό Συμβούλιο (εγώ είχα ένα κενό τεσσάρων ετών). Ως Αντιδήμαρχος ήταν αποφασιστικός και αποτελεσματικός και επέδειξε, σε δύσκολες στιγμές, πολιτικό θάρρος. Τον θυμάμαι να εισηγείται στο Δημοτικό Συμβούλιο ως Αντιδήμαρχος Οικονομικών τον προϋπολογισμό και να παρουσιάζει, επειδή θεώρησε ότι έπρεπε να το κάνει χάριν της σωστής ενημέρωσης των Συμβούλων, ένα έγγραφο για το ποσοστό απορρόφησης των κονδυλίων

για τα τεχνικά έργα, που δεν ήταν καθόλου κολακευτικό για τη Δημοτική Αρχή, στην οποία ανήκε. Ο Δήμαρχος κ. Ασλάνης, που ήταν κυρίαρχος της Δημοτικής του Ομάδας, λόγω προσωπικότητας και μεγάλης κοινοβουλευτικής εμπειρίας, του ζήτησε, σε έντονο ύφος, να αποσύρει το έγγραφο. "Λάθος πόρτα χτυπήσατε, κ. Δήμαρχε" ήταν η απάντηση του Αντιδημάρχου.

Ως Πρόεδρος του Δημοτικού Συμβουλίου έδινε τον λόγο με τα ίδια κριτήρια σε συμπολιτευόμενους και αντιπολιτευόμενους Συμβούλους: με άνεση χρόνου στα μεγάλα θέματα και με συνοπτικές διαδικασίες στα δευτερεύοντα.

Καθώς διαθέτει χιούμορ, όσο ήταν στην "Αλλαγή", κατέγραφε τα ευτράπελα κάθε συνεδρίασης στην εφημερίδα.

Ο σημερινός ομιλητής ήταν, ύστερα απ' όσα ελέχθησαν, χωρίς αμφιβολία, ένας πολύ καλός στρατιωτικός. Ανήκει στην κατηγορία εκείνη των ανθρώπων, που δεν είναι απλώς καλοί επαγγελματίες, αλλά διαθέτουν ευρύτερη μόρφωση και έχουν ενδιαφέροντα πέραν των στενών επαγγελματικών. Είναι ταλαντούχος χειριστής της Ελληνικής γλώσσας, εφόδιο πολύτιμο κατά τη θητεία του στην "Αλλαγή" αλλά και στον Στρατό και τον Δήμο. Έχει γράψει τρία βιβλία: Τα "Scripta Minora - Μικρά Γραπτά" το 2008, "Με τα μάτια του Έκτορα" το 2010 και "Η εξομολόγηση ήταν μισή" το 2014.

Σήμερα διάγει βίο ήρεμο και αθλητικό. Επιτρέπει στον εαυτό του κάποιες στιγμές χαλάρωσης, με καλή παρέα, σε καφετέρια αλλά ο περισσότερος χρόνος είναι αφιερωμένος στην αγαπημένη του ενασχόληση: την αρθρογραφία σε γνωστό ιστότοπο της πόλης, όπου σχολιάζει την πολιτική επικαιρότητα ή γράφει καταπληκτικές ιστορίες από τη μακρά θητεία του στον Στρατό. Παράλληλα συγγράφει το τέταρτο βιβλίο του.

Διαθέτει ευγένεια και καλαισθησία, η οποία φαίνεται όχι μόνο στα γραπτά του αλλά και στις καθημερινές επιλογές του, ακόμα και στο ντύσιμό του. Πριν λίγα χρόνια, στη διάρκεια δοξολογίας στον Άγιο Μηνά, όπου στεκόμαστε ο ένας δίπλα στον άλλο, διαπιστώσαμε ότι φορούσαμε το ίδιο κουστούμι. Θεώρησα μεγάλη επιτυχία ότι είχα κάνει την ίδια επιλογή με εκείνον.

Ο Δημήτρης Καρατζάνης αγαπά και μελετά την ιστορία. Προϊόν αυτής της μελέτης είναι η σημερινή επίκαιρη διάλεξή του με θέμα: **Η μάχη της Κρήτης και η συμβολή του λαϊκού στοιχείου.**

Μου έχει δώσει άπειρες φορές τον λόγο στο Δημοτικό Συμβούλιο, σήμερα, για μια φορά, είναι η σειρά μου: αγαπητέ Κύριε Καρατζάνη έχετε τον λόγο.

Δημήτρης Καρατζάνης

Η Μάχη της Κρήτης και η συμβολή του λαϊκού στοιχείου

Απομεσήμερο της 20ης του Μάη 1941. Τα Γερμανικά αεροπλάνα, γιγάντια σιδερένια πουλιά, χυμούν από ώρα στο ανυπεράσπιστο Ηράκλειο, αδειάζοντας το θανατερό φορτίο τους πάνω στη ρημαγμένη πόλη. Οι κάτοικοι έχουν εξαφανιστεί, αναζητώντας καταφύγιο στα βαθιά υπόγεια, στις γαλαρίες των Ενετικών Τειχών και στα γειτονικά χωριά.

Στη δυτική πλαγιά του Γιούχτα, κοντά στο βραχοκκλήσι τ' Αγι΄ Αντώνη, δυο βοσκοί, παππούς κι εγγονός, έχουν σταλιάσει τα πρόβατά τους, κάτω από μια πελώρια μουριά και παρατηρούν τ' αεροπλάνα, δαγκάνοντας νευρικά τα μουστάκια τους. Άναντροι! Ψιθυρίζουν κάθε τόσο, μέσα απ' τα σφιγμένα τους δόντια.

Σε μια στιγμή, ο γέρος πετιέται ορθός. "Οι Γερμανοί πέφτουν με ομπρέλες", κραυγάζει έκπληκτος. "Αλεξιφτωτιστές τσι λένε", τον διορθώνει ο εγγονός με τις γνώσεις που 'χε αποκτήσει απ' την πρόσφατη θητεία του στο στρατό.

"Μωρέ ίντα μας νοιάζει πώς τσι λένε. Ο διάολος θα τσι πάρει, όπως και να τσι λένε", βρυχήθηκε μ' αγριεμένο μάτι ο γέρο - Κρητικός, παίρνοντας τον κατήφορο.

Χαίρομαι ιδιαίτερα που, στο πλαίσιο του προγράμματος ομιλιών των νέων της Ηράκλειας Πρωτοβουλίας για το Ηράκλειο, με τίτλο "ο Μίτος της Αριάδνης", ο φίλος και εξ αγχιστείας συμμαθητής Μανόλης Βασιλάκης μου έδωσε την ευκαιρία και το προνόμιο ν' αναπτύξω μια μοναδική στιγμή της ελληνικής αλλά και της παγκόσμιας ιστορίας, ένα φοβερό δεκαήμερο, που έγινε παγκόσμια γνωστό ως "η Μάχη της Κρήτης" μια επική σύγκρουση, την τρίτη και τελευταία πράξη του πολεμικού δράματος της Ελλάδας, που ξεκίνησε απ' τα Ηπειρωτικά βουνά, άγγιξε σαν αστραπή τα οχυρά της Μακεδονίας και της Θράκης, για να κλείσει, με απίστευτη ένταση, στις πεδιάδες και τα βουνά της Κρήτης.

Και βέβαια, δεν θα μπορούσε να γίνει αλλιώς, γιατί η Κρήτη, σ' όλη τη διάρκεια της μακραίωνης ιστορίας της, δεν βρέθηκε ποτέ απούσα από κανένα εθνικό αγώνα, δεν έλειψε από κανένα προσκλητήριο για την τιμή και την ελευθερία αυτού του τόπου. Έτσι και το Μάη του '41, η μοίρα την προόριζε να κλείσει το ελληνικό δράμα μ' ένα μεγαλειώδες τέλος· ένα τέλος αντάξιο της ιστορίας της, επιβεβαιώνοντας για μία ακόμη φορά πως για κείνους που η ελευθερία αποτελεί ύψιστο αγαθό δεν υπάρχουν όρια θυσίας.

Η Μάχη της Κρήτης είναι από τις πιο παράδοξες, τις πιο ηρωικές, τις πιο λεβέντικες μάχες στην ιστορία των λαών. Μια απίστευτη έξαρση ηρωισμού, μια συγκλονιστική σύγκρουση, στην οποία οι επαγγελματικές αρχές του πολέμου μπαίνουν στην άκρη και κυριαρχεί η προσωπική παλικαριά, το άγριο πείσμα και το αρχέγονο πολεμικό ένστικτο.

Να τι λένε οι δύο μεγάλοι πρωταγωνιστές της παγκόσμιας σύρραξης γι' αυτή τη μάχη: "Από πολλές πλευρές, κατά την εποχή που έλαβε χώρα, η Μάχη της Κρήτης υπήρξε μοναδική. Τίποτα όμοιο μ' αυτή δεν είχε συμβεί στην ιστορία προηγουμένως", λέει ο Τσώρτσιλ. Και ο οργισμένος από τις απώλειες και το χάσιμο πολύτιμου χρόνου για τις μελλοντικές του επιχειρήσεις Χίτλερ κραυγάζει στους στρατηγούς του: "Πώς είναι δυνατόν

να μου λέτε πως η Κρήτη κρατάει ακόμα, όταν ολόκληρη η Γαλλία έπεσε σε οκτώ μέρες;" Την απάντηση στο ερώτημα αυτό έδωσαν οι ίδιοι οι μαχητές του με την ομολογία τους: "Όπου κι αν πέσαμε, μόνο οι πέτρες δεν σηκώθηκαν μόνες τους να μας χτυπήσουν. Κάθε έμψυχο μας πολεμούσε και μας πολεμούσε μέχρι την τελευταία του πνοή".

ΓΕΡΜΑΝΙΚΑ ΣΧΕΔΙΑ ΓΙΑ ΤΗ Ν.Α. ΕΥΡΩΠΗ

Δεκαέξι μόνο μέρες μετά την έναρξη του Ελληνοϊταλικού πολέμου, ο Χίτλερ εκδηλώνει σε οδηγίες επιχειρήσεων την πρόθεση του να καταλάβει την Ελλάδα.

Αφ' ενός για να καλύψει το νότιο πλευρό του κατά την επιχείρηση "Μπαρμπαρόσα" εναντίον της Ρωσίας και αφ' ετέρου για να ελέγχει την Ανατολική Μεσόγειο με τις αεροπορικές του δυνάμεις.

Την 15η Απριλίου 1941, προτού ακόμα καταληφθεί ολόκληρη η Ελλάδα, ο πτέραρχος LOER [ΛΕΡ], διοικητής του 4ου Αεροπορικού Στόλου, υπέβαλε στο Στρατάρχη Γκαίριγκ σχέδιο καταλήψεως της Κρήτης. Εμπνευστής και δημιουργός του σχεδίου αυτού ήταν ο Αντιπτέραρχος Στουντέντ, διοικητής του XI αεροπορικού Σώματος.

Ο Γκαίριγκ ενθουσιάστηκε από το σχέδιο και ζήτησε από τον Στουντέντ να το παρουσιάσει ο ίδιος στο Χίτλερ. Ο τελευταίος, από τους ευνοούμενους στρατηγούς του Χίτλερ, λόγω των εντυπωσιακών επιτυχιών με τα αεραγήματά του στην Ολλανδία και το Βέλγιο, παρουσιάστηκε στο Φύρερ, με τον αέρα του επιτυχημένου Διοικητή ενός επαναστατικού όπλου, των Αλεξιπτωτιστών και, με εμπεριστατωμένη επιχειρηματολογία, του ανέπτυξε την ανάγκη για κατάληψη πρώτα της Κρήτης και μετά της Μάλτας, παρά την αντίθετη άποψη της ανώτερης στρατιωτικής του ηγεσίας.

Χρειάστηκαν δύο ολόκληρες ώρες, για να πεισθεί ο Χίτλερ για τα πλεονεκτήματα, που παρουσίαζε το σχέδιο του Στουντέντ. Στο τέλος όμως, φανερά επηρεασμένος από το θάρρος και την προσωπικότητα του συνομιλητή του, τού ανέθεσε την επιχείρηση, με την προϋπόθεση πρώτον ότι αυτή θ' άρχιζε το αργότερο μέχρι τα μέσα Μαΐου και δεύτερον ότι η Γερμανική Αεροπορία και μόνον αυτή θα είχε το προνόμιο της αποκλειστικότητας στην κατάληψη της Κρήτης. Ο Γκαίριγκ θα είχε την ανώτατη ευθύνη, ο Πτέραρχος Λερ την στρατηγική και τακτική προπαρασκευή και ο Αντιπτέραρχος Στουντέντ, που τη σχεδίασε, θα είχε την τιμή να είναι ο επικεφαλής διοικητής στην εκτέλεση του σχεδίου.

Την 25η Απριλίου του '41, ο Χίτλερ εξέδωσε την υπ' αρ. 28 διαταγή γενικών κατευθύνσεων για την κατάληψη της Κρήτης, με την ονομασία "Ερμής". Σκοπός της επιχείρησης, όπως καθοριζόταν στην παράγραφο 1, ήταν "η χρησιμοποίηση της νήσου ως αεροπορικής βάσης εναντίον της Αγγλίας στην Ανατολική Μεσόγειο".
Η διαταγή τέλειωνε με τη φράση "εκτέλεση της επιχείρησης κατόπιν προσωπικής μου διαταγής" και έφερε την υπογραφή Adolf Hitler.

ΕΝ ΤΩ ΜΕΤΑΞΥ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

Μετά την είσοδο της Ελλάδας στον πόλεμο κατά του Άξονα, την ασφάλεια της Κρήτης είχαν αναλάβει οι Βρετανοί δια του Συμμαχικού στρατηγείου της Μ. Ανατολής, μετά από τη σύμφωνη γνώμη της ελληνικής κυβέρνησης.

Αφού η V Μεραρχία "Κρητών", που είχε την έδρα της στο νησί, είχε μεταφερθεί στην Αλβανία για τις ανάγκες του Μετώπου εκείνου, τη Μεραρχία αντικατέστησε η Στρατιωτική Διοίκηση Χανίων και ανέλαβε, μαζί με τις Βρετανικές δυνάμεις και με την κάλυψη του Βρετανικού στόλου, τη φρούρηση του νησιού.

Από το Νοέμβριο του 1940 μέχρι το Μάρτιο του 1941, στέλνονται από τους Βρετανούς ελάχιστες δυνάμεις, με κύρια αποστολή να υπερασπίσουν τη ναυτική βάση ανεφοδιασμού στον κόλπο της Σούδας και, σε συνεργασία με τις Ελληνικές δυνάμεις, να εμποδίσουν και να αποκρούσουν κάθε απόπειρα εισβολής του εχθρού στο νησί. Στο διάστημα αυτό, δεν καταβλήθηκε καμιά σοβαρή προσπάθεια για την οργάνωση της άμυνας του νησιού. Ο ίδιος ο Τσώρτσιλ εκφράζει την απογοήτευσή του για το θέμα, στα απομνημονεύματά του, με τα λόγια: "οι προετοιμασίες μας στην Κρήτη δεν πήγαιναν καθόλου καλά. Αν και το νησί βρισκόταν στα χέρια μας από έξι περίπου μήνες, δεν κάναμε τίποτα άλλο παρά να ενισχύουμε το λιμάνι της Σούδας με ισχυρές αντιαεροπορικές πυροβολαρχίες".

Κατά την εκκένωση του βρετανικού εκστρατευτικού σώματος από την Ηπειρωτική Ελλάδα, 25.000 άντρες από το σύνολο των 45.000 παρέμειναν στην Κρήτη. Ο στρατός όμως αυτός ήταν ένα συνοθύλευμα ανδρών, χωρίς οργανικούς δεσμούς, διότι, κατά την εκκένωση, το κύριο βάρος δόθηκε στη διάσωση των στρατιωτών, ενώ το μεγαλύτερο μέρος από το βαρύ οπλισμό έμεινε πίσω. Έτσι, όλα τα όπλα, που ήταν βαρύτερα από πολυβόλο, είχαν εγκαταλειφθεί στην Ηπειρωτική Ελλάδα. Επί πλέον, μάχιμα τμήματα στάλθηκαν, κατά λάθος, κατευθείαν στην Αίγυπτο, ενώ αντίθετα πυροβολητές και ειδικευμένοι τεχνίτες αποβιβάστηκαν, χωρίς όμως υλικό, στην Κρήτη.

Το Μάρτιο του '41, για την ενίσχυση των δυνάμεων της Κρήτης, έφθασε στο Ρέθυμνο η Σχολή Οπλιτών Χωροφυλακής, ενώ τον Απρίλιο μεταφέρθηκαν οκτώ τάγματα Νεοσύλλεκτων από την Πελοπόννησο. Στις 29 του ίδιου μήνα, η Σχολή Ευελπίδων με τους πρωτοετείς ευέλπιδες μόνο, διότι οι άλλοι βρίσκονταν στο Αλβανικό Μέτωπο, έφτασε με βενζινόπλοια στο Κολυμπάρι.

ΟΡΓΑΝΩΣΗ - ΣΤΡΑΤΕΥΣΗ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΚΡΗΤΗΣ

Όπως είπαμε και προηγουμένως, όλοι οι στρατευμένοι και εκπαιδευμένοι άντρες της Κρήτης βρίσκονταν με τη Μεραρχία Κρητών στην Αλβανία και, εξ αιτίας της γρήγορης

γερμανικής διείσδυσης και της αποκοπής του Αλβανικού Μετώπου, δεν μπόρεσαν να ξαναγυρίσουν στην Κρήτη. Ο υπόλοιπος πληθυσμός του νησιού, λόγω των μακρών αγώνων για την ελευθερία του και της φυσικής αγάπης του Κρητικού για τα όπλα, ήταν, μέχρι την έναρξη του Ελληνοϊταλικού πολέμου, πλήρως εξοπλισμένος με ατομικό οπλισμό. Τότε όμως οι Κρητικοί, υπακούοντας σε κυβερνητική έκκληση, παρέδωσαν τα όπλα τους, για να ενισχυθεί ο αγώνας στο Μέτωπο. Έτσι κατά τη Μάχη της Κρήτης, οι περισσότεροι βρέθηκαν σχεδόν άοπλοι.

Για την ενίσχυση της άμυνας του νησιού, είχε αποφασιστεί, από το Δεκέμβρη του 1940 ήδη, η οργάνωση Μονάδων Πολιτοφυλακής συνολικής δυνάμεως 3.000 ανδρών. Κατά το μήνα Φεβρουάριο, η δύναμη αυτή μειώνεται στους 1.500 άνδρες και τελικά οργανώνονται τέσσερα μόνο τάγματα, ένα για κάθε νομό. Οι Βρετανοί, καίτοι είχαν υποσχεθεί τον εξοπλισμό αυτής της πολιτοφυλακής, δεν έκαναν τίποτε μέχρι την ημέρα της εισβολής. Οι πολίτες όμως, είτε με δική τους πρωτοβουλία είτε ύστερα από συνεργασία με τις ελληνικές και βρετανικές αρχές, συγκρότησαν πολλά μικρά σώματα σ' όλη την Κρήτη. Τα Σώματα αυτά αρχικά ήσαν άοπλα. Οπλίστηκαν μετά, κατά κανόνα από λάφυρα, που αποκτήθηκαν στη διάρκεια της Μάχης. Έτσι, στο Καστέλι Κισσάμου, οι κάτοικοι συγκροτήθηκαν σε σώμα με δικούς τους οπλαρχηγούς. Το ίδιο έγινε και στην περιοχή του Αλικιανού και σε μια σειρά από χωριά, που στη συνέχεια ενσωματώθηκαν σε μεγαλύτερα Σώματα.

Στο Νομό Ρεθύμνου, πάνω στο οροπέδιο της Νίδας, οργανώθηκε σώμα από 300 περίπου χωρικούς.

Στην περιοχή "Σταυρωμένος", εξηντάχρονος ηγούμενος οργάνωσε ομάδες από τα γύρω χωριά, που συνεργάστηκαν και συμπολέμησαν με τα τακτικά ελληνικά τμήματα του τομέα αυτού, μέχρι το τέλος της Μάχης.

Στην περιοχή Ηρακλείου, ο Αρχιμανδρίτης της Μητρόπολης Ηρακλείου Θεοδοσάκης, μαζί με άλλους Κρητικούς πατριώτες, οργάνωσε πολυάριθμες μονάδες απ' όλα τα γύρω χωριά.

Ένοπλες ομάδες ακόμα συγκροτήθηκαν και από τον αστικό πληθυσμό των πόλεων Χανίων, Ηρακλείου και Ρεθύμνου, που οπλίστηκαν όπως - όπως, ακόμα και με την αρπαγή βρετανικού οπλισμού, που φυλασσόταν σε αποθήκες. Και αυτό γιατί, όπως προαναφέρθηκε, οι Βρετανοί, παρά την υπόσχεσή τους, δεν έδωσαν τον οπλισμό, που χρειαζόταν, για να εξοπλιστούν τα σώματα της πολιτοφυλακής.

Την έλλειψη σε οπλισμό και την πλημμελή οργάνωση της άμυνας του νησιού η λαϊκή μούσα την έχει αποδώσει με το δικό της ξεχωριστό τρόπο.

> "Χίτλερ να μην το καυχηθείς πως πάτησες την Κρήτη,
> ξαρμάτωτη την ηύρηκες και λείπαν τα παιδιά της,
> στα ξένα πολεμούσανε πάνω στην Αλβανία,
> μα πάλι επολεμήσανε".

Για να συμπληρωθεί η εικόνα για το ντόπιο πληθυσμό, θα αναφέρω λίγα στοιχεία από τις εκτιμήσεις των Γερμανών και των Συμμάχων, πριν από την εισβολή, που αναφέρονται στην προβλεπόμενη στάση των Κρητικών, σε περίπτωση εισβολής.

Σε επίσημες εκτιμήσεις του γερμανικού Επιτελείου Στρατού, αναφερόταν για τους Κρητικούς ότι πρόκειται για ένα σκληροτράχηλο, φιλελεύθερο λαό, που από την καθημερινή του ζωή είναι εξοικειωμένος με τα όπλα. Μεταξύ του λαού υπάρχει έντονο το αίσθημα της δυσπιστίας κατά των Ιταλών, εν μέρει από την περίοδο των χρόνων κυριαρχίας των Βενετών στο νησί και εν μέρει από τις διαφορές μεταξύ Ορθοδόξων και Καθολικών Χριστιανών. Τελική εκτίμηση, από πλευράς γερμανικού στρατού, ήταν πως έπρεπε να αναμένεται σθεναρή αντίσταση του Κρητικού λαού σε περίπτωση επίθεσης κατά του νησιού. Αντίθετη με την παραπάνω εκτίμηση ήταν εκείνη του 4ου Αεροπορικού Στόλου, που είχε την ευθύνη της προπαρασκευής και της εκτέλεσης της επιχείρησης "Ερμής". Στην συγκεκριμένη εκτίμηση, επικρατούσε πλήρης σύγχυση για τη στάση του Κρητικού λαού. Και δεν ήταν λίγοι εκείνοι, μεταξύ των επιτελών, που εκτιμούσαν ότι ο Κρητικός λαός, αν δεν έδειχνε ενεργά τη συμπάθειά του προς τις δυνάμεις του Άξονα, τουλάχιστον θα παρέμενε ουδέτερος, αφήνοντας την υπεράσπιση του νησιού μόνο στους Άγγλους.

Σε ότι αφορά στις εκτιμήσεις των Βρετανών, πιο κοντά στην πραγματικότητα είναι η εκτίμηση του Άγγλου Αρχαιολόγου Υποπρόξενου και αρχηγού της Intelligen Service στην Κρήτη, John Pendlebury. "Οι καπετάνιοι και οι απλοί μαχητές θα πολεμήσουν σκληρά στα βουνά και τις πόλεις και μάλιστα μαζί τους και οι γυναίκες και τα παιδιά, αν παραστεί ανάγκη", αναφέρει στη σχετική έκθεσή του ο Pendlebury.

Κατά την εκτίμηση του Στρατηγού Φράϊμπεργκ, υπεύθυνου για την άμυνα της Κρήτης από 30 Απριλίου 1941, ήταν αδύνατον να κρατηθεί το νησί με τα μέσα, που είχε στη διάθεσή του. Παραγνώριζε δηλαδή κι ο ίδιος, ο επιφορτισμένος με την άμυνα του νησιού Διοικητής, τις δυνατότητες του έμψυχου δυναμικού του νησιού, το οποίο, αν οργανωνόταν και εξοπλιζόταν έγκαιρα και κατάλληλα, θα μπορούσε να πραγματοποιήσει θαύματα. Το ομολόγησε ο ίδιος μετά τη μάχη, όπως θα δούμε αργότερα.

ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΑΞΙΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Η στρατιωτική αξία της Κρήτης, τόσο για τους Συμμάχους όσο και για τους Γερμανούς αναφέρεται σ' όλα τα στρατιωτικά και γεωγραφικά συγγράμματα και είναι σε γενικές γραμμές γνωστή.

Ως ένα από τα σημεία στήριξης του στρατηγικού τριγώνου Κρήτη - Κύπρος - Αίγυπτος, παρέχει πολλά στρατηγικά πλεονεκτήματα σ' αυτόν που την κατέχει.
Ειδικότερα η κατοχή της Κρήτης από τους Συμμάχους: πρώτον, δυσκόλευε το έργο της Γερμανικής Αεροπορίας, γιατί την ανάγκαζε να εξορμά από τα απομακρυσμένα Αεροδρόμια της Ηπειρωτικής Ευρώπης. Δεύτερον, χρησιμοποιούμενη ως Αεροναυτική

Βάση, έλεγχε τις θαλάσσιες και εναέριες συγκοινωνίες της Ανατολικής Μεσογείου και ταυτόχρονα αποτελούσε σοβαρή απειλή για τις πετρελαιοπηγές της Ρουμανίας. Τρίτον, η Κρήτη ελεύθερη θα είχε τεράστια ηθική και πολιτική σημασία για τους Έλληνες, ως το μόνο ελεύθερο τμήμα της Ελληνικής επικράτειας. Αντίθετα, αν η Κρήτη καταλαμβανόταν από τους Γερμανούς: θα χρησιμοποιούνταν ως αεροναυτική βάση και θα παρεμπόδιζε τις θαλάσσιες μεταφορές στη Μεσόγειο· θα αποτελούσε βάση εξορμήσεως των δυνάμεων του Άξονα προς τις χώρες της Μέσης Ανατολής και το Σουέζ θα καθιστούσε το Αιγαίο λίμνη του Άξονα και, τέλος, θα κάλυπτε από Νότο τον ήδη κατεχόμενο από τους Γερμανούς Ελλαδικό χώρο.

ΔΙΑΤΑΞΗ
ΣΧΕΔΙΟ ΕΝΕΡΓΕΙΑΣ ΣΥΜΜΑΧΩΝ

Έχοντας ως σκοπό ο στρατηγός Φράϊμπεργκ την απόκρουση, με κάθε θυσία, της Γερμανικής εισβολής και τη διατήρηση του νησιού ελεύθερου, κατένειμε τις Βρετανικές και Ελληνικές δυνάμεις, που είχε στη διάθεσή του, σε τέσσερις βασικούς τομείς:

1. Τομέας Μάλεμε και Κοιλάδα Αγυιάς - Αλικιανού.

Τον κάλυπτε η 2η Νεοζηλανδέζικη Μεραρχία με τρείς Ταξιαρχίες. Διοικητής ο Ταξίαρχος Πάτικ και αποστολή του να εξασφαλίσει το αεροδρόμιο του Μάλεμε και τις περιοχές Αγυιά - Καστέλλι και χωριό Μάλεμε.

2. Τομέας Χανίων - Σούδας.

Τον κάλυπτε το συγκρότημα M.N.B.D.O. [Mobile Naval Bases Defense Organization]. Διοικητής ο Υποστράτηγος Ουέστον και αποστολή του να εξασφαλίσει την πόλη των Χανίων και το λιμάνι της Σούδας.

3. Τομέας Ρεθύμνου - Γεωργιούπολης.

Τον κάλυπτε η 1η Αυστραλιανή Ταξιαρχία, με τρία συγκροτήματα: Γεωργιούπολης, Ρεθύμνου και αεροδρομίου Πηγής. Διοικητής ο Ταξίαρχος Βάζεϋ και αποστολή του να εξασφαλίσει το Αεροδρόμιο και την πόλη του Ρεθύμνου.

4. Τομέας Ηρακλείου.

Τον κάλυπτε το Ανατολικό Συγκρότημα της 14ης Βρετανικής Ταξιαρχίας, με Διοικητή τον Ταξίαρχο Τσάπελ και Στρατηγείο τη Νέα Αλικαρνασσό. Αποστολή του ήταν να εξασφαλίσει το αεροδρόμιο, το λιμάνι και την πόλη του Ηρακλείου.

Το Ανατολικό συγκρότημα περιελάμβανε τις εξής Μονάδες:

– Το 2ο Τάγμα της Μαύρης Φρουράς στο Αεροδρόμιο και τα υψώματα Ανατολικά.
– Το 214 Αυστραλιανό Τάγμα στη Νοτιοδυτική παρυφή του αεροδρομίου, με ζωτικό έδαφος το δίδυμο λόφο 134 [Δύο Αοράκια].
– Αμέσως Δυτικά το 2ο Τάγμα του Λέϊτσεστερ, με αποστολή εφεδρείας και αντεπιθέσεις.
– Δυτικώς αυτού, το Τάγμα Υόρκης - Λάγκαστερ, μέχρι το δρόμο Ηρακλείου - Κνωσού.

Το βράδυ της 19ης Μαΐου, αποβιβάστηκαν στο Τυμπάκι το Τάγμα των Αρτζίζ - Σάντερλαντ και τρία άρματα Μάχης.

– Το Δυτικό συγκρότημα περιελάμβανε:
– Το έμπεδο Τάγμα Ηρακλείου υπό τον Ταγματάρχη Κασιμάτη, ταγμένο σε επίκαιρα σημεία της πόλης και στα Δυτικά τείχη, μέχρι το Γιόφυρο, με αποστολή την κάλυψη της πόλης από Δυσμάς.
– Το 3ο Ελληνικό Σύνταγμα, υπό τον Αντισυνταγματάρχη Μπετεινάκη Αντώνιο, ταγμένο Νοτίως Θερίσου, με Σταθμό Διοικήσεως στον Μασταμπά, με αποστολή να καλύψει την πόλη από Νότο, με κατάληψη των οδών: Ηράκλειο - Κνωσός και Ηράκλειο - Φοινικιά.
– Το 7ο Ελληνικό Σύνταγμα, υπό τον Αντισυνταγματάρχη Χαιρέτη Ευάγγελο στη Θέρισο ως εφεδρεία, εκτός από δυο Λόχους, που, με εντολή του Βρετανικού Διοικητή, προωθήθηκαν στο Κακό Όρος για τον έλεγχο της οδού Γούρνες - Ηράκλειο.
– Εφεδρεία η 4η Νεοζηλανδική Ταξιαρχία με τον Ταξίαρχο Ίγγλις, στην περιοχή της 2ης Μεραρχίας.
– Το Στρατηγείο του Στρατηγού Φράϊμπεργκ εγκαταστάθηκε στη θέση Άγιος Ματθαίος στα Χανιά.

Το σύνολο των συμμαχικών δυνάμεων ήταν 31.500 περίπου άνδρες και των ελληνικών 11.500 άνδρες. Αριθμός δηλαδή καθόλου ευκαταφρόνητος. Τα μέσα όμως πυρός, από το απλό τουφέκι μέχρι το αντιαεροπορικό πυροβόλο, ήταν ελάχιστα. Επιπλέον η δύναμη αυτή ήταν τελείως ακάλυπτη, από πλευράς αεροπορίας, απέναντι σ' έναν εχθρό, που θα χρησιμοποιούσε ως κύριο όπλο της επίθεσής του τη μεγάλη αεροπορική του ισχύ.

Από πλευράς βαρέως οπλισμού, υπήρχαν στο νησί 16 ελαφρά άρματα μάχης και 9 μέσα και 151 πυροβόλα [62 αντιαεροπορικά και 4 αντιαρματικά]. Τα υπάρχοντα όμως πυρομαχικά, τόσο στα ατομικά όσο και στα ομαδικά όπλα, ήταν ελάχιστα, με αντιστοιχία περίπου 10 φυσιγγίων για κάθε τουφέκι.

Σε ό,τι αφορά στο Ναυτικό, μονάδες του Βρετανικού στόλου περιπολούσαν τη νήσο Κρήτη υπό την εποπτεία του Ναυάρχου Κάνιγκαμ, με αποστολή να απαγορεύσουν τη μεταφορά εχθρικών δυνάμεων από τη θάλασσα.

Από πλευράς Αεροπορίας, κατά τη διάρκεια της Μάχης της Κρήτης, κανένα συμμαχικό αεροπλάνο δε βρισκόταν στο νησί.

ΓΕΡΜΑΝΙΚΟ ΣΧΕΔΙΟ ΕΠΙΘΕΣΕΩΣ

Το Γερμανικό Σχέδιο Επιθέσεως, με το συνθηματικό όνομα "Ερμής" [MERKUR], προέβλεπε τα εξής:

– Απόκτηση και διατήρηση της Αεροπορικής Υπεροχής.
– Χρησιμοποίηση Αλεξιπτωτιστών για την κατάληψη των Αεροδρομίων, με κύρια προσπάθεια το Αεροδρόμιο του ΜΑΛΕΜΕ.

– Μεταφορά Μονάδων Ορεινής συνθέσεως με αεροπροσγειώσεις και με πλοία, για την ολοκληρωτική κατάληψη του νησιού.
– Αποβίβαση, το ταχύτερο, ισχυρού κλιμακίου πυροβολικού αρμάτων και άλλου βαρέως υλικού, για την ενίσχυση των δυνάμεων κρούσεως.
– Οργάνωση των δυνάμεων Αεραποβάσεως σε τρείς ομάδες, με την επωνυμία "ΚΟΜΗΤΗΣ", "ΆΡΗΣ" και "ΩΡΙΩΝ".

Ομάδα "ΚΟΜΗΤΗΣ". Διοικητής ο υποστράτηγος Μάιντλ. Δύναμη ένα Σύνταγμα Εφόδου, μείον 2 Λόχοι, με αποστολή την κατάληψη του Αεροδρομίου του ΜΑΛΕΜΕ.

Ομάδα "ΆΡΗΣ" σε δύο κλιμάκια**.**

Α΄ Κλιμάκιο: Διοικητής ο Υποστράτηγος Σούσμαν. Δύναμη ένα ΣΑΛ και 2 Λόχοι. Αποστολή να πραγματοποιήσει αεραπόβαση στην κοιλάδα της Αγυιάς και να καταλάβει την πόλη των Χανίων και το λιμάνι της Σούδας.

Β΄ Κλιμάκιο: Διοικητής ο ίδιος. Δύναμη ένα ΣΑΛ μείον ένα Τάγμα. Αποστολή να πραγματοποιήσει αεραπόβαση στην περιοχή του Ρεθύμνου και να καταλάβει την πόλη και το Αεροδρόμιο.

Ομάδα "ΩΡΙΩΝ". Διοικητής ο Συνταγματάρχης Μπρόιερ. Δύναμη ένα ΣΑΛ συν ένα Τάγμα. Αποστολή να καταλάβει το Αεροδρόμιο και την πόλη του Ηρακλείου.

Η όλη Επιχείρηση θα κλιμακωνόταν χρονικά σε δύο φάσεις, επειδή δεν ήταν δυνατή η ταυτόχρονη υποστήριξη και των τριών ομάδων από την Αεροπορία. Η εισβολή θα άρχιζε την 20η Μαΐου του 1941, με ώρα επίθεσης για Μάλεμε - Χανιά την 08.15 και για Ρέθυμνο - Ηράκλειο την 16.15 Ω.

Σύμφωνα με το σχέδιο, την πρώτη μέρα θα καταλαμβάνονταν τα αεροδρόμια και λιμάνια Χανίων, Ρεθύμνου και Ηρακλείου και τη δεύτερη θα ολοκληρωνόταν η κατάληψη της Σούδας. Ιδιαίτερη σημασία είχε η κατάληψη του Αεροδρομίου του Μάλεμε, για να είναι δυνατή στη συνέχεια η μεταφορά της 5ης Ορεινής Μεραρχίας με Μεταγωγικά Αεροσκάφη.

Για την εκτέλεση της Επιχειρήσεως "ΕΡΜΗΣ", ο Διοικητής της 4ης Αεροπορικής Δύναμης Πτέραρχος Λέρ [LOER] διέθεσε άνδρες 22.750 και αεροπλάνα 1370.

Η μαχητική εικόνα των παραπάνω στρατευμάτων ήταν άριστη. Τα μάχιμα τμήματα είχαν άριστη οργάνωση και εξοπλισμό και τα στελέχη ήταν εμπειροπόλεμα και προικισμένα με επιθετικό πνεύμα.. Με δυο λόγια, η προαναφερθείσα δύναμη εισβολής ήταν ό,τι καλύτερο διέθετε η Γερμανική πολεμική μηχανή.

ΠΡΟΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΤΗΣ ΕΠΙΘΕΣΗΣ

Από τα μέσα Απριλίου του 1941, το VIII Σώμα της Γερμανικής Αεροπορίας είχε αναπτύξει έντονη δραστηριότητα στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου, εμποδίζοντας ουσιαστικά την κίνηση κάθε πλωτού μέσου από και προς την Κρήτη.

Από τις 14 Μαΐου, άρχισαν οι συστηματικοί βομβαρδισμοί, με στόχους τα Αεροδρόμια και τα μεγάλα λιμάνια του νησιού.

Το λιμάνι της Σούδας, ιδιαίτερα, προσβαλλόταν καθημερινά με εξαιρετική σφοδρότητα. Έτσι, από τις 14 μέχρι τις 18 Μαΐου, βυθίστηκαν πλοία, που έπλεαν προς την Κρήτη, συνολικής χωρητικότητας 36.000 τόνων. Η δράση αυτή της γερμανικής αεροπορίας είχε ως συνέπεια να διακοπούν οι κινήσεις και οι εκφορτώσεις πλοίων κατά τη διάρκεια της ημέρας, ενώ, κατά τη νύχτα, να έρχονται μόνο ταχύπλοα σκάφη μικρής χωρητικότητας.

Αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης ήταν να φθάνουν στο λιμάνι της Σούδας 100 μόνο τόνοι εφοδίων καθημερινά, ενώ απαιτούνταν τουλάχιστον 800. Έτσι, οι υπερασπιστές του νησιού στερήθηκαν πολύτιμο υλικό, απολύτως απαραίτητο για την επιτυχή διεξαγωγή του αγώνα.

Πλέον τούτου, η μικρή αεροπορική δύναμη των Βρετανών, που κατέφυγε στην Κρήτη, αποτελούμενη από 23 βομβαρδιστικά και 20 μαχητικά, μετά την σύμπτυξή της με το Βρετανικό Εκστρατευτικό Σώμα από την Ηπειρωτική Ελλάδα, δεχόμενη καθημερινά πλήγματα από την Λουφταβάφε, μειώθηκε στις 13 Μαΐου σε 9 μόνο αεροσκάφη.

Στις 17 του ίδιου μήνα έγινε μια προσπάθεια ενίσχυσής της με 10 αεροπλάνα Hurricanes, αλλά και πάλι στις 19 του μήνα είχαν απομείνει 6 αεροσκάφη ετοιμοπόλεμα, τα οποία ο Διοικητής της "Creforce" διέταξε να φύγουν στην Αίγυπτο.

Μια απόφαση που σχολιάζεται δυσμενώς ακόμα και από τον επίσημο ιστορικό του Αγγλικού Ναυτικού. Έτσι, από το πρωί της 20ης του Μάη, οι Γερμανοί έχουν την απόλυτη κυριαρχία στον αέρα, γεγονός που θα έχει καταλυτική επίδραση στη μετέπειτα διεξαγωγή του αγώνα.

ΠΡΩΤΗ ΗΜΕΡΑ ΕΠΙΘΕΣΕΩΣ [20 Μαΐου 1941]

Από τις 6.00 το πρωί, ελαφρά και βαριά βομβαρδιστικά βομβαρδίζουν ανελέητα το Αεροδρόμιο Μάλεμε και τις γύρω περιοχές Χανίων - Σούδας - Αγυιάς και Αλικιανού. Ταυτόχρονα, καταδιωκτικά αεροσκάφη, που πετούν σε χαμηλό ύψος, πολυβολούν κάθε στόχο έμψυχο ή άψυχο.

Από τις επτά (7.00) η ώρα, ο βομβαρδισμός πήρε τη μορφή πραγματικής κόλασης πυρός, ενώ όλο και καινούργια αεροσκάφη έφθαναν πάνω απ' τους στόχους. Η δράση αυτή της Γερμανικής αεροπορίας, μεγαλύτερη σε ένταση και διάρκεια από κάθε προηγούμενη, δεν άφηνε αμφιβολία στους γνωρίζοντες ότι προετοιμαζόταν το έδαφος για την αναμενόμενη αεραπόβαση.

Στις επτά και μισή (7.30) ο Στρατηγός Φράιμπεργκ έστειλε σήμα σ' όλες του τις Μονάδες να έχουν ετοιμότητα για άμεση ενέργεια προς απόκρουση της εισβολής.

Στις 8.00, άρχισαν να καταφθάνουν τα μεταγωγικά Γιούγκερς - 52, που έσερναν και 2-3 ανεμόπτερα το καθένα, για να τα αφήσουν, σύμφωνα με το σχέδιο, πάνω από τους στόχους.

Στις 8.10, πυκνοί σχηματισμοί καλύπτουν τις περιοχές ΜΑΛΕΜΕ - ΑΓΥΙΑΣ - ΑΛΙΚΙΑΝΟΥ, με λευκά και χρωματιστά αλεξίπτωτα, και τέσσερα Τάγματα του Συντάγματος Εφόδου ρίχνονται στην περιοχή.

Ένα Τάγμα προσγειώνεται γύρω από το Αεροδρόμιο Μάλεμε, με αποστολή την κατάληψη του αεροδρομίου και του υψώματος 107. Δυο Τάγματα με τη Διοίκηση του Συντάγματος προσγειώνονται Νότια και Δυτικά του Αεροδρομίου και ένα Τάγμα Ανατολικά του χωριού Μάλεμε. Στην περιοχή αμύνεται το 22ο Τάγμα της 5ης Νεοζηλανδικής Ταξιαρχίας, το οποίο αντιμετωπίζει με επιτυχία τις σφοδρές Γερμανικές επιθέσεις. Μέχρι το βράδυ, διεξάγονται σφοδρές μάχες και οι Γερμανοί δεν κατορθώνουν να καταλάβουν το αεροδρόμιο. Δημιουργούν όμως ένα μικρό προγεφύρωμα ανατολικά της γέφυρας του Ταυρωνίτη ποταμού και προωθούνται στις βόρειες και νότιες πλευρές του υψώματος 107.

Ο Διοικητής του Τάγματος, Αντισυνταγματάρχης Άντριους ζητά ενισχύσεις από την Ταξιαρχία, προκειμένου να εκτελέσει αντεπίθεση και να ανακτήσει την τοποθεσία.

Το αίτημά του δεν ικανοποιείται διότι - όπως του απαντά η Ταξιαρχία - και τα άλλα Τάγματα βρίσκονται σε πλήρη εμπλοκή με τους αλεξιπτωτιστές. Διατάσσεται, μάλιστα, να ανακτήσει με ίδια μέσα την τοποθεσία.

Στις 17.00, ο Διοικητής του Τάγματος διατάζει την Εφεδρεία του, που αποτελείται από μια Διμοιρία και δύο άρματα, να αναλάβει αντεπίθεση και να ανακτήσει την τοποθεσία. Στο ένα άρμα διαπιστώνεται βλάβη στον πυργίσκο του και δεν συμμετέχει καθόλου στην αντεπίθεση, ενώ το δεύτερο, προσπαθώντας να ελιχθεί κάτω από τη γέφυρα, ανατρέπεται και εγκαταλείπεται από το πλήρωμά του, που προσχωρεί στη Διμοιρία, η αντεπίθεση της οποίας αποτυγχάνει με μεγάλες απώλειες.

Στις 18.00, ο Διοικητής της Ταξιαρχίας πληροφορείται από τον Διοικητή του 22ου Τάγματος Αντισυνταγματάρχη Άντριους ότι η αντεπίθεση, που επιχείρησε το Τάγμα για την εξάλειψη του προγεφυρώματος, απέτυχε και ότι, επειδή δεν του εστάλησαν ενισχύσεις από το 23ο Τάγμα, δεν του έμενε άλλη λύση παρά να συμπτυχθεί.

Η απάντηση του Διοικητή της Ταξιαρχίας Ταξίαρχου Χάργκεστ ήταν: If you must, you must.

Στις 21.30, σε νέα επαφή με τον ασύρματο, με πρωτοβουλία του Διοικητή του Τάγματος, ο Χάργκεστ πληροφορείται ξανά την απόφαση του Τάγματος να συμπτυχθεί στις θέσεις του Β΄ Λόχου, απόφαση που πρακτικά σήμαινε την εγκατάλειψη του υψώματος 107 και του αεροδρομίου στα χέρια των Γερμανών.

Η Τραγική συνέπεια αυτής της κίνησης, που υλοποιείται τις μεταμεσονύχτιες ώρες, είναι το Ύψωμα 107 και το αεροδρόμιο του Μάλεμε, η ζωτική δηλαδή περιοχή ολόκληρης της Μεραρχίας και το σημαντικότερο σημείο των δυνάμεων της Κρήτης, να εγκαταλειφθεί χωρίς αυτό να είναι σε γνώση ούτε της Μεραρχίας ούτε της Διοίκησης των Δυνάμεων της Κρήτης.

Η έλλειψη επικοινωνιών και πρωτοβουλίας έγινε η κερκόπορτα για την άλωση της Κρήτης.

Εν τω μεταξύ, στην κοιλάδα της Αγυιάς, οι Γερμανοί κατορθώνουν να καταλάβουν τις φυλακές και να σταθεροποιήσουν τις θέσεις τους, παρά τη σκληρή αντεπίθεση, που δέχθηκαν από το Νεοζηλανδικό Τάγμα.

Στην περιοχή Καστελίου Κισσάμου και Κολυμπαρίου, το 1ο Ελληνικό Σύνταγμα και οι νεαροί ευέλπιδες αντιμετωπίζουν με επιτυχία τις Γερμανικές επιθέσεις.

Η Σχολή Ευελπίδων, εγκατεστημένη αμυντικά στην περιοχή Κολυμπαρίου και στα υψώματα της Χερσονήσου Ροδωπού, αντιμετωπίζει σφοδρές επιθέσεις του Συντάγματος Εφόδου. Το βάπτισμα του πυρός έρχεται για τους νεαρούς πρωτοετείς της Σχολής με τον πιο δραματικό τρόπο. Μάχονται με απαράμιλλο σθένος, διασπούν τον κλοιό και εγκαθίστανται και πάλι αμυντικά στην τοποθεσία των Δελιανών.

Ο απολογισμός όμως για τους Ευέλπιδες είναι βαρύς. Δέκα απ' αυτούς ποτίζουν με το νεανικό τους αίμα το Κρητικό χώμα. Δεν πάνε πίσω όμως και οι απώλειες των Γερμανών. Ολόκληρο σχεδόν το ΙΙΙ Τάγμα Εφόδου εξοντώνεται. Σκοτώνονται οι Διοικητές των Ι και ΙΙ Τάγματος και τραυματίζεται βαρύτατα ο ίδιος ο Διοικητής του Συντάγματος, Υποστράτηγος Μάϊντλ.

Στην περιοχή Χανίων - Σούδας, δύο λόχοι αλεξιπτωτιστών αποδεκατίζονται, ενώ στην περιοχή Ρεθύμνου - Γεωργιούπολης, οι αλεξιπτωτιστές υφίστανται μεγάλες απώλειες. Κατορθώνουν παρ' όλα αυτά, μαχόμενοι σκληρά, να εξασφαλίσουν, μέχρι το απόγευμα, μικρά ερείσματα Ανατολικά του αεροδρομίου και να καταλάβουν το χωριό Σταυρωμένος.

Στην περιοχή του Ηρακλείου, οι Δυνάμεις του 1ου Συντάγματος των Αλεξιπτωτιστών, ύστερα από σφοδρό βομβαρδισμό του τομέα, πραγματοποιούν την αεραποβατική τους έφοδο την 4η απογευματινή και τη συνεχίζουν μέχρι την ώρα 19.00.
Ένα Τάγμα (ΙΙΙ /1) προσγειώθηκε Δυτικά και Νότια της πόλης, με αποστολή να την καταλάβει. Το ΙΙ/2, στην περιοχή του χωριού ΓΑΖΙ, με αποστολή να υποστηρίξει το προηγούμενο Τάγμα. Ένα Τάγμα, το ΙΙ/1 προσγειώθηκε Δυτικά και Νότια του αεροδρομίου και ένα Τάγμα, το Ι /1 με τη Διοίκηση του Συντάγματος προσγειώθηκε στις Γούρνες. Όλα τα Τάγματα και ιδιαίτερα αυτό του Αεροδρομίου υπέστησαν τρομακτικές απώλειες. Από τους 2.600 αλεξιπτωτιστές, που χρησιμοποιήθηκαν στην περιοχή, οι μισοί περίπου σκοτώθηκαν ή αιχμαλωτίστηκαν. Στα χέρια των Ελλήνων μαχητών, έπεσε ακόμα ένας μεγάλος αριθμός όπλων, όλων των τύπων, που χρησίμευσαν στον εξοπλισμό πολιτών, που μέχρι τότε δε διέθεταν τον παραμικρό οπλισμό.

Έτσι έκλεισε η 1η μέρα, για την οποία ο Στουντέντ, με έκδηλη ανησυχία, γράφει στο ημερολόγιό του: "Την 20ή Μαΐου δεν πετύχαμε να καταλάβομε κανένα Αεροδρόμιο." Και ο Τσώρτσιλ, με ικανοποίηση αλλά και φανερή ανησυχία, σημειώνει στα απομνημονεύματά του: "Η πρώτη μέρα ήταν σκληρή. Υποστήκαμε σοβαρή πίεση. Κρατούμε όμως τα Αεροδρόμια Μάλεμε - Ρεθύμνου και Ηρακλείου και όλα τα λιμάνια. Τα κρατούμε με δυσκολία".

Την ίδια μέρα, ο πληθυσμός του νησιού, ανεξάρτητα από φύλο και ηλικία, συμ-

μετέχει στον αγώνα ενεργά και προκαλεί πολλές απώλειες στις Γερμανικές δυνάμεις. Είναι αδύνατο να περιγραφεί η εικόνα του ντόπιου πληθυσμού στα σημεία ρίψης των Αλεξιπτωτιστών. Από μικρούς και μεγάλους καταβάλλεται απεγνωσμένη προσπάθεια για την απόκτηση κάποιου όπλου, που θα τους επέτρεπε να πολεμήσουν πιο αποτελεσματικά τον εισβολέα.

Στην περιοχή Χανίων, απ΄ όλα τα χωριά του Κάμπου, τρέχουν να πάρουν μέρος στη μάχη όλοι: νέοι, γέροι, ακόμα και παπάδες. Το ίδιο κι από τη γειτονική περιφέρεια των Κεραμειών.

Μέσα από την Κοιλάδα του Βαντέ, από τη Μαλάξα μέχρι το Θέρισο και από τα παραλιακά χωριά, κανένας δεν έμεινε αργός στο προσκλητήριο του Αγώνα.

Στην περιοχή του Ρεθύμνου η ίδια εικόνα. Εκατοντάδες άτομα συνωστίζονται στα σημεία ρίψης, ψάχνοντας απεγνωσμένα για κάποιο όπλο. Είναι συγκλονιστικός ο διάλογος του Αυστραλού Διοικητή Ρεθύμνου, Αντισυνταγματάρχη Ίαν Κάμπελ, με τον ηγούμενο του Αρκαδίου Διονύσιο Ψαρουδάκη, όπως το διηγήθηκε ο ίδιος ο Κάμπελ σε συμπολεμιστή του. Όταν ο καλόγερος του ζήτησε όπλα, για να πολεμήσει τους Γερμανούς, δηλώνοντάς του ότι τίθεται στις διαταγές του, ο Κάμπελ τον απέτρεψε λέγοντάς του: "Σαν καλόγερος, οφείλεις να υπακούς μόνο το Θεό και να εκτελείς μόνο τις εντολές "**Εκείνου".** Και τότε ήρθε η οργισμένη απάντηση του θαρραλέου καλόγερου στον Αυστραλό: "Ο Θεός, η ιστορία του Μοναστηριού μου και οι πολυάριθμοι καλόγεροι, που πρόσφεραν τη ζωή τους για τη λευτεριά της Κρήτης, με διέταξαν να έρθω σε σένα, για να πολεμήσω".

Και ο Κάμπελ, πολύ αργότερα, σε δημοσίευμά του την 5-3-1973, θα γράψει:

"Ο καλόγερος και οι γενναίοι Κρήτες οπλίστηκαν μόνοι τους με όπλα και πολεμοφόδια, που βρήκαν σε νεκρούς Γερμανούς και τους δημιούργησαν ένα σοβαρό εμπόδιο, γιατί τους πίεζαν από τα πλευρά και τα νώτα. Θυμάμαι ότι προειδοποίησα τον καλόγερο ότι τόσο αυτός όσο και οι άλλοι Κρήτες ήταν ιδιώτες και διέτρεχαν τον κίνδυνο να εκτελεσθούν άμεσα από τους Γερμανούς, αν συλλαμβάνονταν. Την προειδοποίηση αυτή δεν έλαβε κανείς υπόψη του. Εμείς οι Αυστραλοί είμαστε περήφανοι και ευγνώμονες για τον ανδρείο τρόπο που οι Κρήτες μας υποστήριξαν".

Στην περιοχή Ηρακλείου επαναλαμβάνονται παρόμοιες σκηνές. Νέοι, γέροι και παιδιά, λαϊκοί και κληρικοί, όπως ο Δωρόθεος Τσαγκαράκης και ο παπα - Γιάννης Σκουλάς, έτρεξαν στην πρώτη γραμμή του αγώνα και, παρότι το μεγαλύτερο μέρος του λαού βρέθηκε κατά την ώρα της εισβολής στις δουλειές και τα σπίτια του, μετά τον πρώτο αιφνιδιασμό έσπευσε να σπάσει τις αποθήκες των Βρετανών, για να πάρει όπλα και να πολεμήσει τον εισβολέα.

Στους περισσότερους, όμως, τα όπλα στάθηκαν άχρηστα, γιατί δυστυχώς δεν υπήρχαν φυσίγγια. Παρ' όλες όμως τις ελλείψεις σε οπλισμό και πυρομαχικά, οι Ηρακλειώτες αναδείχτηκαν πραγματικοί πρωταγωνιστές στις πράξεις θυσίας. Έτρεξαν όλοι, εθελοντές στις επάλξεις, για να πολεμήσουν "μέχρι τελευταίας πνοής" και με ασήμαντα μέσα τον εισβολέα.

Ένας ανεπανάληπτος αγώνας έλαβε χώρα μέσα στα σπίτια, στους δρόμους, στα χωράφια και τα αμπέλια. Πρώτη φορά, άνθρωποι ανίδεοι από πόλεμο βρέθηκαν να παλεύουν με θάρρος απίστευτο, για τα ιδανικά εκείνα που κανείς δεν τους δίδαξε, όμως έκρυβαν βαθιά μέσα τους, ακριβή κληρονομιά από τους γεννήτορές τους.

Τη νύχτα της 20/21 Μαΐου, ο Αντιπτέραρχος Στουντέντ εκτίμησε, βάσει των πληροφοριών που διέθετε ότι το μόνο σημείο, στο οποίο είχε σημειωθεί κάποια επιτυχία, ήταν το αεροδρόμιο του ΜΑΛΕΜΕ και συγκεκριμένα το προγεφύρωμα του Ταυρωνίτη.

Αποφασίζει, λοιπόν, να ενισχύσει το Σύνταγμα Εφόδου, που μάχεται στο ΜΑΛΕΜΕ με ολόκληρη την εφεδρεία των Αλεξιπτωτιστών, για να καταλάβει και να εξασφαλίσει το Αεροδρόμιο. Ταυτόχρονα διατάσσει την άμεση μεταφορά της V Ορεινής Μεραρχίας για την κατάληψη των Χανίων και της Σούδας. Μ' αυτή του την ενέργεια παίρνει ένα σοβαρό "ρίσκο": να μη στείλει την παραμικρή ενίσχυση στους άλλους τομείς, τους οποίους διατάσσει, παρότι δοκιμάζονται σκληρά, να συνεχίσουν τον αγώνα, "επιδιώκοντας τη μεγαλύτερη δυνατή φθορά του αντιπάλου".

Από την άλλη πλευρά, ο Διοικητής των συμμαχικών δυνάμεων Υπ/γος Φράϊμπεργκ, την ώρα αυτή, πιστεύει ακόμη ότι, έστω και με δυσκολία, όλα τα αεροδρόμια και τα λιμάνια του νησιού κατέχονται από τις δυνάμεις του. Αγνοεί δηλαδή τον τρομερό κίνδυνο, που έχει δημιουργηθεί στο ΜΑΛΕΜΕ, ώστε να επέμβει άμεσα και να εξαλείψει το προγεφύρωμα. Η αδράνεια αυτή, που οφειλόταν, κυρίως, στις κακές επικοινωνίες, απέβη μοιραία για την έκβαση ολόκληρης της Μάχης.

ΔΕΥΤΕΡΗ ΗΜΕΡΑ ΕΠΙΘΕΣΕΩΣ [21 Μαΐου 1941 και νύχτα 21/22 Μαΐου]

Οι Γερμανοί, σύμφωνα με το αναπροσαρμοσμένο σχέδιό τους, ρίχνουν, το πρωί, στο Αεροδρόμιο Μάλεμε και δυτικά αυτού 3 Λόχους αλεξιπτωτιστών. Παρά τις σοβαρές απώλειες, οι δυνάμεις αυτές ενώνονται με τις υπόλοιπες του Συντάγματος Εφόδου και σε μια κοινή προσπάθεια ολοκληρώνουν την κατάληψη του Αεροδρομίου και του ζωτικού υψώματος 107. Στη συνέχεια, [την 16.00 ώρα], εκμεταλλευόμενοι τα παραπάνω αποτελέσματα, μεταφέρουν με αεροπροσγείωση ένα Τάγμα της 5ης Μεραρχίας και στις 17. 00 μ. μ. καταλαμβάνουν και το χωριό ΜΑΛΕΜΕ.

Η 2η Νεοζηλανδική Μεραρχία, μετά τη δημιουργία της παραπάνω καταστάσεως και την εκτίμηση ότι η συνεχής χρησιμοποίηση του Αεροδρομίου ΜΑΛΕΜΕ θα δημιουργούσε για τους αμυνόμενους σοβαρότατη απειλή, διατάσσει την 5η Νεοζηλανδική Ταξιαρχία να ενεργήσει νυκτερινή αντεπίθεση για ανακατάληψη του Αεροδρομίου. Η αντεπίθεση καθυστέρησε και πραγματοποιήθηκε τελικά γύρω στις 03.30 το πρωί της 22ας Μαΐου. Οι συμμαχικές δυνάμεις κατόρθωσαν να φθάσουν στα ανατολικά όρια του αεροδρομίου, αλλά με το πρώτο φως ανακόπηκε η παραπέρα προώθησή τους, λόγω των ισχυρών πυρών, του ακάλυπτου εδάφους και της σφοδρής δράσης της Γερμανικής Αεροπορίας.

Αξίζει να διαβάσομε ένα απόσπασμα από το ημερολόγιο ενός Νεοζηλανδού μαχητή: "Είχε ξημερώσει. Παρά τον ηρωισμό των αντεπιτεθέντων Νεοζηλανδών πολεμιστών και των φλογισμένων Κρητικών χωρικών... όλα γκρεμίστηκαν... οι περισσότεροι αξιωματικοί κείτονταν νεκροί ή βαριά τραυματισμένοι. Οι στρατιώτες αργοπέθαιναν στις καλαμιές και τους θάμνους, το ίδιο και οι Κρητικοί. Τους αφάνισαν η εχθρική αεροπορία και τα μυδραλιοβόλα του Λόφου 107. Και όμως είχαν φτάσει μέχρι την παρυφή του αεροδρομίου, ένα βήμα πριν το στόχο τους. "Αχ!! Και να 'χανε μια ώρα ακόμα νύχτα", ακούστηκε το πικρό παράπονο του Κρητικού πολεμιστή, που άφηνε την στερνή του πνοή στην παρυφή του αεροδρομίου.

Ο Στουντέντ ανέφερε αργότερα: "Κατά την αποφασιστική νύχτα της 21ης Μαΐου, ο αντίπαλος έχασε τη μεγαλύτερη ευκαιρία να αιχμαλωτίσει όλους τους άνδρες μας". Στην περιοχή Χανίων - Σούδας, οι Γερμανοί αποτυγχάνουν να εκπληρώσουν τους αντικειμενικούς τους σκοπούς.

Στο Ρέθυμνο οι συμμαχικές δυνάμεις επιχειρούν πετυχημένες αντεπιθέσεις, περιορίζουν τους Γερμανούς στο χωριό Σταυρωμένος και συλλαμβάνουν πολλούς αιχμαλώτους, μεταξύ των οποίων τον ίδιο το Διοικητή του 2ου Σώματος Αλεξιπτωτιστών.

Στο Ηράκλειο, μετά από σφοδρό βομβαρδισμό της πόλης και των θέσεων των Ειδικών Μονάδων, οι Γερμανοί, με την κάλυψη της αεροπορίας, κατορθώνουν να μπουν μέσα. Διεξάγεται τότε σφοδρός αγώνας μέχρι τη νύχτα, με σοβαρές απώλειες και από τις δυο πλευρές. Μεταξύ αυτών ο Ταγματάρχης Τζουλάκης Μιχαήλ, ο Υπολοχαγός Μαρινέλης Ιωάννης και ο Ανθυπολοχαγός Μανωλαράκης Ιωάννης, που έπεσαν μαχόμενοι στις οδούς της πόλης. Βαριές όμως ήταν και οι απώλειες των επιτιθεμένων, από τους οποίους, εκτός από τους νεκρούς, συνελήφθησαν και πενήντα αιχμάλωτοι, μεταξύ των οποίων και 2 Αξιωματικοί. Τελικά οι Γερμανοί αναγκάζονται να συμπτυχθούν εκτός της πόλης, στην περιοχή Τσαλικάκι - Εσταυρωμένος. Στον τομέα του Αεροδρομίου, η Γερμανική επίθεση επίσης αποτυγχάνει και οι επιτιθέμενοι συμπτύσσονται στα υψώματα ανατολικά του ΚΑΡΤΕΡΟΥ.

Οι ρίψεις και οι βομβαρδισμοί της Γερμανικής αεροπορίας συναντούν δυσκολία, γιατί οι Ελληνοβρετανοί κατορθώνουν να αποκτήσουν τους κώδικες επικοινωνίας με τα Γερμανικά αεροσκάφη και, χρησιμοποιώντας φωτοβολίδες και πλαίσια σηματοδοσίας, δημιουργούν σύγχυση και δυσχέρειες στους Γερμανούς πιλότους. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι η αίτηση Βρετανικού τμήματος προς τους Γερμανούς για ρίψη εφοδίων [πολυβόλα, συσκευές ασυρμάτων, όλμοι, τρόφιμα, πυρομαχικά και μια μοτοσικλέτα]. Η αίτηση των Βρετανών ικανοποιήθηκε με Γερμανική συνέπεια και ακρίβεια.

ΤΡΙΤΗ ΗΜΕΡΑ ΕΠΙΘΕΣΕΩΣ [22 Μαΐου και Νύκτα 22/23 Μαΐου 1941]

Μετά την αποτυχημένη αντεπίθεση των Νεοζηλανδών [της 5ης Νεοζηλανδικής Ταξιαρχίας] για ανακατάληψη του Αεροδρομίου ΜΑΛΕΜΕ, η πρωτοβουλία περιέρχεται πάλι

στους Γερμανούς. Το προγεφύρωμα τροφοδοτείται με αλλεπάλληλες προσγειώσεις Α/Φ και μέχρι το βράδυ μεταφέρονται δύο ακόμη Τάγματα. Την 20.00 ώρα, προσγειώνεται ο Διοικητής της V Ορεινής Μεραρχίας και αναλαμβάνει πλέον την διοίκηση όλων των Γερμανικών Δυνάμεων της Κρήτης.

Στον τομέα Ρεθύμνου, δε σημειώθηκε σημαντική δράση, εκτός από σφοδρή αεροπορική προσβολή της πόλης, που είχε ως συνέπεια το θάνατο μεγάλου αριθμού πολιτών. Στον τομέα του Ηρακλείου, δεν έλαβαν χώρα σημαντικές μάχες αλλά μικρές μόνο εκκαθαριστικές επιχειρήσεις.

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ 23η ΚΑΙ 24η ΜΑΪΟΥ 1941

Από την 4η μέρα, η πλάστιγγα άρχισε να γέρνει σαφώς προς τη μεριά των επιτιθεμένων, που μεταφέρουν συνεχώς δυνάμεις στο Αεροδρόμια ΜΑΛΕΜΕ.

Η 2η Νεοζηλανδική Μεραρχία δοκιμάζεται σκληρά, αλλά μάχεται και ανασυγκροτείται με διεξαγωγή αγώνα επιβραδύνσεως κατά τον άξονα Μάλεμε - Γαλατά, πιεζόμενη από τους Γερμανούς.

Άλλες Γερμανικές δυνάμεις ως εμπροσθοφυλακή κινήθηκαν προς Κάνδανο - Παλαιοχώρα, όπου συνάντησαν σκληρή αντίσταση από μέρους των κατοίκων και υπέστησαν πολλές απώλειες. Κατά την κάθοδο των Γερμανών στην Κάνδανο και στην τοποθεσία Σελιά, η εμπροσθοφυλακή έπεσε σε ενέδρα ένοπλων ομάδων πολιτών και εξοντώθηκε ολόκληρη, εκτός από 7 Γερμανούς, που πιάστηκαν αιχμάλωτοι.
Επίσης, καθ' όλη τη διάρκεια της κινήσεως προς Παλαιόχωρα, η προέλαση του εχθρού ανακοπτόταν από ομάδες ένοπλων πολιτών. Την άμυνα των χωρικών της περιοχής και τις σοβαρές απώλειες, που τους προξένησαν, εκδικήθηκαν οι Γερμανοί την 3η Ιουνίου με ισοπέδωση της Κανδάνου με πυρά και ανατινάξεις. Περήφανοι για το έργο τους, έστησαν πινακίδα με την επιγραφή: "Εδώ υπήρχε η Κάνδανος".

Εν τω μεταξύ, οι συνεχιζόμενοι βομβαρδισμοί των πόλεων Χανίων, Ρεθύμνου και Ηρακλείου τις έχουν μεταβάλει σε σωρούς ερειπίων.

Στην περιοχή Ρεθύμνου, παρά τις συνεχείς επιθέσεις των Γερμανών, αυτοί περιορίστηκαν στο χωριό Σταυρωμένος και στον Άγιο Γεώργιο, το ομώνυμο ύψωμα ΒΑ της πόλης.

Στο Ηράκλειο, αλλεπάλληλα κύματα βομβαρδιστικών αεροπλάνων εξαπολύουν ανηλεείς βομβαρδισμούς κατά της πόλης, με αποτέλεσμα να τη μετατρέψουν σε σωρούς ερειπίων, με κατεστραμμένα ολόκληρα τετράγωνα. Ο άμαχος πληθυσμός, ενεργώντας προληπτικά, είχε εγκαταλείψει έγκαιρα την πόλη ή είχε καταφύγει στις γαλαρίες των τειχών κι έτσι, παρά τις υλικές ζημιές, οι απώλειες σε ανθρώπινες ζωές ήταν πολύ περιορισμένες. Υπήρξαν όμως άλλες σοβαρές συνέπειες στη διεξαγωγή του αγώνα, καθώς, εξαιτίας του βομβαρδισμού, διακόπηκε η τηλεφωνική επικοινωνία των Ελληνικών τμημάτων με τους Βρετανούς, καταστράφηκαν ολοσχερώς οι στρατιωτικοί αρτοκλί-

βανοι και το δίκτυο ύδρευσης της πόλης, με αποτέλεσμα οι αμυνόμενοι να στερηθούν, ολοσχερώς, όχι μόνο τη διανομή άρτου αλλά και νερού.
Η κυκλοφορία επίσης στους δρόμους της πόλης κατέστη αδύνατη από τους σωρούς των ερειπίων και τις τεράστιες πυρκαγιές από τις εκρήξεις των βομβών, που μαίνονταν ανεξέλεγκτες.

Παρά την κόλαση αυτή, όμως, οι αμυνόμενοι αντιμετώπισαν με απίστευτη γενναιότητα τούς επιτιθέμενους αλεξιπτωτιστές και δεν τους άφησαν να μπουν στην πόλη. Χαρακτηριστικό της αγριότητας των συγκρούσεων είναι το εξής γεγονός, όπως καταγράφεται στην επίσημη έκδοση της ιστορίας στρατού για τη Μάχη της Κρήτης.

"Από την πρωία της 23ης Μαϊου, προσήρχοντο εις τον Σταθμόν Διοικήσεως της 2ας Στρατιωτικής Διοικήσεως κάτοικοι της πόλεως του Ηρακλείου και ανέφερον ότι οι συγγενείς των, γυναικόπαιδα κατά το πλείστον, εγκατεστημένοι δια τον φόβον των βομβαρδισμών εις την ύπαιθρον, είχον αιχμαλωτισθεί υπό των Γερμανών και εχρησιμοποιούντο ως προπέτασμα υπό των επιχειρούντων να προελάσουν προς την πόλιν εχθρών. Κατόπιν τούτου διετάχθη ο φρούραρχος, Ταγματάρχης Τσαγκαράκης, να μεταβεί εις τας Γερμανικάς Γραμμάς και να απαιτήσει από τον Διοικητήν των Γερμανικών Δυνάμεων να αφήσει ελεύθερα τα γυναικόπαιδα, διότι, εν εναντία περιπτώσει, θα επεβάλλοντο αντίποινα επί των αιχμαλώτων".
"...Τότε παρεκάλεσα", εκθέτει ο Τσαγκαράκης, "τον, κατά την προηγουμένην ημέραν, αιχμαλωτισθέντα Γερμανόν Ταγματάρχην να απευθύνει επιστολήν προς τον εις Εσταυρωμένον Διοικητήν των Γερμανικών Δυνάμεων, εν τη οποία να τονίζει το μάταιον της αντιστάσεώς του, ότι παρά των Άγγλων και παρ' ημών κρατούνται αρκετοί αιχμάλωτοι, ότι ο αγών δι' αυτούς εχάθη, εφ' όσον πάσαι αι αντιστάσεις των εξουδετερώθησαν, ότι, εφ' όσον θέλει να μην παραδοθεί, δύναται να συνεχίσει τον αγώνα, υπό τον όρον ν' αφήσει τα γυναικόπαιδα ελεύθερα και να μην μεταχειρίζεται αυτά ως ασπίδα κατά τας επιχειρήσεις..."

Ο Ταγματάρχης Σούλτς, που έλαβε την επιστολή, αποδέχθηκε τον όρο της απελευθέρωσης των γυναικόπαιδων, στο θέμα όμως της παράδοσης, απαίτησε εκείνος να του παραδοθεί η πόλη εντός δύο ωρών, αλλιώς θα δέχονταν καταιγισμό βομβών από μεγάλο αριθμό βομβαρδιστικών. Αυτό ακριβώς έγινε, με αποτέλεσμα η πόλη του Ηρακλείου να μετατραπεί σε σωρό από καπνίζοντα ερείπια, χωρίς όμως να καμφθεί η αντίσταση των αμυνομένων.

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ 25η ΕΩΣ 27η ΜΑΪΟΥ

Από το πρωί της 25ης,οι Γερμανοί συνέχισαν την επίθεσή τους σ' όλα τα μέτωπα.
Τις πρώτες απογευματινές ώρες, μετά από σκληρό αγώνα, κατέλαβαν το Γαλατά.
Το βράδυ όμως, επιχειρήθηκε αντεπίθεση από Νεοζηλανδούς, Έλληνες και ομάδες ενόπλων χωρικών, οι οποίοι, μετά από σκληρό αγώνα, που διήρκεσε μέχρι τα μεσάνυχτα, τον ανακατέλαβαν.

Σκληρότατος υπήρξε στη συνέχεια ο αγώνας για τα υψώματα του Γαλατά, η κατά-

ληψη των οποίων θα έδινε στους Γερμανούς τη δυνατότητα να ξεχυθούν στον κάμπο των Χανίων. Κατά τη διάρκεια της ημέρας, οι Γερμανοί, υποστηριζόμενοι από την αεροπορία τους, καταλάμβαναν τα υψώματα. Τη νύχτα, περιέρχονταν και πάλι στα χέρια των συμμάχων, για να επαναληφθεί το ίδιο σκηνικό επί τρείς ημέρες.

Διαδοχικές επιθέσεις κάνουν το έδαφος να σκεπαστεί από νεκρούς και τραυματίες. Η Μάχη του Γαλατά κράτησε μέχρι τις 29 Μαΐου και έληξε, όταν πια είχε συντελεσθεί η αποχώρηση των συμμαχικών τμημάτων της περιοχής Μάλεμε - Περιβόλια. Η μάχη αυτή είχε ως αποτέλεσμα την επιβράδυνση της εισόδου των Γερμανών στα Χανιά.

Ήδη από τη Ν 26/27, η κατάσταση άρχισε να χειροτερεύει για τους αμυνόμενους, με ραγδαίο ρυθμό. Το μέτωπο στην περιοχή του Γαλατά έσπασε και καταλήφθηκε νέα γραμμή άμυνας περί τα 3 χιλιόμετρα δυτικά των Χανίων, που κι αυτή δεν μπορούσε να κρατηθεί για πολλές ώρες.

Στο Ρέθυμνο, οι Αυστραλοί, τα Ελληνικά στρατιωτικά τμήματα και οι Κρητικοί συνέχισαν τον αγώνα. Ξεκαθάρισαν σχεδόν όλη την περιοχή από τους Γερμανούς, εκτός από ένα ελαιοτριβείο, κοντά στο χωριό Σταυρωμένος. Αλλά και η τύχη του Ρεθύμνου συνδέθηκε, παρά την αξιόλογη επιτυχία της 26 Μαΐου, με την τύχη της υπόλοιπης Κρήτης, που ήταν προδιαγεγραμμένη, μετά την ήττα των Ελληνικών και Συμμαχικών Δυνάμεων, στο Δυτικό τομέα. Αλλά και στο Ηράκλειο, η κατάσταση άρχισε να χειροτερεύει, λόγω εξαντλήσεως των πυρομαχικών των αμυνομένων.

Ο Στρατηγός Φράϊμπεργκ, πάντως, εγκαταστάθηκε με το στρατηγείο του στο Ασκύφου, για να διευθύνει την επιχείρηση εκκένωσης.

Οι Ελληνικές δυνάμεις που απέμειναν καθώς και οι ένοπλες ομάδες πολιτών, κατάκοποι από τον συνεχή πολυήμερο αγώνα, μετά τη ραγδαία εξέλιξη των γεγονότων, άρχισαν να διαρρέουν. Το μεγαλύτερο μέρος απ' αυτούς κατέφυγε στη Μέση Ανατολή και στα βουνά της Κρήτης, όπου το κίνημα αντιστάσεως, καθ' όλη τη διάρκεια της κατοχής, προξένησε σοβαρές απώλειες στον κατακτητή και καθήλωσε πολλές δυνάμεις του.

Μετά από δεκαήμερο σκληρό αγώνα, έληξε η Μάχη της Κρήτης, με πλήρη επικράτηση των Γερμανικών Δυνάμεων.

ΑΠΩΛΕΙΕΣ ΓΕΡΜΑΝΩΝ

Από Γερμανικής πλευράς, δόθηκε ο παρακάτω επίσημος πίνακας απωλειών για το Γερμανικό Στρατό και την Αεροπορία.

Νεκροί 2.400, τραυματίες 2.300, αγνοούμενοι 1.955 [όλοι οι αγνοούμενοι εκτός από 17, θεωρούνται από τη Νεοζηλανδική πολεμική ιστορία, νεκροί]. Σύνολο περίπου 8.000.

Στις απώλειες αυτές πρέπει να προστεθούν 220 καταστραφέντα αεροσκάφη και 150, τα οποία έπαθαν σοβαρές ζημιές.

ΑΠΩΛΕΙΕΣ ΣΥΜΜΑΧΩΝ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΩΝ

Βρετανικές απώλειες

Επί συνόλου 28.500 περίπου συμμάχων, μεταφέρθηκαν στην Αίγυπτο 15.000, ενώ χάθηκαν περίπου 13.500 [νεκροί, αιχμάλωτοι, αγνοούμενοι] ήτοι σχεδόν το 50%.

Στις παραπάνω απώλειες των συμμάχων πρέπει να προστεθούν και οι ελληνικές, που ανέρχονται σε 336 νεκρούς, 5.300 αιχμαλώτους και μεγάλο αριθμό τραυματιών.

Από πλευράς ναυτικού, βυθίστηκαν 2 καταδρομικά, 6 αντιτορπιλικά και χάθηκαν 2.000 ναύτες και αξιωματικοί του Βρετανικού Ναυτικού.

ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η αιματηρή για τους Γερμανούς κατάληψη της Κρήτης, κι εδώ πρέπει να επισημανθεί ότι οι απώλειες μόνο της πρώτης ημέρας ήταν μεγαλύτερες από το συνολικό αριθμό των νεκρών, που είχε η Βέρμαχτ μέχρι τότε στη Βαλκανική Εκστρατεία, οφειλόταν κατά ένα μεγάλο ποσοστό στους εξής λόγους:

– Στην υποτίμηση της δύναμης και την άγνοια της ακριβούς διάταξης των αμυνομένων.
– Στις εσφαλμένες εκτιμήσεις για τη στάση του Κρητικού λαού.
– Στις πολύ αισιόδοξες επιδιώξεις του Γερμανικού Σχεδίου, που προέβλεπε την κατάληψη των Αεροδρομίων και των πόλεων Χανίων, Ρεθύμνου και Ηρακλείου, "εντός της πρώτης ημέρας".

Βεβαίως και από τη Συμμαχική πλευρά σημειώθηκαν σοβαρές παραλείψεις και λάθη. Το Στρατηγείο της Μέσης Ανατολής π.χ. άφησε να περάσει πολύς χρόνος, χωρίς να προβεί στις απαραίτητες ενέργειες για την ισχυροποίηση της άμυνας του νησιού.

Το γεγονός ότι ο υπεύθυνος Διοικητής για την Άμυνα της Κρήτης άλλαξε 7 φορές, από το Νοέμβριο του '40 μέχρι τις 30 Απριλίου του '41, υπήρξε αρνητικότατος παράγων. Ένας άλλος αρνητικός παράγοντας ήταν η έλλειψη συγκροτημένης ελληνικής δύναμης [π.χ. Μεραρχίας], που θα συνέβαλε αποφασιστικά στην άμυνα της Κρήτης.

Οι εκτιμήσεις για το σχέδιο των αμυνομένων ήταν ορθές, τόσο στην αξιολόγηση όσο και στη διάταξη των Μονάδων, πλην του ΜΑΛΕΜΕ, όπου δεν έπρεπε να αφεθεί ελεύθερος ο χώρος Δυτικά του Αεροδρομίου.

Η Διεύθυνση του αγώνα από μέρους των συμμάχων αξιωματικών δεν μπορεί να χαρακτηριστεί επιτυχής, αν και υπάρχει το ελαφρυντικό των κακών ή ανύπαρκτων επικοινωνιών. Οι εφεδρικές δυνάμεις, παρέμειναν πολλές φορές αχρησιμοποίητες ή διατέθηκαν για αντεπιθέσεις **"τμηματικά"**, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για την ανατροπή μιας κατάστασης. Οι Συμμαχικές Μονάδες πολέμησαν γενναία, καίτοι δεν ήταν καλά εξοπλισμένες. Ανάλογη επίσης ήταν και η απόδοση των Ελληνικών Μονάδων, που πολέμησαν με πολλές ελλείψεις και παλαιό οπλισμό, απέναντι σε άρτια εξοπλισμένους

Γερμανούς, που είχαν και τη συνεχή υποστήριξη της Αεροπορίας.
Η αδυναμία των Βρετανών να διαθέσουν επαρκή αεροπορική υποστήριξη σε μαχητικά Α/Φ και πρόσθετα Α/Α μέσα σφράγισε τη μοίρα των αμυνομένων και έγινε η δύναμη των επιτιθεμένων. Ιστορικά, το μυστικό της Γερμανικής επιτυχίας μπορεί να συνοψιστεί σε δύο λέξεις: **Αεροπορική ισχύς.**
Αλλά, αν η Μάχη της Κρήτης συγκέντρωσε το παγκόσμιο ενδιαφέρον και προκάλεσε μεγάλη συγκίνηση και θαυμασμό, αυτό οφείλεται όχι τόσο στη σύγκρουση δύο γενναίων αντιπάλων όσο στη μνημειώδη συμμετοχή του Κρητικού λαού, που, με ασήμαντα μέσα, έδωσε μοναδικό παράδειγμα ηρωισμού και αυτοθυσίας, στην υπεράσπιση της ελευθερίας του.
Ο Ι. Βολονάκης, ένας από τους "νεαρούς Ευέλπιδες", που πολέμησαν στη Μάχη της Κρήτης, περιγράφει τη συμμετοχή του πληθυσμού ως εξής: "Πώς να ερμηνεύσει κανείς το φαινόμενο του λαού αυτού; Τα χλωμιασμένα λείψανα, που ήταν στην αρχή των βομβαρδισμών τα κορμιά τους, αναστήθηκαν στη διάρκεια του χαλασμού... μόλις συνήλθαν απ' την πρώτη εντύπωση, αγνόησαν το φόβο, δε λογάριασαν τον κίνδυνο και αψήφησαν, σφίγγοντας τα δόντια, το θάνατο. Οι γυναίκες στα σπίτια έκλαιγαν τους νεκρούς και επέδεναν τους τραυματίες, με σχισμένα σεντόνια ή πουκάμισα. Όσοι είχαν όπλα χίμηξαν στους δρόμους, στις αυλές και στα δώματα και χτύπαγαν τα εχθρικά αεροπλάνα και τους αλεξιπτωτιστές, που έπεφταν. Παιδιά 15 χρονών κράταγαν πέτρες και ραβδιά, νεαρές κοπέλες και γριές όπλα και κλαδευτήρια, γέροι και παπάδες περίεργα μακροντούφεκα και ζώνες με φυσεκλίκια. Κι άλλοι, αμέτρητοι, άοπλοι ν' αψηφούν τ' αεροπλάνα, τους πυροβολισμούς, τις βόμβες και να τρέχουν στους συμμαχικούς καταυλισμούς με μιαν ελπίδα· ν' αποκτήσουν όπλα, για να πολεμήσουν".
Κι ήταν πράγματι έτσι που τα περιγράφει ο νεαρός εύελπις. Απλοί άνθρωποι, αγρότες, αστοί, εκτός από γενναιότητα, φανέρωσαν αξιοσημείωτη πρωτοβουλία, ευστοχία και θαυμαστή αποφασιστικότητα. Πολέμησαν τον εχθρό σαν επαγγελματίες στρατιώτες, έρποντας στο έδαφος, μέσα στα σπαρτά, πίσω από τους κορμούς των δέντρων, μέσα στα χαντάκια, πίσω από κάθε βράχο, κάθε ύψωμα, κάθε βαθούλωμα του εδάφους. Η μάχη αυτή απέδειξε πως κανένας δεν γνωρίζει και δεν μπορεί να χρησιμοποιεί το έδαφος και το περιβάλλον, για άμυνα και επίθεση, καλύτερα από τον Κρητικό. Και ακόμα, πως η συμμετοχή του λαού στη μάχη για την άμυνα της χώρας και ιδιαίτερα των νησιών είναι, σήμερα, ένας παράγων τεράστιας σημασίας, που πρέπει να προσεχθεί.
Αν είχε προηγηθεί κατάλληλη προπαρασκευή και σωστή οργάνωση, το "οχυρό της Κρήτης" θα είχε κρατηθεί. Ο Στρατηγός Φράϊμπεργκ στην έκθεση του γράφει:
"Ολόκληρος ο λαός της Κρήτης ήθελε να πολεμήσει. Δεν έχω αμφιβολία ότι, αν είχαμε καιρό, θα μπορούσαμε να συγκροτήσουμε και να εκπαιδεύσουμε δύο πλήρεις Μεραρχίες Κρητών.
Ο απολογισμός όμως, από τη συμμετοχή του ντόπιου πληθυσμού στις μάχες κατά των γερμανών, υπήρξε πραγματικά οδυνηρός: 23.193 άνδρες, 11.185 γυναίκες, 4.176 παιδιά, 24.451 γκρεμισμένα σπίτια! Στον αγώνα της Κρήτης κατά του Ναζισμού, καμιά πόλη και

κανένα χωριό δεν απουσίασε από το προσκλητήριο της θυσίας. Όπου κι αν πάει κανείς θ' αντικρίσει τύμβους ηρώων ...όπου ρωτήσει, θα του αφηγηθούν ανατριχιαστικά γεγονότα κι εγκλήματα των Γερμανών.

Έμψυχα και άψυχα πλήρωσαν με τον ίδιο βαρύ φόρο τη λύσσα του κατακτητή να τρομοκρατήσει τον πληθυσμό και να πνίξει κάθε φωνή ελευθερίας.

Δεν υπάρχει οικογένεια που να μη θρηνεί σ' ένα μνήμα κάποια χρονολογία... "Στους τίμιους Σταυρούς των Μαρτύρων... ο τύραννος δεν μπόρεσε να σταυρώσει το πνεύμα τους! Έμειναν οι τάφοι, για να θυμίζουν τη δόξα τους!"

"Παντέρμη Κρήτη" ψυχές που τις γεννάς, λέει ο Παντελής Πρεβελάκης. Γι' αυτές τις ψυχές οι πιο έγκυρες εφημερίδες της εποχής έγραψαν διθυραμβικά σχόλια. Πολέμαρχοι, ακόμη κι απ' το αντίπαλο στρατόπεδο, μίλησαν με θαυμασμό για τη μεγαλοσύνη τους.

Έτσι λοιπόν, η Κρήτη, γι' άλλη μια φορά, έγινε έπος και θρύλος, νησί των ηρώων, ναός ελευθερίας και νέος λαμπρός κρίκος στην αλυσίδα τόσων και τόσων αγώνων της φυλής μας, στην τρισχιλιετή διαδρομή της ιστορίας της.

Ίσως τίποτε άλλο δεν συνοψίζει καλύτερα τις θυσίες και την προσφορά του κρητικού λαού στο βωμό της ελευθερίας όσο το λαϊκό τετράστιχο:

Στα Κρητικά τα χώματα
με το βελόνι αν ψάξεις
αίμα παλικαριού θα βρεις
κόκαλα θα ξεθάψεις.

Η ιστορία των λαών, όταν μάλιστα είναι γραμμένη με αίμα, πρέπει να περνά στους μεταγενέστερους όχι σαν μια στεγνή και στείρα περιγραφή γεγονότων ούτε σαν γιορτή "με ωραίες τελετές, λύρες και αυλούς, με αγώνες και στεφάνους...", όπως λέει ο ποιητής, αλλά ως σημείο αναφοράς, ως εθνική κολυμπήθρα, ως μπούσουλας για το μέλλον.

Αυτή η διάσταση της εθνικής κληρονομιάς έχει ιδιαίτερη βαρύτητα σήμερα, εποχή γενικής έκπτωσης των αξιών, που ο Ελληνισμός, στον ηπειρωτικό και νησιωτικό του χώρο, νιώθει βαριά και απροκάλυπτη πλέον την απειλή.

Αν μη τι άλλο, οφείλουμε να φρονηματιζόμαστε από τους ανθρώπους εκείνους που, σαν σήμερα, 76 χρόνια πριν, μόνοι και άοπλοι, με θάρρος μα και αποφασιστικότητα ανεπανάληπτη, αντιμετώπισαν την ισχυρότερη πολεμική μηχανή της εποχής τους, δημιουργώντας ένα θρύλο παγκόσμιο: τη "Μάχη της Κρήτης".

Ο Ουίστων Τσώρτσιλ, ο μεγάλος αυτός Βρετανός, που οφείλομε πότε - πότε να του στέλνομε ένα "νοερό" ευχαριστώ, γιατί χάρη σ' αυτόν δεν γίναμε Λαϊκή Δημοκρατία, έχει πει ότι μια ομιλία θεωρείται επιτυχής, όταν εξαντλεί πλήρως το θέμα, όχι όμως και το ακροατήριο.

Ελπίζω να έμεινα μέσα στα όρια αυτού του κανόνα. Θα μου επιτρέψετε όμως να σας κρατήσω πέντε μόνο λεπτά ακόμα, για να δούμε μαζί ένα ντοκουμέντο. Ένα φιλμ, που

τραβήχτηκε από την υπηρεσία ενημέρωσης της Γερμανικής Αεροπορίας το ΄41, κατά την εκτέλεση της Επιχείρησης "ΕΡΜΗΣ".
Πριν από πολλά χρόνια, το φιλμ αυτό των 8mm περιήλθε στην κατοχή του τμήματος Οπτικοακουστικών μέσων της Βικελαίας Δημοτικής Βιβλιοθήκης και χάρη στο μεράκι και τις πατέντες του προϊσταμένου του τμήματος, Γιάννη Αλεξανδράκη, αυτού του παθιασμένου εργάτη της Βικελαίας, που μας έκανε τη χάρη να βρίσκεται σήμερα μαζί μας, ψηφιοποιήθηκε, επενδύθηκε μουσικά και σήμερα το βλέπουμε για πρώτη φορά. Γιάννη σ' ευχαριστώ και ευχαριστώ και όλους εσάς, που είχατε την υπομονή να με παρακολουθήσετε όλη αυτή την ώρα.